ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

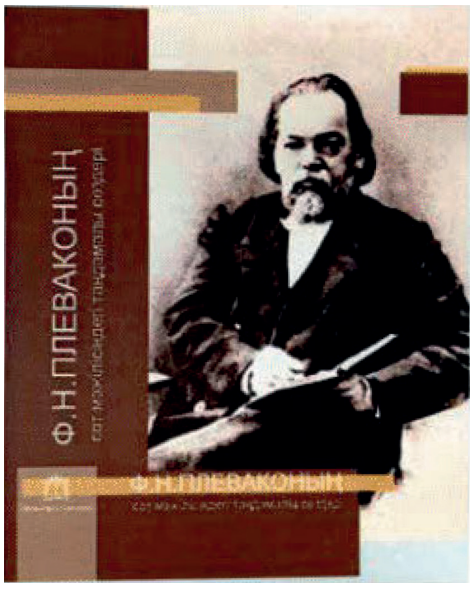
№12/4 (150) 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

«АСТАНА АРЕНА» СПОРТ КЕШЕНІ
СПОРТИВНЫЙ КОМПЛЕКС «АСТАНА АРЕНА»
SPORTS COMPLEX «ASTANA ARENA»

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

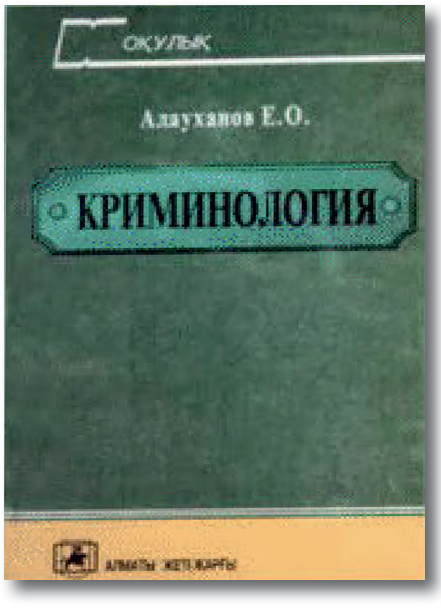
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

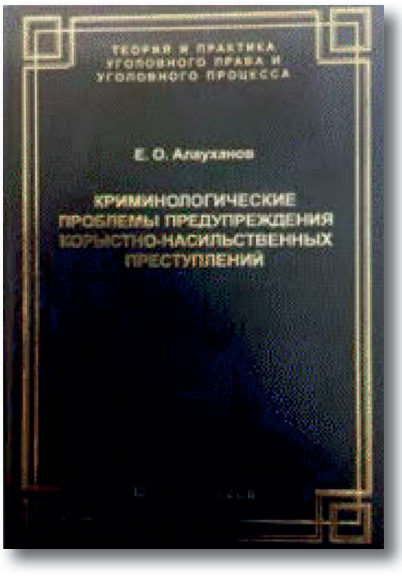
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/4 (150)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы*
7. *Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
9. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
10. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
11. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
13. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
14. *Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері*
15. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
16. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
17. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
18. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
19. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
20. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
22. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
24. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
25. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
26. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
27. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
28. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
29. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
30. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
31. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
32. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
33. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
34. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
35. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
36. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
37. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
38. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
39. *Мұсақожаева А.К., профессор, Қаз¥ӨУ ректоры*
40. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қаз¥У ректоры*
41. *Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
44. *Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
46. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
47. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Е¥У ректоры*
48. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
49. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*
50. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
8. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
9. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
10. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
11. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
14. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
15. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
19. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
20. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
21. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
22. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
23. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
24. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
25. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
26. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
29. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
30. *Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
33. *Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист*
34. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
35. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
37. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
38. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
42. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
43. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
45. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
49. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
50. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*
51. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
52. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
7. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
9. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
10. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
11. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
13. *Борибеков К.К., общественный деятель*
14. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
15. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
16. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
17. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
18. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
19. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
20. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
22. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
24. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
25. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
26. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
27. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
28. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
29. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
30. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
31. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
32. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
33. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
34. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
35. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
36. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
37. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
38. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
39. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
40. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
41. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
42. *Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор*
43. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
44. *Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
46. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
47. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
48. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
49. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
50. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
8. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
9. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
10. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
11. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
14. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
15. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
19. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
20. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
21. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
22. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
23. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
24. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
25. *Мажейка Киприс И., академик МЕАТР (Москва)*
26. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
29. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
30. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
33. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
34. *Рустемова Г.Р, д.ю.н., профессор*
35. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
37. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
38. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
42. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
43. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
44. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
45. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
46. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
47. *Усманов А., д.п.н., профессор*
48. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
49. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
50. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
51. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
52. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

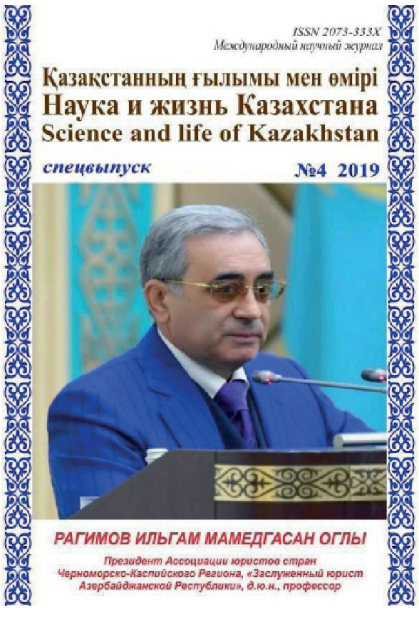
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Абаева Жанна Мерекеевна, Абаев Максат Бектурсынович
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА В ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ СПОСОБОВ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРА 21

Абаев Максат Бектурсынович, Бекенова Анар Берденовна
ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР В СФЕРЕ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА 27

Абутаева Сапаркуль Базарбаевна, Сабиров Ауелхан Ильясханович
БАЛАЛАР ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЗАҢМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 31

Adanbekova Zaripa Nuralykyzy, Alayeva Gulnaz Tursunovna
PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS' AND E-COMMERCE 34

Алимкулова Акмарал Садуакасовна, Кайшатаева Асел Куандыковна
КОММЕРЦИЯЛЫҚ ТҰРҒЫН ҮЙ-ЖАЙЛАР БОЙЫНША ЖАЛҒА БЕРУ ЖӘНЕ САТЫП АЛУ ҚҰҚЫҒЫМЕН ЖАЛҒА БЕРУ ШАРТЫН ЖАСАУ 40

Алимкулова Акмарал Садуакасовна
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАЛДАУ ШАРТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ 43

Begazova Gulnapisa Zhandarovna
FORMATION AND DEVELOPMENT OF BUSINESS PARTNERSHIP LEGISLATION (COMPARATIVE ANALYSIS WITH FOREIGN LEGISLATION) 46

Жаналиева Айгуль Жаналиевна, Айтеке Камшат Адуқызы
АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ 52

Имашев Ботабек Есенбекович, Алтаева Мадина Орынбековна
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ МӘНМӘТІНІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ӨЗГЕ ДЕ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ 56

Қылышбек Бахытжан Бейсенбайұлы
КОММЕРЦИЯЛЫҚ АРБИТРАЖДАҒЫ LEX MERCATORIA ҰҒЫМЫ 59

Манин Сергей Николаевич
ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ 64

Сагадиев Азамат Нурланович, Жамбаев Ержан Сагынханович
КОМПЕТЕНЦИЯ И ПОЛНОМОЧИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА 68

Сарина Салима Абдыкадыровна, Сулейменова Сауле Жусупбековна
К ВОПРОСУ О СУДЕБНОМ ПРЕЦЕДЕНТЕ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ 73

Seraliyeva Aliya, Ospanova Anar
PROBLEMATIC ISSUES OF QUALIFICATION OF THE SUBJECT OF THE OFFENCE RELATED TO INFECTION OF SEXUALLY TRANSMITTED DISEASES (ARTICLE 117 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN) 79

Темирова Айзат Жанатовна
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МИНИМАЛЬНОГО РАЗМЕРА АЛИМЕНТОВ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕБЕНКА 83

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абилбакиева Ғалия Тұрысбекқызы, Әбітова Гүлбану Тастанқызы
БОЛАШАҚ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГТАРЫН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНА БІЛУГЕ ДАЙЫНДАУ 87

Абитова Гулбану Тастановна, Абилбакиева Галия Турысбековна
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ КӨРКЕМ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ ӘЛЕУЕТІН СИПАТТАУ КОНТЕКСТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 91

Абыканова Бакытгуль, Кусаинов Габит Муканаевич
КЛАССНО-УРОЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ КАК ОСНОВНАЯ ПРИЧИНА КРИЗИСА ОБРАЗОВАНИЯ....95

Ақбарқан Даулетәлі
ЖЕЛІЛІК МӘДЕНИЕТ АЯСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ИДЕЯЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЖАҒДАЙЫНА ЗЕРТТЕУ....102

Алтынбекова Минаш Оразбековна, Бабажанова Гулфина Исламқызы
ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ....107

Алтынбекова Минаш, Кулметова Шахло
МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ....112

Аманжолова Әсел Нұрланқызы, Иминова Юлдуз Бахтияровна
РАЗВИТИЕ ПОИСКОВО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ ОПЫТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ....117

Ахатаева Ұлсана Борашқызы
БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМЫТУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ....120

Бекболганов Ерик Джумабаевич, Қанжігітова Алма
ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН 6-7 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРМЕН КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ....125

Burmistrova Valeriya
IMPLEMENTATION OF BASIC MODELS OF BILINGUAL EDUCATION IN MULTICULTURAL KAZAKHSTAN....129

Галиева Айгуль Нурсаитовна, Кәрімов Жеңіс Бақытбекұлы
КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСІН ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ....133

Danyarova Gulmira Dalelkhankyzy, Tetebayeva Akbota
COACHING TECHNOLOGY AS AN EFFECTIVE COMPONENT OF THE PROCESS TEACHING AND LEARNING....136

Duisenova Marzhan Moldakassymovna, Berkinbayeva Karashash Mamangeldievna
TESTING AS A METHOD OF KNOWLEDGE CONTROL AT LEARNING FOREIGN LANGUAGES....140

Джаздыкбаева Мария Ботаевна, Хакимова Ирода Абдумуминжанқызы
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДИАЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ....145

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы, Омаров Бақытжан Сұлтанұлы
ЖАСТАРДЫ БАТЫРЛАР ЖЫРЛАРЫ, ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ....150

Ерхожина Шаттыгүл Лесбекқызы, Қосымова Гүлбану Сейілбекқызы
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ....155

Zhalalova Akshai Maksutovna, Arynova Saltanat Pazylbekovna
THE FORMATION A COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS ON BASE SOCIO-CULTURAL APPROACH....159

Kabdrakhmanova Tolkyn Kozhabekovna, Mambetova M.K.
THE EFFECTIVENESS OF USING GAME TECHNOLOGY IN TEACHING LISTENING....162

Каинбаева Лариса Сагижановна, Әбдібек Айдана Ғалымжанқызы
МОДУЛЬ ТАҢБАСЫМЕН БЕРІЛГЕН ФУНКЦИЯНЫҢ ГРАФИГІН ҚҰРУ....167

Kalykbayeva Almagul, Satova Akmaral Kulmagambetovna
ORGANIZING OF SELF-ASSESSMENT OF LEARNING ACHIEVEMENTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION....172

Қондыбай Күлшат Әбдіғанымқызы, Есенова Гулшат Сериковна
ЖОО-ДА САБАҚТА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ....180

Қосымова Гүлбану Сейілбекқызы, Ерхожина Шаттыгүл Лесбекқызы
СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ....184

Li Inna, Khanina Nadezhda
DEVELOPMENT OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN LOGICAL THINKING AS A CONDITION FOR COHERENT SPEECH FORMATION 187

Майгельдиева Шарбан Мусабековна, Усенова Гулнур Сагидуллаевна
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТА К ПРИМЕНЕНИЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 192

Matsiyevskaya Larisa, Burmistrova Valeriya
EXPERIENCE OF TRAINING WORKSHOPS ON COMMUNICATION SKILLS IN MEDICAL POSTGRADUATE EDUCATION 197

Мурзагалиева Алия Гинаятовна, Джугембаева Бакытгуль Аскаровна
ИННОВАЦИОННАЯ ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР МОДЕЛИ «УНИВЕРСИТЕТ 4.0» 201

Mukhamedzhar Ayagoz Zhanyzakkyzy, Dossanova Albina Maratkhanovna
MODELING THE QUALITY OF A MODERN TEACHER AND READINESS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITIES 206

Nurtayeva Karlygash Pirmahanbetovna, Ashirbayev Nurgali Kudiyarovich
THE IMPORTANCE OF PARAMETRIC TASKS IN THE FORMATION OF REFLEXIVE THINKING IN SCHOOLCHILDREN 210

Нұрмұхан Айгерім Шаймұратқызы, Сарсенбаева Ботагөз Габдоллақызы
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ КӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 215

Оразаева Гульжан Сериковна, Кунанбаева Назгуль Жанатовна
МОНТЕССОРИ ӘДІСІ: КЕШЕНДІ ТӘСІЛДІҢ БАЛАЛАРҒА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ТАБЫСТЫ НӘТИЖЕГЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУІНДЕГІ ЖЕТІСТІГІ 219

Өмирбек Салтанат Женисовна, Халыкова Гульнара Болатбековна
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДОШКОЛЬНИКАМИ 225

Ризаева Луиза Абдуллақызы, Кішібаева Дариха Джунисбекқызы
ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ІЗДЕНУШІЛІК –ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 229

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы, Искакова Жадра Афмуханбетовна
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ҮЛГІЛІК БАҒДАРЛАМАҒА СӘЙКЕС ОҚУЛЫҚТАРДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ 233

Сарсекеева Жанар Есентаевна, Джабаева Гульден Нурлановна
ФОРМИРОВАНИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В РАМКАХ АВТОРСКОГО СПЕЦКУРСА 238

Сарыбекова Карлыгаш Нургалиевна, Спаналиева Гульнур Турсимбетовна
ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ ОБРАЗОВАНИЯ 243

Сеитова Сабыркуль Макашевна, Кусаинова Назерке Айдынкызы
ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ДӘЛЕЛДЕУДЕ ТУЫНДЫНЫ ҚОЛДАНУ 248

Сыздыкова Айнур Казкеновна, Джусупова Дария Бекайдаровна
ЖОО-ДА БИОТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 253

Таштенова Айгуль Оспановна, Абдрахманова Хадиша Кенесовна
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ӘДІС – ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІ ҚОЛДАНЫЛУЫ 257

Утегенов Жеткерген Мусаевич, Омарова Ляззат Тәліпқызы
РАЗВИТИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ 261

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абасилов Аман Мәделханұлы
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ 267

Abramova Galina, Zhiyenkozha Zhansulu Orynkozhayevna
NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF THE LINGUISTIC VIEW OF THE WORLD BASED ON A COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO ETHNIC GROUPS – KAZAKHS AND RUSSIANS 273

Adykamova Diana Dossanovna
THE STRUCTURAL CONNECTIONS OF UNITS OF THE LEXICAL AND SEMANTIC FIELD OF "HUMAN" IN THE WORKS OF YUVAL NOOH HARARI 277

Айтмұхаметова Құралай Өзбекқызы
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ КӘСІБИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС: ВЕРБАЛДЫ КОММУНИКАТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОПРОГМАТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР 280

Бақытбек Олжас, Ақбарқан Даулетәлі
ДАҢҚТЫ ҚЫТАЙ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖЫР ПЕРІСІ ЛИ БАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢДЕРІМЕН АСТАРЛЫ ҰҚСАСТЫҒЫ 285

Бақытов Айтқали, Шақырған Сая
АУДАРМАДАҒЫ ЛИНГВОЕЛТАНУ МЕН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІКТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ 289

Бұғыбаева Жанна Бұғыбайқызы
ҚАЗАҚ ТОПОНИМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САН ЕСІМДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ 295

Yeskermes Arailym Nurzhankyzy, Duisenova Marzhan Moldakasymovna
OPPORTUNITIES FOR THE EFFECTIVE USE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE 299

Жилкубаева Амантай Шаймардановна
ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДАҒЫ КОНЦЕПТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨРІСІ 304

Жубатырова Ботагоз Танжарбаевна
ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 310

Жұмалып Фатиха, Жылқыбекұлы Бекқожа
«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ӨЛЕҢ ШУМАҚТАРЫНЫҢ ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ 315

Заллединова Жанна Калиаскаркызы
АНАЛИЗ КЛАССИФИКАЦИЙ ОПЕРАЦИЙ КОНСТРУИРОВАНИЯ 319

Кабышева Раушан Бактыбаевна
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТЕЛЕВИЗИОННОЙ РЕЧИ 324

Кенжеқожаева Алма Мейірбекқызы, Муктарова Энипа Сағидуллаевна
АБАЙ МЕН МҰҚАҒАЛИ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫНЫҢ ҮНДЕСУ СИПАТЫ 327

Кумашкызы Айкерим, Ақбарқан Даулетәлі
ҚЫТАЙ ҒАЛАМТОР ТІЛІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ СЛЕНГТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 332

Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы, Го Ин
SYNCHRONOUS TRANSLATION OF TECHNICAL TERMS 336

Құсайын Әлия Әлімжанқызы, Жылқыбекұлы Бекқожа
ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ .. 339

Магзымова Жанат Салауатовна, Тажигулова Айгул Кайратовна
ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ 344

Мадиева Гульмира Баянжановна, Ануарбекова Жансая Маратовна
INTERCULTURAL COMMUNICATION BETWEEN INTERNATIONAL ACADEMIC STAFF AND LOCAL STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS 350

Mambetova Manshuk, Askar Zere
METHODOLOGY OF PREPARATION STUDENTS FOR THE UNT IN ENGLISH USING INTERNET SOURCES 355

Musaeva Kulia Sultankhanovna, Mailikaraeva Peruza Isakhanovna
PECULIARITIES OF PROVERBS RELATED TO THE NATURE IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES 360

Мүсір Айдана Құдайбергенқызы, Досанова Альбина Маратханқызы
БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АЙТЫЛЫМДЫ ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІ..... 364

Нұрадин Гүлхан Болатқызы, Исабекова Гулнур Болатбековна
КӨПМӘДЕНИЕТТІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОСТІЛДІК МӘСЕЛЕСІ 371

Нұртай Аружан Нұртайқызы
FUNCTIONS OF SUGGESTION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING..... 376

Өстемір Шұғыла Бектемірқызы
ПРИНЦИП ВЕЖЛИВОСТИ В ПЕРЕВОДЕ ДЕЛОВЫХ ПИСЕМ С КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ СРАВНЕНИЯ КУЛЬТУР КАЗАХСТАНА И КИТАЯ..... 385

Сапанова Айман Маутхановна
ЖЫЛҚЫ АТАУЛАРЫНЫҢ ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ..... 391

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы, Ибраймова Айдана Курмангалиевна
Т.ӘБДІКОВТІҢ ПРОЗАСЫ: ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ..... 395

Сейтжанова Жанат Доқтырбекқызы, Сұлтанова Жанат Берікқызы
ҒАЛАМТОРДАҒЫ ДЕЗИНФОРМАЦИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: FACTCHECK.KZ ЖӘНЕ STOPFAKE.KZ САЙТТАРЫНЫҢ ЖҰМЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ..... 400

Таханова Айнур Куатовна, Ахметбек Гулжан
ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 407

Tillabek Symbat Nugmankyzy, Duysenova Marzhan Moldakasymovna
SEMANTIC FEATURES OF TIME PHRASES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES..... 411

Тойбол Қарақат, Ақбарқан Даулетәлі
ҚЫТАЙ ЖАЗУЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ 416

Тұрысбек Ажар, Ақбарқан Даулетәлі
ҚАЗІРГІ ЗАМАН ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖІКТЕЛУІ 420

Shingareva Marina Yurievna, Anarbekova Banu Dynmuhamedkyzy
THE CONCEPT OF DISCOURSE AS AN ELEMENT OF MASS COMMUNICATIVE PROCESS 424

Шыныбекова Айжан Сахановна, Ноғайбаева Жібек Абдыбековна
ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ҚАРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 427

Щербовских Ирина Геннадьевна
ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИКИ СТИХОТВОРЕНИЯ Ф.И.ТЮТЧЕВА «ПРОБЛЕСК»..... 431

Щербовских Ирина Геннадьевна
ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР КАК СРЕДСТВО АКТУАЛИЗАЦИИ СМЫСЛА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ..... 437

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Асанова Анель Қанатқызы, Жангужинова Меруерт Еркеновна
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КОСТЮМІНІҢ СЦЕНОГРАФИЯСЫНЫҢ КИНОДАҒЫ КӨРКЕМДІК АСПЕКТІЛЕРІ 443

Кошимбаева Айдана Адильжанқызы, Райбаева Райхан Сәметқызы
РАЗВИТИЕ БРЕНДА И ОСОБЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ..... 451

Мурзагулова Анель Мурзагуловна, Кульбекова Айгуль Кенесовна
ТЕАТРАЛЬНО - ХОРЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО КАК ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ВЕКТОР СОВРЕМЕННОГО СОЦИУМА И ДУХОВНО - ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА..... 456

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ – ДІНТАНУ – RELIGIOUS STUDIES

Жаксыбаев Азат Балгабекович, Альмухаметов Алий
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ПЕН МЕЦЕНАТТЫҚ..... 462

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS..... 470

УДК 341.213

АБАЕВА ЖАННА МЕРЕКЕЕВНА
к.ю.н.
судья Таразского городского суда

АБАЕВ МАКСАТ БЕКТУРСЫНОВИЧ
к.ю.н., доцент
кафедра «Государственного и административного права»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА В ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ СПОСОБОВ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРА

Түйін. Аталмыш мақалада авторлар дауларды шешудің баламалы әдістерін қолдану саласындағы халықаралық және ішкі құқықтың өзара әрекеттесу мәселелерін қарастырған. Мысалға, келіссөздер, медиация, арбитраж, омбудсмен және т.с.с. Сондай-ақ, мақалада осы мәселе бойынша халықаралық және қазақстандық заңнамаларға салыстырмалы талдау жүргізілген.

Түйінді сөздер: даулар, дауларды шешу, халықаралық құқық, халықаралық даулар.

Резюме. В данной статье авторы рассматривают проблемы взаимодействия международного и внутригосударственного права в области применения альтернативных способов разрешения спора. Таких как, переговоры, посредничество, третейский суд, омбудсмен и т.д. А также, в статье проведен сравнительный анализ международного и казахстанского законодательства по данной проблематике.

Ключевые слова: споры, разрешение споров, международное право, международные споры.

Summary. In this article, the authors consider the problems of interaction between international and domestic law in the field of using alternative methods of dispute resolution. Such as negotiation, mediation, arbitration, ombudsman, etc. And also, the article provides a comparative analysis of international and Kazakhstani legislation on this issue.

Keywords: disputes, dispute resolution, international law, international disputes.

К 25-летнему юбилею основного закона - Конституции Республики Казахстан наша страна подошла с положительными результатами по реализации последовательных этапов правовой реформы, начало которой было положено Государственной программой правовой реформы в Казахстане, утвержденной постановлением Президента Республики Казахстан от 12 февраля 1994 года.

В программе обозначалось, что общество стоит перед жесткой необходимостью неотложной глубокой, комплексной и всеобъемлющей правовой реформы с целью создания качественно новой, подлинно правовой системы Казахстана на основе принципов демократии, рыночной экономики, гуманизма и социальной справедливости, с учетом апробированного мировой практикой опыта...

Целью правовой реформы явилась нацеленность на создание новых правовых институтов, цивилизованного законодательного процесса, ревизию законодательства, изменение и коррекцию сложившейся правоприменительной практики, особенно в сфере экономики, широкую переподготовку юридических кадров, воспитание преподавателей права, практиков-юристов, понимающих рыночную и демократическую природу права, современных структур гражданского общества и государства [Электронный ресурс: Постановление Президента Республики

Казахстан от 12 февраля 1994 года №1569 «О Государственной программе правовой реформы в Республике Казахстан (утратило силу) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный.(Дата обращения: 28.10.2020)*].

Были приняты такие основополагающие законодательные акты, как: Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей в Республике Казахстан», законы «О судебных приставах», «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей», «О Высшем судебном совете», «О квалификационной коллегии юстиции», а также Уголовный, Гражданский, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный, Гражданский процессуальный кодексы, Кодекс об административных правонарушениях.

Впоследствии, реализация принятых указами Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года и 24 августа 2009 года Концепции правовой политики РК, которыми были определены основные направления развития правовой системы страны, конкретные меры судебно-правовой реформы на период до 2020 года, позволила достичь модернизации судебной и правоохранительной систем, повысить конкурентность нашей правовой системы среди других правовых систем во всех отраслях публичного и частного права, вывести национальное право на качественно новый уровень [Электронный ресурс: Указ Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года № 949 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан» (утратило силу) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.10.2020)*].

На основании Концепции 2002 года были приняты в 2003 году - Лесной, Земельный, Таможенный и Водный кодексы; в 2007 году - Трудовой и Экологический кодексы; в 2008 году - Бюджетный и Налоговый кодексы, в целях повышения требований к профессиональным качествам судьи было создано Судебное Жюри при Верховном суде, которое определяло профессиональную квалификацию действующих судей, введен в 2007 году институт суда присяжных.

Концепция правовой реформы 2009 года, определившая основные направления на период 2010-2020 годы, способствовала принятию Указа Президента РК «О мерах по повышению эффективности правоохранительной системы Казахстана», где были четко разграничены компетенции правоохранительных органов [Электронный ресурс: Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» (с изменениями и дополнениями от 16.01.2014 г.) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.10.2020)] .В обеспечение этого Указа 6 января 2011 года был принят Закон РК «О правоохранительной службе».*

В 2014 году приняты новые нормативно-правовые акты - Уголовный кодекс РК, Уголовно-процессуальный кодекс РК, Кодекс РК об административных правонарушениях, в 2015 году - Гражданский процессуальный кодекс РК, Трудовой кодекс РК, Закон РК «О противодействии коррупции» и другие.

Одним из важных направлений развития судебной системы является разработка методов цивилизованного разрешения правовых споров и конфликтов путем введения институтов примирения и медиации.

В этой связи, 28 января 2011 года был принят Закон РК «О медиации» [Электронный ресурс: Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.10.2020)], обновлены кодексы, регламентирующие основы материального и процессуального права базовых отраслей права.*

В Послании Главы государства народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года отмечено о необходимости развития альтернативных способов разрешения споров в целях поиска компромисса без участия государства *[Электронный ресурс: Казахстан в новой реальности: время действий Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года. Доступ из официального сайта Президента РК https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president].*

Во всем мире существует практика применения альтернативных форм разрешения правовых конфликтов (Alternative Dispute Resolution - ADR), которые выступают как альтернатива по отношению к официальному правосудию, к судебной системе государства. Рост популярности этих процедур в различных сферах гражданско-правовых отношений привели к существованию многообразных форм этих альтернативных процедур.

Наиболее традиционным является деление альтернативных форм разрешения правовых конфликтов на основные и комбинированные.

К основным альтернативным формам относятся:

· переговоры (negotiation), представляющие собой урегулирование спора непосредственно сторонами без участия иных лиц;

· посредничество (mediation), означающее

урегулирование спора с помощью независимого, нейтрального посредника, который содействует сторонам в достижении соглашения;

· третейский суд (arbitration) – разрешение спора с помощью независимого, нейтрального лица – арбитра (или группы арбитров), который уполномочен вынести обязательное для сторон решение.

Кроме того, компоненты основных видов, смешиваясь друг с другом, образуют совершенно новые комбинированные формы. Например, такие как:

· посредничество – третейский суд (mediation—arbitration—med-arb), означающее урегулирование спора с помощью посредника-арбитра, который в случае недостижения сторонами соглашения уполномочен разрешить спор в порядке арбитража;

· «мини-суд» (mini-trial), широко применяемый способ для урегулирования коммерческих споров, получивший название от внешнего сходства с судебной процедурой и представляющий собой урегулирование спора с участием руководителей корпораций, юристов и третьего независимого лица, возглавляющего слушание дела;

· независимая экспертиза по установлению фактических обстоятельств дела (neutralexpertfact-finding) - процедура достижения сторонами соглашения на основе заключения квалифицированного специалиста, изучившего дело с точки зрения фактического состава;

· омбудсмен (ombudsman) - урегулирование споров, связанных с недостатками в деятельности правительственных агентств и частных организаций официально уполномоченным лицом, расследующим обстоятельства дела по жалобам заинтересованных лиц;

· частная судебная система (privatecourtsystem) или судья «напрокат» (rent-a-judge), обеспечивающая разрешение споров с помощью судей, ушедших в отставку, за достаточно высокую плату, которые имеют полномочия не только примирить стороны, но и вынести обязательное для них решение [Электронный ресурс: Штепан П., Альтернативные способы разрешения конфликтов// *Методический семинар для преподавателей "Клиническое юридическое образование", 14-18 декабря 2000г., Санкт-Петербург (Ольгино)/ http://www.lawclinic.ru/library 2e12.html?m=1&p=12]*.

Анализ имеющейся научной литературы позволяет сделать вывод о том, что в зарубежной практике ADR стало применяться вследствие перегруженности судебной системы различного рода делами, спор о правах, по которым является либо очевидным, либо малозначимым как для правосудия, так и для спорящих сторон.

Принято считать, что альтернативные способы разрешения как система возникли в США в 60-е годы XX столетия. Причинами появления и обособления описываемых способов исследователи называют несколько, среди которых то, что судебная система в США не справлялась с нагрузкой из-за движения за гражданские права во второй половине XX в. Также появление альтернативных способов разрешения споров обусловлено было особенностью судебной системы, которая отличалась организационной сложностью. Если говорить в целом о причинах распространения таких способов разрешения спора во всем мире, то исследователи отмечают изменения в экономической и социальной системе общества, в том числе процесс глобализации [Шамликашвили Ц.А., Кабанова Е.В., Тюльканов С.Л., Современное право. 2015. №5. с.88–93.].

Анализируя работы американских авторов, можно прийти к выводу, что альтернативное разрешение споров (ADR) как элемент правовой системы США возникло и развивается по двум основным направлениям - в рамках действующей судебной системы (в публичной сфере), и вне ее (в сфере частного правового регулирования). Эти два направления находятся в постоянном взаимодействии и испытывают взаимное влияние. Первоначальной моделью медиации послужили методы разрешения семейных, наследственных и бытовых конфликтов, применяемые еврейскими общинами типа Jewish Conciliation Board для внедрения (интервенции) в конфликт с целью его урегулирования либо сглаживания негативных его функций [Wolf F., Klar S. Mediation bei Scheidungen // Psychologie in Österreich. 1993. №13. P. 110-111; Конусова В.Т., Бекен В.Т., Право и государство №1(70)2016 г. с. 70-74.].

Альтернативные методы правосудия стали весьма популярны и по другим причинам. В Японии, например, не принято судиться по спорам, в которых ответчик изначально признает себя виновным.

В странах ЕС, США процедура медиации является обязательной при досудебном урегулировании споров. Она применяется во всех видах судопроизводства – гражданском, административном, хозяйственном и уголовном (по определенным видам состава преступлений). Директива 2008/52/ЕС позволяет сторонам в споре запросить письменное соглашение, достигнутое в результате посредничества, чтобы оно было приведено в исполнение. Государства-члены должны сообщить об этом в суды и другие компетентные органы получать такие запросы.

Посредничество в Словакии является неофициальной, добровольной и конфиденциальной процедурой альтернативного разрешения споров путем использования посредника. Целью медиации является достижение соглашения, приемлемого для обеих сторон. Механизмы посредничества описаны в Законе № 420/2004 «О медиации», который, после внесения поправок, регулирует: условия для осуществления посред-

ничества; основополагающие принципы посредничества и организация, и последствия медиации. Настоящий Закон применяется в спорах, касающихся отношений в области гражданского права, семейного права, права коммерческих договоров и трудового права. Посредничество – внесудебное урегулирование, в котором, с помощью посредника, лица, участвующие в процедуре посредничества, разрешают споры, возникающие из договорных или иных правоотношений. Это процедура, в которой две или более сторон соглашаются на помощь посредника. Третье предложение статьи 99, пункта 1 новой редакции Закона № 99/1963(Гражданский процессуальный кодекс) гласит: «В случае, если обстоятельства дела этого требует, суд может, до первого слушания или в ходе разбирательства, предложить сторонам использовать посредничество для разрешения их спора, а также встретиться с зарегистрированным посредником» [Электронный ресурс: Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.10.2020)*].

В странах, которые уже ввели медиацию и почувствовали полезность этой «ресурсосберегающей технологии» рассмотрения спора, государство поддерживает медиацию на законодательном уровне. В частности, в Великобритании стороны, не применившие медиацию как досудебную процедуру, лишаются права на возмещение расходов, связанных с рассмотрением дела в суде, даже в случае выигрыша дела.

Кроме того, государство финансирует службу государственных медиаторов, считая, что это более финансово целесообразно, чем загружать судебную систему малыми исками.

Похожая ситуация сложилась в Израиле, где создана и существует специальная система рассмотрения «малых исков» с помощью медиаторов. В большинстве стран законодательно установлено, что медиация является обязательной процедурой, если судья признает спор таким, который может быть решен с помощью медиации *[Штепан П. Альтернативные способы разрешения конфликтов// Методический семинар для преподавателей "Клиническое юридическое образование", 14-18 декабря 2000г., Санкт-Петербург (Ольгино)/ http://www.lawclinic.ru/library 2e12.html?m=1&p=12]*.

В некоторых странах Западной Европы, в Армении, медиация применяется как способ разрешения споров, связанных с налогообложением. В странах Латинской Америки медиацию признано эффективным способом, помогающим в борьбе с коррупцией. В Соединенных Штатах Америки, в Великобритании медиатор в соответствии с законом не может быть вызван в суд в качестве свидетеля [Wolf F., Klar S. Mediation beiScheidungen // Psychologie in Österreich. 1993. №13. – P. 110-111].

В Германии обязательное посредничество возможно в отношении следующих споров: 1) если предмет спора оценивается на сумму более 750 евро; 2) некоторых споров между соседями; 3) споров по поводу клеветы, если предполагаемая клевета была распространена не через СМИ. Вводный закон к 1 Гражданскому процессуальному кодексу («EGZPO») устанавливает, что обязательное посредничество не применяется для разрешения семейных споров и споров, регулируемых специальными процессуальными нормами. Этот закон также уполномочивает парламенты земель принимать законодательство, в соответствии с которым обращение к посредничеству в вышеуказанных случаях является обязательным условием открытия судопроизводства [*Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28. 10.2020*].

Виды альтернативных способов разрешения споров в разных странах характеризуются общими признаками и выглядят следующим образом…

В Великобритании - институциональный и разовый арбитраж, медиация в смысле всех форм АРС, нейтральная оценка, необязывающий процесс оценки действий сторон на ранней стадии конфликта посредством независимой оценки фактов, доказательств и применимых правовых средств, экспертная оценка независимым экспертом в области споров по техническим и оценочным вопросам, вынесение решения, обязательного для споров в области строительных договоров, заключенных с 1 мая 1998 года, необязательные переговоры, медиация с арбитражем.

В Канаде - медиация, связанная с судами, обязательное примирение, участие в АРС судов, переговоры по достижению добровольного согласия, фасилитирование, диалог между сторонами, выработка решения.

В Австралии - медиация, независимая оценка дела, примирение, процедуры или услуги по разрешению споров, не включающие отправление правосудия от имени Австралийского Союза, омбудсмен, иные процедуры и действия.

В Германии - добровольное посредничество, обязательное судебное посредничество без согласия сторон (не применяется для разрешения семейных споров и споров, регулируемых специальными процессуальными нормами [Альтернативные механизмы разрешения споров. Обзор зарубежного опыта. Ташкент. 2017.//

Ёдгоров Х., Заместитель председателя Верховного суда Республики Узбекистан – председатель судебной коллегии по гражданским делам/ http://sud.uz/wp-content/uploads/2019/07/alternativnye-mehanizmy-razresenia-sporov-obzor-zarubeznogo-opyta.pdf.].

В исполнительном производстве медиация активно используется в таких странах как Бельгия, Франция, Белоруссия.

С принятием в Казахстане Закона РК «О медиации», в целях развития институтов примирительных процедур, в казахстанское законодательство были внесены соответствующие изменения.

Современное гражданское процессуальное законодательство предусматривает возможность урегулировать спор в полном объеме взаимных требований либо в части, заключив мировое соглашение, соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры либо используя иные способы в порядке, установленном Гражданским процессуальным кодексом РК.Ходатайство об урегулировании спора с применением примирительных процедур может быть заявлено по любому делу искового производства, если иное не предусмотрено настоящим Кодексом или законом. Суд (судья) принимает меры для примирения сторон, содействует им в урегулировании спора на всех стадиях процесса *[Электронный ресурс: Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28. 10.2020.*].

При проведении примирительных процедур принятие искового заявления осуществляется в течение десяти рабочих дней со дня поступления искового заявления.

Указанный срок был продлен по результатам реализации Пилотного проекта Верховного суда Республики Казахстан «Примирение в суде», который продемонстрировал готовность казахстанского общества к решению споров посредством альтернативных методов, в том числе, путем медиации.

Специальные законы, регулирующие отдельные виды правоотношений - трудовые, отношения, связанные с защитой прав потребителей и другие, предусматривают обязательный порядок досудебного урегулирования споров.

Вместе с тем, международный опыт развитых стран и практика применения отечественного законодательства позволяют констатировать о необходимости введения обязательного досудебного порядка разрешения других видов споров, в том числе, по вопросам совместного владения недвижимым имуществом; по спорам, вытекающих из договорных отношений (банковских и финансовых договоров, договоров страхования); по жилищным спорам; по наследственным спорам; по спорам о возмещении ущерба и другим. Необходимость обращения спорящих сторон к посреднику: медиатору, нотариусу, адвокату - до обращения в суд, на наш взгляд, будет способствовать развитию института альтернативного урегулирования спора.

В этой связи, считаем целесообразным внесение изменений в соответствующие узкоотраслевые нормативно-правовые акты.

В соответствии с действующим гражданским процессуальным законодательством, законом РК «О медиации» соглашение сторон об урегулировании спора, заключенное до рассмотрения гражданского дела в суде, представляет собой сделку, направленную на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей сторон.

В случае неисполнения или ненадлежащего исполнения такого соглашения сторона медиации, заинтересованная сторона должна обратиться в суд с заявлением о вынесении судебного приказа (имеющего силу исполнительного документа) об исполнении соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, заключенного в порядке досудебного урегулирования.

Такое нормативное урегулирование последствий медиативного соглашения представляется неудобным для заинтересованных сторон, поскольку, заключая соглашение, его участники должны быть уверены в своевременном его исполнении.

В этой связи, представляется правильным на законодательном уровне медиативному соглашению придать силу исполнительного документа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Постановление Президента Республики Казахстан от 12 февраля 1994 года №1569 «О Государственной программе правовой реформы в Республике Казахстан Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.10.2020)

2. Указ Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года № 949 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан» (утратило силу) Доступ из Информационно-правовой сис-

темы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный.(Дата обращения: 28.10.2020)

3. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» (с изменениями и дополнениями от 16.01.2014 г.) Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный.(Дата обращения: 28.10.2020)

4. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.) Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный.(Дата обращения: 28.10.2020).

5.Казахстан в новой реальности: время действий Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года. Доступ из официального сайта Президента РК https://www.akorda.kz/ru/addresses/ addresseof_president

6. Штепан П. Альтернативные способы разрешения конфликтов// Методический семинар для преподавателей "Клиническое юридическое образование", 14-18 декабря 2000г., Санкт-Петербург (Ольгино)/ http://www.lawclinic.ru/library 2e12.html?m=1&p=12

7. Шамликашвили Ц.А., Кабанова Е.В., Тюльканов С.Л. Альтернативные способы разрешения споров и медиация в современном российском законодательстве//Современное право. 2015. №5. – С.88–93.
8.Wolf F., Klar S. Mediation beiScheidungen // Psychologie in Österreich. 1993. №13. – P. 110-111.

9.Конусова В.Т., Бекен В.Т. Развитие института медиации в Казахстане в контексте зарубежного опыта. Право и государство №1(70)2016 г. – С. 70-74.

10. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28. 10.2020.

11. Альтернативные механизмы разрешения споров. Обзор зарубежного опыта. Ташкент. 2017.// Х.Ёдгоров, Заместитель председателя Верховного суда Республики Узбекистан – председатель судебной коллегии по гражданским делам/ http://sud.uz/wp-content/uploads/2019/07/alternativnye-mehanizmy-razresenia-sporov-obzor-zarubeznogo-opyta.pdf.

УДК 347.91/95

АБАЕВ МАКСАТ БЕКТУРСЫНОВИЧ
к.ю.н, доцент
кафедра «Государственного и административного права»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

БЕКЕНОВА АНАР БЕРДЕНОВНА
к.ю.н, доцент
кафедра «Государственного и административного права»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР В СФЕРЕ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Түйін. Аталмыш мақалада авторлар азаматтық сот өндірісінде прокурорлық қадағалау мәселелері қарастырылған. Атап айтқанда, қоғамдық мүдделерді немесе өздігінен қорғай алмайтын азаматтарды қорғау қажет болған кезде, сондай-ақ прокурордың қатысу қажеттілігін сот мойындаған кезде мемлекеттің мүдделерін қозғайтын істер бойынша прокурордың азаматтық процеске міндетті қатысу сұрақтар қамтылған.

Түйінді сөздер: прокурор, прокурорлық қадағалау, сот, сот өндірісі, азаматтық процесс.

Резюме. В данной статье авторы рассматривают проблемы прокурорского надзора в сфере гражданского судопроизводства. В частности, обязательное участие прокурора в гражданском судопроизводстве по делам, затрагивающим интересы государства, когда требуется защита общественных интересов или граждан, которые самостоятельно не могут себя защищать, а также когда необходимость участия прокурора признана судом.

Ключевые слова: прокурор, прокурорский надзор, суд, судопроизводство, гражданский процесс.

Summary. In this article, the authors consider the problems of prosecutorial supervision in the field of civil proceedings. In particular, the obligatory participation of the prosecutor in civil proceedings in cases affecting the interests of the state, when it is required to protect public interests or citizens who cannot defend themselves on their own, as well as when the need for the participation of a prosecutor is recognized by the court.

Keywords: prosecutor, prosecutor's supervision, court, legal proceedings, civil procedure.

Актуальность рассматриваемой темы связана с укреплением роли казахстанского общества в мировом сообществе, обусловленной соблюдением важной конституционной нормы о соблюдении прав и свобод каждого гражданина, обеспечения законности во всех сферах общественной жизни.

Конституция Республики Казахстан, отдавая приоритет правам и свободам человека и гражданина («Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» - ст.1 Конституции РК) провозгласила право граждан на судебную защиту своих прав и свобод [Электронный ресурс]: Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ (Дата обращения: 28.10.2020).*

Прокуратура от имени государства осуществляет в установленных законом пределах и формах высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстан.

Прокурорский надзор принято делить по сферам реагирования:

1) деятельности государственных, местных представительных и исполнительных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц, иных организаций независимо от формы собственности, а также принимаемых ими актов и решений;

2) судебных актов, вступивших в законную силу;

3) исполнительного производства и производства по делам об административных правонарушениях;

4) деятельности правоохранительных и специальных государственных органов в сферах:

досудебного расследования, оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности;

исполнения уголовных наказаний и применения иных мер государственного принуждения;

соблюдения международных договоров Республики Казахстан;

5) государственной правовой статистики и специальных учетов;

6) иных направлений, определяемых законом [Электронный ресурс: Закон Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 81-VI «О прокуратуре» (с изменениями по состоянию на 07.07.2020 г.) *Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL*:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный (Дата обращения: 28.10.2020*].

В действующем законодательстве, в научной литературе «прокурорский надзор» используется как основная функция прокуратуры, при этом его каждое направление имеет свой предмет - исполнение законов определенными юридическими и должностными лицами.

«На сегодняшний день прокурорский надзор продолжает оставаться самостоятельным правовым явлением, отличным от прочих видов контрольной деятельности. Это единственный вид публичной проверочной деятельности, предполагающий правовую оценку соблюдения и исполнения законов максимально возможным кругом поднадзорных лиц, включающим в себя подавляющее большинство публичных органов, учреждений и должностных лиц… Будучи самостоятельным правовым явлением, он обладает своим специфичным содержанием, традиционно увязываемым с понятием законности» [Воронин О.В., 2018 №11. DOI 10.17223/23088451/11/37].

Прокуратура представляет интересы государства в суде на основании и в порядке, предусмотренных уголовно-процессуальным, гражданским процессуальным законодательством и законодательством об административных правонарушениях.

Гражданским процессуальным законодательством предусмотрено, что прокурор вправе вступить в процесс для дачи заключения по делу в целях осуществления обязанностей, предусмотренных настоящим Кодексом.

Участие прокурора в гражданском судопроизводстве обязательно по делам, затрагивающим интересы государства, когда требуется защита общественных интересов или граждан, которые самостоятельно не могут себя защищать, а также когда необходимость участия прокурора признана судом.

Прокурор в соответствии с законодательством вправе обратиться с иском, заявлением в суд для восстановления нарушенных прав и защиты интересов:

1) лиц, которые в силу физических, психических и иных обстоятельств не могут самостоятельно осуществлять их защиту;

2) неограниченного круга лиц;

3) лиц, общества и государства, если это необходимо для предотвращения необратимых последствий для жизни, здоровья людей либо безопасности Республики Казахстан [*Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL*:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный. (Дата обращения: 28. 10.2020)*.

Статья 416 ГПК, регламентирует, что в апелляционной инстанции прокурор участвует в интересах государства и дает заключение в вышеперечисленных случаях.

Вместе с тем, если обратиться к правовой природе обжалования судебных актов первой инстанции, становится очевидным, что лицо, обратившееся с апелляционной жалобой - стороны по делу, иные лица, участвующие в деле, уже не согласны с законностью вынесенного судом первой инстанции акта. Такое лицо, обращаясь в вышестоящую инстанцию, рассчитывает на устранение тех или иных нарушений законности, допущенных по его мнению, при рассмотрении дела в суде. В этой связи, предусмотренные законодателем (статья 54 ГПК) ограничения по участию прокурора, ущемляет права гражданина, юридических лиц на полноценную защиту их прав со стороны государства.

Задачами гражданского судопроизводства являются защита и восстановление нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан, государства и юридических лиц, соблюдение законности в гражданском обороте и публично-правовых отношениях, содействие мирному урегулированию спора, предупреждение правонарушений и формирование в обществе уважительного отношения к закону и суду.

Задачи правосудия возложены в первую очередь на суд первой инстанции, куда обращается лицо за защитой нарушенного или оспариваемого права. Однако, как известно судья первой инстанции принимает решение единолично, и как любой человек не застрахован от ошибок применения норма как материального, так и процессуального права.

В целях устранения ошибок, в гражданском судопроизводстве предусмотрена возможность пересмотра судебных актов.

Одним из гарантов соблюдения законности, решения задач правосудия является апелляционное производство, в котором подвергается проверке не вступившие в законную силу постановления суда.

Пересмотр судебных актов служит для исправления ошибок, допущенных судом первой инстанции, поскольку согласно действующему законодательству по апелляционным жало-

бе, ходатайству прокурора суд апелляционной инстанции по имеющимся в деле и представленным материалам проверяет правильность установления фактических обстоятельств дела, применения и толкования норм материального права, а также соблюдение при рассмотрении и разрешении дела норм гражданского процессуального закона.

При рассмотрении дела в апелляционном порядке суд проверяет законность и обоснованность решения суда первой инстанции в полном объеме.

Суд апелляционной инстанции оценивает имеющиеся в деле, а также представленные в соответствии с частью второй статьи 404 настоящего Кодекса доказательства в пределах заявленного иска.

Новые доказательства принимаются, если суд апелляционной инстанции признает, что невозможность их представления в суд первой инстанции вызвана уважительными причинами, в том числе если лицо не было привлечено к участию в деле в суде первой инстанции, а также если в суде первой инстанции заявлялось ходатайство об их исследовании и (или) истребовании, но оно было оставлено без удовлетворения.

Лица, представляющие суду апелляционной инстанции доказательства, обязаны указать, каким путем они получены и в связи с какими обстоятельствами возникла необходимость в их представлении.

Суд апелляционной инстанции может привлечь к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельные требования, если решение отменено по отдельным основаниям (подпункты 2) и 4) части четвертой статьи 427 ГПК) и будет признана невозможность рассмотрения дела по существу без их участия.

Решение суда первой инстанции в случае его обжалования вступает в законную силу с момента оглашения постановления апелляционной инстанции, что влечет соответствующие правовые последствия для участников процесса и иных лиц.

С учетом особенностей апелляционной инстанции, конституционных положений, направленных на соблюдение законности, считаем целесообразным предусмотреть на законодательном уровне обязательное участие прокурора по всем гражданским делам, рассматривающийся в апелляции. В связи с чем, действующую статью 416 ГПК «Производство в суде апелляционной инстанции» изменить и изложить ее в следующей редакции: « 1. В заседании суда апелляционной инстанции во всех случаях, участвует прокурор, который дает по делу заключение».

1. «Прокуратура как институт создавалась в целях привития обществу культуры применения закона. Время идет, и правовая культура общества изменяется, что объективно влечет необходимость пересмотра роли государства в лице прокуратуры. Однако объективные тенденции не всегда находят воплощение в законе» [Коваленко А.Г., Яковлева А.П. 2012 г. №1 (52) Вестник Поволжского института управления. с. 54-60].

Анализ судебной практики по гражданским делам показывает, что представители прокуратуры принимают участие только по делам, связанных с интересами государства, в целях защиты социально уязвимых слоев населения.

В то же время, конституционно закрепленное право каждого человека на судебную защиту должно, по нашему мнению, сопровождаться непосредственным надзором органа прокуратуры, чьим назначением является, как указано выше, надзор за соблюдением прав.

При таких обстоятельствах, следует поставить в одинаковое положение каждого человека и гражданина, каждое юридическое лицо в обеспечении им права на соблюдение законности при обращении его в суд.

Как известно, в суд то или иное лицо обращается только в крайнем случае - в случае необходимости охраны или защиты его нарушенных или оспариваемых прав.

Действующим законодательством предусмотрен обязательный досудебный (внесудебный) порядок разрешения спора по отдельным категориям – по делам о защите прав потребителей (Закон республики Казахстан «о защите прав потребителей»), по банковским спорам (Закон Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан»), по трудовым спорам (Трудовой кодекс Республики Казахстан», по бесспорным требованиям (Закон Республики Казахстан «О нотариате», Правила совершения нотариальных действий нотариусами, Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан»), споры, вытекающие из договорных правоотношений (Гражданский кодекс Республики Казахстан), отдельные семейно-брачные споры (Кодекс республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье». В стране получило развитие института медиации, как возможного варианта урегулирования спора с участием третьей, нейтральной стороны.

Учитывая изложенное, заинтересованное лицо, обращаясь в суд за защитой нарушенного (оспариваемого) права должно быть гарантировано от любого рода ошибок, субъективной оценки и тому подобного.

Исходя из правовой регламентации прокуратуры, считаем, что предложенные изменения будут гарантом такой защиты.

1. Первой из задач гражданского судопроизводства является правильное рассмотрение гражданских дел, иными словами, вынесение законного и обоснованного постановления по делу. Именно законность и обоснованность пос-

тановления суда первой инстанции проверяется в суде апелляционной инстанции [Абдрахманова С.Ж., Канатов А.К., Право и государство №4(73) 2016 г. с. 26-31].

Думается, что решение такой задачи напрямую связано с участием надзирающего государственного органа - прокуратуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) *Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL*:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный.(Дата обращения: 28.10.2020).*

Закон Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 81-VI «О прокуратуре» (с изменениями по состоянию на 07.07.2020 г.) *Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL*:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный.(Дата обращения: 28.10.2020.*

Воронин О.В. О сущности современного прокурорского надзора// Уголовная юстиция 2018 №11. DOI 10.17223/23088451/11/37.

Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный. (Дата обращения: 28. 10.2020.*

Коваленко А.Г., Яковлева А.П. Теоретические основы апелляционного производства.//2012 г.№1 (52) Вестник Поволжского института управления. – С. 54-60

Абдрахманова С.Ж., Канатов А.К. К вопросу определения места и роли органов прокуратуры// Право и государство №4(73) 2016 г. – С. 26-31.

ОӘЖ 347.637

АБУТАЕВА САПАРКУЛЬ БАЗАРБАЕВНА
құқық магистрі
«Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент қаласы

САБИРОВ АУЕЛХАН ИЛЬЯСХАНОВИЧ
з.ғ.к., аға оқытушы
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

БАЛАЛАР ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЗАҢМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының заңы балаларды қоғамдағы толымды өмірге даярлау, олардың қоғамдық мәні бар және шығармашылық белсенділігін дамыту, әлемдік өркениеттің жалпы адамзатқа тән құндылықтары негізінде оларды жоғары имандылық қасиеттерге, елжандылық пен азаматтыққа тәрбиелеу, олардың бойында ұлттық сана-сезімді қалыптастыру принциптерінің басымдығына сүйеніп, баланың Қазақстан Республикксының Конституциясында кепілдік берілген негізгі құқықтары мен мүдделерін іске асыруға байланысты туындайтын қатынастарды реттейді.

Түйінді сөздер: бала құқығы, тәрбие, ата-ана, құқықтық қарым-қатынас, құқық, міндет, жауапкершілік.

Резюме. Закон «Республики Казахстан о правах ребенка в Республике Казахстан" регулирует отношения, возникающие в связи с реализацией основных прав и интересов ребенка, гарантированных Конституцией Республики Казахстан, исходя из приоритета принципов подготовки детей к полноценной жизни в обществе, развития их общественно значимой и творческой активности, воспитания у них высоких нравственных качеств, патриотизма и гражданственности на основе общечеловеческих ценностей мировой цивилизации, формирования у них национального самосознания.

Ключевые слова: права ребенка, воспитание, родитель, правоотношения, права, обязанности, ответственность.

Summary. The law of the Republic of Kazakhstan" on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan " regulates relations arising in connection with the implementation of the fundamental rights and interests of the child guaranteed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan, based on the priority of the principles of preparing children for a full life in society, the development of their socially significant and creative activity, the education of.

Keywords: child's rights, upbringing, parent, legal relationship, rights, duties, responsibility.

Қазақстан Реслубликасының баланың құқықтары туралы зандары Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Заңмен Қазақстан Республикасының бала құқықтарын қорғау саласындағы өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Егер Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шартта осы Зандағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, халықаралық шарттағы оны қолдану үшін Қазақстан Республикасының заңын шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Тегіне, нәсіліне және қай ұлтқа жататындығына, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, балаға және ата-анасына немесе басқа заңды өкілдеріне қатысты өзге да мән-жайларға қарамастан, барлық бала тең құқыққа ие. Некеден және некесіз туған балалар тең әрі жан-жақгы қорғауды пайдаланады. Баланың құқықтарын шектеуге тыйым салынған. Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жағдайларды қоспағанда, баланың құқықтарын шектеуге болмайды. Баланың құқықтарын шектеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілер олардың қабылданған кезінен бастап жарамсыз болып табылады және олар қолданылмауға тиіс [Г.Қонақбаева, Заң журналы, ақпан 2015 ж. №2, 39-41 б.].

Қазақстан Республикасының балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясатының мақсаттары:

1) балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, оларды кемсітпеушілікке жол бермеу;

2) балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің негізгі кепілдіктерін нығайту, сондай-ақ құқықтары бұзылған жағдайларда оларды қалпына келтіру;

3) ала құқықгары кепілдіктерінің құқықгық негіздерін қалыптастыру, баланың құқықтары

мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі тиісті органдар мен ұйымдар құру;

4) балалардың дене бітімі, интеллектуалдық, рухани және имандылық тұрғысынан дамуына, олардың бойында ел жандылық, азаматтық және бейбітшіл сезімдерді тәрбиелеуге, сондайақ баланың жеке адами тұлғасының қоғам мүддесі, мемлекет халықтарының дәстүрлері, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктеріне қол жеткізуі үшін мүмкіндіктерін ашуға жәрдемдесу;

5) кәмелетке толмағандардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру жөніндегі нысаналы жұмысты қамтамасыз ету болып табылады. Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясат мемлекеттік органдар қызметінің басым саласы болып табылады және: баланың құқықтарын заң тұрғысынан қамтамасыз етуге; балаларға толымды тәрбие беруді, олардың құқықтарын қорғауды оларды қоғамда толымды өмір сүруге дайындауды қамтамасыз ету мақсатында отбасын мемлекеттік қолдауға; аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып балалардың өмірін жақсартуға бағытталған мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттарды белгілеуге және сақтауға; баланың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзғаны, оған зиян келтіргені үшін лауазымды тұлғалардың, азаматтардың жауаптылығына; баланың, құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктер мен өзге де ұйымдарды мемлекеттік қолдауға негізделген **[**Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» туралы Кодексі 4.12.2011ж.**]**. Орталық атқарушы органдардың баланың құқықтарына кепілдіктерді қамтамасыз ету жөніндегі өкілеттіктеріне: балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясаттың негіздерін талдап жасау; баланың құқықтары мен заңды мүдделерін, оның денсаулығы мен имандылығын қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі қызметтің басым бағыттарын таңдау; өз құзыреті шегінде баланың құқықтары мен бостандықтарын реттеу және қорғау жөніндегі нормативтік құқықтық актілерді қабылдау; балалардың өмірін жақсартуға бағытталған мемлекеттің ең төменгі әлеуметтік стандарттарды белгілеу; бюджет қаражаты және Қазақстан Республикасының заңдарымен тыйым салынбаған өзге де көздер есебінен балалар мүдделерінде мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру; баланың құқықгарын қорғау мәселелері бойынша мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін орындау және халықаралық ұйымдарда мемлекет мүддесін білдіру; тәрбие, білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, дене тәрбиесі мен спорт, әлеуметтік қызмет көрсету және отбасын әлеуметтік қорғау саласындағы балалар мүдделеріңде мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі іс-шаралар шеңберін айқындау жатады.

Баланың негізгі құқықтары мен міндеттері:

1. Әрбір баланын, денсаулық сақтауға бұлжымас құқығы бар.

2.Мемлекет дені сау бала тууды қамтамасыз ету үшін ананың денсаулығын сақтау жөнінде жағдайлар жасайды.

3.Баланың денсаулық сақтауға құқығы

Балалардың салауатты өмір салтын насихаттау және ынталандыру; балапардың денсаулығын сақтау саласындағы ғылыми зерттеулерді, мемлекеттік қолдау; баланың, оның ата-анасының денсаулық жағдайына бақылау жасау және балалар ауруларының алдын алу; білікті медициналық көмек көрсету; баланың дені сау болып өсіп жетілуіне қажетті қолайлы қоршаған орта жасау; Мемлекет Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес балаларға тегін медициналық көмектің көлеміне кепілдік береді. Баланың өміріне, денсаулығына және қалыпты өсіп-жетілуіне зиян келтіретін кез келген ғылыми тәжірибелер немесе өзге де эксперименттерге тыйым салынады. Әрбір бала туған сәтінен бастап аты, әкесінің аты, тегі, ұлты және азаматтығы болуынз құқылы, ал Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жағдайларда оларды сақтауға құқылы. Әрбір баланың өмір сүруге, жеке басының бостандығына, қадір-қасиетіне және жеке өміріне қол сұғылмауға құқығы бар. Мемлекет баланың жеке басына ешкімнің тиіспеуін қамтамасыз етеді, оның тәнін және (немесе) жанын жәбірлеуден, адамдық қадір-қасиетін қатыгездікпен, дөрекілікпен қорлаудан, кемсітуден, жыныстық қатынас сипатындағы әрекеттерден, баланы қылмыстық іс-әрекетке және қоғамға жат әрекеттер жасауға тартудан, және оны адам мен азаматтың Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген құқықтары мен бостандығына қысым жасаудан өзге де түрлерінен қорғауды жүзеге асырады. Әрбір баланың сөз бостандығына және өз пікірін айтуға, ар-ождан бостандығына, өзінің қоғамдық белсенділігін дамытуға, жасына сәйкес ақпарат алуға және оны таратуға, қоғамдық бірлестіктерге, сондайақ басқа дакоммерциялық емес ұйымдардың нысаңдарына және Қазақстан Республикасының заңдарымен рұқсат етілген бейбіт жиналыстарға өз еркімен қатысуға құқығы бар **[**Патронаттық тәрбие қызметін дамыту. Қызылорда облысының Балалар құқықтарын қорғау департаментінің көмекші құралы**]**.

Мемлекеттік органдар балалардың жеке адами тұлғасын, олардың шығармашылық бейімділігін, әлеуметтік белсенділігін, ғылыми, техникалық және керкем шығармашылығын дамытуды,олардың интеллектуалдық меншігін қорғауды, балалардың өмірі мен денсаулығын сақтауды, қоршаған табиғи ортаны, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауды өзіне мақсат тұтатын, қайырымдылық; істеріне қатысатын, мәдени және спорттық өмірге қатысуға тартатын, демалысты ұйымдастыратын қоғамдық ұйымдарға

жәрдемдеседі.

Әрбір баланың дене бітімінің, психикасы мен жан дүниесінің толымды дамуы үшін қажетті тұрмыс деңгейі мен жағдайы болуға құқығы бар. Мемлекет бұл жағдайлардың жасалуын әлеуметтік және экономикалық шаралар жүйесі арқылы қамтамасыз етеді. Әрбір баланың заңмен белгіленген тәртіппен және мөлшерде өз ата-анасынан және отбасының басқа да мүшелерінен қаражат алуға құқығы бар. Балаға алименттер, жәрдемақылар және басқа да әлеуметтік төлемдер ретіндегі тиесілі сомалар ата-анасының (олардың орнындағы адамдардың) билік етуіне келіп түседі және олар баланы күтіп-бағуға, оған білім беруге және оны тәрбиелеуге жұмсалады. Әрбір баланың заңдарда белгіленген тәртіппен өз бетінше немесе өзінің заңды өкілдері арқылы мәмілелер жасауға, банктерде салымы болуға және жалақысына, стипендиясына немесе өзге де кірістеріне және интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне билік етуге, өзге де мүліктік құқықтарды иемденіп алуға және оларды жүзеге асыруға құқығы бар.Ата-аналар немесе заңды өкілдер баланың жәрдемақысын немесе материалдық көмек ретінде мемлекет бөлген ақшалай қаражатты баланың атына банкке салуға құқылы **[**Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі**]**.

Әрбір баланың өзі тапқан табысқа, өзі сыйға немесе мұра ретінде алған мүлікке, сондай-ақ баланың қаражатына сатып алынған басқа да кез келген мүлікке меншік құқығы бар. Өз еңбегімен табыс табатын бала, егер ол ата-анасымен бірге тұратын болса, от басын асырауға жұмсалатын шығындарды бөлісуге қатысуға құқылы. Баланың өзіне меншік құқығымен тиесілі мүлікке билік ету құқығы Қазақстан Республикасының азаматтық заңдарымен айқындалады. Әрбір баланың Қазақстан Республикасының тұрғын үй заңдарына сәйкес тұрғын үйге құқығы бар. Жетім баланың, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған және тәрбиелеу, емдеу және басқа да мекемелердегі бапаның тұрғын үй-жайға меншік құқығын немесе тұрғын үй-жайды пайдалану құқығын сақтайды, ал құқығы болмаған жағдайда Қазақстан Республикасының тұрғын үй туралы заңдарына сәйкес түрғын үй-жай алуға құқығы бар.Тәрбие, білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, дене тәрбиесі мен спорт, әлеуметтік қызмет көрсету және отбасын әлеуметтік қорғау саласында балалар мүдделеріне орай орталық атқарушы органдар айқындаған мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру жатады. Ата-анасының камқорлысынсыз қалған балаларды оның ішінде жетім балаларды оларға басқа үй-жай берілмейінше олар тұрып жатқан тұрғын үйден шығаруға болмайды **[**ҚРсы Жоғарғы сот пленумының қаулысы 28.04.2014 ж.**]**.

Әрбір баланың білім алуға құқығы бар және Қазақстан Республикасының білім туралы заңдарына сәйкес оған тегін бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім және конкурстық негізде тегін техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім алуға кепілдік беріледі. Тегін жалпы орта білім немесе техникалық және кәсіптік білім алғанға дейін баланы мемлекеттік білім беру мекемесінен шығару, шығарудың жалпы тәртібін сақтаумен қатар тек қорғаншы және қамқоршы органдарды хабардар ете отырып қана жүргізілуі мүмкін. Арнаулы педагогикалық тәрбиені қажет ететін кемтар балаларға мемлекеттік бюджеттен белгіленген стандарттар деңгейінде олардың білім алуына кепілдік беретін қосымша қаражат береді

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қонақбаева Г.. Балалардың табиғи құқықтарын қорғау мәселелері. Заң журналы, ақпан 2015 ж. №2;

2. Патронаттық тәрбие қызметін дамыту. Қызылорда облысының Балалар құқықтарын қорғау департаментінің көмекші құралы;

3. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» туралы Кодексі 04.12.2011ж (2012 ж. 18.01. қолданысқа енгізілді);

4. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Юрист., (2016 ж. өзгертулер мен толықтырулар);

5. ҚР-сы Жоғарғы сот пленумының қаулысы 28.04.2014 ж.

УДК 347.4

ADANBEKOVA ZARIPA NURALYKYZY
Master of law
a doctoral student of the 2nd year of study of the specialty "Jurisprudence"
«Turan» University
Almaty, Kazakhstan

ALAYEVA GULNAZ TURSUNOVNA
Candidate of Law, Associate Professor
Department of Law and International Law
Faculty of Humanities and Law
«Turan» University
Almaty, Kazakhstan

PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS' AND E-COMMERCE

Түйін. Бұл мақалада Интернетте тауарларды сатып алу кезінде қарапайым сатып алушының қандай мәселелерге қатысты талдауы көрсетілген, сонымен қатар заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген. Қашықтықта жүзеге асырылатын тауарларды бөлшек сатып алу-сатуды заңды реттеудің белгілі бір проблемалары қаралды. Қазақстан мен Ресейдің электрондық мәмілелерді құқықтық реттеу бойынша кейбір мәселелері туралы салыстырмалы мәліметтер ұсынылған.

Түйінді сөздер: құқықтарды қорғау, тұтынушылар, Интернет, электрондық мәмілелер, электрондық коммерция

Резюме. В данной статье показан анализ проблем, с какими встречается обычный покупатель при приобретении товаров в Интернете, также предоставлены рекомендации по совершенствованию законодательства. Рассмотрены определенные проблемы законного регулирования розничной купли-продажи товаров, осуществляемые на расстоянии. Представлены сравнительные сведения о вопросах правового регулирования электронных сделок в Казахстане и России.

Ключевые слова: защита прав, потребители, Интернет, электронные сделки, электронная коммерция

Summary. This article shows an analysis of the problems that an ordinary buyer encounters when purchasing goods on the Internet, and also provides recommendations for improving legislation. Certain problems of legal regulation of retail purchase and sale of goods carried out at a distance are considered. Comparative information on the issues of legal regulation of electronic transactions in Kazakhstan and Russia is presented.

Keywords: protection of rights, consumers, Internet, electronic transactions, e-commerce.

INTRODUCTION

The development of information technologies, telecommunications, and the Internet, in particular, has led to the formation of electronic Commerce. Currently, this type of trading is very relevant and comfortable. It's much more comfortable to shop at home, look at different stores, and choose what you like. At the same time, effort and physical activity are minimized, which, in turn, is very popular with modern people. But it should be understood specific existing characteristics and issues that distinguish remote trading from the sale of goods in fixed retail outlets. In other words, there are situations when it is imperative to protect the rights of consumers when entering into electronic transactions. And this question is relevant. Since then, the number of buyers (consumers) via the Internet has been increasing every day. Also, cases of violation of the rights of the parties are not less frequent. For this reason, the significance of studies on the conclusion of electronic transactions is very significant. As a rule, the consumer is in a vulnerable position in remote trading. Thus, the law defines greater rights for the Internet consumer. The main feature of this type of trade is that the consumer does not have the opportunity to get acquainted with the goods until they are delivered or received. After the transaction, neither the consumer nor the merchant comes into direct contact, do not see each other. The transaction is concluded electronically, usually by the consumer accepting the public offer posted on the seller's unique website. For this reason, research and studies on protecting the rights of buyers in this area are very important. The breakdown of these issues is based on the study and analysis of new approaches to understanding the nature and structure of modern consumers' rights when making purchases via the Internet in the Republic of Kazakhstan. The study focuses on the rights of consumers who enter into electronic transactions. The research object is the normative legal acts regulating consumer rights protection when concluding electronic transactions in the Republic. The purpose of the article is to analyze

the safety of consumer rights when completing electronic transactions and making purchases on the Internet [Simonyan A.L., 2018, p. 154-156].

METHODS

When writing this article, I used specific scientific methods to reveal the subject. The paper uses General scientific methods and approaches, as well as specific legal methods. The research is based on scientific sources and legislation of both the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. The methodological basis consists of General scientific and unique methods of cognition of social phenomena and processes and comparative legal, comparative functional, system-structural, and other methods. The article uses dialectical and logical methods and a systematic approach as General scientific methods. Unique traditional methods include dogmatic, technical-legal, and comparative-legal plans. The dialectical method is applied for a comprehensive and complete study of the formation of legal regulation of legislation in information exchange using current electronic means of communication. The dialectical method of scientific study in this article is based on analysis and synthesis methods. The logical manner is based on applying formal logic to civil relations on the Internet, the science of correct thinking. The object studied in the report is considered not as a set of its components but as a system, an integral formation resulting from applying a systematic approach. A specific legal methodology was used for the full disclosure of the subject during this article's research. The normative and legal material related to the legal regulation of consumer rights protection in electronic transactions is studied using a dogmatic method. This method consists of understanding the meaning and importance of the rule for concluding a contract on the Internet.

LITERATURE REVIEW

Making transactions via the Internet is also a tremendous and newest area of legislation. The purchasing procedure via the Internet is regulated by the rules that establish the system for selling goods at a distance and the relationship between the consumer and the seller when selling products at a distance and offering services.

In the legal literature, there are several legal regulation problems of goods turnover on the Internet, formed during Internet Commerce.

Engaged the problem of determining the legal nature of electronic Commerce and the trend of its development in several Kazakh and foreign authors such as Ibrayev R.A., Kulzhambekova A.J., Beckinsale E.A., Petrenko E.S. [Ibrayeva A.R. 2019], Almuhambetov B.J., Imankulova R.I., [Almuhambetov B.J., 2019], etc.

Also, a special issue here is user identification. In particular, it shows the conclusion of transactions in electronic format. K. V. Filimonov considers the most complicated consumer identification problems in contractual relations in his article on the agreement form's legal regulation in e-Commerce.

Experts provide various etymologies of remote realization. For example, E.V. Avdeichikova believes that tiny sale is a field of trading activity, in which the seller does not come into direct contact with the consumer when deciding the purchase and sale agreement, he also chooses a product, but the implementation procedure is performed remotely; online store; mail catalogs; tv store, vending machines, etc. [Avdeichikova E.V., 2013, pp.104-109]. Under distance selling under K.V. Soloviev and G.F. Chekmarev means «commercial work on the purchase and sale of goods at retail, performed outside the fixed places of purchase of products without direct communication between the seller the consumer during the auction. Conclusion of purchase and sale transactions with further integral delivery of goods from the seller to the buyer» [Soloviev K.V., Chekmarev G.F., 2016, pp. 119-126].

RESULTS AND DISCUSSION

Consumption and fair trade are among the fundamental principles of any democratic society. The protection of human rights as a consumer is an objective and irreversible standard and one of society's most essential characteristics. In a market economy, almost every person is designated as a consumer, and in some cases, requires legal protection of violated rights.

The formation of legislation that stabilizes relations in consumer protection was marked by massive modifications in the socio-political, financial, and, thus, our state's legal branches, which initiated market relations. Distance selling is one of the forms of retail trade, in which electronic transactions are concluded. With the formation of information and communication technologies in Kazakhstan, remote implementation has acquired new opportunities to use different forms of trade, differing from each other by transmitting data about goods and their properties to the consumer. In turn, each state of the private sale of goods presupposes an independent trading activity with its critical organizing trade processes.

The remote realization has some forms that have evolved with developing different communication methods in the world, for example, in the way of a parcel (mail), television, the Internet. Also, one of the most famous transactions is the Internet. Accordingly, the importance of electronic Commerce is increasing. The transition to a market economy based on free enterprise has led to an increase in the number of producers and providers of various services.

In current conditions, the relationship between consumers and entrepreneurs must enter a new stage in its development, characterized by

meeting the population's needs in high-quality goods, works, and services. Although there is a regulatory framework today in Kazakhstan that guarantees consumers' fundamental rights following international standards, the imperfection of legal support for consumer rights creates many problems. Practice testifies to systematic abuses by professional participants in market relations based on the lack of effective mechanisms authorized by law to protect their rights by consumers.

In the history of the modern state's development, consumer relations subjects' legal status has changed, forms of consumer protection have been transformed, and responsibility has become more complex. In this sense, a thorough understanding of the consumer legal protection system's entire specifics is impossible without analyzing its emergence and development. During this time, many countries worldwide, especially in Europe, created state bodies of exceptional competence, which protected consumer rights. Publicly available data shows that civil society organizations play an essential role in consumer protection. If consumers turn to the authorities directly to defend their rights, it will not be possible to solve the problem in every fifth case positively. If they turn to public organizations, there will be ten times less unsuccessful results [Pimaeva O.A., 2017, p. 232-237].

Today, it is crucial to move away from reducing the amount of judicial confiscation in consumer claims, focus on increasing the amount of compensation for moral damage, and create conditions conducive to the availability of qualified legal assistance. The presence of the listed problems is explained, among other things, by the peculiarities of the long-formed national model of legal consciousness, in which the consumer did not realize the possibility of striving for expansion and development. In current conditions, improving lawful means and consumer protection forms should become one of the state's priorities.

Consumer protection is currently considered a mandatory component of the state's activities to protect human rights and freedoms. The legislative branch is looking for effective legal means of influencing consumers' relationship, which is confirmed by the regular introduction of amendments and additions to existing regulations. The selection of legal remedies is complicated because, on the one hand, they are obliged to protect consumers as a vulnerable group of market participants. On the other hand, they must not violate the proper balance between consumers' rights and counterparts. In addition to the very nature of consumer relationships, and the financial conditions associated with them, the transformation of consumers' legitimate consciousness has played an essential role in creating consumer protection legislation. The legal understanding of the modern consumer informing market relationships formed in the consumer market's limited structure has become crucial for its alignment and the seller's financial positions.

In the context of the development of market relations, consumers saw an opportunity to advocate for the expansion and guarantee of their rights and increase their influence on producers and sellers. Mass production, new technologies have led to an increase in sales of low-quality products and, as a result, contributed to the emergence of an organized movement of consumers in defense of their rights, which marked the beginning of a learning trend. For example, there is separate legislation aimed at protecting consumer rights in Russia in some states. The same protection of consumer rights is the activity of state bodies, public organizations, and consumers themselves, aimed at restoring, compensating, and removing obstacles to further realizing consumer rights. It is carried out using a complex of protective elements (forms, means, and methods) in the manner prescribed by law. Legal protection of the rights of a specific category of persons in its general characteristics coincides with legal protection in general. Still, it has features arising from regulated relations' specifics [Sukhanov E.A., 2015, p.109].

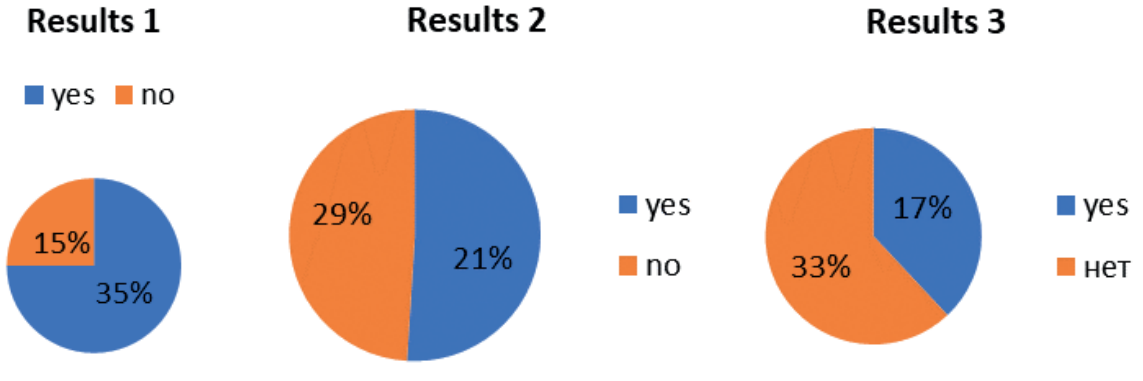
Remote realizations are continuously being formed to satisfy the needs of society. The fundamental difference between the secret sales of goods from other trade methods provided by law is the exclusion of the consumer's ability to examine the offered goods at the time of purchase personally.

At the moment, such a situation in Kazakhstan, they intend to introduce administrative responsibility for non-observance of consumer rights. Such events are taken into account in the draft law "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on consumer protection". If the document is approved, the violators will pay fines, and the claims will be systematized and displayed in the available database. According to Akhmetov A., chairman of the Committee for the Protection of Consumer Rights of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan, this will increase Kazakhstani's level of service, the quality of goods and services, and collective public liability. At the same time, we will pay significant attention to the early resolution of disputes. Now the Republic has low consumer protection. Thus, on June 17, 2019, by the decree of the head of state, also created the Ministry of Trade for integration with the transfer of the Ministry of State economy's functions in the field of consumer protection. In pursuance of this order, by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 10, 2019, 497, it also established the Committee for the Protection of Consumer Rights under the Ministry of Trade

Integration. The committee's primary goal is to develop a consistent and effective policy in the field of consumer protection [Makhonina L.U., 2015, p. 15].

Today, the committee faces two main problems: the provision of state policy in consumer protection and the inter sectoral coordination of municipal organizations' activities to ensure state policy implementation in consumer protection. The situation is almost the same in neighboring Russia. One of the key trends in today's Russia is the use of effective methods of consumer protection. The Russian Association has proclaimed international legal standards for consumer protection at the legislative level. Decree of the Russian Federation from 07.07.1992 2300-1 «On the protection of consumer rights" stipulates the area of fundamental consumer rights and determines the device for exercising these rights. But since the consumer market is increasing, new products are emerging, activities, and services, consumer protection will require additions and changes. The sale of goods remotely is regulated by the Civil Code of the Russian Federation, the Law of the Russian Federation "On Protection of Consumer Rights» and by order of the Government of the Russian Federation of September 27, 2007 N 612 «On Approval of the Rules for Distance Selling». The law includes only one rule on the private sale of products but does not regulate the procedure and provision of services at a distance [Sainskaya L.A., 2015, p.11].

Another critical issue is the international legal regulation of electronic Commerce. Most international organizations are committed to the unification of electronic Commerce. But in fact, only personal problems are subject to customary law, and not just e-commerce. This creates issues between existing international agreements and business relationships using distance selling [Selyanin A.V., 2015, p. 15.]. And so, this issue in the field of legislation is known. But, to determine the actual situation, it is necessary to resolve the consumers' opinions. For this purpose, a survey was conducted (Table 1). Fifty people took part in the survey, the results of which can be seen below (Fig. 1).

Survey

№	Question	Yes	No
1	Do you use online (electronic) shopping?	35	15
2	Are you satisfied with the purchase and delivery process, all other legal obligations of the parties?	29	21
3	Have your rights been violated when concluding electronic transactions?	17	33

Compiled by the authors

Figure - 1. Results of the survey

According to the results of this survey, you see that the situation is not critical. However, the number of dissatisfied and consumers with violated rights is not small. This is considered the basis for regulating and further studying these consumer rights when concluding electronic transactions. Following the above data, we surveyed consumers of remote clients, citizens of Kazakhstan, and the Russian Federation. There were 200 respondents in total (the RK -100; the RF-100). The questions were as follows:

1. Have your rights been violated when concluding electronic transactions?

Results: the RK: yes - 38 out of 100; the RF: yes - 45 out of 100.

2. Are you satisfied with the entire process's quality (from contract conclusion to product delivery, etc.)?

Results: the RK: yes - 51 out of 100; the RF: yes - 59 out of 100.

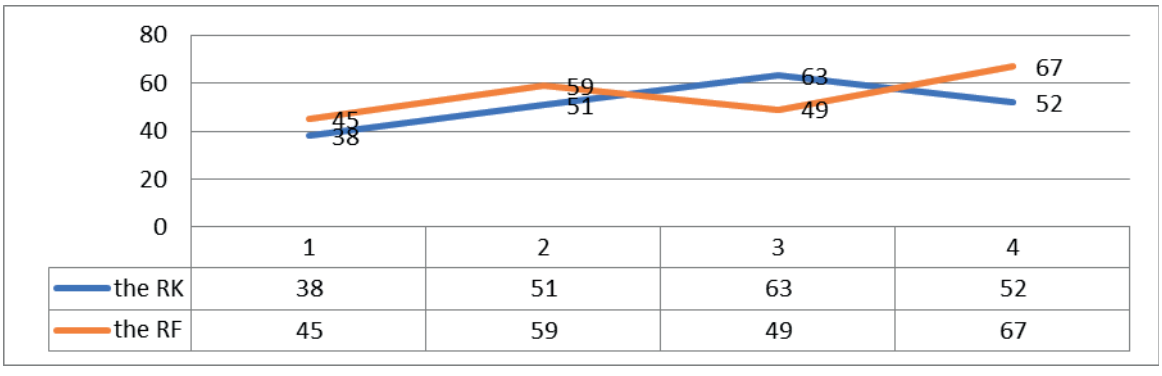
3. Do you believe that there is still a need to improve the electronic transaction process?

Results: the RK: yes - 63 out of 100; the RF: yes - 49 out of 100.

4. Are you satisfied with the consumer protection legislation in your country?

Results: the RK: yes - 52 out of 100; the RF: yes - 67 out of 100.

The results were presented below (Fig. 2):

	1	2	3	4
the RK	38	51	63	52
the RF	45	59	49	67

Figure – 2. Results of the comparative survey

Comparative survey results showed that the area of legal regulation and protection of consumer rights when concluding electronic transactions requires no small study. After the research, the author believes that the results were so because it is very new. Therefore, the presence of errors and the need for improvements and studies are quite familiar.

As a result, I would like to say that this area has no less need for further development and thorough research in consumer protection in electronic transactions. Perhaps the reason is that e-commerce is a new and poorly understood method. Also, the legislation to this day does not regulate at the required level Shifter I.A., 2017, p. 293-296.].

CONCLUSION

Thus, we can conclude that there are gaps in the legislation regarding legal regulation in the circulation of goods on the Internet, causing consumer protection problems. In this regard, it is necessary to pay attention to the corresponding trends in the formation of legislation and methods for resolving legal issues that arise in implementing an electronic transaction. Here we can highlight many vital recommendations:

First, it is necessary to classify the legislation in online sales of goods to determine the general laws for e-commerce bargaining and increase the terminology.

Secondly, a regulatory and legal framework should be formed to expand the prospects for self-regulation of the activities of people in business for the private sale of goods on the Internet, including the implementation of a register of notifications, where it would be possible to link the domain name of an online store with a person in the business.

Third, the obligations of the parties to the electronic transaction should be legally enforced.

As a result, the authors believe that we will improve consumer protection when concluding electronic transactions if we implement these recommendations. That at present, in the age of technology development is very relevant [Kozinsi N.V., 2015, p.195-201].

REFERENCES:

1. Simonyan A.L. Consumer Rights Protection in the Remote Way of Selling Goods / Simonyan A.L. - Text: direct // Young scientist. - 2018. - No. 4 (190). - p. 154-156.

2. Ibraeva A.R., Kulzhanbekova A.Zh., Vechkinzova E.A., Petrenko E.S. Study of trends in the development of e-commerce in Kazakhstan // Russian Journal of Innovation Economics 9 (4): 1627, 2019 DOI: 10.18334 / vinec.9.4.41440

3. Almukhambetova B.Zh., Ermankulova R.I. Prospects for the development of e-commerce in Kazakhstan // European journal of economics and management sciences. 2019. No. 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-elektronnoy-kommertsii-v-kazahstane (date accessed: 22.11.2020).

4. Avdeichikova E.V. Analysis of the concept of "remote trade" and its features / Avdeichikova E.V. // Siberian Trade and Economic Journal. 2013. No. 1. p.104-109.

5. Soloviev K.V. Distance trade as an object of legal regulation / Soloviev K.V., Chekmarev G.F. // Bulletin of MIEP. 2016. No. 3 (24). p. 119-126.

6. Pimaeva O.A. Forms of consumer protection in the field of distance selling / Pimaeva O.A.. - Text: direct // Young scientist. - 2017. - No. 46 (180). - S. 232-237.

7. Civil law: a textbook in two volumes / Res. ed. Sukhanov E.A. - M., 2015. - T.2.- p. 109.
8. Makhonina L. The virtual seller has virtual quality // EZh-Lawyer. - 2015. - No. 46. - p. 15.
9. Sainskaya L.A. Problems of consumer protection in distance selling via the Internet // Domestic jurisprudence. - 2015. - No. 1. - p. 11.
10. Selyanin A. V. Protection of consumer rights. - M., 2015 .- p. 15.
11. Shifer I. A. Ways of protecting consumer rights in Internet trade / Shifer I.A. - Text: direct // Young scientist. - 2017. - No. 48 (182). - p. 293-296.
12. Kozinsi N.V. Evolution of legal regulation of cross-border electronic commerce "in US legislation // Actual problems of Russian law, 2015. N9 (58). - p. 195-201.

ОӘЖ 342

АЛИМКУЛОВА АКМАРАЛ САДУАКАСОВНА
докторант
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

КАЙШАТАЕВА АСЕЛ КУАНДЫКОВНА
жетекші
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ТҰРҒЫН ҮЙ-ЖАЙЛАР БОЙЫНША ЖАЛҒА БЕРУ ЖӘНЕ САТЫП АЛУ ҚҰҚЫҒЫМЕН ЖАЛҒА БЕРУ ШАРТЫН ЖАСАУ

Түйін. Бұл мақалада коммерциялық тұрғын үй-жайлар бойынша жалға беру және сатып алу құқығымен жалға беру шартын жасасу туралы қарастырылған.
Түйінді сөздер: коммерциялық , тұрғын жай, қор, бағдарлама, жалдау.
Резюме. В данной статье речь идет о заключении договора аренды с правом аренды и выкупа по коммерческим жилым помещениям.
Ключевые слова: коммерция, квартира, фонд, программа, аренда.
Summary. This article provides for the conclusion of a lease agreement for commercial residential premises with the right of lease and redemption.
Keywords: shopping, apartment, stock, program, lease.

Жалдау шартын реттеу тек азаматтық кодексіпен қарастырылып қана қоймай, басқа да заңды нормативтік актілермен де реттеледі.

«Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы шеңберінде жеке құрылыс салушылар салған және олардан сатып алынған тұрғын үйлерді өткізу қағидалары мен тәртібін айқындайды.

Осы орайда:

1. Облыстардың, маңызы бар қалалардың жергілікті атқарушы органдардың кредиттік тұрғын үйі;
2. Пилоттық жобалар аясындағы жеке тұрғын үйлер;
3. «Қазақстанның ипотекалық компаниясы» ипотекалық ұйымы» акционерлік қоғамның сатып алу мүмкіндігімен жалға берілетін тұрғын үйі;
4. «Бәйтерек девелопмент» АҚ тұрғын үйі;
5. «Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» АҚ коммерциялық тұрғын үйі;
6. Жылжымайтын мүлік қорының сатып алу мүмкіндігімен жалға берілетін тұрғын үйі [«Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы шеңберінде жеке құрылыс салушылар салған (немесе) олардан сатып алынған тұрғын үйлерді өткізу қағидаларының бекіту туралы № 540 бұйрығы].

Бүгінгі таңда облыстардың, маңызы бар қалалардың жергілікті атқарушы органдардың кредиттік тұрғын үйі, «Қазақстанның ипотекалық компаниясы» ипотекалық ұйымы» акционерлік қоғамның сатып алу мүмкіндігімен жалға берілетін тұрғын үйі, жылжымайтын мүлік қорының сатып алу мүмкіндігімен жалға берілетін тұрғын үйлерді өткізу тәртібі, соның ішінде тұрғын үй құрылысы мәселелері бойынша бұрын қабылданған бағдарламалар аясында салынған немесе жеке құрылыс салушылардан сатып алынған тұрғын үйді өткізу тәртібі «Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы шеңберінде жеке құрылыс салушылар салған және (немесе) олардан сатып алынған тұрғын үйлерді өткізу қағидаларына сәйкес жұмысын атқарады.

Бағдарламаға қатысу үшін қойылатын талаптар:

1. ҚР азаматтығы немесе оралман мәртебесі;
2. Баспана алуға үміттенген елді мекенде тұрақты тіркеуде болуы;
3. Өтініш берушінің және онымен тұратын тұрақты отбасы мүшелері (жұбайы, кәмелет жасқа толмаған балалардың) Қазақстан Республика аумағында меншік құқығы (ортақ бірлескен меншігі (үлестік) меншігі жоқ және әрбір отбасы мүшесіне пайдалы 15 (он бес) ш.м. кем болатын жатақханадағы бөлменің болуы, құлау (қирау) қаупі бар авариялық жағдайдағы тұрғын үйлерді қоспағанда;
4. Өтініш берушінің және отбасы мүшелерінің (жұбайы, кәмелет жасқа толмаған балалары) және отбасының басқа да мүшелерінің Қазақстан Республикасының аумағында соңғы 5 (бес) жыл ішінде тұрғын үйді ауыстыру немесе иеліктен шығару не үй жағдайын әдейі нашарлатуға болмайды;
5. Қазақстан Республикасының қолданыстағы тұрғын үй заңнамасына сәйкес растау , кезекте тұрған адамға;

6. Төлем қабілеттігін растау.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының тапсырмасымен 2018 жылы ҚР Ұлттық Банкі «7-20-25» ипотекалық бағдарламасын әзірледі. Бұл бағдарламада тұрғын үйді жаңа үйлерден 25 жылға, тұрғын үй құнының 20 пайыз бастапқы жарнасымен және де 7 пайыз мөлшерлемесімен тұрғын үй сатып алуға арналған. Бұл бағдарламаға меншігінде тұрғын үйі жоқ кез келген табысы бар азамат қатыса алады.

Бағдарлама негізінде сатып алу мүмкіндігімен жалға беру шарты тіркеуші органға міндетті мемлекеттік тіркелуге жатады.

Қазіргі таңда елімізде «Самырық – Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» үй жайларды жалға беру, сатып алу құқығымен жалға беру және тікелей сату жолымен өткізудің шарттары мен тәртібін айқындау мақсатында әзірленеді.

Жылжымайтын мүлік қорының коммерциялық тұрғын үйі жеке және заңды тұлғаларға береді.

Жалға беру – жеке немесе заңды тұлғаға ақылы түрде тұрғын және коммерциялық үй жайларды уақытша иеленуге және пайдалануға беретін мәміле;

Сатып алу құқығымен жалға беру - жалдау мерзімі аяқталғаннан кейін немесе мерзімінен бұрын сатып алуға белгіленген мараторийді сақтай отырып, мерзімінен бұрын сатып алғаннан кейін меншік құқығы тұрғын және коммерциялық үй-жайларға ауысатын жалдау;

Жалға алушы – қордан жалға алу немесе сатып алу құқығымен жалға алу шартымен ақылы түрде жылжымайтын мүлікті алған жеке немесе заңды тұлға;

Кепілдік төлем- жалға алушының жалға беру немесе сатып алу құқығымен жалға беру шарты бойынша өзінің міндеттемелерін орындамауынан немесе тиісті түрде орындамауынан туындаған материалдық жауаптылықты қамтамасыз ету ретінде жалға алушы Қор есебіне төлейтін төлем [«Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» АҚ тұрғын және коммерциялық (тұрғын емес) үй-жайларын өткізу қағидалары 2017].

Тұрғын үй-жайларды баспанасы жоқ немесе тұрғын үйлерін жақсартуды талап ететін тұлғаларға беру қағидатын сақтай отырып, тұрғын үй-жайды сатып алуға (жалға алуға) ниетін білдірген елді мекенде тұрғын үйлер беріледі. Жалға алушы мен жалға беруші немесе сатып алу құқығымен жалға беру шартын сенімхат негізінде жасалады. Жалға беру немесе сатып алу құқығымен жалға беру шарты үй-жайларды бөлу тізбесі бекітілгеннен кейін 5 (күн) жұмыс күні ішінде жасалуы тиіс.

Жеке тұлға немесе заңды тұлға жалға алу немесе сатып алу құқығымен жалға алу шарттарымен тұрғын үй-жайларды пайдалануға алғысы келетін тұлғалар өтінім береді. Тұрғын үй-жайды жалға беру және сатып алу құқығымен жалға беру шартының негізгі талаптары белгілі бір қордың қағидаларында, бағдарламаларда көрсетіледі. Бір ескере кететін жайт, тұрғын үйлерді сатып алу құқығымен жалға алу құқығын бір рет қана беріледі. Коммерциялық үй-жайлар сатып алу құқығымен жалға беру шарты мемлекеттік тіркелген күннен бастап, 3 (үш) жылдан кейін ғана , сол тұрғын үй-жайды мерзімінен бұрын сатып алу құқығымен 13 (он үш) жылға жалға беріледі.

Жалға алушыларға жалға беру және сатып алу құқығымен жалға беру шартын жасау туралы ұсынысты, белгілі бір Қордың веб-сайтында жарияланып, көрсетіледі. Жалға алушылар яғни өтішіш берушілер 5 (бес) күн ішінде шартқа қол қоймаса, белігілі бір себептермен немесе шарттың талаптарына қанағаттанбаса, Қор тұрғын үй-жайды сол құрылыс объектісіндегі үй-жайларды бөлу тізбесіне кірмеген, ең жоғарғы рейтингісі бар өтініш иелеріне ұсыныс жасайды. Олар 3 (үй) жұмыс күні ішінде Қордың Тұрғын үй комиссиясының бекітуіне тұрғын үйлерді бөлу тізбесіне өзгерістер мен толықтырулар ұсынады.

Жалға беру шарты 1 жылға жасалады және тараптардың бірі шарттың мерзімі аяқталғаннан дейін 1 (бір) айға дейін шартты тоқтату туралы хабарлама жіберген жағдайларды қоспағанда, автоматты түрде созылады.

Тұрғын үй-жайды жалға алудың шарттында мекен жайы, жалпы алаңы, ш.м., неше бөлмеден тұратыны, пайдалану қызметтері мысалы тұрғын үй кешенін ұстау, қызмет көрсету қызметтері, коммуналдық қызметтер оның ішіне суық, ыстық сулар, элект энергиямен және жылумен қамтамасыз ету, қоқысты шығару бойынша қызметтер кіреді. Сондай ақ айсайынғы жалдау төлемі, тараптардың құқықтары мен міндеттері қарастырады. Шартта мерзімінен бұрын бұзылған немесе қолдану мерзімі аяқталған кезде, жалға беруші әктеу, сырлау, түсқағаз ауыстыру, үй жайды толық тазалау үшін қажетті қаражатты кепілдік төлемнен ұстауға құқылы. Кепілдік төлемнен ұсталатын қаражат үй жайды қабылдау-өткізу актісінде көрсетуі керек. Келісімде тараптар ұстау үшін қажетті сома туралы келісімді таппаса, онда екі тарапта тәуелсіз бағалаушыға жүгінеді.

Жалдау шартында өткізу актісі құрастыру бойынша міндеттің тараптардың біріне жүктелетіндігі туралы қарастырылуы мүмкін. Мәселен АК өткізу актісінің құрастырылуы қай тараптың міндеттілігіне кіретіні нақты айтылмаған.

Үй-жайды жалға берушіге берумен қатар, жалға беруші жалға алушыға үй жайды шарттың талаптарына сай иеленуге, пайдалануға кедергі болатын әрекеттерді жасамауға міндетті. Жалға алушының негізгі міндеттердің бірі шартта көрсетілген талаптарға сай тұрғын ұй жайды пайдалану, ұстап тұтыну және де оның нашарлануына жол бермеу, белгілі бір мезгілде қайтару жатқызылады [Жайлин Ғ.А., Азаматтық құқық. 2012, б.185].

Жалға алушы келісім шарттың тараптарын бұзған жағдайда, Қордың өз бастамасымен шартты тоқтату туралы хабарламаны жібереді.

Қорыта келе, үйді жалдау шарты талаптар қол қойған біріңғай құжат ретінде жазбаша нысанда жасалады. Үй-жайды жалдау шартының нысанын сақтамау оның маңыздығына алып келеді [ҚРАК б. 169]. Зиян келтіргені туралы актіге екі тарапта яғни жалға беруші мен жалға алушы қол қояды. Бұл актіде келтірілген зияның сипаттамасы мен құны, өз еркімен өтеу немесе жою мерзімі көрсетуі мүмкін. Жалға алушы шартты тіркеу үшін уәкілетті органға шартқа қол қойылған күннен бастап 4 (төрт) жұмыс күні ішінде жүгінуге міндетті. Егер жалға алушы Шартты тіркеу үшін көрсетілген мерзім ішінде уәкілетті органға жүгінбесе, Жалға беруші Жалға алушыдан оның уәкілетті органға жүгінбеу салдарынан туындаған залалдарды өтеуді талап етуге құқылы. Залалдар Жалға алушы уәкілетті органға жүгіну бойынша міндеттемесін бұзған күннен бастап , сол бұзушылықты жойған күнге (10 жұмыс күннен аспауы тиіс) дейін есептелетін жалдау төлемдері, тұрғын үй кешенін үшін коммуналдық қызметтер бойынша шығындарды білдіреді [«Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» АҚ тұрғын және коммерциялық (тұрғын емес) үй-жайларын өткізу қағидалары 2017ж., б.37]

Осы келісім шартқа қол қойған сәттен бастап 14 (он төрт) жұмыс күні өткеннен кейін жалға алушы уәкілетті органға жүгінбеген жағдайда, жалға берушінің үй-жайды екінші тарапқа беруден бас тартуға және де онымен құқықтық қатынасты тоқтатуға құқылы. Шарттың талаптарын біржақты өзгертуге болмайды. Шартқа өзгертулер мен толықтыруларды шартта қосымша көрсетілмесе, ол жарамсыз болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі А, ЮРИСТ 2018ж.
2. «Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» АҚ тұрғын және коммерциялық (тұрғын емес) үй-жайларын өткізу қағидалары 2017ж.
3. «Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй құрылысы бағдарламасы шеңберінде жеке құрылыс салушылар салған (немесе) олардан сатып алынған тұрғын үйлерді өткізу қағидаларының бекіту туралы № 540 бұйрығы
4. Жайлин Ғ.А. Азаматтық құқық. А; 2012ж.,б.185

ОӘЖ 342

АЛИМКУЛОВА АКМАРАЛ САДУАКАСОВНА
докторант
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАЛДАУ ШАРТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстандағы жалдау шартының қазіргі жағдайы туралы көрсетілді. Мүлікті жалдау шартында тұрғын үйлерді, жер, ғимараттарды, көлік құралдарын, прокат, лизинг , кәсіпорындарды жалдау т.б. қарастырған.

Түйінді сөздер: заң, коммерциялық, прокат, кәсіпорын, лизинг, құқық.

Резюме. В данной статье рассказывается о современном состоянии договора аренды в Казахстане. Договором аренды имущества предусмотрены жилые дома, земли, здания, транспортные средства, прокат, лизинг , аренда предприятий и др.

Ключевые слова: закон, коммерческий, прокат, предприятие, лизинг, права.

Summary. This article describes the current state of the lease agreement in Kazakhstan. The property lease agreement provides for residential buildings, land, buildings, vehicles, rental, leasing, enterprise rentals, etc.

Keywords: law, commercial, rental, enterprise, leasing, rights.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін қолданылып жүрген барлық заңнамалар соның ішінде, азаматтық құқықтық қатынастарда көптеген өзгерістер енді. Мүлікті жалдау қатынастарында да елеулі өзгерістер енді. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 29 таруында Мүліктік жалдау (жалға алу) қарастырылған.

Мүлікті жалдау шарты бойынша жалға беруші жалға алушыға мүлікті ақы үшін уақытша иеленуге, пайдалануға беруге міндеттенеді. Жалға алушы жалға алған мүлікке аталған кодексте белгіленген жағдайлар мен тәртіп бойынша иелік етуге құқылы. Лизинг, прокат шарттары да, сондай-ақ мүлікті ақы төлеп уақытша иелену мен пайдалануға беруге байланысты шарттардың өзге түрлері де мүліктік жалдау шарттарына жатады.

Еліміздің Тұңғыш Президенті Назарбаевтың Н.Ә. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты атты 2008 жылғы халыққа жолдауында жалға берілетін тұрғын үй құрылысына, оның ішінде мемлекеттік қызметкерлер мен бюджеттік сала еңбеккерлері үшін салынатын үйлерге екпін түсірген жөн деп атап өткен. Өзінің жеке меншік тұрғын үйлерін салғысы келетін азаматтар үшін мемлекет жеке меншік құрылысына арналған инфрақұрылымдар қалыптастырады деп атап өткен. Сол уақыттан бастап жалға берілетін тұрғын үйлердің құрылысы көбейген [*ҚР Президенті Назарбаевтың Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы, 2008ж. 16 ақпан*].

Мүлікті жалдау шартында тұрғын үйлерді, жер, ғимараттарды, көлік құралдарын, прокат, лизинг , кәсіпорындарды жалдау т.б. қарастырған. Арендалық келісім екі жақты шарт болып табылады [НұрсейітовЭ.О. 2006ж.б.3]. Шартта құқықтар мен міндеттері айқын көрсетіледі. Олардың мерзімі екі тараптың келісуімен жазбаша нысанда жүргізіледі. Мысалы жылжымайтын мүлікті жалға бергенде оның қанша кв.м., мекен жайы, қанша уақытқа, мүліктің жағдайы, ай сайынғы төлем (күні) т.б. көрсетіледі.

Қазіргі таңда, паркинг, үй астындағы дөңгешектерде жалға берілетін болған. Оларды пайдалану уақытында өздерінің қасиеттері жоғалтпайтын басқа да заттар берілуі мүмкін.

Лизинг. Ең алғашқы рет лизинг АҚШ-та өткен ғасырда пайда болған. Қазіргі таңда лизинг бүкіл елдерде қолданылып, арнайы заңдық реттеуі жоқ, көбіне сот тәжірибесінде танылады **[***Жайлин Ғ.А., 2003ж. б.145***].**

Қазақстан Республикасында қаржы лизингі туралы заңдар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Қаржы лизингі туралы Заңы, Азаматтық кодекс пен Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілерінің нормаларынан тұрады.

Лизинг шарты бойынша лизинг беруші лизинг алушы көрсеткен мүлікті сатушыдан меншігіне сатып алуға және лизинг алушыға осы мүлікті ақы төлеп уақытша иелнуге және кәсіпкерлік мақсатта пайдалануға беруге міндеттенеді [*ҚРАК 2018ж.,б.166*].

Лизингтің бір ерекшелігі лизинг беруші қаржылық қызметті жүзеге асырады. Мәселен, лизинг беруші лизингке берген мүліктің басып бөлігіне амортизациясын қамтамасыз ететін мерзімге дейін ақы алып тұруға құқылы. Лизингтің нысандары - үйлер, ғимараттар, көліктер, жабдықтар, құрал-саймандар, жер учаскелері, кез келген тұтылмайтын заттар лизинг нысанасы болып табылады. Айта кететін бір жәйт ол бағалы қағаздар мен табиғи ресурстар лизинг нысанасы болмайды.

Лизинг шартында АК 567 бабы бойынша:

1. Мүлікті сатушының атауы;

2. Лизинг алушыға мүлікті берудің талаптары мен мерзімі;

3. Шарт мерзімі;

4. Егер шартта лизинг алушының меншігіне мүліктің көшуі көзделсе;

5. Ауыртпалықтардың бар-жоғы.

Қаржы лизингі шартының елеулі талаптары «Қаржы лизингі туралы» ҚР Заңында көрсетілген.

Лизингтің түрлері:

1) қайтару лизингі - лизингтің бір түрі, ол бойынша сатушы лизинг нысанасын лизинг берушіге осы лизинг нысанасын лизинг алушы ретінде лизингке алу талабымен сатады;

1-1) қайталама лизинг - лизинг берушінің өз меншігінде қалған лизинг нысанасы, лизинг шарты тоқтатылған немесе бұзылған жағдайда, осы Заңның 2-бабына сәйкес басқа лизинг алушыға лизингке берілетін лизингтің бір түрі;

2) банк лизингі - лизингтің бір түрі, мұнда лизинг беруші банк болып табылады;

3) толық лизинг - лизингтің бір түрі, ол бойынша лизинг нысанасына техникалық қызмет көрсетуді және оның ағымдағы жөндеуін лизинг беруші жүзеге асырады;

3-1) сублизинг - лизинг алушы (сублизинг беруші) осы Заңның 2-бабына сәйкес, бұрын лизинг шарты бойынша лизинг берушіден алынған және лизинг нысанасын құрайтын мүлікті төлемақысына және сублизинг шартының талаптарына сәйкес мерзімге уақытша иеленуге және үшінші тұлғаларға (сублизинг берушілерге) пайдалануға беретін лизингтің бір түрі;

4) таза лизинг - лизингтің бір түрі, ол бойынша лизинг нысанасына техникалық қызмет көрсетуді және оның ағымдағы жөндеуін лизинг алушы жүзеге асырады;

5) ислам лизингі – Қаржы лизингі туралы Заңының 2-1-тарауында белгіленген ерекшеліктер ескеріле отырып, ислам банктері қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау жөніндегі уәкілетті органның лицензиясы негізінде, сондай-ақ акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған және банктер болып табылмайтын өзге де заңды тұлғалар жүзеге асыратын лизингтің бір түрі [*ҚР ҚЛЗ 2000ж, б.1*].

Кәсіпорынды жалдау. Жалға беруші жалға алушыға кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін кәсіпорынды ақы төлеп уақытша иеленіп , кәсіпорынды толығымен біртұтас мүлік кешені ретінде пайдаланады.

Кәсіпорында жалдау шарты міндетті түрде жазбаша нысанда болады. Кәсіпорынды жалдау шартының субъектілері: жеке тұлға, заңда тұлға да бола алады. Жалға алушылар коммерциялық заңды тұлғалар және жеке кәсіпкерлер болып табылады. Жалдау шартының талап етілетін жәй жазбаша нысанының орындалмауы шарттың жарамсыздығына әкеліп соғады.

Жалға берушінің тиісті қызметпен айналысуға берілген лицензия негізінде алған құқықтары, егер заң актілерінде өзгеше көрсетілмесе, жалға алушыға берілмеуге тиіс.

Үйлер мен ғимараттарды жалдау. Үйді немесе ғимараттарды жалдау шарты бойынша жалға беруші үйді немесе ғимаратты жалға алушының уақытша иеленуге, пайдалануға береді.

Бұл шарттың субъектілері кез келген жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар бола алады. Меншік құқығында үйлер мен ғимараттар жалға берілгенде жалдау құнынан бөлек төлемдер жүргізіледі. Мысалы, коммуналдық қызмет көрсетулер, санитарлық, эсплуатациялық, күзетке және т.б. қызметтерге төлейді.

Тұрғын үй мәселесі қазіргі уақытта ең өткір мәселелердің бірі болып табылады. Оны шешудің әр түрлі жолдары бар: сатып алу, банктердің ипотека бағдарламалары, қызметтік тұрғын үй алу, сатып алумен жалға алынған пәтерді алу, мемлекеттік бағдарлама бойынша баспана алу немесе әкімдіктен азаматтардың жекелеген топтары үшін баспана алу.

Елбасы Н.Назарбаев 2019 жылды «Жастар жылы» деп жариялады. Яғни, жыл бойы ел жастарына ерекше көңіл бөлінді, барынша қолдау көрсетілді.

Осыған байланысты «Жастар жылы» аясында Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкент қалаларының жұмысшы жастары жоспар бойынша 1 мың арендалық пәтермен қамтылады деп аталған. Арендалық пәтерлер 2019 жылдың 1 тамызынан бастап беріле бастады. Ең алдымен оларды баспанамен, жұмыспен қамту қажет. Еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен республикалық маңыздағы үш ірі қаланың жұмысшы жастарын баспанамен қамту үшін арендалық пәтерлер берілетін болды. Бұл – пилоттық жоба екенін атап өтті. Пилоттық жоба ойдағыдай іске асса, тұтас республиканы қамтитын болады деп күтілуде. Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкент қалаларының жұмысшы жастарына арендалық пәтерлер беру 2019, 2020 және 2021 жылдарды қамтиды. Бағдарламаға қатысушылардың жасы 29-дан аспауы керек. Сондай-ақ алдағы уақытта жас мөлшеріне қатысты шектеу 35 жасқа дейін ұзартылуы мүмкін. Осылайша, 2021 жылға дейін ел астанасында 1 050 арендалық пәтер, Алматыда 900 арендалық пәтер және Шымкентте 900 арендалық пәтер салынады деп жоспарлануда. Сонымен қатар, жастарды баспанамен қамту мәселесіне бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі аясында кәсіпорындар мен әлеуетті жұмыс берушілерді тарту да жоспарланған. Бұл орайда, кәсіпорынды жастарды баспанамен қамтуға ынталандыру тетіктері қарастырылуы мүмкін [*Н.Ә.Назарбаевтың Жастар жылының салтанатты ашылу рәсі-*

мінде сөйлеген сөзі].

2020 жылы Нұр - Сұлтан қаласында 300 пәтер, Алматы қаласында 300 пәтер, Шымкент қаласында 270 арендалық пәтер беріліп бастады. Бұл жобаның басты мақсаты 5 жыл мерзім ішінде жастар депозитке қаржыларын жинап, өз үйлеріне қол жеткізу. Арендалық үй жайларға орта есеппен айына 6000-12000тг. арасында төлейді.

Көлік құралдарын жалдау. Көлік құралын басқару және техникалық пайдалану бойынша қызмет көрсетумен жалдау шарты яғни көлік құралын экипажымен жалға алу бойынша жалға беруші жалға алушыға ақы төлетіп көлік құралын уақытша иеленуге, пайдалануға беріп және өз күшімен оны басқаруға мен техникалық пайдалану бойынша қызмет көрсетуге міндеттенеді.

Осы шарттың құқықтық реттелудің негізін Қазақстан Республикасының АК 585-594 баптары арасында қамтылған. Көлік құралдарының жекелеген түрлеріне оны басқару және техникалық пайдалану жөніндегі қызмет көрсетіліп, жалдау ережелерін өзге де көлік түрлерін иелену және оларды пайдаланумен байланысты заң актілерімен реттелуі қажет.

Шарттың тараптары: азаматтық құқықтық қатынастарын кез-келген субъектілері.

Көлік құралын экипажымен жалға алғанда міндетті түрде жазбаша нысанда болуы қажет. Келісім шартта көрсетілгендей көлік құралы белгілі бір мерзім ішінде күрделі жөндеуді жүзеге асыру мен қажетті керек-жарақтарды беруді қоса алғанда, сол қалпында ұстауға міндеттенеді. Шарттың мазмұнын мүлік жалдау туралы нормаларға сүйеніп жасалуы тиіс. Мәселен, жалдаушының жалға алған көлігін пайдаланады , уақытша иеленеді.

Прокат. Тұрақты кәсіпкерлік қызмет ретінде қозғалатын мүлікті жалға беруді жүзеге асырады. Жалға беруші жалға алушыға мүлікті ақы төлеп уақытша иеленеді, пайдаланады. Прокат шарты жария болып табылады.

Прокат шарттарын үйлер мен ғимараттарды жалдау, кәсіпорынды, жер учаскелерін, тұрғын жайларды жалдау шарттарының орындарында қолдануға болмайды. Себебі олардың объектілерінде елелулі ерекшеліктері бар. Олар қозғалатын мүлік болып табылады. Прокат шарты бір жылға дейін мерзімге беріледі. Бұл шарт жазбаша нысанда жасалады. Басқа да тұтыну шарттары сияқты, жетон, түбіртек т.б. берілуі тиіс. Ал егер шарт ауызша нысанда жасалса, оның жарамсыздығы туралы ережелерді қарастырмайды.

Жалға алушы жалға берілген мүліктің оны пайдалануға толық немесе ішінара кедергі келтіретін кемшіліктерін тапқан жағдайда, жалға алушы кемшіліктер туралы мәлімдеген күннен бастап он күн мерзімде жалға беруші, егер шартта одан неғұрлым аз мерзім белгіленбесе, мүліктің кемшіліктерін ақысыз жоюға не осы мүлікті соған ұқсас тиісті күйдегі басқа мүлікпен айырбастап беруге міндетті [*ҚР АК 2018ж. б 172.*].

Осыған қатысты тікелей нормалар болмаса да, прокат шарты мүлікті пайдаланудың мақсатына жоғары талап қояды. Егер прокат нысанасы жалға тұтынушылық мақсатта алынса, оның кәсіпкерлік пайдалануы жалға алушы өзінің жағынан мүлікті пайдалану мінезіне қатысты міндеттерін бұзғаны болып есептеледі. Тағыда бір ерекшелік бар, прокат шарты бойынша жалға алушы мүлікті жақсарту мүмкіншілігінен де айырылады. Жалға берілген мүлікті тиісті пайдаланудан басқа жалға алушы өз уақытында мүлікті пайдаланғаны үшін төленетін ақыны төлеп тұруы тиіс. Прокат шарты бойынша төленетін ақының ерекшелігі бар, ол ақшалай түрде ғана төленуі мүмкін. Жалға алушы мүлікті пайдаланған кезде жалдау ақысын жалданған мүлікті пайдалану нәтижесінде алынған табысқа сәйкестеп есептеуге тиым салынады. Прокат шарты бойынша төленетін ақы тұрақты сомада белгіленеді. Ол мерзімімен немесе бір жола енгізіледі. Мүлікті пайдаланғаны үшін ақы төлеудің мерзімділігі шартпен белгіленеді.

ҚР АК-тің 600- бабына сәйкес жалға берілген мүлікті күрделі немесе ағымдағы жөндеуден жалға берушінің міндеті болып табылады.

Прокат шарты бойынша жалға алушы мүлікті қосымша жалға беруге және де өз құқықтарымен міндеттерін басқа тұлғаға беруге, тегін пайдалануға, жалға алушының құқықтарын кепілге салуға және оларды шаруашылық серіктестіктеріне, акционерлік қоғамдарға мүлік салымы, кооперативтерге жарна ретінде енгізуге жол берілмейді.

Қорыта келе, қазіргі таңда жалға алу ең ауқымды шарттардың бірі болып отыр. Себебі, бұл шарт екі тарапқа да пайдасын әкеледі. Айта кететін бір жәйіт, мүлікті жалдау шартында жалға алынған мүлікті уақытша иеленіп , пайдаланып билік етеді. Тек прокат шартында жалға алынған мүлікке билік етуге тыйым салынған жалдау шартының жалғыз түрі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (жалпы және ерекше бөлімдері)- Алматы: ЮРИСТ, 2018 ж.
2. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2008ж. 16 ақпан
3. ҚР Қаржы лизингі туралы Заңы 2000ж.
4. Жайлин Ғ.А. Азаматтық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық. I – том. А; 2012ж
5. Нұрсейітов Э.О. Аренда пособие- А; 2006г.

UDC 347.1

BEGAZOVA GULNAPISA ZHANDAROVNA
3rd year doctoral student
Eurasian Academy of Law named after D.A. Kunaev

FORMATION AND DEVELOPMENT OF BUSINESS PARTNERSHIP LEGISLATION (COMPARATIVE ANALYSIS WITH FOREIGN LEGISLATION)

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасын дамытудың жалпы тұжырымдамасын іске асыру аясында шаруашылық жүргізуші субъектілер туралы заңнаманы дамыту проблемалары талданады. Мақалада шаруашылық жүргізуші субъектілердің қатысуымен қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу тетігін құрудың қолданыстағы тәсілін өзгерту қажеттілігі негізделеді, корпоративтік құқықтың көрнекті институттары қарастырылады: кезектен тыс мәмілелер (ірі мәмілелер және жасалуына мүдделілік бар мәмілелер), корпоративтік жауапкершілік, корпоративтік өзін-өзі реттеу және т. б.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасын, шаруашылық қоғамдарын, корпоративтік жауапкершілікті, шаруашылық қоғамдарына қатысушылардың құқықтарын жүзеге асыру туралы шарттарды, Елеулі мәмілелерді және жасалуына мүдделілік бар мәмілелерді, корпоративтік басқаруды дамыту тұжырымдамасы; корпоративтік қамтуды алып тастау.

Резюме. В данной статье анализируются проблемы развития законодательства о хозяйствующих субъектах в свете реализации общей концепции развития гражданского законодательства Республики Казахстан. В статье обосновывается необходимость изменения существующего подхода к построению механизма правового регулирования общественных отношений с участием хозяйствующих субъектов, рассматриваются видные институты корпоративного права: внеочередные сделки (крупные сделки и сделки, в совершении которых имеется заинтересованность), корпоративная ответственность, корпоративное саморегулирование и др.

Ключевые слова: Концепция развития гражданского законодательства Республики Казахстан, хозяйственных обществ, корпоративной ответственности, договоров об осуществлении прав участников хозяйственных обществ, существенных сделок и сделок, в совершении которых имеется заинтересованность, корпоративного управления; снятие корпоративного покрова.

Summary. This article analyzes the problems of development of legislation on business entities in the light of the implementation of the General Concept of development of civil legislation of the Republic of Kazakhstan. The article substantiates the need to change the existing approach to building a mechanism for the legal regulation of public relations involving business entities, review the prominent institutions of corporate law: extraordinary transactions (large transactions and transactions in which there is an interest), corporate responsibility, corporate self-regulation, etc.

Keywords: Concept of development of civil legislation of the Republic of Kazakhstan, business companies, corporate responsibility, agreements on the exercise of the rights of participants in business companies, significant transactions and transactions in which there is an interest, corporate governance; removal of the corporate cover.

Introduction. One of the main sections of the Concept is the section devoted to improving the legislation on legal entities, among which special attention is paid to business entities. This approach has good reasons. The civil law doctrine considers economic societies as associations of the capital, contrasting them with those economic partnerships that are associations of individuals. In a business partnership, the participant's personality is more important than in a business company. The determining role is played not by the participants' personal qualities but by their contributions to the legal entity's authorized capital.

Nevertheless, the classification of organizational and legal forms of business activity into business partnerships and companies based on the degree of significance of the personal factor is, like any classification, conditional. Cannot say that a society is only a way of concentrating capital, and a partnership is only a Union of specific individuals. The identity of a member of a company may be of particular importance to the organization itself. A business entity's normal functioning will largely depend on the business qualities of the majority of participants. The importance of the personal factor reaches its maximum in so-called «one-person societies». The legislator assigned a spe-

cial place to the individual element in limited liability companies. We are talking about participants who have additional rights and bear other responsibilities, which is conditioned not by the contribution made to the company's authorized capital but by such participants' characteristics.

Main Part. Under paragraph 1 of article 58 of the Civil Code, a business partnership is a commercial organization divided into shares (contributions) of founders (participants) authorized share capital and the right of ownership in respect of the property of the partnership, which was created by contributions of its founders (participants) and also produced and acquired in the course of its activities.

The Concept of a business partnership is known to the law of all States whose legislation serves as the legal basis for a market economy. The term «partnership» (economic, commercial, or commercial) is used in the legislation of countries belonging to the Romano-German legal family. The ruling of the Anglo-Saxon system of lawfully corresponds to the Concept of «partnership», which refers to the relationship between people who, based on a contract between them, jointly carry out business activities to generate income.

In the States of the continental system of law (i.e., in the civil code countries), including Kazakhstan, a partnership is also considered an organizational form provided by law for civil turnover participants to carry out joint activities or achieve a common economic goal by participants.

A business partnership differs from a simple collaboration, which, according to article 228 of the Civil Code, does not have an authorized capital and is not a legal entity. Unlike business partnerships, a simple association is formed based on an agreement on its participants' joint activities. The material basis of its activities is the participants' property in a simple partnership, which is the common shared property of these participants, but not the association.

This division of a simple partnership and an economic (commercial, commercial) association is characteristic of States' legislation belonging to the Romano-German legal family.

For example, in German law, a simple partnership is considered the initial partnership model and is regulated by civil law as a non-legal entity. According to paragraph 718, the German Civil code (GCC) of the common property of companions (property) becomes friends' property, United, as their contribution to the partnership [A.L. Makovsky et al. 2nd ed., additional M.: Wolters Kluver, 2006]. In turn, commercial alliances in the forms of full and limited partnerships (although considered as varieties of simple blocks) are regulated by the rules of commercial law, and judicial practice is regarded as having legal autonomy and independence as a legal entity.

Similarly, in French law, commercial partnerships are recognized as legal entities and are regulated by the rules of Book II of the Commercial code of 2000 [Commercial code of France. M.: Wolters Kluver, 2008]. Simultaneously, a partnership based on its participants' joint activity (i.e., a simple partnership under the laws of Germany and Kazakhstan) is a select type of collaboration that individuals of certain professions can choose regulated by the norms of civil law. Per the provisions of Book III of the French Civil code [The civil code of France (Code Napoleon), Infotropic Media, 2012], participants in such a partnership have the right to choose whether it will be a legal entity or not. At their request, the league may use one of the forms of joint activity provided for by the civil code, or (if the partnership's training is of a commercial nature) may be established in any of the corporate forms also provided for by law (articles 1871, 1871-1). Depending on the choice of participants in such a partnership, the relevant rules relating to the legal capacity, property regime, procedure for the implementation and termination of the partnership's activities, and other provisions of the Civil and (or) Commercial codes apply the latter.

Professor V.N. Schroeter described the opposite situation [Shroter V.N., Soviet economic law. Law-industrial. 1928. p., 152]. He showed the small importance of the General partnership members' personality, who participate in the latter's activities only with their property, while not showing any entrepreneurial activity and entrusting all Affairs management to one of the partners. This possibility is also provided by the current legislation (article 72 of the civil code). Such factors underlie the trend of personalization of capital associations and capitalization of associations of individuals identified by German legal experts [Problems of civil and business law in Germany. 2001. p., 307].

Following Kazakhstan legislation, a business partnership of any type provided for by the law is an organizational and legal form of a legal entity for conducting business. Thus, according to paragraph 2 of article 34 of the Civil Code, a business partnership is recognized as a form of a legal entity that is a commercial organization. It is not allowed to create a non-profit organization in the standard form of a business partnership. Article 1 of the law on business partnerships stipulates that, as a commercial organization, a business partnership has profit-making as the primary purpose of its activities.

For example, according to the French Commercial Code, a partnership's commercial character is determined by its form or subject matter (article L. 210-1). In particular, it is established that General partnerships, limited partnerships, limited liability partnerships, and joint-stock organizations are commercial under their form, regardless of the subject of their activities.

Simultaneously, in the European States law, the purpose of a commercial partnership is not always of a commercial nature and may not always be related to an enterprise's joint conduct.

Such a structure, which has little variation within certain types of business entities, allows us to talk about the possibility of formulating some General

rules for its formation and functioning. The development of such laws will be entirely correct concerning the phenomena typical for all business entities: large transactions and related-party transactions, the responsibility of the business entity's managers for losses caused by their guilty actions to the legal entity. Standard features are easily found in financial companies' rights that mediate their participation in such companies' activities. Can easily give examples of this kind.

This allows us to draw a general conclusion about the potential for unifying business entities' legal regulations. The forms of such unification can be different. As follows from paragraph 4.1.3 of section 3 of the Concept, at the moment, it is advisable to adopt a single law on business companies, which would fix both General provisions that apply to all business companies and special rules specific to their varieties. In the future, it could include all the rules of law that determine business entities' civil status in the civil code: similar experience exists in France, Switzerland, and the Netherlands. Planned a similar solution in the Russian Empire's draft Civil code (clause 4.1.2 of section 3 of the Concept).

Thus, according to paragraphs 105 and 161 of the German Commercial Code, it is allowed that the activities of a full or limited partnership may not be commercial. If their purpose is to conduct business under a common brand name, they are created based on trade law and are qualified as commercial organizations. The paragraphs as mentioned earlier of the GCC state that in these cases, the rules of the German Commercial Code on partnerships apply to commercial partnerships, unless otherwise provided in the GCC for such partnerships.

In contrast to Western European States legislation, participants in civil turnover, which is regulated by Kazakh law, cannot at their discretion determine the legal personality of a business partnership and the regime of its property. According to article 1 of the law on associations, business partnerships can only be legal entities.

Unfortunately, the list of existing conflicts of laws governing business entities' activities is not limited to the examples given. This state of affairs cannot be considered acceptable and should be corrected. From the above, it is clear that under the current conditions, the unification of legal regulation of business entities within the framework of a single law is possible and necessary: this will eliminate the existing contradictions in the mechanism of legal regulation of business entities. So, can designate the implementation of this unification as the first trend in developing modern legislation on business entities.

According to the Concept of development of civil legislation of the Russian Federation, it is proposed to legislate legal entities' division into corporations (built based on membership) and non-corporate (unitary) organizations [The Concept of development of civil legislation of the Russian Federation. Moscow: Statute, 2009. Pp. 48-49]. This initiative to separate corporate and unitary organizations is not a theoretical innovation. Even the creators of the Russian Civil Code draft, legal entities were divided into corporations and institutions. Shershenevich G. F. defined them as associations of individuals and institutions, respectively [See: Shershenevich G. F. Decree, op. p. 92]. In turn, Yu. G. basin called them self-established and established legal entities. Thus, legal entities' standard classification into corporate and unitary organizations is based on civil law's traditional theory.

The mentioned Concept is used as the basis for such classification in Russian law to establish a criterion for distinguishing the organizational structures of organizations of the corresponding types. At the same time, it seems more appropriate to take as a basis the feature specified by Yu.G. Basin, who believed that legal entities in this classification are divided depending on the nature of the founder's right to the property of the legal entity formed by him, what is the form of securing property for the legal entity (on the right of ownership or the right of economic management). With this classification, he contrasted state-owned enterprises as unitary enterprises to legal entities whose property consists of shares or shares owned by other entities.

Such business entities' civil status is almost wholly determined by the legislation's provisions on limited liability companies. Assigning additional responsibility for a legal entity's debts to such a company's participants does not require fixing a particular organizational and legal form in the law- «a company with additional responsibility». Still, can authorize it at the level of the Charter.

German corporate law, which first introduced a limited liability company in 1892, also does not consider a company with additional liability as an independent type of business company. A similar approach is reflected in the recommendation act «on limited liability companies», approved by the CIS Interparliamentary Assembly (02.11.96) and in the Concept of development of corporate legislation for the period up to 2008, approved by the Government of the Russian Federation (18.05.06).

Secondly, it is necessary to abandon the artificial division of a single joint-stock form of business activity into open and closed types. By their nature, closed joint-stock companies do not differ much from limited liability companies: the main difference that somehow determines all other features of a closed joint-stock company is the possibility of issuing equity securities — shares. In reality, the claims of a secure joint-stock company have only a nominal resemblance to classic shares, the primary purpose of which initially consisted in the fact that they, due to their increased turnover, provided the possibility of a rapid inflow of significant capital from many different investors and their subsequent redistribution. Shares of closed companies are not a suitable means to achieve these goals since they cannot be placed among an unlimited number of people, and their turnover on

the stock market is limited.

The promotion, such as the certificate of membership in the society, is decisive for an organization with a small number of participants and a permanent composition. In this case, this purpose's action is just an arbitrary choice of the legislator and nothing more. It might just as well oblige a limited liability company to record the membership of its members by issuing specially issued share certificates, classifying the latter as securities. In this regard, the existence of a closed company structure in our legislation does not have objectively determined prerequisites. The mechanism for maintaining a stable membership of the organization and maintaining the dominant influence of individual members can function with the most excellent effect in limited liability companies.

Third, it is necessary to abandon the varieties of financial companies that have not proved themselves, including joint-stock companies of employees (national enterprises). The emergence of a particular law defining the legal status of national enterprises is due to socio-economic reasons. It was planned to use employees ' joint-stock companies as an organizational and legal form of business activity that is most suitable for attracting persons working under an employment contract to manage the company and distribute profits by receiving dividends.

Analysis of the law provisions on national enterprises allows us to doubt that their shares are identical in their legal nature to classic joint-stock companies' claims. Thus, the shares determine their owner-shareholder's legal status in the company, depending on the number, category, and type. Each ordinary share grants the shareholder the same amount of rights (clause 1 of article 31 of the Federal law «On joint-stock companies»).

In essence, a fair number of distinctive features of a national enterprise translate a joint-stock company of employees into a new quality, described as a new organizational and legal form of a commercial organization. However, this approach cannot be considered acceptable. In this case, the provision on an exhaustive list of organizational and legal forms of commercial organizations (paragraph 2 of article 50 of the civil code) is grossly violated. It is not by chance that the Concept proposes to abandon this type of economic society (section 3, clause 4.1.2 of the Concept).

Changes made to the legislation on business entities should consider the ratio of mandatory and dispositive norms. It is known that a predominance of dispositive models characterizes civil law regulation. However, the principle of the relations of participation (membership) formed within financial companies' framework requires strengthening the imperative. A significant part of the mandatory rules of conduct, in this case, is due to the purpose of protecting the weak side in corporate legal relations, which is a participant in a business company that owns a small share in its authorized capital, the size of which does not allow for any significant influence on the company's activities. Such a participant and a participant of a business company with a considerable share in its authorized capital are initially in a virtually unequal position. If, in this case, the decision on the origin, exercise, and termination of corporate rights is entirely at the discretion of these entities, then the actual inequality is transformed into a legal one, which in turn will entail numerous abuses. These negative consequences are well known from the history of corporate law [Tarasov I.T., the Doctrine of joint-stock companies, Moscow, 2000, pp. 84-85].

It seems that at present, the Russian legislator provides subjects of corporate legal relations with unjustifiably broad opportunities for independent choice of behavior within the framework of these legal relations. Corporate legal concerns are still insufficiently regulated by the legislator, which does not meet the interests of the "weak" participants of the business company and its creditors. Options for filling the gaps in the legal regulation of participation (membership) relations currently exist only for joint-stock companies, mainly open, and consist of adopting corporate conduct codes by these companies. In the legal literature, it has already been suggested that this approach will not solve the existing problems related to the mechanism of legal regulation of participation (membership) relations [Lomakin D.V., Changes in the shareholder law and issues of protection of shareholders ' rights / / legislation. 2002. no. 11. pp. 46-47].

First, the code of corporate conduct is initially intended to be applied only in joint-stock companies. Secondly, even for them, its use is not mandatory but is recommendatory. The issue of compliance with this act is left to the discretion of the joint-stock companies themselves. Large joint-stock companies have currently adopted corporate conduct codes with significant capital and more than one hundred shareholders. Can ensure proper legal regulation of relations of participation(membership), protection of the rights and legally protected interests of their subjects only through the formality of law, which is inextricably linked with the possibility of state enforcement of established regulations. Recommendations that do not have normative properties are not suitable for this role. Therefore, the legislator should solve the problem of regulating the relations of participation (membership) himself and not assign its solution to economical companies.

This does not mean that there will be no place for a dispositive legal regulation method at all with this approach. No law, even the most perfect one, can fully regulate all possible relations between economic society participants.

Can carry out self-regulation of relations of participation (membership) at the level of a business company and its participants' group. At the company level, can carry out self-regulation by approving the constituent and internal documents regulating, in particular, the activities of the company's bodies.

As for self-regulation carried out by the partici-

pants of a business company, it is carried out through a new institution for the domestic corporate legislation-an agreement on the exercise of corporate rights. Thus, according to clause 3 of article 8 of the Federal law «on limited liability companies», the company's participants have the right to agree on exercising their rights (corporate rights). The subject of such an agreement covers both actions of the company's participants to exercise corporate rights in a certain way and inaction consisting of refraining from exercising these rights. Thus, at present, relevant agreement of the parties to the limited liability company along with the law and the Charter of such a legal entity can only regulate the exercise of corporate rights, but cannot create new corporate ownership, not provided for either by law or by the Charter of the society. Can say the same for corporate responsibilities. This is an ordinary civil contract that entails obligations related to the exercise of corporate rights. This circumstance causes numerous consequences related in one way or another to the contract concluded by the participants of a limited liability company.

First of all, this agreement is binding on its parties. It cannot give rise to obligations, the content of which includes obligations imposed on persons who do not participate in it (third parties) (clause 3 of article 308 of the civil code). The parties to such an agreement may be either the founders of a limited liability company or its participants. The legislator's reference to the company's founders as possible parties to the mentioned agreement can conclude it even before the legal entity's state registration. Neither the limited liability company itself nor other persons, including those who intend to acquire a share in the company's authorized capital, can be parties to the contract under consideration.

Besides, since the agreement between the founders (participants) generates ordinary obligations, in the event of their non-fulfillment or improper fulfillment, civil liability measures are subject to application to the subject who violated obligations under the provisions of Chapter 25 of the civil code. However, the selected legislator classical design of a civil contract between founders (participants) of the limited liability company to establish the procedure for the exercise of corporate rights excludes the application in case of violation of obligations created by such contract, corporate unique protection methods, because their use directly affects the rights and legitimate interests of persons not parties to the Treaty in question. Thus, a decision of the General meeting of participants of a limited liability company adopted by the failure of the voting procedure established in the specified agreement cannot be declared invalid.

The fact that the shareholders ' agreement is binding only for its parties allows us to give a negative answer to extending its terms to the new acquirer of shares. A person who has purchased shares from a company participant who is a party to a shareholder agreement does not automatically replace him/her in this agreement. With the transfer of a claim, all corporate rights certified by it are transferred in aggregate, but not the contractual rights and obligations generated by the shareholder agreement. The alienation of shares entails the emergence of corporate legal relations involving the acquirer of securities. It is not the basis for a singular succession in a contractual obligation arising from a shareholder agreement.

The loss of a person's status as a shareholder does not affect the transaction's validity concluded earlier, when it had the specified group. However, if the former shareholder in connection with the sale of shares may not exercise the proper execution taken on itself the shareholder agreement obligations, then it can be applied as contractual liability: in particular, compensation for the breach of contract damages; the recovery of forfeit (fines, penalties); the payment (fixed cash amount or amounts to be determined in the manner specified in the shareholder agreement) [Bratus S.N., Legal responsibility and legality, Moscow, 2001, pp. 42-78].

It is not by chance that the superior method of protecting participants' rights in joint-stock agreements, which consists of paying compensation, is indicated along with the penalty and losses. The satisfaction of claims for damages involves well-known difficulties in proving their value. Recovery of the sentence may also not give the expected effect due to the possibility of reducing its size per article 333 of the civil code. To ensure proper protection of their contractual rights, the parties to a shareholder agreement may set in advance the monetary compensation to be paid in case of violation of the terms of the deal in question: they either initially set the amount of such dividend or agree on the procedure for determining it.

Recent changes made to the legislation on business entities indicate that the legislator has realized the harmfulness of giving a formal procedure for approving large transactions and related-party transactions a determining value. The mere violation of the transaction approval procedure should not serve as a ground for its invalidity - otherwise, it will threaten civil turnover's stability. The invalidity of the transaction must be due to other material circumstances — particularly the presence of losses for the company's participants or the business entity resulting from such a transaction and other factors.[1]

Thus, when considering cases of invalidity of large transactions and related-party transactions, the formal approach is replaced by a fundamental process that considers many essential nuances for the business entity itself and its participants. This trend is planned to be maintained in the Concept (section 3, section 4.2.6 of the Concept).

The prerequisites for the emergence of such a situation lie in the very structure of the economic society. The fact is that a business company replaces its

[1] P. 5 st. 45, p. 5 st. 46 Federalnogo zakona «Ob obestvah s ogranıchennoı otvetstvennostıý» (v red. Federalnogo zakona ot 19 ıúlıa 2009 g. № 205-FZ); p. 6 st. 79, p.1 st.84 Federalnogo zakona «Ob aktsıonernyh obestvah» (v red. Federalnogo zakona ot 19 ıúlıa 2009 g. № 205-FZ).

participants in civil turnover, who, having United in a corporate organization, no longer realize their private interests through direct participation in it, but receive the satisfaction of their needs through the implementation of specific corporate interest in the course of the business company's activities. In this case, direct participation in individual individuals' civil turnover is replaced by their involvement in a business company's activities — a direct participant in civil turnover.

Did not immediately realize the need to consider the impact mentioned earlier on business entities' activities. As early as the 13th century, canonists on the theoretical level justified the need to distinguish between the unity of the corporate structure, which is also possessed by economic societies, and the totality of its components. As A. I. Kaminka wrote, it was the canonists who first consciously applied the Concept of «legal personality» to designate a single subject of law, independent of the plurality of its constituent persons [Kaminka A. I. Essays on trade law, Moscow, 2002, p. 375].

Nevertheless, the principle of independence and independence of business entities has long been enshrined in developed countries' legislation. However, theoretical research and the practice of applying regulations could not leave it unchanged. During the First World War, martial law forced the French and English parliaments to pass laws on sequestering property belonging to German subjects. From a formal point of view, many business companies in which the Germans owned a controlling stake did not fall under the adopted laws' scope since they recognized legal entities as independent and independent from their participants. To solve this problem, attempts were made to develop a controlled legal entity [Ziv V.S., Foreign capital in Russian joint-stock companies. German capital. Issue 1. PG., 1915. P. 15; Kulagin M.I. Decree. Op. p., 26].

Having understood the corporation's definition, we would like to dwell on the types and features of some corporations in the Republic of Kazakhstan and abroad. Based on the analysis of information on the types of corporations in the Republic of Kazakhstan well as legislation enshrining the legal status of individual corporations, we propose the following classification of corporations, characteristic of our country:

1) Ordinary corporations;

2) Multinationals;

3) Social – entrepreneurial corporations.

To define an ordinary Corporation in this context, we propose to use the above definition with the addition that a typical Corporation is a commercial legal entity organized in the form of a joint-stock company or a limited liability partnership established to conduct extensive business in the territory of the Republic of Kazakhstan. Cross-border corporations (TNCs) are defined under international law as a legal entity (a set of legal entities):

- owning, managing, or operating property in the territories of two or more states;
- formed by legal entities of two or more states;
- Registered as a corporation under the Convention

on Cross-Border Corporation (the «Convention») (The Concept of development of corporate legislation of the Republic of Kazakhstan, 2011).

REFERENCES:

1. Makovskıı A.L. ı dr. 2 - e ızd., dop. M.: Volters Klýver, 2006.
2. Kommercheskıı kodeks Frantsıı. M.: Volters Klýver, 2008.
3. Grajdanskıı kodeks Frantsıı (Kodeks Napoleona), Infotropık Medıa, 2012.
4. Sm: Shreter V.N. Sovetskoe hozıaıstvennoe pravo. Pravo torgovo-promyshlennoe. 1928. S. 152.
5. Problemy grajdanskogo ı predprınımatelskogo prava Germanıı / 2001. S. 307.
6. Kontseptsııa razvıtııa grajdanskogo zakonodatelstva RF. M.: Statýt, 2009. S. 48-49.
7. Sm.: Shershenevıch G.F. Ýkaz. soch. S. 92.
8. Tarasov I.T. Ýcheníıa ob aktsıonernyh kompanııah. M., 2000. S. 84-85.
9. Sm.: Lomakın D.V. Izmenenııa v aktsıonernom zakone ı voprosy ohrany prav aktsıonerov // Zakonodatelstvo. 2002. № 11. S. 46–47.
10. Sm.: Bratýs S.N. Iýrıdıcheskaıa otvetstvennost ı zakonnost. M., 2001. S. 42–78.
11. V p.1 rasporıajenııa FKTsB RF ot 04.04.02 g. №421/r prıamo ogovarıvaetsıa rekomendatelnyı harakter polojenıı Kodeksa (Svoda pravıl) korporatıvnogo povedenııa, odobrennogo na zasedanıı Pravıtelstva Rossıiskoı Federatsıı ot 28 noıabrıa 2001 g. (Vestn. FKTsB Rossıı. 2002. № 4).
12. Kamınka A.I. Ocherkı torgovogo prava. M., 2002. S. 375.
13. Sm.: Zıv V.S. Inostrannye kapıtaly v rýsskıh aktsıonernyh predprıiatıiah. Germanskıe kapıtaly. Vyp. 1. Pg., 1915. S. 15; Kýlagın M.I. Ýkaz. soch. S. 26.

ӘОЖ 342.1

ЖАНАЛИЕВА АЙГУЛЬ ЖАНАЛИЕВНА
заң ғылымдарының кандидаты
«Мирас» университеті

АЙТЕКЕ КАМШАТ АДУҚЫЗЫ
құқық магистр
«Мирас» университеті

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасының проблемалары, сондай-ақ құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды бір мезгілде қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылады. Мәселе бастапқы шығу тегі, яғни бастапқыда мемлекет немесе азаматтық қоғам құрылды.

Түйінді сөдер: азаматтық қоғам, мемлекет, құқық, қоғам, институт, жүйе.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы взаимоотношений гражданского общества и государства, а также возможность одновременного формирования правового государства и гражданского общества. Проблема изначального происхождения, то есть изначально создавалось государство или гражданское общество.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, право, общество, институт, система.

Summary. The article deals with the problems of relations between civil society and the state, as well as the possibility of simultaneous formation of the rule of law and civil society. The problem is of original origin, that is, the state or civil society was originally created.

Keywords: civil society, state, law, society, institution, system.

КІРІСПЕ

Қоғамдағы саяси тұрақтандыруға қол жеткізу ең алдымен мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының сипатымен анықталады. Бай тарихи материал, қоғамдағы қайта құру процесінің аяқталмауы осы тақырыптың практикалық маңыздылығын анықтап диплом зерттеу тақырыбын таңдауға мүмкіндік берді.

Әлеуметтік-саяси жүйенің қазіргі дамуы жағдайында келісу, жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің теңгерімін қамтамасыз ету проблемасы ерекше өзектілікке ие болады, оны шешу мемлекет пен қоғамның өзара бағытталған байланыстарының даму деңгейіне байланысты болады. Іс-әрекетке қабілетті қоғамды қалыптастыру мемлекеттік саясаттың маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Саяси коммуникация мәселелерін зерттеу көбінесе әлеуметтік коммуникацияның қазіргі теориясының теориялық-әдіснамалық базасына және әлеуметтік және философиялық антропология мәселелері бойынша бірқатар пәнаралық зерттеулерге және әлеуметтік қатынастардың әртүрлі көріністерінің мәнін ашатын мәселелердің кең ауқымына сүйенеді. Алайда, мемлекет пен азаматтық қоғам коммуникациясының түрлі аспектілерін талдауға байланысты көптеген жарияланымдарға қарамастан, бүгінгі күнге дейін әлеуметтік-саяси (қоғамдық) диалогтың өзі де, сондай-ақ қоғам мен биліктің диалогтық өзара іс-қимылының институционалдық тетіктерін қалыптастыру да, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік-саяси институтына диалогты біртіндеп трансформациялау проблемалары зерттелмеген.

Қазіргі отандық заң әдебиетінде мемлекет пен азаматтық қоғамның арақатынасы туралы мәселе пікірталас болып табылады.

Кейбір ғалымдар мемлекет пен азаматтық қоғам қарама-қарсы жүйелер болып табылады деп санайды. Бұл тәсіл азаматтық қоғамды емес, қоғамды басқарылатын жүйе ретінде түсінуді білдіреді. "Мемлекет қоғам өмірін реттейді (нақты, ойдан құрастырылған "азаматтық" емес)" [[Булгакова Д.А., 2016, б. 47]. Қоғамның қызмет етуінің осы түсіндірмесіне сәйкес, оның беріктігі мен тұрақтылығы тепе – теңдікті сақтай отырып, бір жағынан, мемлекет азаматтық қоғамның құрылымын бәсеңдетпейді және сіңірмейді, ал олардың қызметінің жағдайын жасау мен еркіндігін қорғауды, азаматтар мен олардың бірлестіктерінің құқықтарының кепілдігін қамтамасыз етеді; екінші жағынан-азаматтық қоғамдардың құрылымдары мемлекет заңдарын сақтайды және жалпы мемлекеттік мақсаттарды іске асыруға белсенді қатысады.

Азаматтық қоғамды бір жағынан мемлекеттік саяси биліктің тежеуші күші мен бақылаушысы, екінші жағынан азаматтық қоғамның мүдделеріне қайшы келмейтін қызметтегі оның көмекшісі ретінде қарастыруға болады. Бұл тәсілді жақтау-

шылар мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы теңдестірілген қарым-қатынастардың қажеттілігін әділ көрсетеді, алайда бұл теңгерімнің мәні қарсы күресті, тепе-теңдікті шешуден емес, бір мақсаттарға қол жеткізуден, бір функцияларды іске асырудан тұрады.

Екінші тәсілдің мазмұны азаматтық қоғам мен мемлекетті өзара байланыстыратын және өзара кірігетін институттар ретінде қарау болып табылады, бұл ретте азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Мемлекет пен азаматтық қоғам өзара іс-қимыл мен ынтымақтастық ұстанымында бола отырып, өз қызметін қатаң ажыратады. Мемлекеттің дамуы азаматтық қоғамды басуға міндетті емес. Азаматтық қоғам мен мемлекеттің қарама-қарсылығы мемлекет өзіне тән емес функцияларды монополиялаған, ал оның аппараты қоғамнан ажыратылған корпорацияға айналғанда туындайды.

Үлкен материалдық, ұйымдастырушылық, "күштік" және басқа ресурстарға ие салыстырмалы түрде тәуелсіз институт бола отырып, мемлекет қоғамға үнемі әсер етеді, өз кезегінде қоғамнан кері әсер етеді. Ғылыми әдебиеттерде құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам арасында "өзара шарттылық пен өзара іс-қимыл түрінде өзара тәуелділік бар: олардың ешқайсысы екіншісіз өмір сүре алмайды: олардың жұмыс істеуінің нәтижелері бір-бірімен тығыз байланысты және олардың әрқайсысына тікелей әсер етеді" [2].

Мемлекет пен қоғамның өзара байланысы мен өзара іс - қимылының негізінде олардың бірлескен өміршеңдігін, өмірлік белсенділігін және белгілі бір елдегі біртұтас құбылысқа-мемлекеттік және қоғамдық жүйеге жататындығын анықтайтын экономикалық, саяси және басқа факторлар жатыр. Мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынастарының сипатын зерттеу процесінде жүйелі тәсілді пайдалана отырып, оларды біріктіретін Бірыңғай ұлттық жүйе шегінде жеке жүйелер (кіші жүйелер) түрінде қарау әбден жол берілетін және қисынды болып табылады.

Мемлекет пен қоғамның жан-жақты байланыстары мен өзара іс-қимылын жалпы ұлттық жүйенің құрылымдық элементтері ретінде жүйелі талдау оларға үнемі немесе уақытша әсер ететін жүйе құраушы және жүйені бұзатын факторларды; олардың жалпы материалдық, құқықтық және моральдық негіздерін; басқа ұлттық, аймақтық және жаһандық жүйелер түрінде әрекет ететін олардың қоршаған ортасын неғұрлым толық анықтауға мүмкіндік береді; олардың жалпы және ерекше мақсаттары мен міндеттерін дәлірек анықтау, олар бойынша ғылыми әдебиеттерде жылдар

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде азаматтық қоғам мен мемлекеттің мақсаттары мен міндеттері туралы мәселе көбінесе олардың қарым-қатынасының сипатын алдын-ала анықтайды, жалпы ереже бойынша, сараланған түрде шешіледі. Олардың жалпы мақсаттары мен міндеттерімен қатар олардың әрқайсысына тән ерекше міндеттер де ерекшеленеді. М.Т. Баймаханов " бір-бірімен жақын болса да, әртүрлі міндеттерді тікелей шешеді. Егер мемлекет өзінің конституциялық және заңнамалық актілерінде жеке адамның құқықтық мәртебесін бекітетін болса, онда азаматтық қоғам оның жоғары әлеуметтік мәртебесін қамтамасыз етеді" [Баймаханов М.Т., 2001].

Мемлекеттің "қызмет аясын тарылту" және, тиісінше, азаматтық қоғамның "жауапкершілік аясын" кеңейту туралы кең таралған пікірге қарамастан, мемлекеттің қоғамдық өмірге әсер ету саласы мен көлемі көптеген бағыттарда тарылып қана қоймайды, керісінше одан әрі кеңейіп, өсуде. Бұл, атап айтқанда, "неолибералды" мемлекет бірқатар әлеуметтік бағдарламаларды (welfare state, әлеуметтік мемлекет және т. б.) жүзеге асыру үшін көбірек "жауапкершілікті" қабылдауға мәжбүр болуымен, аймақтандыру мен жаһандануға байланысты сыртқы саяси, экономикалық және басқа процестердің күрделенуімен, жеке меншік туралы түсініктің өзгеруімен ("идеология") және "корпоративтік немесе басқарушылық капитализмнің" кеңеюімен байланысты. (corporate or managerial capitalism), бұл мемлекеттің экономикалық салада "қатысуын" күшейтуді және т.б. [Шершеневич Г.Ф., 1995, б. 198].

Бірыңғай қоғамдық жүйенің өзара байланысты элементтері ретінде азаматтық қоғам мен мемлекет бір-бірін негіздейді. Азаматтық қоғамның жай-күйі, оның қажеттіліктері мен мақсаттары мемлекеттің негізгі белгілері мен әлеуметтік мақсатын айқындайды. Азаматтық қоғам құрылымындағы, оның қызметінің негізгі салаларының мазмұнындағы сапалық өзгерістер мемлекеттік биліктің сипаты мен нысандарының өзгеруіне әкеп соқтырады.

Сонымен бірге мемлекет азаматтық қоғамға қатысты салыстырмалы дербестікке ие бола отырып, оның жай-күйіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Бұл әсер, әдетте, позитивті, тұрақтылықты қолдауға және азаматтық қоғамның прогрессивті дамуына бағытталған. Тарих қарама-қарсы мысалдар біледі. Мемлекет пен азаматтық қоғам арақатынасының неғұрлым ұтымды тұжырымдамасына сәйкес мемлекет пен қоғам өзара тұрақты әрекеттестікте болатын әлеуметтік өмірдің дербес элементтері ретінде әрекет етеді.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының тарихи тәжірибесі қазіргі заманғы қоғамға тән екі жақты құрылымды монолитті құрылыммен ішкі алмасудың қарсы нәтижелілігін куәландырады.

Осыған байланысты "өзара іс-қимыл" ұғымын

басқа немесе басқаларды не істеуіне байланысты өз қызметіне өзгерістер енгізетін субъектілердің өзара іс-қимылдарының динамикалық өзгеріп отыратын бірізділігі ретінде түсіндіру қажет. Гуманитарлық ғылымдарда өзара іс – қимыл-бұл "саясат субъектілерінің бірігуі немесе ажыратылуы, идеялармен, көзқараспен, ресурстармен (әсермен, ақпаратпен, біліммен және т.б.) алмасу, бір субъектіден (бірінші немесе белсенді) басқа субъектіден (екінші немесе пассивті) ерік ниетін беру болатын саяси қатынастары".

Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының нысандары ретінде функциялар мен міндеттерді тиімді орындау, өзара көмек көрсету, өзара бақылау, өзара жауапкершілік, құқықтық, әлеуметтік, экономикалық және басқа да проблемаларды шешудегі ынтымақтастық, азаматтық қоғамның саяси билікті жүзеге асыруға қатысуы сияқты белгілі бір араласу шегінде олардың бір-біріне өзара мақсатты ықпал ету болып табылады. Өзара іс-қимылдың аталған нысандарын жетілдіру кезінде мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара қарым-қатынастарында тепе-теңдік болуы мүмкін.

Азаматтық қоғам мен мемлекет бір-бірімен ажырамайтын, бұл ретте "азаматтық қоғам мемлекетке дейін және мемлекеттен тыс жерде жоқ. Осы азаматтық қоғам бар мемлекет, егер олар заңдарға қайшы келмесе, азаматтардың әл-ауқаты мен олардың ерекше мақсаттарына жататынын қорғау береді; мемлекеттен азаматтық қоғам өмірді, денсаулықты, қауіпсіздікті және т. б. қорғауды талап етуге құқылы» [Радько Т.Н., 2015, б. 85].

Өз мақсаттарына қол жеткізу үшін мемлекет азаматтық қоғамға сүйенуі тиіс, бұл ретте соңғысының қызметіне жаппай бақылау жасамайды. Азаматтық қоғам институттарымен тығыз ынтымақтастықта ғана мемлекет функцияларын жүзеге асырудың тиімділігі артуы мүмкін.

Азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік органдарының өзара іс-қимыл моделін талдай отырып, өзара қарым-қатынастардың қандай да бір сипатының басым болуы нақты мемлекет пен қоғамға тән демократияның өзіндік моделін айқындайды және өзара іс-қимылдың неғұрлым ұтымды үлгісі тең құқықты өзара іс-қимылды болжайтын сындарлы ынтымақтастық моделі болып табылады. Мұндай ынтымақтастықтың моделі заң жобаларын және басқа да басқару шешімдерін талдау, мемлекеттік аппаратты реформалау және әкімшілік реформаны жүзеге асыру кезінде талап етілуі мүмкін азаматтық қоғамның сараптамалық және сыни әлеуетінің рөлін тануды көздейді.

Мемлекет пен азаматтық қоғамның арақатынасы мәселесі өте өзекті. Қарастырылып отырған тақырып қоғамдық өмірдің түрлі аспектілеріне үндеуді талап етеді, олардың арасында мемлекет пен қоғамның өзара байланысы проблемасы ерекше орын алады, өйткені мемлекет пен қоғам көпжақты құбылыстар. Мемлекет пен қоғамның өзара қарым-қатынасын қарастырмас бұрын, атап айтқанда, мемлекеттің қоғамдағы рөлі мен тағайындалуы туралы мәселеге қатысты кейбір жалпы ережелерге жүгіну қажет деп санаймыз.

Мемлекет пен құқықтың даму заңдары табиғат пен материалдық әлемнің табиғи заңдарына қарағанда өзге сипатқа ие. Табиғи табиғат заңдарына қарағанда, тұтас объективті болып табылатын, мемлекет пен құқықтың даму заңдары объективті және субъективті факторларды біріктіреді. Әлбетте, меншік қатынастары, экономика деңгейі және өндірістің өзге де компоненттерінің жай-күйі, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылысы, сыныптар, элита және халық топтары, халықтық менталитет сияқты объективті факторлардың басымдылығы жалпыға танылған. Сонымен қатар сыныптардың, халықтың әлеуметтік топтары мен топтарының, элита мен кландардың тілегі мен ұмтылыстары, олардың өз мүдделері мен қажеттіліктерін бағалауы, ірі мемлекеттік қайраткерлердің ниеті мен әрекеттері және т. б. сияқты субъективті факторларды ескеру қажет.

Осылайша, мемлекет пен құқықтың даму заңдарына объективті, олардың жиынтық әрекетіне субъективті факторлар салу тән. Объективті және субъективті факторлардың үйлесімі және олардың осы заңдардағы көріністері тұрақты емес, қозғалмалы, уақыттың сол немесе басқа кезеңінде жағдайдың ерекшеліктерін көрсетеді.

Мемлекет пен азаматтық қоғам бір-біріне қатысты салыстырмалы дербестікке ие, бұдан басқа, бұл ұғымдар қарама-қайшылықтардан айырылмаған біртұтас ұғымды құрайды. Айта кету керек, Азаматтық қоғам мен мемлекет өз бетінше өмір сүре алмайды. Мемлекет-қоғамның заңды дамуының өнімі, бұл "өнім" белгілі бір қоғамның жер қойнауында мемлекет сияқты білім берудің қажеттілігі немесе қажеттілігі объективті түрде піскен кезде пайда болады.

Мемлекет-бұл бірқатар саяси және әлеуметтік қатынастарды іске асыру тәртібін қамтамасыз ететін адамдар арасындағы байланыстың саяси нысаны. Әрбір азамат өз әрекеттерімен мемлекеттің әл-ауқатының деңгейін анықтайды.

Қазіргі мемлекет-бұрыннан гөрі күрделі құбылыс. Оның қоғаммен, ұжыммен (әлеуметтік сипаттағы әртүрлі ұжымдармен) және жеке тұлғалармен өзара байланысы, егемендіктің басқа элементтері, қоғамдағы реттеуші және төрелік рөлдің басқа сипаты бар. Қазіргі мемлекет-бұл демократиялық, зайырлы, құқықтық мемлекет, бұрынғы жалпыадамзаттық құндылықтарға (мысалы, еркіндік) және XXI ғ.жаңа құндылықтарға сәйкес келеді (мысалы, әлеуметтік әділдік). Ол қоғамның өзін-өзі дамытуының принципті бағыттарына кедергі келтірмейді, сонымен бірге анархия мен қоғамның ыдырауына қауіп төндіретін шектерге дейін өзін-өзі дамытуға мүмкіндік бермейді. Қазіргі мемлекет әртүрлі формада болуы мүмкін – республиканың әртүрлі түрлерінен парламенттік монархияға дейін. Осы нысандардың барлығы заманауи мем-

лекеттің ортақ мақсатын біріктіреді – адамға ең жақсы қызмет ету, еркін плюралистік, постиндустриялық, ақпараттық қоғам жағдайында тұлғаның жан-жақты дамуы.

Бүгінгі таңда әлемде ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін әртүрлі шеткі діни ағымдар пайда болған кезде заң ғылымы ең алдымен Қазақстан мемлекетінің зайырлылығын дәл және анық негіздеуі тиіс.

Біз қарастырған барлық көзқарастар мемлекеттің қоғамдық құбылыс ретінде қаншалықты қиын екенін, қазіргі мемлекеттің дамуына бір мәнді баға беру қаншалықты қиын екенін көрсетеді. Біз қазіргі заманғы мемлекеттердің көпшілігіне демократияға, әлеуметтік мәселелерді шешуге және қоғамды топтастыруға, ортақ мүдделерді білдіруге ұмтылу тән деп санаймыз. Бұл мақсаттар демократиялық мемлекеттердің конституцияларында қаланады.

Қазіргі заманғы мемлекет тек машина, қаружарақ, мәжбүрлеу, зорлық-зомбылық механизмі ғана емес, өркениеттің қалыптасуында маңызды рөл атқарған үлкен әлеуметтік және мәдени құндылығы бар. Мемлекет әлеуметтік тәртіпті, тұрақтылықты өзіне алып келеді. Мемлекетке деген бұл мәдени көзқарас бүгінгі күні ерекше маңызды, ол мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның экологиялық, демографиялық, энергетикалық, шикізат және т. б. жаһандық дағдарыстардың қазіргі жағдайында өмір сүруге мүмкіндік беретін демократиялық үдерістердің сақтаушысы ретіндегі ерекше рөлін айқындайды.

Қоғам бірлескен өмір мен қызметтің тарихи негізделген әлеуметтік нысандарымен, ортақ мүдделер мен қажеттіліктермен біріккен адамдардың жиынтығы болып табылады. Қоғам қауымдастықтардан (топтардан, топтардан, сыныптардан) тұрады. Қоғамның ең маңызды элементі саяси функцияларды орындайтын мемлекет болып табылады. Мемлекет қоғамның жер қойнауында оның тұрақты институты бола отырып пайда болды. Кейінгі даму барысында қоғам, әрине, өзінің құрамдас бөлігі – мемлекетке тұрақты ықпал ете алмайды. Бұл ықпал экономикалық, әлеуметтік, саяси қатынастармен, қоғам өмірінің рухани саласымен байланысты. Ол мемлекет үшін айқындаушы болып табылады.

Қоғамның бір бөлігі бола отырып, мемлекет оның өмірін реттейді. Тек пайда болған кезде мемлекет алдымен әлсіз, содан кейін қоғамға күштірек әсер ете бастайды. Мұндай реттеу, бір жағынан, қоғамды сақтау үшін, екінші жағынан – қоғамды өзін-өзі реттеу үшін қажет. Мемлекет пен қоғам қойылған мақсаттарға қол жеткізу, міндеттерді шешу үшін мемлекет (қайраткер) әрекет ететін, ал қоғам объект ретінде әрекет ететін өзара іс-қимылдың бірыңғай жүйесін білдіреді [Казаков В.Н., 2015, б. 102].

Сонымен қатар қоғам мемлекетке реттеу объектісі ретінде әсер етеді. Қоғамның мемлекетке, сондай-ақ мемлекеттің қоғамға әсер ету дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Бұл көбінесе мемлекеттік (конституциялық) құрылымға, елде орнатылған саяси режимге байланысты.

Адамдардың (адамдар тобының) мүдделеріне, өз алдына қойылған міндеттерге мемлекеттің қалыптасу процесі одан әрі тәуелді болады. Қоғамдық ерік мемлекеттің түрлі нысандарының пайда болуына әкеледі. Қоғам өз функцияларын, мысалы, тоталитарлық мемлекетте жүзеге асыру құқығынан айырылуы мүмкін. Мемлекеттің қоғамнан оқшауланууы мәселесі сияқты қоғам мен мемлекеттің өзара байланысының осындай ірі проблемасын атап өтеміз.

Бұл мәселе өмірдің өзі детерминацияланған және ғасырлар бойы қоғамдық ғылымда талқылануда. Адам қызметінің де, оның өнімдерінің де өзіне тән өзіндік, оған дұшпандық күшке айналуының объективті әлеуметтік процесі ең кең мағынада иеліктен шығару деп түсініледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, қазіргі жағдайда мемлекет пен құқық ықпалынан тыс қандай да бір қоғамның болуы туралы айтуға болмайды. Сондай-ақ қоғамды артық мемлекеттік реттеу де, қоғамды мемлекеттен бөлу де қолайсыз. Тәжірибе тездетілген экономикалық даму үшін еркіндікті, демократияны, адам құқықтарын құрбан етуге болмайтынын, ал жауапсыздықты сезіну, азаматтардың саяси және экономикалық белсенділікті жоғалтуы тоталитарлық мемлекетке алып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Булгакова Д.А. Теория государства и права: учеб. пособие / Д. А. Булгакова. - Алматы: NURPRESS, 2016. - 130 с.
2. Баймаханов М. Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы, 2003. 710 с
3. Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан: монография / ред. М. Т. Баймаханов. - Алматы: КазГЮА, 2001. - 287 с.
4. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Т.I. Вып. 1 (По изданию 1910-1912 гг.) / Вступ. ст. М.Н. Марченко. М., 1995. 325 с.
5. Радько Т.Н. Теория функций права: монография / Т. Н. Радько. - М.: Проспект, 2015. - 272 с.
6. Казаков В.Н. Теория государства и права: Учебник / науч. ред. Шагиева Р.В. - М.: Изд-во РААН, 2015. - 362 с. - 500.

ӘОЖ: 343. 1

ИМАШЕВ БОТАБЕК ЕСЕНБЕКОВИЧ
заң ғылыми кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

АЛТАЕВА МАДИНА ОРЫНБЕКОВНА
заң магистры, аға оқытушы
«Мирас» Университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ МӘНМӘТІНІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ӨЗГЕ ДЕ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ

Түйін. Қылмыстық іс жүргізу құқығы теориясы қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушыларды әртүрлі белгілер бойынша жіктеуді қарастырады. Қатысушыларды олардың функционалдық мақсаттарына қарай айыптаушы, қорғаушы және сот тараптары деп бөлу заң жүзінде бекітілген. Қылмыстық іс жүргізу мәселелерін шешуге көмектесетін адамдар процессуалдық заңмен Ч. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 8-бабына сәйкес келеді және қылмыстық процестің басқа қатысушылары сілтеме жасайды.

Түйін сөздер: қылмыстық процеске қатысушылар, қылмыстық іс жүргізу теориясы, қылмыстық процеске басқа қатысушылар, жіктеу.

Резюме. Теория уголовно-процессуального права предусматривает классификацию участников уголовно-процессуальных отношений по различным основаниям. Законодательно закреплено деление участников на стороны обвинения, защиты и суда исходя из их функциональных предназначений. Лица, оказывающие содействие в решении уголовно-процессуальных задач, сгруппированы процессуальным законом в гл. 8 УПК РК и именуются иными участниками уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: участники уголовного процесса, теория уголовного процесса, иные участники уголовного процесса, классификация.

Summary. The theory of criminal procedural law provides for the classification of participants in criminal procedural relations on various grounds. The division of participants into parties of prosecution, defense and court proceeding from their functional purposes is legislatively fixed. Persons assisting in solving criminal procedural problems are grouped by the procedural law in Chapter 8 of the code of criminal procedure and are referred to as other participants in criminal proceedings.

Keywords: participants in criminal proceedings, theory of criminal proceedings, other participants in criminal proceedings, classification.

КІРІСПЕ

Қылмыстық-процестік функциялардың теориясы қылмыстық-процестік құқықтық ғылымында анағұрлым күрделі және бірмәнді емес тақырып болып табылады. Осылайша, мысал үшін, қылмыстық-процестік функцияның пәні туралы осы уақытқа дейін бірыңғай пікір қалыптаспаған: процессуалистердің бірқатары процестік функцияларды қылмыстық процесс қатысушыларының қызметіндегі тағайындалуы мен рөлінің көрінісі болып табылады деп есептейді [Шимановский В.В., 2005, б.175]; біреулер қылмыстық процестің функцияларын тұтас құрастыру керек деп есептейді [Строгович М.С., 1970, б.188]; үшіншілері қылмыстық процестің әрбір кезеңінде өзінің қылмыстық-процестік функцияларын көреді [Выдря М.М.,2010,б.78-83].

С.И. Ожегов өзінің сөздігінде «функция» ұғымына келесі түсініктемені береді:

1) әлдебір нәрсенің рөлі мен мәні;

2) міндеттері, қызметінің шеңбері [Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 2007. б.857].

Біз Н.А. Якубовичпен келісеміз, ол функцияларды процесс қатысушыларының процестік жағдайына байланысты әрекеті ретінде қарастыру керек деп есептейді, осының өзі олардың сипаттары мен мазмұнын білдіреді [Якубович Н.А., 2000, б.15].

Негізгі бөлігі

Заң шығарушы ҚР ҚПК-ның 23-бабында үш негізгі функцияны бекіткен:

1) айыптау;

2) қорғау;

3) қылмыстық істің шешімі.

Нақты зерттеудің шеңберінің сыртында қылмыстық-процестік функциялардың өздігінен нені білдіретіні туралы көптеген пікірталастарды қалдырып, келесі анықтамаларды және жіктемелерді дайын ретінде қабылдау керек деп есептейміз.

П. С. Элькинд қылмыстық процестің келесі

тараптарын ажыратып көрсету керек деп есептейді:

1) айыптау;

2) қорғау;

3) әділет;

4) алдын ала тергеу;

5) азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің және олардың өкілдерінің жанама қызметі;

6) қылмыстық процесстің міндеттерінің шешіміне ықпалын тигізетін қатысушылардың қосалқы қызметі: куәгердің, айғақтың және т.б.) [Элькинд П.С., 2006, б.52].

7) Қылмыстық процестің функциялары дегенде П. С. Элькинд процесс қатысушыларының өзінің іске асырылуын қай кезеңде және қай кезегінде табатынына қарамастан, олардың рөлін және тағайындалуын түсіну керек деп болжамдаған [Элькинд П.С., 1983, б.172]. Өзінің зерттеулерінде ол негізгі, қосалқы және жанама түрлеріне жіктеумен, қылмыстық процестің функцияларына жіктеме беруге тырысқан:

Негізгі функцияларға жататындары:

а) қылмысқа және тергеуге қатысты деректерді анықтау, тексеру – істің сотқа дейінгі дайындығы;

б) соттағы айыптау;

в) күдіктінің, айыпталушының (сотталушының) және оның қорғаушысының қызметі ретіндегі қорғау;

г) істі сотта қарастыру және қылмыстық істің шешімі.

Кәмелетке толмағаннан жауап алуға қатысатын куәгерлердің және сарапшылардың, аудармашылардың, айғақтардың, хабардар тұлғалардың қызметін қосалқы функцияларға, ал азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің қызметін – жанамаға жатыстырған [Толеубекова Б.Х., 2011, б.115].

Р.Д. Рахуновтың пікірінше, қылмыстық-процестік функцияларды процестің бір немесе бірнеше қатысушысының нақты қатысушының процесте алып отырған жағдайына байланысты іске асырып отырған қызметінің шеңберін анықтайды. Басқаларынан өзге, ол процестік функцияны да ажыратып көрсетеді.

Бұл түсінікті едәуір тар ұғымында В. В. Шимановский қарастырады. Оның жазғаны бойынша, қылмыстық-процестік функция дегеніміз – бұл негізгі процестік міндет, онда әрбір процесс қатысушысының басты тағайындалуы мен рөлі көрінісін табады.

Өткен ғасырдың ортасында-ақ М. А. Чельцов функцияға заң шығарушымен сәйкес органның немесе тұлғаның міндеті түрінде қарастырған қызметтің бағыты ретінде анықтама берген.

Әртүрлі қырынан берілген анықтамалардың алуан түрі қарастырылып отырған тақырыптың пірікталас тудыратынын көрсетіп отыр.

Біздің пікірімізше, қылмыстық процестің функцияларын екі қырынан ұғыну керек: кең және тар.

Бірінші жағдайда қылмыстық-процестік функция дегенде қылмысты жасаған немесе жасауға дайындалып жүрген тұлғаның қылмыстық қудалауында; қылмыстан жәбірленген тұлғалардың және ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауда, сонымен қатар жеке тұлғаны заңсыз және негізсіз айыпталудан, сотталудан, құқықтары мен бостандықтарының шектелуінен қорғауда; қылмыстық істің шешілуінде (әділет) көрінісін тапқан қылмыстық-процестік қызметті түсіну керек.

Екінші жағдайда қылмыстық процестің әрбір қатысушысының рөлі мен тағайындалуын, оның алдында тұрған нақты міндеттерді және алға қойылған мақсаттарды басшылыққа алу керек.

«Функция» ұғымын теңбе-тең ұғым ретінде «мәртебе» ұғымы шығады. Қылмыстық сот өндірісі қатысушысының мәртебемсі әлдебір функцияларда іске асырылады, бірақ олардың процестік функциялардың іске асырылуына қатысу дәрежесі оның мәртебесімен шектелген. Жеке алынған функциясында қылмыстық сот өндірісінің әртүрлі мәртебесіне ие бірнеше қатысушының қызметі біріктірілген, және, керісінше, бір қатысушының мәртебесіне бірнеше функция сай келуі мүмкін.

Қылмыстық-процестік қызметтің міндеттерін іске асыру үшін, жиі жағдайда процеске әртүрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар мен мекемелер, тергеуге, қорғауға және қылмыстық істің сотта іске асыруда қосалқы функцияны атқаратын лауазымды тұлғалар мен азаматтар тартылады. Барлық қатысушылар эпизодтық міндеттерді шешу үшін қылмыстық процеске тартылады немесе жіберіледі: тергеуге көмек көрсету және қылмыстық істің сотта шешілуі, заңды күшіне енген айыптау үкімі мен анықтамасын атқару кезеңінде туындаған жеке процестік мәселелердің шешімі.

Бұл топқа жататындар: куәгерлер, сарапшылар, мамандар, аудармашылар, айғақтар. Оларға қылмыстық-процестік заңмен міндеттер жүктелген, оларға белгілі құқықтар берілген. Бұл қатысушылар жеке процестік әрекеттерді жасайды, бірақ қылмыстық-процестік функцияларды атқармайды және қылмыстық іс бойынша өндірісте тұрақты жағдайды алмайды. Олардың негізгі тағайындалуы - дәлелдеуге тартылуында. Сотқа дейінгі өндірістің кезеңінде олардың іске қатысуындағы мақсаты дәлелдеуге жататын мәнжайларды анықтауын көздейді.

Өзге қатысушылардың процестік әрекеттері, М.С. Строгович әділ атап отырғанындай, не дәлелдеу, не дәлелдерді бекіту, не қылмыстық-процестік қызметтің қатысушыларының арасындағы қатынастарының құралы болып табылады.

Олар әртүрлі тергеу және сот әрекеттерінің өндіріске қатысу үшін тартылып, өзінің міндет-

терін атқаруында іс жүзінде процестен шығып кетеді [Шимановский В.В., 2005, б.175].

Қылмыстық теорияда тұрақталған қылмыстық процестің өзге қатысушылары қылмыстық істің дұрыс және толық шешілуіне ықпалын тигізетіні туралы көзқараспен келіспеуге болмайды [Строгович М.С., 1970, б.204-205]. Біз бұл қылмыстық-процестік қарым-қатынастардың қатысушылары әртүрлі құқықтық жағдайына ие деп ойлаймыз, сол себептен олардың екі топқа бөлінгені тиімді және тактикалық көзқарастан дұрыс болып табылады:

1) жауаптары және (немесе) тұжырымдары дәлелдердің қайнар көзі ретінде шыға алатын тұлғалар – куәгерлер, сарапшылар, мамандар;

2) қылмыстық-процестік тағайындалудың іске асырылуына ықпалын тигізетін тұлғалар – аудармашылар, айғақтар.

Соңғылары өз бетінше дербес жауаптарды бермейді, басым жағдайда қылмыстық істер бойынша қылмыстарды қарастыру кезінде міндетті қатысушылар болып табылмайды, бірақ онымен бір уақытта заңмен тікелей бірқатар жағдай қарастырылып, олар бойынша осы тұлғалардың қатысуынсыз тергеу және сот әрекеттерінің өндірісі мүмкін емес.

Осылайша, қылмыстық процестің кез-келген қатысушысының құқықтық мәртебесін, оны орнын, рөлін және процестік міндеттерін анықтау үшін қылмыстық-процестік функциялардың теориясындағы ережелер жетекші мәніне ие.

Қылмыстық-процестік функциялардың негізгі және қосалқы, басты және жанама түрлеріне бөлінуі қылмыстық-процестік қызметтің жеке элементтерінің толық бағаланбауына жетелеуі мүмкін, бұл өз кезегінде қылмыстық іс бойынша қабылданған шешімдердің жан-жақтылығы мен негізділігіне әсерін тигізу керек етін.

М.С. Строговичтің өзі атап көрсеткеніндей, қылмыстық-процестік қызметтегі қатысушы топтардың барлығының жалпы сипаты олардың процестік жағдайындағы айырмашылықтарға қарамастан, жалпы белгісі болып табылатыны олардың құқықтары мен міндеттерінің сипаты мен мазмұнында және олардың атқарып отырған процестік функцияларында, олардың барлығының қылмыстық істің тергеуінде және сот қарастыруына қатысуы. Олардың қатысуы жиынтығы қылмыстық іс бойынша өндірісті құрайтын процестік әрекеттердің жасалуында көрінісін табады [Когамов М.Ч., 2015, б.118].

Әрбір қылмыстық-процестік функция нақты қылмыстық істе заңмен қарастырылған заңгерлік фактілер арқасында туындайды. Туындап, олардың барлығы толық көлемінде қылмыстық-процестік қызметтің тағайындалуына қажетті болып шығады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қатысушылардың өздерінің функцияларын атқаруы қылмыстық істер бойынша әділ шешімнің шығарылуын қамтамасыз етеді. Қылмыстық сот өндірісінің өзге де қатысушылары ешбір тарапқа қатысты болмайды. Олардың міндеті жанама – қосалқы – функиялардың атқарылуында, олар әділ және негізді шешімнің қабылдануына ықпалы тигізеді. Бұл мәселе қылмыстық сот өндірісі қатысушыларының жіктемесіндегі негізіне салынған. Өз кезегінде қосалқы функцияларды атқарып отырған тұлғалар дәлелді базаны қалыптастыратын (сарапшы, маман, куәгер) және қылмыстық-процестік тағайындауды іске асыруға ықпал ететін қатысушыларға (аудармашы, айғақ) қосымша дефиницияға жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шимановский В.В. К вопросу о процессуальной функции следователя в уголовном процессе // Правоведение. 2005. № 2. С. 175.

2. Строгович М.С. Курс уголовного процесса. — М.: Наука, 1970. С. 188.

3. Выдря М.М. Расследование уголовного дела - функция уголовного процесса// Государство и право. 2010. № 9. С. 78-83.

4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка:. - 4-е изд., доп. М. : Азбуковник, 2007. С. 857.

5. Якубович Н.А. Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. М., 2000. С. 15.

6. Элькинд П.С. Цели и средства их достижения в уголовно- процессуальном праве. М., 2006. С. 52.

7. Элькинд П.С. Сущность уголовно-процессуального права. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. - 172 с.

8. Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право РК. Академический курс. Часть общая. В 2-х кн. - Алматы, 2011. С.115

9. Шимановский В. В. К вопросу о процессуальной функции следователя в уголовном процессе // Правоведение. 2005. № 2. С. 175.

10. Строгович М.С. Курс уголовного процесса. — М.: Наука, 1970. С. 204-205.

11. Когамов М.Ч. Комментарии к Уголовно-процессуальному кодексу РК /извлечения/. – Алматы, Жеті Жарғы, 2015.С.118.

12. Строгович М.С. Курс уголовного процесса. С. 203.

ӘОЖ 347.999

ҚЫЛЫШБЕК БАХЫТЖАН БЕЙСЕНБАЙҰЛЫ
«Жеке құқық» мамандығының 2-ші курс магистранты
«Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» факультеті
Сулейман Демирель атындағы университеті
Алматы қ.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ АРБИТРАЖДАҒЫ LEX MERCATORIA ҰҒЫМЫ

Түйін. Елімізде қазіргі таңда азаматтық-құқықтық қатынастардан туындаған, халықаралық дауларды шешуде коммерциялық арбитраждың қарауы кең өріс алып жатқандығы туралы мақалада баяндалады. Азаматтық дауларды шешудің баламалы тәсілі ретінде халықаралық коммерциялық арбитраж жүйесінің өзегі шет мемлекеттің аумағында шығарылған төрелік шешімді тану екендігін қарастыра келе, коммерциялық арбитраждағы «lex mercatoria» ұғымының мағынасын аша отырып, халықаралық сауда саласына енуі мен ғылыми тұрғыдан қарастырылуы жөнінде бірқатар шолулар жасалынып, зерттеушілер пікірін келтіре отырып, тұжырым жасалады.

Түйінді сөздер: lex mercatoria, төрелік (арбитраж), коммерциялық арбитраж, халықаралық сауда, төрелік шешім.

Резюме. В статье говорится о том, что в настоящее время в стране широко применяется рассмотрение споров в коммерческом арбитраже при разрешении международных споров, возникающих из гражданско-правовых отношений. Заключение сделано на основании того, что в основе системы международного коммерческого арбитража, как альтернативного способа разрешения гражданских споров, лежит признание арбитражного решения, вынесенного на территории иностранного государства, а также раскрытия смысла понятия «Lex mercatoria» в коммерческом арбитраже, сделав обзор по его внедрению в сферу международной торговли и научному рассмотрению, с приведением мнения исследователей.

Ключевые слова: lex mercatoria, арбитраж, коммерческий арбитраж, международная торговля, арбитражное решение.

Summary. The article states that currently the country widely uses commercial arbitration to resolve international disputes arising out of civil relations. The conclusion made on the basis that the system of international commercial arbitration as an alternative method of resolving civil disputes is the recognition of the arbitral award made in the territory of a foreign state, as well as the disclosure of the meaning of "Lex mercatoria" in commercial arbitration by making a review on its application to international trade and scientific study, bringing the views of researchers.

Keywords: lex mercatoria, arbitration, commercial arbitration, international trade, arbitration award.

КІРІСПЕ

Қазақстанда нарықтық экономиканың дамуы және жеке сыртқы экономикалық қызметтің өсуімен қатар қазақстандық компаниялардың қатысуымен коммерциялық дауларды халықаралық коммерциялық арбитраждардың қарауы барған сайын кең өріс алуда. Әрине қазіргі таңда халықаралық коммерциялық арбитраждың тәуелсіздігі, соттың құрамын дауласушы тараптардың өздерінің құруы, тараптардың дауларды қарау барысындағы құпиялылығы, сондай-ақ төрелік қарау процедураларының қарапайымдылығы және төрелік шешімдерді мәжбүрлеп орындаудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі сынды факторлар әсер етіп отырғандығын айтуға болады.

Соңғы жылдары автономияның қандай да бір түрін белгілеу, халықаралық сауда операцияларын реттеуді кез-келген ұлттық құқықтық жүйелерден оқшаулау қалыпты жағдайға айналды. Осындай негізде «lex mercatoria» ұғымы (сөзбе-сөз - «сауда құқығы») халықаралық сауданың ғылыми тұрғыдан қарастырылуы мен тәжірибеге берік орнықты. Одан басқа lex mercatoria пайда болуы халықаралық құқықтық операцияларды реттеуді қажет ететін құқықтық және құқықтық емес нормалардың кешені ретінде ойластырылып, мәмілелердің халықаралық сипатының қарама-қайшылығын ішкі мемлекеттік құралдар арқылы шешу болды. Теорияда «lex mercatoria» халықаралық экономикалық, негізінен атап айтқанда сауда қатынастары, әлемдік экономикалық қатынастардың өсіп келе жатқан динамикасын және олардың реттелуін қамтамасыз ететін ұлттық заңнаманы дамытудағы белгілі бір артта қалушылық қатынастар тұрғысынан құқықтың өзара іс-қимылының қалыптасқан тенденциялары мен нәтижелерін өзінің материалдық негізімен көрсетеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы көзқарас шеңберінде теорияда «lex mercatoria» ұғымының пайда болу тарихы ретінде феодалдық дворяндардың саудагерлер

тобын қорғайтын және оған ерекше құқықтар мен артықшылықтар беретін заңдар құрудың басты мотиві оның сән-салтанат тауарларына деген құштарлығы болды. Осындай ерекше ережелер мен заңдардың арқасында саудагерлер қоғамдағы артықшылыққа ие тапқа айналды және осы таптың мүшелеріне қатысты барлық ережелер ius mercatorum деп атала бастады. Lex mercatoria термині алғаш рет 1290 жылы Флетаның құқықтық трактатында қолданылғанын, онда саудагерлер қарапайым заңдар мен ережелерге бағынбайтынын, бірақ олардың өздері ерекше мәртебеге ие болатынын атап өткен жөн [ЭР, Жүгінген күні: 4 қараша 2020].

Орта ғасырларда бұл олардың іс-әрекетін ұлттық мемлекеттерден тыс кеңейтетін саудагер таптарының құқықтары және әдет-ғұрыптар деп түсінді. Саудагерлер мен басқа тұрғындар арасындағы барлық дауларды соттар феодалдық заңдарға сәйкес шешті. Алайда, феодалдық соттарда дәлелдеудің негізгі әдісі ант болғандықтан, үнемі айналып келуге мәжбүр болған саудагерлер әрқашан олар үшін ант беруге дайын сенімді адамдарды табу қиынға түсіп отырды.

Аймақтық (қалалық) заңдардың қалыптасуы сот шешімдерін орындау мәселесін артқа тастап ысырып отыруы сату құқығына әсер етті. Көптеген қалаларда, ең алдымен, шетелдік және жергілікті тұрғындар арасындағы саудаға қатысты дауларды шешу үшін арнайы соттар құрылды. Бұл соттардың айырмашылығы - олар тез арада өз үкімдерін шығарды, және шығарылған үкімдерге шағым жасау мүмкіндігі қарастырылмады. Мұндай соттардың құрылуы саудагерлердің дауларды жедел шешуде талаптарына жауап бергені анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл соттар дауларды шешуде саудагерлердің бірдей қажеттіліктерін қанағаттандырғандығын айтсақ, бүгінгі «саудагерлер» арбитраждық талқылауға жүгінетіндігі осы негізде деп білеміз.

Орта ғасырларда қолданылған lex mercatoria әр түрлі ұлттық құқықтық жүйелер арқылы оның нормаларын мемлекеттердің ішкі заңнамасында кодификациялау жүргізілді. Сонымен, XVIII-XIX ғасырлардан бастап, халықаралық экономикалық қатынастарды реттеу таза ұлттық сипатқа ие болды, ал коллизия әдісі оларды құқықтық реттеудің негізгі әдісіне айналды. Бірақ та коммерциялық арбитражда бұл ұғым түбегейлі өзгерді деп айта алмаймыз. Өйткені қазіргі таңда іскерлік қауымдастық шеңберінде өзекті мәселелерді шешу, бизнесті жүргізудің стандарттары мен тәртібін әзірлеу, жеке тұлғалармен теңдей дәрежеде қатысушы мемлекеттердің осы тәртіпке құрметпен қарауы үшін, мемлекеттен тәуелсіз халықаралық ұйымдарға негізделіп отыр (мысалы, Халықаралық сауда ұйымы).

XX ғасыр 20-жылдары lex mercatoria іскерлік айналымда оның қатысушылары тарапынан өзін-өзі реттеудің элементтерін бекіту құралы болды.

1950 жылдардан кейін халықаралық арбитражға қатысты қабылданған көптеген келісімшарттар мен ережелерде, тіптен, төрелік келісімдерде оларға сілтемелер болмаса да арбитрлар халықаралық сауда ережелері мен қағидаларын ескеруі керек. Бұл ережелер халықаралық сауданың сипатына сәйкес келеді, өйткені олардың негізгі мақсаты коммерциялық арбитражға халықаралық сауда ережелерінің қолданылуын қамтамасыз ету болып табылады [ЭР, Жүгінген күні: 25 қазан 2020] .

Кеңестік заңнамада 1988 жылға дейін шетелдік төрелік шешімдерді орындау тәртібін қарастыратын нормативтік акт болмады. Қазақстандық көптеген кәсіпорындар мен ұйымдардың халықаралық экономикалық аренаға шығуымен жағдай күрт өзгерді және енді шешімдерді орындау ерікті деп айта аламыз. Сондықтан да мәжбүрлі түрде орындау күрделі сипат алып отыр [Сарина С.А., 2015ж., 272 б.].

Осы негізде коммерциялық арбитражда дауласушы тараптар істі төрелік шешім арқылы шешу өте орынды, lex mercatoria төрелік шешімге қарағанда дереу шешім қабылдауымен ерекшеленеді.

lex mercatoria - мемлекеттер шығарған заңнамалық актілерге емес, сауда әдет-ғұрыптарына негізделген құқық [Комаров А.С., 2006 ж., 134 б.].

Lex mercatoria (латын тілінен аударғанда «сауда құқығы») - ортағасырлық кезеңнен бастап бүкіл Еуропада көпестер қолданған коммерциялық құқықтың жиынтығы. Ол ең маңызды сауда жолдары бойындағы сауда кемелері жүйесі арқылы жүзеге асырылған әдет-ғұрып пен озық тәжірибесі бар жүйе ретінде ағылшынның жалпы құқығына ұқсас дамыды. Ол сауда туралы халықаралық заңнама негізі ретінде әрекет етті. Ол келісім-шарт еркіндігі, мүлікті иеліктен шығаруға баса назар аударды, сонымен бірге заңның әлсіз тұстары мен әділеттілік, қайтарымсыз және т.б. принциптерін басшылыққа алып істі шешіп отырды. Мемлекет немесе жергілікті билік органдары сирек араласып, ішкі саудаға ешнәрсе кедергі болмады [https://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/11726604].

Lex mercatoria теориясының бір мағыналы түсінікті мазмұны жоқ екендігін байқап отырмыз. Оның ізбасарлары (Б. Голдман, А. Голдштейн, Ф. Кан, Ф. Фушар, К. Шмитхоф) әрдайым бұл терминді ұстанбайды және кейде «трансұлттық құқық», «ұлттық емес құқық» категорияларымен алмастырып отырды. Lex mercatoria-ны құрайтын элементтерге кейде халықаралық жария құқықтың нормалары, бірыңғай актілер, құқықтың жалпы қағидалары, халықаралық ұйымдардың құжаттарының ұсынымдық нормалары, әдет-ғұрыптар мен тәжірибелер, төрелік шешімдер (О. Ландо) және ол көбіне халықаралық конвенциялардан басқа, ұлттық заң шығарушылық актілерді жасауда қолдану үшін халықаралық көлемде жасалған жобалық заңдар, сондай-ақ дәстүрлі

емес кең мағынада түсіндірілетін халықаралық сауда әдет-ғұрыптары, басқалармен қатар сауда (кәсіпкерлік) пайдалану, келісімдер (келісім шарттар), жалпы шарттар, жалпыға ортақ заңдар жинағы және т.б. жатады.

Сонымен, Lex mercatoria негізгі мағынасы - ұлттық құқық жүйелерінен бөлек, халықаралық сауданы реттеудің автономды жүйесі болып табылады. Өзінің құқықтық табиғаты бойынша бұл мемлекеттік емес реттеу болып табылады, оның мәні халықаралық коммерциялық операциялардың барлық түрлері болып табылады. Lex mercatoria «жұмсақ, икемді» заң ретінде анықталған, өйткені, оның нормаларының ұсынымдық сипаты ретінде оның құқықтық қатынастарға қатысушылары міндетті мемлекеттік нұсқаулықтарға қатысы жоқ [Гетьман-Павлова И.В., 2011 ж., 346 б.].

Халықаралық азаматтық айналымға қатысушылар арасында туындайтын дауларды шешудің жеткілікті кең таралған тетігі - бұл дауды шешу үшін халықаралық коммерциялық арбитражға беру. Азаматтық дауларды шешудің баламалы тәсілі ретінде халықаралық коммерциялық арбитраж жүйесінің өзегі шет мемлекеттің аумағында шығарылған төрелік шешімді тану және мәжбүрлеу болып табылады, өйткені арбитраждың өмір сүру тиімділігі негізінен осыған байланысты [Ярков В.В., 2010 ж., 215 б.].

Мәміле тараптары даулы мәселені коммерциялық арбитражға беруге келіскен кезде, қолданыстағы заңды анықтау маңызды болып табылады. Мемлекеттік соттарда тараптардың қолданыстағы заңды таңдау еркіндігі жоқ, ал коммерциялық арбитражда оларға осындай еркіндік беріледі. Тараптар өздерінің дауларын сол елдің қолданыстағы ұлттық заңнамасына сәйкес немесе жалпы қабылданған қағидаттарға, сондай-ақ lex mercatoria сәйкес дауларын қарастыруды таңдай алады.

Сондай-ақ тараптар даулы мәселелерді қандай да бір елдің қолданыстағы ұлттық заңнамасы және lex mercatoria шеңберінде қаралатындығына келісе алады. Lex mercatoria-ны анықтауды оның арбитраждық талқылаумен, коммерциялық қатынастардың ережелерімен және жалпы қабылданған құқықтық принциптермен тығыз байланысы тұрғысынан бағалау керек. Заманауи халықаралық коммерциалық арбитраждың дамуы мен тиімділігін арттыруға қатысушылардың сенімділігі факторы да елеулі әсер етеді.

Бүгінгі таңда әлемнің көптеген елдерінде жеке өздерінің ұлттық заңнамасын анықтау үшін әртүрлі тәсілдер қолданылуының қарқындылығы байқалады. Бұл, бір жағынан азаматтық заңдар коллизиясы тұрғысынан болса, екінші жағынан - жариялық құқық көзқарасынан, себебі сол елде тұратын шетелдік болып саналатын заңды тұлға жергілікті және негізгі қызмет орны немесе басым қатысушылардың тізімі арқылы анықталады. Мысалы, Ұлыбританияда құқық қайшылығы мақсаты ретінде компанияның жеке заңы сериктестікті құру орны критерийімен анықталады, ал салық салу мақсатында негізінен нақты тұрғылықты жерімен анықталатын «резиденттік» термині қолданылады [Лебедев С.Н., Кабатова Е.В., 2015 ж., 451 б.].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында арбитраждық өндірісті жүргізу 2016 жылғы 8 сәуірдегі «Төрелік туралы» Заңмен, 2015 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексімен, 2010 жылғы 2 сәуірдегі «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Заңмен, 1958 жылғы 10 маусымдағы Шетелдік төрелік шешімдерді тану және орындау туралы Йорк Конвенциясы және басқа да нормативтік құқықтық актілермен реттеледі.

2005 жылдан бері мекемелер арасындағы шаруашылық даулар «Аралық сот туралы» және «Халықаралық коммерциялық арбитраж» заңнамаларымен реттеліп келген болатын. Бұл екі заңның бір-бірінен айырмашылығы бірінші жағдайда қатысушылар Қазақстанның азаматтары болса, екінші жағдайда шетелдік мекемелердің қатысуымен жүзеге асырылған болатын. 2016 жылы «халықаралық арбитраж» және «аралық сот» терминдерін біріктірген Қазақстан Республикасының аумағында төрелік қызмет процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды, сондай-ақ Қазақстанда төрелік шешімдерді танудың және орындаудың тәртібі мен шарттарын реттейтін, жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен болатын азаматтық-құқықтық қатынастардан туындаған, төрелік шешетін дауларға қатысты қолданылатын жаңа норма «Төрелік туралы» ҚР Заңы қабылданды [«Төрелік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V].

Халықаралық коммерциялық арбитраж теориясында арбитражды шешімге қатысты шешімнің күшін жою, оны тану мен орындау екінші қызмет болып табылады, алайда бұл осы шешімді шығарған елден тысқары шықпау керек. М.Шерердің айтуынша, «сот шешіміне қатысты іс жүргізудің екінші реттік сипаты оның өзекті екендігін және шешімде көрсетілген даудың бұрын қол жеткізілген нәтижелеріне байланысты екенін білдіреді. Ол төрешілер қарастырған даудың мән-жайларын қайта қарастырмайды. Одан басқа сотта төрелікке қатысты қайта талқылау тек шешімнің негізділігі және оның тиімділігін ғана қозғайды» [Шерер М., 2013 ж., 606 б.]

Сыртқы экономикалық мәмілелер бойынша дауларды қарау кезінде халықаралық коммерциялық арбитраж басты рөл атқарады. Көптеген сыртқы экономикалық мәмілелердің мәтіндеріне даулар орыс, швед, австрия, париж, лондон және т.б. арбитраждық соттарымен қаралатындығы туралы айтылады.

Оларды әртүрлі тәсілдермен атауға болады – төрелік комиссия, төрелік институты, коммерциялық дауларды шешу орталығы және т.б. Бірақ бұл олардың құқықтық табиғаты мен шешімдерінің заңды күшіне әсер етпейді. Мұндай соттар тұрақты немесе нақты коммерциялық жанжалдарды шешу үшін дау тараптарының өтініші бойынша құрылуы мүмкін [Басин Ю.Г., 2001 ж., 419 б.] .

Қазіргі кезде lex mercatoria халықаралық сауда саласындағы қатынастарды коммерциялық ережелер мен қағидалар негізінде реттеудің халықаралық құқықтық жүйесі ретінде анықталады. Бұл ұғым теорияға ертеректе енгенімен, lex mercatoria деп аталатын құқықтық жүйе ешқандай ұлттық заңнамаға негізделмеген және халықаралық шарттарда қамтылмаған.

Қазіргі заманғы халықаралық жеке құқық ғылымында lex mercatoria туралы екі көзқарас бар, олардың бірін оның жақтаушылары, екіншісін қарсыластары бөліседі. Лекс меркаторияның қарсыластары бұл ережелер «заң» емес, сондықтан міндетті емес деп санайды. Сонымен қатар, олар lex mercatoria жалпы шарттар мен нақты тәжірибеге негізделгендіктен, бұл ережелерді кодификациялау қиын болады деп сендіреді. Олар lex mercatoria позициясының толық емес екенін және оны түсіну қиын екенін көрсетеді.

Екінші жағынан, lex mercatoria қолданыстағы заң болып табылады және халықаралық сауда саласындағы қағидаларды құрайтын және қатынастарды басқаратын бизнес қауымдастықтардың осы ережелерді қабылдауы үшін міндетті болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай отырып, lex mercatoria-да классикалық құқықтың айқын сипаттамалары жоқ және сонымен бірге ұлттық құқықтың кейбір белгілері жоқ деп айтуға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ең алдымен, мемлекеттік сот жүйелерінде ұлттық құқықтық нормалар мен процедуралардың басымдыққа ие болуына байланысты lex mercatoria ұлттық құқықтық жүйелерде қолданылу мүмкіндігі шектеулі екенін атап өткен жөн. Ұлттық құқықтық жүйеге қарағанда, lex mercatoria халықаралық коммерциялық арбитражда кеңірек қолданылады. Сондықтан lex mercatoria мен халықаралық арбитраж бір-бірімен тікелей байланысты деп жалпы қабылданған.

Қазіргі уақытта коммерциялық келісім-шарттардың көпшілігінде (90% дейін) арбитраждық түсіндірмелер бар. Осы ережелердің кейбіреулері арбитраждық дауға қатысты белгілі бір мемлекеттің заңы болып табылатындығын қарастырғанымен, осы заңның коллизиялық ережелерінде lex mercatoria ұғымына заңнамалық сілтеме болуы қажет.

Біріншіден, мәміле жасасқан тараптар, келісімдегі арбитраждық тармақ арқылы, дау туындаған жағдайда, төрелік іс жүргізу кезінде қолданылатын заң ретінде lex mercatoria-ға тікелей сілтеме жасай алады. Тараптар lex mercatoria-ны коммерциялық арбитражда қолданылатын құқық ретінде қарастырған кезде, төрешілер кейбір жағдайларда тиісті ережелер мен принциптерді құру үшін нақты, шығармашылық жұмыстар жүргізілгенін дәлелдеуі керек.

Біздіңше арбитраж процесі төрешілерге белгілі бір икемділік беруі керек болғанымен, lex mercatoria төрешілердің құқықтық өкілеттілігінің шамадан тыс артуы, олардың жұмысын қиындатады деп санаймыз.

Құқықты қолданылуы туралы келісім, сол қолданыстағы құқық туралы ескертпе түрінде (келісімшарттың жеке ережесі түрінде) немесе тәуелсіз келісімшарт түрінде жасалуы мүмкін (ол негізінен келісімшарт жасалғаннан кейін және негізгі келісімшарт ішінара орындалғаннан кейін жасалады, мысалы, дау туындаған жағдайда). Бұл ереже коммерциялық арбитражға қатысты. Осы тұрғыда мысал ретінде Сыртқы сауда арбитражы туралы Еуропалық конвенцияның VII бабын келтіруге болады. Онда «тараптар өз қалауы арқылы жалпы келісім бойынша төрешілер дауды мәні бойынша шешуде қолданатын құқықты белгілей алады»,-делінген [ЭР, Жүгінген күні: 18 қараша 2020].

Көріп отырғанымыздай, тараптар қандай құқықты қолдану жөнінде өзара келісім арқылы жүзеге асырады. Ал, lex mercatoria-ның коммерциялық арбитражда қолданылатын құқық ретінде анықтамасы ол жөнінде келісім-шартқа тікелей сілтеме немесе жалпы құқық қағидалары, халықаралық коммерциялық ережелер не сауданың жалпы шарттары мен ережелері туралы ескертпелерді енгізу арқылы жасалуы мүмкін.

Дауларға қатысты қолданыстағы заңнаманы анықтап алуды төрешілер құптайды және тараптар арасындағы қатынастарда өзара сенім мен тұрақтылықты қалыптастыру құралы ретінде қарастырғанымен, әртүрлі себептерге байланысты кейбір халықаралық коммерциялық келісім-шарттарда қолданыстағы құқықты таңдауға мүмкіндік беретін сенімді шарттар жоқ. Қолдану қажет құқықты айқындап алудың мүмкін еместігі, төрешілерге өздері орынды деп санайтын құқықтық ережелерді дербес қабылдауға мүмкіндік береді. Белгілі бір жағдайда төреші lex mercatoria қолдануға жол берілетіндігін айтуы мүмкін.

Төрешілердің lex mercatoria-ға жүгінуі, lex mercatoria халықаралық сауданың қажеттіліктеріне, тараптардың күтуіне және коммерциялық арбитраждың заңды сипатына барынша сәйкес келеді. Сонымен қатар, халықаралық арбитражды реттейтін халықаралық келісімдер мен құжаттардың көпшілігінде халықаралық сауда

ережелері мен қағидаларына, сауда әдет-ғұрыптары мен қолданыстарына сілтеме жасалады. Ұлттық заңнамада lex mercatoria ұғымына тікелей сілтеме жоқ екендігін аңғардық.

Жалпы алғанда, ұлттық мемлекеттерде lex mercatoria қолдану, сол ортағасырлық кезеңдерде басым болып, төрешілер істі тараптар мүддесімен ұштастыра отырып қарады.

Lex mercatoria заманауи нұсқасы - бұл құқықтың дамуы және дау-дамайды кибер кеңістікке шығару. Интернет саудасының тез дамып келе жатқаны, тараптар домендік атау туралы дауларды онлайн режимінде жедел және жылдам шеше алатын жағдайға жеткізді. Виртуалды сот түрінде құжаттар онлайн режимінде ұсынылады және қаралады, дәлелдер онлайн режимінде қабылданады және шешімдер онлайн режимінде жарияланады. Lex mercatoria-ны коммерциялық ұйымдар арасында халықаралық дауларда қолданады. Байқап отырғанымыздай, бұл тараптар арасындағы дауды шешудің тиімдірек жолы ретінде қарастыруға болады.

Бүгінгі таңда lex mercatoria белсенді түрде дамып келе жатқандығы таңқаларлық емес, өйткені бизнес қауымдастықтар, ұлттық құқықтың, әсіресе халықаралық сауда саласында құқықтық нормалар қайшылығы олардың барлық сұраныстарын тиісті деңгейде қанағаттандырмайды, сот ісін қиындатады және сайып келгенде, дауларды шешу процедуралары көп уақыт алады.

Осы себептен де даулы мәселелерді қысқа мерзімде және болжамды нәтижемен шешу үшін, икемді ереже құруға деген талпыныс жоғарылауда. Біздің тұжырымымыз бойынша мұндай ережелерге ұмтылу жаңа lex mercatoria қалыптасуының қозғаушы күші болып табылады.

Демек, ішкі заңнаманы жақындастыру мен үйлестірудің бақыланған процесі іс жүзінде кодификацияланған бір жүйемен шектеледі және халықаралық коммерциялық келісім-шарттарға қатысты ұлттық құқықтық нұсқаулардың сәйкессіздігі мәселені шешуге әкелмейді, бірақ та шынында да халықаралық төрешіден әр түрлі мемлекеттердің заңдарын энциклопедиялық білуді талап етіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Электронды ресурс: https://jurisprudence.club/pravo-grajdanskoe/chastnopravovaya-unifikatsiya-lex.html (Жүгінген күні: 4 қараша 2020 ж.)

2. Электронды ресурс: https://studme.org/180602037620/pravo/ _lex_mercatoria (Жүгінген күні: 25 қазан 2020 ж.)

3. Сарина С.А. Разрешение споров международным коммерческим арбитражем: Учебное пособие. - Алматы: Научно-издательский центр КОУ, 2015. - 272 б.

4. Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2004/Пер. с англ. А.С.Комарова. М.:Статут, 2006. -134 б.

5. Электронды ресурс: https://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/11726604/

6. Международное частное право. Гетьман-Павлова И.В. 3-е изд., перераб. и доп. - М.: 2011. - 640 с.

7. Арбитражный процесс: Учебник" (4-е издание, переработанное и дополненное) (отв. ред. В.В. Ярков) ("Инфотропик Медиа", 2010)

8. Лебедев С.Н., Кабатова Е.В. ред. Международное частное право. Учебник.В 2-х т. Т. 1. Особенная часть. 2015.- 451 б. «pdf»

9. «Төрелік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000488

10. Scherer M. Effects of Foreign Judgments Relating to International Arbitral Awards: Is the "Judgment Route" the Wrong Road? // Journal of International Dispute Settlement. 2013. Vol. 4 (3). P. 606.

11. Басин Ю.Г. Порядок разрешения споров между участниками внешнеэкономических сделок // Право и внешнеэкономическая деятельность в Республике Казахстан / Отв. ред. М.К. Сулейменов. Алматы: КазГЮА, 2001. – 419 б.

12. Электронды ресурс: https://interlaws.ru/lex-mercatoria-v-mezhdunarodnom-kommercheskom-arbitrazhe/ (Жүгінген күні: 18 қараша 2020 ж.)

УДК 340.1

Манин Сергей Николаевич
Докторант PHD специальности 6D030100 «Юриспруденция»
Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақпараттық қоғамдағы ақпараттық технологиялардың дамуы тұрғысынан құқықтық саясаттың мәселелері қарастырылады. «Құқықтық саясат» ұғымы талданады, құқықтық саясаттың құрамдас бөліктері анықталады; 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасының қысқаша сипаттамасы келтірілді, 2020 жылдан бастап 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасын құру мәселелері қозғалды; Қазақстандағы заң шығару мен құқық қолдану процесіне ақпараттық технологияларды енгізу мысалдарын көрсетеді.

Түйінді сөздер. Құқықтық саясат, ақпараттық технологиялар, ақпарат, электронды үкімет, азаматтық қоғам.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы правовой политики в контексте развития информационных технологий в информационном обществе. Проанализировано понятие «правовая политика», выявлены составляющие правовой политики; дана краткая характеристика Концепции правовой политики на период с 2010 до 2020 года, затронуты вопросы создания Концепции правовой политики на период с 2020 до 2030 года; показаны примеры внедрения информационных технологий в правотворческий и правоприменительный процесс в Казахстане.

Ключевые слова. Правовая политика, информационные технологии, информация, электронное правительство, гражданское общество.

Resume. This article examines the problems of legal policy in the context of the development of information technology in the information society. The concept of «legal policy» is analyzed, the components of legal policy are identified; a brief description of the Concept of Legal Policy for the period from 2010 to 2020 is given, issues of creating the Concept of Legal Policy for the period from 2020 to 2030 are touched upon; shows examples of the introduction of information technologies in the lawmaking and law enforcement process in Kazakhstan.

Keywords. Legal policy, information technology, information, e-government, civil society.

Современная юридическая наука достаточно часто использует понятие «правовая политика», которое исследовалось С.С. Алексеевым, Ю.Ю. Ветютневым, Б.С. Жусиповым, Н.В. Исаковым, А.В. Малько, Н.И. Матузовым, О.Л. Солдаткиной, В.В. Субочевым, В.А. Рудковским, С.Ф. Ударцевым, Н.И. Химичевой, К.В. Шундиковым и др. Следствием сложности и многогранности данного понятия становится отсутствие единых подходов к его толкованию. В основном исследователи характеризуют правовую политику с позиции общей теории государства и права, что обосновано, поскольку правовое явление является юридической категорией. Так, например, Т.А. Золотухина считает, что правовая политика представлена виде «научно обоснованной деятельности уполномоченных субъектов в сфере формирования и реализации права» [Золотухина Т.А., с.17]. В то же время особый интерес представляет изучение правовой политики в «в свете идущих во всем мире процессов информатизации, Связанных с движением и переработкой информации» [Солдаткина О.Л., с.58].

Составляющими термина «политика» являются деятельность органов государственной власти, деятельность общественных классов, партий, общественных группировок; сюда же относятся события государственной и общественной жизни; включается образ действий, который направлен на достижение определенной цели в общении между людьми [Субочев В.В., с.478]. Считаем, что определению правовой политики соответствует деятельность органов государственной власти, которые отражают экономическую структуру страны и ее общественный строй, и деятельность общественных классов, партий, общественных группировок, которые имеют свои интересы и цели. Таким образом, под политикой понимаем деятельность политических субъектов, Связанных с государственной властью.

В современный период возрастает потребность развития управленческих процессов в обществе на основе достижений научно-техничес-

кого процесса в области информации и информационных технологий [Сабикенов С.Н., с.85].

В.С. Хижняк обращает внимание на необходимость оптимизации правовой политики в связи с изменившимися условиями современной действительности – активным процессом глобализации. В связи с этим исследователь считает, что государственные органы должны проводить последовательную и системную деятельность с целью создания эффективного механизма правового регулирования, цивилизованного использования юридических средств и достижения иных целей правового государства, которые оптимально соответствуют сложившимся социально-экономическим и политическим условиям, «с тем, чтобы такая деятельность была адекватна процессам, происходящим в обществе, экономике и глобальных международных отношениях» [Хижняк В.С., с.18].

Республика Казахстан занимает лидирующие позиции в регионе, в связи с этим работы по формированию новой правовой системы, отражающей политические, социально-экономические и идеологические реалии в стране становятся актуальными. По мнению Б.С. Жусипова, право становится «системообразующим фактором, позволяющим сформировать обновленную систему безопасности Казахстана, придавая ей четкость и функциональную подвижность» [Жусипов Б.С., URL]. Т. Донаков отмечает, что «правовая система станет основой для выстраивания модели государственного управления на принципах результативности, прозрачности и подотчетности, обеспечивающих защиту прав и свобод граждан, интересов общества и государства» [Донаков Т.]. Отметим, что развитие информационных технологий приводит к производству данных в цифровом виде, обработке больших объемов информации по сравнению с традиционными нецифровыми формами.

В 2009 году в Казахстане была принята Концепция правовой политики [Концепция правовой политики Республики Казахстан], которая стала базой для принятия системных мер, которые, С одной стороны, обеспечивали режим законности и в стабильности праввой системы Казахстана, с другой – предусматривали последующую модернизацию законодательства в соответствии с общей стратегией развития государства. В «Концепции правовой политики на период с 2010 до 2020 года» (Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858) «перспективы совершенствования механизмов правового регулирования во многом связаны с широким внедрением информационных технологий в правотворческий и правоприменительный процесс» [Концепция правовой политики Республики Казахстан].

На сегодняшний день активно работает портал электронного правительства (egov.kz), позволяющий получить онлайн электронную цифровую подпись, оформить справки об отсутствии (наличие) недвижимого имущества, Судимости, определить адреса объектов недвижимости на территории Республики Казахстан и многие другие.

Активно развиваются правительственные Telegram-боты. Назовем некоторые из них:

EgovKzBot2.0 (https://t.me/Kenes1414Bot); @Kenes1414Bot – бот портала электронного правительства, который предоставляет, консультирует граждан по 25 государственным услугам; принимает аудио, видео и текстовые обращения граждан;

Edu_news – официальный новостной телеграмм-канал Министерства образования и науки Республики Казахстан; публикует последние новости в сфере образования, интервью руководства МОН по актуаьным вопросам дошкольного, общего и высшего образования;

Bala qorgau – телеграмм-чат Комитета по охране прав детей Министерства образования и науки РК, куда можно сообщать о случаях насилия или жестокого обращения с несовершеннолетними, а также о неэтичном поведении педагогов;

@kzpp_bot – телеграмм-бот по вопросам защиты прав потребителей, где разъясняются нормы Закона по защите прав потребителей, проводится ознакомление с часто задаваемыми вопросами и ответами, информирование о региональных департаментах, принимаются и обрабатываются обращения граждан.

В Концепции предполагался ряд изменений гражданского процессуального законодательства, связанный с широким внедрением информационных технологий в правовую область. Так, в апреле 2020 года введено электронное судопроизводство: дистанционное проведение процессуальных действий посредством видеосвязи, теле- и видеоконференций. Однако С. Журсимбаев отмечает, что с 2017 года на сайтах не размещаются аналитические доклады о результатах отправления правосудия, не проводятся анализы по основным направлениям судебной деятельности [Журсимбаев С., URL].

В настоящее время Министерство юстиции Республики Казахстан, Институт законодательства и правовой информации совместно разрабатывают Концепцию правовой политики на 2020-2030 год. Было проведено онлайн экспертное совещание, на котором присутствовали сотрудники Министерства юстиции, представители Национальной Палаты Предпринимателей «Атамекен», Сотрудники Института законодательства и правовой информации, Аппарата Верховного суда, отечественные и зарубежные ученые, работающие в области правовой политики (А. Алиев, М. Асенов, В.С. Белых, Е. Горячева, К. Ильясова, С. Идрышева, С. Климкин, Е. Нестерова,

М.В. Телюкина). На экспертном совещании к.ю.н., профессор С. Климкин, Б. Канафин (генеральный директор ТОО «Documentolog»), А. Дорошенко (президент Ассоциации развития информационных технологий Республики Казахстан), Ш. Темір (директор Департамента правовой защиты предпринимателей НПП РК «Атамекен») почеркнули необходимость продолжить совершенствование цифрового и информационного законодательства [Концепция правовой политики на 2020-2030 год, zakon.kz].

Следовательно, можем говорить о значимости информационных технологий в управлении государством и обществом. Е.С. Устинович определяет информационную сферу как важный аспект реализации государственной информационной политики [Устинович Е.С., с.31]. В работах У. Дж. Мартина находим ключевые элементы процесса осуществления информационной политики: идентификация информационных потребностей общества; разработка средств удовлетворения этих потребностей; стимулирование эффективного использования информационных ресурсов [Мартин У. Дж., с.115]. Важным фактором информатизации и становится сокращение затрат ресурсов общества, что приводит к появлению новой сущности общественной жизни.

В центре информационной политики стоит принцип доступа к информации. Соответственно, государством должны совершенствоваться имеющиеся в настоящее время структуры, которые обеспечивают такой доступ (вышеназванные электронное правительство, телеграмм-боты, телеграмм-каналы и проч.). Е.С. Устинович, анализируя правовое поле Российской Федерации в области информационных технологий, приходит к выводу, что вектор развития в информационной сфере направлен только на совершенствование уже имеющихся разработок, и, следовательно, «уходит от вопросов, и проблем правового регулирования отношений, связанных с производством и распространением массовой информации в сфере государственного управления как одного из важнейших направлений информационной деятельности» [Устинович Е.С., с.31]. Думаем, что данное явление характерно и для Казахстана. Считаем, что необходимо выработать комплекс мер, которые смогут помочь выявить информационные потребности общества, проследить степень удовлетворенности информационных потребностей в обществе и их доступности.

Следует отметить, что в Казахстане существуют общие проблемы информатизации, такие как недостаточное финансирование, отсутствие или недостаток кадровых работников, несогласованность действий властей разного уровня. Однако наблюдается разница в доступности информационных потребностей центра в периферии: как правило, в отдаленных или малонаселенных областях информационные и телекоммуникационные системы или слабо развиты, или отсутствуют.

Подведем итоги. В настоящее время происходит модернизация и информационное развитие государственного управления, которая связана с эволюцией направлений и способов работы с информацией государственных органов. Наблюдаем постепенное расширение традиционных направлений информационной деятельности за счет использования современных информационных технологий. В Казахстане появляются индивидуальные формы общения государственных органов с обществом и гражданами через блог сферу исполнительной власти, предоставление части государственных услуг онлайн, развитие и совершенствование сайтов Правительства, Министерств.

Таким образом, постоянной задачей государственного управления становится совершенствование правового регулирования информационной деятельности, поскольку в настоящее время именно право должно лежать в основе реализации политики государства в сфере информационных технологий. Перспективным направлением взаимодействия информационных технологий и государственного управления видится в разработке мер, направленных на формирование безопасной информационной среды, оборота достоверной информации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. В Казахстане ученые обсудили проект Концепции правовой политики на 2020-2030 год. – [Электронный ресурс]. URL: https://www.zakon.kz/5034623-v-kazahstane-uchenye-obsudili-proekt.html.

2. Донаков Т. Концепция правовой политики — новый этап строительства правового государства // Казахстанская правда. — 2009. — 2 сент.

3. Журсимбаев С. Концепцию правовой политики Казахстана - на уровень требований времени. – [Электронный ресурс]. URL: https://www.zakon.kz/4980223-kontseptsiyu-pravovoy-politiki.html.

4. Жусипов Б.С. Правовая политика Республики Казахстан. – [Электронный ресурс]. URL: https://articlekz.com/article/11033.

5. Золотухина Т.А. Правотворческая политика современной России. Ростов-н/Д., 2011. – С. 17.

6. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 гг. – [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz.

7. Мартин У. Дж. Информационное общество. (Реферат) // Теория и практика общественно-науч-

ной информации. Ежеквартальник / АН СССР. ИНИОН; Ред-кол.: Виноградов В.А. (гл. ред.) и др. -М., 1990. -№ 3. С. 115-123.

8. Сабикенов С.Н. Правовые основы государственного регулирования информационной сферы в Республике Казахстан. – С.85.

9. Солдаткина О.Л. Информационный подход при исследованиях в теории правовой политики (на примере формирования дефиниций термина «правовая политика») / Вестник гуманитарного института ТГУ. – 2013. – №1 (14). – С. 55 – 58.

10. Субочев В.В. Правовая политика современной России в сфере лоббизма: теоретические проблемы : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 240 с.

11. Устинович Е.С. К вопросу о понятии современной политики государства в сфере информационных технологий // Сравнительная политика. – 2013. – №2 (12). – С. 4 – 10.

12. Устинович Е.С. Право как механизм реализации политики государства в сфере информационных технологий и массовых коммуникаций // Приоритеты России. – 2011. – №14 (107). – С. 30 – 34.

13. Хижняк В.С. Основные направления оптимизации правовой политики Российской Федерации в условиях глобализации // Правовая политика и правовая жизнь. – 2012. – №4 (49). – С. 17 – 21.

УДК 342(4/9)

САГАДИЕВ АЗАМАТ НУРЛАНОВИЧ
кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция»
Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова
г. Кокшетау

ЖАМБАЕВ ЕРЖАН САГЫНХАНОВИЧ
кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция»
Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова
г. Кокшетау

КОМПЕТЕНЦИЯ И ПОЛНОМОЧИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА

Түйін. Бұл мақала Еуропалық Одақтың сот жүйесінің жоғарғы буыны ретінде Еуропалық соттың құзыретін зерттеуге арналған. Онда Еуропалық соттың құрылтай шартына, Еуропалық Одақ институттары қабылдаған нормативтік және өзге де актілерге, оның лауазымды тұлғаларының іс-әрекеттері мен шешімдеріне сәйкестігі туралы істерді қарау жөніндегі өкілеттіктері талданады. Сонымен бірге, түсіндіру мен қолданудың біртұтастығын және "Еуропалық" құқық нормаларын бұзушылықтардан қорғауды қамтамасыз ететін Еуропалық соттың преюдициялық юрисдикциясы зерттеледі.

Түйінді сөздер: Еуропалық сот, іс жүргізу құқығы, юрисдикция.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию компетенции Европейского суда, как высшего звена судебной системы Европейского союза. В ней подвергаются анализу полномочия Европейского суда по рассмотрению дел о соответствии учредительному Договору, нормативных и иных актов, принятых институтами Европейского союза, действий и решений его должностных лиц. При этом, исследуется также преюдициальная юрисдикция Европейского суда, обеспечивающая единство интерпретации и применения, и охрану норм «европейского» права от нарушений.

Ключевые слова: Европейский суд, прецедентное право, юрисдикция

Summary. This article is devoted to the study of the competence of the European court of justice as the highest level of the judicial system of the European Union. It analyzes the powers of the European court of justice to consider cases on compliance with the constituent Agreement, regulations and other acts adopted by the institutions of the European Union, actions and decisions of its officials. At the same time, the article also examines the pre-judicial jurisdiction of the European court of justice, which ensures the unity of interpretation and application, and the protection of the norms of "European" law from violations.

Keyword: European court of justice, case law, jurisdiction.

С момента основания в рамках Европейских сообществ (а ныне – Союза в целом) функционируют и наднациональные органы правосудия, которые осуществляют от их имени судебную власть, а также вырабатывают новые юридические нормы – прецедентное право Европейского Союза. В соответствии с принципом правового государства суды Союза представляют собой отдельную систему органов публичной власти, не зависимую в своей деятельности от других институтов Европейского Союза (далее - ЕС), а равно – от государств-членов *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 228]*.

В совокупности органы правосудия Союза выступают как единая судебная система. Она складывается из нескольких звеньев, связанных друг с другом иерархическими отношениями.

Первоначально единственным, а ныне – высшим звеном судебной системы является Европейский Суд (Суд Европейских сообществ). Он функционирует с 1952 г., когда вступил в действие Договор о ЕОУС. Следующим звеном является Трибунал первой инстанции, созданный в 1989 г. Наконец, Ниццкий договор 2001 г. предусмотрел учреждение ещё одного звена судебной системы, которое включило в себя суды специальной юрисдикции – судебные палаты, рассматривающие отдельные категории правовых споров (служебные, в сфере интеллектуальной собственности и др.). Количество такого рода специальных судов не ограничивается.

Решения судебных палат могут быть обжалованы в кассационном порядке в Трибунал, а решения Трибунала – в Европейский суд. Его решения являются безусловно обязательными для исполнения всеми государствами, институтами, гражданами и юридическими лицами Европейского Союза. Обжалованию или опротестованию в какие-либо другие инстанции они не подлежат. Подведомственность, т.е. круг дел, отнесенных учредительными документами Союза к юрисдикции его судов, как правило, носит исполнительный характер. Это значит, что подобные дела не могут выноситься на рассмотрение других судебных органов, в том числе международных судов и арбитражей *[Koenig C., Pechstein*

M., Sander C., 2002, S. 14].

Решения судов Европейского Союза относятся к источникам прецедентного права, которое составляет отдельную категорию источников наряду с первичным и вторичным правом. По своей юридической силе источники прецедентного права занимают промежуточное положение в иерархии источников права Союза. Прецедентное право всегда дополняет и развивает положения учредительных договоров (т.е. норм первичного права) и не может их отменять. Что же касается права вторичного, то его нормы не только дополняются, но и изменяются и отменяются решениями судов Европейского Союза. Правила, установленные судами Союза, играют роль прецедента (общеобязательного стандарта) для национальных органов правосудия государств-членов. Более того, сами суды Союза впоследствии устанавливают на их основе новые принципы и нормы.

Из промежуточного положения прецедентного права вытекает следующее. С одной стороны, решения судов, естественно, базируются на учредительных договорах, прежде всего Договоре о ЕС. Но, с другой стороны, официальное толкование Договора о ЕС осуществляет именно Европейский суд. По этой причине он может признать недействительным акты вторичного права на основании противоречия собственным решениям *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 90]*.

Источники прецедентного права Европейского Союза не являются общеобязательными. Однако решения судов Союза обязательны для сторон в деле, национальных судов, самих судов Европейского Союза, соответствующего и нижестоящих уровней в будущем.

Все органы государств-членов различных уровней и ветвей государственной власти обязаны обеспечивать выполнение решений судов Европейского Союза в сферах своих полномочий. Формально эти суды не считаются правотворческими органами. Однако правотворческие функции Европейского суда (далее - Суд) и Трибунала проистекают из полномочий по толкованию учредительных договоров *[Глухарев Л.И., 2006, с. 184-185]*. Нормы же прецедентного права появляются в процессе правоприменительной деятельности всех звеньев судебной системы, а также в ходе рассмотрения конкретных дел судами Союза *[Энтина Л.М., 2000. с. 94-95]*.

Юрисдикция Суда, по общему правилу, имеет обязательный характер: ни государства-члены, ни другие субъекты не вправе воспрепятствовать рассмотрению дела в Суде или не исполнить его решение. Важнейшими категориями дел, которые отнесены к юрисдикции Суда Договором о ЕС, являются следующие:

- споры между Европейской комиссией и государствами-членами;
- споры между государствами-членами;
- трудовые споры;
- гражданско-правовые споры;
- преюдициальные запросы национальных судов;
- контроль вступивших в силу международных договоров;
- отрешение от должности должностных лиц ЕС;
- иски об обжаловании действий и решений органов и должностных лиц (иски об аннулировании, бездействии, возмещении вреда, оспаривании санкций);
- дополнительная подсудность *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 237]*.

Одной из важнейших задач Европейской комиссии как исполнительного органа ЕС является контроль за надлежащим выполнением государствами-членами положений учредительного Договора, а также нормативных и индивидуальных актов институтов. Если Европейская комиссия установит нарушения определенным государством своих обязанностей, вытекающих из членства в ЕС, она имеет право обратиться в Европейский суд с иском к подобному государству *[Энтина Л.М., 2000, с. 21]*. Процедура расследования предполагаемых нарушений права ЕС государствами-членами, однако, является более сложной, она складывается из двух самостоятельных стадий. Первая, называемая обычно административной стадией, является обязательной, вторая – судебная – факультативной. Последняя наступает лишь в том случае, если государство-член не подчинится указаниям Европейской комиссии.

Решение Суда юридически обязательно для государства-члена, и сам факт признания его нарушителем может считаться санкцией за несоблюдение норм учредительного договора и основанных на нем правовых актов ЕС. В целом, как показала практика, механизм судебного преследования Европейской комиссией государств-членов был и остается достаточно эффективной гарантией выполнения принятых решений.

Не менее значимо в деятельности Суда рассмотрение дел о соответствии учредительному Договору, нормативных и иных актов, принятых институтами ЕС, действий и решений его должностных лиц. Здесь существуют и группы дел и соответствующих исков.

Первая группа – так называемые «иски об аннулировании». «Суд осуществляет контроль законности актов, принятых Европейским парламентом совместно с Советом, актов Совета, Комиссии и Европейского центрального банка (далее - ЕЦБ), кроме рекомендаций и заключений, а также актов Европейского парламента, направленных на создание юридических последствий в отношении третьих лиц».

Данные полномочия позволяют Суду осу-

ществлять «конституционный контроль» любого нормативного акта, индивидуального решения, любого иного юридически обязательного акта институтов ЕС и, в случае признания требований истца обоснованными, объявлять его ничтожным. Однако и истцы, и сам Суд не вправе аннулировать акты органов ЕС по собственному усмотрению, произвольно. Договор о ЕС устанавливает исчерпывающий перечень критериев, на основании которых соответствующие дела могут рассматриваться и разрешаться Европейским судом. Ответчиком при рассмотрении «исков об аннулировании» выступает институт ЕС, принявший оспариваемый нормативный или индивидуальный акт, а с 1999 г. – и Европейский центральный банк.

Истцом по таким искам могут выступать, прежде всего, государства-члены. В последнее время число подаваемых ими «исков об аннулировании» возросло, что связано с введением в Совете принципа принятия решений квалифицированным большинством и, соответственно, лишения государств-членов права вето: оспаривание в Суде становится для них единственной возможностью воспрепятствовать вступлению в силу законодательного акта ЕС *[Энтина Л.М., 2000, с. 176-187]*.

Кроме государств-членов, истцами могут выступать институты Союза – Совет, Комиссия, Европарламент, Счетная палата (последняя получила это право лишь в соответствии с Амстердамским договором), а также Европейский центральный банк. В подобных случаях Суд фактически выступает арбитром в разрешении споров между институтами ЕС по поводу принятых ими решений. Однако, в отличие от Совета и Комиссии, процессуальная правосубъектность Европарламента, Счетной палаты и ЕЦБ ограничена: они могут обращаться в Суд лишь «с целью защиты своих прерогатив» *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 239]*.

Кроме публично-правовых образований (государств-членов и органов ЕС) правом непосредственно оспаривать в Суд «конституционность» актов ЕС обладают индивидуумы – причем не только граждане Европейского Союза, но и любое физическое и юридическое лицо. Однако процессуальная правоспособность их еще более ограничена: они могут оспаривать лишь индивидуальные предписания ЕС, в том числе – содержащиеся в нормативных актах. Оспаривать нормативные акты ЕС данным способом они не вправе *[Koenig C., Pechstein M., Sander C., 2002. S. 168.]*.

Вторая важнейшая группа исков данной категории – «иски из бездействия». Правом подавать такие иски располагает и Европейский центральный банк (по вопросам, входящим в сферу его компетенции), а также любое физическое или юридическое лицо. Однако последние, как и в случае «исков об аннулировании», могут требовать издания в отношении них индивидуальных, но не нормативных предписаний.

Подобно «искам об аннулировании», «иски из бездействия» могут подаваться в течение 2-х месяцев, однако этот срок здесь определяется иначе. Заинтересованный субъект должен сначала обратиться к соответствующему институту с требованием принять необходимое решение. Если в течение 2-х месяцев с этого момента последний «не определил свою позицию, в течение двух последующих месяцев может быть подан иск». Здесь, таким образом, предусмотрен предварительный досудебный (административный) порядок обжалования *[Энтина Л.М., 2000, с. 173-176]*.

Суд, признав требования истца правомерными, может обязать уполномоченный институт принять необходимые меры для выполнения решения Суда, в том числе издать необходимый нормативный или индивидуальный акт.

«Иски об аннулировании» и «иски из бездействия» составляют наибольшую и по объему, и по значению группу споров, в которых ответчиком выступает ЕС в лице его органов.

Иски о возмещении вреда (в рамках «внедоговорной ответственности» ЕС) предъявляются любыми лицами с целью «компенсации ущерба, причиненного его институтами или служащими при исполнении своих обязанностей». Срок давности в данном случае составляет 5 лет *[Статус Суда ЕС. // http:// www.curia.europa.eu]*.

Иски об оспаривании санкций ЕС Суд рассматривает не во всех случаях, а на основании положений регламентов ЕС, которые «могут наделять Суд неограниченной юрисдикцией в отношении штрафных санкций, предусмотренных в этих регламентах».

Особое место в юрисдикции Европейского суда занимает категория дел, в которой и истцом, и ответчиком выступают государства-члены. В них основанием иска является невыполнение определенным государством своих обязанностей из договора и законодательства ЕС *[Энтина Л.М., 2000, с. 23]*.

Юрисдикция Суда здесь, как и в остальных случаях, является не только обязательной, но и исключительной: государствам ЕС запрещено «представлять спор, касающийся толкования и применения настоящего Договора, любому другому методу урегулирования, кроме тех, которые предусмотрены в нем». Государства-члены могут на основании «специального соглашения» передать на разрешение Суда любой другой спор между собой, который «имеет отношение к предмету» договора о ЕС.

Однако в роли международного арбитра Европейский суд выступает нечасто, споры государств-членов в его практике крайне редки. Главная причина этого – наличие досудебной

стадии расследования, проводимого Европейской комиссией. До подачи иска к другому государству о «предполагаемом нарушении обязанности» первое должно обратиться к Европейской комиссии, которая, заслушав обе стороны, выносит свое заключение. И лишь если такого заключения нет в течение 3 месяцев, может быть подан иск в Суд.

На практике же государства предпочитают в подобных случаях следовать другим, «окольным» путем: ставить в известность Европейскую комиссию о предполагаемых нарушениях, с тем чтобы она провела необходимое расследование и, при необходимости, сама подала дело в Суд в указанном выше порядке *[Koenig C., Pechstein M., Sander C., 2002, S. 538]*.

К категории трудовых споров относятся все конфликты между гражданскими служащими и соответствующими органами ЕС (по поводу заработной платы, незаконного перевода, увольнения и т.п.). «Суд имеет юрисдикцию в любом споре между ЕС и его служащими в рамках и на условиях, установленных Штатными регламентами и Условиями найма». Здесь ЕС может выступать как в роли истца, так и ответчика, что случается чаще.

Подобно конституционным судам некоторых стран, например, ФРГ, Европейский суд наделяется исключительным правом привлекать к юридической ответственности и осуществлять «импичмент» высших и иных должностных лиц публичной власти за совершенные ими правонарушения. Кроме членов Европейской комиссии и самого Суда, а также Трибунала первой инстанции, Суд осуществляет «принудительную отставку» членов контрольных органов ЕС – аудиторов Палаты Аудиторов, Омбудсмена, а также членов Исполнительного совета Европейского центрального банка (ст. 11 Устава Европейского центрального банка) *[Устав ЕЦБ. // http://www.ecb.eu]*.

Помимо вышеизложенного, обязанность Европейского суда состоит также в обеспечении единообразного толкования и применения учредительного Договора о Европейском Союзе. Однако сфера действия Договора о ЕС, устанавливающего преюдициальную юрисдикцию Суда, шире. Она охватывает не только «конституцию» ЕС, но и все основанные на ней нормативные акты ЕС, обеспечивает единообразие интерпретации применения «европейского» права в целом.

Таким образом, преюдициальная юрисдикция Суда обеспечивает и единство интерпретации и применения, и охрану норм «европейского» права от нарушений, а также постоянное взаимодействие и сотрудничество Европейского и национальных судов. Следует, однако, учитывать специфику преюдициальных запросов и возникающих на их основе дел: в отличие от указанных ранее сфер юрисдикции Европейского суда, Суд здесь призван решать только вопросы «права», но не «факта». Исследование фактических обстоятельств и принятие на их основе решения относительно сторон конкретного спора сохраняется в компетенции национального судьи.

Iпреюдициальная юрисдикция – это не просто одна из многих, но и важнейшая сфера юрисдикции Суда, причём как по количеству дел (из общего числа решений, выносимых Европейским судом, преюдициальные решения ранее составляли примерно половину (вторую половину соответственно – решения по делам «прямой» юрисдикции), а ныне (после учреждения Суда первой инстанции) – подавляющее большинство), так и в связи с тем, что именно право, а в ряде случаев – и обязанность всех судов и трибуналов государств-членов направлять запросы в Европейский суд и вынесение последним преюдициальных решений явились одним из главных цементирующих факторов, который обеспечил эффективность, целостность и поступательное развитие «европейского» права и интеграционных процессов в Союзе в целом *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 243]*. При отсутствии собственного аппарата насилия и принуждения, наделение Европейского суда преюдициальной юрисдикцией было единственным способом достичь этой цели – с помощью «силы права».

Толкование, даваемое Европейским судом, носит нормативный, т.е. юридически обязательный характер. Направивший запрос национальный суд или трибунал, а также все другие суды или трибуналы при решении аналогичных дел должны исходить из той интерпретации, которая была дана Судом. Таким образом, механизм преюдициальной юрисдикции служит дополнительной гарантией верховенства учредительного договора в правовой системе ЕС. Большое практическое значение этой гарантии определяется и тем, что ставить вопрос о «незаконности» нормативных актов ЕС в данном случае (в отличие от «исков об аннулировании») могут и граждане Европейского Союза *[Энтина Л.М., 2000, с. 197-208]*.

Однако – и об этом нужно сказать особо – Европейский суд в рамках своей преюдициальной юрисдикции также осуществляет контроль за соответствием «конституции» и законодательству ЕС действий и решений, в том числе законов государств-членов, выступая тем самым гарантом принципа верховенства права ЕС. При этом данный контроль облечён в максимально «абстрактную» форму: проверяется не конкретный закон (или иной источник права), а общая норма права, взятая в отрыве от источника, где она закрепляется, или правоприменительная практика в целом (безотносительно к её субъектам) *[Кашкин С.Ю., 2005, с. 246]*.

На практике это происходит следующим образом: национальный суд или трибунал, столкнувшийся при разрешении конкретного дела с предполагаемой коллизией определенных предписаний внутригосударственного и «европейского» права, приостанавливает производство и направляет преюдициальный запрос в Европейский суд. Тот рассматривает поставленные перед ним правовые вопросы, обращаясь при необходимости и к анализу фактических обстоятельств дела, а затем выносит решение о соответствии той или иной национальной нормы, устанавливающей определенные права и обязанности, праву ЕС. В случае несоответствия нормы праву ЕС национальный суд или трибунал обязаны не применять ее при вынесении решения. Тем самым Европейский суд признает противоправным не какой-то конкретный закон или его статью, а содержащуюся в нем абстрактную норму, имеющую определенное содержание.

При этом во всех случаях – идет ли речь об актах ЕС или государств-членов – в рамках своей преюдициальной юрисдикции Суд лишает акты юридической силы не путем аннулирования, а констатируя неприменимость их в целом (или отдельных положений) при рассмотрении дел в национальном суде. Решение об этом со стороны Европейского суда будет связывать не только суд или трибунал, подавший запрос, но и судебные органы всех государств-членов при возникновении перед ними аналогичных коллизий. То же самое относится и к толкованию Европейского суда, включая вводимые им новые принципы и нормы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 228.
2. Koenig C., Pechstein M., Sander C. EU-/EG – Prozessrecht: Mit Aufbaumustern und Prüfunksubersichten. / Mitarb. von C. Busch, P. Kubicki. – 2., erw. Aufl. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. S. 14.
3. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 90.
4. Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов. / МГУ; Под ред. Л.И. Глухарева. – М.: Крафт+, 2006. с. 184-185.
5. Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. с. 94-95.
6. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 237.
7. Договор о Европейском Союзе 1992 года. // Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. С. 21.
8. Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. с. 176-187.
9. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 239.
10. Koenig C., Pechstein M., Sander C. EU-/EG – Prozessrecht: Mit Aufbaumustern und Prüfunksubersichten. / Mitarb. von C. Busch, P. Kubicki. – 2., erw. Aufl. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. S. 168.
11. Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. с. 173-176.
12. Статут Суда ЕС. // http:// www.curia.europa.eu
13. Консолидированный текст Договора о Европейском Союзе и Договора об учреждении Европейских Сообществ (в ред. 1996 г.). // Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. с. 23.
14. Koenig C., Pechstein M., Sander C. EU-/EG – Prozessrecht: Mit Aufbaumustern und Prüfunksubersichten. / Mitarb. von C. Busch, P. Kubicki. – 2., erw. Aufl. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. S. 538.
15. Устав ЕЦБ. // http://www.ecb.eu
16. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 243.
17. Европейское право. / Под общ. ред. проф. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. с. 197-208.
18. Кашкин С.Ю. Введение в право Европейского Союза. – М.: ЭКСМО, 2005. с. 246.

УДК 347.94

САРИНА САЛИМА АБДЫКАДЫРОВНА
кандидат юридических наук, доцент
Университет «Туран»
город Алматы, Республика Казахстан

СУЛЕЙМЕНОВА САУЛЕ ЖУСУПБЕКОВНА
доктор юридических наук, профессор
Университет «Туран»
город Алматы, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О СУДЕБНОМ ПРЕЦЕДЕНТЕ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада азаматтық сот ісін жүргізудегі «сот прецеденті» ұғымы зерттелген. Бұл тұжырымдаманың мазмұны, сонымен қатар құқықтық доктринада оған деген көзқарас талданады. Осы мәселе бойынша заңнамалық нұсқаулар атап өтілді, осы мәселе бойынша өзіндік тұжырымдар жасалды.

Түйінді сөздер: сот прецеденті; азаматтық процесс; сот практикасы; құқық көзі; құқықтық нормаларды түсіндірудің біртектілігі.

Резюме. В настоящей статье исследуется понятие «судебный прецедент» в гражданском процессе. Анализируется содержательное наполнение данного понятия, а также отношение к нему в правовой доктрине. Отмечаются законодательные установки по этому поводу, формулируются собственные выводы по указанному вопросу.

Ключевые слова: судебный прецедент; гражданский процесс; судебная практика; источник права; единообразие толкования норм права.

Summary. This article examines the concept of "judicial precedent" in civil proceedings. The content of this concept is analyzed, as well as the attitude towards it in the legal doctrine. The legislative guidelines on this matter are noted, their own conclusions on this issue are formulated.

Keywords: judicial precedent; civil process; arbitrage practice; source of law; uniformity of interpretation of legal norms.

ВВЕДЕНИЕ

Эффективность правосудия в значительной степени зависит от полноценности и качества принимаемых судебными органами правоприменительных актов по гражданским делам. Фактор их абсолютной законности и обоснованности способен обеспечивать оптимальную реализацию прав и интересов субъектов гражданских правоотношений, а также исполнение обязанностей всеми участниками гражданского оборота.

Рассмотрим некоторые теоретические и практические проблемы, связанные с сущностью, содержанием, законностью и обоснованностью правоприменительных актов судебных органов по гражданским делам, без акцентирования внимания на процессуальных аспектах вынесения таких актов, которые, безусловно, должны быть предметом отдельного анализа. Однако при этом нельзя избежать обращения к отдельным сторонам гражданского процесса, помня о том непреложном факте, что материальное право имеет свои необходимые процессуальные формы, иначе говоря, процесс служит формой жизни материального закона, хотя и обладает известной самостоятельностью. Как известно, основной формой реализации процессуальных норм в гражданском судопроизводстве является применение права. Отсюда логично вытекает неизбежность органического увязывания норм материального и процессуального права при изучении правоприменительного процесса в целом, и природы правоприменительных актов, в частности.

При рассмотрении каждого конкретного гражданского дела суд выполняет предписания закона, который определяет порядок и содержание его деятельности. Указанные предписания закона представляют собой совокупность норм материального права, на основании которых суд дает правовую оценку рассматриваемому факту, и норм процессуального права, определяющих порядок деятельности суда, его полномочия, права и обязанности участвующих в деле лиц. И те, и другие гражданско-правовые нормы обязательны для суда, и их соблюдение является необходимым условием осуществления правосудия.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Суды, как властные государственные органы, обладают специальной компетенцией по отправлению правосудия и наделены правом принимать особые правоприменительные акты, не имеющие нормативной природы, издаваемые в связи с конкретным делом и обязательные только в отношении сторон, участвующих в рассмотрении определенного дела. Разрешение гражданского дела выражается в суждениях суда по фактам, устанавливаемым в судебном заседании, по действиям, совершаемым участниками процесса.

Суждения суда материализуются в форме постановлений – выраженных в письменном виде властных волевых актов суда, обеспеченных государственным принуждением, обязательных для исполнения всеми участвующими в процессе лицами.

Основным правоприменительным актом судебных органов по гражданскому делу, наряду с такими видами судебных постановлений, как определения, судебные приказы, является судебное решение – закономерный итог процесса применения права, заключительная стадия разбирательства гражданского дела в судебном заседании, другими словами, правовой результат разрешения определенной жизненной ситуации, потребовавшей приведения в действие на властной основе норм гражданского материального и процессуального права. В действии судебного решения особое значение имеет применение судом к конкретным обстоятельствам дела объективной гражданско-правовой нормы. В этом смысле судебное решение по гражданскому делу можно считать выражением закона применительно к вполне определенным имущественным или личным неимущественным гражданским правоотношениям.

Судебные решения выносятся по всем видам гражданского судопроизводства: искового производства; производства по делам, возникающим из административно-правовых отношений; по делам особого искового и особого производства. Правильность судебного решения находится в самой непосредственной связи с качеством осуществления предыдущих стадий применения права, а выводы суда, которые должны быть изложены в решении, зависят от выяснения следующих обязательных моментов: анализа и оценки всех представленных сторонами и исследованных доказательств; определения полноты обстоятельств, имеющих значение для дела; характера правоотношений сторон; выбора гражданско-правовой нормы, которая должна быть применена по данному делу.

Правильность судебного решения состоит в соответствии его фактическим обстоятельствам каждого разбираемого дела – постулату правомерности и постулату материальной правды. Эти фундаментальные правоутверждающие начала, вбирающие в себя юридические, социальные и гуманитарные идеи человеческой цивилизации, определяют типологию правовых систем и судопроизводственной деятельности, ее цели, задачи, содержание и эффективность [*Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий, 2015, с. 24*]. Правильное применение нормы гражданского материального права к конкретной жизненной ситуации подразумевает вынесение судебного решения на основании законодательства, действующего на момент возникновения гражданско-правового отношения; обоснование решения законом, регулирующим сходные отношения в случае отсутствия нормы права, относящейся к спорным отношениям; разрешения спора, исходя из общих начал и смысла гражданского законодательства, если нормы закона отсутствуют вообще.

При применении норм гражданского права судом должен учитываться факт верховенства норм Конституции, имеющей высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории Республики Казахстан. Это означает, что суд не вправе основывать свое решение на законах, а также любых иных нормативных правовых актах, касающихся прав, свобод, обязанностей граждан, если они не были официально опубликованы для всеобщего сведения. Согласно ст. 4 Конституции РК, нормы международных договоров относятся к действующему в Республике Казахстан праву, следовательно, такого рода соглашения, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона [*Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий, 2015, с. 26*].

Суд обязан исходить из принципов и требований гражданского права, предусматривающих, что решение суда должно быть законным и обоснованным. Законность решения означает, что оно вынесено в строгом соответствии с подлежащими применению нормами материального права и соблюдении норм процессуального права [*Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий, 2015, с. 48*].

Смысл любого судебного решения по гражданскому делу как правоприменительного акта должен заключаться в обеспечении беспрепятственного действия норм гражданского права. При этом важнейшим качеством этого судебного решения является законная сила, посредством которой оно осуществляет важнейшие задачи правосудия – защиту прав и интересов субъектов гражданских правоотношений. Законность судебного решения по гражданскому

делу зависит от правильности применения норм материального права. Исходя из практики, можно сделать вывод о том, что неправильное применение гражданско-правовых норм возможно при некоторых типичных ситуациях, когда суд применил закон, не подлежащий применению; суд не применил закон, подлежащий применению; суд неправильно истолковал примененный им закон.

Под неприменением закона, подлежащего применению, понимается такое положение, когда в судебном акте отсутствует ссылка на закон, которым регулируется данное спорное материально-правовое отношение, и на основании которого можно было бы правильно разрешить дело. Однако отсутствие ссылки на норму материального права еще не является достаточным основанием к отмене судебного решения. Основание к его отмене будет иметься, когда в результате неприменения закона было вынесено неправильное постановление. Нормы, регламентирующие оформление и содержание судебного постановления (судебного решения) требуют, чтобы в нем была сделана ссылка на закон, которым руководствовался суд. Решение является законным в том случае, когда оно вынесено при точном соблюдении норм процессуального права и в полном соответствии с нормами материального права, которые подлежат применению к данному правоотношению, или основано на применении в необходимых случаях закона, регулирующего сходное отношение, либо исходит из общих начал и смысла законодательства. Неприменение закона может иметь место по различным причинам: незнание судьями норм материального права, которые должны быть применены к данному правоотношению; пренебрежительное отношение к закону (игнорирование правил, требующих обязательной ссылки на закон); отсутствие нормы права, которой регулируется данное отношение [*Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий, 2015, с. 48*].

Чаще в практике встречаются случаи применения закона, не подлежащего применению, или неправильного истолкования закона. Ошибка, допущенная судом в этих вопросах, как правило, ведет к вынесению незаконного постановления. В первых двух случаях, когда суд применил закон, не подлежащий применению, и суд не применил закон, подлежащий применению, факт неправильного применения материальных норм гражданского права налицо, лежит на поверхности, в то время как последняя из приведенных ситуаций (неправильное истолкование закона) может потребовать тщательного анализа. Как известно, судебное толкование норм гражданского права является наиболее важным видом интерпретационной деятельности, поскольку все споры о праве в сфере гражданского оборота разрешаются в судебном порядке. Следовательно, центральным субъектом правоприменительной работы становится судебный орган, от умения которого грамотно, профессионально, на научной основе осуществить толкование закона и Конституции, зависит режим законности, защита прав, свобод и интересов физических и юридических лиц.

Непременным условием законности решения суда как правоприменительного акта является его обоснованность. Необоснованность будет служить безусловной причиной отмены решения по гражданскому делу, следовательно, правильное понимание содержания понятия обоснованности решения имеет большое практическое значение. Понятие необоснованности всех судебных постановлений трактуется как их неправильность с точки зрения фактических обстоятельств дела. Необоснованным считается постановление, когда судом не полностью выяснены обстоятельства, имеющие значение для дела. Неполное выяснение обстоятельств понимается как не выяснение всех юридических фактов, имеющих существенное значение для правильного разрешения дела. Принимая исковое заявление и осуществляя подготовку дела к судебному разбирательству, судья должен определить круг фактов, подлежащих проверке. Существенными для разрешения конкретного дела юридическими фактами могут быть лишь факты, являющиеся основаниями иска или возражений против исковых требований, свидетельствующие о наличии или об отсутствии правоотношения между сторонами, прав и обязанностей сторон в спорном правоотношении. Состав таких фактов определяется на основании нормы материального права, регулирующей данное правоотношение. Однако нормы материального права, как правило, содержат лишь указания общего и принципиального характера (в гипотезе правовой нормы) [*Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г., 2003, с. 20*].

Судебным органам приходится самим определять и уточнять круг таких необходимых фактов. Это составляет трудности и вызывает ошибки на различных стадиях применения права, влекущие необоснованность судебного решения по гражданскому делу. К примеру, это происходит в случаях, когда суд не выяснил весь необходимый фактический состав, не доказал те или иные факты надлежащими средствами, не исследовал и не оценил их в установленном порядке и т.д. Иногда выводы суда, изложенные в его решении, могут не соответствовать установленным обстоятельствам.

К примеру, нельзя согласиться с выводом Жетысуского районного суда г. Алматы, удовлетворившего иск гражданина П. о признании договора купли-продажи автомашины состоявшимся на том основании, что договор составлен

в простой письменной форме и не противоречит закону, не нарушает прав третьих лиц. Наличие доверенности на продажу автомашины и расписки, на которые сослался суд, является лишь одним из доказательств того, что договор купли-продажи автомашины между гражданами П. и Х. состоялся. Вместе с тем, суд должен был всесторонне и полно проверить, исполнена ли фактически сделка сторонами или хотя бы одной из них, не нарушает ли прав третьих лиц по своему содержанию, не противоречит ли она законодательству. В данном случае гражданин Х. доверил гражданину П. продать автомашину, но доверенность не может свидетельствовать о заключении между сторонами договора купли-продажи. Суд же, признавая сделку состоявшейся, не установил то обстоятельство, не противоречит ли сделка по своему содержанию закону. К тому же, если стороны признают, что между ними сделка фактически совершена и не возражают оформить ее в установленном порядке, то спор между сторонами отсутствует, и дело не подлежит судебному разрешению [*Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г., 2003, с. 20*].

В юридической науке довольно широко распространено мнение о тождественности обоснованности судебного решения и его истинности, согласно которому обоснованность решения понимается как соответствие вывода суда об обстоятельствах дела действительным взаимоотношениям сторон. Иными словами, это означает, что решение суда будет обоснованным, если суждение суда о фактических данных выражает истину, и эта истина достоверно установлена при анализе имеющихся в деле доказательств. При этом оправдание истинности выводов суда в самом тексте решения необязательно. Данное воззрение, несмотря на внешнюю приемлемость, все же страдает логическим несовершенством в силу того, что если бы обоснованность и истинность были тождественными понятиями, то требование обоснованности решения суда лишилось бы смысла, так как в таком случае всякое истинное суждение выступало бы и как обоснованное суждение, а требовать обоснования, обоснованного логически неоправданно.

Также следует отметить и то, что обоснованность судебного решения в указанном случае касается лишь фактической стороны дела, но не правовой оценки фактических данных, которая охватывается понятием законности, неразрывно связанным с категорией обоснованности. Судебное решение может быть обоснованным, но незаконным, поскольку к правильно установленному фактическому составу может быть применен закон, неправильно истолкованный либо не подлежащий применению.

Из вышеизложенного можно сделать следующий вывод: изложенные в решении суда выводы только тогда будут обоснованными, если эти выводы о наличии или отсутствии фактов оправданы в решении, то есть указывается на те основания или доказательства, из которых вытекают выводы суда.

Рассматривая судебное решение по гражданскому делу в качестве правоприменительного акта, необходимо затронуть и вопрос о его внутреннем содержании. Оно предопределяется существом применения права как особой разновидности властной деятельности, на осуществление которой суду, как важнейшему правоприменительному органу, законом предоставлены специальные правомочия, а также технологией применения права как мыслительного процесса, в ходе которого судья совершает некоторые интеллектуально-волевые операции с нормативным и фактическим материалом. Судебное решение по гражданскому делу состоит из вводной, мотивировочной и резолютивной частей в случаях, когда суд при разрешении дела по существу выносит краткое (сокращенное) решение. Мотивированное судебное решение по гражданскому делу выносится по письменному ходатайству сторон, заявленному до вступления решения в законную силу, либо по усмотрению суда в сроки, не превышающие более пяти дней. Мотивированное решение состоит из вводной, установочной, мотивировочной и резолютивной частей [*Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г., 2003, с. 20*].

Первую структурную часть (вводную) можно назвать компетенционной, так как она включает в себя рассуждения судьи, посредством которых он обосновывает свои правомочия на разрешение данного гражданского дела. Выводы в данных рассуждениях представляют собой итог анализа норм, регулирующих вопросы подведомственности, подсудности такого рода гражданских дел, состава суда и т.д., а также соответствующих этим нормам фактических обстоятельств.

Установочная и мотивировочная части судебного решения по гражданскому делу состоят из рассуждений, посвященных установлению правовых и фактических оснований применения принудительных мер, а также оснований их индивидуализации, и могут быть названы констатационной частью. Именно на эту часть приходится обычно наибольший удельный вес содержания решения, отражаются суждения судьи о гипотезе применяемой нормы, о фактических обстоятельствах дела [*Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г., 2003, с. 22*].

Мотивировочная часть судебного решения по гражданскому делу очень важна и содержит установленные судом фактические обстоятельства. Они устанавливаются на основании исследованных доказательств, представленных лицами, участвующими в деле, в совокупности с учетом требований об их допустимости, дос-

товерности и относимости. Суд должен указать, почему он считает те или иные факты установленными или неустановленными, а также дать обоснование, почему он пришел к тому или иному вполне определенному выводу по поводу характеристики взаимоотношений сторон. В мотивировочную часть судебного решения по гражданскому делу также включается правовое обоснование выводов суда, которое обеспечивается приведением материальных норм гражданского права, которыми регулируются взаимоотношения сторон по делу, точная ссылка на закон, наименование закона со ссылкой на конкретные номера статей, пункты, части и т.д. [*Сулейменов М.К., 2009, с. 14*].

Резолютивная часть судебного решения по гражданскому делу (предписывающая) отражает интеллектуально-волевые моменты его содержания, непосредственно отражающие веления, указания суда. Резолютивная часть решения содержит краткий и окончательный вывод суда по данному гражданскому делу и излагается четко, в императивной форме, чтобы у сторон и других лиц, участвующих в деле, не было сомнений в его содержании. К примеру, резолютивная часть судебного решения по гражданскому делу о взыскании денежной суммы может излагаться таким образом: «Взыскать с Сембаева Даулета Жумабаевича в пользу Сорокиной Натальи Ивановны 135560 тенге (сто тридцать пять тысяч пятьсот шестьдесят), судебные расходы в виде уплаченной государственной пошлины в размере 13556 тенге (тринадцать тысяч пятьсот шестьдесят шесть). Решение может быть обжаловано в течение пятнадцати дней с момента его оглашения в апелляционную коллегию Карагандинского областного суда путем подачи жалобы либо принесения протеста прокурором через Казыбекбийский районный суд г. Караганды» [*Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г., 2003,с. 21*].

Таким образом, от правильности применения гражданско-правовых норм зависит законность и обоснованность правоприменительных актов по гражданскому делу. Судебное решение как правоприменительный акт представляет собой важнейшее средство властной под нормативной регламентации общественных отношений. Поэтому в тех случаях, когда судебное решение неадекватно отражает социально заданную нормативность и служит достижению необоснованных экономических, политических целей, не придерживается социальных, нравственных ориентиров, например, гражданского, семейного права, оно неизбежно продуцирует дисфункциональные результаты: нарушает логику механизма осуществления права (на уровне саморегуляции отношений) и тормозит развитие прогрессивных общественных отношений.

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Авторитет правосудия и состояние законности не исчерпываются вынесением законных и обоснованных решений. Для того, чтобы правосудие торжествовало не только в зале судебного заседания, судебные правоприменительные акты должны быть исполнены. Надлежащее исполнение судебных решений в разумные сроки представляет собой важное звено правовой практики, выходящее за пределы правоприменительной деятельности и отражающее эффективность механизма правового регулирования, функционирования всей судебной системы. Отсутствие правового механизма обеспечения исполнения правоприменительных актов снижает авторитет судебной власти, поскольку судебные решения, которые не могут быть реализованы, фактически не имеют юридической силы. При действующем законодательстве суды не могут самостоятельно принять меры и проконтролировать их реальное исполнение. Поэтому нужно внести соответствующие изменения в процессуальные и некоторые материальные нормы законодательства.

Следующий аспект – это роль судебных решений в обеспечении правового регулирования общественных отношений. Несмотря на то, что в национальном законодательстве и законодательствах стран СНГ судебные решения формально не отнесены к источникам права, фактически они нередко оказывают организационно-нормативное воздействие на общественные отношения. По этому вопросу в юридической науке на протяжении десятилетий ведутся дискуссии, которые пока не завершены и продолжают оставаться в центре внимания юридической общественности. Свое отношение к данной проблеме высказал и известный казахстанский ученый М.К. Сулейменов, который, с одной стороны, утверждает, что судебную практику нельзя признавать источником права. Вместе с тем, он считает возможным рассматривать в качестве источника права судебное решение: «Что касается судебной практики, я глубоко убежден, что ее нельзя признавать источником права. Источником права может быть не расплывчатое и аморфное понятие, такое как судебная практика, а совершенно четкий и конкретный факт – решение суда по конкретному делу. Только конкретное решение может породить новую норму права, и только его реально возможно исполнить» [*Сулейменов М.К., 2009, с. 16*]. Факт влияния предыдущих судебных решений на рассмотрение аналогичных дел наблюдается сегодня во всех странах континентальной системы. Так, профессор Университета К. Альбрехта (Германия) А. Трунк отмечает: «В рамках гражданского права, к довольно сложным относятся дела, связанные с различными договорными, внедоговорными, земельными спорами, с банк-

ротством, применением антимонопольного законодательства и так далее. Они могут дойти до разрешения на уровне Верховного Суда, который обязательно публикует решения по таким делам, и при этом детально мотивирует каждый судебный акт. Есть и другие способы распространения информации о решениях сложных дел. Таким образом, у нас тоже формируется единообразная судебная практика» [*Трунк А., 2009, с. 8*]. Естественно, что не сам факт публикации судебных решений обеспечивает единообразие судебной практики, а следование нижестоящими судами образцу решения Верховного Суда, т.е. формально не признавая судебное решение в качестве источника права, германская правовая система на деле тоже не умаляет регулирующий эффект судебных решений.

Безусловно, факт официального опубликования судебных решений способствует обеспечению единой судебной практики, поскольку нижестоящие суды следуют этим решениям Верховного Суда, при этом формально мы не признаем судебные прецедентные решения источником права. Казус.

Справедливо можно отметить, что несмотря ни на что, судебный прецедент все же превращается неким флагманским истоком для юристов, адвокатов и судей. И при этом не имеет значения то, что именно несет собой судебный прецедент: заполняет ли он пробелы, толкует ли нормы права или транслирует нам образец правоприменения соответствующей нормы закона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Алматы: Раритет, 2015. – 536 с.

2. Сапаргалиев Г.С., Сулейменова Г. О характере нормативных актов Верховного суда Республики Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. – 2003. – № 4. – С. 20-26.

3. Сулейменов М.К. Нормативные постановления Верховного Суда в системе источников права // Юрист. – 2009. – № 7. – С. 13-17.

4. Трунк А. Всегда полезен сравнительный опыт // Юрист. – 2009. – № 7. – С. 8-12.

УДК 343.2

SERALIYEVA ALIYA
Candidate of Law, Associate Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
Republic of Kazakhstan

OSPANOVA ANAR
Master of Law, Senior Lecturer
Manash Kozybayev North Kazakhstan State University
Republic of Kazakhstan

PROBLEMATIC ISSUES OF QUALIFICATION OF THE SUBJECT OF THE OFFENCE RELATED TO INFECTION OF SEXUALLY TRANSMITTED DISEASES (ARTICLE 117 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Түйін. Мақала соз ауруын жұқтырумен байланысты құқық бұзушылық субъектінің теориялық аспектілерін ашады (ҚР ҚК 117-б.).

Авторлар адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін үлкен маңызы бар жыныстық жолмен берілетін ауруды жұқтырумен байланысты құқық бұзушылық субъектісінің міндетті және міндетті емес белгілерін ашады. Авторлар қылмыстық заңнаманы зерттеу негізінде мынадай қорытындыға келді

ҚР ҚК 117-бабы бойынша құқық бұзушылық субъектісі 16 жасқа толған, жыныстық жолмен берілетін аурумен ауыратын және ол туралы білген жеке есі дұрыс адам болып табылады.

Түйінді сөздер: жыныстық жолмен берілетін ауру, құқық бұзушылық субъектісі, арнайы субъект, ақыл-ой, қылмыстық құқық бұзушылық.

Резюме. Статья раскрывает теоритические аспекты субъекта правонарушения, связанного с заражением венерической болезни (ст. 117 УК РК). Авторы раскрывают обязательные и факультативные признаки субъекта правонарушения, связанного с заражением венерической болезнью, которые имеют большое значение для привлечения лица к уголовной ответственности. Авторы на основе изучения уголовного законодательства, пришли к выводу, что субъектом правонарушения по ст. 117 УК РК является физическое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста, болеющее венерическим заболеванием и знавшим об этом.

Ключевые слова: венерическая болезнь, субъект правонарушения, специальный субъект, вменяемость, уголовные правонарушения.

Summary. This work reveals the theoretic aspects of the subject offences associated with infection with sexually transmitted diseases (Article 117 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan). Authors disclose the obligatory and optional characteristics of the subject of the offense associated with infection with sexually transmitted diseases, which are of great importance for bringing a person to criminal responsibility. Basis of a study of criminal legislation, came to the conclusion that one hundred subjects of the offense by art. 117 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan is a physical person who has reached the age of 16, has a sexually transmitted disease and knew about it.

Keywords: sexually transmitted disease, subject of offense, special subject, sanity, criminal offenses.

The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by the UN General Assembly in 1966 (ratified by the USSR in 1976), in art. 12 proclaim that everyone has the right to «the highest attainable standard of physical and mental health» [*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (New York, 16.12.1966*]. The Constitution of the Republic of Kazakhstan confirms this right by proclaiming in Part 1 of Art. 29 that everyone has the right to health protection [*Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted for rep. реф. 30.08.1995*]. This constitutional provision has been enshrined in Part 1 of art. 2 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, which emphasizes the protection of the individual [*The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V*].

Irreparable harm to human health is caused by sexually transmitted diseases, which are often called «social». The social significance of sexually transmitted diseases is determined by the danger and severity of the consequences for the health of the patient, which is reflected in infertility, prolonged health disorder, etc.

Sexually transmitted diseases refer to a group of infectious diseases that are most often sexually

transmitted. These include syphilis, gonorrhea, Ulcus Molle (lat.) and other diseases to determine the presence of which a forensic medical examination is carried out *[Borchashvili I.Sh, 2007, c.138]*.

The type of sexually transmitted disease, despite the different nature of the disease, the duration of treatment, the prospects for cure, does not matter for the qualification of this crime.

The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan adopted on July 3, 2014 introduced the concept of a criminal offense, consisting of crimes and misdemeanors [*The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V*].

On the basis of Part 2 of art. 2 of the Criminal Code, the only basis for criminal liability is the commission of an offense, that is, an act containing all the signs of the composition of the offense by the Criminal Code [3]. So, the correct establishment of elements of the composition of the offense is of great importance for bringing a person to criminal responsibility. One of the mandatory elements of the composition of the offense, along with other elements, is the subject of the offense.

According to Leikina N.S., the subject is a set of signs on the basis of which an individual who has committed a socially dangerous act is subject to criminal liability *[Leikina N.S., 1968, c.37]*. And Trainin A.N. has a different position on this issue, since he opposed the recognition of the subject of the crime in the system of elements of offence's part, motivating this position by the fact that a person cannot be an element of the act he committed *[Trainin A.N., 1946, c. 97]*.

Despite of this, a person who possesses active consciousness and, in any way, knowingly commits a crime, he or she, on the basis of the rules in force in criminal law, is recognized as sane and responsible before the law.

«*The subject of crime* is not an abstract legal concept that exists outside time and space. *The subject of the crime* is a person who lives and has committed criminal acts in the society of other people» *[Pionekovsky A.A., 1961, c.252-253]*.

Every crime is an act of socially dangerous behavior of people. In this regard, as one of the requirements – not to commit criminal acts – the criminal law in all cases, without exception, refers only to a person. Therefore, only a person who has committed a socially dangerous act (inaction) can be recognized as the subject of a crime. The concept of the subject of the crime answers the question: who can be criminally responsible in the event of the commission of illegal actions that fall by the signs of the crime provided for by the criminal law *[Borchashvili I. Sh., Intykbaev M.K., 2007, c.5]*.

Speaking of the «subject of crime» as an element part of offence in practice, the concepts of «subject of crime» and «identity of the offender» are often mixed. Despite the fact that these concepts refer to the same person who committed the crimes, they have a different interpretation. The content of these concepts and their criminal law significance do not coincide *[Shcherbakov A.V., 2013, c.100]*.

The «identity of the offender» can only be said in connection with the commission of a crime, since the analysis of this problem is based on the criminal legal concept of the «subject of the crime». Criminology studies, first of all, socially significant features and properties of the perpetrators of crimes, traces the typological features of the person of the offender, characterizing it as a special social type, which combines typical, revealing complex mechanism of criminal behavior, social and legal characteristics of all perpetrators of crimes at a given time. *[Alaukhanov E.A., 2013,* http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815*]*.

Only an imputed natural person who has reached the age established by criminal law is recognized as the subject of a crime by Kazakh criminal law (article 15 of the Criminal Code) [*The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V*].

Reaching the age of 16 by the subject of the crime of the compositions by consideration is a general rule established in part 1 of art. 15 of the Criminal Code [3]. Sanity is also a general requirement for criminal liability by part 1 of art. 15 of the Criminal Code [*The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V*].

The subject of the crime by article 17 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan has the following characteristics:

— sanity and reaching the age of 16;

— the presence of sexually transmitted disease;

— knowledge (awareness) of the presence of these diseases *[Seraliyeva A.M., 2013, c. 141]*.

The subject of the offense in question is special, he must suffer from any sexually transmitted disease (syphilis, gonorrhea, Ulcus Molle (lat.), inguinal, etc. Knowledge of the presence of a sexually transmitted disease in a person must be established taking into account data indicating that the person is aware that he has a corresponding disease (the person was treated by a doctor, was on a dispensary register, etc.). He can obtain this knowledge from a competent official source - a skin-venereological dispensary, where he is not only diagnosed by calling the disease, but also warns the patient about the consequences of the disease that threaten him and his sexual partners. At the same time, responsibility for sexual infection occurs regardless of whether or not the victim was aware that the perpetrator is a sexually transmitted disease.

According to part 1 of art. 429 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, administrative liability is provided for the evasion of medical examination and treatment of persons in contact with HIV-infected, sexually

transmitted diseases, tuberculosis, which continues after a written warning made by a health care institution [*The Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V*]. And for infection with sexually transmitted diseases, criminal liability is provided by art. 117 of the Criminal Code [*The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V*].

We believe that criminal liability by art. 117 of the Criminal Code does not occur if:

— the subject of the offence by art. 117 of the Criminal Code took the necessary precautions, but the infection nevertheless occurred for reasons beyond his control;

— infection with sexually transmitted disease occurred during rape and the victim did not inform the rapist about the presence of a sexually transmitted disease;

— There was an erroneous medical report on the cure and as a result there was infection with sexually transmitted disease;

infection with sexually transmitted disease has occurred through the domestic route, for example, domestic syphilis is usually transmitted through public towels and hygiene products. Domestic syphilis is able to live in wet and warm places for up to 6-7 hours, and if a sick person sat on a bench with a bare body, and after it you sat on this bench, then the chance of infection is very great.

— A person has infected another person with any infection as a result of sexual intercourse, but this disease is not venereal (for clarification, a venereological examination is carried out).

The victim's consent to the risk of being infected with a sexually transmitted disease is not a circumstance that excludes the responsibility of the infecting person *[Borchashvili I.Sh., Zhumaniyazov M.A., 2009, c.130]*.

On our opinion, the question of what is the knowledge of the culprit deserves special attention, that it is a vector of infection dangerous to the health and life of other people. Thus, the definition of the legal regime for the detection of patients with infectious sexually transmitted diseases includes mandatory information about the results of tests (negative and positive). The result of the analysis is the goal pursued by a person voluntarily undergoing testing. When performing compulsory analysis, the interested person is specialized authorities (health and law enforcement agencies). However, it is also impossible to pass information about the state of their health, persons who have undergone forced testing, because depending on the results of tests for the presence of infections, certain measures of social impact (for example, treatment) will be applied to them. The anonymous testing mode is supplemented by consultations of pre- and post-test analysis. Regardless of the appointment and treatment at home and in hospital, a person with syphilis is consulted by a specialist regarding the course of the disease, the course of treatment, social behavior, psychological rehabilitation, etc.

So, in order to obtain information about the presence of sexually transmitted infections, it is necessary to contact specialized medical institutions: skin and venereological dispensaries or trust rooms. On the basis of part 4 of art. 99 of the Code of the Republic of Kazakhstan « Health of the People and the Health System», medical and preventive services are provided to key groups of the population in trust points and friendly offices. *Friendly office* – a specially organized point of providing preventive and therapeutic and diagnostic care for sexually transmitted infectious diseases, infected HIV-infection and key population groups on a free basis on the principles of voluntary and confidentiality [*Code of the Republic of Kazakhstan of July 7, 2020 No. 360-VI*]. *If, in all the cases specified by law, the person who donated blood for analysis necessarily receives positive or negative results, that is, he learns about the presence or absence of an infection, then it is very difficult to prove this factor to the investigating authorities in cases where identity identification is excluded*. This applies, first of all, to the legal regime of the activities of trust (anonymous) offices.

Therefore, we believe that this type of public relations should be «controlled» by law enforcement agencies.

Part 2 of art. 117 of the Criminal Code has grave consequences – the infection of two or more persons or a knowingly minor.

If a minor is infected with a sexually transmitted disease, the perpetrator must realize that the victim has not reached the age of 18.

For the subject of the offense by art. 117 of the Criminal Code, the following characteristics are characteristic:

— sanity and reaching the age of 16;

— the presence of sexually transmitted disease;

— knowledge (awareness) of the presence of these diseases.

A particular problem, in our opinion, is the problem of evidence about the knowledge of the perpetrator about the presence of sexually transmitted diseases, for example, in cases where he is contacted by anonymous offices where identity identification is excluded.

REFERENCES:

1 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (New York, 16.12.1966)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010755free. (Date of application: 07.11.2020).

2 Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted for rep. реф. 30.08.1995) (with ed. and additional as per comp. on 23.03.2019)//[Electronic resource] Access mode: https://online.zakon.kz/Document/

?doc_id=1005029#pos = 272; – 34 free. (Case date: 07.11.2020).

3 The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V (with amendments and additional to on 6.10.2020) [Electronic resource] Access mode: https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252 free. (Case date: 07.11.2020).

4 Borchashvili I.Sh. Criminal law of the Republic of Kazakhstan. The special part. Lecture course. Book I / Edited by I. Sh. Borchashvili. - Almaty: Zheti zhargy, 2006 .-- 656 p.

5 Leikina N.S. The identity of the criminal and criminal liability. – L.: Publishing House of Leningrad University, 1968. – 129 p.

6 Trainin A.A. The doctrine of the composition of the crime. – M.: Gosurizdat, 1946. – 163 p.

7 Piontkovsky A.A. The Doctrine of crime in Soviet criminal law. – Moscow: Gosyurizdat, 1961. – 666 p.

8 Borchashvili I.Sh., Intykbaev M.K. Subject of crime. – Almaty: Zheti Zhargy, 2007. – 96 p.

9 Shcherbakov A.V. Problems of determining the subject of a crime in modern criminal law//Gaps in Russian legislation. – 2013, No. 2. – P. 100-106.

10 Alaukhanov E.A. Criminology. Textbook. - Almaty. 2008 .- 429 p. - Electronic library //http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum68.

11 Seraliyeva A.M. Crime related to sexually transmitted diseases and HIV/AIDS. – Textbook. – Almati: BookPlus, 2013. – 212 p.

12 The Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V (as amended and supplemented by on 07.07.2020) [Electronic resource] Access mode: https://online.zakon.kz/m/document? doc_id

=31577399 free. (Case date: 07.11.2020).

13 Borchashvili I.Sh., Zhumaniyazov M.A. Qualification of crimes against the health of sexual inviolability, freedom, honor and dignity. – Monography. – Astana: Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan LLP 2009. – 462 p.

14 Code of the Republic of Kazakhstan of July 7, 2020 No. 360-VI «On the health of the people and the health system» [Electronic resource] Access regime: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34464437 free. (Case date: 07.11.2020).

УДК: 347.61/.64
ББК: 67.404.5

ТЕМИРОВА АЙЗАТ ЖАНАТОВНА
докторант 2-го года обучения
Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
юрист 1-го класса

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МИНИМАЛЬНОГО РАЗМЕРА АЛИМЕНТОВ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕБЕНКА

Түйін. Мақалада алиментті тағайындау және төлеу кезінде кәмелетке толмаған балалардың құқықтарын қамтамасыз ету, баланың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін алименттің ең төменгі шекті мәнін анықтау мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: құқық қорғау, кәмелетке толмаған, алимент, неке, отбасы, алименттің ең төменгі мөлшері.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы обеспечения прав несовершеннолетних детей при назначении и уплате алиментов, определения минимального порогового значения алиментов, который бы обеспечивал достойный уровень жизни ребенку.

Ключевые слова: защита прав, несовершеннолетний, алименты, брак, семья, минимальный размер алиментов.

Summary. The article deals with the issues of ensuring the rights of minor children in the appointment and payment of alimony, determining the minimum threshold value of alimony, which would ensure a decent standard of living for a child.

Keywords: protection of the rights of minors, child support, marriage, family, minimum amount of maintenance.

Согласно статье 27 Конституции Республики Казахстан брак и семья, материнство и детство находятся под защитой государства. Забота о детях и их воспитание является естественным правом и обязанностью родителей [Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме от 30 августа 1995 года].

Статья 12 Закона Республики Казахстан «О правах ребенка» закрепляет, что каждый ребенок имеет право на уровень жизни и условия, необходимые для полноценного физического, психического, нравственного и духовного развития. Государство обеспечивает создание этих условий через систему социальных и экономических мер [Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года N 345].

В Послании «Стратегия «Казахстан - 2050» Первый Президент Республики Казахстан Елбасы Н.А.Назарбаев отметил: «Дети – наиболее уязвимая и самая незащищенная часть нашего общества, и они не должны быть бесправными… Любой ребенок, рожденный на нашей земле, - казахстанец. И государство должно заботиться о нем» [Послание Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012].

Основа гарантий прав и законных интересов несовершеннолетних детей закреплена во многих международных актах о правах человека и правах ребенка.

8 июня 1994 года Республикой Казахстан была ратифицирована Конвенция о правах ребенка, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН №44-25 от 20 ноября 1989 года.

Указанное соглашение закрепляет, что государства должны гарантировать надлежащую заботу о детях и защиту от насилия, оскорбления и пренебрежительного обращения со стороны родителей или любых других лиц, заботящихся о детях. Дети имеют право на уровень жизни, необходимый для удовлетворения их физических и умственных потребностей [Постановление ВС РК от 8 июня 1994 года «О ратификации Конвенции о правах ребенка», принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН №44-25 от 20 ноября 1989].

Всего в Казахстане принято более 40 нормативных правовых актов, регламентирующих права и законные интересы несовершеннолетних детей.

Вместе с тем, огромное количество нарушений прав несовершеннолетних детей связано именно с процессом исполнения судебных актов о взыскании алиментов и определения их размеров.

Как показывает практика не все дети, имеющие право на получение алиментов, могут его

реализовать. Так, по состоянию на начало 2020 года долг по алиментам превысил 6 млрд. тенге.

Между тем, причины низкой взыскаемости алиментов не новы. Это и низкий уровень дохода, и злостное уклонение от уплаты алиментов, сокрытие источников и размеров дохода, материальная и социальная неустроенность плательщика алиментов и т.п. Все эти факторы приводят к взысканию мизерного размера алиментов, которые не в состоянии удовлетворить даже первичные потребности ребенка.

Надо сказать, что вышеуказанное является следствием более масштабной социальной проблемы в Казахстане, связанной с кризисом института семьи. С каждым годом увеличивается количество разводов в стране, только за прошедший период 2020 год их количество достигло 54 797, что в соотношении к количеству браков примерно составило 40%, т.е. практически каждый третий брак распадается [https://gender.stat. gov.kz/page/ frontend/ detail? id= 31&slug].

В своем выступлении на торжественной церемонии закрытия Года молодежи Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев выразил обеспокоенность по поводу растущего числа распадающихся молодых семей: «Говоря о молодежной политике, мы не должны забывать про институт семьи. Это очень важно для сохранения традиций, национальных ценностей и преемственности поколений. К сожалению, на сегодня факты развода стали одной из проблем в этой сфере. Этому вопросу до сих пор не уделялось должного внимания. Есть крылатая фраза: «Родина начинается с семьи». Сохранение каждой семьи — залог стабильности нашей Родины. Шанырак молодой семьи должен стать колыбелью счастья» [https:/ /total.kz/ru/ news/vnutrennyaya_politik].

Согласно части 1 статьи 139 Кодекса Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье на одного ребенка взыскивается 1/4, на двух детей -1/3, на троих и более детей - 1/2 заработка и (или) иного дохода родителя [Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518-IV].

Однако, определяя размер алиментов в долевом отношении к заработку, вполне возможна ситуация, когда алименты могут не соответствовать реальным потребностям ребенка. То, что будет разумной потребностью для ребенка в возрасте трех лет, перестанет быть таковой по мере его взросления.

Антокольская М.В. по этому вопросу пишет: «Поскольку материнство и детство, семья находятся под защитой государства, государство должно в законодательстве установить минимальный размер алиментов, например, минимальный размер ежемесячных выплат на содержание одного ребенка должен составлять два или три минимальных размера оплаты труда. Это будет соответствовать и содержанию Конвенции о правах ребенка. И если родители без уважительных причин будут отказываться от работы или будут выполнять настолько низкооплачиваемые работы, что данный минимум не будет соблюдаться, они должны лишаться своих родительских прав. Соответствующий гарантийный минимум средств в этом случае должен выплачиваться государством» [Антокольская М.В., 2002, с. 268].

Ржаницына Л.С. высказывается о введении государственного минимального стандарта алиментов (ГМСА), который предлагается исчислять в долях от прожиточного минимума, определяемого Правительством Российской Федерации ежеквартально. По ее мнению, принятие подобного документа позволит расширить применение алиментов в твердом размере, что особенно важно в нынешних условиях, когда существует огромная зона нефиксированных доходов, более целесообразно определять объем задолженности, если ответчик не работает или не предоставляет документов, подтверждающих заработок, производить индексацию размеров алиментов. При определении содержания ребенка в момент развода ни судья не сможет назначить размер алиментов ниже государственного минимального стандарта алиментов, ни медиатор при заключении мирового соглашения засвидетельствовать размер ниже [Ржаницына Л.С., 2012, с. 110].

Усачева Е.А. говорит о необходимости проведения комплексного реформирования системы взыскания алиментов, в частности, установление минимального размера алиментов, который бы равнялся половине прожиточного минимума для детей в Российской Федерации [Усачева Е.А., 2014, с. 21-25].

Вместе с тем, Шершень Т.В. отмечает, что при имеющемся уровне доходов населения «иллюзорно выглядят концептуальные предложения об установлении минимального размера алиментов, присуждаемых на несовершеннолетних детей, в привязке к величине прожиточного минимума трудоспособного населения в целом по России либо в зависимости от официального прожиточного минимума для ребенка в субъекте Российской Федерации» [Шершень Т.В., 2013, с. 20-24], по причине того, что размер алиментов равный данному минимуму не в состоянии будет покрыть даже первичные потребности ребенка.

Нельзя не согласиться с мнением Мордвиновой Е.Е. о том, что пороговый размер алиментов не совсем корректно привязывать к таким показателям как минимальный прожиточный минимум. Для этого необходимо проведение более детального статистического анализа уровня получаемого ежемесячного дохода, а также расходов, которые несут родители на содержание детей с учетом возраста ребенка, условий и места

проживания [Мордвинова Е.Е, 2018, с. 144-146].

Действительно согласно данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан прожиточный минимум в Республике Казахстан с 1 апреля 2020 года составил 32 668 тенге и при исчислении доли алиментов от суммы прожиточного минимума размер алиментов будет ничтожно мал.

Проблема взыскания алиментов на содержание несовершеннолетних детей была актуальна и в Советском Союзе и надо отметить, что уже на тот период государство определило минимальный размер алиментов, ниже которого алименты не могут быть взысканы.

Согласно статьи 22 Основ законодательства Союза ССР и Союзных Республик о браке и семье (О порядке введения в действие Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье (в редакции Указа Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1979 года N 885-X) (не действует на территории Российской Федерации с 1 марта 1996 года), алименты на несовершеннолетних детей с их родителей взыскивались также в долевом соотношении, но должны были составлять не менее 20 рублей в месяц на каждого ребенка (в редакции Указа Президиума Верховного Совета СССР от 14 октября 1986 года N 5878-XI), что при среднемесячной заработной плате 100-150 руб. на тот период примерно составляли 1/5 от заработка [Основы законодательства Союза ССР и Союзных Республик о браке и семье, утвержденные Законом СССР от 27 июня 1968 года].

В Германии алименты на ребёнка рассчитываются по, так называемой, Дюссельдорфской таблице.

С 1962 года данная таблица служит ориентиром для расчёта разного рода алиментов. Она регулярно пересматривается Верховным земельным судом Дюссельдорфа и не является законом или официальным нормативным актом, но по сложившейся практике именно на неё ориентируется большинство немецких судов в вопросе назначения алиментов. Согласно таблице доходы родителей поделены на 11 групп, а возраст детей - на 4 группы. В соответствии с возрастом ребенка и размером дохода родителя определяется минимальный размер алиментов [https://adv-simfi.ru/alimenty-v-germanii-dyusseldorfskaya-tablitsa.html.].

Так, к примеру, в Указе о минимальном размере алиментов, утвержденного на 2020 год установлены для детей до 6 лет выплаты не менее 369 евро в месяц, от 6 до 11 лет - до 424 евро, от 12 до 17 лет – 497 евро [15].

Выплаты по Дюссельдорфской таблице являются лишь минимальными значениями алиментов. В случае если размер необходимого содержания превышает границы, установленные указанной таблицей, то потребность в дополнительных алиментах должна быть подтверждена соответствующими квитанциями или справками [https://adv-simfi.ru/alimenty-v-germanii-dyusseldorfskaya-tablitsa.html.].

Однако, надо понимать, что государство со своей стороны выплачивает каждому родителю ежемесячное пособие на содержание ребенка, размер, которого зависит от того работает родитель или нет. В случае, если родитель уклоняется от обязанности выплачивать алименты, государство покрывает сумму недостающих алиментов.

Пункт 1 статьи 95 Закона Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» устанавливает, что в случае, если должник не работает размер алиментов необходимо исчислять от среднемесячной заработной платы по Республике Казахстан [Закон Республики Казахстан Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей от 2 апреля 2010 года № 261-IV].

По сведениям Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан среднемесячная номинальная заработная плата одного работника по Республике Казахстан по состоянию на октябрь 2020 года составляет 209 818 тенге. Здесь надо заметить, что размер среднемесячной заработной платы в различных регионах страны может существенно отличаться. К примеру, если в городах Нұр-Султан, Алматы среднемесячной заработная плата составляет 282,5 и 238,7 тенге соответственно, то в большинстве других регионов она может быть значительно ниже [https://tengrinews.kz/news/]. Указанный факт не показывает реальную картину действительности, что может отразиться на размере исчисляемых алиментов.

Вместе с тем, существует такое понятие как медианное значение среднемесячной заработной платы работников, которое по итогам 2019 года составляет 142 291 тенге и является, на наш взгляд, максимально приближенным к социальной действительности [https://tengrinews.kz/news/].

Таким образом полагаем, что установление минимального порогового значения алиментов позволит, в первую очередь, обеспечить право ребенка на достойный уровень жизни, необходимый для его умственного, физического, духовного, нравственного и социального развития. В случае, если доходы плательщика алиментов будут ниже данного значения, разницу непокрытых алиментов необходимо выплачивать из государственного бюджета, так как, считаем, что именно государство должно оказывать поддержку родителям в осуществлении ими обязанности по надлежащему содержанию детей, предоставлению им условий для всестороннего развития и повышению их уровня жизни. Выплаты необходимо производить в пользу детей,

родители которых не выплачивают алименты, находятся в розыске, не имеют доходов и имущества и т.п.

При этом, считаем целесообразным внесение изменений касательно исчисления размера алиментов (в случае если должник не работает) исходя не из среднемесячной номинальной заработной платы в Республике Казахстан, а из расчета среднемесячного дохода в зависимости от региона.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме от 30 августа 1995 года. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/ свободный. (Дата обращения: 15.11.2020).
2. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 года N 345. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_.
3. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050.
4. Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года «О ратификации Конвенции о правах ребенка», принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН №44-25 от 20 ноября 1989 года. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400_.
5. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=31&slug=-26&cat_id=2&lang=ru.
6.https://total.kz/ru/news/vnutrennyaya_politika/rodina_nachinaetsya_s_semi__tokaev_nedovolen_kolichestvom_razvodov_v_strane_date_2019_12_10_16_40_49.
7. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518-IV. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518.
8. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – Изд. 2-е, перераб. и доп. - М., 2002. С. 268.
9. Ржаницына Л.С. Алименты в России: анализ проблем и стратегия в интересах детей. Проект Института экономики РАН. – М., 2012. - 110 с.
10. Усачева Е. А. Минимальный размер алиментов: направления совершенствования законодательства на основе зарубежного опыта // Семейное и жилищное право. 2014. № 6. С. 21–25.
11. Шершень Т. В. Проблемные вопросы принудительного исполнения решений судов о взыскании алиментов в пользу несовершеннолетних детей: теоретический и практический аспекты // Российский судья. 2013. № 3. С. 20–24.
12. Мордвинова, Е. Е. К вопросу о минимальном размере алиментов // Молодой ученый. — 2018. — № 43 (229). — С. 144-146. — URL: https://moluch.ru/archive/229/53279/ (дата обращения: 14.11.2020).
12. Основы законодательства Союза ССР и Союзных Республик о браке и семье, утвержденные Законом СССР от 27 июня 1968 года (Ведомости Верховного Совета СССР, 1968, N 27, ст. 241), (с изменениями на 5 марта 1991 года). Не действует на территории Российской Федерации с 1 марта 1996 года на основании Семейного Кодекса Российской Федерации.
14. https://adv-simfi.ru/alimenty-v-germanii-dyusseldorfskaya-tablitsa.html.
15. https://rechtsrat.top/dusseldorfskaja-tablica-alimentov-2020/.
16. Закон Республики Казахстан Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей от 2 апреля 2010 года № 261-IV. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261_.
17. https://tengrinews.kz/news/nazvana-srednemesyachnaya-zarplata-v-almatyi-i-nur-sultane-410152/.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 373.2

АБИЛБАКИЕВА ҒАЛИЯ ТҰРЫСБЕККЫЗЫ
PhD
Педагогика және психология институтының аға оқытушысы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ӘБІТОВА ГҮЛБАНУ ТАСТАНҚЫЗЫ
PhD
Педагогика және психология институтының аға оқытушысы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

БОЛАШАҚ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГТАРЫН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНА БІЛУГЕ ДАЙЫНДАУ

Түйін. Мақалада болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының цифрлық білім беру ресурстары және оларды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеуде білім берудегі цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың мақсаттары мен міндеттері ашылады. Цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану шарттарын, сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі қазіргі заманғы цифрлық білім беру ресурстарына қойылатын жалпы талаптарын қарастырылған.

Түйінді сөздер: Мектепке дейінгі ұйым педагогы, цифрлық білім беру ресурсы, ЦБР жіктелуі, мультимедиялық құралдар.

Резюме. В статье рассматриваются цифровые образовательные ресурсы будущих педагогов дошкольных организаций и возможности их использования. В исследовании автор раскрывает цели и задачи использования цифровых образовательных ресурсов в образовании. Также в статье предложены условия эффективного использования цифровых образовательных ресурсов путем анализа научно-педагогической литературы, общие требования к современным цифровым образовательным ресурсам в системе дошкольного образования.

Ключевые слова: Педагог дошкольной организации, цифровой образовательный ресурс, классификация ЦБР, мультимедийные средства.

Summary. The article discusses digital educational resources and opportunities for future preschool teachers to use them. The study reveals the goals and objectives of using digital educational resources in education. The authors try to reflect in the article the conditions for the effective use of digital educational resources by analyzing scientific and pedagogical literature, as well as the general requirements for modern digital educational resources in the preschool education system.

Keywords: Preschool teacher, digital educational resource, CBR classification, multimedia tools.

КІРІСПЕ

Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтары ақпаратпен жұмыс жасаудың ұтымды тәсілдерін меңгеруі қажет. Мектепке дейінгі ұйымдарда (МДҰ) ұйымдастырылған оқу қызметінде қолданылатын цифрлық білім беру ресурстарына негізделген оқу стратегиялары тәрбиеленушілерге икемді болуды және инновациялық ойлауды үйретуде, тиімді бірлескен жұмыс жасауда, оңтайлы, құнды пайымдаулар жасау шеберлігіне көмек көрсетуі тиіс.

Жоғары оқу орындарында болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының білімдерінің теория жүзінде ғана қалып қоймай оларды іс жүзінде табысты нәтижеге жете алатындай оқуту мазмұнына өзгерістер жасалыуы керек. Студенттер барлық пәндерді теория жүзінде жақсы меңгергенімен, педагогикалық практикада ол өзінің

білімін қолдана алмауы мүмкін. Мұндай жағдайлар, мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіби қызметінде, цифрлық білім ресурстарын тәжірибе барысында қолдана алмау жағдайында байқалып жатады. Осыған орай біздің мақсатымыз болашақ МДҰ педагогтарын цифрлық білім беру ресустарын кәсіби қызметте пайдалана алатындай етіп дайындау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Білім беру жүйесі, заман талаптарын ескере отырып, мектепке дейінгі жастағы балаларды қазіргі қоғамға даярлаудағы өзіндік тәсілдерін оперативті түрде өзгертіп отыруы тиіс. Түпкі мақсаты технологияларды пайдалану емес, мектеке дейінгі жастағы балаларды оқытуда ойлау мен дербестікті қолдау және ынталандыру.Мектепке дейінгі жастағы балалардың ақпараттық мәдениеті өзгерместен тұрып қалмай заман талабына бейімделіп дамуы, болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтары үнемі ізденісте болып кәсіби біліктілігін арттырып отыруын талап етеді.

Цифрлық білім ресурстарын (ЦБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі немесе соның өзі деп те айтуға болады. Бұл алдымен ЦБР-ді пайдаланушылардан цифрлық сауаттылықты талап етеді. Ал цифрлық сауаттылық – компьютерлік программалау дағдысын қамтитын, ақпаратты іздеу мен алмастыруды жүзеге асыратын, коммуникацияны басқа адамдермен байланыстыратын цифрлық технологияның көмегімен контентті құру және пайдалану қабілеттілігі болып табылады [Цифрлық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. б. 32.].

ЦБР-дің басқа маңызды ерекшелігі, ол – интерактивтігі, яғни сұхбат, кері байланыс орнату мүмкіндігі. Интерактивтіліктің жоғары деңгейі пайдаланушыда оқу барысын басқару қабілетін сезінуді ғана емес, сонымен бірге алынатын нәтижеге жауаптылықты сезінуді қалыптастырады. Бұл оқушыға ақпаратты ұсынудың пассивті қабылдауынан білім үдерісіне белсенді қатысуына өтуіне мүмкіндік береді.

ЦБР-ді педагогтар ұйымдастырылған оқу қызметін жүргізу үшін де, ұйымдастырылған оқу қызметіне дайындалу үшін және анықтамалық материалдар ретінде пайдалана алуы қажет. Цифрлық білім ресурстары мектепке дейінгі ұйым педагогтар оқытудың әр түрлі мақсаттары үшін оқу материалын қалыптастыруға мүмкіндік беруі тиіс.

ЦБР қолдану ұйымдастырылған оқу қызметін түрлендіруге, мазмұны бойынша қанықты етуге, оқытудың көрнекілігін қамтамасыз етуге, жаңа ұйымдастыру деңгейі қағидасында тәрбиеленушілердің өзіндік жұмыстарын басқаруға, оқытуды жекешелендіруді арттыруға, ықпал жасайды.

Білім беру ортасында ЦБР қолдану мектепке дейінгі ұйым педагогтарына оқу мазмұнын сапалы, тәсілдер мен оқытудың ұйымдастырушылық формасын өзгертуге мүмкіндік береді. Педагогика қызметінің аспаптары жүзеге асырылады, оқытудың сапасы мен нәтижелілігі артады. ЦБР-дің дәстүрлі оқытумен салыстырғанда көптеген артықшылықтары бар, олар:

заманауи ақпараттық технологиялардың есебінен оқу-тәрбиелік кезеңдердің барлық деңгейінің интенсификациялық белсенділігін арттыру;

тәрбиеленушінің жеке дамуы, ақпараттық қоғам шартымен жайлы өмірге индивидтерді даярлау.

Сондықтан да ЦБР негіздеріне болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарын кешенді түрде оқыту қажет. Ол үшін оқытушылардың дайындығын жүйелендіруге мүмкіндік беретін, олардың мазмұнын аса іргелі және үнемі өзгеріп, дамып отыратын ақпараттандыру құралдарына меңгертіуге бағытталған ЦБР пайдалана білуге болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарын дайындаудағы басты мақсаттар:

- білім берудегі ақпараттық және телекомуникациялық технологияларды қолданудың жағымды аспектілерімен танысу;
- ақпараттық қоғамда білім беруді ақпараттандырудың рөлі мен орны туралы түсінікті қалыптастыру;
- ақпараттық-қатынастық технологиялардың құралдарын тиімді қолдану салалары туралы түсінікті қалыптастыру;
- білім беру технологияларын құру, өңдеу, ұсыну, ақпаратты сақтау мен тасымалдау ортасында тиімді қолдану саласы туралы түсінікті қалыптастыру;
- ақпараттандырудың жалпы әдістерімен, оқу үдерісінің дәл қажеттіліктерімен, оқу орындарының оқудан тыс, ғылыми-зерттеушілік және ұйымдастырушы-басқарушылық қызметтерін оқу нәтижелерін басқару және өлшеумен танысу;
- олардың сапаларының принциптері мен әдістерін бағалауға негізделген білім беруді ақпараттандыру құралдарына қойылатын талаптар туралы білімін қалыптастыру;
- қалыптасып келе жатқан білім беруді ақпараттандыру тіліне оқыту;
- болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының қазіргі заманғы әлемде цифрлық білім ресурстарының рөлі мен орнын мектепке дейінгі жастағы балаларға түсіндіруге қосымша мүмкіндік беру.

Жоғарыда аталған қажеттіліктермен қатар, цифрлық білім ресурстарын орынды және тиімді қолдану үшін болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының электрондық басылымдар мен ресурстарды қолданудың, білімді ақпараттандырудың негізгі жағымды аспектілерін білуі қажет. Ондай аспектілерді білу мектепке дейінгі ұйым

педагогтарының тәрбиеленушілердің жұмысының қазіргі заманғы ақпараттандыру құралдарымен байланысты кері жағдайларды азайтуға және артықшылықтарды көбейтуге әкелетін ақпараттандыруды қолдануға көмектеседі. Балашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының дайындығының сипатталған жүйесіне ақпараттандыру құралдарын қолданудың мүмкіндіктерімен танысу қажет.

Келтірілген факторлар бір жағынан, білім беруді ақпараттандыру саласындағы педагогикалық кадрларды дайындау және қайта дайындау қажеттілігін айғақтайды. Екінші жағынан, келтірілген мәселелер мектепке дейінгі жастағы балаларға «көп болса, жақсы болады» деген ұстаным бойынша білім беруде цифрлы білім беру ресурстарын қолдану мектепке дейінгі білім беру жүйесінің тиімділігін арттырады. Цифрлық білім беру ресурстарының құралдарын қолдануда өлшенген және нақты дәлелденген әдістеме қажет [Бидайбеков Е.Ы., Гринушкин В.Г., 2010, 87 б.].

Осылайша, кәсіптік қызметте ақпараттық-қатынастық технологиялардың құралдарын тиімді және дәйекті қолдану үшін мектепке дейінгі ұйым педагогтарының дайындығының мазмұнына келесі компоненттер мен тақырыптар кіруі қажет:

1. Қазіргі заманғы цифрлы білім беру ресурстарын және оларды білім беруде қолдану. Білім беруді ақпараттандырудың жағымды жақтары. Білім беруді ақпараттандыру құралдарын қолданудың мақсаттылығы мен тиімділігі. Білім беруді ақпараттандыру және қоғам өмірі.

2. Білім беруде қолданылатын аудиовизуалдық және техникалық құралдардың түрлері. Компьютерлер және олардың түрлері. Мультимедиа технологиялары мен құралдары. Білім беруде пайдаланылатын телекомуникациялық құралдар.

3. Ақпаратты сақтау және ұсыну технологиялары. Ақпараттық модельдеу технологиялары. Ақпаратты тасымалдау технологиялары. Оқыту құралы ретіндегі компьютерлік желілер ресурсы.

4. Оқу үдерісіндегі білім беру ресурстары. Білім беруде пайдаланылатын ақпараттық және қатынастық құралдары сапасын бағалау әдістері. Күндізгі және қашықтық оқытудағы ақпараттандыру технологиялары. Білім беруді ақпараттандыру құралдарын қолдану негізінде оқытудың сараланууы мен жекелеуі.

5. Басқаруды ақпараттандыру және оқыту нәтижелерін өлшеу. Оқудан тыс қызметтерді ақпараттандыру. Ғылыми және әдістемелік зерттеулерді ақпараттандыру.

6. ЖОО ұйымдастырушылық-басқарушылық қызметтерін ақпараттандыру. Цифлық беру ресурстары және ата-аналармен жұмыс жасау.

7. Ақпараттық білім беру ортасын қалыптастыратын факторлар жүйесі. Ақпараттық білім беру кеңістігі ақпараттық білім беру ортасының жүйесі ретінде .

Сонымен болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарын дайындау мазмұны жоғарыдағы айтылған педагогикалық қажеттіліктер мен қатар оқытуды қашықтан игеруге мүмкіндік беретін технологиялар туралы да білімдермен толықтырылуы қажет. Бұл қажеттіліке әлемдегі орын алған пандемия (Covid 19) кезіндегі орын алған мәселелер дәлел бола алды. Енді осы қажеттіліктерді шешуі мүмкін қазір көпшілікке мәлім, мәлім емес ақпараттық технологияларға тоқталып, сипаттама берсек.

Жалпы қашықтықтан оқыту жүйесінің басты мақсаттарының бірі - білім беру үдерісінің барлық қатысушыларын озық білім беру ресурстары мен технологияларын пайдалана алу туралы біліммен қамтамасыз ету болып табылады.

Қазіргі жағдайда синхронды оқытуда тәжірибеде Zoom, Cisco Webex, Microsoft Teams, Google Hangouts (Google Meet), Skype платформалары қолданылуда. Әр ЖОО-ның өз мүмкіндіктері мен ережелеріне байланысты цифрлік құралдар пайдалануға енгізіледі. Алайда ғылыми тұрғыда тиімді оқу үдерісін қашықтықтан ұйымдастыру қажеттілігі ондаған жылдар бойы өзекті мәселе болып табылады. Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарын ең жаңа IT-технологиялармен жұмыс жасауға дайындаудың ең жақсы әдісі – осы технологияларды оқыту үдерісінде қолдана білуі болып табылады. Веб-қызметтер топтық өзара әрекеттесуді қолдайтын желілік бағдарламалық жасақтама екенін ескерсек, оларды студенттерді оқыту және тәрбиелеу үдерісінде тиімді пайдалануға болады.

Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтері заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың оқытуды онлайн ұйымдастыруға және қызметті басқаруға мүмкіндік беретін бұлтты технологияларды кәсіби пайдалана білуі керек. Болашақ МДҰ педагогтарының шығармашыл, креативтік әлеуетке ие, «ақпараттық кеңістікте» ойлана алатын және жұмыс жасай алатын дайындалған, бәсекеге қабілеттілігі жоғары деңгейдегі көрсеткіштермен ерекшеленуі керек.

Ендеше ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бойынша болашақ МДҰ педагогтарының біліктілігін арттыру формасының бірі - *бұлтты технологиялар*. Ол болашақ МДҰ педагогтарының заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бойынша базалық білімін және білім беру тәжірибесіндегі желілік құралдарды пайдалану шеберлігін қалыптастырады және білім берудегі, географиялық және әлеуметтік кедергілерді жоюға мүмкіндік беріп қана қоймай, пайдаланушыларға берілетін білім мен ғылыми ақпаратты неғұрлым мобильді және үнемді тәсілде жеткізеді, таратады. Мысалы Google бұлтты технологиясының сервистерін: формалар, классты білім беру мен қатар оны басқару қызметінде де пайдаланушы өз ісіне ың-

ғайлы түрде еркін және қандайда бір мөлшерде тегін пайдалана алады.Жоғары оқу орындарында виртуалдық оқу ортасын және оқытуды басқару жүйелерін кеңінен енгізу және қолдану арасында бүгінгі күні көптеген оқытушылар оқу үшін тартымды әрі тиімді жағдай қалыптастыруға мүмкіндік алып отыр [Элен Битэм,Рона Шари., 2019, 120 б]

МДҰ педагогтарын дайындауда оқытылуы мүмкін, ол келесі - ***Kahoot*** онлайн жүйесі. Бұл жүйенің жұмысы бес негізгі сайт пен бір қосымша сайтта орналасқан.

Тағы бірі **-** Miro тақтасы. Miro (бұрын RealtimeBoard) - онлайн режимінде бірлескен жұмыс істеу үшін интерактивті платформа, менталдық карталарды жасау қызмет атқарады. Miro бөлінген топтарға тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді: сандық жазбалар мен ми шабуылынан бастап икемді жұмыс процестерін жоспарлау және басқаруға дейін. Платформада сіз өз жобаңызды блоктарға бөліп, жауапкершілік аймақтарын шектей аласыз - кім және не үшін жауапты екенін көрсете аласыз.

Бұл айтылғандар болашақ МДҰ педагогтарын цифрлық білім ресурстарын пайдалана біліуге дайындау мазмұнына кіруі мүмкін технологиялардың кейбірі ғана. Сондықтан да МДҰ педагогтарын ЦБР шебер меңгерту үшін оқыту мазмұнын жоғарыда аталған ақпараттық технологиялардың түрлерімен байытуымыз қажет.

Қорытынды

Қорытындылай келе, білім беруді цифрландыруда болашақ мектепке дейінгі педагогтарды оқытуда басты бағыт техникалық және компьютерлік құралдармен технологиялық аспектілермен жұмыс жасап оқытудан білім беретін электронды басылымдар мен ресурстарды таңдау және орынды қолдануға, дұрыс мазмұнды қалыптастырып оқытуға өту қажет. Сонымен, болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтары жоғары оқу орнының цифрлық сауаттылығын қалыптастыру үшін маңызды рөлді атқаратын өз бетімен білім алу емес, табиғи қызығушылық емес,ал жүйелі құрылымдалған педагогикалық қолдау маңызды рөл атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Цифрлық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – Б. 32

2.Е.Ы.Бидайбеков, В.В.Гриншкун, Г.Б.Камалова, Б.Г.Бостанов, Д.Н.Исабаева. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері. Оқулық, Алматы, 2014.-352 б.

3. Әмірбекұлы А., Қадірбаева Р.И., Адылбекова Э.Т. Болашақ математика мұғалімінің кәсәби құзыреттілігі қалыптасу үдерісін ақпараттық коммуникациялық пәндік орта жасақтау негізінде ұйымдастыру әдісі Қазақстанның ғылымы мен өмірі –Наука и жизнь Казахстана.№2 (57).2018 ж.

4.Танабаева Г.Т., Аяпова Б.А. Қашықтықтан оқыту жағдайында ақпараттық және коммуникативтік құралдарды кешенді пайдаланудың қажеттігі Қазақстанның ғылымы мен өмірі–Наука и жизнь Казахстана. №2 (57). 2020 ж.

5. Элен Битэм, Рона Шари. Педагогиканы цифрлық дәуірде қайта зерделеу.XXI ғасырдағы оқыту дизайны.-Алматы: «Ұлттық аударма бюросы»қоғамдық қоры. -2019 жыл. -328 б

УДК 373.2

АБИТОВА ГУЛБАНУ ТАСТАНОВНА
Доктор PhD
старший преподаватель кафедры дошкольного образования и социальной педагогики
Института педагогики и психологии Каз НПУ им. Абая

АБИЛБАКИЕВА ГАЛИЯ ТУРЫСБЕКОВНА
Доктор PhD
старший преподаватель Института педагогики и психологии КазНПУ им. Абая

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ КӨРКЕМ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ ӘЛЕУЕТІН СИПАТТАУ КОНТЕКСТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Жаңа ақпараттық шындық жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардың ақпараттық мәдениет негіздерін қалыптастыруға ықпал ететін қызмет түрлерінің бірі-көркем және шығармашылық қызмет. Қызметтің бұл түрі әр түрлі формаларға, әдістер мен әсер ету құралдарына ие. Мектеп жасына дейінгі балалардың ақпараттық мәдениетін, белгілі бір құрылымдық элементтерін қалыптастырудың тиімділігін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: көркем-шығармашылық қызмет, мектепке дейінгі жас, ақпараттық мәдениет.

Резюме. В условиях новой информационной реальности одним из приоритетных видов деятельности, способствующих формированию основ информационной культуры дошкольников является художественно-творческая деятельность. Данный вид деятельности, обладая многообразными формами, методами и средствами воздействия, обеспечивает эффективность формирования у дошкольников определенных структурных элементов информационной культуры.

Ключевые слова: художественно-творческая деятельность, дошкольный возраст, информационная культура.

Summary. In the context of the new information reality, one of the priority activities that contribute to the formation of the foundations of the information culture of preschool children is artistic and creative activity. This type of activity, having various forms, methods and means of leverage, ensures the effectiveness of the formation of certain structural elements of information culture among preschool children.

Keywords: artistic and creative activity, preschool age, information culture.

ВВЕДЕНИЕ

Художественно-творческая деятельность занимает важное место в воспитании детей дошкольного возраста. Благодаря особой эмоциональной насыщенности, пробуждающей разнообразные переживания, образное мировидение, духовную чуткость и стремление к самостоятельной творческой самореализации, она приносит в жизнь ребенка индивидуально-самобытное видение окружающего мира и отношение к нему. Вместе с тем, художественно-творческая деятельность развивает индивидуальность личности ребёнка, помогает ему овладеть основными моральными нормами через умение распознавать добро, зло, любовь, ненависть и т.д. Претворяя в жизнь свои творческие замыслы, ребенок отражает в этом как свои жизненные ценности, так и особенности своей личности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Именно в дошкольном возрасте, постоянно осмысливая, переживая над значением и глубиной всего того, что видит и слышит, ребенок формирует предпосылки не только мотивационно-личностной составляющей своего творчества, но и смыслотворческой креативности. Впервые на такое свойство детей указал Н.Н. Поддьяков [Поддьяков А.Н., Автореф. дис. докт. псих. наук. 19.00.07, 2001, 48 с]. По его мнению, важнейшая ценность - не в результате или продукте творчества, а в процессе формирования разнообразных видов деятельности, а это значит, что в любой деятельности и самостоятельном поступке ребенка можно увидеть маленькие крупицы творчества. Эту же точку зрения поддерживает В.Т. Кудрявцев, который полагает, что дошкольный период – это период наибольшей активности ребенка как в самой деятельности, так и в непосредственном освоении культуры [Кудрявцев В.Т., 1999, с.45]. Он убежден, что духовное становление ребенка должно рассматриваться как особая форма культурного творчества, как некий процесс выстраивания культуры отношений ребенка с окружающим его миром.

Такие отечественные педагоги как А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, В.А. Сухомлинский, Ш.А. Амонашвили и др., связывали творческий процесс с

индивидуальностью и активностью, с проявлением радости, а также с выражением личностью своего таланта [Подымова Л.С., 2014. с. 250]. А это в немалой степени зависит, по их мнению, от отношения к ребенку взрослого, от его отзывчивости к детям, внимания, доброжелательности, от умения задавать нестандартные вопросы, т.е. от его умения стимулировать активность и целенаправленность ребенка. Безусловно, создание эмоционально-комфортной среды способствует позитивному психологическому самочувствию ребенка, что оказывает благотворное влияние на вербальную либо невербальную активность дошкольника, на процесс формирования его мировоззрения, раскрытие творческих склонностей и возможностей в процессе деятельности и рефлексивного познания информационной культуры.

Анализ исследований о детском творчестве в современной педагогике и психологии позволил нам сформулировать собственный подход к данному понятию. Детское творчество мы рассматриваем как процесс, создающий что-то новое, позволяющий выработать пусть субъективную, но все же достаточно упорядоченную систему взглядов на мир, что, в свою очередь, способствует формированию ценностного отношения к культуре. При этом ребенок, являясь субъектом активной смыслотворческой, продуктивно-преобразовательной¬ деятельности, выступает и творцом культуры . Интерес для нас представляет точка зрения Л.С. Выготского о том, что «стремление дошкольников к новизне характеризует художественное творчество, так как, экспериментируя с материалами, создавая художественные образы, дети делают «открытия», стремятся получить новые знания, освоить новые способы изображения» [Выготский Л.С., 1983. с. 100]. Как видим, в данном определении сделан акцент на взаимовлиянии новизны и художественного творчества. При этом Л.А. Парамонова отмечает, что художественно-творческая деятельность дошкольника формируется через активное участие ребенка в культурном процессе и носит поисково-ориентировочный характер, а тенденция к использованию различных средств и способов изображения придает ей творческий интегрированный характер [Казакова Т. Г., 2006. с.36]. Особо следует выделить тот факт, что сейчас в педагогике, в аспекте современных концепций воспитания и образования, направленных на гуманизацию педагогического процесса и, значит, на особую роль личностно-ориентированной направленности развития, решаются задачи по воспитанию активной творческой личности дошкольника. В исследованиях отечественных и зарубежных ученых Д.Б. Богоявленской, Е.А. Флёриной, Н.С. Сакулиной, Н.А. Ветлугиной, А.И. Катинене, И.Л. Дзержинской, О.П. Радыновой, Т.С. Комаровой, Т.Г. Казаковой, О.С. Ушаковой, Л.А. Парамоновой, Я.А. Пономарёва, Л.Г. Васильевой, И.А. Лыковой, Т.Н. Дороновой, Д. Гилфорда, Д. Смита, П. Торренса доказано, что дошкольный возраст является сензитивным к художественно-творческой деятельности, что он является самым благоприятным для самовыражения и самоутверждения личности ребёнка [Подымова Л.С., 2014. с.34].

Исследования последних лет убедительно доказывают, что основной целью художественно-творческой деятельности является развитие креативного начала в ребенке, которое может проявляться, соответственно, в большей степени в творческой деятельности. Творческая деятельность, по определению Л.С. Выготского, необходима для всего «нового», но оно, в свою очередь, может быть не только произведением нового предмета внешнего мира, но и построением ума или чувства, живущего в самом человеке, т.е. это «новое» является «новым» по отношению к системе знаний, способов действий, суждений и пр. ребенка [Выготский Л.С., / Вопросы психологии. 1966. № 6. с. 79]. Как видим, важной составляющей в художественно-творческой развивающей деятельности ребенка является проблемно-творческая ситуация, которая подразумевает, что сначала должно быть разрешено некоторое диалектическое противоречие, а в итоге выходом из него является появление нового приема, средства, метода действия. Именно творческая ситуация – это источник и причина мотивации всего деятельно-познавательного преобразования ребенком окружающего мира, основа развития его креативного мышления и формирования его способностей.

Как показано ранее, художественно-творческая деятельность дошкольников направлена на создание субъективно нового продукта. Здесь важным, на наш взгляд, является то, что продукт детского творчества очень значим как для ребенка (он узнает новое о себе, заявляет об этом всем), так и для педагога (узнает новое о ребенке).

Специфичными для дошкольного возраста являются такие продуктивные виды художественно-творческой деятельности, как рисование, конструирование, лепка, аппликация и др. В результате осуществления этой деятельности ребенок производит какой-то продукт, отображая в нем впечатления и опыт жизни. Исходя из этого, продуктивная деятельность дошкольника может быть описана как алгоритм, включающий осознание способа получения информации; способность переноса уже имеющихся знаний в нестандартные ситуации и их трансформация; достаточную самостоятельность при создании новой информации; проявление творческого начала, инициативы, ответственности и умения взаимодействовать. Результат и качество продуктивного образовательного процесса при

этом оцениваются на основе учета целостности личности дошкольника, сформированности его информационно-аналитических, личностно-творческих, мотивационно-адаптационных способностей, обеспечивающих общение и развитие на всех операциональных этапах работы в социально-культурной среде.

В основе художественно-творческой деятельности лежат следующие принципы:

- принцип продуктивности, который характеризуется возможностью ребенка сформировать новый информационный продукт;

- принцип творческой инициативы, который заключает в себе следующий смысл: проживая в собственном творчестве специально организованные образовательные ситуации, ребенок воспроизводит реальные примеры культурной жизни и деятельности, расширяя свой внутренний мир и творческие способности;

- принцип самостоятельности и включенности в деятельность, при которой обучение ориентировано на организацию самостоятельной работы для решения проблем, на создание собственных небольших проектов;

- принцип свободы выбора, когда предполагается выбор тех, материалов, способов планирования или же выполнение групповых и индивидуальных творческих работ, ориентированных на самостоятельность, активность и личный результат;

- принцип совместной продуктивной деятельности, основой которой является диалог как обусловленное взаимодействие всех участников образовательного процесса;

- принцип культуросообразности, имеющий следующее значение: ребенок, включаясь в творческий процесс, учится понимать, формулировать свои взгляды на достижения деятельности, результатом которой являются культурные ценностей.

Таким образом, вышеперечисленные принципы объединяют проблемно-ориентированную и состязательно-игровую сущность социально-культурной деятельности ребенка, что обеспечивает позитивные социальные ожидания и успешность в будущем.

Художественно-творческая деятельность современных дошкольников не представляется без применения компьютера, внедрения современных информационных технологий и использования программ графического и музыкального редактора. Компьютерная графика как инновационный для детей вид творчества позволяет объединить в себе традиционные ценности искусства с новыми формами его создания и восприятия с помощью выразительных средств информационных технологий. Графический редактор Paint дает первоначальные навыки работы со всеми другими графическими программами и способствует осуществлению дошкольниками самостоятельного творческого процесса. Важность формирования основ графической грамотности диктуется огромной ее ролью в развитии логического мышления, познавательных способностей, пространственных представлений и пространственного воображения дошкольников. Элементы графических понятий целесообразно вводить в несколько приемов, связывая их с отображением чувственных образов.

Алгоритм работы можно представить следующим образом.

1-й этап. Начиная со среднего дошкольного возраста, детей знакомят с живописными, графическими возможностями компьютера. С помощью развивающих заданий прививаются элементарные навыки проведения на компьютере различных линий, заполнения контуров, рисования геометрических фигур, выбора цвета и т.д.

2-й этап. Выполняя задания по рисованию на компьютере в занимательно-игровой форме, дети обучаются функциям графических редакторов. Кроме того, они на практике знакомятся с изобразительными средствами и приемами, усваивают такие возможности, как копирование, размножение, отражение рисунка или узора. Освоение этих приемов помогает ребенку создавать самостоятельно простые художественные образы средствами компьютерной графики.

3-й этап. Используя возможности компьютерной графики, дети учатся рисовать в контрастных цветах и в оттенках одного цвета, убавлять и прибавлять яркость, связывая новые знания со своими чувствами и эмоциями.

4-й этап. Знания о цвете, линиях, объеме, ритме закрепляются созданием своих собственных творческих работ, по своему замыслу и по своему состоянию. Однако следует отметить, что рисование на компьютере используется только как дополнение к традиционным методам обучения и воспитания и никак не заменяет действительную лепку и аппликацию, рисунок и графику.

Используя информационные возможности, педагог должен понимать, что они обогащают педагогический процесс, но не отменяют его. Обязательным условием, чтобы компьютерное творчество стало продуктивным, является проблемность ситуации, а она невозможна без включенности в творческую деятельность родителей, педагогов и других детей. Развивающая, эмоционально-комфортная среда при работе на компьютере обязательно должна дополняться интерактивным внешним и вербально-коммуникативным межличностным взаимодействием. В частности, стимулом для активного включения ребенка в поиск путей выхода из создавшейся проблемы на основе полученной на компьютере информации должно стать чувство удовлетворения от собственной познавательной активности, грамотно выстроенные вопросы рядом находящихся реальных людей, их реакция на происхо-

дящее и даже эмоциональное состояние – удивление, интерес, желание преодолеть трудности.

Как показывает практический опыт, художественно-творческая деятельность дошкольников и процесс формирования эмоционально-ценностного отношения к окружающей действительности и овладения поведенческими умениями тесно взаимосвязаны, что находит подтверждение в ходе организации и проведения театрализованных игр, которые широко применяются в практике работы с дошкольниками. Достоинства такой работы выражаются в следующем:

- инсценирование художественных произведений способствует обогащению социального опыта, проявлению любознательности, стремлению к познанию нового, усвоению неизвестной информации и поиску способов действий, что в итоге развивает ассоциативное мышление;

- активное участие в театрализованно-игровой деятельности позволяет не только исполнять предложенные педагогом роли, но и активно анализировать поступки героев с нравственной точки зрения, сравнивать с собственным поведением;

- выполнение в игре действий, одобренных взрослым и сверстниками, служит важным стимулом контроля своего поведения и инициируют аналогичные поступки ребенка в реальных жизненных ситуациях;

- просмотр инсценировок оказывает положительное воздействие в целом, поскольку любимые герои становятся образцами для подражания, оказывая тем самым влияние¬ на реальное поведение ребенка.

Исследование показало, что театрализованные игры как важное средство формирования ценностных ориентаций у дошкольников особенно большое влияние оказывают, если соединяются с этическими беседами, которые проводятся после игры. Именно совместный анализ поведения героев – важный момент формирования у детей эмоционально-оценочного отношения к осваиваемым ценностям.

Кроме этого, театрализованные игры выступают эффективным средством социально-эмоционального, речевого и художественно-эстетического развития дошкольника и значимым способом взаимодействия не только взрослого и ребенка, но и детей между собой. Первоосновой такого взаимодействия становится среда свободного общения, поощрение детской инициативы, наличие собственной точки зрения у ребенка, стремление к самореализации и самовыражению. В данной деятельности особенно важна позиция педагога, где он, как организатор творческого процесса, способен увлечь ребенка результатами творчества. В процессе формирования художественно-творческой деятельности формируется у дошкольника смысловое понимание информации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Известно, что ребенок активно реагирует на информацию, получаемую из разных источников. Его восприятие информации представляет собой механизм преобразования раздражителей, поступающих извне, в мотивы, направляемые на творческое познание, способны изменять представления об окружающей действительности. Этот процесс создает определенную творческую среду, в которой развивается ребенок. Важно, чтобы это происходило в профессионально сконструированной развивающей среде, которая направляет и помогает ребенку укрепить и сохранить креативное начало.

Таким образом, художественно-творческая деятельность является уникальным способом формирования у дошкольников таких важных сторон психической жизни как позитивное эмоциональное самочувствие, творческое мышление, художественные и творческие способности, благодаря чему у них закладываются основы коммуникативной активности и креативности. В процессе художественно-творческой деятельности познавательная сфера не только расширяется, но и насыщается новыми знаниями, умениями, творческим потенциалом, что, в свою очередь, способствует формированию основ информационной культуры дошкольников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Поддьяков А.Н. Развитие исследовательской инициативности в детском возрасте: Автореф. дис. докт. псих.наук.19.00.07 – М., 2001. – 38 с.

2. Кудрявцев В.Т. Психология развития человека: основание культурно-исторического подхода. ПЦ «Эксперимент». Рига 1999- 87 с.

3. Подымова Л.С. Педагогика: учебник для бакалавров – М: Издательство Юрайт, 2014.- С.250.

4. Выготский Л.С. Воспитание умственной активности у детей дошкольного возраста М., Педагогика, 1983. – 240 с.

5. Казакова Т.Г. Теория и методика развития детского изобразительного творчества: учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Гуманитар. ид.центр ВЛАДОС. — 2006. — 194с.

6. Бутабаева Л.А., Усенбаева Ш.М., Нұржанова Г.И. Теоретические основы развития творческой деятельности младших школьников в процессе обучения. Журнал Наука и жизнь Казахстана №4. 2019 с. 91-94

7. Айтжанова А.Б., Корнилко И.А. Природа родного края как фактор воспитания духовной культуры школьников Журнал Наука и жизнь Казахстана №4(34) . 2015. с.160-164

УДК 37.0 (075.8)

АБЫКАНОВА БАКЫТГУЛЬ
к.п.н.
ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин
Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

КУСАИНОВ ГАБИТ МУКАНАЕВИЧ
кандидат педагогических наук, доцент
ЧУ «Центр педагогического мастерства» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»
Нур-Султан, Казахстан

КЛАССНО-УРОЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ КАК ОСНОВНАЯ ПРИЧИНА КРИЗИСА ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Бүгінгі таңда мектеп пен бүкіл білім беру жүйесінің дағдарысқа ұшырағаны ешкімді таң қалдырмайды, дегенмен оны реформалау әрекеттері білім беру мазмұнын жаңарту және жаңарту, бағалау жүйесін өзгерту, цифрлық технологияларды енгізу және т.б. түрінде жалғасуда. Осыған байланысты жасалып жатқан істердің барлығы XV-XVI ғасырларда білім беру ұйымдарында қалыптасқан оқытудың топтық тәсілінің (ОТТ) негізгі түрлері болып табылатын мектепте сынып-сабақ жүйесін, ЖОО-дағы дәріс-семинар жүйесін жетілдіруге, жаппай білім беруді қамтамасыз етуге бағытталған.

ООТ ұйымдастырушылық негізін оқытудың үш түрі құрайды: жеке, жұптық және топтық. Соңғысы басым және екі модификацияға ие жалпы сыныптық (фронтальды) жұмыс және шағын топтардағы жұмыс (тарихи: бригадалық-байланыс түрлері). Ғалымдардың, әдіскерлер мен мұғалімдердің басым көпшілігі бұл жағдайға назар аудармайды, ал білім беру формалары оқу процесін жүзеге асырудың материалдық механизмі болып табылады және оған бірінші кезекте білім берудің өнімділігі, тиімділігі мен сапасы тәуелді болады.

Мақалада білім берудегі жалпы дағдарыстың тікелей себебі болып табылатын сынып-сабақ жүйесінің негізгі кемшіліктерін көрстуге тырысады, оны жақсартуға арналған әртүрлі "инновацияларға", сондай-ақ оқытудың ұжымдық тәсіліне (ОҰТ) көшу қажеттілігі туындайды.

Түйінді сөздер: сынып-сабақ жүйесі, оқытудың топтық тәсілі (ОТТ) оқытудың ұжымдық тәсілі (ОҰТ)

Резюме. Сегодня уже никого не удивляет, что школа и вся система образования оказалась в кризисе, хотя попытки ее реформировать продолжаются в виде модернизации и обновления содержания образования, изменения системы оценивания, внедрения цифровых технологий и т.д. Все, что делается в этом плане, направлено на усовершенствование классно-урочной системы в школе и лекционно-семинарской системы в вузе, которые являются главными разновидностями группового способа обучения (ГСО), установившегося в организациях образования в XV-XVI веках, обеспечивая массовость образования.

Организационную основу ГСО составляет три формы обучения: индивидуальная, парная и групповая. Последняя является доминирующей и имеет две модификации - общеклассная (фронтальная) работа и работа в малых группах (исторически: бригадно-звеньевая формы работы). На это обстоятельство подавляющее большинство ученых, методистов и педагогов не обращает внимания, в то время как формы обучения являются материальным механизмом реализации учебно-воспитательного процесса и от которых, в первую очередь, зависят продуктивность, эффективность и качество образования.

В статье предпринята попытка показать основные недостатки классно-урочной системы, которая является непосредственной причиной всеобщего кризиса образования, несмотря на различные «инновации» по ее совершенствованию, а также необходимость перехода к коллективному способу обучения (КСО).

Ключевые слова: классно-урочная система обучения, групповой способ обучения (ГСО), коллективный способ обучения (КСО).

Summary. Today, no one is surprised that the school and the entire education system is in crisis, although attempts to reform it continue in the form of modernizing and updating the content of education, changing the assessment system, introducing digital technologies, etc. Everything that is being done in this regard is aimed at improving the classroom system at school and the lecture and seminar system at the University, which are the main varieties of the group learning method (GLM), established in educational organizations in the XV-XVI centuries, ensuring mass education.

The organizational basis of GLM consists of three forms of training: individual, pair and group. The latter is dominant and has two modifications-general class (front-line) work and work in small groups (historically: team-link forms of work). The vast majority of scientists, methodologists and teachers do not pay attention to this fact, while forms of education are a material mechanism for implementing the educational process and on which, first of all, the productivity, efficiency and quality of education depend.

The article attempts to show the main disadvantages of the class-based system, which is the direct cause of the General crisis of education, despite various "innovations" to improve it, as well as the need to switch to a collective way of learning (CWL).

Keywords: class-based learning system, group learning method (GLM), collective learning method (CLM).

ВВЕДЕНИЕ

Инициатором создания классно-урочной школы был ректор начальной школы из Голландии Джон Сил, который впервые в практике обучения в 1374 г. ввел деление учащихся на классы в зависимости от возраста, переход из класса в класс, а также обучение на родном языке (раньше в школах преподавание шло преимущественно на латинском языке).

В 1537-1582 гг. ректор страсбургской школы И.Штурм, развивая идеи классно-урочной школы, разделил учащихся на десять классов, каждый из которых работал в соответствии с разработанной заранее программой и педагогическими принципами, строго соблюдавшимися учителями.

В 1657 г. выходит в свет «Великая дидактика» Я.А.Коменского, чешского педагога, который, исходя из принципа природосообразности, дал теоретическое обоснование классно-урочной системе. Поэтому ее основоположником, (дидактики группового способа обучения (ГСО) считается именно он. Главной его идеей стало обучение подрастающего поколения и молодежи всему тому, что находит применение в жизни. Другими словами, была создана «универсальная теория учить всех всему» [Кусаинов Г.М., Сагинов К.М., 2015, с. 52-55].

В дальнейшем классно-урочная система развивалась и совершенствовалась. Свой вклад в развитие традиционной дидактики (дидактики ГСО) внесли такие выдающиеся педагоги, как И.Г.Песталоцци, И.Ф.Гербарт, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, И.Алтынсарин и др.

1. После революции 1917 г. классно-урочная система в советской школе была упразднена и восстановлена в правах в 30-е годы после выхода в свет «исторических» постановлений от 5 сентября 1931 г. «О режиме в начальной и средней школе» [Сборник документов, 1974, с. 156-161] и от 25 августа 1932 г. «Об учебных программах и режиме начальной и средней школы» [Сборник документов, 1973, с. 161-164], где она объявлялась основной формой организации учебно-воспитательного процесса в массовой школе. С тех пор она безраздельно властвует во всех общеобразовательных учебных заведениях как у нас в стране, так и за рубежом.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Передовой опыт и психолого-педагогическая теория о модернизации урока.

Центральным звеном классно-урочной системы является урок. С целью его совершенствования на разных этапах развития школы советские **ди**дакты и учителя создавали различные теории обучения. В этой связи в своих рассуждениях мы ссылаемся на классиков советской педагогики, о которых, согласно нашему опыту и наблюдениям, нынешнее поколение педагогов знает лишь понаслышке, а закончившие зарубежные вузы и вовсе не ведают о них.

К основным путям совершенствования урока можно отнести так называемый *передовой педагогический опыт*: казанский опыт (проблемное обучение, совершенствование структуры урока и т.д.), ростовский опыт (оптимизация процесса обучения, борьба со второгодничеством и др.), ленинградский опыт (стимулирование познавательного интереса школьников), московский и новосибирский (уделение большего внимания разнообразным видам самостоятельной работы учащихся), липецкий (рациональное использование учебного времени на уроке, перестройка структуры урока (синтетический урок), поурочный балл и т.д.), опыт педагогов-новаторов В.Ф.Шаталова, С.Н.Лысенковой, Е.Н.Ильина и др. (педагогика сотрудничества) - подача учебного материала крупными блоками, использование опорных сигналов (конспектов, деталей, схем), метод «погружения» и т.д.

В это же время наблюдается разработка и внедрение различных *психолого-педагогических теорий*: поэтапного формирования умственных действий (В.Я.Гальперин-Н.Ф.Талызина), развивающего обучения (Л.В.Занков, В.В.Давыдов-Д.Б.Эльконин), активизации познавательной деятельности (М.Н.Скаткин-Л.П.Аристова), проблемного обучения (И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, В.Оконь), оптимизации учебно-воспитательного процесса (Ю.К.Бабанский - М.М.Поташник) и др. Все они были разработаны в недрах Академии педагогических наук СССР и, разумеется, финансировались за счет госбюджета.

Каждое из указанных направлений психолого-педагогической теории в 50-90 гг. XX столетия получило довольно широкое распространение в практике школ, сыграло определенную по-

зитивную роль в совершенствовании учебного процесса классно-урочной системы, но в целом решить проблемы, стоящие перед школой, увы, не смогло. Исследования показывают, что все дидактические теории, претендовавшие на достоверность и научность, не могли преодолеть барьер эмпиризма и субъективности. Они ограничивались описанием явлений педагогической деятельности, давались некоторые объяснения, делались обобщения и иногда высказывались гениальные догадки и предсказания [Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н., 2018, 324 с.].

Так, введение проблемного обучения при всех его достоинствах требовало, во-первых, большого количества времени, а, во-вторых, было ориентировано на усвоение готовых знаний. Теория оптимизации, направленная на достижение высоких результатов на основе рационального (оптимального) использования форм, методов и средств обучения, из-за отсутствия методического обеспечения, так и не нашла воплощения в реальных делах, хотя в свое время чуть ли не каждая школа работала над этой проблемой.

В 80-е годы в Красноярском государственном университете и школах края начинают пробиваться первые ростки идеи коллективного способа обучения (В.К.Дьяченко), которые затем получили распространение по всему Советскому Союзу на инициативном уровне, т.е. как принято сейчас считать, инновационном. Но особой поддержки со стороны государства не имели.

В то же время в 90-е годы прошлого века мощная поддержка, в том числе финансовая была оказана теориям развивающего, личностно-ориентированного и т.д. обучения.

В целом, эти годы характеризуются масштабными педагогическими поисками и разнонаправленной деятельностью теоретиков и практиков по улучшению классно-урочной системы, которые нашли отражение, например, в переименовании методик в педагогические (образовательные) технологии. Так, Г.К.Селевко говорит о 500 технологиях и этот набор не окончательный [Селевко Г.К.,1998. 256 с., Селевко Г.К., 2006, 468 с.].

Таким образом, все «новации» работали и продолжают работать на реанимацию уже смертельно больной классно-урочной системы. Об этом свидетельствует деятельность министерства, которое «реформирует» школьное образование в соответствии с так называемыми социоконструктивистском подходе и кембриджском опыте, который культивируется и насаждается в организациях образования всех уровней [Электронный ресурс: www.nis.edu.kz 2014].

Время обучения

2. «Новшества» не обошли стороной и временной аспект урочных занятий. Длительность урока, как известно, определяется 45-ю минутами. В настоящее время во многих школах время занятий сокращено до 30-40 минут. Однако никто толком не может объяснить, с какой целью это сделано и что это дает? Вообще, непонятно, почему урок должен ограничиваться именно таким временным отрезком? На таком уроке (сокращенном) учитель не успевает объяснить новый материал, а отсюда - перегрузка учащихся домашними заданиями. Не усвоившие же новой темы ученики либо вообще перестают учиться, либо занимаются от случая к случаю. По данным Госкомобразования СССР (1988), с интересом учатся только 9% старшеклассников, а 15% учащихся уверены, что в школе попусту теряют время. Вообще не занимаются 18% и только 19% ребят работают систематически и выполняют весь объем учебного плана. По данным нашего исследования (2018) за 30 лет картина выглядит, как 4-7%, 19%, 17% и 28%, соответственно [Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года, 2020. 105 с.]. Это новшество необъяснимо также и с психофизиологической стороны. В начальных классах продуктивная мыследеятельность учащихся длится до 15 минут, в средних - до 20, а в старших классах - до 25-30 минут. Это предел. При этом действенная познавательная активность неодинаковая: у разных учащихся в разное время разная, т.к. темп и способности, зоны актуального и ближайшего развития у них различные. Дальше никакие методические ухищрения учителей не срабатывают: внимание учеников отключается. Выходит, естество растущего человека постоянно, изо дня в день игнорируется. Поэтому реализация принципа природосообразности в условиях классно-урочного обучения практически невозможна [Закирьянов К., Кусаинов Г., 1993].

Учебная деятельность

Главной задачей на уроке для учителя является изложение, передача содержания учебных дисциплин, которое должно быть таким, чтобы все учащиеся поняли и усвоили тему урока. Учитель для этого должен заинтересовать учащихся темой урока, вовлечь, как говорят, в активную познавательную деятельность, следить за работой всего класса и отдельных учащихся, проводить опрос. «Ученики же, зная, что найдут этот урок в книге, - писал К.Д.Ушинский, - стараются только смотреть на учителя и не слышат ни одного слова из того, что он говорит. Толкуя в двадцатый раз одно и тоже, учитель, естественно, не может говорить с тем воодушевлением, которое симпатически пробуждает внимание слушателей... Он заботится только о том, чтобы большинство его учеников знали предмет, а как придет к ним это знание, для него совершенно все равно. На другой день учитель спрашивает урок одного, двух, трех, а остальные в это время считают себя свободными решительно от всякого дела. Таким образом, проводит иной счастли-

вый мальчик большую часть дней целой недели и приобретает гнусную привычку оставаться целые часы, ничего не делая и ничего не думая» [Ушинский К.Д. 1948, 360 с.].

Кто скажет, что это сказано об уроке XIX века? Проведя в бездействии недели, месяцы, годы, наши питомцы усваивают психологию иждивенчества, формируются как нравственные уроды. Именно с учебного процесса, основанном на классно-урочной философии, у молодежи возникает пассивность, инфантильность, нигилизм и др. отрицательные качества.

3.О самостоятельности и творчестве говорить вообще не приходится, т.к. «она (система – авт.) для этого не приспособлена. Такое обучение не интересно детям. Знания им даются с большим трудом. Поэтому на помощь привлекаются награды и наказания, угрозы и запугивания», - писал известный советский педагог С.Белоусов [Белоусов С., 1927, с. 530-546].

Развитие способностей

4.Способности учащихся, их индивидуальные психологические, возрастные и физиологические особенности во внимание вообще не берутся, т.к., по мнению Я.А.Коменского, «различие способностей есть ни что иное, как отступление от естественной гармонии или недостаток ее...» [Коменский Я.А. 1982, с.242-476]. Следовательно, нужно унифицировать учебный процесс, адаптировав его к средним способностям.

Специалисты по математической статистике, используя закон нормального распределения, считают, что в любой популяции общее число нормальных особей находится в пределах 68–70 %, существенные отклонения в обе стороны составляют по 15–16 % [Савенков А.И., 2020)].

По данным П.Торренса (1962), около 30 % отчисляемых из школ (за неспособность, неуспеваемость и даже глупость) составляют дети одаренные и сверходаренные...

Работы Дж. Гилфорда показали, что к концу школы многие одаренные и талантливые дети испытывают тяжелые состояния депрессии, вынуждены мас-кировать от сверстников и взрослых свою одаренность. Исследования С.Майлз (1975), С.Ладжоула и Шора (1981) показали, что самоубийства.среди одаренных детей встречаются в 2,5 раза чаще, чем у их сверстников [Габдулхаков В.Ф., 2012. 174 с].

Не иначе, как массовым истреблением интеллектуального генофонда, тотальным, всеобщим убийством талантов, это не назовешь. И эта порочная система, которая насилует, уродует и калечит миллионы людей, считается научно обоснованной!

Об этом неустанно не перестает повторять нынешний (прежние тоже) министр образования и науки А.Аймагамбетов, говоря о «научном подходе» [https://news.mail.ru 2020)]. Чтобы действовать в соответствии с наукой об обучении (образовании) – дидактикой, необходимо ее знать и понимать. К сожалению, ни одна академическая структура МОНа, ни так называемые его «научно-практические центры» с дидактикой не знакомы и особого желания заниматься наукой не выказывают. Основное направление их работы – бесконечное совершенствование классно-урочной системы, манипуляции с психолого-педагогическим обоснованием, сопровождением учебно-воспитательного процесса.

Возрастная сегрегация

3. Учащиеся группируются не по индивидуальным различиям, а по возрастному признаку. По этому поводу П.П.Блонский говорил: «Строго говоря, у нас нет школы, а есть только классы. Класс - психологический винегрет самых разнообразных индивидуумов, старательно изолированный от другого такого же винегрета» [Блонский П.П., 1961. 695 с.].

Изоляция происходит не только между возрастами, но и внутри класса. На уроке ученик достигает высот в овладении науками индивидуальными действиями, без помощи и сотрудничества со своими товарищами, что ведет к крайней эгоизации, деформации ребенка как личности. Почему так происходит? Во время занятий контакты между ребятами ограничены: они могут общаться только по указанию учителя. Даже работа в постоянных парах и малых группах не дает возможности полноценного общения между учащимися. В противном случае их ждут дисциплинарные взыскания. Кстати, в школах до недавнего времени практиковалась такая порочная мера, как выставление неудовлетворительных оценок за «нарушение дисциплины», т.е. за то, что идет от естества ребенка. Система запретов на общение негативно сказывается и на общем развитии ребенка. Чтобы ребенок успешно развивался, ему, как минимум, необходимо говорить. На уроке же, по нашим данным, до 80% учебного времени говорит учитель, 10% - учащиеся, 10% - уходит на разрешение различных организационных проблем. Даже используя систематически групповые занятия (работа в малых группах), разнообразные так называемые активные и интерактивные формы и методы, учитель не может достичь цели: основная масса учеников так и молчит, либо отделывается односложными ответами. Поэтому о развивающем, личностно-ориентированном, персонализированном обучении, индивидуализации и дифференциации и т.д. как бы нам не хотелось, при классно-урочной системе говорить нет смысла.

Изучение предметов

Одним из существенных недостатков классно-урочной системы является многопредметность. «Уроки, - писал П.П.Блонский, - чередуются с неизменной последовательностью по расписанию, составленному на полугодие или

даже на целый год. На одном уроке занимаются одним вопросом, изучают один «предмет», а на следующем - уже другой «предмет» и другие вопросы, ничего общего не имеющие с предыдущими. Вследствие этого ученики не могут связать грамотность с записками, грамматику с чтением, математику с естествознанием... Перемены прерывают работу учащихся, уроки растерзывают их внимание...» [Блонский П.П.,1961, 695 с.].

Как видно, классно-урочная система сохранилась до сегодняшнего дня практически без изменений.

Конечно, изменения происходят: сдваиваются уроки, составляется «скользящее» расписание, вводятся новые дисциплины, новые электронно-цифровые ресурсы и т.д. Наблюдается также тенденция к отказу от нее и переходу на другие организационные системы: белл-ланкастерская, мангеймская, вальдорфская и т.д., которые, кстати, являются всего лишь модификациями все той же классно-урочной системы. Более того, придумываются меры по усилению и ужесточению контроля и оценки знаний и навыков: ЕНТ, ВОУД, критериальное оценивание и т.д.

По существу, учебно-воспитательный процесс «замер», топчется на месте. «Процесс» - это ход какого-либо явления, последовательная смена состояний, стадий развития и т.д. Мы же с завидным упорством продолжаем модернизировать, улучшать то, что само по себе не может быть улучшено, т.к. сущность классно-урочной системы остается прежней - антидемократичность, антигуманность, античеловечность.

Здоровье учащихся.

О состоянии здоровья учащихся классно-урочной школы вообще говорить не приходится: здесь целый букет различных заболеваний - от нервных до желудочно-кишечных. Каждый выпускник школы является «хроником».

У школьников в структуре заболеваемости на первом месте – болезни желудочно-кишечного тракта, крови и органов дыхания.

«Возрастает динамика нарушения опорно-двигательного аппарата. Если в шесть-семь лет преобладает нарушение осанки, 5-7% сколиоз, то уже к 14-17 годам сколиоз преобладает над нарушением осанки и составляет 34%», – сказала она.

Кроме того, у школьников к 14-17 годам возрастает количество заболеваний органов зрения [http://abctv.kz 2017].

Такое положение возникает в силу малоподвижного образа жизни, бездействия на уроке, постоянного стресса и т.д.

6.Казахстан относится к странам с высоким показателем самоубийств. По данным Всемирной организации здравоохранения республика занимает шестое место в печальном рейтинге. Среди молодежи в возрасте 15–29 лет самоубийство является второй главной причиной смерти после гибели в ДТП. По данным международных организаций, РК на протяжении многих лет входит в тройку лидеров среди стран мира по числу суицидов среди подростков. Пик подростковых суицидов пришелся на 2008 год. Тогда страна оказалась на первом месте по количеству самоубийств, совершенных юношами и девушками в возрасте 15-19 лет... В свое время Казахстан занимал первое место по количеству суицидов среди девочек и девушек от 15 до 19 лет в странах СНГ [https://mk-kz.kz/incident 2020].

7.В основе причин роста количества детского и юношеского суицида в Казахстане лежат, в основном, одиночество, отчужденность... У детей нет общения, кроме узкого круга друзей [https://online.zakon.kz 2020)].

Но абсолютное большинство ученых, руководителей, специалистов, методистов, практических работников до сих пор не могут понять и осознать, что мировой кризис образования порожден именно классно-урочной системой в частности, и групповым способом обучения (ГСО), в целом. В частности, министр образования и науки А.Аймагамбетов заявил, что предложение узаконить дистанционное образование не является революционным и не преследует цель заменить традиционную систему.

8.Введение дистанционного обучения хотя и модернизирует классно-урочную систему не ведет к особым изменениям, хотя, по его мнению, «Преподавание в дистанционном формате очень сильно отличается от традиционной классно-урочной системы» [https://news.mail.ru 2020)].

Формат, как ни парадоксально, остается классно-урочным, но усовершенствованным за счет информационно-коммуникационных технологий.

Таким образом, необходима не только ломка, упразднение классно-урочной системы, но и формирование нового педагогического мышления, отход от сложившихся стереотипов. Поэтому со всей очевидностью встает вопрос о содержании подготовки будущих учителей.

Педагогическая подготовка учителей

К сожалению, в педвузах и колледжах продолжают готовить студентов в духе классно-урочной идеологии. При этом наблюдается диссонанс: отход от классической педагогики и, как следствие, незнание большинством ныне действующих педагогов и руководителей образования,

Выпускники зарубежных, прежде всего европейских и американских вузов, как правило, обладая знаниями зарубежной педагогики, вернее, педагогической психологии: таксономия Блума, активное обучение, не владеют историей и теорией отечественной педагогики, т.к. в США, например, изучают философию образования, в европейских странах эдукологию, психпедагогику и пр.

9. Например, М.Ноулз и соавторы в 1970-е годы

делает «открытие», что педагогика – это искусство обучения детей [Knowles M.S., Holton E. F., 2005, 378 с.]. Т.е. спустя почти четыре столетия он повторяет тезис Я.А.Коменского и выдает это за новое слово в педагогике!

Нами, группой исследователей и практиков в декабре 2019 года министерству образования и науки была предложена Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года [Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года, 2020, 105 с.], доказывающая необходимость перехода к коллективному способу обучения (КСО). Несмотря на формальное признание ее положений, министерство в лице Национальной академии образования им. И.Алтынсарина сознательно не пошло на реализацию основных направлений и содержания Концепции.

В этой связи предлагаем министерству, областным и местным управлениям образования начать всё-таки подготовку к поэтапному переходу к КСО, предоставить организациям образования, прежде всего общеобразовательным школам, возможность автономии и самостоятельности в выборе вектора развития (не совершенствования) учебно-воспитательного процесса. Важно на системной основе разработать учебники, учебные и методические пособия по новой дидактике (дидактике КСО) и новой образовательной практике (освоения коллективных учебных занятий) для педагогических вузов и колледжей, учебные программы и учебно-методические комплексы для общеобразовательных школ, осуществить полное переформатирование системы дополнительного педагогического образования.

При этом, как справедливо отмечает министр: «любая программа, которую мы собираемся внедрять, сначала должна пройти экспертизу и быть апробирована» и главным критерием здесь должен быть оценка их учащимися, а не только педагогами [Аймагамбетов, 2020].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сейчас настал момент истины: осознать и понять всю нищету классно-урочной философии. Все учебные планы, программы, учебники и учебные пособия написаны в соответствии с ее идеологией. Необходимо упразднить классно-урочную школу, притом специальным постановлением (решением), т.к. в свое время она была введена авторитарным путем на законодательном уровне - изданием соответствующих постановлений и других нормативных актов. Важность такого шага обусловлена тем, что все инструкции, документы, касающиеся деятельности школ, направлены именно на нее: поурочное планирование, учебная нагрузка учителей и т.д.

Как показывает анализ, классно-урочная система (ГСО) на сегодня «уже исчерпала практически возможности прогрессивного развития» и потому курс на ее модернизацию бесперспективен. Ее упразднение - это не наше желание или прихоть, как считают многие традиционно ориентированные ученые и педагоги, а объективная необходимость, соответствующая законам развития учебно-воспитательного процесса. А позиция министерства о дифференциации программ и учебников на уровни для общеобразовательных школ, гимназий и лицеев – есть не «рациональный подход» [Аймагамбетов, 2020], а чисто эмпирический, где для науки нет места.

Поэтому слова министра «У нас есть новая программа, новая система оценивания, новые подходы к учебникам, в целом новая концепция среднего образования, и, в принципе, все это правильно, все это отвечает требованиям современного мира» [Аймагамбетов, 2020] вызывают искреннее сожаление. Своими «новациями» мы будем лишь загонять образование в еще более глубокий кризис, неэффективно используя время и бюджетные средства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кусаинов Г.М., Сагинов К.М., Конурова-Идрисова З.К., Аманжолова Д.Б. Педагогическое образование в контексте обновления содержания общего среднего образования//Қазақстанның жоғары мектебі – Высшая школа Казахстана. – 2015. - №4. - С.52-55.

2. Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Абыканова Б.Т., Айтбаева Д.Б., Мылтыкбаева Л.Р., Нугуманова С.Б. Наука об обучении и новая образовательная практика: Учеб.-метод. пособие: В 2-х кн.– Нур-Султан-Алматы: Изд-во «Эверо», 2019. – т. 1. – 304 с.

3. О начальной и средней школе: Постановление ЦК ВКП (б) от 5 сентября 1931 года//Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917-1973 гг. - М.: Педагогика, 1974. – С.156-161.

4. Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе: Постановление ЦК ВКП (б) от 25 августа 1932 года //Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917-1973 гг. - М.: Педагогика, 1974. – С.161-164.

5. Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н. Избранные дидактические произведения: В 5-ти т./ Под ред. А.Сейтешева. – Алматы: Изд-во «Эверо», 2018. – т.5. – ч.I. - 324 с.

6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. - М.: НИИ школьных технологий, 2006. - т.1. - 468 с; т.2. - 401 с.

8. Об организации и проведении обучения сотрудников Министерства образования и науки Республики Казахстан и его подведомственных организаций с участием международных и казахстанских экспертов. Приказ Председателя Правления Автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» от 26 августа 2014 года № 396/ОД//Электронный ресурс: www.nis.edu.kz.

9. Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года/ Б.Т.Абыканова, А.М.Абзалханова, Н.Н.Будищева, Е.Н.Васильева, Е.В.Веричева, Н.А.Викулина, А.И.Говорова, Н.О.Жетпеисова, М.Ж.Жунусова, А.К.Игибаева, Б.Т.Кадрин, А.К.Кагазбаева, Т.Г.Кашигина, С.А.Иванова, З.К.Конурова, В.Н.Косов, Г.М.Кусаинов, В.Ф.Малых, М.М.Мукаметкали, С.Б.Нугуманова, Г.С.Сапарова, П.И.Тушнолобов, К.К.Шалгынбаева / Под ред. Е.Н.Васильевой, Г.М.Кусаинова. – Алматы: Изд-во TechSmith, 2020. – 105 с.

10. Закирьянов К., Кусаинов Г. Классно-урочная школа: пора прощаться//Учитель Казахстана. – 1993. - №18. – 12 ноября.

11. Ушинский К.Д. Труд в его психическом и воспитательном значении//Собр. соч. в 11 т. – М.-Л.: АПН РСФСР, 1948. – т.2. – С.333-361.

12. Белоусов С. Системы организации образовательной работы //Педагогическая энциклопедия: В 3 т./ Под ред. А.Г.Калашникова. - М.: Работник просвещения, 1927. - т.1. - С.530-546.

13. Коменский Я.А. Великая дидактика// Избранные педагогические сочинения. - М.: Педагогика, 1982. - т.1. – С.242-476.

14. Савенков А.И. Детская одаренность // Электронный ресурс: http://adalin.mospsy.ru/l_01_12.shtml (13.08.2020).

15. Габдулхаков В.Ф. Одаренность и ее развитие в условиях взаимодействия общеобразовательной школы и университета. Учебно-метод. пособие / Казань: РИЦ «Школа», 2012. 174 с.

16. Школьных учителей отправят на онлайн-курсы//Электронный ресурс: https://news.mail.ru/politics/42566382/?frommail=1 (13.08.2020).

17. Блонский П.П. Избранные педагогические сочинения. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 695 с.

18. В Казахстане почти треть школьников к 17 годам страдает сколиозом// Электронный ресурс: http://abctv.kz/ru/last/v-kazahstane-pochti-tret-shkolnikov-k-17-godam-stradaet-sko(19.10.2017).

19. Обратная сторона карантина — увеличение количества суицидов в Казахстане// Электронный ресурс: https://mk-kz.kz/incident/2020/06/10/obratnaya-storona-karantina-uvelichenie-kolichestva-suicidov-v-kazakhstane.html (10.06.2020).

20. Мавлоний Д. Казахстан занимает третье место в мире по количеству суицидов//Электронный ресурс: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30468239#pos=4;-98 (13.08.2020).

21. Knowles, M.S., Holton E. F., Swanson, R.A. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. – 6th edition. – London, New York, etc.: ELSEVIER Butterworth Heinemann, 2005. – 378 p.

22. Асхат Аймагамбетов, министр образования и науки: Школу не должно трясти от реформ/О. Акулова// Электронный ресурс: https://time.kz/articles/ugol/2020/07/15/ashat-ajmagambetov-ministr-obrazovaniya-i-nauki-shkolu-ne-dolzhno-tryasti-ot-reform (15.07.2020).

УДК 37.013

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ
PhD докторы, аға оқытушы
Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі
Еуразия ұлттық университеті Л.Н. Гумилев
Нұр-Сұлтан

ЖЕЛІЛІК МӘДЕНИЕТ АЯСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ИДЕЯЛЫҚ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЖАҒДАЙЫНА ЗЕРТТЕУ

Түйін. Интернет мәдениетінің ерекшеліктері мен функцияларын нақтылап, Интернет мәдениеті мен мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік тәрбиесінің өзара байланысын түсініп, екі жақтан да ойлана отырып, Интернет-мәдениеттің мектеп оқушыларына идеялық-адамгершілік тәрбиесіне әсер етуінің қазіргі жағдайын шынайы тұрғыдан талдауымыз қажет.

Түйінді сөздер: Интернет мәдениеті, мектеп оқушылары, идеялық-адамгершілік тәрбиесі, моральдық көзқарасы.

Резюме. После выяснения характеристик и функций интернет-культуры, понимания взаимосвязи между интернет-культурой и идеологическим и нравственным воспитанием учеников школы, после размышлений с обеих сторон, нам необходимо проанализировать текущую ситуацию влияния интернет-культуры на идеологическое и нравственное воспитание учеников школы с реалистичной точки зрения.

Ключевые слова: Интернет-культура, школьники, идейно-нравственное воспитание, моральная точка зрения.

Summary. After clarifying the characteristics and functions of Internet culture, understanding the relationship between Internet culture and the ideological and moral education of school students, after thinking from both sides, we need to analyze the current situation of the influence of Internet culture on the ideological and moral education of school students from a realistic point of view.

Keywords: Internet culture, pupils, ideological and moral education, moral point of view.

Қазақстанда Интернет мәдениеті тұрғысында оқушыларға идеялық-адамгершілік және идеялық-адамгершілік тәрбие беруде белгілі бір проблемалар бар. Бір жағынан, Интернет мәдениеті мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік тәрбиесіне белгілі бір жағымсыз және жағымды әсер етті. Екінші жағынан, Интернет мәдениетін мектеп оқушыларына идеялық-адамгершілікке тәрбиелеуге мүмкіндіктер ашатын желілік білім беру платформасының көмегімен жасауға болатындығын көрсетті.

(1) Қазақстан мектептерінде онлайн-мәдениетке байланысты оқытудың жеткіліксіздігі.

Жүргізілген зерттеулерге сенсек ата-аналардың немесе мұғалімдердің мектеп оқушыларына арналған онлайн ұсыныстары тұрғысынан " үйде немесе мектепте емес" үлесі 32,4% жеткенін көруге болады. Мектептерде онлайн-мәдениетті оқытуда әлі де болса кемшіліктер бар екенін байқауға болады. Оқыту тұрғысынан мұғалімдер негізінен сыныптағы оқыту теориясына назар аударады. Сонымен бірге педагогикалық іс-әрекет сынып бағдарламасының стандарттарына сәйкес қатаң түрде жүзеге асырылады, бұл идеялық-адамгершілік тәрбиесінде практикалық оқыту мен педагогикалық өзара әрекеттің болмауына әкеледі. Идеялық-адамгершілік тәрбиесінің бүкіл сыныбы адамгершілік аударма процесіне айналды. Оқушылар мен мұғалімдердің бірлескен құрылысынсыз интерактивті оқытудың болмауы оқытудың әсерін қанағаттанарлықсыз етеді. Оқыту мазмұны заман ағымына ілеспейді, бірақ оқу материалдарының стандарттарына сай келеді. Сонымен қатар оқыту әдісі де дәстүрлі оқыту әдісі болып табылады. Бұл қазіргі заманғы Қазақстандағы идеялық-адамгершілік тәрбиесінің проблемасы.

Сонымен қатар, мектепте желілік мәдениет оқытылмайды. Мектеп желілік мәдениетті оқыту мен басшылыққа алудың маңыздылығын түсінбейді, бірақ оқу әрекеттерін қолданыстағы оқу материалдары негізінде жүргізеді. Барған сайын күрделі желілік мәдениет, мазмұн мен ойын-сауыққа бағытталған қозғалыс жағдайында әрі мектеп оқушыларға желілік мәдениет туралы білім беруі керек. Білім беру қызметі арқылы мектеп оқушылары желілік мәдениеттің жоғары стандарттарын түсіндіре алады және оқушыларға білім бере алады.[Нурмухаметов Н., 2015ж. б.15-19.]. Желілік мәдениет жағдайында оқушлардың желілік ақпаратты ажырата және қолдана білуі өте маңызды, әсіресе ақпаратты ажырата білу. Уақыт сайын капитал мен ресурсқа айналған сайын ақпаратты анықтай білу өте маңызды. Сәйкес желілік мәдениетті оқыту арқылы ғана оқушларға желілік мәдениет аясында өзде-

ріне керекті ақпаратты қалай таңдауға болатындығын, ойын-сауық жағдайында өз рухына әсер етпеуді үйренсін, бұл идеялық-адамгершілік тәрбиесі дәл солай болуы керек.

(2) Қазақстанда қалыптасқан идеялық-адамгершілік тәрбиесі мектеп оқушыларының қызығушылығын ояту қиын.

Кей жүргізілген сауалнамаға сәйкес, тұтастай алғанда, бастауыш сынып оқушыларының идеялық-адамгершілік тәрбиесі курстарына деген көзқарасы антипатияға бейім. Олардың ішінде ұнатпау 35,5%, ал жалпы алғанда 23,7% құрады. Сонымен бірге мектеп оқушыларының сүйікті оқыту әдістерін мұғалімдер қолданатын оқыту әдістерімен салыстыра отырып, мұғалімдер негізінен сабақта теориялық оқытуды қолданатындығын байқауға болады, ал мектеп оқушыларының сүйікті оқыту әдістері - бұл әлеуметтік практика және рөлдік ойындар, ал ең азы сүйікті әдіс - сыныпта оқыту. Мұғалімдер мектептегі оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік практикаға және рөлдік ойындарға уақытты аз пайдаланады. Сұхбат барысында барлық студенттер сыныптағы теориялық оқудың өміршеңдігі жетіспейтіндігін, «кейде олар мұның артықшылықтары не екенін түсінбейді» деп мәлімдеді. Бұл мұғалімдер сабақ беру кезінде оқушылармен қарым-қатынас жасамайтындығын көрсетеді, екінші жағынан, бұл мұғалімдердің идеялық-адамгершілік тәрбиесінің құндылығы туралы түсіндірменің болмауы немесе оқушыларға қажетті құндылық анықтамасының болмауы оқушыларды өз зерттеулерінде прагматикалық болып көрінетіндігін көрсетеді. Бірінші мектептің сыртында мектеп оқушылары өздерінің тәжірибелеріне өте ынталы. Олар тек қоғамдық тәжірибеге қатысу қызықты деп санайды және олар тікелей тәжірибе де ала алады. «Қазір есте қалған кейбір сезімдер маған өте қуанышты болып көрінеді. Мысалы, мен қарт атасына оған су құюға көмектестім. Ол рахмет дегенде, мен өзімнің жетістіктерімді сезіндім». Мектептің оқушылары үшін абстрактілі ойлау дамымағанын, белгілі бір образдарды бейнелеуге көбірек бағытталатындығын байқауға болады, сондықтан белгілі бір оқиғалар немесе нақты іс-әрекеттер арқылы олардың идеология мен адамгершілік туралы түсініктерін жетілдіру, сонымен қатар теорияларды практикада қолдану қабілеттерін жетілдіру қажет.

Жалпы, идеялық-адамгершілік тәрбиесінің ерекшеліктеріне қарап, идеялық-адамгершілік теориясын оқушылардың жеке тәжірибесімен ұштастыру қажет. Сонымен, сыныптағы теорияны оқыту сөзсіз маңызды, бірақ мектеп оқушыларын практикалық іс-шараларға қатысуға немесе оқушылардың өздері өнегелік әңгімелер құруға немесе бар әңгімелер бойынша рөлдік ойындар ойнауға ұйымдастыру - бұл да өте маңызды оқыту әдісі. Бұл екі әдіс те мектептегі оқушыларға жағдайды түсінуге, ситуациялық тәжірибеде эмоционалды резонанс алуға және адамгершілік теориясы туралы түсініктерін жетілдіруге көмектеседі.

(3) Идеялық және адамгершілік тәрбиесі үшін мектеп желілік платформасын әзірлеу қажет.

Студенттер арасында жүргізілген сауалнамалар мен мұғалімдермен сұхбаттарға сәйкес, Қазақстандағы мектептерде әлі де болса идеялық-адамгершілік тәрбиесінің желілік платформалары жетіспейді. Мына сұраққа: «Егер мектепте идеялық-адамгершілік білім алуға болатын веб-сайт болса (мысалы, бейнематериалдар, мультфильмдер, мәтіндер) және т.с.с. қалай қарайсыз?». Бұл сұрақтың жауабына қатысты, жоғарыда айтылғандай, оқушылардың көпшілігі қарау керек деп жауап берді. Бұл мектеп оқушыларының желілік платформада идеялық-адамгершілік тәрбиесіне үміт артып, осы тәсілді қабылдауға белгілі бір қабілеті бар екенін көрсетеді. Алайда, мектептің желілік платформасының құрылысына қарағанда, мектепте идеялық-адамгершілік тәрбиесі үшін арнайы желілік платформа жоқ. Үш мектептің жеке веб-сайттары болғанымен, оларда идеялық-адамгершілік білім мазмұны жетіспейді және негізінен мектеп саясаты мен жаңалықтарын жариялайды. Алайда мектеп бағдарламасының стилінде идеялық-адамгершілік тәрбиесін құруға арналған алаң жоқ.

Қазақстандағы қолданыстағы онлайн-ақпараттық платформаларға қарағанда, мазмұн негізінен ойын-сауыққа немесе білім алуға бағытталған, бірақ идеялық-адамгершілік тәрбиесі үшін онлайн-алаң құру жоқ. Қазіргі уақытта "Моральдық Қазақстан" Қазақстанда ықпалды, бірақ оның мазмұны әлі де жетілдіруді қажет етеді және дәстүрлі мәдениетті қазіргі мәдениетпен үйлестіретін мазмұнға ие емес. Осыған байланысты күшейту қажет. Бір жағынан, оқушылар Интернет арқылы мәдени ықпалға деген құлшыныстарын арттыра түседі. Екінші жағынан, мектептің желілік платформасы дамымаған. Оқушлардың ақпарат алу тәсілдерінің және идеялық-адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығы мен сипаттамаларының қазіргі жағдайына тап болған Қазақстан мектептердегі идеялық-адамгершілік тәрбиесінің желілік платформасы әрі қарай дамуды талап етеді.

Қазақстандағы мектеп оқушыларын идеялық-адамгершілікке тәрбиелеу проблемаларының себептері.

(1) әр түрлі желілік мәдениетті бақылау жеткіліксіз.

2014 жылы Қазақстан жүргізген сауалнамаға сәйкес, қазақстандықтар желілік қауіпсіздікті алаңдатады және тек теміржол билеттерін немесе әуе билеттерін сатып алғанда ғана интернет арқылы сауда жасауға батылы барады. Респонденттердің 36,8% Интернеттен ештеңе сатып ал-

майтынын айтты. Респонденттердің 27,6% -ы әуе билеттерін брондауға және пойызға билеттерді тек интернет арқылы беретіндіктерін көрсетті. 2013 жылдың шілдесінде британдық scoupos қауіпсіздік компаниясы «Спамның он екі елі» атты есеп жариялады, онда Қазақстан спамның 3,3% -ы бойынша сегізінші орында тұр. Бір жағынан адамдардың желіге деген сенімсіздігі қорқыныш тудыратынын көруге болады; екінші жағынан, желінің өзі бақыланбайды және желінің қауіпсіздігіне кепілдік берілмейді. 2009 жылы Қазақстан желілік қадағалауға түзету қабылдады. Бұл ұсыныс негізінен Интернетті мақсат етеді, өйткені жаңа бұқаралық ақпарат құралдары мен дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдары вебсайттар, чат бөлмелері, VAP клиенттері және т.с.с. сияқты заңдық жауапкершіліктер бойынша эквивалентті болуы керек. Кез-келген жарияланған ақпарат жала жабу және үкіметке қарсы, ұлт пен діни көзқарасқа наразылық білдіру [Сапабеков Д., Жұматаева Е., 2013 ж. б.42-43.]. Жанжалдар тікелей бұғатталады. Бұл ұсыныс сол кезде сәйкестіктің болмауына байланысты желілік ортаны едәуір жақсартқанымен, кейбір реакциялық пікірлерді желіден көруге болады. Авторды тергеу барысында кейбір студенттер әлі де тиісті ақпаратқа қол жеткізе алатынын байқауымыз мүмкін. «Қазіргі желі жағдайына қалай қарайсыз?» Тақырыбындағы сауалнамада. Мектеп оқушыларының 53,1% -ы «жақсы, сіз оны анықтап алуыңыз керек», ал мектеп оқушыларының 20,7% -ы «жаман, тым көп жаман ақпаратты» таңдап алды. «Бұл сонымен қатар, Қазақстандағы желілік орта жақсартуды қажет ететіндігін және үкімет бақылауды күшейтуі керек екенін көрсетеді желі. Соңғы жылдары желіні бақылау тұрғысынан алғанда Қазақстан да желілік қауіпсіздікті қалыптастыруға көмектесу үшін көп күш жұмсады. Қазақстанда 2014 жылдан бері терроризмді, зорлық-зомбылық пен экстремизмді насихаттайтын 900-ден астам веб-сайт жабылғаны хабарланды. 2012 жылы медиа-бағдарламалаудың 100 540 сағаты, 6 1087 баспа құралы және 170 порталдың веб-сайты қарастырылды. Желілік мәдениеттің күрделене түскен ортасы және ақпараттық технологиялардың дамып келе жатқан жағдайында үкіметке қадағалау технологияларын үнемі жетілдіріп отыру, қадағалау мен есеп беру рухын арттыру, үкімет пен веб-сайттардың ынтымақтастығы сияқты сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және желіні қауіпсіз әрі жасыл күйінде ұстау қажет.

Желілік қауіпсіздік тұрғысынан алғанда Қазақстан үлкен жетістіктерге қол жеткізді, жеке өмір мен жеке алаяқтық туралы есептер азайып барады. Дегенмен, кейбіреулер үшін тым көңіл көтеретін, ақшаға табынуды, гедонизмді, тіпті американдық құндылықтардың таралуын, реакциялық мазмұнның таралуын және басқаларды насихаттайтын кейбір мазмұн үшін әлі де салыстырмалы түрде маңызды. Қазақстан үкіметі де кибер өркениеттің алға басуы мен дамуына ықпал ету үшін өзінің құқық қорғау қызметін үнемі күшейтіп отыруы қажет.

(2) Ата-аналар мен мектеп желілік мәдениетті түсінбейді.

Интернет ортасы қанағаттанарлықсыз болса да, ата-аналар мен мектептерде Интернет-мәдениет туралы білім жеткіліксіз, мектеп оқушыларына басшылық пен нұсқаулық берілмейді. Ата-аналарға келетін болсақ, бір жағынан олар интернеттен тым қорқады және мектеп оқушыларына Интернетке қосылу барысында кері әсерін тигізеді деп қорқады, бірақ олар мектептегі оқушылардың табиғи қызығушылық танытатындығына сенбейді. Бақылау мен ұстамдылық қаншалықты көп болса, соғұрлым ол оларды ынталандыруға ынталандырады. Психология. Екінші жағынан, ата-аналар тым еркін, сондықтан мектеп оқушыларына Интернет әлемінде қажетті стандарттар мен ережелер жетіспейді, бұл Интернетке тәуелділікке және одан шыға алмауға әкеледі. Қытайда ежелгі сөз бар: «Шығарудан гөрі бұғаттаған жақсы», тағы «мың шақырымдық қорған құмырсқа илеуінде құлады» деген сөз бар. Ең бастысы - ғылыми дәреже алу керек екендігі байқалады. Ата-аналар мектептегі оқушылардың желідегі мінез-құлқындағы кейбір жағымсыз әрекеттерге әкеліп соқтыратын «дәреже» туралы білмейді және олар Интернетке тәуелді болады. Мектептерде мұғалімдерге сәйкес желілік өркениеттерге түсінік жетіспейді. Мұғалімдердің көпшілігі не оқу бағдарламаларының стандарттарына сәйкес түсіндіреді немесе студенттердің оқуға онлайн режимінде өтуіне тікелей мүмкіндік береді. Желілік мәдениетте қажетті басшылықсыз шектен шығу өте оңай. Сауалнамаға сәйкес мектеп оқушыларының үштен бірінде (32,4%) көпшілігінде мектеп оқушыларының интернеттегі тәртібіне қатысты ата-ана мен мектеп тәлімгерлігі жоқ екендігі анықталды. Сұхбат барысында кейбір мұғалімдер ашық түрде «Бізде Интернет мәдениеті туралы мұндай түсінік жоқ. Біріншіден, біз бұл орта мектеп оқушыларының идеологиясы мен адамгершілігіне әсер ететінін түсінбедік. Екіншіден, Интернеттің қазіргі дәуірін ескере отырып, біз өзімізге тиісті теориялық білім жетіспейді және қалай түсіндіретініміздің білмейміз ». Мұғалімдердің жеке қасиеттері мұғалімдердің жеке хабардарлығы мектептердің идеялық-адамгершілік тәрбиесіне әсер ететін маңызды себептердің бірі болып табылады.

Интернеттегі қазақстандық ата-аналар мен мұғалімдерде әлі күнге дейін мәдени сауаттылық жеткіліксіз, бұл мектеп оқушыларының Интернеттегі мінез-құлқы туралы өздерінің ұсыныстарының жетіспеуіне алып келеді, бұл мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік қасиеттерін жақсартуға ықпал етпейді.

Мектептегі оқушылардың өзін-өзі бақылауы мен ерік-жігері жетіспейді.

Мектептегі оқушылардың Интернетке тәуелді болуының негізгі себептері Интернеттегі жаман мінез-құлық туралы түсініксіз түсінікке ие, ал утилитарлы моральдық пікірлер олардың өзін-өзі басқара алмауы мен пікірлерінің болмауының негізгі себептері болып табылады. Бастапқы деңгейде мектеп оқушыларының адамгершілік дамуы табиғатта тұрақсыз және оған сыртқы факторлар оңай әсер етеді [Нургалиева Г., Артыкбаева Э., 2010 ж. б.5-6.]. Канттың адамгершілік заңдары бойынша жүректің абсолютті заңдарына деген сенім ғана шынайы ізгілік болып табылады. Мектептің оқушыларына өздерінің мінез-құлықтарын басқаруға қажетті ішкі ережелер жетіспейді. Интернеттегі ойын-сауық, ойындар мен виртуалды әлем жағдайында өздерінің өмір сүру мағынасында олар рецепт жағдайынан рецептсіз немесе тіпті рецептсіз күйге ауысады. Осылайша, тағайындау жағдайы мінез-құлықтағы бақылаудан шығып, Интернетке тәуелді болды. Сауалнамаға қатысқан 10 мектеп оқушысының ішінде 8-і компьютерде ойнау кезінде оларды тоқтату қиын екенін айтты. «Интернеттен өзіме қажет нәрсені таба алатындықтан, бұл мені босаңсытып, өзімді өте бақытты сезінемін». «Әдетте менің анам маған ойын мен спортпен айналысуды доғаратын, сондықтан мен оны әрең тоқтаттым». Сонымен бірге мен сауалнамаға жауап бердім. «Интернетке тәуелдімін деп ойлайсыз ба?» Деген сұраққа қатысты. Студенттердің 24,6% -ы тәуелді болуы мүмкін, ал оқушылардың 16,3% -ы тәуелді екенін айтты. Бұл сонымен қатар мектеп оқушыларының көпшілігінде Интернет мәдениеті жағдайында өзін-өзі бақылаудың белгілі бір дәрежесі жоқ екенін көрсетеді. Бұл ақпаратты таңдаудың жеткіліксіздігіне және желіні пайдалану процесінде уақытты басқару мүмкіндігіне әкеледі және бұл оңай түсінбейді.

Екіншіден, шешімге келер болсақ, мектеп оқушылары интернеттегі мінез-құлық тенденцияларын әлі күнге дейін соқыр түрде қадағалап отырады. Сонымен қатар, олар көбінесе субъективті сезімдерді Интернетте жарияланған ақпаратты бағалау стандарты ретінде пайдаланады. Мысалы, «жаман мінез» дегенімізге келетін болсақ, оқушылардың көпшілігі өзін ыңғайсыз сезінетін мінез-құлық деп санайды және бағалаудың арнайы стандарты жоқ. Көңіл көтеру арқылы жасалатын жаман қылықтар, мысалы, мемлекеттік тудың қалжыңдары, ерсі қылықтардан туындаған дене жарақаттары, олардың бәрі мұны ойын-сауықтың бір түрі деп санайды және бұл маңызды емес. Қажетті шешім болмаса, әдеттен тыс мінез-құлыққа әкелетін соқыр еліктеу оңай.

Осылайша, мектеп оқушыларының жетілмеген менталитетіне байланысты оларда өзін-өзі бақылау мен пайымдау, сондай-ақ жақсы мен жаманды ажырата білу қабілеттері жетіспейді, сондықтан олар желілік ортаның әсеріне осал болып, идеология мен адамгершіліктің дамуына әсер етеді. Бұл үдерісте ата-аналарға және мұғалімдерге басшылық жасау және жақсы желілік орта құру ерекше маңызды. Мұғалімдерге білім берудегі жаңашылдық рухы жетіспейді.

Джеймс Мартин ғылым мен техниканың «бөліну әсері» білімнің жаңару қарқынын одан әрі жеделдетеді деп санайды. Біздің ақпараттық қоғам дәуірінде білімнің жаңару қарқыны барлық ойдан жоғары. 19 ғасырда білім 50 жылда бір жаңарып отырды, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде цикл шамамен 7 жыл болды, ал қазір бұл 2-3 жылда елеулі жаңару болып табылады. Білімнің жаңару үдерісін жеделдететін біздің дәуірде білімді бұрынғы кезде жай жинақтау нақты емес және бұл қоғамның жедел дамуына бейімделу қиын. Болашақ таланттарды, әсіресе мұғалімдерді дамыту кәсібі мұғалімдерден уақыттың дамуын қадағалай білуді және білімнің тез жаңаруына бейімделе білуді талап етеді. Алайда, Қазақстан мұғалімдері оқыту барысында бұрынғы оқыту моделін қолдануды жалғастыруда және сонымен бірге пәнді мәтінге сәйкес таратады, тек оқу мазмұны ретінде оқулықтарды қолданады және бірыңғай оқыту әдісін қолданады. Авторлық сауалнамаға сәйкес, біз идеялық-адамгершілік тәрбие түрінде теориялық оқыту негізінен пайдаланылатындығын көреміз, бұл 83,6% құрайды. Сұхбаттасқан барлық сегіз мұғалім олардың сабақтары көбінесе сыныпта болатындығын көрсетті. Мұның себебі «бұл ең қарапайым әдіс. Жоғарыда айтқанымыздай, оқушылар төмендегіні тыңдайды және оқулықтан оқушыларға білім беруді максималды түрде бере алады ». Мұғалім өзі үшін қарапайым оқыту әдісін қарастырды. Нұсқаулық шамадан тыс жобалаудың қажеті жоқ болғандықтан. Бірақ мектеп оқушылары арасында студенттердің 10,2% -ы ғана оқытудың осы әдісін жақсы көреді және идеялық-адамгершілікке тәрбиелеу курстарын мағынасыз деп санайды. Идеялық-адамгершілік тәрбиесінің желілік платформасын құруға келетін болсақ, бұл үш мектеп те жетіспейді. Желілік платформада идеялық-адамгершілік білім мазмұнын дамыту және құру үнемі кеңеюі керек. Интернет мәдениеті дәуірінде мектеп оқушылары кеңірек көзқарасқа ие болғандықтан, олардың қабылдағысы келетін нәрселер алуан түрлі және олардың сүйікті мазмұнын ұсыну түрлері қызықты болады. Мұғалім ретінде, егер ол уақыт талабына сай оқудың қажетті қабілеті болмаса, оны тартымды ету қиын.

Оқытуда инновациялық рухтың болмауына байланысты мұғалімдер идеялық-адамгершілік тәрбиесін қарапайым және қол жетімді етіп беруге тырысады, бұл студенттердің идеялық-адамгершілік білім беру курстарын төмен қабылдауына әкеледі, ал тәрбиелік әсері қанағаттанарлықсыз. Қазіргі көпмәдениетті дамыған дәуірде, интернет мәдениеті өркендеген дәуірде, оқушылардың білімі мен көзқарасы кез-келген уақытта

мұғалімдерден асып түсетін дәуірде мұғалімдер заман ағымына ілесіп, оқыту әдістерін өзгертуі керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл зертелуде негізінен автордың мектептегі зерттеулерін біріктіреді және желілік мәдениет аясында Қазақстандағы мектеп оқушыларының идеялық-адамгершілік мәртебесінің қазіргі жағдайына талдау жасайды. Сауалнамалар мен сұхбаттардың көмегімен біз бар мәліметтерді жинақтап, есептеп шығардық. Талдау көрсеткендей, қазіргі кездегі Қазақстандағы мектеп оқушылары ақпарат алу үшін бірінші кезекте Интернет мәдениетіне сүйенеді. Идеология мен этика тұрғысынан негізгі проблемалар мыналар: мектеп оқушыларының Интернет мәдениеті туралы ақпаратқа қол жетімділігі көңіл көтереді. Жалпыға ортақ Интернет мәдениеті мектептің бос уақытының көп бөлігін алады, мектеп оқушылары Интернеттегі жаман мінез-құлық туралы түсініктері аз, ал олардың моральдық көзқарасы утилитарлы болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстандағы қашықтықтан білім беруді дамыту мәселелері ☆ [J]. Процедуралық-әлеуметтік және мінез-құлық ғылымдары. [Нурмухаметов Н., 2015ж. б.15-19.]

2. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде білім берудің инновациялық технологияларын енгізу [J]. Таяу Шығыс журналы ғылыми зерттеулер журналы, [Сапабеков Д., Жұматаева Е., 2013 ж. б.42-43.]

3. Қазақстан Республикасында ақпараттық және білім беру ортасын қамтамасыз ету [J]. Мұғалімдердің білімін жетілдіру.[Нургалиева Г., Артыкбаева Э., 2010 ж. б.5-6.]

ӘОЖ 371. 3:54

АЛТЫНБЕКОВА МИНАШ ОРАЗБЕКОВНА
Химия ғылымдарының кандидаты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
Түркістан, Қазақстан

БАБАЖАНОВА ГУЛФИНА ИСЛАМҚЫЗЫ
7М01535-Химия педагогтерін даярлау мамандығының магистранты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Түйін. Мақалада білімгерлердің білімі мен дағдысын бағалауда қалыптастырушы бағалау әдістемесінің тиімділіктерін арттырудың жолдары қарастырылды. Қалыптастырушы бағалау білім алушының өсуі үшін бастама бола алады. Бұндай бағалау мұғалімнің көңіл-күйімен және басқа да жағдайлармен байланысты емес. Оның басты артықшылығы – әр білімгердің өз нәтижелерін бағалауы, нәтижелерді жақсарту үшін өз бетінше жұмыс жасай алуы. Қалыптастырушы бағалау білімгер үшін де, мұғалім үшін де маңыздыекендігі, білім алушы алдына мақсаттар қою арқылы оқу процесінде қолданатын тәсілдерді анықтауы және шешу жолдарын қарастыра отырып бағалауы келтірілген. Қалыптастырушы бағалау білім алушының өсуі үшін бастама бола алады. Бұндай бағалау мұғалімнің көңіл-күйімен және басқа да жағдайлармен байланысты емес. Оның басты артықшылығы – әр білімгердің өз нәтижелерін бағалауы, нәтижелерді жақсарту үшін өз бетінше жұмыс жасай алуы.

Түйінді сөздер: қалыптастырушы бағалау, жаңартылған бағдарлама, критериалды бағалау жүйесісінің ережесі, инновациялық әдістеме, оқу бағдарламасы.

Резюме. В статье рассмотрены пути повышения эффективности методики формативного оценивания при оценке знаний и умений обучающихся. Формативное оценивание может служить началом для роста обучающегося. Такая оценка не связана с настроением учителя и другими ситуациями. Его главное преимущество-каждый обучающийся должен оценивать свои результаты, уметь самостоятельно работать над улучшением результатов. Формативное оценивание важно как для обучающегося, так и для учителя, с определением подходов, используемых обучающимся в учебном процессе, путем постановки перед ним целей и рассмотрения путей решения. Формативное оценивание может служить началом для роста обучающегося. Такая оценка не связана с настроением учителя и другими ситуациями. Его главное преимущество-каждый обучающий должен оценивать свои результаты, уметь самостоятельно над улучшением результатов.

Ключевые слова: формативное оценивание, обновленная программа, правила системы критериального оценивания, инновационная методика, учебная программа.

Summary. The article discusses ways to improve the effectiveness of the method of formative assessment in assessing students ' knowledge and skills. Formative assessment can serve as a beginning for the student's growth. This assessment is not related to the teacher's mood or other situations. Its main advantage is that each student must evaluate their results and be able to work independently to improve their results. Formative assessment is important for both the student and the teacher, with the definition of approaches used by the student in the educational process, by setting goals and considering solutions. Formative assessment can serve as a beginning for the student's growth. This assessment is not related to the teacher's mood or other situations. Its main advantage is that each trainee must evaluate their results and be able to work independently to improve their results.

Keywords: formative assessment, updated program, rules of the criteria assessment system, innovative methodology, curriculum.

Қазақстан Республикасының алғашқы Президентінің Жолдауында: «Дамыған бәсекеге қабілетті мемлекет болу үшін біз жоғары білімді ұлт болуымыз қажет. Біздің балаларымыздың, жалпы алғанда өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына үлкен назар аудару керек. Бұл біздің балаларымыздың қазіргі өмірге бейімделуі үшін өте маңызды» [Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства. Методическое пособие].

Бүгінгі таңда дәстүрлі білім беру жүйесі тез өзгеріп жатқан әлемнің талаптарына сәйкес келмейді, ол барған сайын тұрақсыз болып келеді. Сондықтан жалпы білім беру құзыреттілігін қалыптастыруда, оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесінде жаңа тәсілдер қажет.

Бағалаудың дәстүрлі жүйесі оқушылардың жетістіктерінің динамикасын объективті түрде

көрсете отырып, оқушылардың академиялық білімін тексеруге бағытталады [Оқушылардың оқу жетістіктерін критеһиальды бағалау., 2013, 4 б.].

Бағалау – білімгердің оқу және танымдық қызметін бақылау, сонымен бірге білім беру сапасын жақсарту мақсатында білім алушы туралы деректерді жинақтау, жазу, тіркеу және интерпретациялау процесі болып есептеледі. Бағалаудың 6 түрі белгілі:

Қалыптастырушы бағалау – бұл білімгерлерге нәтижелерін жақсарту үшін қандай қадамдар жасау керектігін түсінуге мүмкіндік беретін кері байланыс болып есептеледі.

Қалыптастырушы бағалаудың мақсаты – әрбір жеке оқушының нәтижелерін жақсартуға ықпал ету [URL: https:// sites.google.com/ site/ uzadacha/m- 4-kriterii-ocenivania- dla-ucebnyh-zadac].

Қалыптастырушы бағалау қазіргі заманның талаптарына сәйкес келетін бағалау жүйесіндегі жаңа тәсіл. Қалыптастырушы бағалау білімгерлердің оқуға деген ынтасын арттыруға мүмкіндік беретін, оның жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, әр оқушының үлгерімін көруге мүмкіндік беретін тиімді құрал болып есептеледі.

Ағылшын ғалымдары П. Блек және Д. Уильям формативті бағалаудың 5 түрін анықтап көрсетті. Олар:

- Оқушылардың нәтижелі кері байланысын қамтамасыз ету.
- Оқушының оқу процесіне белсенді қатысуы.
- Бағалау нәтижелерін ескере отырып, оқу процесіне түзетулер енгізу.
- Бағалау оқушылардың өзін-өзі бағалауына және сабаққа деген қызығушылығына терең әсер етеді, бұл өз кезеңінде сабаққа деген ынтасын арттырады.
- Оқушылар өз білімдерін өздері бағалай білуі керек.

Қалыптастырушы бағалау білімгер үшін де, мұғалім үшін де маңызды. Білім алушы алдына мақсаттар қою арқылы оқу процесінде қолданатын тәсілдерді анықтайды және шешу жолдарын қарастырады және бағалайды. Мұғалімнің басшылығымен одан әрі білімін жетілдіріп, алға қадамдар жасайды. Қалыптастырушы бағалау мұғалімге білім алудың ағымдағы деңгейін объективті бағалауға, оқушылардың білім деңгейін жетілдіруде оқу материалдарының диагностикасын анықтауға мүмкіндік береді және әрі қарай оқу процесін жақсартуға көмектеседі. Қалыптастырушы бағалау нақты тұжырымдалған бағалау критерийлерін қолдануды қамтиды. Олар түсінікті тілде және оқушылар мен ата-аналарға оң ықпалын тигізеді. Бұл бағалау процесін объективті және ашық етуге мүмкіндік береді. Әр бір оқушы өзінің жұмысының қандай критерийлер бойынша бағаланатынын білуі тиіс [О.И. Можаева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденова., 2016, 8 б.].

Кесте-1. Қалыптастырушы бағалау процесі

Критериалды бағалаудың ережесі

1. Оқыту және бағалаудың өзара байланысын көрсету

Бағалау білім беру бағдарламасындағы мақсаттармен, күтілетін нәтижелерге тікелей байланысты білім берудің бір бөлігі болып саналады. Мысалы ретінде 7- сыныпта «Қоспалар» тақырыбын өткен кезде «неге» және «қалай оқытамыз» деген сұрақтардың негізінде сабақты жүргізе отырып, осы тақырып барысында оқушылар нені білулері қажет егендігін айқындау керек. Яғни, жай заттарды қоспалардан бөліп алу әдістерін, жай және күрделі заттарды тани білу сияқты деректермен таныс болу қажет. Соның нәтижесінде мұғалім кері байланыс жасай отырып білім алушыларды бағалайды.

2. Шынайылық, анықтық және валидтілік. Бағалау критерийлерге сүйене отырып шынайы, әділ болуы қажет.

3. Ашықтық және нақтылық. Бағалау оқу үдерісіне қатысушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруы және ынталандыруы қажет. Мысалы, 0-сынып оқушыларын сабаққа қызықтыру үшін әртүрлі смайликтерден пайдаланылады.

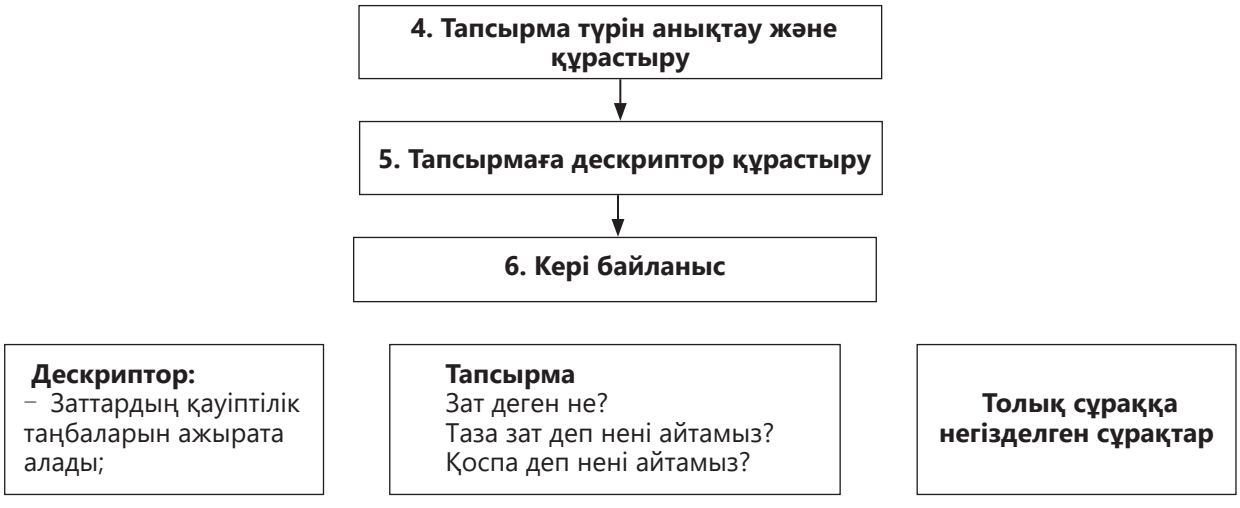
4. Үздіксіз. Бағаны әр сабақ сайын қойып отырған дұрыс. Сол кезде мұғалім сынып оқушыларының білім деңгейін бақылай алады, оқушыларда тапсырмаларды өз уақытында орындау дағдысы қалыптасады.

Қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру

1. Оқу бағдарламасы бойынша оқу мақсаттарын айқындау → **2. Оқу мақсаттарын ойлау дағдыларының деңгейлерімен сәйкестендіру.**
3. Бағалау критерийлерін құру.

№	Бөлім	Бөлімше	Оқу мақсаттары
1	I тарау. Химия пәніне кіріспе. Таза заттар және қоспалар	Элемент, қоспа және қосылыс	7.4.1.1 элементті бірдей атомдардың жиынтығы ретінде түсіну; 7.4.1.2 таза заттар атомдардың немесе молекулалардың бір түрінен түзілетінін білу
2		Зертханалық жұмыс №1 «Заттардың қоспалары мен қосылыстарын салыстыру»	7.4.1.3 элемент, қоспа және қосылыс түсініктерін ажырата алу;

Ойлау дағдыларының деңгейлері	Бағалау критерийлері
Талдау, синтездеу, түсіну, анализдеу	Таза заттар атомдардың немесе молекулалардың бір түрінен түзілетінін біледі. Элемент – жай зат, қоспа және қосылыс түсініктерін ажырата алады.

Кесте – 2. Қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру

Жаңартылған білім беру мазмұны аясында химияның барлық кезеңдерінде (ұйымдастыру, ұғыну, рефлекс) формативті бағалауды әр түрлі формада жүзеге асыруға болады. Ауызша қарым-қатынас басым болған жағдайда химия сабақтарында қалыптастырушы бағалау әдістері сыни ойлауды, диалогтық өзара әрекеттесуді, өзін-өзі қалыптастыратын оқытуды дамытуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде оқыту мен білім берудің тиімділігіне оң әсерін тигізеді.

Сабақтың кіріспе бөлімі ретінде ұйымдастыру кезеңі бірлескен орта құруды, үй тапсырмасын тексеруді және болашаққа мақсат қоюды қамтиды. Коллаборативті орта құру барысында мұғалім сұрақтар қоя отырып, сыныптың және әр білім алушының көңіл-күйін бағалайды, осылайша кері байланысты қамтамасыз етеді. Үй тапсырмасын тексеру барысында алдыңғы тақырыптардың даму деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін көп деңгейлі тесттер қолданылады. Тапсырмалардың дұрыстығын бағалау өзара тексеру немесе өзін-өзі тексеру аясында жүзеге асырылады, бұл білімгерлердің өзін-өзі дамытуына оң әсер етеді. Мұғалім мен білім алушылардың диалогтық өзара әрекеттесу процесінде сабақтың мақсаты айқындалады. Бірлесе отырып мақсат қою мотивацияны дамыту тұрғысынан тұрақты кері байланысты қамтамасыз етеді.

Сабақтың жетекші бөлігі ретінде ұғыну кезеңі екінші деңгейлі материалдармен топтық жұмысты және проблемалық мәселелермен жеке жұмысты қамтиды. Жұмыстың барлық түрлері өзіндік ерекшеліктерімен қалыптастырушы бағалау әдістерін көрсетеді. Ұғыну сатысында бағалаудың басты талабы – білім алушылардың бағалау критерийлерін құруға қатысуы болып табылады.

Рефлексия кезеңі сабақтың қорытынды бөлігі ретінде жаңа тақырыпты қаншалықты сәтті игерілгендігі бағаланады. Рефлексия сатысының міндетті кезеңі білім алушылардың орындаған тапсырмаларының мазмұнын жазбаша, ауызша немесе символдық түрде бағалауы болып табылады. Сонымен қатар мұғалім сабақтың мақсатына жеткен не жетпегендігін білу үшін өзін-өзі бағалайды және өз қызметінің одан әрі бағытын анықтайды. Үй тапсырмасын рефлексия сатысында ұйымдастыру білім алушылардың жеке траекторияларын құруды қамтиды [Зейнолова О.А., 2019, с. 92-94].

Қалыптастырушы бағалау оқу сапасын жақсартуға, алға қойылған мақсаттарға жетуге көмектеседі. Сонымен қатар мұғалімнің күнделікті тәжірибесінде әр түрлі бағалау әдістері болуы керек. Мысалы:

1. Тест құрастыру

Бұл әдістің мәні – білім алушылар тақырып бойынша сұрақтарды өз бетінше тұжырымдайды. Тест сұрақтарын өз бетінше құрастыру білімгердің шығармашылық бейімділігін көрсетуге, қткен материалдарды тереңіре пысықтауға мүмкіндік береді. Әдіс қарапайым болып көрінуі мүмкін, бірақ ол тақырыптың шекарасын анықтауды, білімін құрылымдауды, жауабын тұжырымдауды талап етеді.

2. «Апталық есептер»

Бұл әдіс арқылы мұғалім оқу процесі кезінде білімгерлерде туындайтын мәселелер туралы біле алады. Ал студент болса, жаңадан алған білімдерін талдауға, оған не түсініксіз болып жатқанын айтуға, өз білімдерін көрсету дағдыларын

және олардың қалай қалыптасқандығы туралы білуге мүмкіндік алады.

Әр апта сайын білімгерлер үш сұраққа жауап беруі сұралады.

- Осы аптада мен не үйрендім?
- Не түсініксіз болды?
- Егер мен мұғалім болсам білімгерлерге материалды түсінгендерін тексеру үшін қанадай сұрақтар қояр едім?

Кері байланыс үшін алынған сұрақтарды оқу арқылы мұғалім:

- Білімгерлерде қалыптасқан мағыналық қиындықтар мен қате түсініктерді анықтайды;
- Пайдалы кері байланыс жасайды және курстың мазмұнын қайта құра алады;
- Білім алушының оқу іс-әрекетін қалай меңгергенін біледі.

3. «Бағдаршам»

Қалыптастырушы бағалаудың бұл тәсілін мұғалім тақырыпты түсіндіруде және қажет болған жағдайда білімгерлердің білімін тексеруде қолдана алады. Түсіндіру процесінде белгілі бір кезеңде мұғалім білім алушылардан бағдаршамның түсі арқылы түсіну деңгейлерін көрсетуін сұрайды.

- жасыл түс: «Мен жасай аламын. Мен оны жасадым».

- сары түс: «Мен онша сенімді емеспін. Маған кеңес қажет».

- қызыл түс: «Мен жасай алмаймын. Көмек қажет».

Қалыптастырушы бағалау білім алушының өсуі үшін бастама бола алады. Бұндай бағалау мұғалімнің көңіл-күйімен және басқа да жағдайлармен байланысты емес. Оның басты артықшылығы – әр білімгердің өз нәтижелерін бағалауы, нәтижелерді жақсарту үшін өз бетінше жұмыс жасай алуы [К.С. Ахметкаримова, К.И. Шубакова, Б.Н.Бигельдинова, 2015].

Қорыта келе, қалыптастырушы критериалды бағалау студенттердің өзара әрекеттесуінің ұжымдық, жұптасқан әдістерін әр т үрлі комбинацияларда біріктіретін, білімгерлердің жұмысы туралы әртүрлі адамдардың пікірлерін салыстырулы және олардың жұмысын өзін-өзі бағалауды қамтитын критерийлерді қолданудың арнайы көп сатылы процедурасын ұйымдастыруды қамтиды. Бұл жағдайда критерийлер кәсіби іс-әрекеттің маңызды белгілерін көрсететін белгілер болып есептеледі. Әр критерийді басқа адамдармен талқылау білімгерге критерийдің мәнін түсінуге және оны басқалардың қаббылдауы мен қарым-қатынасы арқылы әр түрлі тұрғыдан көруге мүмкіндік береді [Землянская Е. Н., 2018, с. 800-811].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства. Методическое пособие. 2012 г.
2. Оқушылардың оқу жетістіктерін критеһиальды бағалау/ Оқу әдістемелеік кешен. – Семей: 2013 ж. 23 б.
3. https://sites.google.com/site/uzadacha/m-4-kriterii-ocenivania-dla-ucebnyh-zadac
4. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ: Учебно-методическое пособие/О.И. Можаева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденова. – Астана: АОО «Назарбаев Интелектуальные школы», 2016 г. 56 с.
5. Зейнолова О.А. Использование формативного оценивания на уроках географии// «Актуальные научные исследования в современном мире» ISCIENCE.IN.UA. Абай. – Казахстан. 2019 г. 92-94 с.
6. Методы формативного оценивания: из опыта работы тренера: Учебно-методическое пособие/ К.С. Ахметкаримова, К.И. Шубакова, Б.Н.Бигельдинова. – Караганды: РИО «ИПК ПР», 2015 г.
7. Землянка Е.Н., Галямова Э.М., Безбородов М.А. Нелинейная педагогическая система университетической подготовки учителя в информационном обществе // образовательное пространство в информационную эпоху:сб. Науч. Тр. Междунар. Науч.-прак. Конф./под ред С.В.Ивановой. М.: ФГБНУ «Институт стратегии развития образования РАО», 2018. 800-811.

ӘОЖ 371. 3:54

АЛТЫНБЕКОВА МИНАШ
Химия ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

КУЛМЕТОВА ШАХЛО
Магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада мектепте химияны оқытуда оқушылардың шығармашылығын қалыптастыру жолдары жан-жақты қарастырылған. Осы саладағы зерттеген ғалымдардың еңбектері талданып, олардың пікірлерінен сараланған. Шығармашылықты дамытудың алғышарттары нақтыланып, химияны жан-жақты және кешенді оқытуда оқушылардың шығармашылық мәселелерін дамытуда терең теориялық білім, оқыту процесіндегі дидактикалық белсенділік ұстанымдар, жалпы орта білім беруге қажетті концептуалдық жолдарды есепке алудың маңызды екендігі сараланған. Мақалада сонымен қатар шығармашылық тапсырмаларды орындағанда оқушылар химия пәніне қатысты ұғымдарды, олардың қасиеттері мен ерекшеліктері жайлы білгенін толықтыра түсетіні, заттардың қасиеттерін толық есепке алып, оған тиісті барлық жәйттерді ескеріп, қандайда бір жаңа түйін, тың шешім жасаудағы қатынастарды қамтитын әдістерді меңгеретіндігі әдістемелік тұрғыда түсіндіріледі.

Түйінді сөздер: шығармашылықты дамыту, шығармашылық қабілет, шығармашылық ойлау, шығармашылық деңгей, шығармашылық ізденіс, шығармашылық тапсырмалар, химияны оқыту әдістемесі, химиялық формула, тәжірибе жасау, шығармашылықпен оқыту, логикалық ойлау.

Резюме. В статье подробно рассматриваются пути формирования творческих способностей учащихся при обучении химии в школе. Анализируются работы ученых, которые занимались в этой области, и их мнения различаются. Указаны предпосылки для развития творческих способностей, важность глубоких теоретических знаний в разработке творческих задач учащихся при комплексном и комплексном обучении химии, принципы дидактической деятельности в учебном процессе, концептуальные подходы к общему среднему образованию. Статья также дает студентам всестороннее понимание понятий химии, их свойств и характеристик с учетом свойств веществ, с учетом всех соответствующих факторов, включая новые подходы к новым решениям.

Ключевые слова: развитие творческих способностей, креативность, творческое мышление, творческий уровень, творческий поиск, творческие задания, методика обучения химии, химические формулы, эксперименты, творческое обучение, логическое мышление.

Summary. The article discusses in detail the ways to form students' creativity in the teaching of chemistry at school. The works of scientists who have studied in this field are analyzed and differentiated from their opinions. Prerequisites for the development of creativity are specified, the importance of deep theoretical knowledge in the development of creative problems of students in the comprehensive and integrated teaching of chemistry, the principles of didactic activity in the learning process, the conceptual approaches to general secondary education. The article also provides students with a comprehensive understanding of the concepts of chemistry, their properties and characteristics, taking into account the properties of substances, taking into account all the relevant factors, including new approaches to new solutions.

Keywords: creative development, creativity, creative thinking, creative level, creative search, creative tasks, methods of teaching chemistry, chemical formulas, experiments, creative teaching, logical thinking.

Мектепте жалпы оқушылардың шығармашылығын дамыту мен қалыптастыру – оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаты екенін ұлы ойшылдарымыз Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, данышпан Абай өз еңбектерінде баланың жеке басы мен оның қабілеттерін дамыту жөнінде біршама ойларын айтып қалдырған.

Көрнекті педагогтар К.Х. Ушинский, А.С. Макаренко, Ы.Алтынсарин, М. Жұмабаев әдістемелік шығармаларында іс-әрекетке баулудың жолдарын қарастырып, оқушының шығармашылығына бағыт-бағдар беруді білім мазмұнына енгізді.

Химияны оқыту әдістемесі дидактиканың ашқан жаңалықтарына басшылыққа алып, оларды өзінің әдіснамалық негізі ретінде пайдаланады.

Химияны оқыту әдістемесінің зерттеу нысаны – сол пәнді оқыту іс-әрекеті болғандықтан ғылыми-зерттеу әдістерімен тығыз байланыста

болып, оқушылардың химия объектілерін терең танып-білуіне жол ашады. Химияны оқытуда да басқа пәндер секілді бір-бірімен байланысты білімдік, тәрбиелік және дамытушылық секілді бір бірінен ажырағысыз үшбірлікті мақсат болады. Бұл мақсаттар химиялық орта білім беруде оқытушылардың жинақталып келген мол тәжірибесін логикалық және дидактикалық өңдеуден өткізіліп, оқушыларға терең де түсінікті білім беруге бағыттайды.

Осыған орай мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Балаларымыз қай жерде тұрса да, қандай тілде оқыса да сапалы білім алуы керек», - деп қазіргі кездегі оқытудың мақсаты жеке адамды жан-жақты және кешенді оқыту, тәрбиелеу және дамыту жөнінде айтқаны белгілі [Қ. Тоқаев. Қазақстан халқына Жолдау. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. 2020 жылғы 1 қыркүйек].

Шынымен оқушылардың танымдық шығармашылық мәселелерін, терең теориялық білімді, оқыту процесіндегі дидактикалық белсенділік ұстанымдарды, жалпы орта білім беруде қажетті қазіргі концептуалдық жолдарды есепке алу алдыңғы кезекте тұрады.

Сондықтан, қазіргі таңда мектепте шығармашылықты дамыту бағытында оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қолға алып, жан-жақты білімді, кез келген қиындықтарда өзі екі жақты дұрыс шешім қабылдай алатын, бойында адамгершілік қасиеті мол, тәрбиелі жеке тұлғаны оқытып шығаруды басты міндет деп санайды.

Химияны оқытуда әр мұғалім оқытудың қазіргі жаңа технологиялары мен, оқытудың шығармашылық әдіс-тәсілдерін күнделікті сабаққа тиімді пайдаланса ғана, оқушылардың химия пәнінен жүйелі де терең білім алуына, шығармашылықпен алған білімдерін болашақ өмірінде пайдалана білуге жол ашылмақ.

Ең алдымен оқушының мектепте химия сабағынан оқыған теориялық білімдерін негізге ала отырып, өз бетімен шығармашылықпен жұмыс істеу әрекеті мен қазіргі заманға сай ақпараттық технологияларды қолдану арқылы пәнге деген қызығушылығы, белсенділігі артады.

Шығармашылық ойлаудың нәтижесі белгілі түсініктерді, ұғымдарды, формулалар мен периодтық таблицадағы элементтерді түсіндірумен шектелмейді, ол жаңа міндеттерді орындау әдістерін жасайды, немесе оны өзгертудің тың әдістерін тудырады. Шығармашылық ойлаудан шығармашылық қиялдау туындап, оқушылардың білім деңгейі арта түседі. Бұл туралы ғалым Д. Берді: «Қиялдық экспериментте – химиялық тәжірибенің кейбір сатылары оқушының ойында құрастырылып, жүріп жатады» деп тұжырым жасайды [Берді Д.К., 2018, б. 238]. Шынымен де сабақ қанша сапалы, шеберлікпен өтсе те, оқушы тарапынан өзіндік белсенділік, шығармашылық талпыныс, пәнге деген қызығушылық әрекеті болмаса, химия пәнінен алған білімнің нәтижелі, сапалы меңгерілуі екіталай.

Сондықтан шығармашылық ойлаудың нәтижелі болуы білім мен іскерліктің арқасында жүзіне асады. Әлі бала ойында орнығып бекімеген фактілер, қасиеттер, құбылыстар алдымен санада бейнеленеді, мұның өзі де қиялдаумен, қиялдаудың көмегіне сүйенеді. Қиялдаумен жасалған шығармашылық еңбек, іс-әрекеттер үнемі нәтижелі аяқталады.

Қоғамдағы өзгерістерге сай оқушының танымдық белсенділігін өздігімен білім алу арқылы шығармашылық дағдысын қалыптастыру, зерттеушілік қабілетін арттыру жолдарын таңдау оқытудағы негізігі мәселелердің бірі. Өздігімен білім алу арқылы оқушы:

- Шығармашылық іс-әрекет тәсілдерін игеруге талпынады;
- Өз қабілетінің деңгейін анықтай алады;
- Өз бетімен ойлануға, жоспар құруға дағдыланады;
- Өз әрекетінің орындалуын қадағалай отырып, шығармашылық ізденіс қабілеті артады;
- Мақсат қою, өз іс-әрекетін жоспарлауға машықтанады;
- Керекті ақпараттарды іздеу көздерін анықтай алады;
- Сонымен қатар өз әрекетін өзіндік бағалауғада машықтанып, шығармашылық ізденіс қабілеті де артады;

«Мен шәкірттерімді ешқашан да үйретпеймін, мен тек олардың үйренуіне тиімді жағдайлар жасауға тырысамын» - деп ұлы ғалым А.Эйнштейн айтқандай, оқушының өзіндік білім алу жұмысын тиімді ұйымдастыру, жоспарлау өзара бірлескен іс-әрекеттердің нәтижелі іске асуына негізделеді. Сондықтан әрбір оқушының өзіндік жұмыстарының нәтижеге бағытталуын қамтамасыз ету үшін мұғалім бағыт-бағдарды тиімді ұйымдастыра білу керек. Ол үшін мұғалім өзінің саяси-экономикалық, психологиялық және педагогикалық білімін жетілдіріп, әдістемелік шеберлігін шыңдап отыруы керек. Оқытудың жаңа бағыттағы технологияларына бағытталған тапсырмалар оқушының тұлғалық танымдық қабілеттерін дамытуға, өзін-өзі танумен бірге даму бағыттарын анықтауға, шығармашылық дағдыларын дамытуға, еркін сөйлеуге, өз ойын анық тұжырымдап дәлелдемелер арқылы жеткізе білу қабілеттерін дамытуға жетелейді. Бұл бағытында жас ерекшеліктеріне сай, физиологиялық мүмкіндіктерінің теңгерімін ескеріп отыру абзал. Тәжірибе барысында көрсеткендей оқушының өздігімен шығармашылық жұмыс жасау дағдысын қалыптастыру және дамыту – күрделі процестің бірі. Мұғалім оқушының өзіндік зерттеушілік әрекетін қалыптастыруда оқушыға нақты зерттеудің әдістерін, жүйелерін қандай тәсілді қолдану арқылы нәтижеге жетуге болатын әдістерін үйрету керек[Ибраева О.Ж., 2016, б.62]. «Мұғалім әрдайым ізденісте

болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай мұғалімнің ізденісі жан-жақтылығы, құзіреттілігі арқылы айқындалса, сол құзіреттілік оқушы шығармашылығы арқылы көрінеді. Мектеп қабырғасында оқытылатын пәндер бойынша дарындылық танытқан оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту өз ісіне жауапкершілікпен қарайтын мұғалімнен педагогикалық- психологиялық көріністі талап етеді. «Шығармашылық» ұғымының жалпы теориясын зерттеген С.Л. Рубинштейн «оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады» - дей келе, «шығармашылық, шешімінің нәтижесі баланың өзі үшін жаңалық болса жеткілікті» екендігін айтады, яғни баланың шығармашылық өнімді еңбегі оның жеке тәжірибесімен салыстырылады. Шығармашыл адам жаңашыл, ізденімпаз болады, алдына қойған мақсаттарын жүзеге асыру барысында кездескен кедергілерді жеңе алады, үздіксіз ізденіп отырады. И.Д. Левидовтың пікірінше, оқушылардың шығармашылық қабілеттері деп іс-әрекет қорытындысында жаңа бір нәрсені үйренулері және оқушылардың даралық бейімділіктерінің, қабілеттерінің, тәжірибелерінің көрінуі болып табылады. Оқушылардың шығармашылық қабілетін танып білу үшін олардың қабілет деңгейін әр алуан болатынын ескеру керек. Қабілетін анықтау үшін психологиялық тесттер қолдануға болады. Көптеген психологтар оқушылардың жасы өскен сайын нерв жүйелерінің мүмкіндіктері кеңейіп, қалыптастырып отыратындығын, бірақ оқушының дамуы үшін ең қажетті, құнды қасиеттерінің біртіндеп жоғалып отыратындығымен түсіндіре отырып, бала қабілеттерінің дамуы үшін ең қымбатты кезеңді тиімді пайдаланып алуға асығу керектігін ескертеді. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай зейіні тұрақсыз, қабылдау мүмкіндіктері де әр алуан болады.Бейімділік – бұл адамның белгілі бір іс - әрекетпен айналысуға бет бұрысы, оған көңілінің аууы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Сондықтан да біздінше, балалық кезде ерекше көзге түсетін бейімділіктердің келешекте олардың қабілеттерінің көрсеткіштері екенін ескеріп, оқушылардың бейімділіктерін дер кезінде көре біліп, оларды соған сәйкес қабілеттерді дамыту біздің міндетті борышымыз екенін ұмытпауымыз керек.Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту жөнінде И.П. Волновтың айтқан пікірі өте құнды. Ол балалардың әр саладағы қабілеттерін айқындау, дамытуға қажетті, тиімді жағдай туғызуы, бірінші сыныптан бастап балалардың қабілеттерін, бейімділіктерін дамытатын дербес, өздігінен орындайтын шығармашылық тапсырма жүйесін құру, оны сыныптан тыс жұмыстар арқылы да жүзеге асыруға болады дейді[Таласова Б. М., 2015, б. 219].

Г.Щукинаның пікірінше, танымдық қызығушылық-бұл "таным саласына, оның пәндік жағына және білімді игеру процесіне бағытталған жеке тұлғаның таңдаулы бағыты". Жалпы алғанда, оқушылардың танымдық қызығушылығы мектеп пәндерінде ұсынылған білімді игеруге бағытталған. Сонымен қатар, ол тек осы тақырыптың мазмұнына ғана емес, сонымен бірге осы білімді алу процесіне, танымдық белсенділікке де бағытталған. Бұл жағдайда танымдық қызығушылық интеллектуалдық, ерікті және эмоционалды сияқты психикалық процестердің үйлесімі болып табылады[Джабраилова Л. Х., Астамиров С. А. 2019, б. 247]. Олай болса, химиялық зертханалық-тәжірибелік жұмыстарды жасауда негізгі субъект оқушылар болады да оның жеке басының тұлғасы, санасы, танылуға тиісті және танылу үстіндегі айнала қоршаған дүниеге қатынасы және таным процесіне қатынасы байқалады. Әрі бұндай жұмыстар оқушылардың шығармашылық деңгейін де анықтай отырып, оның мұғалімнің ұйымдастыруымен бірлестікте орындалатындықтан және соған қарамастан өзінің субъективтік-тұлғалық негізін де жоғалтпайды.

Т.С. Сабыровтың пікірінше, танымдық іс-әрекеттің ерекшелігінің біріне оның оқу құрылымы жатады. Танымдық іс-әрекет пен шығармашылық әрекет бір бірімен қабысып жатқанын ескеретін болсақ, оның құрылымына да кез келген іс-әрекетке жататынын компоненттердің болатынын айтуға болады. Алайда, бұл іс-әрекеттің мақсаттық және бағдарламалық сипаты міндетті түрде игерген білімдерімен, біліктерімен, дағдылармен қамтамасыз ететін жүйелікті, бір ізділікті талап етеді. Нақтырақ айтар болсақ, танымдық-шығармашылық іс-әрекет бүкіл оқыту процесінің құрылымына тәуелді болып шығады [https://45minut.biz/wp-content/uploads/2018/03/-1].

Химия сабақтарында оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруда оқу материалдарын іскерліктер негізінде жүзеге асыруда оқыту мазмұны, әдістері, формалары мен құралдарымен қатар тәжірибелік сипаттағы шығармашылық тапсырмалардың да алатын орны бар.

Шығармашылықты дамытуда логикалық ойлауға үйретудің басты міндеті – оқушыларға кездесетін барлық фактілерді белгілі ұғымдарға, ал есептердің бәрін оларды шығарудың белгілі тәсілдеріне апару, ал шығармашылық ойлауға үйрету, керісінше игерілетін ұғымдар мен әдістердің бәрін сынап бағалауды талап етеді.

Химия сабағындағы оқушылардың шығармашылығын дамыту саранмандық сабақтар, саранмандық тәжірибелерді орындаулары, есептерді шешуі, формулалар бойынша реакциялардың теңдеуін құрастыру, жаттығуларды орындау, бақылау және тексеру жұмыстарын орындау, оқулықпен жұмыс, анықтамалар және әр түрлі қосымша әдебиеттермен жұмыс, саранмандық жұмыстардың есебін жазып орындау, танымжорық материалдарын өңдеу жұмыстарында жүзеге

асырылып отырады.

Химия пәнінен осы ғылымына көбірек қызығатын оқушылармен шығармашылықты дамыту мақсатында жеке-дара жұмыстар да жүргізіледі. Бұларға теориялық немесе саламандық жұмыстарды орындауға байланысты жеке тапсырмалар, ғылыми баяндамалар, рефераттар даярлау, кабинетті жабдықтауға қажетті құралдар мен көрнекіліктер әзірлеу, талдауға, синтездеуге байланысты зерттеулер, олимпиадалық есептерді шығаруға дайындық, жарыс кештеріне даярлану, т.б. жұмыстар жатады. Оқушылар ұжымы бір тақырып бойынша топқа бөлініп саламандық жұмыстарды бірлесіп орындауға, есептерді бірлесіп шешуге бағыт беруге болады. Сонымен қатар мұндай оқушыларды көрме ұйымдастыруға, олимпиадалық есептерді шешіп, зерттеу жұмыстарын жүргізуге талпындыруға болады.

Инновациялық педагогикалық технологиялар негізінде химия пәнін оқытудағы мақсат – оқушының зерттеушілік, шығармашылық қабілеттерін дамыту:

тоқтаусыз өзгерістегі қоғам талабына сай рухани интеллекті, өзін-өзі басқара алуға, жаңаша жобалар мен идеяларға шығармашыл болуға, ойлау қабілеттіліктерін дамыту, оқушының пәнге деген қызығушылықтарын арттыру, білім сапасын жақсарту және оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыра отырып:

- оқушылардың экологиялық мәдениетін дамыту, олардың табиғат пен минералды ресурстарға, туған өлкесінің өсімдіктер мен жануарлар әлеміне ұқыптылықпен қарау және өз елінің табиғи байлығын қорғау мен көбейту негізінде жаратылыстану саласында білім берудің экологиялық құраушысын кеңейту;

- өздігінен орындайтын тәжірибелік, эксперименттік жұмыстарды сан түрлі әдістер мен технологияларды қолдану арқылы функционалдық сауаттылықтарға жататын бөлігіне ерекше мән беріп, жүйелеп үйрету;

- күнделікті өмірде бізді қоршаған химиялық, физикалық, биологиялық құбылыстарды, әртүрлі заттар мен азықтарды қауіпсіз және тиімді пайдалану;

- жаратылыстану пәні бойынша практикалық жұмыстарды жобалау, моделдеу және орындау, диаграммаларды, рекация теңдеулерінің схемаларын оқи білу;

- байқау немесе өлшеу нәтижелерін кестелер, графиктер көмегі мен көрсету;

- алған білімдері негізінде жаратылыстану – ғылыми құбылыстарды түсіндіру немесе суреттеу, сонымен қатар өзгерістерді болжау;

- қорытынды шығару, оларды талдау және негіздемесін бағалау үшін ғылыми дәлелдеулерді және мәліметтерді пайдалану. Қойылған мақсат, міндеттерге жету жолында мектепте жағдай жасалған: химия кабинеті талапқа сай жабдықталған, интерактивті тақта, электронды оқулықтар, интернет жүйесі, виртуальды зертхана, видео тәжірибелер, металдар коллекциясы, кристаллдық торлардың макеттері, органикалық, бейорганикалық химиядан тараулар бойынша кестелер, саламандық жұмысқа қажетті реактивтер[Кусаинова А. М. 2016, б.313].

Химия сабағын әдебиетпен де байланыстырып, «Кестешінің бізі – алтын, кемеңгердің сөзі – алтын, көрегеннің көзі – алтын», «Алтын алма, ақыл ал», «Ақыл тозбайды, алтын шірімейді», «Бір жерде алтын сыйлы, бір жерде халқың сыйлы», «*Темір* сырын отта танытады, адам сырын жоқта танытады», «*Темір* байлық – тозбас байлық», «Күміс күнге қонса, алтын өз аяғымен келер», «Жайсыз болған жаздан, жайлы келген қыс артық, көріксіз соққан күмістен, келісті соққан мыс артық», «Сумен ойнама – батарсың, отпен ойнама – жанарсың», «Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің жауабы бар», «Ақпаса – су сасиды, ойламаса ми сасиды» секілді мақал-мәтелдерді сабақ барысында пайдаланып отыру олардың тілдік қорының да дами түсуіне септігін тигізсе, химиялық ұғымдарға өлең немесе мәтін құрастыру оның ойлауын өзіндік көзқарасын қалыптастырады, әрі тәрбие. Мұның бәрі болашақта өмірде қажет болатын нәрселер.

Химия сабағында оқушылардың шығармашылығын арттыруда ақпараттық технологияларды пайдаланудың да маңызы бар. Ол оқушының химия пәнінен алған білімінің сапасын кеңейтуге, өз бетімен шығармашылығын арттыруға әкеледі. Заман ағымына қарай сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану оқушының дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін қорытындылау кезінде қосымша материалдар жинақтап, білімдерін кеңейтіп, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, қисынды ойлау жүйесін қалыптастырып, шығармашылығын дамытады.

Оқушы ғаламтордан қажетті материалдарды алып, анықтамаларды, химиялық формулаларды, сөздіктерді дұрыс пайдалана білуге үйретеді. Мысалы, бір ғана химиялық формуланың өзінен көп ақпарат алуға болады. Кез келген заттың химиялық құрамын ажыратып беретін химиялық формула – химиялық тілдің ең маңызды бөлігі болып есептелінеді. Химия сабағын ұйымдастырудың алғышарттарының бірі – ол қосымша материалдарды тақырыпқа сай шығармашылықпен іріктеп, дидактикалық, техникалық құралдарды, электрондық оқулықтарды мақсатқа сай, оқушы сезіміне әсер ететіндей тұрғыда пайдалана білуімен сипатталады.

Сабақтан тыс уақытта оқушыларды қисынды ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамыту үшін оқушылардың шығармашылық ізденісін, тапқырлығын, зеректігін, ойлауға икемділігін, өмірге ғылыми көзқарасын дамытуға «Жас химик», «Жүзден жүйрік», «Химия әлеміне саяхат», «Химия және денсаулық» сияқты танымдық ойындарды қол-

дануға болады. Алдымен өзекті тақырыпты басшылыққа ала отыра және істелінген жұмыстарды қорытындылай келе өзін-өзі бағалай білетін, шығармашылық деңгейі жоғары жан-жақты тұлға қалыптастыра отырып, оқушының білім сапасын, алған білімдерін байқап көріп, оқушы құзырлылығын дамытуға сай материалдар мен тапсырмалар ұсынылады. Осындай тәжірибелер оқушылардың білімін, дағдыларын, ойлау қабілеттерін, шығармашылық ізденістерін дамытуға ықпалын тигізеді [Қожбанова Н.К. 2016, б.6].

Қорыта келгенде, бүгінгі кезде химия сабағында оқушылардың шығармашылығын дамыту үшін химия пәнінен сабақ беретін мұғалімнің шеберлігімен қоса оқушы білімінің терең болуы, өз тәжірибесінде кездесетін мәселелерді анықтап, оларды шешудің әдіс-тәсілдерін, жолдарын табуды талап етеді. Химия пәнін шығармашылықпен оқытуды мақсатты түрде қадағалап, оқушыларға химиялық үрдістердің мағынасын, негізгі заңдар мен заңдылықтарды түсініп, оларды шынайы өмірде қауіпсіз қолдана алуға, мәселелерді шеше білуге, қажетті ақпаратты сыни бағалай алуға және екі жақты шешім қабылдай білуге, түрлі формада тиімді коммуникация орнатуға мүмкіндік беруге бейімдеу екенін ұмытпаған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қ. Тоқаев. Қазақстан халқына Жолдау. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. 2020 жылғы 1 қыркүйек.

2. Берді Д.К. Оқыту үдерісіндегі виртуальды химиялық эксперименттің рөлі. Ясауи университетінің Хабаршысы. №3, 2018. - 238-244 бб.

3. Ибраева О.Ж. Іс-әрекеттегі зерттеу: Химия сабақтарында белсенді оқыту әдіс-тәсілдерін қолдану. 2016. № 10.4 (114.4). - 62-64 бб.

4. Кенбаева Н. и др. Оқушының өздігінен білім алуын және шығармашылық дағдысын қалыптастыру жолдары //International Scientific and Practical Conference World science. – ROST, 2017. – Т. 4. – №. 6. – 32-35 бб.

5. Таласова Б. М., Сапар Ж. Н. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту //Вестник Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева. – 2015. – Т. 4. – №. 219-220 бб.

6. Джабраилова Л. Х., Астамиров С. А. Интернет-взаимодействие в образовании как средство развития познавательной активности учащихся //Главный редактор: РС-Э. Юшаева, к. э. н., доцент ЧГПУ Ответственный секретарь: ЛХ Джабраилова, к. э. н., доцент ЧГПУ. – 2019. – 247- 248 бб.

7. https://45minut.biz/wp-content/uploads/2018/03/-1

8. Кусаинова А. М. Химия сабағында инновациялық әдістер мен білім технологияларын пайдалана отырып оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру //Том 5. -2016. –313 б.

9. Қожбанова Н.К. Химия пәнін оқытуда АКТ пайдаланудың тиімділігі. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы, Батыс Қазақстан облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты».- 2016.-6-7 бб.

УДК 373.2

АМАНЖОЛОВА ӘСЕЛ НҰРЛАНҚЫЗЫ
м.п.н., преподаватель
Казахский национальный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы

ИМИНОВА ЮЛДУЗ БАХТИЯРОВНА
м.п.н., преподаватель
Казахский национальный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы

РАЗВИТИЕ ПОИСКОВО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ ОПЫТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Түйін. Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі ересек топ балалардың іздеу және зерттеу дағдыларын дамыту қажеттілігі туралы мәселелер ашылады. Іздену және зерттеу қызметі балалардың бойында алынған ақпаратты талдау, салыстыру, жалпылау қабілеті сияқты қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді, яғни сыни ойлауды, шығармашылық қабілетін, қарым-қатынас пен ұжымдық қарым-қатынасты дамыту. Іздестіру-зерттеу қызметін дамыту эксперименттік іс-әрекетті ұйымдастыру процесінде белсенді түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен бірге, әлемдегі жағдайды және карантиндік шараларды ескере отырып, авторлар мұғалімдер мен ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беру бойынша шаралардың тиімді түрлерін ұсынды.

Түйінді сөздер: ересек мектепке дейінгі жас, танымдық қызығушылық, ізденушілік және зерттеу қызметі, эксперименталды іс-әрекет, сыни ойлау.

Резюме. Данная статья раскрывает вопросы необходимости развития поисково-исследовательских навыков у старших дошкольников. Поиско-исследовательская деятельность дает возможность развивать у детей такие качества, как умение анализировать, сравнивать, обобщать получаемую информацию, то есть развивать критическое мышление, креативность, коммуникацию и командную работу. Развитие поисково-исследовательской деятельности можно активно осуществлять в процессе организации опытной деятельности. При этом, учитывая ситуацию в мире и карантинные меры, авторами предложены наиболее эффективные формы мероприятий по психолого-педагогическому просвещению педагогов и родителей.

Ключевые слова: старший дошкольный возраст, познавательный интерес, поисково-исследовательская деятельность, опытная деятельность, критическое мышление.

Summary. This article reveals the need for the development of search and research skills in older preschoolers. Search and research activity makes it possible to develop in children such qualities as the ability to analyze, compare, generalize the information received, that is, develop critical thinking, creativity, communication and teamwork. The development of search and research activities can be actively carried out in the process of organizing experimental activities. At the same time, taking into account the situation in the world and quarantine measures, the authors have proposed the most effective forms of measures for psychological and pedagogical education of teachers and parents.

Keywords: senior preschool age, cognitive interest, search and research activity, experimental activity, critical thinking.

Как известно, познавательная деятельность детей активно развивается, начиная с дошкольного возраста, характеризуясь постоянным стремлением узнать что-то новое, получить яркие впечатления, проводить опыты и эксперименты, направленные прежде всего, на изучение окружающего мира.

В связи с этим, в Государственном общеобязательном стандарте и Типовой учебной программе по дошкольному воспитанию и обучению Республики Казахстан, одним из ключевых направлений образовательной области «Познание», раздела «Естествознание» является создание условий для познавательно-исследовательской деятельности, включающей решение таких задач, как развитие личности дошкольника, владеющего навыками познавательной деятельности, необходимыми для взаимодействия с окружающим миром; расширение знаний о предметах и явлениях живой и неживой природы, знание о сезонных явлениях, о растениях [Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения Республики Казахстан, 2012, с. 12-13; Типовая учебная программа Дошкольного воспитания и обучения РК, 2016, с. 202-212].

Решение данных задач возможно при условии, если ребенок проявляет к этому интерес. Поскольку интерес – это реальная причина действий, ощущаемая человеком как особо важная. Он является одним из постоянных мотивов деятельности. Особый вид интереса - это интерес к познанию, или как его принято называть познавательный интерес.

Познавательный интерес- это активная познавательная направленность, связанная положительным эмоционально окрашенным отношением к изучению предмета, явления с радостью познания, преодолением трудностей, созданием успеха, с самовыражением и утверждением развивающейся личности.

Так, теоретическое обоснование в трудах А.Н. Леонтьева, Л.И. Божович, Г.И. Щукиной раскрывается сущность познавательного интереса как сложного психического образования, определяя стадии его развития:

- положительное отношение к опытной деятельности;
- проявление инициативы, самостоятельности;
- исследовательские умения;
- проявление любознательности;
- умение задавать вопросы [Божович Л.И., 2008, с. 170-175].

Методологические основы познавательного интереса к природе раскрываются в трудах казахстанских исследователей Э.А. Турдыкулова, Н. Сарыбековой, Ж.И. Балтагуловой, Б.М. Мырзахметовой, Ж.Н. Базарбековой, А.К. Егинисовой, Е.В. Мусихиной, З.Е. Сыдыковой, А.Б. Айтжановой и других [Боранбаев А.С., 2004, с. 15]. Так, авторы в своих исследованиях уделяют особое внимание повышению инициативности, самостоятельности детей в познании себя и окружающего мира.

Учитывая, какие требования выдвигает перед нами современное общество, каждый родитель хочет видеть своего ребенка успешным, свободно взаимодействующим с окружающими, активным, умеющим анализировать и синтезировать получаемую информацию, то есть с развитым критическим мышлением, креативностью, умением работать в команде. Развитие данных качеств, будет возможна, при условии, если у детей развита поисково-исследовательская деятельность, поскольку исследовательская деятельность –это осмысленная творческая деятельность, в процессе которой дети самостоятельно обнаруживают новые свойства предметов, сравнивают их, анализируют, делают обобщения и умозаключения.

В процессе исследовательской деятельности дошкольник получает возможность удовлетворить присущую ему любознательность, найти ответ на множество интересующих вопросов: Почему? Зачем? Как? Что будет если? почувствовать себя учёным, исследователем, первооткрывателем. В этой связи, дошкольное образование призвано формировать у детей поисково-исследовательскую деятельность, которая станет основой их обучения в начальной школе.

Так, активное развитие поисково-исследовательских навыков позволяет применение во время организованной учебной деятельности и/или режимных моментах опытной деятельности. Поскольку, понятие опытная деятельность рассматривается как практическая деятельность поискового характера, направленная на познание свойств, качеств предметов и материалов, связей и закономерностей явлений.

Исследования зарубежных ученых А.Н. Леонтьева, С.Л. Новоселовой, Н.Н. Поддъякова позволяют сформулировать следующие положения [Поддъяков Н.Н., 1997, с. 6]:

1.Это особая форма поисковой деятельности, в которой наиболее ярко выражены процессы целеобразования;

2.Наиболее мощно проявляется собственная активность ребенка, направленная на получение новых сведений, знаний, на получение продуктов детского творчества;

3.Опытная деятельность является стержнем любого процесса детского творчества.

Исследователями были определены следующие достоинства опытной деятельности:

– формируется эмоциональная сфера детей, творческие способности;
– развивается самостоятельность;
– идет обогащение памяти дошкольника;
– развивается речь;
–ребенок получает реальные представления об изучаемом объекте и его связи с окружающей средой.

На основании вышеизложенного основная цель опытной деятельности заключается в развитии свободной творческой личности дошкольника, являясь источником развития естественнонаучных представлений. В процессе опытной деятельности ребенок-дошкольник учится наблюдать, размышлять, сравнивать, отвечать на вопросы, делать выводы, устанавливать причинно-следственную связь, соблюдать правила безопасности. Освоение систематизированных поисково-познавательных знаний детей, становление опытно-экспериментальных действий формирует основы логического мышления, обеспечивает максимальную эффективность интеллектуального развития дошкольников и их полноценную готовность к обучению в школе.

Особенно учитывая сегодняшнюю ситуацию в мире, карантинные меры, когда большая часть детей находится дома, игры-опыты будут способствовать познавательному развитию дошкольника.

При этом, успешность развития поисково-исследовательских навыков ребенка дошколь-

ного возраста зависит от тесного сотрудничества дошкольной организации и семьи. Решение данных задач требует, чтобы педагоги осуществляли психолого-педагогическое просвещение родителей, которая должна иметь целевую направленность и включающей различных современные формы.

В связи с этим, учитывая занятость родителей и карантинные меры, наиболее эффективными мероприятиями по психолого-педагогическому просвещению родителей являются:

1) Онлайн конкурс исследовательских работ «Юный ученый»;

2) Индивидуальные консультации «Организация детского экспериментирования в домашних условиях»;

3) Онлайн мастер–класс «Создание мини-лаборатории дома».

4) Разработкаэлектронной картотеки для проведения опытов с детьми «Весёлые научные опыты для детей и родителей».

Для повышения профессиональной компетентности педагогов дошкольной организации по формированию у детей поисково-исследовательских навыков посредством опытной деятельности, нами предложены следующие виды работ:

1) Разработка и проведение специальных консультаций по организации кружка «Почемучки»;

2) Разработка инструктажа для педагогов и детей по технике безопасности при выполнении опыта «Лучше исправлять ошибки эксперимента, чем последствия нарушения правил безопасности».

3) Разработка и проведение мастер-класса «Опытно-исследовательская деятельность как средство развития познавательного интереса у дошкольников»;

4) Организация предметно-развивающей среды, включающей материалы и оборудование для проведения опытной деятельности (вода, песок, магниты, свеча, пенная радуга, ловим радугу, лизун и др.);

5) Разработка видео-занятий по проведению опытов для детей и родителей «Занимательные опыты для детей».

Таким образом, для развития познавательного интереса детей дошкольного возраста к изучению окружающей действительности является формирование поисково-исследовательских навыков, которые активно можно развивать в процессе опытной деятельности. Поскольку, опыты и эксперименты ставят перед детьми сложную задачу, требующей умения анализировать, обобщать, сравнивать предметы или явления, то есть формируя у детей новые знания и представления окружающей действительности. В процессе которой дошкольник делает первые шаги по освоению экспериментального метода естественных наук, а главное, в нем развивается любознательность и вкус к познавательной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения Республики Казахстан: утв. 23.08.2012 (с изм. и доп. от 12.08.2016) - Астана: Акорда.

2. Типовая учебная программа утв. 12.08.2016, № 499, с. 202-212 (с изм. и доп. от 29.12.2018, № 721) - Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014235

3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — СПб. [и др.]: Питер, 2008. — 398 с.

4. Боранбаев А.С. Историко-педагогические основы экологизации учебно-воспитательного процесса школы: Автореферат диссертации.- Алматы, 2004.- 29 с.

Поддъяков Н.Н. Сенсация: открытие новой ведущей деятельности // Педагогический вестник, 1997. - №1. - С.6.

ӘОЖ 372.8
МРНТИ 14.07.07

АХАТАЕВА ҰЛСАНА БОРАШҚЫЗЫ
Докторант
Абай атындағы Казақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМЫТУҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бастауыш сыныпта зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру - оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытып, өзіндік жұмыстармен айналысуға, пәннің белгілі бір аймағында білімін жүйелендіруге, жинақтауға, тереңдетуге мүмкіндік береді және практикада қолдануға үйретеді. Бұл іс-әрекетті мұғалім жүзеге асыру үшін олардың жас және дербес ерекшеліктерін еске ала отырып, оқу-тәрбие жұмысының барысында сана-сезімін ояту, өз бетінше жұмыс істей білуге үйрету болашақ маман қызметінің басты міндеті.

Бұл мақалада болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін дамытуға даярлаудың теориялық негіздері қарастырылып, зерттеу, зерттеушілік іс-әрекет, зерттеушілік іскерлік ұғымдарының мәні мен мағынасына анықтама берілген.

Түйінді сөздер: бастауыш сынып, зерттеушілік іс-әрекет, шығармашылық іс-әрекет, зерттеу, бастауыш мектеп, ғылыми-зерттеу қызметі

Резюме. Организация исследовательской деятельности в начальном классе - это способствует развитию познавательных интересов учащихся, развитию самостоятельной работы, систематизации, накоплению, углублению знаний в определенной области предмета и научит применять на практике. Главная задача деятельности будущего специалиста-пробудить сознание, обучение умению самостоятельно работать в процессе учебно-воспитательной работы с учетом их возрастных и индивидуальных особенностей для осуществления этой деятельности.

В данной статье рассмотрены теоретические основы подготовки будущих специалистов к развитию исследовательской деятельности учеников начального класса, даны определения сущности и смысла понятий исследовательской, исследовательской деятельности, исследовательской работоспособности.

Ключевые слова: начальная школа, исследовательская деятельность, творческая деятельность, исследования, начальная школа, научно-исследовательская деятельность

Summary. Organization of research activities in the primary class- it contributes to the development of cognitive interests of students, the development of independent work, systematization, accumulation, deepening of knowledge in a particular area of the subject and will teach to apply in practice. The main task of the future specialist is to awaken consciousness, to learn the ability to work independently in the process of educational work, in accordance with their age and individual characteristics for the implementation of this activity.

This article describes the basics of training future specialists for the development of research activities of primary school students, also there is given definitions of essence and meaning of concepts of research, exploration activity, research workability.

Keywords: elementary school, research, creative activity, researches, primary school, scientific research activity.

Қазіргі таңда қоғамдағы қарқынды өзгерістер бүгінгі заман тұлғасынан шығармашылықпен ойлауға қабілетті, өзіндік пікірі мен бастамашылдық сияқты жаңа сапалардың болуын талап етеді. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орындарында маман даярлауда оларды дамыту ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғамның интеллектуалдық әлеуетін сақтап қалуға ықпалын тигізетінін түсіну қиын емес. Елімізде қабылданған Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: Қазақстандық білім беру мен ғылым жүйесін жаңғыртудың қазіргі заманғы кезеңі әрбір адамның сапалы мектепке дейінгі тәрбие мен мектептегі білімге қолжетімділігін, колледж бен университетте жаңа кәсіби дағдыларды алу, зерттеу және шығармашылық құзыреттерін дамыту мүмкіндіктерін көздейді [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205*], - деп көрсетілген. Аталған міндеттерді жүзеге асырудың көзі жоғары оқу орнында болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға даярлау болып табылады.

Философардың пікірінше, зерттеушілік – бұл таным үдерісінің жаңа білімді меңгерудегі бір түрі және ол теориялық және эмпирикалық екі деңгейде нақтылығы, дәлелдігі, объективтілігімен, қайта жаңғыртуымен сипатталады. Дегенмен бұл пікір зерттеу іс-әрекетіне кері әсер етпейді, өйткені жалпы әрекеттің құрылымдық компоненттері ретінде мақсат, мотив, әрекет, нәтиже мұнда да қарастырылады. Өзінің құрылымында зерттеушілік іс-әрекет көп жағдайда жалпы әрекеттің құрылымдық компоненттерін қайталайды. Атап айтсақ: 1) мақсат, 2) мотив, 3) пәні, 4) әрекет, 5) табыс немесе нәтиже.

Қазіргі үлкен педагогикалық энциклопедияда: педагогикадағы зерттеу – ұйымдастыру формасы, әдістері, принциптері, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі, педагогика тарихы мен теориясы, оқыту мен тәрбиелеудің механизмдері, қоғамдық мәні бар жаңа білімді меңгеруге бағытталған білім мазмұны, заңдылықтары, құрылымы, ғылыми әрекеттер үдерісі мен нәтижесі, - деген анықтама берілген [*Айтмамбетова Б., Божанова К., Ильясова А., 1995, б.122*]. Педагогикадағы зерттеу объектісіне педагогикалық жүйе, құбылыс, үдерістер жатады. Оған: тәрбие, білім беру, дамыту, тұлғаны қалыптастыру ұжым және т.б.

Зерттеушілік іс-әрекет – баланың дүниетаным жайында көзқарасын дамытудың маңызды көздері. Педагогика мен психологияда – «зерттеушілік іс-әрекет» мәнінде баланың қоршаған ортаны өзіндік зерттеуге талпыну негізінде құралған оқытуды айтады.

Тұлғаның білімді меңгерудегі зерттеушілік іс--әрекеті оның әлеуметтік дағдылары, іскерлікті меңгеруі, әлеуметтену процесінде жүзеге асады. Болашақ маманның зерттеушілік іс-әрекеттегі берік сенімділігі, тұлғаның әлеуметтенгенінің белгісі, ол рухани дербестікке жол салады. Сондықтан да тұлғаның зерттеушілік іс-әрекеті оның әлеуметтену процесінің құрамдас бөлігі деп атауға болады, себебі: зерттеушілік іс-әрекет арқылы оны практикалық іскерлікпен, дағдылармен қаруландыруға, олардың белгілі мінез-құлықтары мен мақсат, міндеттерін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік іс-әрекеттің мәні мен мазмұнын анықтаумен қатысты түрлі көзқарастарды терең талдамас бұрын педагогикалық ғылымда «зерттеушілік әрекеті» ұғымының кең түсінікке ие болғанын атап өтуге болады.

А.Н.Поддъяковтың пікірінше, зерттеушілік әрекетін оқыту әдісі, білім беру технологиясы ретінде қарастыру қажет. Зерттеушілік іс-әрекеті әдісінің құндылығы ғылыми типтегі ойлау құрылымын қалыптастыру мүмкіндігінде, ол өз кезегінде өзіндік ойлауды, оның шығармашылығы мен ғылыми рефлексиясын, сондай-ақ зерттеушілік мінез-құлыққа деген қабілеттілікті білдіреді [*Поддьяков А.Н., 2014, б.98*]. Біздің тақырыбымыз тұрғысынан автордың пікірін талдайтын болсақ, оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға болашақ бастауыш сынып мамандарын даярлауда топтық немесе жеке зерттеу жұмысын жүргізілетін кез келген тапсырмада түрлеріне қарамастан зерттеушілік мінез-құлыққа қабілеттілікті қалыптастырудан бастау керек, - деп санаймыз.

Н.Н.Ставринова зерттеушілік іс-әрекетті жаңа, ғылыми негізделген білім бойынша ғылыми әдіснамаға сүйенген білім беру үдерісі субъектісінің әрекеті ретінде анықтайды [*Ставринова Н.Н., 2006, б.122*]. Бастауыш сыныптарда жаңадан алғаш рет оқытылып жатқан «Жаратылыстану» пәнінен зерттеу жұмыстарын жүргізуді ұйымдастыруда жаратылыстану ғылымы саласынан ғылыми негізделген білімді алдымен өздері жетік меңгеруін қадағалау қажет, - деп есептейміз.

Зерттеушілік әрекетінің ерекшелігі мен мәнін амал-әрекеттің тәсілдері мен құралын сипаттау, мәселені қою, зерттеу нысанын бөлшектеу, эксперимент жүргізу, эксперимент нәтижесінде алынған мәліметтерді сипаттау мен түсіндіру, болжамды ұсыну және алынған білімді тексеру арқылы анықтауға болады.

Зерттеушілік іс-әрекеттің ерекшеліктерін аша отырып, И.А.Зимняя мен Е.А.Шашенкова оның өнімі қойылған мақсатқа, шындық пен мақсатқа жетуді анықтайтын объективті заңдар және жағдайларға сай алынған жаңа білімдер болып табылады деп атап көрсетеді [*Зимняя И.А., Шашенкова Е.А., 2001, б.51*]. Біз авторлардың пікіріне қосыла отырып, зерттеу жұмысы аясында алдына қойған мақсатқа жетуді және оң нәтиже алудағы меңгерген жаңа білімдер мен жүргізген тәжірибелермен сипатталатынын айта кеткіміз келеді.

Зерттеушілік іс-әрекетті зерттеушілік мінез-құлық тұрғысынан қарастыра отырып, А.И.Савенков зияткерлік-шығармашылық әрекеттің ерекше бір түрі ретіндегі зерттеушілік іс-әрекеттің негізінде белгісіз жағдаяттарда ізденгіштік белсенділіктегі адамның психикалық қажеттілігі жатыр деп атап көрсетті. «Ол логикалық тұрғыдан өзіне зерттеушілік мінездің ынталандырушылық факторы (ізденгіштік белсенділік) мен оны жүзеге асыру механизмін қамтиды. Олардың рөлін дивергентті және конвергентті ойлау жүзеге асырады» [*Савенков А.И., 2003, б.109*]. Автордың ой-пікіріне қосыла отырып, жұмысымызда басшылыққа алу қажет, - деп түйіндейміз.

Зерттеушілік іс-әрекет туралы зерттеудің негізін қалаушылардың бірі - Д.Берлайн. Ол физиологиялық бағыттылық тұрғысынан берген анықтамасында «зерттеу іс-әрекет – беймәлімділіктің туындауынан ынтаны бәсеңдетпеуге бағытталған әрекет» десе, А.Н.Поддьяков «зерттеу іс-әрекеті - сырттай қоршаған ортадан жаңа мәліметтер іздестіру мен оларды табуға бағытталған белсенді әрекет» деген түсінік береді.

Зерттеушілік іс-әрекет түсінігінің мазмұндық

құрылымына ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмыстарында әр түрлі түсініктер беріледі, бір авторлар оны оқыту формасы десе, енді біреулері оқу үдерісінің ұйымдастыру түрі деген пікірлер айтады.

Түсінік беру барысында ғылыми-зерттеу еңбектерінде зерттеуші ғалымдар «зертеушілік мәдениеті» түсінігін де қолданады. Осы тұрғыдан Ш.Т.Таубаева, мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастырудың мазмұны, әдістемесі, тетігі мен кезеңдерін қамтитын тұжырымдарға сүйеніп, теориялық-әдіснамалық тұрғыдан қарастырады. Үздіксіз білім беру жүйесіндегі педагогиканың әдіснамасы, ғылыми таным, философиялық, әдіснамалық білімдерінің мазмұнын көрсетуге мүмкіндік беретін мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру үдерісінің теориялық үлгісін ұсынып әдіснамалық негізін анықтаған.

Зерттеушілік іс-әрекеттің мақсаты субъективтілікті сипаттайтын жаңа білімді меңгеруі болып табылады. Білім алушылар өздері үшін субъективті жаңа білімді зерттеу арқылы әрекет түрлерін ашады. Бірқатар психолог-педагогтардың зерттеулерінде мотивті қалыптастыру (В.В. Давыдов, А.К. Маркова, С.Л. Рубинштейн, А.И. Савенков, Г.И. Щукина және т.б.) екі түрлі: сыртқы және ішкі мотив деп қарастырылады. Сыртқы мотивке жақсы баға алуға себеп болған жеткілікті білім деңгейі, дағдысы мен іскерлігі жатады. Ішкі мотивке сыртқы ортаның әсерінен екінші рет қайтадан пайда болуы жатады. Осы жоғарыда айтылған көзқарастарға зерттеушілік іс-әрекеттің пәнін айқындауға негіз болады – теориялық және эмпирикалық ойлау деңгейіне сәйкес алатын жаңа білім. Эмпирикалық деңгейде эмпирикалық заңдылықтарды қалыптастыратын жаңа ғылыми фактылерді қорыту, эмпирикалық ақпараттарды жинау (бақылау, эксперимент, сұрақ-жауап, сауалнама) және т.б. танымдық белсенділікті жүзеге асыратын, алынған нәтижені интерпретациялау мен түсінуі іске асады. Теориялық деңгейдегі мотивте жалпы педагогика пәні бойынша, зерттеуді ашатын заңдылықтары бұрын ашылған факты мен эмпирикалық есептеу, факты мен оқиғаға болжам жасау. Зерттеушілік іс-әрекеттің құрылымында негізгі орынды ақыл-ойдың интеллектісі мен практикалық (шығармашылық және зерттеушілік) алады.

Зерттеушілік іс-әрекеттің табысы гуманитарлық салада қабылданған рәсімдеуге байланысты мәтіндік шығарма, есеп, баяндама, мақала, монография және т.б., зерттеушілік іс-әрекеттің жеке актілік нәтижесі зерттеудің аясында жаңа білімді ашып, ғылыми тұрғыда зерттеуді жүзеге асыру, ал зерттеудің нәтижесі жүйелі және арнайы ұйымдастырылған үдерісте зерттеушілік компонентті қалыптастырады.

Зерттеушілік іс-әрекет үдерісінде зерттеушілік дағды мен іскерлік қалыптасады, бұл білім алушының зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруға негіз болатын тұлғалық сапалар мен зерттеушілік әрекеттердің әдіс-тәсілдерін меңгертеді. Ғалымдардың пікірінше, зерттеушілік іс-әрекеттің көрсеткіші ретінде оның компоненттерінің құрамына кіретін зерттеушілік іскерлік алынады. Зерттеушілік іскерлік ұғымына жасалған талдауларға сүйенсек, келесідей қорытынды жасауға болады. Зерттеушілік іскерлік – бұл зерттеу тапсырмаларын орындауда зерттеудің сәйкес әдіс-тәсілдерін саналы түрде қолдана алу іскерлігін болып табылады.

Зерттеушілік іскерлік болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің материалдарды талдауы, қорытынды жасауы, болжам құра білуі, зерттеу нәтижелерін теориялық интерпретация жасап, рәсімдеуі және оны қоғамда жария етуімен сипатталады. Өзіндік зерттеу жұмысын жүргізу теориялық және әдіснамалық білім негізінде қалыптастады, олар мақсатты қою, жоспарлау, зерттеу жұмысын орындау, рефлексия осыларды іске асыруда зерттеушілік іскерлікті қолдануы, ғылыми диалогқа түсе білуі, дискуссия және т.б. көрініс табады.

Өзіндік танымға қабілеттілік тек қана зерттеушілік іс-әрекетте дамиды, өйткені басты нәтиже «интеллектуалдық өнім» зерттеу барысында ақиқатты анықтау тәртібі іске асырылады. Зерттеушілік іс-әрекет ғылыми зерттеумен байланысты болады.

Зерттеушілік іс-әрекет интеллектуалды-шығармашылық әрекеттің ерекше түрі ретінде зерттеушілік мінез-құлықтың үйлесімділігі негізге алынады, ол білім алушының маңызды қоршаған әлем туралы түсінігін меңгерудің көзі болып табылады. Мінез-құлықтың мұндай түрі белсенді ізденушіліктің базасына негізделеді. Ол зерттеу нысанына немесе проблемалық жағдаяттарды шешуге бағытталады. Зерттеушілік іс-әрекеттің негізгі нәтижесі интеллектуалдық өнім болып табылады.

Ғылыми еңбектерге жасалған талдаулар мынадай қорытынды жасауға негіз болды: зерттеушілік іс-әрекет – білім алушылардың зерттеушілік дағды мен қабілеттіліктерін дамыту, танымның ғылыми әдістерін өздігінен пайдалану туралы білімінің болуы, талданатын теориялық факты мен құбылыстарды, үдерістерді тәжірибеде бақылау және олардың байланыс заңдылығы мен қарым-қатынасын айқындауға бағытталған белсенділігі.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ғылыми салада зерттеушілер үшін шығармашылықта тұтасып кететін іс-әрекеттің зерттеушілік міндеттерді шешуде алдын ала белгісіз шешім қабылдауы мен негізгі кезеңдердің болу сипаты. Мұндай іс-әрекеттер оқытушының басшылығымен және ұйымдастыруымен дидактикалық және жанама құралдарды пайдалануымен, алдын ала жоспарлауымен іске асырылады. Білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттерінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін факторлардың не-

гізіне теория мен практиканың бірігуі, білім беру үдерісінде өте жоғары деңгейде табысқа жетуге мүмкіндік береді, өйткені оның нәтижесін барлық қатысушыларға бірдей көрнекі етеді.

Болашақ мамандар зерттеу жұмысын бастаған күннен бастап, оларда зерттеушілік құзыреттілік қалыптаса бастайды. Бірінші кезеңде өзіндік зерттеу іс-әрекетін жүргізу практикалық сипат алады, өйткені бақылау жүргізу, тәжірибені зерттеу, әртүрлі ақпаратты айқындау, ақпаратты интерпретациялау, сұрақтар қою және зерттеу міндеттеріне жеке өзіндік шешім қабылдау, педагогтың тапсырмасы бойынша нәтижені ұсынуға мүмкіндік беру. Екінші кезеңде топтық зерттеушілік іс-әрекетте өздігінен әртүрлі рөлді қабылдауға, топ ішінде және сыртқы өзара қарым-қатынасты қалыптастыру іске асырылады. Үшінші кезеңде зерттеушілік іс-әрекетке өзіндік баға беру, өзіндік шешім қабылдай алуы қалыптасады. Бұдан шығатын қорытынды бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үшін болашақ мамандардың өзі осы кезеңдерді жетік меңгеруі тиіс. Сонда ғана олар бастауыш сынып оқушыларымен зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастырыла алады.

Болашақ бастауыш сынып педагогтерін жоғары оқу орындарында даярлау жүйесінің аса маңызды құраушыларының бірі тұлғаны ынталандыру мен оның шығармашылық әлеуетінің өсу мүмкіндігін ашатын ғылыми-зерттеу әрекетіне дайындығы болып табылады. Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыруы оқушының даралығын, шығармашылық қабілеттерін, тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруға дайындығын толықтай ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу үдерісі дара және жалпы білім беруде де, тұлғаға қатысты алғанда да құнды болып табылады, сондықтан әлдеқайда қызықты әрі өнімді ету үшін ғылыми-зерттеу жұмысына деген көзқарасты жетілдіру қажет.

Жоғары оқу орындарында 1 курс студенттері негізінен, педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы жайлы білімнің жоқтығынан ғылыми-зерттеулер орындау кезінде қиындыққа тап болады, сондықтан оқытудың алғашқы жылдарынан бастап оларды ғылыми-зерттеу жұмысына тарту қажет, бұл өз кезегінде бірнеше аспектілерді қамтиды: біріншіден, бұл қолданбалы ғылымдарды тереңірек зерттеуге, ғылыми дереккөздермен жұмыс жасау біліктерін дамытуға, өз шешімін табуды талап ететін даулы мәселелерді таба білуге мүмкіндік береді; екіншіден, төменгі курс студенттері пәнмен және оқытылатын пәннің түрлі бағыттарымен өз бетімен ғылыми жұмыс жасаумен танысады; үшіншіден, бұл зерттеу жұмысына деген қызығушылықты анықтауға және студенттердің танымдық және шығармашылық икемділігін дамытуға мүмкіндік береді; төртіншіден, оқытушымен тығыз ғылыми байланыс тағайындалады; бесіншіден, мектеп оқушыларын ғылыми зерттеулерге тартуды жалғастыру жүзеге асады.

Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік іс-әрекетін біз оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу әрекеттерінің жинақталған зерттеу әдісі ретінде қарастырамыз. Ғылыми-зерттеу әрекетінің мақсаты шығармашылық зерттеушілік әрекетке қажетті біліктермен қарулану болып табылады. Шығармашылық зерттеушілік іс-әрекетінде ғылымда тұжырымдалған міндеттерді шешуді, қажетті ақпаратты өз беттерімен іздестіруді жүзеге асыру біліктерін игереді, тек оқу әдебиеттерін ғана емес, қосымша әдебиеттерді де оқып, талдауға үйренеді.

Болашақ бастауыш сынып педагогтері ғылыми-зерттеудің барлық компоненттерін игеру барысында зерттеушілік құзыреттілік қалыптасады, ол құзыреттіліктің ерекшеліктері деп төмендегілерді атауға болады: эвристикалық әдістер көмегімен стандартты емес міндеттерді шешу; мектептің білім беру үдерісінде кездесетін мәселелік жағдаяттарды шешу барысында түрлі зерттеу әдістерін қолдану; кез келген педагогикалық жағдаяттарда қалыптасқан зерттеушілік біліктерін қолдану мүмкіндігі; нәтижесінде білім алушылар зерттеуші-мұғалімнің кәсіби маңызды сапалары дамитын мектептің инновациялық үдерісіне ене алуға дайын болу; педагогикалық қызметтегі зерттеушілік ізденістің рөлін түсіне алу. Зерттеушілік әрекет біліктерін қалыптастыру білім алушының ешкімнің бақылауынсыз өз бетімен жаңа міндеттерді іздестіруге және шешуге ынтасының (мотивациясының) және соған дайын болуымен тығыз байланыста болуы тиіс, - деп санаймыз.

Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік әрекетінің мақсаты мен міндеттерін тұжырымдау үшін олардың негізіне төмендегілер алынуы тиіс:

а) жоғары оқу орынын бітірушілердің, мектептегі зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген әдіскер мұғалімдердің зерттеу және тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының нәтижелеріне талдау жасау;

ә) зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру мен өткізудің жаңа тиімді әдістерінің, әдістемелері мен технологияларының пайда болуы;

б) жаңа идеялардың туындауы, терең әрі жанжақты зерттеу жүргізуді талап ететін мәселелердің туындауы;

в) зерттеушілік іс-әрекет тәсілдерін практикалық игерудегі оң және кері тәжірибелер.

Болашақ бастауыш сынып педагогтерін зерттеушілік іс-әрекетке дайындаудың мақсаты мен міндеттерін таңдау мен тұжырымдауға, біздің ойымызша, мына факторлар әсер етеді:

1) жалпы бастауыш білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде зерттеушілік біліктер мен құзыреттіліктерді қалыптастыру мәселелерінің өзектілігі;

2) педагогикалық ғылым жетістіктерінің мектеп

тәжірибесіне сәйкестігі;

3) студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудың мақсаты мен міндеттерінің мектептегі инновациялық зерттеушілік әрекеттің мақсаты мен міндеттеріне сәйкестігі;

4) зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастырудың әдістемелік өңделгендігі (мазмұнның нақты сипатталуы, құрылымдық компоненттерінің, оқытудың әдістері мен формаларының, оқу және ғылыми зерттеулер жүргізу құралдары мен тәсілдерінің болуы);

5) болашақ мамандардың зерттеушілік іс-әрекетпен айналысуына әлеуетті мүмкіндігі мен қажеттілігінің болуы;

6) педагогикалық болмысты оқу және ғылыми зерттеуге мұғалімдер мен оқушылардың кәсіби-педагогикалық қызығушылығы;

7) ғылыми жұмыспен айналысқысы келетін білім алушылардың іс- әрекетіне оқытушылардың, әдіскерлер мен әкімшіліктің қолдау білдіруі;

8) теориялық пәндік білімді игеру, зерттеушілік білік пен дағдыны меңгеру, зерттеушілік іс-әрекетінің тәсілдерін игеру және оларды бастауыш білім беру мектептері мен жоғары оқу орындарының практикалық әрекетіне ендіруге бөлінген уақыт;

9) зерттеушілік, тәжірибелік-эксперимент жұмыстарымен айналысатын оқытушылардың болуы және олардың білім алушыларды зерттеушілік іс--әрекетіне тарта алуға, қызықтыруға бағытталған ұйымдастырушылық жағдайлар;

10) болашақ бастауыш сынып педагогтерінің ғылыми қоғамының болуы;

11) болашақ бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыруды нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету.

Осыдан келіп, білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру үшін:

- болашақ бастауыш сынып педагогтерінің зерттеушілік біліктермен және дағдылармен, кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктерінің қалыптасуы мен дамуының негізгі факторы болып табылатын зерттеушілік тәсілдермен қаруланууы үшін педагогикалық зерттеу жұмысын жүргізудің оқу-әдістемелік кешенін дайындау;

- кәсіби құндылықтарды қалыптастыру, зерттеушілік іс-әрекетке қажет болатын кәсіби қабілеттерді дамыту;

- зерттеушілік іс-әрекетке, бастауыш сыныптарда оқушыларды оқыту сапасын көтеруге деген қызығушылықпен байланысты мотивтерді, қажеттіліктерді дамыту;

- зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуы;

- өзіндік зерттеушілік іс-әрекетінің біліктерін дамыту.

Зерттеушілік әрекетті ұйымдастырудың негізгі міндеттері ретінде төмендегілерді атауға болады:

1. Тиімді зерттеушілік әрекетті қамтамасыз етіп қана қоймай, болашақ бастауыш сынып педагогтерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға себепші болатын зерттеушілік біліктерді, құзыреттіліктерді игертуге білім алушылардың даярлығының бағыттылығы.

2. Жоғары оқу орындарында оқыту және педагогикалық практикадан өту кезінде студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету және дайындау.

3. Кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің құраушысы ретіндегі зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру.

4. Студенттердің зерттеушілік іс-әрекетінің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін зерттеушілік біліктер және дағдылар жүйесін қалыптастыру.

5. Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің шығармашылық және кәсіби-педагогикалық қабілеттерін дамыту.

6. Болашақ бастауыш сынып педагогтерін оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін дамытуға даярлау.

Сонымен қорыта келе, зерттеушілік іс-әрекет дегеніміз – жаңалықты оқу үдерістерінде анықтауға, олардың байланыстары мен қатынастарын орнатуға, нақты фактілерді теориялық және эксперименттік тұрғыдан дәлелдеуге, таным жүйесінің зерттеу әдістері арқылы заңдылықтарды анықтауға бағытталған шығармашылық мазмұндағы іздену іс-әрекет деген түсініктеме береміз. Студенттердің зерттеушілік іс-әрекеті – оның қабылдаған білім, білік, дағдыларын белгілі бір ғылыми айналымға байланысты қолдана алуы, өзін-өзі әлеуметтендіруге дайындық деңгейі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана:, 2016. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205

2. Қазақ педагогикалық энциклопедия сөздігі: научное издание / Айтмамбетова Б., Бозжанова К., Ильясова А. - Алматы : Респ.баспа каб., 1995. - 185б.

3. Поддьяков А.Н. Компликология: создание развивающих, диагностирующих и деструктивных трудностей. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 278 с.

4. Ставринова Н.Н. Система формирования готовности будущих педагогов к исследовательской деятельности: док. пед. наук. ... дис.: 13.00.08. – Сургут, 2006. -356 б.

5. Зимняя И. А. Исследовательская работа как специфический вид человеческой деятельности / И.А.Зимняя, Е.А. Шашенкова. - Ижевск:, 2001. - 105с.

6. Савенков А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников.- М.: Сентябрь, 2003.- 204с.

ӘӨЖ 373.1
ҒТАХР 14.25.09

БЕКБОЛГАНОВ ЕРИК ДЖУМАБАЕВИЧ
п.ғ.к., оқытушы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАНЖІГІТОВА АЛМА
2 курс магистранты
арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН 6-7 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРМЕН КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйін. Мақалада 6-7 сынып оқушыларына кәсіби бағдар беру мәселелері қарастырылған. Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауы, олардың өздеріне деген белсенді көзқарасын дамытуы, өзін-өзі анықтаудың маңыздылығы мен мүмкіндіктерін түсінуге негізделген мамандық таңдаудағы жасалатын жағдайлар анықталған. Кәсіби бағдар беру жұмысы барысында 6-7 сынып оқушыларының психодиагностика және медициналық диагностика нәтижелерінің ерекшелігі зерттелген.

Түйінді сөздер: кәсіптік бағдар, тұлға, психофизиологиялық ерекшеліктер, мамандық, бейімделу.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы профориентации учащихся 6-7 классов. Определены условия выбора профессии, основанные на профессиональном самоопределении учащихся с ограниченными возможностями здоровья, развитии у них активного отношения к себе, осознании значимости и возможностей самоопределения. В ходе профориентационной работы изучена специфика результатов психодиагностики и медицинской диагностики учащихся 6-7 классов.

Ключевые слова: профориентация, личность, психофизиологические особенности, профессия, адаптация.

Summary. The article deals with the issues of career guidance for students in grades 6-7. The conditions for choosing a profession based on the professional self-determination of students with disabilities, the development of their active attitude to themselves, awareness of the importance and possibilities of self-determination are determined. In the course of career guidance work, the specifics of the results of psychodiagnostics and medical diagnostics of students in grades 6-7 were studied.

Keywords: career guidance, personality, psychophysiological features, profession, adaptation.

Кәсіби бағдар беру жұмысы - бұл мамандық таңдаудағы қабілеттер мен бейімділіктерді, кәсіби және танымдық қызығушылықтарды анықтау мен дамытуда, сондай-ақ еңбекке деген қажеттілік пен дайындықты қалыптастыруда тұлғаға бағытталған көмек көрсету бойынша әлеуметтік-экономикалық, психологиялық-педагогикалық, медициналық-биологиялық және өндірістік-техникалық шаралардың ғылыми негізделген жүйесі. Ол оқу-тәрбие процесі, оқушылармен сабақтан тыс және мектептен тыс жұмыстар арқылы іске асырылады.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының мақсаттары:

- білім беру бейінін және болашақ кәсіби қызмет саласын таңдау процесінде оқушыларға қолдау көрсету;

- оқушылардың еңбекке саналы көзқарасын қалыптастыру, өз мүмкіндіктеріне, қабілеттеріне сәйкес және еңбек нарығының талаптарын ескере отырып, қызмет саласын таңдау еркіндігі жағдайында кәсіби өзін-өзі анықтау.

Кәсіби бағдар беру жұмысын:

- оқушылардың оқу бейіндері бойынша бөлу үшін олардың артықшылықтары, бейімділігі мен мүмкіндіктері туралы дәйекті деректер алу;

- оқу процесінде және сабақтан тыс іс-әрекетте қолданылатын кешенді және дәстүрлі емес формалар мен әдістер есебінен бейінді оқытудың вариативтілігінің кең диапазонын қамтамасыз ету;

- жұмысқа орналасудың қиындығын болжау, оқушылардың кейбір топтарына-оқудағы мүмкіндіктері шектеулі оқушыларға қосымша қолдау көрсету;

- қосымша және кәсіптік білім беру мекемелерімен, сондай-ақ қала, өңір кәсіпорындарымен мектептің жоғары сатысындағы кооперацияның икемді жүйесін әзірлеу.

Кәсіптік бағдарлау - бұл ағарту, тәрбиелеу, психофизиологиялық ерекшеліктерді зерттеу, Психодиагностика жүргізу, арнайы сабақтарды ұйымдастыру сияқты көптеген аспектілерді қамтитын жүйе. Әлеуметтік, экономикалық, психологиялық, педагогикалық, медициналық және

физиологиялық аспектілер ерекшеленеді.

Әлеуметтік аспект - оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтаудағы құндылық бағдарларын қалыптастыру болып табылады, Мұнда негізгі назар белгілі бір саладағы қызметкердің біліктілігіне қойылатын талаптарды зерттеуге аударылады.

Экономикалық аспект - бұл қоғамның қажеттіліктері мен жеке тұлғаның мүмкіндіктеріне сәйкес оқушылардың мамандық таңдауын басқару процесі (еңбек нарығын зерттеу).

Психологиялық аспект жеке тұлғаның құрылымын зерттеуден, кәсіби бағдарлауды қалыптастырудан тұрады (саналы таңдау мүмкіндігі).

Педагогикалық аспект - мамандық таңдау мен кәсіби қызығушылықтың әлеуметтік маңызды мотивтерін қалыптастырумен байланысты.

Медициналық-физиологиялық аспект - денсаулық жағдайына сәйкес кәсіби іріктеу критерийлерін анықтайды, сондай-ақ болашақ мамандыққа қатысты үміткердің жеке басына қойылатын талаптарды әзірлеу сияқты негізгі міндеттерді ұсынады.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларға кәсіби бағдар беру жұмысын ұйымдастыру кезінде ескеру қажет факторлар: қоршаған орта туралы идеялардың даму деңгейінің төмендігі, шектеулі әлеуметтік тәжірибе, іс-әрекет кезеңдерін игерудегі қиындықтар, іс-әрекет әдістерін ауыстырудағы қиындықтар, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі балалар үшін ұсынылатын кәсіптердің аз болуы да кәсіби өзін-өзі анықтауды қалыптастыру процесін қиындатады. Осыған байланысты оқушылардың кәсіби сала туралы идеяларын дамытудың бейімделген моделін құру қажет.

Жоғарыда айтылғандай ақыл-ой кемістігі төмен оқушылардың әлеуетті-мүмкіндіктер өте баяу ашылады [Маллер А. Р., 2010 ж. 155 бет.].

6-7 сынып оқушыларының кәсіби бағдары жеке тұлғаны әлеуметтендірудің маңызды міндеттерінің бірін – оның кәсіби өзін-өзі анықтау міндетін шешеді. Өзін-өзі анықтау проблемасын қарастыру контексінде мүмкіндігі шектеулі балаларға кәсіби бағдар беру мәселесін зерттеуге байланысты мәселелер ерекше мәнге ие

Мұғалім оқушыларға ақыл-ой және физикалық әрекеттерді орындау нұсқаларын ұсынады; техникалық құрылғылар мен құралдарға қол жеткізуді жеңілдетеді; қарым-қатынастың әртүрлі тәсілдерін үйретеді, жауаптардың мүмкін нұсқаларын үйретеді [Моргачёва Е.Н., 2018 ж. 60 бет]

Мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтендірудің маңызды бағыты-жасөспірімдерді мамандықты саналы түрде таңдауға дайындау. Мамандықты саналы түрде таңдауға дайындық жасөспірімдердің ең көп таралған еңбек түрлерін, олардың қоғам үшін маңызын, белгілі бір мамандықты меңгеру жолдары және жеке тұлғаға оның физикалық және психикалық мүмкіндіктері тұрғысынан қойылатын талаптарын білуімен, сайып келгенде, таңдалған мамандықты игеру үшін олардың деректерін дұрыс бағалау қабілетімен анықталады

Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауы сәтті болуы үшін олардың өздеріне, өз мүмкіндіктеріне деген белсенді көзқарасын дамыту, өзін-өзі анықтаудың маңыздылығы мен қажеттілігін көрстеу және өз қалаулары мен мүмкіндіктерін түсінуге негізделген мамандық таңдау жағдайын жасау маңызды. Сонымен қатар, кәсіби бағдар беруде оқушылардың психофизиологиялық ерекшеліктерін бағалау факторы үлкен рөл атқарады

Әрбір 6-7 сынып оқушыларының кәсіби болашағы туралы мәселені шешу үшін білім беру мен оқыту жағдайларына да, табиғи бейімділікке де байланысты қабілеттерді, жеке ерекшеліктерді, қызығушылықтар мен бейімділіктерді диагностикалау да маңызды. Мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың ерекшеліктерін ескере отырып, әдістемелік құралдарды таңдау оқушының қазіргі жағдайына дәлірек баға беруге мүмкіндік береді, соның арқасында одан әрі жеке немесе топтық жұмыс жасалады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері - инклюзивті білім беру қағидаларына сәйкес, әр оқушының сәтті оқуы үшін жағдай жасау [Елисеева И.Г., Ерсарина А.К., 2019 ж. 33 бет.].

Кәсіби бағдар беруге заманауи көзқарас дегеніміз көптеген әлеуметтік институттардың келісілген жұмысын білдіреді: мектеп, түрлі психологиялық орталықтар (медициналық-әлеуметтік-психологиялық, жұмыспен қамту орталықтары, жастарды кәсіптік бағдарлау орталықтары және т.б.), техникалық шығармашылық клубтары, кәсіптік оқу орындары, қоғамдық ұйымдар, құқық қорғау органдары (жастармен жұмыс істейтін), бұқаралық ақпарат құралдары және т. б. Жоғарыда аталған түрлі ұйымдардың көптеп тартылуын ескере отырып, осы жұмысты сауатты үйлестіру қажет. Қазіргі уақытта мектеп көбінесе осындай үйлестіруші орта ретінде әрекет етеді, ал онда мұндай жұмыстар психологтар мен әлеуметтік педагогтар үлесіне тиесілі болады.

Мүмкіндігі шектеулі 6-7 сынып оқушыларына кәсіби кеңес беру ерекшеліктері әртүрлі объективті және субъективті факторлармен анықталады.

1. Олардың негізгісі - белгілі бір психологиялық, танымдық, эмоционалды, ерікті процестермен, жеке даму ерекшеліктерімен, тұлғааралық қатынастармен және қарым-қатынаспен сипатталатын жасөспірімдердің ерекше топтарының гетерогенділігі.

Осылайша, кәсіби кеңес беруде қатаң жеке және тұлғаға бағытталған тәсілдер, топтық жұмыс бойынша жеке жұмыс формаларының басым болуы жүзеге асырылуы керек. Кәсіби бағдар беру жұмысының алдында 6-7 сынып оқушыларының жеке ісіндегі психодиагностика және медициналық диагностика нәтижелерімен

танысу керек, сонымен қатар оның негізгі бұзылуының ерекшелігі ескерілуі керек.

2. Биологиялық дисфункция, сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуді бұзудың алғышарты бола отырып, психикалық дамудағы ауытқулардың пайда болуына әкелуі мүмкін.

3. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен жасөспірімдердің дамуындағы айырмашылықтардың ауқымы өте үлкен: қалыпты дамудан, уақытша және салыстырмалы түрде оңай жойылатын қиындықтарды бастан өткеруден бастап, орталық жүйке жүйесінің қайтымсыз ауыр зақымдануы бар балаларға дейін. Қалыпты дамып келе жатқан құрдастарымен бірге тең дәрежеде арнайы қолдау көрсете алатын балалардан бастап, олардың мүмкіндіктеріне бейімделген жеке білім беру бағдарламасына мұқтаж балаларға дейін. Сонымен қатар, айырмашылықтардың мұндай айқын диапазоны тек жалпы мүмкіндігі бар топта ғана емес, сонымен қатар оған кіретін әр категорияда да байқалады

Барлық осы ерекшеліктер осы топтармен кәсіптік бағдар беруді қиындатады. Диагностика үшін әдістемелік құралдарды таңдау кезеңінде де, кәсіби дайындық профилін таңдау кезінде де қиындықтар туындайды. Мамандардың айтуынша, кәсіптік кеңес беру және кәсіптік бағдар беру жасөспірімдерге арналған ДМШ өз ерекшелігі бар. ДМШ бар жасөспірімдерге кәсіби кеңес беруде мынадай жұмыс түрлері құрылымдық түрде енгізіледі:

1. медициналық-психологиялық тексеру нәтижелерін талдау (психикалық денсаулықтағы әртүрлі бұзылулардың дамуындағы басты ақау негізінде жасөспірімдерде болуына байланысты);

2. психологиялық-педагогикалық тексеру (өйткені бұл балаларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту процесінде нақты қиындықтар туындайды).

3. мүмкіндігі шектеулі жасөспірімге шағын топтарға қосылуға және кең әлеуметтік ортаға қабылдануға көмектесетін әлеуметтік-психологиялық кеңес беру;

Мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдерге кеңес берудің қажетті шарты – олардың кеңес алуға деген ықыласы-психологиялық себептерге байланысты мәселелерді (қиындықтарды) шешуге көмек алу, сондай-ақ олардың кәсіби болашағы үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын болуы. Мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдердегі бұл жауапкершіліктің шекаралары жоғары белсенділік пен тәуелсіздіктен бастап, жасөспірім шыннымен өз өмірінің қожайыны болған кезде және өзі қиын жағдайлардан, жоғары нәрестелік пен басқаларға тәуелділіктен шығуға тырысады. Инфантилизм мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдердің кең тараған ерекшелігі болғандықтан, кәсіби кеңес беру барысында кеңес берушінің Жеке белсенділігін және жауапкершілігін ынталандыру үшін арнайы әрекеттер жасау қажет: оң көзқарас, оның күші мен мүмкіндіктеріне деген сенімді нығайту.

Кәсіби кеңес берудің тиімділігін арттыру үшін бұл жұмысқа мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдердің мұғалімдері мен ата-аналарын тартудың маңызы зор. Мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдерге жеке кәсіби кеңес беруде, кез-келген басқа сияқты, әр түрлі жұмыс түрлерін қолдану қажет, мысалы, кәсіби маңызды дағдыларды дамыту бойынша топтық тренингтер, әртүрлі кәсіби рөлдерді «көруге» мүмкіндік беретін рөлдік ойындар, бейнематериалдарды қарау және талқылау және т. б.

Тұлғаның бағыты әлеуметтену процесінде қалыптасады. Осыған байланысты адамның бүкіл өмір жолы және оның білім жүйесі оның бағытының сипатына әсер етеді. Дұрыс бағдар беру жеке тұлға құрылымының ең жоғары иерархиялық деңгейі екені белгілі. Кәсіби бағдарлау адамның мамандықты игеруінің сәттілігін анықтайды және «жүйені құрушы» ретінде әрекет етеді [Аблаева Г.К., 2018 ж. 55 бет].

Мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдерге болашақ мамандықтарын таңдау барысында жасалатын жұмыстың маңызды міндеті кешенді кәсіптік бағдар беру болып табылады, ДМШ жасөспірімдердің кәсіби таңдауы және оларды ынталандыру, олардың мүмкіндіктерін төмендегідей сипаттайды:

- қоршаған әлемді білудегі шектеулерге байланысты кәсіби қызмет түрлері туралы идеялар көбінесе жеткіліксіз қалыптасады;

- жасөспірімдердің беделді мамандықтар алуға бағдарлануы еңбек нарығындағы бәсекелестіктің жоғары болуына байланысты жұмысқа орналасуды қиындатуы мүмкін;

- кәсіби жоспарларды жасау қиын, өйткені таңдалған мамандықты алуға мүмкіндік беретін мамандандырылған оқу орындары желісінің болмауы.

Таңдалған мамандықтың жасөспірімнің қызығушылығы, бейімділігі, қабілеттері мен мүмкіндіктері, оның денсаулығының нақты жағдайы мен шектеулерімен байланысты болатын принципін сақтау маңызды. Сонымен қатар, жасөспірім болашақ кәсіби қызметінде өзінің болашағын білуі керек.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың кәсіби өзін-өзі анықтауына тән кейбір мәселелерді атап өтеміз.

Ата-аналардың кәсіби өзін-өзі анықтауға көмегінің болмауы және отбасылық қарым-қатынастың жеткіліксіздігі денсаулығында шектеулері бар жасөспірімдер үшін бұл процесті қиындатуы мүмкін. Көбінесе ата-аналардың кеңестері «беделді» және «перспективалы» мамандықтарға бағытталған. Олардың «дұрыс» таңдау туралы идеялары көбінесе нақты өмірге сәйкес келмейді. Жасөспірім кезіндегі қолайлы отбасылық жағдайларда жас адам өзін-өзі қабылдауды қа-

лыптастырады, кәсіби қызметтің қолайлы саласы таңдалады. Жасөспірімдердің кәсіби таңдауына құрдастарының пікірі айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан психологтардың мансаптық қызметі топтық жұмыс түрлерін қамтуы керек. Бұл әсіресе интегративті және инклюзивті білім беру формаларында өзекті мәселе.

Инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау маңызды рөл атқарады. Психологиялық-педагогикалық қолдау мамандардың жүйелі ұйымдасқан, біртұтас әрекеттерінің барысында әрбір баланың білім беру – тәрбие үдерісінде өз мүмкіндігі мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқуы мен дамуы үшін қажетті әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық қолдау балаға көмек көрсетудің ерекше түрі ретінде қарастырылады [Бутабаева Л.А., Аязбекова А.С, 2018 ж. 115 бет].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, келесі тұжырымды жасауға болады:

- Мүмкіндігі шектеулі балаларға кәсіби бағдар беру бұл процеске әртүрлі мамандар мен ата-аналарды тарта отырып, жан-жақты жүргізілуі керек.

- Мамандықты таңдайтын тұлғаның ерекшеліктерін анықтауға арналған әдістемелік құралдар мүмкіндігі шектеулі жасөспірімнің мүмкіндіктеріне бейімделуі керек.

- Барлық кезең бойы кәсіби бағдар беру түзету кәсіби жоспарлары жасөспірімдердің ДМШ сәйкес олардың мүмкіндіктерін ескеруі керек.

Кәсіби жоспарларды түзету аясында белгілі бір мамандықты игеруге қажетті қасиеттерді тәрбиелеу бойынша психологиялық-педагогикалық жұмыс жүргізген жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Маллер, А. Р. Дети с нарушением интеллекта: социально-трудовая адаптация [Текст] / А. Р. Маллер. - М., 2010. - 123 с.

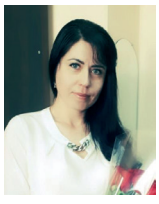
2. Моргачёва Е.Н. Зарубежный опыт инклюзивного обучения и возможности его использования в отечественной практике// Дефектология №3, 2018 С.58-66

3. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019 - 118с. ISBN 978-601-7131-92-0

4. Аблаева Г.К. Проблема развития профессиональной направленности личности в психолого-педагогической науке// ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Психология», №1(54) 2018 г. С. 54-58

5. Бутабаева Л.А., Аязбекова А.С. Инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялықпедагогикалық қолдау. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Арнайы педагогика» сериясы №1(52) 2018 ж.113 – 116 беттер

УДК 61:378(574)

BURMISTROVA VALERIYA
candidate of pedagogical sciences
associate professor of the languages development center of
NC JSC «Karaganda Medical University»

IMPLEMENTATION OF BASIC MODELS OF BILINGUAL EDUCATION IN MULTICULTURAL KAZAKHSTAN

Түйін. Мақала қазақстандық көпмәдени шындық шеңберінде қостілді оқытудың шетелдік тәжірибесін қолдану мүмкіндіктерін қарастыруға арналған. Мақала авторы қостілді оқытудың әртүрлі модельдерін және оларды іске асырудың негізгі кезеңдерін талдай отырып, қостілді оқытудың шетелдік тәжірибесі Қазақстанның оқу орындарында осы бағытта қарқынды инновациялық ізденіс үшін маңызды серпін береді деген тұжырымға келді.

Түйінді сөздер: қостілді оқыту, білім беру процесі, мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениеттер сұқбаты, тілдік орта.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению возможностей применения зарубежного опыта билингвального обучения в рамках казахстанской поликультурной действительности. Проанализировав различные модели билингвального обучения и основные этапы их реализации, автор статьи пришел к выводу, что зарубежный опыт билингвального обучения даёт важные импульсы для интенсивного инновационного поиска в этом направлении в учебных заведениях Казахстана.

Ключевые слова: билингвальное обучение, образовательный процесс, межкультурная коммуникация, диалог культур, языковая среда.

Summary. The article is devoted to the consideration of the possibilities of applying the foreign experience of bilingual education within the framework of Kazakhstani multicultural reality. Having analyzed various models of bilingual education and the main stages of their implementation, the author of the article came to the conclusion that the foreign experience of bilingual education gave important impulses for intensive innovative search in this direction in educational institutions of Kazakhstan.

Keywords: bilingual education, educational process, intercultural communication, dialogue of cultures, language environment.

The modern world has entered a new century, which is characterized by an abundance of socio-cultural forms and the increasing interdependence of countries and nations; by the formation of supranational traits and the so-called "ethnic renaissance"; by the need for a dialogue, including intercultural dialogue; and by the aggravation of conflicts. But despite these opposite characteristics of the modern reality, it is possible to smooth out the contradictions of the 21st century only together, using the best achievements of all cultures. At the same time, education is an essential toll, especially if it corresponds to the current socio-cultural situation and meets the needs of society and the state. A multicultural society needs a multicultural education, the main purpose of which is the embodiment of the social order to prepare an individual for life in modern socio-cultural conditions.

The development of multicultural education is determined not only by modern socio-cultural prerequisites, but also takes as a basis a number of provisions of domestic and foreign philosophical and psychological sciences, as well as the ideas of folk pedagogy. "Panpedia" by J.A. Komensky plays an important role for understanding the significance of multicultural education in the development of a personality. In his work, the great scientist-teacher points to the need to develop in children not only the ability to live in harmony with all people, but also the value system necessary for this [Komensky, J.A., 2003, p.320]. The idea of forming universal human morality [Belinsky, V.G., 1982, p.73-80] and universal human education [Pirogov, N.I., 1985, p.29-214], as well as rethinking these ideas within the framework of pedagogical ideals [Kapterev, P.F., 1982, p.704] were a prerequisite for the phenomenon of multiculturalism as an indicator of the accomplishment level of a person. L.S. Vygotsky's cultural-historical theory of development (according to which the causes and patterns of mental development are in a historically developing culture [Vygotsky, L.S., 1983, p.368]) is also of great importance for multicultural education.

In Kazakhstan, the first mention of the importance of multicultural education can be found in the works of such Kazakh enlighteners, as Y. Altynsarin [Altynsarin, Y., 1976, p.423], A. Kunanbayev [Kunanbayev, A., 1954, p.416], Ch. Valikhanov [Valikhanov, Ch., 1985, p.467], who emphasized the

relevance of assimilating universal human values through understanding own ethnoculture. Later, already from a psychological and pedagogical perspective, these issues were considered in the works of R. Basharuly [Basharuly, R., 2002, p.234], K.Zh. Kozhakhmetova [Kozhakhmetova, K.Zh., 1998, p.317], Sh.M. Mukhtarova [Mukhtarova, Sh.M., 2008, p.522], Zh.Zh. Nauryzbay [Nauryzbay, Zh.Zh., 1997, p.152], S.A. Uzakbayeva [Uzakbayeva, S.A., 1998, p.44], K.B. Zharikbayev and S.K. Kaliyev [Zharikbayev, K.B., Kaliyev, S.K., 1995, p.512], and others.

A significant contribution to the development of the theory and practice of multicultural education abroad was made by such researchers as: J. Banks [Banks, J., 2001, p.360], M. Cole [Cole, M., 1986, p.123-148], W. Fthenakis [Fthenakis, W., 1986, p.37-42], H. Goepfert [Goepfert, H., 1985, p.207], M. Hohmann [Hohmann, M., 1983, p.4-8], D. Lee [Lee, D., 1992, p.116], and others; as well as within the framework of Russian pedagogical science and practice - V.A. Yershov [Yershov, V.A., 2000, p.185], L.V. Kolobova [Kolobova, L.V., 2006, p.41], M.N. Kuzmin [Kuzmin, M.N., 1999, p.3-11], T.B. Menskaya [Menskaya, T.B., 1993, p.4-12], A.V. Shafrikova [Shafrikova, A.V., 1998, p.23], Ye. Sokolova [Sokolova, Ye., 2002, p.111-118], L.L. Suprunova [Suprunova, L.L., 2000, p.77-81], and others.

Nevertheless, the analysis of scientific and pedagogical literature shows that, despite the abundance of research studies in this area, the issue of the main models of bilingual education as an important component of multicultural education is still poorly understood. In this regard, the given analysis of the basic models of bilingual education and the possibilities of their implementation within the framework of Kazakhstani pedagogical reality seems relevant and timely.

Today, as the first experience of bilingual education has appeared in Kazakhstan because of social renewal, aiming at an open society and integration into the world and European cultural and educational space; scientific and methodical centers on this issue are being created generating a natural interest in the countries, which are pioneers of bilingual schools. These countries are Canada, Belgium, Switzerland, where traditionally there is a natural bilingual environment; and the United States, where there is an intensive process of the integration of ethnic minorities into the dominant language environment.

But the most useful experience for Kazakhstan is one of those countries, where the development of bilingual education is determined not so much by internal processes, as by a general trend towards integration and the aspiration for the dialogue of cultures and intercultural communication, that is, where it is an important component of multicultural education. The example of the development of bilingual education in Germany is the most illustrative one. There, the following models of bilingual education are being implemented in practice [Dickopp, K.-H., 1982, p.207; Baetens, B.H., 1990, p.107-129; Fthenakis, W., 1986, p.37-42]:

1. *Duplicating or accompanying model* is used, as a rule, at the initial stage of training. It offers the same lexical units in native and foreign languages. Example: description of a picture, process, concept. This model contributes to the accumulation of linguistic resources that can adequately express the subject content. Close associative links between the content unit and the set of linguistic resources are being established in the process of using this model;

2. *Additive (complementary) model* assumes the presentation of additional information in a foreign language, which partially or substantially enriches the content learned in the native language. Additional information is usually extracted from foreign-language sources and presented as a story told by the teacher, printed text, special didactic material (video segments, audio recordings, etc.). Comparison and discussion of the basic and additional content blocks is conducted both in native and foreign languages;

3. *Parity model* assumes equitable use of native and foreign languages in the disclosure of subject content. Student's high level of language proficiency is the necessary prerequisite for the use of this model. Here, we mean knowledge of a certain amount of special terms; mastery of categories and concepts of the definite subject; the ability to identify semantic nuances, the main peculiarities of the use of special terms;

4. *Displacing model*. The name itself suggests that a foreign language plays a dominant role in the disclosure of the subject content in this model. The use of this model is possible only at the advanced level of bilingual education because students should know a foreign language to such an extent that they are capable of free communication and deeply penetration into the subject content with the means of a foreign language. When implementing this model, such active forms and methods as discussion, debates, project methods, brainstorming, etc. are possible.

In accordance with the conceptual ideas mentioned above, the following practical steps are taken at various levels of continuous bilingual education: preparation, transitional stage, and the stage of bilingual education itself.

At *the preparatory stage* students receive the basics of language competence, primarily in foreign language classes, which are student-centered and culturally oriented.

Considerable attention in the study of various subject areas is given to the comparative aspect, the identification of verbal and sociocultural correspondences in various languages, and the dialogue of cultures as a whole. For example, in the German language classes, the etymology of

lexical units borrowed from the English language is discussed; it allows one to cognize the cultural and linguistic traditions of the two nations in a comparative manner. Music lessons provide familiarity not only with specific foreign vocabulary, but also with the work of foreign composers, which can simultaneously increase language competence and expand the general horizons of students.

It seems to us productive to integrate a foreign language with physical education, choreography, and extracurricular activities related to students' motor activity. The word in a foreign language, accompanied by the movement, contributes to the formation of a single sound-motor image in memory, which, through the strengthening of associative links, makes it easier for students to learn a foreign language [Stoelting, W., 1974, p.144-157].

The transitional stage involves the creation of bilingual thematic blocks, such as "Man and Nature", "Man and Society", "Man in the World of Culture". They represent the primary immersion of students in the world of special knowledge, which covers the accumulation of special terms, familiarity with sociocultural realities of the target-language country, its historical traditions. At this stage, the additive model of bilingual education is mainly used.

It should be noted that students are always interested in such classes: for example, a bilingual lesson on gender psychohygiene (the "Man and Nature" block) has shown that the conversation on a "difficult" topic in a foreign language causes less psychological difficulties than in a native language.

The transitional stage can be considered logically completed when students have reached the level of language competence which would allow them to go to the study of the bilingual courses, which, unlike thematic blocks, provide students with a systematic, rather than fragmented, character of specialized knowledge.

The stage of bilingual education itself involves the use of bilingual education models of a higher level – parity and displacing ones.

For the successful implementation of the concept of bilingual education, it is important to train specialists who should have multilateral competence, including subject, language, general pedagogical (didactic, communicative, organizational skills) complementary ("intermediary") competence, the value of which is often underestimated. This refers to the ability of the teacher to convey to the students the essence of the subject by means of a foreign language. The teacher adapts the subject content in a foreign language to the characteristics of the domestic educational culture. Such specialists with multilateral competence are used along with native speakers in many foreign bilingual schools. According to W. Fthenakis, A. Zonner et al. [Fthenakis, W., Sonner, A. and others, 1985, p.391], teamwork (team teaching) is the most realistic in the educational practice, when bilingual courses are taught by two specialists: a subject and a foreign language teacher.

Having analyzed various models of bilingual education and the main stages of their implementation, we concluded that the foreign experience of bilingual education gave important impulses for intensive innovative search in this direction in educational institutions of Kazakhstan. Moreover, what is meant here is not a direct transfer of foreign experience to the Kazakhstani educational system, but a deep understanding and use of the most productive ideas of bilingual education in similar sociocultural conditions. And if we manage to solve serious problems that concern "bilinguals" all over the world, namely - to create favorable external conditions, provide appropriate training facilities, generate positive motivation among students and their parents and, most importantly, train qualified teaching staff, then we can confidently say that bilingual education has a future in our country.

REFERENCES:

1. Коменский Я.А. Пампедия: искусство обучения мудрости. – М.: Изд-во УРАО, 2003. – 320 с.
2. Белинский В.Г. О детских книгах //Избр. пед. соч. - М., 1982. – С. 73-80.
3. Пирогов Н.И. Вопросы жизни //Избр. пед. соч. - М., 1985. – С. 29-214.
4. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования //Избр. пед. соч. - М., 1982. – 704 с.
5. Выготский Л.С. Проблемы развития психики //Соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
6. Алтынсарин И. О народном образовании 1864 //Соч.: в 3 т. – Алма-Ата, 1976. – Т. 2. – 423 с.
7. Кунанбаев А. Собрание сочинений в одном томе /под ред. И. Дюсенбаева и Н. Сидоренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 416 с.
8. Валиханов Ч. Этнография народов. – Алматы, 1985. – 467 с.
9. Башарулы Р. Методология развития поликультурного образования в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 2002. – 234 с.
10. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. - 317 с.
11. Мухтарова Ш.М. Теоретические основы формирования этнического компонента в содержании высшего педагогического образования: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Мухтарова Шакира Мукашовна. - Караганда, 2008. - 522 с.

12. Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование. – Алматы, 1997. – 152 с.
13. Узакбаева С.А., Кожахметова К.Ж. Концепция этнопедагогического образования студентов высшей школы. – Алматы: Өнер, 1998. – 44 с.
14. Антология педагогической мысли Казахстана /сост.: К.Б. Жарикбаев, С.К. Калиев. – Алматы: Рауан, 1995. – 512 с.
15. Banks, J. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum and Teaching. – Boston: Allyn and Bacon, 2001. – 360 p.
16. Cole, M. Teaching and Learning about Racism: A Critique of Multicultural Education in Britain //In: Multicultural education. – London, 1986. – P. 123-148.
17. Fthenakis, W. Bilingual-bikulturelle Versionen multikultureller Konzepte – Anregungen zur Überwindung einer künstlichen Alternative //Vortrag beim 10. Kongress der deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft. – München, 1986. – S. 37-42.
18. Göpfert, H. Ausländerfeindlichkeit durch Unterricht. Konzeptionen und Alternativen für Geschichte, Sozialkunde und Religion. - Düsseldorf, 1985. – 207 s.
19. Hohmann, M. Interkulturelle Erziehung – eine Bestandsaufnahme //In: Ausländerkinder in Schule und Kindergarten. – Berlin, 1983. - S. 4 -8.
20. Lee, D. Antirassistische/multikulturelle Erziehung als Gegenstand der Forschung in England. Englisch-deutscher Literaturbeitrag mit Bibliographie //In: Interkulturelle Studien. - Münster, 1992. – 116 s.
21. Ершов В.А. Поликультурное образование в системе общеобразовательной подготовки учащихся средней школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ершов Вячеслав Алексеевич. – М., 2000. – 185 с.
22. Колобова Л.В. Становление личности школьника в поликультурном образовании: автореф. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Колобова Лариса Владимировна. – Оренбург, 2006. – 41 с.
23. Кузьмин М.Н. Образование в условиях полиэтнической и поликультурной России //Педагогика. – 1999. - №6. – С. 3-11.
24. Менская Т.Б. Поликультурное образование: программы и методы //В сб. материалов из зарубежного опыта: Общество и образование в современном мире. – М., 1993. – Вып. 2. – С. 4-12.
25. Шафрикова А.В. Мультикультурный подход в обучении и воспитании школьников: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Шафрикова Адиля Валеровна. - Казань, 1998. – 23 с.
26. Соколова Э. Образование – путь к культуре мира и толерантности //Народное образование. – 2002. - №2. – С. 111-118.
27. Супрунова Л.Л. Поликультурное образование в современной России: поиск стратегии // Magister. – 2000. - №3. – С. 77-81.
28. Dickopp, K.-H. Erziehung auslaendischer Kinder als paedagogische Herausforderung. Das Krefelder Modell. – Duesseldorf: Paedagogische Verlag Schwann, 1982. – 207 s.
29. Baetens, B.H. Multilingual education in Europe: theory and practice //In: The Korean Society of Bilingualism, 1990. – P. 107-129.
30. Stoelting, W. Zur Zweisprachigkeit auslaendischer Kinder – Probleme und Aufgaben. //In: Mueller, H. (Hrsp.): Auslaenderkinder in deutschen Schulen. – Stuttgart: Klett, 1974. – S. 144-157.
31. Fthenakis, W.E., Sonner, A., Thrul, R., Walbiner, W. Bilingual-bikulturelle Entwicklung des Kindes: ein Handbuch fuer Psychologen, Paedagogen und Linguisten. – Muenchen: Hueber, 1985. – 391 s.

ӘОЖ 378.24

ГАЛИЕВА АЙГУЛЬ НУРСАИТОВНА
ф.ғ.к., қауымдаст. профессор (доцент) м.а.

КӘРІМОВ ЖЕҢІС БАҚЫТБЕКҰЛЫ
«Арнайы педагогика» мамандығының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ.

КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСІН ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Мақалада даму мүмкіндігі шектеулі балалардың танымдық үрдісін дамытудағы компьютерлік ойындардың ерекшеліктері қарастырылған. Компьютерлік ойындар даму мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде (дамыту, диагностика, түзету) ақпаратты сапалы жаңа деңгейде қабылдауға мүмкіндік береді, оқыту мен дамыту процесін өте қарапайым және тиімді етіп, арнайы білім алу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.Авторлар білім беру үрдісіндегі компьютерлік ойындардың нәтижелі жақтары талданады.

Түйінді сөздер: Компьютерлік ойындар, таным үрдістері, даму мүмкіндігі шектеулі балалар.

Резюме. В статье рассмотрены особенности компьютерных игр в развитии познавательного процесса детей с ограниченными возможностями развития. Компьютерные игры позволяют детям с ограниченными возможностями развития воспринимать информацию в образовании (развитие, диагностика, коррекция) на качественно новом уровне, делают процесс обучения и развития очень простым и эффективным, открывают новые возможности для получения специальных знаний. Авторы анализируют результативность компьютерных игр в образовательном процессе.

Ключевые слова: Компьютерные игры, познавательные процессы, дети с ограниченными возможностями.

Summary. The article discusses the features of computer games in the development of the cognitive process of children with disabilities. Computer games allow children with developmental disabilities to perceive information in education (development, diagnosis, correction) at a qualitatively new level, make the learning and development process very simple and effective, and open up new opportunities for obtaining special knowledge.The authors analyze the effectiveness of computer games in the educational process.

Keywords: Computer games, cognitive processes, children with disabilities.

Медицинада жүргізіліп жатқан күш-жігер мен айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, даму мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың саны баяу, бірақ тұрақты түрде өсуде. Бұл өндірістік процестердің күрделенуіне, көлік ағындарының көбеюіне, әскери қақтығыстарға, экологиялық ахуалдың нашарлауына, зиянды әдеттердің едәуір таралуына және басқа да себептерге байланысты.

Мүмкіндігі шектеулі балалар өмірде, өзіне-өзі қызмет ету, қимыл-қозғалыс, өзін-өзі ұстау, оқуды, қарым-қатынасты бақылау қабілеттерінде елеулі шектеулерге ие, бұл оларды әлеуметтік дезадаптацияға әкеледі. Өмірдегі шектеу баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және педагогикалық процестерге енуіне кедергілер тудырады [ҚР, 2002, №343 Заңы].

Бала, оның бұзылуына қарамастан, өзінің жеке басының әл-ауқаты, физикалық және психикалық денсаулығы үшін әлеуметтік ортаға жағымды эмоционалды қатынасты қажет етеді. Бұл өсіп келе жатқан адамның болашағына байланысты білім, тәрбие және әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Даму мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуда талдау, синтез, абстракция, салыстыру, жалпылау, классификация, аналогия сияқты ақыл-ой операцияларын дамытуға көңіл бөлінеді. Осы операциялар мен іс-әрекет әдістерінің қалыптаспауы, алынған білімнің шашыраңқы болып қалуына және тікелей сенсорлық тәжірибемен шектелуіне әкеледі.

Таным процестерінің (есте сақтау, зейін, қабылдау, ойлау) дамымауы ДМШ балалардың оқу бағдарламасын ойдағыдай игеруіне кедергі келтіреді және баланың даму ерекшеліктеріне сәйкес белгілі бір түзетулерді қажет етеді.

Оқытудың тиімділігін арттырудың әртүрлі әдістері бар. Біз даму мүмкіндігі шектеулі балалардың танымдық үрдісін дамытуда компьютерлік ойындарды қолдану нәтижелі тәсілдердің бірі деп есептейміз. Оқытуды ынталандыру үшін комьпютерлік ойындарды пайдалану бүгіндері жаңа деңгейге көтерілді. Бір жағынан, ойын ойнауға ләззат алуға негізделген оқытудың бұл жаңа цифрлық тәсілі оқыту процесінің жаңа қырларын ашады. Екінші жағынан, комьютерлік

технологиялар арқылы оқыту іс жүзінде оқытудың тиімділігін арттыра ала ма деген сұрақ туындайды [Токарева Н.Г., 2006, с.16, Оралбекова А.К].

Әрине, компьютерлік ойындарды нағыз педагогика деп атауға болмайды. Бірақ әлемдегі ең танымал коммерциялық ойындардың да оқыту теорияларымен ортақ қасиеттері бар. Білім беру үшін заманауи әзірлемелердің дамуына ықпал ететін Schoolnet корпорациясы зерттеді [Whitton Nicola, 2010, 78 б.]. Бұл ұйым өкілдері компьютерлік ойындарды Колб жаттығу циклімен салыстырады. Ойыншы ойын барысында қандайда бір сынақтан өте алмаған кезде, ол сәтсіздіктің себебін ойластырады, содан кейін жеңіске жету үшін орындалуы керек әрекеттер тізбегін жоспарлайды. Ойын қосымша ақпаратты пайдалана отырып, қарапайым тапсырмаларды орындауды көздейді. Кейін, адам оның ережелерімен толық таныс болғаннан кейін, оны қиынырақ деңгейлерді ойдағыдай аяқтау үшін тәуелсіз және жылдам болуға шақырады. Бұдан байқайтынымыз, компьютерлік ойындар адамды өздігінен білім алуға, жауапкершілік алуға итермелейді.

Комьютерлік ойындарды оқыту саласына ендіру, даму мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру деңгейін ерекше жаңа деңгейге көтерді.

Ақпараттық-коммуникативті технологиялардың жаңа дәуірі пайда болған кезде білім беру жүйесіне қойылатын талаптардың артуы, білім беру сапасын жоғарылату және оқу үдерісін ақпараттандыру айқын көріне бастады. Бүгінде ақпараттандыру білім беру жүйесін жаңарту, жаңалық енгізудің негізгі жолдарының бірі болып табылады. Бұл техника мен технологияларды дамыту арқылы ақпараттық қоғам дамып келеді, ондағы басты құндылық - ақпарат және онымен жұмыс істеу мүмкіндігі, қазіргі қоғамның адамзаттың қалыптасуына ықпал ететін жобалар мен бағдарламаларды дамыту болып табылады. Ал «педагогикалық қоғамның» басты мақсаты - әр баланың қабілеттерін анықтау, дамыту, тұлғаны қалыптастыру, тез дамып келе жатқан қоғамға бейімделу үшін базалық білімді, дағды мен қабілеттерге ие болу үшін қолайлы орта құру және орнату. Білім беруді ақпараттандыру мақсатқа жетудің маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылуы керек. Бұл білім беру жүйесін жаңғырту үрдісінің кезеңдерін анықтайтын бірқатар техникалық тапсырмаларды шешу: дидактикалық құралдарды құру, жаңа оқыту технологияларын дамыту және т.б. Қоғамды ақпараттандыру күнделікті өмір тәжірибесін айтарлықтай өзгертті. Біз, мұғалімдер, уақытты ұстап, балаға жаңа және керемет технологиялар әлеміне бағдар беруіміз керек .

Соңғы жылдары оқуда комьпютерлік ойын түрлерін қолдану тәжірибесі байқалады. Бұл әрдайым ақталған ба? Білім беру ойындарының өзіндік ерекшеліктері бар. Оқытудың осы әдісін таңдау кезінде қажетті нәтижелерді бағалаудың стратегиясы мен әдістемесін дұрыс әзірлеу маңызды. Компьютерлік ойындар - ең танымал оқыту құралдарының бірі. Көптеген мамандар олардың рөлі мен әлеуетін зерттеумен, сондайақ ойындарды қолданудың педагогикалық моделін құрумен айналысады.

Қазіргі әлемде ойындар тек ресми білім беруде ғана емес, сонымен қатар бейресми білім беруде, коммерцияда, денсаулық сақтау мен әскерде қолданылады.

Компьютерлік ойындар формальды және формалды емес оқытуда кеңінен қолданылды. Қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімдердің саны күннен-күнге көбейіп, компьютерлік ойынның білімдік әлеуетін бағалайды және оларды оқу процесінде көбірек қолданады.

Компьютерлік ойындар оқылған материалды ұзақ уақыт есте сақтауға көмектеседі. Шамамен он жыл бұрын компьютерлік технологиялар білім беруде қолданыла бастады, ал қазіргі білім берудегі компьютерлік ойындар оның ажырамас бөлігі болып табылады. Бірақ үлкен прогреске қарамастан, педагогтардың тиімді компьютерлік ойындарды әзірлеу немесе енгізу тәжірибесі шектеулі.

Мысалға, әлемге әйгілі Minecraft ойыны. Дүние жүзінде миллиондаған балалар мен жасөспірімдер осы ойын түрін ойнайды. Бұл ойынды неге даму мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуда қолданбасқа?!

Minecraft (ағылшынша, mine «шахта» + craft «кәсіп») – «Mojang AB» компаниясының құмсалғыш жанрдағы компьютерлік инди-ойын.

Ойынды бастамас бұрын, процедуралық әлем генерациясының параметрлерін таңдау керек. Ойыншы жалған кездейсоқ сандар генераторы үшін бастапқы мәнді енгізе алады, бұл сізге қайталанбайтын және қайталанбайтын әлем жасауға мүмкіндік береді. Егер ойыншы бұл мәнді енгізбесе, ойын автоматты түрде орындайды, жүйелік сағаттағы бастапқы мәнге кеткен уақытты қолданады. Сондықтан, егер ойыншы бірдей құндылықтармен екі әлем жасаса, онда мұндай әлемдер де бірдей болады. Осылайша, белгіленген тәртіпте орналасқан текшелерден тұратын ойын әлемі құрылады және мұндай әлемде кеңістікте іс жүзінде шектеулер жоқ. Ойындар әлемі әр түрлі биомаларға бөлінеді, әрқайсысының өз ауа-райы мен заттары бар. Ойынның басында ойын кейіпкері жер бетінде кездейсоқ биомада пайда болады - мысалы, шөлде, тауда, жазықта, орманда және т.б. Minecraft-та нақты мақсаттар мен сюжеттер жоқ - ол ойын барысында ойыншының импровизациясы негізінде салынған. Minecraft арқылы алға жылжу барысында ойыншы белгілі бір әрекеттерді орындағаны үшін жетістіктерге жетеді. Әдепкі бойынша, ойнатқыш персоналды бірінші адам режимінде басқарады, бірақ ойнатқыш үшінші адам режиміне ауыса алады. Әлемнің өзі үш өлшемді объ-

ектілерден тұрады, оларды ойында блоктар деп атайды және мұндай блоктар құрылымымен, физикасымен және басқа сипаттамаларымен ерекшеленеді. Жалпы геймплей блоктар алуға және орналастыруға негізделген, олар жер, тас, кен, ағаш, су, лава және басқалары болуы мүмкін. Осылайша, ойыншы әртүрлі құрылымдарды құрастыра алады және бұл мүмкіндік ойынды LEGO конструкторына ұқсас етеді [Колчин Ю.Ю., 2017].

Бұл компьютерлік ойын түрін сабақтың элементі ретінде кіргізу, оқыту процессін түбегейлі жаңа деңгейге көтеруге көмектеседі. Minecraft даму мүмкіндіг шектеулі балалардың қызығушылықтарын оятады, сабаққа деген зейінін, қабылдауын жақсартады.

Ойынның құрастыру элементтері бар болғандықтан, оны математика, еңбекке баулу, география, жаратылыстану пәндерінде қолдансақ болады. Minecraft тәрбиелік болып табылады, өйткені ол шығармашылықты, мәселелерді шешуді, тәуелсіздікті, ынтымақтастықты және басқа да өмірлік дағдыларды жақсартады. Сонымен қатар, Minecraft проблемаларды шешу дағдыларын жетілдіру үшін шығармашылықты қолдану арқылы мотивацияны күшейтеді. Кейбір авторлар Minecraft студенттер үшін де пайдалы болар еді деп санайды, өйткені бұл студенттерге шығармашылық жобалар жасауға мүмкіндік береді. Басқалары Minecraft білімге «орасан зор» әсер етеді деп сендіреді, өйткені ол сабақ барысында ойын, құру және ынтымақтастық арқылы оқуды ынталандырады.

Егер компьютерік ойындар дәстүрлі түрде оқытудың дәстүрлі әдістерімен бірге жүйелі пайдаланылса, түзету-дамыту жұмыстарының тиімділігі айтарлықтай арта түседі. Төмендегі факторлар осы тиімділікті көрсетеді:

- даму мүмкіндігі шектеулі балалардың басым бөлігі түзету және дамыту саласындағы жұмысқа ынталандырады;

- даму мүмкіндігі шектеулі балалар алған білімін ұзақ уақытқа дейін еске сақталады және қайталаудан кейін практикада қолдануға оңай болады;

- даму мүмкіндігі шектеулі балалардың көпшілігі когнитивтік қызметтің дамуында тұрақты динамикаға ие болады.

Компьютерлік ойындар даму мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде (дамыту, диагностика, түзету) ақпаратты сапалы жаңа деңгейде қабылдауға мүмкіндік береді, оқыту мен дамыту процесін өте қарапайым және тиімді етіп, арнайы білім алу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі № 343 Заңы.

2. ИКТ в образовании людей с особыми потребностями: Программа специализированного учебного курса /Токарева Н.Г. – М.: Изд. дом «Обучение-Сервис», 2006. -16 с.

3. Оралбекова А.К. Особенности использования ИКТ будущими учителями начальных классов в условиях инклюзивного образования Республики Казахстан.http://midedu.ozin-ozi-tanu.kz/article/show/id/669

4. Whitton Nicola. Learning with digital games: a Practical Guide to Engaging Students in Higher Education. — New York, London : Routledge, 2010. - 232p.https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9647.2011.00770.x

5. Колчин Ю.Ю – Использование средств ИКТ в работе педагога детского дома-интерната для умственно отсталых детей //Электронный научный журнал «Наука и перспективы», 2017. № 2 http://nip.esrae.ru/14-114

UDC 14.25.09

DANYAROVA GULMIRA DALELKHANKYZY
PhD, Senior Lecturer
Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty

TETEBAYEVA AKBOTA
2nd year undergraduate specialty "Two foreign languages"
Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty

COACHING TECHNOLOGY AS AN EFFECTIVE COMPONENT OF THE PROCESS TEACHING AND LEARNING

Түйін. Автор коучинг технологиясын мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың тиімді әдісі ретінде сипаттайды, технологиямен жұмыс істеу кезінде кездесетін кейбір қиындықтарды көрсетеді және оны мектептегі оқу процесінде жүзеге асырудың ең қолайлы және тиімді әдістерінің кейбір практикалық ұсыныстарын айтып кетеді.

Түйінді сөздер: коучинг технологиясы, кәсіби құзіреттілік, оқу процесі.

Резюме. Автор дает характеристику технологии коучинга как эффективного способа развития профессиональной компетентности педагогов, показывает некоторые трудности, с которыми можно столкнуться при работе с данной технологией, и предлагает некоторые практические рекомендации наиболее целесообразных и эффективных способов ее реализации в учебном процессе.

Ключевые слова: технология коучинга, профессиональная компетентность, учебный процесс.

Summary. The author presents the characteristic of the Coaching technology as an effective way to develop the professional competence of teachers, it shows some difficulties that might be faced while working with the technology and offers some practical guidelines of the most appropriate and efficient ways how to implement it in the teaching process in schools.

Keywords: coaching technology, professional competence, educational process.

Training will only be successful if the content of the training meets the needs and interests of the student.
W. James

Relevance of the Research. Any changes occurring in the modern school, are in direct proportion to the level of professional-pedagogical competence, personal qualities, and the level of motivation and value orientation of the profession "teacher", therefore, a question arises about the necessity of development of professional competence of the teacher, his mastery, development of professional value orientations of and qualities of creative thinking style, the development of modern educational technologies, self-development and full self-realization in the chosen profession. The methodological service today is designed to solve the problem of forming creative pedagogical potential [Andreeva M. O., 2013, № 1].

In English the word "Coaching" means instruction, inspiration.

"Coaching is the art of improving the performance, learning, and development of another person. It is not based on the knowledge, experience, wisdom, or foresight of the coach, but rather on the person's ability to learn for themselves and act creatively" (Downey).

Coaching as a technology is an effective, proven system of developing interaction, and coaching skills are organically integrated into the competence profile of a modern teacher.

Considering the technology of coaching, we relied on the following philosophical and psychological foundations: Socratic methods of dialogue, a humanistic approach to psychotherapy (K. Rogers, A. Maslow), the method of practicing sports coaches (T. Galvey), the concept of emotional intelligence (D. Goleman), and others.

According to Timothy Galvey, author of "The Inner game of tennis", coaching is the unfolding of a person's potential to achieve maximum results. It's more about helping him learn than it is about teaching him. Thus, coaching is a kind of Advisory support and assistance in making students active and aware participants in the educational process, developing the ability to use their potential to acquire knowledge, skills, and skills to achieve better results. [Gallway. W.T., 2010, p. 208]

And what does coaching mean for a teacher?

As a General concept, pedagogical coaching is a special system that helps the teacher to use all the acquired skills, as if it will be an updated program in subjects or a seminar where you can learn new methods, further using the new methods and technologies in the classroom with students, solve certain problems while working with students, tasks

and goals.

This technology helps to use the teacher's own potential, increase the productivity and efficiency of students ' studies, and increase the teacher's self-esteem.

Pedagogical coaching is a purposeful process that can be carried out either in the form of individual classes or as part of organizational consulting in the form of a seminar. The technology of pedagogical coaching is the basic model of tutoring to support the process of individual education in schools, universities, in systems of additional and continuing education.

Pedagogical coaching is designed to:

1. Improve the effectiveness of teaching activities.
2. Psychologically competent to accompany students on their life and educational path.
3. Set real and relevant goals for yourself and your students.
4. Identify short-and long-term life goals.
5. Develop personal time management skills.
6. Improve relationships in the family and with other people.
7. To overcome stress.
8. Increase your self-confidence.
9. Effectively and quickly overcome adverse life circumstances.

In the light of global changes in the modern system of secondary education in Kazakhstan: in accordance with article 56 of the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 "On education", http://edu.resurs.kz., 2007 p.14] constantly increasing requirements for the content of training, the quality of professional training of teaching staff, etc., the need for continuous personal and professional development of the teacher is obvious.

Traditionally, teacher professional development [http://adilet.zan.kz/V1600013420, 2007, №. 319-III] is part of the system of additional professional education "Orleu", presented professional programs of advanced training and retraining, both inside educational institutions and regional centers of the country. In these cases, as a rule, after passing certain certification measures, the teacher receives a document giving official confirmation of the results of his training/internship.

However, **the research problematics,** where quite often researchers [Melekhina E. A., Kazachinina I. A., Barabashev I.V., 2015, №4] note complaints from teachers about the discrepancy between the content of the training/internship they have completed and their actual goals and needs, as well as about the forms and methods of training used in the classroom. The authors emphasize the urgent need for teachers to contribute to their professional goals, allowed to quickly diagnose problems in the workplace and conduct an effective search for ways to solve them.

Analysis of problems let to define the research topic.

The aim of the research is a theoretical justification of the feasibility of using the educational technology "Coaching" as a means of professional development of a teacher in the system of additional professional education.

The object of the research is the process of development of future teachers at schools and in colleges.

The subject of the research is coaching technology as a method of forming model in modern educational system.

Theoretical importance lies in analyzing and summarizing the available materials, which are related to the problem of establishing external and internal tasks and determining professionalism. And also in establishing a link between an effective work, it is necessary to increase the stage of teachers to conduct the lesson in high level and the formation of professional competence through coaching technology.

The hypothesis of present study:

The contribution to the effective solution of these problems is the use of new educational technologies.

Thus, when planning a lesson, the teacher should know how to answer the following questions:

1. What do I need to achieve?
2. Why do I need this?
3. What will it look like?
4. How will I know that I have achieved the desired result?
5. When should I start addressing the issue?
6. When should I finish?
7. What do I need to do for this?
8. What's stopping me? etc.

As mentioned above, coaching technology can be considered an educational technology, since all the components that are characteristic of coaching correspond to the definitions of educational technology.

Episheva O.B. interprets educational technology as a well-thought-out model of joint educational and pedagogical activities for the design, organization and conduct of the educational process with the unconditional provision of comfortable conditions for students and teachers, which involves the implementation of the idea of complete manageability of the educational process.[Episheva O. B., 2013, p. 31-36].

The process of this technology consists of the following stages:

1. Setting a goal and realizing its reality.
2. Analysis of the necessary components of success.
3. Analysis of available opportunities.
4. Determining ways to achieve the goal, choosing a strategy.
5. The monitoring of achievement of targets and analysis of the results.

To implement each stage, an experienced teacher can choose the appropriate techniques and tools for each specific case and a specific student.

The methodological basis of the research is based on the works that study the technologies of professional development of the teacher as a whole (Bulanova-Toporkova M. V., Zeer E. F., Maron A. E., Polat E. S., B. Joyce, T. Farrell, etc.), the features of technologies that contribute to the professional development of the teacher in works (Kolesnikova I. A., Suntsova E.N., J. Richards, A. Robbins, J. Robertson, S. Evans, etc.), revealed the distinctive features of the efficiency of using educational technologies in the context of professional development of a specialist (Selevko G. K., Gurye L. I., Podobeda V. I., etc.) is proved.

The scientific novelty and theoretical significance of research is that:

Most technologies aimed at the professional development of the teacher imply work that is not isolated from the team, but on the contrary, activity in a team, with regular professional communication and the periodic presence of colleagues in the classroom [Gottesman L. Barbara, 2000, p. 162]. Difficulties of psychological interaction in the team (self-doubt, fear of criticism from other teachers, fear of being ridiculous, incompetence, unwillingness to be negatively evaluated), in turn, cause tension, anxiety, increased emotional discomfort and often lead to the refusal of teachers to use innovations in the educational process. [Markova A.K., 1993, p. 192].

In addition, there are problems associated with the development of new types of activities by teachers: unwillingness to give up existing stereotypes and established communication styles, a negative attitude to the emerging need for additional time, organizational and psychophysiological costs when restructuring the learning process, a skeptical attitude to innovation, etc. [Mitina L. M., 2004, p. 320]. Since any educational technology is a special type of activity that requires a creative approach, careful planning and constant monitoring, which, first, should contribute to the modernization of the educational process, and secondly, is aimed at the professional development of teachers themselves, there is a problem of developing leading principles of joint activity and taking into account such factors as psychological compatibility, mutual understanding, coordination of actions, equal status of teachers in the distribution of functions and responsibility for decisions. [Sipaylova N.Yu., Maletina L. V., 2006, p. 250-254].

The methodological framework of the research lies in the development of a complex of scientific approaches to the organization of the process of forming the general level of professional competence of teachers in the secondary education; in the justification of the use of various approaches and methods in the formation of professional competence in order to increase motivation of teachers in the process of conducting their lessons.

The practical significance will be lied in compiling and developing the most effective methods to increase teachers' effectiveness in the practice of teaching in the conditions of modernization of the educational system of the Republic of Kazakhstan, with the use of cognitive and communicative approach. The results and conclusions of the study can be used in developing the content of state educational standards of secondary education.

For proposing hypotheses and solutions of the tasks will be used the following theoretical methods in future studies on this topic, as a theoretical analysis of the subject, modeling of educational process; empirical methods: questioning, observation, lesson analysis, interview, interview, the self-assessment, testing, expert assessment method, study documentation, study and generalization of pedagogical experience, pedagogical experiment and methods of mathematical processing of the received results, as a method of quantitative research.

One example of an empirical method is questionnaire (see below)

Teacher Questionnaire:

I find coaching technology is:

a) *interesting b) neither interesting nor boring c) boring*

I like to use a communicative competence in the class

a) *yes b) no c) rarely*

I like to work with competence without directly focusing on it

a) *yes b) no c) neither*

I use a coaching technology

a) *each lesson b) never c) sometimes*

To form a communicative competence

a) need every day b) needless c) only at work

Through books and other materials, teacher can learn any pedagogical technology

a) *agree b) disagree c) don't know*

Results and discussion. One of the tools that help solve these problems can be the technology "Peer Coaching" ("Professional and pedagogical assistance" [Barabasheva I. V., 2012, p. 76-80.]), developed by American methodologists in the late twentieth century. The basis of this technology is the provision of mutual assistance by teachers to each other in resolving professional difficulties. Based on trusting relationships between colleagues and designed to improve teaching skills and improve student performance.

Peer Coaching technology allows you to develop and test new strategies, determine which teaching methods work effectively and which do not, critically evaluate your own ideas about teaching and learning, and so on. [Joyce B., Showers B., 1982, p. 4-16.]. "Peer Coaching" technology give a possibility to solve a specific teachers' professional problem,

to practice a skill or technique directly in the classroom, without fear of being judged or criticized by colleagues. The essence of technology boils down to the fact that by attending each other's classes, commenting on what they have seen without evaluation and focusing on the moments that cause difficulties or questions, teachers help each other in jointly finding the optimal solution to emerging professional problems, as well as for systematic processing and updating of curricula and training programs. At the initial stage, the "Peer Coaching" technology is effective for teachers who teach the same academic subject, but the age and level of training of students with whom the teacher works may differ significantly, and later it may be used by teachers of different disciplines. [Barabasheva I. V., 2015, p. 89-90.]. Among the stages of the "Peer Coaching" technology are: - peer watching; - peer feedback; - peer practical assistance. [Richards C. Jack, Farrell S. C. Thomas, 2005, p. 202]. Despite the significant advantages of this technology, its wide practical application in the teaching environment is difficult due to the following circumstances: educational institutions have not yet managed to create a favorable climate in the team, which would facilitate open discussion of new ideas or existing difficulties by teachers, joint search for a way out of difficult situations in professional activities. As practice shows, fearing criticism and condemnation of colleagues, the vast majority of teachers work in isolation, solving professional problems independently, more often relying on instinct than on the results of scientific theoretical and applied research, or advice from the outside. [Gottesman L. Barbara., 2000, p. 2-3].

According to the article, pedagogical coaching is a special system that helps the teacher to use all the acquired skills, as if it will be an updated program in subjects or a seminar where you can learn new methods, further using the new methods and technologies in the classroom with students, solve certain problems while working with students, tasks and goals. This technology helps to use the teacher's own potential, increase the productivity and efficiency of students ' studies, and increase the teacher's self-esteem.

That method was developed in the twentieth century by American Methodologists; in this case it is the best solution for Kazakhstan's secondary education. Collegial practical assistance, such as adjusting goals, tasks, organizational and psychological-pedagogical conditions of use through coaching technology in accordance with the actual needs of teachers.

REFERENCES:

1. Andreeva Marina Olegovna, Scientific and methodological journal.- Rostov n / a -2013, - No. 1
2. W. Timothy Gallway. Tennis. The psychology of successful game = the inner game of tennis. - Moscow: Olymp-Business, 2010. – p. 208.
3. http://edu.resurs.kz. Article 56 Law on education of the Republic of Kazakhstan No. 319-III of 27.07.2007- p. 14
4. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013420 Article 5 subparagraph 38-2) law on education of the Republic of Kazakhstan No. 319-III of 27.07.2007.
5. Melekhina E. A., Kazachinina I. A., Barabashev I. V. Professional training in solving the problems of English language teachers = professional retraining in solving the problems of English language teachers / / innovations in education. - 2015. - #4.
6. Episheva O.B. What is pedagogical technology? / / school technologies. 2013. #1. - p. 31-36.
7. Gottesman L. Barbara. Peer coaching for teachers. - 2nd ed. - Lanham; Maryland; London: The Scarecrow Press, Inc. Technomic Books, 2000. – p. 162.
8. Markova A. K. Psychology of teacher's work. Moscow: Prosveshchenie, 1993. – p. 192.
9. Mitina L. M. Psychology of labor and professional development of teachers. - M.: publishing center "Academy", 2004. – p. 320.
10. Sipaylova N. Yu., Maletina L. V. Innovative technology: training in cooperation / / Izvestiya TPU. - 2006. - No. 5. - p. 250-254.
11. Barabasheva I. V. the Role of "mentoring" and "professional assistance" in the professional development of a foreign language teacher / / Siberian pedagogical journal. - 2012. - No. 7. - p. 76-80.
12. Joyce B., Showers B. The coaching of teaching / / Educational leadership. - October 1982. – Thom. 40. - p. 4-16.
13. Barabasheva I. V. Technology "peer coaching" in the professional activity of a University teacher / / Nauka. Technologies. Innovation: collection of scientific works. tr.: at 9 o'clock-Novosibirsk: NSTU publishing house, 2015. - Part 8. - p. 89-90.
14. Richards C. Jack, Farrell S. C. Thomas. Professional development of foreign language teachers: strategies for teaching teachers. New York, USA: Cambridge University press, 2005. – p. 202.

УДК 81'23

DUISENOVA MARZHAN MOLDAKASSYMOVNA
PhD, senior teacher
South-Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent

BERKINBAYEVA KARASHASH MAMANGELDIEVNA
2nd course master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent

TESTING AS A METHOD OF KNOWLEDGE CONTROL AT LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Түйін. Бұл мақалада тестілеудің әдістері мен принциптері білім беру процесінде бақылаудың тиімді және қолайлы әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, тестілеудің қиындықтары мен проблемалары сипатталған және тілдік емес мамандықтардың студенттеріне шет тілін оқытуда осы әдісті қолданудың орындылығы туралы тұжырым келтірілген. Автор тестілеудің тиімді тұстарын растап, бұл қажеттіліктерді білім беру жүйесіне енгізу мен сақтаудың өнімділігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: тестілеу әдісі, бақылау жүйесі, оқу үдерісі, студенттер, кіріктірілген тапсырмалар, тілдік емес мамандық.

Резюме. В данной статье рассматриваются методы и принципы тестирования как один из наиболее эффективных и приемлемых способов контроля в рамках учебного процесса. А также описаны сложности и проблемы тестирования и представлен вывод о целесообразности использования данного метода при обучении студентов неязыковых специальностей иностранному языку. Автор потвердила положительные стороны тестирование, что доказывает необходимость и указывает на продуктивность внедрения и сохранения данной формы в системе образования.

Ключевые слова: метод тестирования, система мониторинга, учебный процесс, студенты, комплексные задания, неязыковая специальность.

Summary. This article examines the methods and principles of testing as one of the most effective and acceptable methods of control within the educational process. It also describes the difficulties and problems of testing and presents a conclusion about the advisability of using this method when teaching students of non-linguistic specialties a foreign language. The author confirmed the positive aspects of testing, which proves the need and indicates the productivity of the introduction and preservation of this form in the education system.

Keywords: method of testing, system of monitoring, educational process, students, integrated tasks, non-linguistic specialty.

1. Introduction

Control method as an objective assessment of the knowledge gain by students.

Possession of foreign language in the modern world is one of the most important condition for professional competence. In the process of mastering language skills by students, teachers are faced with the problem of controlling the quality of knowledge. Today this is especially real, since "pedagogical tests open promising areas improving the quality of training by involving the system of monitoring the results of training in the conditions of cooperation between educator and teacher. The most important thing is to choose objects and forms of control. There are many forms of monitoring knowledge – example, oral interviews, frontal survey, work in pairs, final control, phonetic dictation, etc. Recently, mainly two types of control are used: oral questioning and written work. Oral respond does not always provide a complete picture of obtain or unapproved material and is time-consuming; writing requires a lot time to check it. Both of these methods may not lead to an objective assessment of the knowledge gain by students.

Such a control method as testing can be successfully used for the contemporary, intermediate and final testing of knowledge. Using tests, you can surf students' knowledge both selectively and as a whole. Testing is important to consolidate, improve the knowledge, skills, recognize gaps in knowledge. Students of higher educational institutions are more

aware and thoroughly approaching the examination of their knowledge, since their training places higher demands on their mental activity and independence. In order to learn the requirements for what they study.

The program needs a sufficiently high level of development of generalizing, logical and abstract thinking, since at an older age, students are more consciously approaching their studies and subordinate it to certain tasks of life and future work in their chosen profession. Their mental activity also changes as they mature. They must be able to argue and draw conclusions.

The criticality of thinking develops, when teaching students the use of testing is especially justified and leads to increased motivation both in the study of foreign languages and other subjects. Than is the test different from the traditional test? Test (from the English word 'test' - test, verification, control, exercise, research) is a system of tasks, the implementation of which allows you to check the level of proficiency in a particular subject using a specially developed system for assessing acquired knowledge. Thus, testing is a method of testing knowledge, skills, where the subject performs a number of special tasks. They are called test tasks. As noted Zharinova E.G. and Chernyaeva E.V. test items must meet several criteria. First, the test task should be concise and technologically advanced. Secondly, the test task should be formulated logically and unambiguously.

Third, the rules for evaluating the response and instructions for implementation should be the same for all subjects . The usefulness of such tasks is that they allow teachers to evaluate teachers for short periods of time the degree of assimilated or unapproved material. The testing method has many advantages. Being an integral part of the lesson, it enables the student to work at the pace available to him, with a gradual transition from one level of knowledge to another. Test items give time to think about how well the material is mastered. When applying testing to consolidate language knowledge, it is concluded that both grammar and vocabulary will be better understood, which in turn will enable the teacher to adjust and plan the further learning process in accordance with the results of the tests and pay more attention to poorly learned material. The lack of time-consuming verification of written works allows quite often to conduct tests and creates a feeling in students of total control of knowledge and to get rid of psychological problems associated with the personal relations of the student and teacher, which can not always be positive, that is this form of knowledge control eliminates subjectivity. In combination with other types of control, the use of testing is an effective technique that motivates preparation for each lesson. Testing facilitates the educational process. Especially this can be clearly seen in high school and university students. Activity in the classroom also increases, the psychological atmosphere and the connection between the teacher and the student improve, which only has a positive effect on the education as a whole. Testing takes time, but it should be considered as part of the learning process. And motivation depends on how we use the test results. If testing is seen as a competition between students, then they may not cause motivation, and if testing is used as an opportunity to identify students' progress, then they motivate them and make them think about how to increase their level of knowledge.

2. ***Main body***

Different types of testing and integrated tasks.

General criteria for evaluating test items.

Now consider the disadvantages of this method.

1. When performing tests, there is a chance of guessing: the student presents

only numbers of answers, the teacher does not trace how he determined one or another choice. This drawback is typical for tests consisting of tasks to select the correct answer from among the proposed ones.

2. The preparation of tests is often based on a mental function - recognition, so some methodologists believe that with selective answers the student gets used to working with ready-made formulations and is unable to present the knowledge received in any other way.

3. Subjectivism is often found in the formation of the content of the tests themselves, in their selection and instructions for test tasks, much also depends on the specific test system, time is allocated to control knowledge, etc.

4. There is a danger of automatic errors. For example, the subject did not understand instructions and began to respond completely different from what the standard procedure requires.

5. Lack of opportunity to reveal personality in the presence of standard tasks.

Consider the test functions and the basic requirements for the conduct of tests [on Shatilovu S. F: 1) controlling and correcting function detects the degree of mastery of particular groups of students new material; 2) control-preventive control and catalytic function pay attention to trainees on what is required of a teacher, identify the gaps in learning that allows promptly remove them; 3) control of the training function is important for the students themselves, because when you run the tests they repeat the material covered; 4) contraindications buy function allows you to check the level of learning that they have assimilated well, not really, but that learned poorly; 5) control the educational function test takes into account the characteristics of the individual; 6) control of the generalized function is to identify the degree of possession of skills and abilities on the course (final tests at the end of topic, semester,

academic year). the shape of the tests are divided into open and closed. While the form is open, the subject must formulate or supplement the answer.

Test tasks contain questions, the answers to which require the full execution of acquired knowledge, skills and abilities and contribute to the preparation solutions a new, more complex issues. A closed form of testing has several options: 1) selection of one correct response; 2) multiple choice; 3) determination of compliance with, these jobs usually consist of 2 blocks between which it is necessary to establish compliance (e.g. word and definition); 4) at the sequencing, they suggest that the student should establish a procedure to obtain the desired result; 5) graduated - when all the answers are correct, and the student must choose the most correct answer from all; 6) alternative, which include only two answers, and not four, as usual. Tasks for alternative answers are simple, but not the most common when writing tests.

Such tests can provide students with valuable information. In addition, in the methodological literature and practice of teaching foreign languages, two types of tests have become widespread: norm-oriented (norm - referenced test) and criterion-oriented (criterion - referenced test). The first type of test is intended to compare students' academic performance. This test is widely used. When distributing students to study groups, taking into account their language training and abilities. The second type of test is used to check the degree of ownership of educational material. This type of test is currently the most popular and easier to put into practice. But there are also disadvantages, namely: the degree of understanding of the test in the process of reading, listening, comparing, and whether all skills should be checked or limited several and which then. Types of test tasks in teaching foreign languages to control the passed grammar and vocabulary, and logic of thinking are as follows:

1) cross-selection (matching);
2) multiple choice;
3) rearrangement;
4) completion;
5) substitution;
6) transformation. This is a change in the structure of the text specified in the test - its reduction, expansion, change word order;
7) intra-language paraphrasing - is the transfer in your own words of the author's thoughts, understanding it as much as possible;
8) cross-language paraphrasing / translation (cross-language paraphrasing / translating) involves the ability to find an equivalent form for the transmission of the content of the text expressed by the studied language
9) filling in the blanks in a coherent text (cloze procedure). Such a test should be economical and include all the grammar and vocabulary, which is subject to testing, and which would be interesting and informative.

Question-answer tests can be selectively used for current or intermediate knowledge control. It is also advisable to use tests such as error correction (editing procedure) and tests for the selection of headers for coherent statements.

General criteria for evaluating test items are as follows:

- about 90% of the correct answers are "excellent";
- 76% - 90% of the correct answers - "good";
- 60% - 75% of correct answers - "satisfactory";
- Less than 60% of correct answers - "unsatisfactory".

What are the recommendations for compiling tests in foreign languages, for example, for university students (both linguistic and non-linguistic)?

1. All answers to this question should look believable, forcing

students to analyze each answer option and identify inaccuracy or error in it (self-test).

2. It is desirable that the answers to the tests are not random, but those

which were obtained during their implementation, taking into account the acquired knowledge and the most common mistakes during classes. This minimizes the randomness in the choice of the students any of the answers, if his own does not coincide with any of the options listed.

3. Tasks to test should be formulated so that they most fully

covers all grammatical, lexical, phonetic, etc. aspects of language and allowed you to control not only the skills but also the assimilation

of theoretical knowledge.

4. In the process of creating variants of the tests, it is desirable selectively to offer

students perform several exercises on this topic.

This method identifies any errors in the preparation of the test. Such a measure is necessary because the teacher can not see the paltering and the ambiguity in the proposed options, because what for a specialist is obvious, the student may be legitimate questions. Of course, there are difficulties in the development and application of testing and should be able to overcome them. First is the need to distinguish between types of speech activity and of the uniqueness of the answers. Secondly, the complexity of an organizational nature - the creation of a favorable psychological environment, as many students experience a certain stress tests. Moreover, an important goodwill teacher. To overcome these difficulties is possible if you follow 3 main rules: 1) to give a clear and unambiguous theoretical definitions of the skills that need to check; 2) accurately determine the conditions to be followed in conducting the test (the time given for its completion and monitor its implementation); 3) to determine (in points) results.

The objectives of the educational institution are to develop an education system focused on the personality of the student. All this applies to testing

as well. Russia's accession to the Bologna process in September 2003 made it possible to concentrate on a structure of education that is compatible with relevant structures

European countries. Testing, according to many scientists, is consistent with the principles of humanization of education, since it cannot be directed against the interests of the individual. Modern science testology offers a variety of approaches, models and methods for conducting verification of acquired knowledge. Every year, the quality of tests improves, the probability of using test materials increases, a variety of testing and test generation technologies for various levels of training are offered. Understanding the laws of testing will allow the teacher to improve the process of education and teaching foreign languages.

Which we mentioned before that control of knowledge skills and abilities are also pedagogical control impossible without regularity. One of the most effective and reasonable methods of adjustment the framework of educational process is the test form which will help teachers and most importantly, quickly create a clear picture of students progress of success. Results of oral speech is necessary to fix and should be analyzed. However, don`t forget about the main advantages of this form control - independence, clarity, impartiality. All of this assumes the existence of established and agreed cross-score factors, strict adherence to these criteria by the teacher, minimizing subjectivity. As you know, many experienced teachers use assessment as a means of education and encouragement to increase motivation and interest in their academic subject, maintaining an incentive for further language learning.

Basically, adjustment can be divided into two categories: current and final. One is the most common types of control are monitoring. The main demanding for the choice of forms of control is its compliance with the passed material, the testing itself must be structured so that the tasks are clear, understandable and correspond to the types of speech activity that we need to check. In higher educational institutions, current control is understood as control that is carried out regularly throughout the semester. It can be a test that will provide control over the implementation of a personal task; control of the ability to work with text based on reading.

Control of writing skills, organizing your thoughts and the correct presentation of your ideas; control of listening comprehension and processing of heard information; control of the formed lexical and grammatical skills and the ability to use these skills, both in oral and written speech.

All of the lists which we mentioned will allow the teacher to receive complete information about the students' possession of specific language material.

The results of the work (namely, at the end of the semester or the end of the entire course), it is recommended to conduct a final control. Its content, as a rule, includes such tasks, with the help of which we check the level of students' proficiency in all basic types of speech activity, of course, based on the topics that they discussed during training. The main stages of testing include such competencies as: speaking (oral part), reading (full understanding of the text, or tasks for viewing reading), listening and writing.

So we talk about checking such skills as phonetic or operating with a lexical minimum and grammatical material, then it can be carried out during an oral communication on one of the selected topics, the defense of a project or creative work. But it should be remembered that the forms of control, which we talked about above, should be monolingual. We should mention the improvement of the types of control and its inclusion in the education system, which modern Kazakh and foreign teachers and methodologists are constantly discussing and arguing about. Among the various forms of control, special attention is paid to testing, during which the assimilation of educational material and the acquisition of language skills by students is revealed.

Scientists, recommend us as a solution to the problems, propose to develop variable testing questions, which will be aimed both at controlling the education of individual linguistic units and phenomena, and at a comprehensive test of knowledge.

The control in the testing form should be contain integrated tasks (this type of task includes tasks with the help of: grammatical, lexical, phonetic, linguistic and cultural). That`s obligatory a specialized text is and necessary in the test tasks, respectively, the choice of the subject of the text will depend on the future professional activity of the pupil. In this type of test should be accompanied by such tasks that will reflect the studied linguistic and cultural lexico-grammatical material. To be honest, tasks can be based on understanding the general content of the read text for a certain period of time, the ability to navigate in it, find the necessary information, recognize words with international roots and include a linguistic guess in the context in order to better understand the read.

With a deep analysis of this topic, it is sure to say that this particular method of control is the testing method, is the most effective and efficient in teaching foreign language students of non-linguistic specialties.

Meanwhile, it does not exclude shortcomings, the main ones of which are the unification of tests and the need to analyze the results, which is a voluminous, painstaking work required from a teacher. Despite of the above problems and difficulties, there are also positive aspects of testing, which we talked about in our article, which confirms the need and indicates the productivity of the introduction and preservation of this form in the education system.

Monitoring tasks are drawn up taking into account the goals according to which testing is carried out; materials needed for assimilation and consolidation; logical forms of statements; the presence of established response spaces; rules for evaluating responses; accuracy in setting the elements of the task. The teacher should remember that certain elements of the tested knowledge, especially on some topics, are used only for monitoring, which is more widespread and effective in regular testing of knowledge. At this stage of control, the teaching function is the most important. As a rule, the test materials of the current control contain tasks arranged in order of increasing difficulty and reveal the initial problems in the assimilation of the educational material.

3. ***Conclusion***

The purpose of main control work as one of the most technologically advanced testing helps to determine the success of students in learning foreign languages.

The purpose of thematic control is to check the level of development of skills and abilities on the topic. It is based on a complex check of the learned elements, and the comprehension of the whole system that connects these elements. Therefore, in our opinion, it is reasonable to arrange thematic control using oral, written and practical methods of verification, which require a thorough self-presentation of the material with the solution of practical problems of a high degree of complexity. At the same time, much attention is paid to complex tasks, which include questions relating to individual concepts of the topic, in order to identify information links between them. Other elements covering the mastering of several topics are used in midterm or intermediate control (at the end of the academic semester or thematic block). Midterm control is aimed at identifying the results of teaching a foreign language at the stage set by the teacher. Final monitoring will be applied at the end of the academic year. It contains tasks from the entire course passed and sets the goal - to determine the level of formation of communicative and professional competence at the end of the discipline. The vital function at this stage is the control function. The educational nature of the linguodidactic test is reduced to the fact that in the course of working on it, various categories of difficulties (psycholinguistic, mental) are overcome. By fostering willpower, purposefulness, responsibility, as well as other personality traits, students change their attitude towards the language of law and the educational process in general. Excellent test performance, expressed in points or assessment, increases the self-esteem of the test taker and his emotional state. Thanks to objective assessment, it becomes possible for students to form adequate self-esteem, a critical attitude towards their educational achievements.

Summing up the above, I would like to note that this study made it possible to highlight the advantages of linguodidactic testing over other forms of control. As one of the most technologically advanced means of automated control, testing helps to determine the success of students, to identify flaws in knowledge when studying the discipline. In addition, testing also pursues educational goals: it helps to increase responsibility for the work performed, teaches us to systematic work, and forms consciousness and independence. The results of the systematic use of control tests indicate a positive dynamics in teaching English, who mastered grammatical and lexical material, improved their skills. This means the effectiveness of testing as a means of monitoring the level of formation of general educational and professional competencies of students.

REFERENCES:

1. Schukin A.N. Methods of teaching foreign languages. 2004.S. 297-298

2. Zhunusakunova A.D. Methods of control and evaluation of learning outcomes in the educational process // Young scientist, 2016. No. 20. S. 26-29.

3. Ilyinykh N.A. Testing in teaching foreign languages (from work experience) // Teaching foreign languages: traditions and innovations. Interuniversity collection scientific articles. - Pyatigorsk: Publishing House of PSLU, 2001. S.116-121.

4. Milrud R.P., Matienko A.V. Language test: pedagogical problems measurements // Foreign languages at school. 2006. No5. S. 7-13.

5. Staritsyna S.G. Test control in the modern education system. Magazine. Secondary vocational education, no. No. 12, 2010. S. 15-17.

6. Fomenko T.M. Tests as a form of control. M., 2008.S. 115.

7.V.V. Wonog, E.A.Ponomareva, T.V. Zhavner. Possibilities of using e-learning courses to control the educational activities of students in the process of teaching a foreign language. / V.V.

8. Kadnevskii V.M. Istoriya testov. M., 2004. S. 25.

ӘОЖ 37.012

ДЖАЗДЫКБАЕВА МАРИЯ БОТАЕВНА
п.ғ.к., доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы

ХАКИМОВА ИРОДА АБДУМУМИНЖАНҚЫЗЫ
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДИАЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың диалогтық сөйлеуін қалыптастырудың жолдары қарастырылған, мектеп жасына дейінгі балалардың үй диалогы негізінде диалогтық сөйлеуін дамыту жолдары зерттелген. Зерттеу жұмысы Түркістан облысы, Түркістан қаласындағы "Әлия" балабақшасында,"Құлыншақ" ортаңғы тобында жүргізілген.Зерттеуге 3-5 жас аралығындағы 30 бала қатыстысты.Мақалада ата-аналар балаларымен диалог негізінде электрондық ертегі кітаптарын оқудың бала тілін диалогты дамуына үлкен әсері бар екендігі анықталған. Ата-аналар балалар мен кітап оқу арқылы диалогты сөйлеуге машықтанатын түсінген.

Түйінді сөздер: ата-ана, диалогтық сөйлеу, ертегі, технология,кітап, қалыптастыру.

Резюме. В статье рассмотрены способы формирования диалогической речи дошкольников, исследуются способы развития диалогической речи дошкольников на основе домашнего диалога. Исследование проводилось в средней группе «Кулыншак» в детском саду «Алия» г. Туркестан Туркестанской области. В исследовании приняли участие 30 детей в возрасте 3-5 лет. В статье установлено, что чтение электронных сказок, основанное на диалоге родителей и детей, оказывает большое влияние на развитие языкового диалога детей. Родители понимают, что дети практикуют чтение диалога через чтение книг.

Ключевые слова: родители, диалогическая речь, сказка, технологии, книга, формирование.

Summary. The article discusses the ways of forming the dialogic speech of preschoolers, examines the ways of developing the dialogical speech of preschoolers on the basis of home dialogue. The study was carried out in the middle group "Kulynshak" in the kindergarten "Aliya" in Turkestan, Turkestan region. The study involved 30 children aged 3-5 years. The article establishes that the reading of electronic fairy tales based on the dialogue between parents and children has a great influence on the development of the language dialogue of children. Parents understand that children practice dialogue reading through reading books.

Keywords: parents, dialogical speech, fairy tale, technology, book, formation.

КІРІСПЕ

2002 жылы Partnership for 21 st Century Skills деп аталатын американдық коммерциялық ұйым құрылды. Бұл ұйымның құрылу себебі жылдам, қарқынды дамып келе жатқан мемлекетте өмір сүретін, жұмыс істейтін адамның құзіреттерін дамыту болды. Бұл ұйымның шешімімен 4К білім беру моделі пайда болды. Бұл білім беру моделінде жан жақты дамыған тұлғаға керекті негізгі 10 құзыреттіліктерді есептеп бір біріне байланыстырып 4К жүйесін енгізді. Олар сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық.2018 жылғы 5 қазандағы елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру атты жолдауында 4К моделін енгізу және дамытуды» атап өтті [Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан].

Диалогтық сөйлеу осы 4К моделінің ішіндегі қарым-қатынас құзіреттілігін дамытудың алғы шарты болып есептелінеді.

Әр бала үшін ең алғаш мектепке бару ең жауапты да қиын кезең. Диалогты сөйлеу - ең қарапайым, табиғи қарым-қатынас балада алғашқы сөздердің пайда болуымен дами бастайды және алты жасынан бастап іс жүзінде қалыптасуы керек. Қарым-қатынас тұлғаның қалыптасуы, оның санасы мен өзін-өзі тануы үшін қажетті шарт: бұл баланың ақыл-ойы мен сөйлеуінің негізгі факторы.

Диалогтік сөйлеуді дамыту проблемасы мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамыту теориясы мен практикасының өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді, өйткені сөйлеу қарым-қатынас үдерісінде пайда болады және дамиды. Диалог барысында балалар *өзін-өзі ұйымдастыруды*, *бастамашылықты*, өзін-өзі *басқаруды* үйренеді.

Күнделікті ситуациялық сөйлесуді ғана емес, сонымен қатар бай, мазмұнды қарым-қатынасты ұйымдастыруды білетін адам мектепте, кәсіби қызметте және жеке өмірде сәтті болатынына күмән жоқ. Сондықтан кішкентай балаға тән қарым-қатынас қажеттілігін жан-жақты қолдау, балалардың бір-бірімен диалог жүргізу қабілетін қалыптастыру қажет. Балабақшадағы сөйлеу мәселелерін шешудің ең басты шарты - балалар сөйлеуге, қоршаған ортаға атсалысуға, ауызша қарым-қатынасқа түсуге болатын жағдайды дұрыс ұйымдастыру [Ә.Меңжанова, Г.Исмағұлова, Е.Дайрабаев , 1982, 6-10б].

Үлкендермен диалог барысында балалар қарым-қатынаста теңдік тәжірибесіне ие болады, бір-бірін және өзін-өзі басқаруды үйренеді, анық сөйлей білуге, дәйекті сөйлеуге, сұрақтар қоюға, жауап беруге, дәлел келтіруге, пікір білдіруге, ұсыныстар мен тілек білдіруге үйренеді.

Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың диалогтық сөйлеуін дамыту жалпы қоғам үшін өзекті, себебі қазіргі уақытта даму мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеулері психологтарды, мұғалімдерді, ата-аналарды толғандырады.

Мектепке дейінгі балалардың диалогты сөйлеуін дамыту жолдарын көптеген ғалымдар зерттеген.

2017 жылы Памуккале Университеті ғалымдары Nesrin IŞIKOĞLU ERDOĞAN, Zeynep Ceren ŞİMŞEK, Merve CANBELDEK "Үй диалогы негізінде 4-5 жас балардың диалогтық тілін дамыту" тақырыбында зерттеу жүргізген.Зерттеудің мақсаты. Үй диалогына негізделген оқудың балалардың тілін дамытуға және бұл оқуға негізделген үдерістің қалай жүретінін бақылау болды.Зерттеушілер мынандай сұрақтарға жауап іздеді.

-Диалог негізінде оқуға дейінгі және оқудан кейінгі балалардың тілінің дамуындағы айырмашылықтары бар ма?

-Ата-аналар диалогқа негізделген оқуды қалай тәжірибеге алды?

-Ата-аналар диалог негізінде оқудың салдары туралы не ойлайды?

Зерттеуде үй диалогына негізделген кітаптарды оқитын 4-5 жастағы балалардың сезімтал және мәнерлі тілі негізінде аралас зерттеулердің параллель моделін қолданды.Зерттеу жұмыс тобына 32 ата-ана мен олардың балалары қатысты. Ата-аналармен 6 апта бойы диалогтық оқу бойынша ақпараттық семинарлар өткізілді. Олардан аптасына 3 күн өз балаларына диалогқа негізделген кітаптарды оқуды ұсынды.Қатысушы балалардың тілін алдыңғы және соңғы тест нәтижелерін ТЕДИЛ тесті негізінде есептеп алды.

Зерттеу барысында сапалы деректерді ата-аналардан 6 апта бойы алынған мәліметтер нәтижесінен алды.

Зерттеудің нәтижесінде ата-аналар балаларымен диалог негізінде суретті ертегі кітаптарын оқудың бала тілін диалогты дамуынаүлкен әсері бар екендігі анықталды. Ата-аналар балаларына кітап оқудың маңызды екенін білді. [Işıkoglu Erdoğan, N., Şimşek, Z. C., & Canbeldek, M. 2017].

2016 жылы Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Uşak, Gamzegül TETİK , Nesrin IŞIKOĞLU ERDOĞAN ғалымдары "Диалог негізінде оқыту 48-60 айлық балалардың тілінің дамуына әсері" мәселесін зерттеген.Бұл зерттеудің мақсаты диалогтық және бірлесіп оқу әдісі балалардың тілін дамуына әсері бар екендігін анықтау. Зерттеуге Ушак қаласындағы балабақшалардағы 48-60 айлық 104 бала қатысқан. Зерттеудің алдыңғы нәтижелерін Мармара және Пибоди шкаласымен өлшеді. Зерттеуде балаларды екі топқа бөлді. Бақылау және эксперименттік топтарға. Әр топқа тәрбиешілер бекітілді. Бақылау тобына суретті ертегі кітаптар оқылды. Эксперимент тобына дәл сол ертегі кітаптарыоқылды бірақ тәрбиешілер соңында балалармен диалогтық қарым-қатынас жүргізіп отырды. Зерттеу 10 апта жалғасты. Наурыз айының бірінші аптасында алдын ала тесттер эксперименталды және бақылау топтарына қолданылғаннан кейін 10 апта және аптасына екі рет 20 суреттелген әңгімелер жинағының ішіненбалаларға оқылады. Диалог негізінде оқу қолданылатын эксперименттік топөз топтарында зерттеуші әңгімелердің суреттелген жинақтарын оқыды. Бұл шағын топтарда қолданылатын диалогқа негізделген оқу декомпозицияның әр тобында 15-тен 30 минутқа дейін созылды. Зерттеудің нәтижесінде бақылау тобы эксперимент тобына қарағанда екі кітап көп оқыған. Тест нәтижелерін арасындағы айырмашылықтарды ANOVA тестінде зерттеді. Қорытындыда тек қана суреттелген ертегі кітаптарын оқыған бақылау тобының балаларының сөздік қоры көбеймеген. Эксперимент тобындағы балалардың сөздік қоры жақсы жетілген.Осы зерттеуден қорытынды жасай келе балаларға жай ғана ертегі кітаптарын оқып қана қоймай балалармен *диалогтық қатынас* орнату керек [Tetik, G., & Işıkoğlu Erdoğan, N. 2017].

2018 жылы Бурсада BURCU SARI және Handan Asûde Başal "Әр түрлі электронды әңгімелер жинақтары әлеуметтік экономикалық деңгейден 4-6 жас балалардың сөздік қорын дамуына әсер етуі"тақырыбын зерттеген. Бұл зерттеудің мақсаты қарапайым ертегі кітаптарына анимация, музыка және дыбыстық әсерлер сияқты қосымша әдістерді қосудағы баланың диалогтық тілінің дамуына әсерін зерттеу. Зерттеу әдісі. Екі түрлі мультимедиалық жүйенің әсерлерін талдады.

Біріншісі камера қозғалысы мен бір экранда қозғалысты қоса анимацияланған суреттер, екіншісі -музыка және фондық дыбыстары бар электрондық кітаптар.

Зерттеуге 4 жастан 6 жасқа дейінгі 58 қыз, 41 бала, барлығы болып 99 бала қатысты. Бұл бақылаудағы балаларға екі түрлі электронды кітаптарды оқып берілген. Олар "Кішкентай кенгуру"

және "Аю көбелекке ғашық "Сөздік қорын алдын-ала тексерген. Зерттеу нәтижесінде электрондық түрлі анимацияланған кітаптарды оқыған балалар қарапайым ертегі кітабын оқыған балалардан тілінің дамуы ертегіні түсінуі жоғары болған. Мектепке дейінгі ұйымдарда электрондық ертегі кітаптарын пайдалану жақсы нәтижеге жетуді қолдайды [Sarı, B. 2018].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Үй диалогы негізінде балалардың диалогтық тілін дамыту.Бұл әдісті коммерциализация тұрғысынан сипаттасақ қазір технологияның дамыған заманы. Ата-анада, үйде барлығында телефон, планшет бар. Балалар үйде уақыттарының көбін телефон ойнап өткізеді. Телефонды өзімізге пайдалы,жақсы жағын қарастыруымыз керек. Сол мақсатта электрондық ертегілер, қимылды аннимациондалған ертегілерді телефон планшетке енгізіп беріп, ата-аналардың балаларына ертегі оқу барысында технологияларды пайдалануын дұрыс деп шешілді.

Зерттеу 2020 жылы Түркістан облысы, Түркістан қаласындағы "Әлия" балабақшасында 3-5 жас аралығындағы ортаңғы топ балаларымен жүргізіледі.Зерттеуге "Құлыншақ " тобынан 30 бала қатысты.

Зерттеудің мақсаты: ата-аналардың ертегі кітаптарын оқу барысында балалардың диалогтық сөйлеу тілін дамыту

Зерттеудің міндеттері:

- Баланың кітапқа деген сүйіспеншілігін анықтау;
- Ата-аналарының балаларымен диалогтық қарым-қатынаста болуын дамыту;
- Технологияны тиімді жағынан пайдалану.

Зерттеу барысы: Зерттеу бақылау және эксперименттік топтарда жүзеге асады. Бақылау тобында 15 бала, эксперименттік топта 15 бала ата-аналармен қатысады. Эксперименттік топта балалар ата-аналарымен үй диалогында қарым-қатынас жасайды. Бақылау тобындағы балаларға ата-аналары ертегі оқымайды күнделікті үй жағдайында өмір сүреді.

Зерттеудің бірінші кезеңінде эксперименттік тобындағы ата-аналардан сұрақ жауап алынады. Сұрақ жауаптарда баласына қаншалықты жиілікте кітап оқитыны, үйде кімнің кітап оқитыны, қандай түрдегі кітаптарды таңдайтыны (қарапайым ертегі кітаптары,электрондық кітаптар,электрондық анимациондалған кітаптар). Аптасына қанша уақыт кітап оқып,диалогтық сұхбат жүргізетіні сұралады.

Зерттеудің екінші кезеңінде эксперименттік тобындағы ата-аналармен тәрбиешілер және балабақша психологы консультациялық сабақ өткізеді. Ата-аналарға арналған сұхбаттар беріледі. Сұхбатта бала үшін ертегі кітаптың орны және ертегі кітаптарын оқудағы, диалогты сөйлеуін, сөздік қорын, баланың жан-жақты дамуына ата-анамен болған қарым-қатынастың орны ерекше екендігі айтылады.

Жүргізілген сұхбаттан кейін ата-аналарды үш топқа бөлінеді. Әр топта бес ата-ана, бес бала болады. Бірінші топ ата-аналарына балаларына қарапайым ертегі кітаптарын, екінші топқа электрондақ ертегі кітаптарын, үшінші топқа печатталған кітапты және электрондық ертегі кітаптарын оқуды ұсынылады.Зерттеу 4 апта жалғасады. Ертегі оқу барысын аудиожазба немесе видеоға түсірілу ұсынылады. Үш топқада оқуға бірдей ертегілер беріледі. Олар "Мақта қыз бен мысық", "Бауырсақ", "Қызыл телпек", "Алтын балта", "Патшаның қызы неге бақытсыз", "Кішкентай ақылды балапан", "Қасқырмен тышқан", "Үш торғай оқиғасы", "Жыл басына таласқан хайуандар", " Екі дос пен аю", "Шалқан"ертегілері.

Зерттеудің соңында мынандай сұрақтарға жауап алатын боламыз.

-Диалог негізінде оқуға дейінгі және оқудан кейінгі балалардың тілінің дамуындағы айырмашылықтары бар ма?

-Эксперименттік топ және бақылау тобындағы балалардың диалогтық сөйлеуінде өзгерістер байқалдыма?

-Ата-аналар диалогқа негізделген оқуды қалай тәжірибеге алды?

-Ата-аналар диалог негізінде оқудың салдары туралы не ойлайды?

-Электрондық және печатталған кітап оқу барысында кездесілген артықшылықтар және кемшіліктер болды ма?

Зерттеуімнің нәтижелерін талдаған мақалалардың нәтижелеріне сүйене отырып анықтауға болады.

Үй диалогы негізінде ертегі кітаптарын оқыған балалардың балабақшадағы ұйымдастырылған оқу іс-әрекетіне қатысып ешқандай кітап оқымаған балалардан өзгешеліктері көп болған. Зерттеудің нәтижесінде ата-аналар балаларымен диалог негізінде сүретті ертегі кітаптарын оқудың бала тілін диалогты дамыуна үлкен әсері бар екендігі анықталды. Ата-аналар балаларына кітап оқудың маңызды екенін түсінеді.(Işikoğlu Erdoğan et al., 2017)

Ертегі оқылғаннан кейін балаға сұрақтар қою ертегіні дұрыс түсінуіне сөздік қорының дамуына маңызы көп екендігі анықталады. (Tetİk et al., 2017)

Электрондық түрлі анимацияланған кітаптарды оқыған балалардың қарапайым ертегі кітабын оқыған балалардан тілінің дамуы, ертегіні түсінуі жоғары болған. Мектепке дейінгі ұйымдарда электрондық ертегі кітаптарын пайдалану жақсы нәтижеге жетуді қолдайды. Электрондық кітаптарда баяндауды жандандыруға арналған таңбаларға қозғалыс қосу,камераны масштабтау және жылжыту сияқты камерамен жұмыс жасаудың кейбір әдістері іске асырылған. Камераны масштабтау және жылжыту сияқты әдістер оған

ертегі көрнекі элементтердің белгілі бір бөлігіне көзбен шолу назарын жинауға көмектеседі. (Sari, 2018)

Кітап оқу барысында оқылған кітап туралы балаларға сұрақ қою тіпті балалардың сұрақ қоюы және бұл сұрақтарға дұрыс жауап беру тілдің дамуына жақсы әсерін тигізе алады. Балаларға сұрақ қою, диалогтық қатынас түсініктеме беруге қарағанда балалардың сөйлеу тәжірибесін орнықтыруға және арттыруға мүмкіндік береді. Кітап оқу іс-шараларында ертегі аясында тұжырымдарға негізделген сұрақтар балалардың тілдік дағдыларын жақсарта алады.(Öncesi & Programı, 2018)

Технологияның дамыған кезеңінде қарапайым кітаптардың орнын интерактивті электрондық кітаптар иелене бастады. Бұл кітаптар жарқын реңкі, қимыл-әрекеттерімен, кейіпкерлердің даусын салатын дыбыстық ерекшеліктерімен балалардың әсіресе мектепке дейінгі шақ балаларының қызығушылықтарын тартуда. Әрине бұл кітаптар интернетке қосылу және телефон, планшеттер сатып алу мәселесін туындатады. Бірақ барлық жағынан балаға қолайлы және дамуына тигізетін әсері де жеткілікті екенін айтып өту керек. [Odabaş, H. 2019].

Электрондық ертегілерді пайдаланған ата-аналарға оңай болуы мүмкін. Себебі ертегіні аудиозапис айтады. Ата-ана тек қана үдерісті бақылаушы болып отырады. Печатталған ертегі кітабын оқыған ата-анада мүмкіндіктер көп. Ертегіні өзі қалағанынша интонация эмоциямен оқиды. Ертегі арасында балаға сұрақтар қоя алады. Екі түрдегі ертегілерді пайдаланған ата-аналар мақсатына қол жеткізуі жоғары болуы мүмкін. Бірінші ертегіні тыңдап кейін электрондық аудиозаписті естіген балада көп ойлар қалыптасуы мүмкін.(Öncesi & Programı, 2018)

Зерттеудің нәтижесінде сұрақтарға келесідей жауаптар болады.

-Диалог негізінде оқыған балалардың жетістіктері көп болады.Үлкендермен қарым-қатынасқа түсуі, қойылған сұрақтарға жауап беруі жоғарылайды.

-Эксперименттік және бақылау тобындағы балалардың диалогтық сөйлеуіндегі айырмашылықтары болады.

-Ата-аналар психологтар және тәрбиешілердің берген консультациялық сабақтарында айтылған кеңестер негізінде ертегі оқыды.

-Түрлі кітаптар оқыған ата-аналардың нәтижелері, сезімдері әртүрлі болады. Ертегі кітаптарын оқыған ата-ана оқу барысында баласына сұрақтар қойып отырады. Электрондық ертегі кітабын оқыған ата-ана тек бақылаушы болады.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Үй диалогы негізінде балалардың диалогтық тілін дамыту тақырыбында зерттеуді Түркістан облысы, Түркістан қаласындағы "Әлия" балабақшасында 3-5 жас аралығындағы ортаңғы топ балаларымен жүргізілді.Зерттеуге "Құлыншақ " тобынан 30 бала қамтылды. Зерттеу барысында бақылау тобына қарағанда эксперименттік топтағы балалардың ертегіні айтып беруі және ересектермен диалогтық қатынасқа түсуі жақсарғаны анықталды. Бұл әдістің ерекшелігі, маңызы- казіргі уақытта ата-аналардың балаларымен қарым-қатынасқа түсуі көп көрінбейді. Баланың кітапқа деген қызығушылығының дамуына балабақшадағы тәрбиешілерге қарағанда ата-аналардың орны ерекше. Зерттелген мақалаларда әкесіне қарағанда көбірек анасы кітап алып және көбінесе түнде ұйқыдан алдын кітап оқитыны анықталды. Балабақшада балалар өздігінен оқи алмайтыны белгілі, сондықтан текстi оқуға, әңгімелеп айтуға үйрету, көркем сөздермен таныстыру жұмысы бағдарлама талабына сәйкес тақырыптық принциптерге негізделеді. Ол принциптер – айналадағы дүниемен, қоғам өмірімен, табиғатпен таныстыру, дүниетанымын, ой-өрісін жетілдіру, зейінін, қабылдауын, бағдарлай білу, қаблеттерін дамыту болып табылады. Шығарма оқу, тіл дамыту жұмысында естиярлар мен ересектер тобында шығарманы тыңдай отырып, оның мазмұнын жүйелі әңгімелей білуге, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін түсініп, өзінше талдап ойын қорытындылай білуге, кейбір үзінділерді жатқа айтуға, мазмұнға сай әңгіме құрауға, бейнелі сөздерді дәл тауып айтуға, өздігінен салыстыра сипаттай білуге үйренуге тиісті. Ата-аналардан ертегі кітабын оқуды ұсынудағы мақсат ертегі оқып отырып сұрақ жауап арқылы баламен қатынасқа түсу бала үшін диалогтық сөйлеуін дамытуға үлкен көмегін беретіні анықталды.

Балабақша баласы тек қана тыңдаушы кітап балаға өмірді танып қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсуге үйретеді. Инновациялық білім беру құралдарына аудио, видео құралдары, компьютер, интерактивты тақта, интернет, мультимедиялық құрал, электрондық оқулықтар жатады.

Жаңа түсініктерді бала айналасындағы адамдардан алады, бірінші орында ата-анадан және кітаптан. Казіргі кезде барлық үйлерде, ата-анада телефон планшет бар. Балалар үйде уақыттарының көбін телефон ойнап өткізеді. Телефонды біз өзімізге пайдалы жағын қарастыруымыз керек.

Сол мақсатта электрондық ертегілер қимылды аннимациондалған ертегілерді телефон планшетке еңгізіп беріп, ата-аналар балаларына ертегі оқу барысында технологияларды пайдалануды дұрыс деп шештік. Электрондық кітаптарды оқытудың өзіндік жақсы және жаман жақтары бар. Жақсы жақтары балада ертегі тындауға деген қызығушылық артады. Электрондық ертегі кітаптары жақсы егер барлық бейнелері ертегі мазмұнына сәйкес болса.

Ертегі кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін есінде сақтап қалады. Сөз бен әрекетті бір бірімен байланыстырады. Қолымыздағы бар мүмкіндігімізді дұрыс, жақсы, пайдалы істерге қолдануды үйренуіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан
2. Ә.Меңжанова, Г.Исмағұлова, Е.Дайрабаев, Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы, 1982
3. Işıkoglu Erdoğan, N., Şimşek, Z. C., & Canbeldek, M. (2017). Ev merkezli diyaloğa dayalı okumanın 4-5 yaş çocuklarının dil gelişimine olan etkileri.
4. Tetik, G., & Işıkoğlu Erdoğan, N. (2017). Diyaloğa dayalı okumanın 48-60 aylık çocukların dil gelişimine etkisi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 25(2), 1-16.
5. Sarı, B. (2018). Elektronik hikâye kitaplarının farklı sosyo-ekonomik düzeyden gelen 4-6 yaş çocukların anlamlı kelime edinimleri üzerine etkisi.
6. Odabaş, H. (2019). İnteraktif E-Kitapların Okul Öncesi Çocukların Öğrenme Becerilerine Yansımaları.

ГРНТИ 77.01.09

ЕСІРКЕПОВ ЖАНДОС МЕРГЕНБАЙҰЛЫ
п.ғ.к.
қауымдастырылған профессор
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
Түркістан қ., Қазақстан

ОМАРОВ БАҚЫТЖАН СҰЛТАНҰЛЫ
PhD , қауымдастырылған профессор
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
Түркістан қ., Қазақстан

ЖАСТАРДЫ БАТЫРЛАР ЖЫРЛАРЫ, ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада қазақ ертегілерінде аңшылық өнерде кездесетін дене тәрбиесінің көріністері, батырлар жырларындағы тау тұлғалы алыптардың денесінің жетілгендігі, шыныққан шымыр денесімен қиындықтарды еркін еңсеруі, елін-жерін қорғаудағы ерліктері, Отансүйгіштік қасиеттері және халық мақал-мәтелдерінің жастарды ерлікке, батылдыққа, адамгершілікке тәрбиелеудегі алатын орны жан-жақты қарастырылады.

Түйінді сөздер: батырлар жыры, қазақ ертегілері, мақалдар, ұлттық ойындар, дене тәрбиесі.

Резюме. В данной научной статье подробно рассмотрены описанные в казахских сказках проявления физического воспитания, встречающиеся в искусстве охоты, совершенство тела огромных великанов в героических поэмах, свободное преодоление ими трудностей закаленным телом, подвиги в защите родной земли, патриотические качества и место народных пословиц и поговорок в воспитании у молодежи мужества, смелости, нравственности.

Ключевые слова: поэма героев, казахские сказки, пословицы, национальные игры, физическая культура.

Summary. This scientific article describes in detail the manifestations of physical education described in Kazakh fairy tales, found in the art of hunting, the perfection of the body of huge giants in heroic poems, their free overcoming of difficulties with a hardened body, feats in protecting their native land, Patriotic qualities and the place of folk Proverbs and sayings in the education of youth courage, courage, morality.

Keywords: poem of heroes, Kazakh fairy tales, Proverbs, national games, physical culture.

КІРІСПЕ

Халық педагогикасының негізгі мақсаты - өзінің бай тарихы мен мәдени мұраларына сүйене отырып, өскелең ұрпақты еңбекке, өнер-білім дағдыларын игеруге, отбасы, ауыл-аймақтың, Отанның ар-намысын қорғауға, т.б. ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Ұрпақ тәрбиесі мен білімнің кемелденуіне ғылым қандай қызмет етсе, өнер мен әдебиет, қоғамдық салт-дәстүр, халық ертегілері мен мақал-мәтелдері де айрықша қызмет етеді.

Ф.Энгельс «Немістің халық кітабы» атты еңбегінде форльклорлық шығармалардың халықтық сипатына тоқтала келе, «Күндіз ауыр еңбек істеп, шаршап-шалдығып келген шаруа кешқұрым халық ертегілерін, батырлар жырларын, мақал-мәтелдері мен өлең-жырларын тыңдап өмір сырын түсінуге тырысқан», - десе [*Энгельс Ф.П СС. Т. 41, 11 б.*], В.Г.Белинский «Тәрбие адам тағдырын шешетін ұлы іс... Бұл істе әдебиет ұрпақ тәрбиесінің негізгі құралы болып келген», - дейді [Белинский В.Г. полн. Собр.соч. в 13-и том. М., 1949. - 369 б.].

Халық ауыз-шығармаларында халық арманы мен мұң-зары, келешектен күткен үміт-тілегі айқын көрініс тапқан. Әрбір айтушы – өз тыңдаушысына ұстаздық жасап, олардың түйсік-сезімін оятып, келешек өмірдегі мақсатқа жетуіне жетекшілік еткен.

Сондықтан халық ауыз әдебиеті шығармаларын зерттеуші Ш.Уалиханов, Ә.Диваев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Е.Смайлов, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев сынды ғалымдар оны өмірдің айнасы, халық тұрмысының тынысы деп қараумен бірге, оған ұрпақ тәрбиесінің ғасырлар бойғы тәлімдік құралы деп те қарады. Осыдан келіп халық ауыз әдебиетінің тәлімдік мәні, фольклордың халық педагогикасымен тығыз байланысы туындайды. Оған қазақ фольклорының көтерген мәселелері мен тақырыбы да айғақ бола алады. Мысалы, тұрмыс-салт жырлары мен ертегі жанрының көтерген мәселесі көбінесе отбасы, отбасының тіршілігіне, соның бақыты мен қайғысына құрылса, халықтық патриотизм мен ерлікті дәріптейтін эпостық жырлар ел қорғау қызметіне негізделген.

Халықтың ғасырлар бойғы бай қызынасы

ауыз әдебиетінің асыл үлгілері: өлең-жыр, аңыз-әңгімелер, ертегілер, мақал-мәтелдер, афоризм сөздер мен ән-күй, би музыкасы, зергерлік қол өнері, ұлттық ойын түрлері, т.б. өнер атаулының бәрін ұрпақ тәрбиесінің маңызды құралы ретінде кеңінен пайдаланған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ф.Энгельстің «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы», - деген еңбегінде азамзат қоғамында аңшылық кәсіптің ерекше рөл атқарғанын, оған алғашқы қауым адамдары бірлесіп қатынасқанын сөз етеді [*Энгельс Ф., Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы. Байділданов Л.Ә., 5-томды құрастырушы, 2018ж. 126 б.*]. Аңшылықты кәсіп еткен қазақ халқы да жүйрік ат, қыран құс, тазы итті баптап пайдаланғанын, аңшылық ерте кезде халықтың күн көріс кәсібі болғанын ауыз әдебиеті үлгілерінен көреміз. Аңшылықты тұрмысқа қажетті кәсіп деп түсінген халық бұл тақырыпта небір айшықты шығармалар да туғызған. Мысалы, «Жоямерген», «Жерден шыққан Желім батыр», т.б. ертегілерді алсақ, бұларда да басты кейіпкерлер еңбек адамдарының арасынан шыққан аңшы-мергендер, олар өздерінің мергендігімен ел-жұртын асырап-сақтаған адамдар бейнесінде суреттеледі [*Қазақ ертегілері. 1990. I-II том*].

Негізгі идеясы ел қорғау болғанымен, «Қамбар батыр» жырында да алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды аңның, құстың етімен асыраған Қамбар жайлы суреттеледі [https://bilimall.kz/olen/4898-Qambar-batyr]. Қамбардың:

Құс етін беріп бағамын,
Үйдегі екі кәрімді.
Оған да назар саламын,
Қанатыма аламын.
Тоқсан үйлі тобыр мен
Алпыс үйлі арғынды, -

дейтін аңшылықты тіршіліктің нәрі, ата кәсіп екенін көрсетеді. Елін аңшылықпен асырау жолында Қамбар бірсыпыра қиындықтарға кездесіп, жыртқыш аңдармен алысып жеңеді. Жолбарыспен айқасын суреттеу арқылы батырдың ерлік образын жасап отыр. Аңшылық мергендікті, ептілікті, күштілікті, мықты дене дайындығын қажет етеді. Олай болса, елді мергендігімен асырап-сақтаушы Қамбар батыр сияқты ұлдарды сүйсіне суреттеу арқылы халқымыз жастарды мергендікке, ерлікке, батырлыққа, Отанын, елін шынайы сүюге баулуды көздеген.

Қазақ ертегілерінде дене тәрбиесінің алатын орны ерекше. Ер Төстік қазақ ертегілерінің ішіндегі ең қызықтысы болып саналады. Ертегінің кейіпкері Төстік асық ойнап жүріп кемпірдің жалғыз баласын ұрып өлтіріп, (кейбір ертегілерде өрмегінің жібін үзеді), өзінің сегіз ағасының жоғалып кеткендігін естиді. Сонан соң іздеп жолға шығады. Жолдасы да садағы, азығы да садағы, жолда кез-келген аңды атып жеп күнелтеді. Әрине, садақ мың жылдан астам уақыт адамзаттың ең күрделі әрі қаһарлы қаруы болды. Ғалымдар оны сақ, үндіс және зәңгі тұқымдас халықтардың садақтары деп үш түрге бөледі. Кезінде сақ садақтарын Еуропа халықтары, арабтар мен парсылар пайдаланған.

Жалмауыз кемпірдің змиян әрекетімен жер астына түскен Ер Төстік Темірханның еліне бара жатып, өзіне жолдастар табады. Олардың бірі - сауысқанның құйрығын білдірмей жұлып алатын «Епті», екіншісі – «Желаяқ», үшіншісі – «Саққұлақ», төртіншісі – «Таусоғар», бесіншісі – «Көлтауысар», алтыншысы – «Қырағы» [*http: // pushkinlibrary. Kz / exhibitions / bayterek_kaz Er-Tostik.htm*].

Төстік Темірханның еліне жетеді. Оның қызын зорлықпен алайын деп жатқан Кеще ханның әскерінің құрсанып жатқан үстінен түседі. Келісім бойынша екі жақтың адамдары өнер сайысында бақ сынайды. Бәйгеде Шалқұйрық озады, күресте Таусоғар жығады, жаяу жарыста Желаяқ озады, Көлтауысар, Қырағы, Епті мен Саққұлақ та өз міндеттерін мінсіз атқарады. Олардың бойындағы таңғажайып қасиеттер ертегі қаһарманы Ер Төстіктің жеңіске жетуіне жағдай туғызады. Денесі жан-жақты жетілген, шыныққан адамдар ешнәрседен де тайсалмайды, жолдарындағы қиындықтардан қиналмай өтіп отырады.

Жаяу жарыстың ертегіден орын алуы да тегіннен-тегін емес. XI ғасырда өмір сүрген уәзір Низам-әл-Мүліктің ел басқару туралы Сиасетнаме атты кітабында: Белгілі жолдарға жүрдек адамдар қойып, оларға ай сайын жалақы белгілеу жөн. Осылай істегенде 50 фарсант жол жүретін жерде болған оқиғаның хабары бір тәулікте жетіп келеді [*Сиасет-намэ. Книга о правлении везира 11 столетия Низам аль-Мулька, 1949*]. Ежелгі әдет бойынша оларды накибтер басқаруға тиіс, - дейді.

Низам-әл-Мүліктің ежелгі әдет бойынша деп жазуына қарағанда жаяу жарыс ерте заманнан бар болса керек. Тарихи тақырыптарға қалам тартқан халық жазушысы Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында үлкен мерекелерде өтетін спорт ойыны ретінде жаяу жарыстың жанжақты суреттелуі тегін емес [*Есенберлин І., Алмас қылыш, 1971. 151 б.*]. Міне, Ер Төстік ертегісіндей оқиғаның шиеленісетін жері де осы жарыс кезі. Желаяқпен жарысқан мыстан кемпір серігін мас қылып ұйықтатып кетеді. Әлден уақытта оянған Желаяқ өзінің алданғанын біліп, жалма-жан жүгіріп мыстанның жанынан өте беріп көзіне топырақ шашып, өзі қарақшыға бірінші келеді.

Ертегілер мен аңыздарда күшті адам ғана туған еліне бақыт сыйлай алады дегенді меңзейді халық. Мысалы, «Толағай туралы аңыз» атты тамаша ертегі осындай идеяға құрылған. Бір жылы құрғақшылық болып, егін шықпай ел қатты күйзеледі. Бұған бұғанасы қатпаған бала Толағай жолға шығады. Басы бұлтпен таласқан биік шың-

ның жанына келіп, оны жерден жұлып алады да, иығына салады. Сөйтіп, тау көтеріп, құрғақшылыққа ұшырап, егін шөбі күйіп тұрған туған жеріне беттейді. Сан батпан салмақтан жаны қатты қиналса да иығындағы тауды тастамайды. Тер шүмектеп төгіледі, Толағай ел шетіне жете беріп сүрініп, құлайды. Есіл ер осылайша қаза табады. Осы кезде аспанда найзағай ойнап, шың басындағы бұлт жаңбырды төгеді. Қаңсыған даланың мейірі қанады. Белдерде балауса шөп көктеп, егін жайқалады. Аңыз елге, Отанға деген үлкен патриоттық сезімге толы. Халық бақыты жолында жанды пида ету асқан бақыт, абырой саналады.

Халық бақыты үшін күрескендердің бірі Керқұла атты Кендебай ертегісінің қаһарманы алты айда күлген, алпыс күнде жүрген, алты жылда алып жігіт болған. Оны ерлік жасауға құлшындырған халық арманы. Ол туралы ертегіде сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, аң аулап әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан атыпты, құралайды көзге атқан мерген болыпты, арқар мен киікті, құлан мен маралды маямая үйіп тастапты. Қарасудың бойындағы қара үйлі кедейлер қарқ болыпты да қалыпты, - дейді [*https://bilim-all.kz/article/173*].

Күштілік, мергендік, аңшылық елге қорған болу ретінде суреттеледі. Міне, сол Кендебай бір кездері ел қорғаны болған Мергенбай батырды тұтқыннан құтқарады. Осы сапарында ғажайып ерліктер жасап, жеті басты айдаһарды, жалмауыз кемпірді, ақырған арыстанды өлтіреді. Бұған Кендебайдың өнері, айлакерлігі көмектеседі.

Қазақ халқының көптеген ертегілерінде аңшылық жайлы әңгімеленеді. «Аламан-Жоламан», «Жүсіп мерген», «Асан батыр», «Сиқырлы тас» сынды т.б. ертегілерде бар оқиға аңшылыққа байланысты өрбиді. Сиқырлы тасты не қажет етсең тілегің қабыл болады деп тілегін орындайтын қасиетті тас бергенде хан баласы алдымен құсым мен тазыма жеткізе гөр деп жалбарынады. Адамға қашаннан серік болған құс пен иттің қандай қиыншылықтан да қорғауға септігін тигізетіндігі, иесін ешқашан аш қылмайтындығы осылай дәріптеледі. Ал, адам өз елінде ешкім жара алмаған қара тасты қақ бөледі. Күндестікпен ағалары аяғын кескеннен кейін аңшылықты кәсіп етеді. Ерен күші мен қажыр-қайратының арқасында ғана ол бұрынғы қалпына келеді.

Күн астындағы Күнікей қызда зұлым хан тапсырмасымен шыққан аңшы балаға Ер Төстіктегідей «Таусоғар», «Желаяқ», т.б.-ға жолдас болады.

«Ұшар ханның баласы», «Жандыбатыр», «Жерден шыққан Желім батыр» ертегісінде де күш дәріптеледі. Жандыбатыр ерен балуандық өнері арқылы жанына небір дәулерді жолдас етсе, Желім батыр халыққа зәбір көрсеткен залым дәумен күресіп, жығып өлтіреді.

Кашаннан адамзаттың жан серігі болған жылқы да қазақ ертегілерінде кең суреттелген. Сонымен тоқсан сөздің тобықтай түйініне келсек, халық адамның күшті, епті, шыдамды, айлакер болуын армандаған. Бойына осындай қасиеттерді жинақтаған, қаһармандардың ертегілерінің басты кейіпкерлері етіп жас ұрпақты солардай алып тұлғалы етіп тәрбиелеуді мақсат тұтқан.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері де адамзат тіршілігінің барлық саласын жан-жақты қамтиды. Оған үңіле қарағаң сайын небір кемеңгер ойларды бірнеше сөзбен ғана өте дәл берген ғажайып мұраларымыздың бірі екенін көреміз. Көңілге ерекше қонымды әрі ұтымды мақалмәтелдерде ұлт ойындары адамның бойындағы Отансүйгіштік, күш, ерлік, ептілік сияқты көптеген ізгі қасиеттер кеңінен сөз болады. Ер қанаты - ат дегендей тұлпарлар туралы мақал-мәтелдер бір төбе. Халық қандай табысқа қолың жетпесін, ол талаптың арқасында дейді. Мұны «Жан қиналмай жұмыс бітпес, талап қылмай мұратқа жетпес», - деп түсіндіреді.

Күш жайлы айтылған мақал-мәтелдерді сөз еткенде алдымен көп қолданылып жүрген «Күш атасын танымайды», - деген мақалға тоқтар едік. «Етікті нәл сақтайды, жіпті әл сақтайды», - дегенде де әлді, күшті адамның қандай қиыншылық болмасын жеңетіндігі айтылады. «Кайраты бар кісінің берекеті бар ісінің», - деген мақалда күшті адамның еңбекте озат болатындығы өзінен-өзі көрініп тұр. «Шыдамды еңбек алғыр ой - анық досың біліп қой», «Шапқан озар, жатқан қалар», - деген мақалдарда әрқашан әлсіз жалтақ келеді, еңбек ету, алға ұмтылу дәріптеледі. «Әлді шалқақ, қайратсыздың айбаты зая» деген мақалдарда да күшті мадақтау бар.

«Алыспақ бар, атыспақ жоқ», - деген мақалдан спорттық ойындардың ел, рулар арасында татулыққа, достыққа шақырып тұрғандағы белгілі.

Сонымен қатар өнерге ерте бастан машықтануға да халық аса зор мән берген. «Өнерлі өрге жүзеді, балам өсті дегенше, батыр өсті десейші, батыр өнер білмесе, қабыл өсті десейші», - дейді. Батырлық өнерге күш, мергендік, шабандоздық, т.б. жататындығы белгілі.

«Ата көрген оқ жонар», «Қыз - қуыршақ, бала – құлыншақ», - деген мақал-мәтелдерден дене тәрбиесінде шабандоздықтың жас кезінен басталатынын көреміз.

Ептілікке, жігіттің бес қаруын дұрыс қолдана білуіне, әдіс-айлаға да халық жоғары баға берген. «Сойылды соға білмеген өзіне тигізеді», «Жігіттің екі өнері бар, атқанда жыққан, ашқанда оқыған», «Арыстан болсаң жау үшін, түлкідей болсын әдісің», «Ердің аты бұлдырықтай, өзі туырлықтай», «Мылтығыңа емес, мергендігіңе сен», «Қасқыр соғар жігітті қарасынан танимын», «Әуп деген жігітке күш, әйт-шу деген атанға күш», «Қарасын көріп, күшінен түңілме», - деп дәл айтады. Сонымен қатар, епсіздікті «Балуанның жаманы шалдырған соң өкінер, жығылған күреске тоймас»,

- деп санайды. Әрқашан епті, түлкідей айлалы болуға шақырады. Бұл қасиеттердің түрлі спорттық ойындарға да ортақ екендігі белгілі.

Сонымен қатар ұжымшылдық, бірлік те мақал-мәтелдердің ең үлкен өзекті мәселелердің бірі. «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Саяқ жүрсең таяқ жерсің», «Жарылғанды жау алады, бөлінгенді бөрі алады», - дейді. Ал, көкпар, қыз қуу сияқты ұлттық спорт түрлері мен ақсүйек, алтыбақан, хан, соқыр теке тәрізді ойындарда ұжымшылдықтың ұтуға, жеңіске жеткізетіндігі белгілі.

Ер-азаматтың ерлігін, елін, Отанын сүю сияқты адамгершілік ұлы қасиеттерін қастерлеу, халыққа хабардар ету, сол арқылы оның өнегелі істерін ағайын-туысқа, аға-ініге, бауырлар мен балаларға, ел-жұртқа үлгі-өнеге етіп ұсынудың тәрбиелік мәні аса зор. Бұл, біріншіден, халықтың «Елі үшін туып, елі үшін өлген ерді» дәріптеуін білдірсе, екіншіден, жастарға, өскелең ұрпаққа оның ерлік ісін үлгі-өнеге етіп ұсыну, сол арқылы «Ат тұяғын тай басар», «Ел қамын ер жоқтар», деп, тағы да халық қамын жейтін «Елі үшін еңіреген» ер тәрбиелеу. Халық мақал-мәтелдерінде осы идея өзекті орын алады.

«Батыр туса – ел ырысы, жаңбыр жауса жер ырысы», «Болат қайнауда шынығады, батыр майданда шынығады», «Ер – елдің ық жағының қаласы, жел жағының панасы», - деп халық үшін жанын қиюға дайын, ел қамын ойлайтын ерлерді дәріптейді. Ерлік елін сүюден, ар-намыстан, тәуекел етуден туады. Осыны сезе білген халық: «Елін сүйген ер болар», «Ерді намыс өлтірер», «Ерлік білекте емес, жүректе», - деп арыстанша ажалға қарсы шаба білетін, елінің ар-намысын қорғай білетін азаматты дәріптейді. Халқымыз: «Жалаңаш бар да жауға шап, ажалың жетпей өлмессің», - деп ерлікке баули отырып, жауды жеңу үшін күшпен бірге айла-амалдың да керек екенін ескертеді. «Сақтықта қорлық жоқ», «Айлалы батыр алдырмас», «Арыстан болсаң жау үшін, түлкідей болсын құлығың», - деп сақтандырады.

Халық намысын аяққа басатын, қоян жүрек қорқақтарды: «Қорқақ көлеңкесінен де қорқады», «Қорықсаң құның болмайды», «Ез күнде өледі, ер бір-ақ өледі», - деп мінеп-сынайды. «Үйде шешен – дауда жоқ, үйде батыр – жауда жоқ», - деп қорқақты келеке етеді.

Халық мақалдарында батырды досқа қайырымды, жауға қатал, мейірімсіз болуға шақырады: «Жауды аяған – жаралы», «Жауға жаныңды берсең де, сырыңды берме», «Қыраны жоқ ерден без», - деген мақал-мәтелдерден осы пікір айқын көрінеді. Ердің уәдеге беріктігін қалаған халық: «Ердің екі сөйлегені – өлгені», «Ер айтпас, айтса қайтпас», - деп ердің алған бетінен қайтпауын, берген уәдесінен таймауын, іс-әрекет пен уәде, мақсаттың бір жерден шығуын талап етеді. Уәдеге беріктік те ерлікпен бірдей бағаланатын қадірлі қасиет.

Халқымыз ерлікті егіз деп ұққан. Ерлік еңбектен басталады. Елінде еңбек ете білген адам, майданда ерлік істей алады. Осы пікірді «Еңбек ер атандырады», «Ер дәулеті – еңбек», «Еңбек ерлікке жеткізер, ерлік елдікке жеткізер», - деген халықтық мақал-мәтелдерден көреміз. Елі үшін жаумен жағасып, жанын пида етуге бел буған Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Қамбар сынды батыр ұлдардың ерлік істерінің қайнар көзі Отанын шынайы сүюде, шексіз патриоттықта жатыр. Аяулы ұлдардың елі-жері үшін төккен тері, аққан қаны халық жадында ғасырлар бойы сақталып, оларды өлең-жырлармен мәңгі сүйсіне мақтаған. Кейінгі ұрпақты солардай Отансүйгіш азамат болуға үндеген. Жас ұрпаққа ел қадірін «Өз елің – алтын бесік», «Отан оттан да ыстық», «Туған жерге туың тік», «Басқа жерде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол», «Жеген жерінде көгерер, Ер елінде көгерер», - деген асыл сөздермен білдірген. Жастарды кіндік кесіп, кір жуған жері үшін, әлпештеп өсірген елі үшін қасық қаны қалғанша жаумен жағаласа білетін, Отанын шын сүйетін батыр етіп тәрбиелеуді көздеген халық өзінің өлең-жырларын, аңыз-әңгімелерін, мақал-мәтелдерін осы тақырыпқа арнаған. Сондықтан да лиро-эпостық, батырлар жырларының басты кейіпкерлері ата-анасы, сүйген жары, туған жері, өскен елі үшін жаумен кескілесе күрес жүргізіп, ерлікпен даңқын шығарған халықтың сүйікті ұлқыздары болып келеді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында ауыз әдебиетінің мақал-мәтел жанры біраз өсіп-өркендегені белгілі. Халық ақыны Қ.Айнабеков пен халық батыры Б.Момышұлы Отан соғысы жылдарында көптеген мақал-мәтелдер шығарып, жастарды ерлікке, еңбекке, Отансүйгіштікке тәрбиелеуде үлгі-өнеге көрсетті: Мысалы: Қ.Айнабековтің «Жұмыссыз жастың жүргені сөлекет, иттен басқаның үргені сөлекет», «Ерінбегеннің еңбегі жанады, іркілмегеннің ерлігі артады», «Ынталының ісі лезде бітеді, енжардың ісі кейін кетеді», «Қарусыз адамның қайраты зая, қайратсыз адамның айбаты зая» атты т.б. жастарды еңбекке, ерлікке баулитын ондаған мақал-мәтелдері бар [*Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер С., Жұмашева Қ., 2009*].

Ал, Б.Момышұлы: «Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік жігіттің қасиеті», «Жауды өлтірсең өлімнен құтыласың, өлтірмесең өлімге тұтыласың», «Әдіссіздік – әлсіздік, ептілік те ерлік», «Қол қашса – қолбасшы боққа да жарамайды», «Батыр батыр емес – бастаған батыр», «Отан үшін отқа түс - күймейсің», т.б. ерлік, адамгершілік қасиеттерді дәріптейтін жүздеген мақал-мәтелдерін келер ұрпаққа насихаттап кетті [*Момышұлы Б., 1959. 229-232 б.*].

Сонымен қатар гигиена мәселесі де мақал-мәтелдерде сөз болады. Халқымыз «Әуелгі байлық - денсаулық, тазалық - саулық, саулық - байлық негізі», - деп бекер айтпаған. Жалпы алғанда

қазақтың мақал-мәтелдерінде дене тәрбиесі әр қырынан, жан-жақты орын алған деп айта аламыз. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі дене тәрбиесі мәселелері туралы сөз ете келе мынадай қорытындылар шығаруға болады:

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Дене тәрбиесі адамзат еңбегінің үдерісінде өмір сүруге көмектесетін саналы әрекет ретінде пайда болған. Күшті, епті, төзімді адамдар қай кезде болмасын, өмір жолында кездескен қиыншылықтарды оңай жеңіп отырған. Міне, осыдан келіп, жаттығу жүйесі, спорттық ойындар қалыптасқан. Спорттық ойындардың басты мақсаты адамның қабілеттері бойынша күнделікті тұрмысқа қажетті қасиеттерді дамыту.

2. Дене тәрбиесі қоғам дамуының заңдылықтарына сәйкес бірте-бірте күрделеніп, өсіп-өрбіп отырған. Оған әр халықтың тұрмыс-дәстүрі, әдет-ғұрпы, айналысатын ісі, салт-дәстүрі, бастан кешкен оқиғалары әсер еткен. Осыдан келіп ұлттық спорт ойындары шыққан. Ұлан байтақ даланы мекендеген қазақ халқы көкпар, бәйге, сайыс, аударыспақ, жамбы ату, қыз қуу, күрес, жаяу жарыс тәрізді ұлт ойындарын дамытқан. Түрі бөлек болғанымен бұл спорт ойындары да жалпы дене тәрбиесінің алдына қойған жауынгерлік тағы басқа өмірге қажетті қасиеттерді дамытуды мақсат еткен.

3. Дене тәрбиесі халыққа эстетикалық тәрбие беріп, адамды жан-жақты дамытуда зор рөл атқарған. Сонымен қатар, жас ұрпақты сұлулыққа, әсемдікке, көркемдікке баулуда да дене тәрбиесінің алар орны зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Энгельс Ф. П СС. Т. 41. - 11 б.
2. Беленский В.Г. полн. Собр.соч. в 13-и том. М., 1949, 369 б.
3. Энгельс Ф. Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы. Байділданов Л.Ә. 5-томды құрастырушы. - Астана, 2018. - 126 б.
4. Қазақ ертегілері [Электронды ресурсі] / интернет ресурс – Режим доступа:Алматы: Жазушы. 1990. I-II том.
5. Қамбар батыр. https://bilim-all.kz/olen/4898-Qambar-batyr
6. Ертөстік [Электронды ресурсі] / интернет ресурс – Режим доступа: http: // pushkinlibrary. Kz / exhibitions / bayterek_kaz Er-Tostik.htm
7. Сиасет-намэ. Книга о правлении везира 11 столетия Низам аль-Мулька. - Л., 1949.
8. Есенберлин І. Алмас қылыш / - Алматы, 1971. – 151 б.
9. Керқұла атты Кендебай [Электронды ресурсі] / интернет ресурс – Режим доступа:https://bilim-all.kz/article/173
10. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер С., Жұмашева Қ. - Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009
11. Момышұлы Б. ҚМКҚБ, Алматы, 1959. 229-232 б.

УДК 37. 377

ЕРХОЖИНА ШАТТЫГҮЛ ЛЕСБЕККЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты
Сулейман Демирел атындағы университет

ҚОСЫМОВА ГҮЛБАНУ СЕЙІЛБЕККЫЗЫ
Филология ғылымдарының докторы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Мақалада педагогикалық үдерістегі дамыта оқыту мәселесі сөз болады. «Даму» ұғымының анықтамасы арқылы жаңару үдерісі екені психологияда жеткілікті дәлелденгені айтыла келе, білім берудегі дамудың мәні ашылады. Ғалымдар теориясына түсініктер беріледі. Білім алушыны шығармашылық әрекет жағдайына енгізу, оқытушы мен студент арасындағы қарым – қатынас, тұжырым жасауға бағыттау мәселелері және дамытуға бағытталған түрлі жұмыстарды ұйымдастырудың нәтижелілігі қарастырылады. Жұмысты өз бетімен жоспарлауға, қабылданған көзқарастарға сын көзімен қарау, ойдың икемділігі, құбылыстарды тез аңғару, құбылыстарды салыстыру, білуге құмарлық, өзөзіне сыни баға беру т.б. қасиеттердің даму үдерістері талданады.

Түйінді сөздер: даму, рефлексия, талдау, жинақтау, ой қызметі.

Резюме. В статье рассматривается развитие обучения в педогогическом процессе. Определение «Даму» подтверждается тем фактом, что процесс модернизации доказан в психологии, и раскрывается сущность развития в образовании. Даны концепции теории ученых. Рассмотрено внедрение студента в творческую деятельность, взаимоотношения между учителем и студентом, ориентация на выводы и эффективность организации различных мероприятий, направленных на развитие. Самодисциплина, критическое отношение к принятым взглядам, гибкость мыслей, быстрое восприятие явлений, сравнение явлений, страсть к знаниям, самокритичная оценка и т. д. анализируются процессы развития свойств.

Ключевые слова: развитие, рефлексия, анализ, синтез, мысль.

Summary. The article deals with the development of learning in the pedagogical process. The definition of " Development" is confirmed by the fact that the process of modernization is proven in psychology, and the essence of development in education is revealed. Concepts of scientists ' theory are given. The introduction of the student into creative activity, the relationship between the teacher and the student, the focus on conclusions and the effectiveness of organizing various activities aimed at development are considered. Self-discipline, critical attitude to accepted views, flexibility of thoughts, quick perception of phenomena, comparison of phenomena, passion for knowledge, self-critical assessment, etc. the processes of property development are analyzed.

Keywords: development, reflection, analysis, synthesis, thought.

Дамыта оқыту мәселесі сөз болғанда, алдымен, санамызға «дамытушылық» мәселесі оралатыны айқын. Психолог ғалымдар мен әдіскерлердің тұжырымдары бойынша дамытушылық үдерісі кіші жастан басталады. «Даму» ұғымының психологиялық анықтамасы – жаңару үдерісі, ескінің орнына жаңаның өмірге келуі. Баланың психикасы үнемі диалектикалық жолмен дамып, бір деңгейден екінші деңгейге өтіп өзгеріп отырады. Осы дамуды оқытумен бірге қарастыру арқылы, екеуінің арасында тығыз байланыстың барын психология жеткілікті дәлелдеп берді.

Л.С.Выготский, В.В. Давыдов, Л.В.Занков, т.б. ғалымдардың даму туралы ойлары оқыту барысында баланың психикасының жаңа сапалық деңгейінің көтерілуіне келіп саяды. Осы тұрғыдан қарағанда, баланың қандай да болмасын: танымдық қызығушылығын; ойын; ақылын; шығармашылық қабілетін, құзіреттілігін, т.б. психикалық қызметтерін дамытудың негізгі факторы – оқу үдерісі екендігі айқындалған. Барлық ғалымдар зерттеулерінде кіші жастағы және мектеп жасындағы балалардың даму үдерісі көп қарастырылады.

Дамыта оқыту дегеніміз - бұл оқу үрдісінде білім алушылардың ықтимал мүмкіндігінің толық іске асуына бағдарланған оқыту. Оқу әрекеті арқылы психологиялық жаңа құрылымдар теориялық сана және ойлау қалыптасады. Олармен байланысты рефлекция, талдау, жинақтау, индукция, дедукция, салыстыру, шолу сияқты психикалық қабілеттер дамиды.

Жоғары оқу орнында бұл қажеттіліктерді қанағаттандырудың мүмкіндігі мол. Студент дәрістерде және практикалық сабақтарда әртүрлі тапсырмаларды орындай отырып, қарапайым теориялық білімдерді меңгереді. Осылайша оқу әрекетінің мазмұны болып табылатын теория-

лық білім студенттің қажеттілігіне айналады. Ал сабақтың әрекет теориясына сәйкес ұйымдастырылуы – студенттің жеке басын дамытудың басты кепілі.

Жүйенің басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта отырып, жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұшқырлау, тұлғалыққа бағыттау.

Оқыта отырып дамыту мәселесіне арналған зерттеулер дәстүрлі оқытуға өзгерістер енгізуге ықпалын тигізеді. Қазір бұл жүйе дәстүрлі оқытумен қатар пайдаланылып келеді. Екі авторлар тобы да өз жүйелері бойынша оқу бағдарламаларын, әдістемелік құралдар дайындап шығарды. Осылайша дамыта оқыту ғылыми теориядан практикалық іс-тәжірибеге батыл ене бастады. В.В.Давыдов: «Для порождения учебной инициативы ребенка необходимы для педагогических условия:

1) Определенные процедуры, с помощью которых учитель в явном виде открывает ученикам свои ожидания неимитационного, нерепродуктивного поведения (система задач, ставящих ребенка перед открытым выбором учебного или неучебного способа взаимодействия с учителем, позволяет связать два пласта учебным материалом и общий для ученика и учителя способ взоимодействия);

2) Определенные процедуры, способствующие порождению самого учебного вопроса-гипотезы о новом понятии или общем способе действия (процедуры связаны с организацией учебного сотрудничества со сверстниками) [*Давыдов В.В., 1996. б.213*]. Ғалым оқыту әрекетіне кірердегі педагогикалық жағдайлардың болуын маңызды санайды. Дамыта оқыту-дәстүрлі оқытуға соңғы уақыттарға дейін балама жүйе деп қарастырылды. Оның нәтижесінде әр оқушы өзін-өзі өзгеруші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, соған оқыту барысында лайықты жағдайлар жасау үлкен нәтиже берді.

Дамыта оқытуда білімгердің ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін білімгер өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайда түсуі керек. Содан барып оның білім алуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді. Сабақ мұндай жағдайда төмендегідей үш құрамдас бөліктерден тұратын болады:

1. Оқу мақсаттарының қойылуы;
2. Оны шешудің жолын бірлесе қарастыру;
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу;

Бұл үшеуі дамыта оқытудың Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов жасаған жүйесінің негізгі компоненттері. Оқушы алдына оқу жасаған жүйесінің негізгі компоненттері. Оқушы алдына оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылай, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады.

Дамыта оқыту білім алушының ойлау қызметімен қатар олардың оқу білігін дамытуды көздейді. Дамыта оқыту технологиясындағы ең басты нәрсе – білім алушыларды шығармашылық әрекет жағдайына енгізу болып табылады. Мұның өзі оқытудың эвристикалық және зерттеу әдістеріне ерекше мән берілетінін көрсетеді. Бұл әдістер оқытушының «дәстүрлі емес тапсырма түрлерін ізденудің обьектісі» ретінде қоюы, «жекеден жалпыны тауып шығару», «құбылысқа синтез жасау», «алдын болжау», «әрекеттің жалпы моделін құру», «жұмысты жоспарлау», «ақпараттық құзыреттілік мүмкіндіктерін пайдалану», «объектінің жаңа қызметін көру», «ой қорытындысын шығару» т. б. сияқты шығармашылық ізденіске жетектейтін іс – әрекетке қосатын, студентті «қорытындының авторы», «іс - әрекет біліктері мен дағдылардың шебері», «белсенді ізденгіш», «бастама көтеруші», «идея авторы», «жаңалық ашушы» ететін әдістемелік тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Студенттерге дамыта оқытуды ұйымдастыру ересек білім алушыға ақыл – ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше жағдай, оқытушы мен студент арасындағы қарым – қатынас. Оқытушы бұл жағдайда дайын біліммен емес, танымдық іс – әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы бола білуі керек. Тек осындай оқытулар студенттің интелектісін ашып, шығармашылығын дамытады. Қазақ тілін оқытуды ұйымдастыруда студенттің тіл үйренушілік қабілетін дамыту мақсатында түрлі әдістер қолданылады. Ең алдымен, диалог құрастыру олардың тілдесім әрекетін дамытудың алғашқы баспалдағы саналады. Ауызша сөйлесу арқылы тіл икемділіктерін қалыптастырады.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту мақсатында бұл жұмыс түрін күрделендіру негізінде сөйлеу тілін дұрыс меңгеруді, қатысым және жазылым қарым-қатынасын реттеуге болады.

Дамыта оқытуда студенттердің пікір айта білуі және жазып үйренуі үлкен рөл атқарады. Оқыған мәтіндерге, әңгіме, мақала, баяндама, реферат түрлеріне пікір жазуға үйретуде білім алушының қабылдауын, ойлануын, қиялдануын, сөйлеуін дамытуға тікелей бағыттауда жұмыстың бұл түрі үлкен ізденісті, еңбектенуді қажет етеді. Студенттің өз ізденісімен шешімін тапқан жұмыс түрі оның шығармашылығы болып саналады. Жоғары оқу орнында қазақ тілін оқытуда орындалатын шығармашылық және дамытушылық тапсырмалардың бір түрі – аннотация. Бұл – студенттің ойын дамытуға, сөздік қорын молайтуға, ойды қысқа түрде мазмұндауға, ой қорытындысын жасауға бағытталатын жұмыс түрі. А.А. Леонтьев аннотация жазу түпнұсқа мазмұнын байланыстыра отырып тұжырымды түрде қысқа-

ша мазмұндау, мәтінде берілген ақпаратты, оның бағыттылығы, құндылығы және кімге арналғандығы жөнінде қысқаша мағлұмат беру екендігін ерекше атап көрсетеді. Аннотация жазуда студент оқыған не тыңдаған материалдың негізгі жағын аңғарып, мазмұнын жазуға жаттығады. Түпнұсқаның мазмұнын автор өз сөзімен жазуға мүмкіндік алады. Бұл тапсырманың мақсаты – мәтіннің мазмұнын қысқаша баяндауға үйрету, ойды байланыстырып жазуда тілдік тұлғаларды дұрыс қолдануға, олардың сөйлемдегі орын тәртібін сақтауға, сауатты жазуға дағдыландыру. Басты ойды, мәтіннің идеясын ашатын сөйлемдерді тауып, орынды қолдана алса, студенттің ойы мен тілінде даму үдерісі белгілі бір сатыда көрсеткіш көрсете алады.

Бұлардан басқа оқу үдерісінде білім алушылардың көптеген ақыл – ой қабілеттерін іске қосатын жұмыс түрлері қолданылады. Сабақта қарастырылған белгілі мәтін бойынша сұрақ – жауап әдісімен жағдаяттық сұхбат құруға болады. Мамандығына байланысты алынған мәтін арқылы студенттер кәсіби терминдермен танысып, сөздік қоры артады. Мәтінде кездесетін олар үшін белгісіз сөздерге сөздік жұмыстарын ұйымдастыру – мәтін мазмұнын дұрыс ашудың кепілі. Мәтінді меңгерту кезінде сөйлеу жағдаятын тудырудың маңыздылығы зор. Дамыта оқыту жүйесіндегі қойылатын сұрақтар проблемалы, ойлауды, пайымдауды қажет ететіндей етіп беріледі. Оқушы да ондай сұраққа өз ойын, өз пікірін білдіре жауап беруге дағдыланады. Тіпті ғалым Л.В.Занковтың жоғары қиындықта оқыту принципін алатын болсақ, бұл қағида баланың қиындатылған тапсырмаларды орындауға мүмкіндігінің бар екеніне көз жеткізеді. Л.В. Занковтың оқыту жүйесінде оқушы өзін емін-еркін сезінеді, оның әлеуметтік мүмкіндігі мен дербестігінің дамуына жағдай жасалады. Осы жүйеде оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынастың іргетасы қаланады. Мұғалім түсіндіруші, оқытушы тұрғысында емес, оқушының оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде көрінеді [*ЗанковЛ.В.,1990,б.108*].

Шведтік нейробиолог Холгер Хиден өз зерттеулерінде баланың миындағы клеткалардың бір-бірімен байланыстыратын талшықтар (нейрондар) тек ойлау әрекеті болған жерде ғана молайып, жиілей түсетіндігін, сондықтан өте жас кезде баланың миын жұмыс істеуге ынталандырып отыру керектігіне назар аударады. Белсенді ой қызметінсіз клеткалар бай талшықтар құрай алмайтындығын, содан барып олардың қызметі төмендеп бара-бара жойылатындығын ғылыми тұрғыда дәлелдейді.

Дамыта оқыту жүйесінің авторлары бала ойлауын абстрактіден қарапайымға қайта жетелейді. Бұл принципте жеңіл-желпі тапсырмалар орнына, баланың тапқырлығын зерделілігін дамытатын шығармашылық тапсырмалар орындау үлкен нәтиже береді. Дамыта оқыту жүйесінің маңызды принциптерінің бірі – теориялық білімнің жетекші ролі принципі. Бұл теорияда оқыту барысында қарапайым бақылаулар, зерттеулер жасау арқылы өмір заңдылықтарына көздерін жеткізу, қорытынды жасауға дағдыландыру. Заттар мен құбылыстардың тек сыртқы қасиеттері ғана емес ішкі байланыстарын заңдылықтарын меңгеру, олардың танымын тереңдететіндігі анықталады.

Дамытуға бағытталған түрлі жұмыстарды ұйымдастырудың нәтижелілігі – олардың бойында болжам жасауға қабілеттілік, жоспарлауға, ойлаудың шолғыштығы, жалпы қабылданған көзқарастарға сын көзімен қарау, ойдың икемділігі, құбылыстардың байқалуы қиын ұқсастықтарын аңғару, құбылыстарды салыстыру, білуге құмарлық, өз-өзіне сыни баға беру т.б. қасиеттердің дамуы жүреді.

Дамыта оқыту технологиясы сабақта проблема қою әдісін қолданып отыруды көздейді. Проблеманы шешу үдерісіне қатысушының танымдық дербестігі мен шығармашылығы қалыптасып, нәтижеге жетудің жолын да меңгереді. «Проблемалық жағдаяттар тудырудың негізі ерекшелігі –студенттің білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемаларды шешуге міндетті дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық ситуация үдей түседі, осыған орай олардың ізденушілік әрекетімен ынтасы күшейе түседі» [*Ахметова Э.Б., Баймағанбетова К.Т.,2016. б.7*].

Проблеманы шешудегі іс-әрекет жағдаяттың пайда болуынан басталып, проблемалық міндетті қою және оның қиыншылық мәнін жете түсінуді қажет етеді. Онан кейін студенттердің болжам жасаулары маңызды. Осы тұста олардың ойлау жүйелері іске қосылып, шешім табудың жолын қарастыру үдерісі жүреді. Болжамдарды дәлелдеу мен проблеманың дұрыстығын дәлелдеу жағдаяттан шығарады. Проблемалық оқытудың күшті жақтары:

- оқушылардың логикалық ойлау қабілетін арттырады;
- оқу еңбегіне қызығушылығын арттырады;
- берік білімге, оқытудың жоғары нәтижесіне жеткізеді.
- оларды өздігінен саналы жұмыс істеуге үйретеді.

Дамыта оқытудың басты бағыты оқыта отырып білім алушыны дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өз бетімен ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, тұлғалыққа бағыттау болғандықтан, ойлаудың екі түрлі категориясын бірлікте қарастырады. Ойлау – таным теориясының негізгі философиялық категориясы. Дүниені танудың екі жолы: затты дерексіздендіру арқылы немесе абстрактылы ұғым арқылы ойлау; ұқсату, елестету, сезім арқылы жүзеге асады. Таным

үдерісі көбіне сабақтың негізгі бөлімдерінде іске асырылады. Мысалы,

Сабақтың кезеңі: эвристикалық (тапқырлық, табысты) негізгі кезең

Іс-әрекеттің түрі: өнімділік – ойлауға, елестетуге сүйену

Сұрақтар мен тапсырмалардың құрылуына қойылатын нақты талаптар бар:

- сұрақтардың нақты қойылуы;
- білім алушылардың базалық білімінің ескерілуі;
- студенттердің ойлау қабілетіне бағытталуы (салыстыру, бақылау, пікірлесу, синтездеу, дедукция т.б.)
- сұраққа жауап іздеуге мүмкіндік туғызу;
- ойлауға жетелейтін әдістер арқылы қызығушылық ояту;
- білім алушының ойымен санасу;
- студенттің дәлелі мен пікірінің дұрыстығына көз жеткізу.

Оқыту арқылы білім алушының психикасында жаңа құрылымдардың пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептеледі. Осылай оқытудың нәтижесінде білім алушының дамуы, оның еркіндігінің қалыптасуы, өз бетінше ізденуі, шешім қабылдауға дағдылануы, жекелік қасиеттерін байқатуы, әрі қарай дамудың жүруі, тұлғалыққа бағытталуы байқалуы тиіс. Әр білім алушының өзін - өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, соған оқыту барысында лайықты жағдайлар жасау үлкен нәтиже береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучение. – М., 1996, -544 ст.
2. Занков Л.В. "Избранные педагогические труды". Москва "Педагогика" -1990, -418 ст.
3. Ахметова Э.Б., Баймағанбетова К.Т. География сабақтарындағы проблемалық оқыту технологиясы: оқу әдістемелік құралы / Э.Б. Ахметова, Қ.Т. Баймағанбетова. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 54 бет.

УДК 14.25.09

ZHALALOVA AKSHAI MAKSUTOVNA
PhD
Senior Lecturer
Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty

ARYNOVA SALTANAT PAZYLBEKOVNA
2nd year undergraduate student specialty "Two foreign languages"
Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty

"THE FORMATION A COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS ON BASE SOCIO-CULTURAL APPROACH"

To speak a language is to take
on a world a culture
Frantz Fanon

Түйін. Андатпа: Автор әлеуметтік-мәдени көзқарасты болашақ шетел тілі оқытушыларының коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың тиімді тәсілдерінің бірі ретінде сипаттайды, егер осы көзқарасты оқу процесі аясында болашақ шетел тілі мамандарын даярлауда тиімді, ұтымды қолданса, өз ана тілінің ғана емес, сонымен қатар игеріп жатқан тілдің әлеуметтік ерекшелігін, құндылықтарының оқытушыға жұмыс істеу кезінде кездесетін кейбір қиындықтарды еңсеруге септігін тигізетіні анық.

Түйінді сөздер: әлеуметтік-мәдени көзқарас, коммуникативтік дағды, білім, даму, әлеуметтік-мәдени білім.

Резюме. Автор описывает социокультурный подход как один из наиболее эффективных способов развития коммуникативной компетентности будущих учителей иностранного языка, если этот подход эффективно и рационально использовать в подготовке будущих специалистов по иностранному языку в рамках образовательного процесса, то очевидно, что социальные особенности и ценности не только родного языка, но и осваиваемого языка помогут учителю преодолеть некоторые трудности, возникающие при работе.

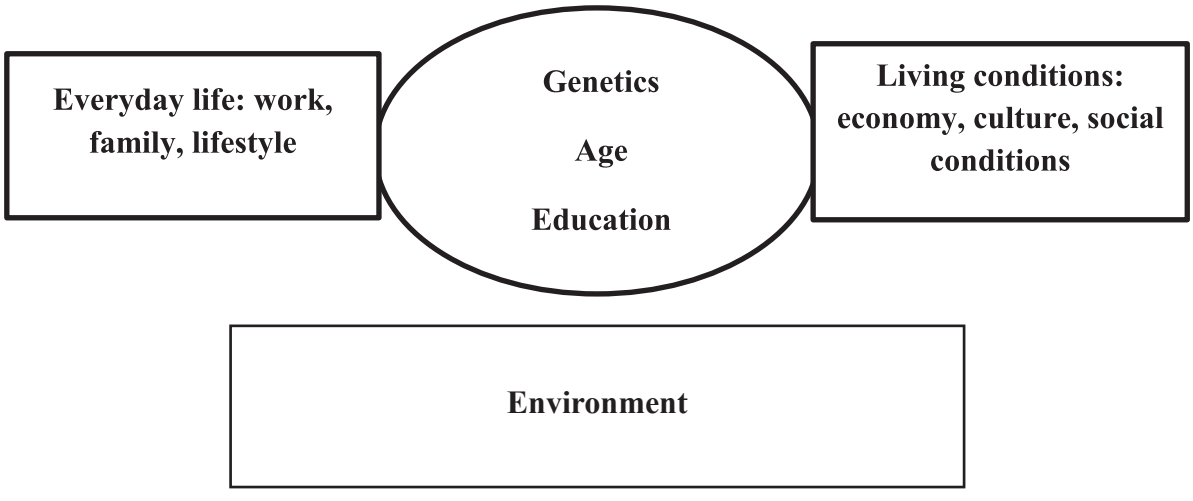
Ключевые слова: социокультурный подход, коммуникативная компетентность, образование, развитие, социокультурное образование.

Summary. The author presents the socio-cultural approach as one of the most effective ways to develop the communicative competence of future foreign language teachers. If this approach is used effectively and rationally in the training of future foreign language specialists within the framework of the educational process, it is obvious that the social features and values of not only the native language, but also the language being mastered, will help the teacher overcome some of the difficulties encountered when working.

Keywords: socio-cultural approach, communicative competence, knowledge, development, socio-cultural knowledge.

Relevance of an article: The unity of language and culture teaching based on the socio-cultural approach, the development of communicative competence of future foreign language teachers will ensure an increase in the quality of language training of future foreign language teachers and the effectiveness of their professional activities. Recognition of the socio-cultural approach allows future foreign specialists to navigate a different culture, overcome language and cultural barriers. The formation of communicative competence of future specialists based on a socio-cultural approach requires great responsibility. Teaching foreign languages has recently acquired a special national significance in our country in accordance with the trilingualism program, which means using three languages, in our case, Kazakh language, Russian language and English language. A foreign language is not only a means of communication, but also an opportunity for personal cultural enrichment of students, their professional self-realization, as well as the successful structure and development of communicative competence based on a socio-cultural approach and communication. The formation a communicative competence based on a socio-cultural approach is impossible

without mastering socio-cultural knowledge, since socio-cultural knowledge is necessary not only as a means communication with representatives of a foreign language culture, history, countryside of the language being studied. A socio-cultural approach, which we understand as a general knowledge of values, beliefs, behaviours, language and cultural achievements characteristic of a society and its features. The sociocultural approach examines the influences of social and cultural environments behavior. A major influence on people's behavior, thought processes and emotions are other people and the society they have created.

According to Lev Semyonovich Vygotsky, [Vygotsky, L. 1962, p.149]. the understanding of human behavior and personality can be developed by examining rules of the social groups and subgroups in which the individual is a part of. Race and ethnicity, religion, gender, social class, family traditions, peer groups, and age are some of the subgroups that may influence someone's behavior. Teaching foreign language in class is not just about language knowledge. Knowledge and skills. In sociocultural sphere are essential in communicative competence. (Hexelschneider, 2010, p.25). In this case, we are talking about: 1) knowledge 2) information from everyday life 3) expansion of spiritual horizons 4) comparison of own and foreign cultures with the aim to know own culture as one of the many others. In the modern higher education system of Kazakhstan: in accordance with Article 56 of the law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 "On education" [http://edu.resurs.kz.], the requirements for the content of training, the quality of professional training of teachers are constantly increasing, the need for continuous personal and professional development of the teacher is obvious. Traditionally, in order to improve the skills, communicative and other competencies of future Foreign Language teachers [Safonova, V., 2009, p.9], and the system of additional professional education "Orleu" [http://adilet. zan.kz/ kaz/docs/ V1600013420] in the education system of the country has a great function. In connection with the formation of competencies, teachers take courses that allow them to develop their competencies. The formation of intercultural communicative competence in foreign language learning defined by Concept of Kazakhstani Foreign Language Education [Кунанбаева С.С., 2015, p.7] as criteria of developed person's ability to participate in foreign language communication on intercultural level.

Analysis of problems let to define the research topic.

The aim of the research. Conducting research and experimental testing based on effective pedagogical approaches to the formation of communicative competence in future foreign language teachers based on a socio-cultural approach.

The object of the research is the process of forming a communicative competence in future foreign language teachers based on a socio-cultural approach.

The subject of the research is formation a communicative competence of the future foreign language teachers on base socio-cultural approach.

In the course of building and developing communicative competence based on a socio-cultural approach for future teachers, we will use our traditional teaching methods: theoretical and empirical. Theoretical methods will include theoretical analysis of the literature, analysis of basic concepts and research conditions, and construction of experimental hypotheses. Empirical method. These include a survey, a method of measurement and control, and a pedagogical experiment. The socio-cultural approach makes possible intercultural communication, peace and harmony, combining the ideas of world humanization, cultural studies and educational content. The socio-cultural approach makes it possible to navigate in an authentic language environment, allowing you to anticipate and thereby avoid possible socio-cultural interference that leads to the emergence

of a different socio-cultural environment. It forms socio-cultural knowledge about the countries and peoples.

At the result, according to scientists I draw in conclusion of the topic below:

Socio-cultural approach find their place in the structure of a single and integral educational process organized by the school through complex problem solving:

- education of a patriot of his country, native land, with a high level of political culture and civic consciousness;

- expanding the horizons, cognitive interests of pupils, developing their creative abilities and intellectual potential;

- formation of a high culture of organizing your own free

time and skills of cultural and leisure activities;

- Pedagogization of the surrounding microenvironment, which involves optimizing positive and neutralizing negative factors of personality formation.

Sociocultural approach implies the preservation and development of culture companies, the formation of versatile developed person, education citizenship, cultural diversity, planetary consciousness, family values, folk traditions, development of creative personality of the studied language and country.

Since the future of any country depends on the level of the education system and the intelligentsia, there is a need to provide education to the people of Kazakhstan on an equal footing with the developed countries of the world. The new educational content, which includes advanced learning technologies in the world educational space, should ensure the education of a truly competitive, honest person [Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. 2004, p.539]. This requirement also imposes a great responsibility on the teaching staff. Therefore, we must always go through a great search and prepare for each lesson in detail.

Thus, according to the sociocultural approach of learning a foreign language involves the study of individual and collective mentality of people, formation of system thinking, and ability to percept two cultural dimensions simultaneously and combine linguistic and cultural facts in a single system of linguacultural [Rakhimova A.E. 2017, p.34] phenomena. Each change in the structure of language reflects the emergence of new socially significant formations that affect the formation of the inner life of the people. When considering linguistic culture of time section it may be noted that specifics of modern language is largely determined by extra linguistic factors: socio-economic, political, historical state of the country, as well as linguistic, ethnic and religious composition of the territory.

REFERENCES:

1. Vygotsky, L. (1962). Studies in communication. Thought and language. (E. Hahnemann & G. Vakar, Eds.). MIT Press

2. Hexelschneider, E. (). Intercultural Understanding and Foreign Language Teaching.

3. 3. http://edu.resurs.kz. Article 56 Law on education of the Republic of Kazakhstan No. 319-III of 27.07.2007-P. Fourteen

4. Safonova, V. (2009). Socio-cultural approach to teaching foreign languages. Moscow: Higher School, Amskort International.

5. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013420 Article 5 subparagraph 38-2) law on education of the Republic of Kazakhstan No. 319-III of 27.07.2007.

6. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории. – Алматы: Эдельвейс, 2005. – 264 с

7. Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. Социально-культурная деятельность: Учебник. М.: МГУКИ, 2004. 539 с.

8. Rakhimova A.E. Espacios. Sociocultural competence as one of the core competencies of the individual – 2017, 34

УДК 16.21.25

KABDRAKHMANOVA TOLKYN KOZHABEKOVNA
Master student of the 2nd course
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

MAMBETOVA M.K.
Scientific supervisor – Cand.Sc.Phylology
Acting Associate Professor

THE EFFECTIVENESS OF USING GAME TECHNOLOGY IN TEACHING LISTENING

Түйін. Берілген мақала тыңдалымды ойын технологиясы арқылы үйретуге арналған. Мақалада әйгілі авторлардың жұмыстарынан алынған мәліметтер негізінде ойын элементтерінің тыңдауды үйрену үрдісінде алатын орны туралы талданған. Мақалада тыңдалым барысындағы студенттердің кездесетін негізгі қиындықтары және сол қиындықтарды алдын-алу әдістері келтірілген. Сонымен қатар аудиоматериалдармен жұмыс істеу кезеңдері, аудиоматериалдарды таңдау кезінде қойылатын негізгі талаптар және ойындардың негізгі түрлері көрсетілген. Сонымен бірге тыңдауды тиімді үйретуге арналған бірқатар ойындар және сол ойындарды уақыт ұзақтығына, үйренушілердің жасына, сабақтардың мақсаттарына байланысты тиісті түрде қолдануға қойылатын негізгі талаптар көрсетілген. Бұл жұмыс ойынның тыңдауды үйренудегі маңызды құралдарының бірі екенін дәлелдейді, себебі ойын тыңдауды үйрету үрдісін нәтижелі етуге көмектеседі.

Түйінді сөздер: тыңдалым, ойын, аудиоматериал, қарым-қатынас, мотивация, аудио мәтін.

Резюме. Данная статья посвящена обучению аудированию с помощью игровой технологии. В статье проанализирована роль игровых элементов в процессе обучения аудированию на основе данных, полученных из работ знаменитых авторов. В статье представлены понятие и сущность аудирования, основные трудности, с которыми сталкиваются обучающиеся при прослушивании, и основные методы предотвращения этих трудностей. Кроме того, показаны пути работы с аудиоматериалами, главные требования к выбору аудиоматериала и основные виды игр. Также, представлены серии игр для эффективного обучения аудированию и основные требования к использованию игр соответствующим образом, связанные с продолжительностью времени, возрастом учащихся и целей урока. Эта работа свидетельствует о том, что игра является одним из важных инструментов для обучения аудированию, так как игра помогает сделать процесс обучения аудированию наиболее результативным.

Ключевые слова: аудирование, игра, аудиоматериал, общение, мотивация, аудиотекст.

Summary. This article is devoted to teaching listening using game technology. The given article analyzes the role of game elements in the process of teaching listening based on data obtained from famous authors' works. This article presents the concept and essence of listening, the main difficulties that learners face while listening, as well as the methods to prevent these difficulties. Also, the stages of working with audio materials, the main requirements for choosing audio materials and the main types of games are presented in this article. Moreover, some series of games for effective teaching listening and the main demands for using games in appropriate way related to the time duration, age of students and purpose of the lesson are clearly described in this work. This article indicates that game is one of the most important tools for teaching listening as it helps to make the process of teaching listening more efficient.

Keywords: listening, game, audio material, communication, motivation, audio text.

Introduction. It is known that today English language is of great importance. Nowadays, English is everywhere - in politics and economics, in school and entertainment, in business, music and art. Since English is everywhere, all educated people can agree that knowing English is essential now. But, we know that learning a foreign language is a very hard work. Many people think that to master English it is enough to develop speaking skills. However, in fact, mastering English language includes not only the ability to present your thoughts, but also the ability to understand the speech of other individuals, considering both the process of direct communication and the media. Therefore, the task of teaching English also includes the task of teaching students to listen and understand speech aurally. Hearing or listening is the most difficult process, in order to make this complex process easier and enjoyable, teachers have to use a variety of methods that are both interesting and effective. Among the various methods, students are most interested in games and games situations. Thus, in order to improve the quality and

effectiveness of teaching listening, as well as in order to increase the interest of students in learning, teachers should use a variety of games.

Main part. Listening is the receptive type of speech activity; it is the simultaneous perception and understanding of speech aurally [Колесникова И.Л., Долгина О.А., 2001, p.101]. The main goal for which we listen is to understand the content of speech, thoughts and intentions of the speaker, which is the basis of oral statement. "A person who does not possess the other's language, according to A.R. Luria, not only does not understand, but also does not hear it" [Зинченко В.П. 1998, p.117]. From this quote we can understand that hearing or listening takes a significant place in people's lives, because verbal communication is impossible without it. Since communication is not possible without listening, in a process of teaching a foreign language, teaching listening should be put in the first place.

Today teaching listening is intended to master the sound side of the target language, its phonetic composition and intonation: rhythm, stress and melody. Through listening, the grammatical structure and lexical composition of the language is mastered. At the same time, listening helps to easily assimilate the other types of speech activity, it means speaking, reading and writing. Listening has a direct connection with each of these types of speech activity. First, it refers to speaking, which is not possible to learn without listening practice. Speaking and listening are two sides of the same phenomenon, which is called "oral speech".

Successful teaching listening can be designed in advance if we rely on the precise execution of the formation stages that build effective ways to develop listening skills. Let us look at the classic strategies for developing listening skills.

G. Buck identifies two strategies in the listening process:

- cognitive strategy: mental actions establish a connection for understanding and keeping the received information in short-term or long-term memory for further use, which include the following processes: the process of understanding, the process of storing and remembering, the process of using in memory.

- metacognitive strategy: those conscious or unconscious mental actions that represent a performing function in the management of a cognitive strategy, which includes situation assessment, monitoring, self-assessment and a process of self-checking [Buck G., 2001, p. 274].

The main component of listening as a type of speech activity is the text, therefore, all technologies of teaching listening in a foreign language are based on the perception of the text. In order to make teaching listening effective, teachers have to pay great attention to the choice of audio text. There is a whole range of requirements that must be made when choosing an audio material: educational value, informativeness, significance and reliability of the presented facts, an interesting plot, appropriateness with the age level of students' development and specific learning goals at different stages and the authenticity of the text. Authentic we can call those texts that are created for native speakers. That is, actually original texts created for real conditions, and not for the educational situation as I.I. Khaleeva believed [Халеева И.И., 1989, p. 98].

At the very beginning of teaching language, it will be correct and appropriate to use texts such as children's songs, poems, fairy tales, stories, personal letters, and cartoons. For high school students, including those already presented, announcements at the airport, weather forecasts, warnings, train station messages, as well as TV shows, videos can also be used.

But, it is known that while listening to various audio texts, students are faced with a set of difficulties that impede the understanding of a foreign language. These difficulties include:

- difficulties due to listening conditions;
- difficulties due to the individual characteristics of the source of speech;
- difficulties due to the linguistic characteristics of the perceived material.

The first group of difficulties includes external noise, interference, poor acoustics, in general - conditions. Studies have shown that, if the source of the speech is visible, then the volume of speech understood by hearing will be much higher than without it. Facial expressions, gestures, lip movements and eye expressions improve speech comprehension. Since the material is presented once, a quick reaction is required from the listener when listening to the sounding text. Obviously, the fast-paced audio text always interferes with its quick perception. The optimal rate of speech will be one that corresponds to the rate of the listener's own speech. However, the rate of speech of a student who is in the process of learning a foreign language is always very slow, so it simply does not make sense to present audio texts at the same rate. But the natural speed of speech will appear to students too fast and may interfere with understanding. Elimination of this difficulty of listening, according to N.V.Elukhina, can be carried out while maintaining the average tempo of natural foreign language speech. But it is important to follow the following rule: the pause of phrases to facilitate understanding at the initial stage and the middle stage. These pauses allow the listener to eliminate the lag without slowing down the rate of speech and without distorting the correct intonation pattern of the phrase. The rational uses of audio material help ensure that listeners are prepared for situations of real communication, as well as possible difficulties are eliminated.

The second group of difficulties includes the peculiarities of diction, timbre, pause, articulation disorders, age characteristics, various accents and dia-

lects. It is also crucial to take into account the fact that listeners should listen to both male and female voices in a foreign language. If they listen only to the speech of their teacher, it is possible that they will not be able to understand people of the opposite gender on a psychological level.

The difficulties of the third group include the presence of a lot of unfamiliar vocabulary, phraseological units, colloquial lexemes, terms and abbreviations. The presence of homophones in the audio text, the use of words in a figurative meaning, ambiguous words, internationalisms that have a different meaning in a foreign language, divert attention from the meaning of the text, which makes understanding very difficult. If we talk about the importance of using audio texts with unknown material included in them, there should not be a doubt whether to use them or not, since it is clear that unknown words will necessarily occur in the speech of native speaker. It is important to determine at what stage of learning, unfamiliar language material should be included, in what quantity and how much. Most methodologists believe that at the initial stage, texts should be based on familiar language material. But, at the middle and senior stages, it is assumed that the audio text should contain new material. However, it should not interfere with understanding the meaning. It is better if unfamiliar words make up 3% of the total volume. As for the grammatical material, it is advisable to insert those new phenomena into listening texts, the meaning of which can be guessed from the context. And the forms should be those that match either with the forms of native language or with previously studied phenomena of a foreign language [Елухина Н.В., 1991, p. 135].

In order to prevent all these difficulties, Kazakh and foreign methodologists suggested carefully prepare students for listening to audio material. Based on this, E.N. Solovova proposed breaking the work on the text into three stages:

1.pre-listening
2.while-listening
3.post-listening

Pre-listening stage. The instruction, which was presented before the start of the listening, this stage gives a special motivational and organizational setting, stimulates the activity. At this stage, the teacher can present such directions as the formulation of an assignment, an explanation of the way to complete it, an orientation in difficulties, and also to indicate the forms and style of exercises to test understanding. The level of motivation of the students and, consequently, the amount of material learned will depend on how the first stage was completed. In addition to motivating and formulating directions before the listening, it is assumed that the teacher removes possible difficulties. The motivational setting illustrates to the learners in which section they need to have a high degree of attentiveness, what difficulties may arise, and how direct their work in right course. The task of the teacher in this situation, aimed at the motivational stage, is to arouse the students' interest in the forthcoming form of work.

The most typical setting-tasks for this stage of working with text:

• discussion of questions/ statements before listening;
• guessing from the title/ new words/ illustrations;
• brief explanation of the main topic by the teacher, introduction to the problems of text.

While-listening stage. When developing listening skills, the text can be listened to several times, but it is important not to lose motivation.

Post-listening stage. After the text has been listened to, it is advisable to complete a set of exercises for it, and then teacher can use it further to develop the skills of speaking and writing. Control of the text understanding is carried out both in a foreign language and in the native language; it can be passed in the traditional way or with the help of tests [Соловова Е.Н., 2002, p. 87].

In order to diversify control tasks, to make them more interesting, it is best to use games, that is, at the last stage of working with the text, teachers should use various games, since the use of the game is an in interesting and effective method in the educational activities of students. The use of this method contributes to the creation of a positive psychological atmosphere of communication and helps students to see a real means of communication in a foreign language.

It is known that about the learning function of the game has long been known. Many years ago, a lot of prominent teachers, writers pointed out the importance of the game in the educational process. The specifics of the game precisely noted, Stronin M.F., the author of a number of books on educational games that are used in teaching foreign language.

According to Stronin M.F ."game is an activity which is directed on recreation and the assimilation of social experience, in which self-management of behavior is formed and improved.

Stronin M.F. divides educational games into two large groups and some subgroups are distinguished in them:

• the first group is preparatory, includes phonetic, lexical and grammar games, they are contributed to the formation of basic listening and speaking skills;
• the second is creative, including object, business and simulation game, the main goal of these game is to promote further development of listening and speaking skills.

According to M.F. Stronin, games help to solve such methodological issues as the formation of the students' readiness to communicate in a foreign language; providing natural conditions for multiple reproduction of linguistic and speech material; preparing students in choosing the desired speech option, which is preparation for simultaneous speech [Стронин М.Ф., 1984, p. 124].

Also, famous Russian linguist, specialist in the field of Methodology of foreign language education, Passov E.I. in his work, identifies 6 main goals of using games in foreign language lessons:

1. the formation of certain skills;
2. the development of certain speech skills;
3. the ability to communicate;
4. the development of the necessary mental functions;
5. knowledge in the field of regional studies and language;
6. memorization of speech material [Пассов Е.И., 1988, p. 68].

Games can help achieve the following listening goals:

• to make students understand the meaning of a single statement;

• to highlight the main thing in the flow of information;

• to make students recognize individual speech patterns and word combinations in a speech stream;

• develop the echoic memory of students.

Game activity in English lessons organizes the process of communication in this language; in addition, it brings it very close to natural communication. Game develops mental and volitional activity, trains memory and develops speech. The use of the games contributes to the development of cognitive activity of students. Games allow students to express themselves in exciting activities for them, promotes faster and better memorization of foreign words and sentences.

The use of the games should be also carried out for self-education of the students. Compared to other technologies, learning in a game form makes it possible to use various techniques and motives.

Moral motives:

In the game, each student demonstrates their knowledge, capabilities, character and attitude to their activities, to people around.

Cognitive motives:

- in the game, all students and all groups are in equal position. The results of the game are related to the skills, knowledge, abilities, experience and endurance of the students.

- in any situation of life, moments of failure lead to people's illnesses and stress. But, failure in the game, that is, defeat is not perceived as a personal defeat, on the contrary, it creates conditions for awakening interest in performing the following actions and achieving best results.

- competition is an essential part of the game. Due to competition, students try to show their best strengths and try to make effort to overcome game in a good way [Ахметов Н.К., Хайдаров Ж.С., 1998, p. 34].

Game makes the learning process exciting, leads to a state of joy and delight. At the same time, teachers need to understand that when planning a lesson, they should give tasks related to the development of certain skills, that is, in order to make the game effective, the choice of the games should be made pedagogically correct and they should be conducted in an accurate methodical way. In this regard, Kitaygorodskaya G.A. in her work considered that "the use of game technology has a huge role in improving the quality of education, the development of thinking, creative and search abilities. But the most essential thing is to use the game technology correctly during the lesson. Teachers should pay attention to quality, not quantity [Китайгородская Г.А., 1986, p. 89]. Also Russian famous teacher M.N. Skatkin emphasized that "it is important to realize, the solution of which didactic tasks this game should contribute to, the development of which mental processes it is designed for" [Скаткин М.Н., 1984, p. 43]. From this becomes clear that game, included in learning process, must correspond and achieve learning goals, which are expressed in the ability to understand foreign language, which is built on the material of the program with an acceptable amount of unfamiliar vocabulary. As well as the ability to understand educational and authentic audio texts with varying degrees of understanding, within the required framework. When choosing games, the most preferable are those that promote situations of natural speech communication, stimulate students to speak out, exchange opinions and take part.

In the process of working with audio materials, teachers can use the game "Point out this".

Instruction: divide the group into 2-3 subgroups, then turn on the audio text, after listening to the text, a member of each team, in turn, comes to the board and marks the ingredients in the picture that were mentioned in the audio text. The team, that correctly marked all ingredients, will be the winner of the game [Creative and Engaging ESL Listening Activities for Adults].

All teachers, of course, understand that the frequent use of audio material in the learning process will have a beneficial effect on the development of students' listening skills. But, sometimes, due to some circumstances, it is impossible to work with audio material in the lesson, but teachers still understand that they need to work on improving listening; in such cases teachers can use the following games:

For beginner level students, it will be beneficial to use the game "Simon Says".

How to play: The teacher gives different commands, sometimes accompanying his/her commands with the phrase "Simon says", sometimes without this phrase. Students have to make commands if it is preceded by the words "Simon says". The student who makes a mistake is eliminated from the game. The winner is the one who has not made a mistake.

In order to make this game more interesting and more difficult, the commands can be accompanied by an inappropriate action. For instance, teacher says, "Simon says, touch your nose" and simultane-

ously claps his/her hands. In this version according to the rules of the game, students are obliged to look at the teacher [Учебные игры для обучения аудированию].

For intermediate level students, teachers can use the game "Detectives".

How to play: Group is divided into 2 or 3 subgroups; each group is a "detective agency". These agencies are approached by a "client" (teacher or well-trained student) with a request to find a person according his/her description. The description can be such as: "My friend is not big. She is not fat. She is nice. Her eyes are dark. Her nose is short. She is ten. She is smart and brave. She can dance well".

The "detectives" make up or draw a sketch and look for the right person from their drawings. This person can be any of them. The winner is the "detective agency" that first finds the right person and whose sketch will be the most accurate.

For advanced students, the game "Waiter/ waitress" can be used.

How to play: in this game students write teacher's order, which he/she dictates after reading the menu. The one, who writes the order correctly and in full form, wins the game and become the leader of the game [Стайнберг Дж., 2004, p. 84].

Conclusion. To sum up all work we can say that teaching listening is fairly relevant process in teaching English, since verbal communication is impossible without listening. The concept of listening includes the process of perceiving and understanding sounding speech aurally. Listening determines the effectiveness or ineffectiveness of all learning process. Teaching this type of speech activity is still a complex process, one of the ways to make learning listening more interesting and easier opens up in the use of game technology.

The use of games in teaching English allow teachers to maintain a favorable psychological climate and creative atmosphere in the lesson, helps to increase students' motivation to learn English, provides a deeper assimilation of the learned material and stimulates the growth of students' cognitive activity in general. When using games, students forget about the difficulties that arouse in listening, that is, with the help of games, teachers can make the listening process easier, as the result, retain motivation and interest among students.

Since using games have effectiveness in teaching English, every modern teacher of English needs to apply at least several types of educational games that will be useful for their students and apply them in pedagogical practice. Educational games can hardly completely replace traditional teaching methods, but they can become a very effective addition to them, acting as a means of intensifying and humanizing the educational process.

In conclusion, I would like to note that the use of games at various stages of learning not only helps in teaching listening, but also plays a role in the transition of student to a new, higher level of mental development.

REFERENCES:

1. Ахметов Н.К., Хайдаров Ж.С. Теория и технология игры Учебное пособие. — Алматы: Республиканский издательский кабинет, 1998. — 295 с.

2. Елухина Н.В. Основные трудности аудирования и пути их преодоления. – Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Сост. Леонтьев А.А. – М.: Рус.яз., 1991. – 360 с.

3. Зинченко В.П. Живое знание: психологическая педагогика.- Самара: Самарский Дом Печати, 1998.- 216 с.

4. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам: Учеб. пособие. — 2-е изд., . — М.: Высш. шк., 1986. - 175 с.

5. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков/ Колесникова И.Л (СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ"» 2001 г. — 224 с.)

6. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе - 2-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 1988. — 223 с.

7. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. 2 –е изд. -- М.: Педагогика, 1984. — 96 с.

8. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. – М.: Просвещение. 2002, - 240 с.

9. Стайнберг Дж. 110 игр на уроке иностранного языка/ практическое пособие для учителя// - СПБ.: Астрель, 2004.- 124 с.

10. Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка / М.Ф. Стронин. - М. : Просвещение, 1984. - 370 с.

11. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: (Подготовка переводчиков) – М.: Высшая школа, 1989.-236 с.

12. 8 Creative and Engaging ESL Listening Activities for Adults . Available at: https://www.fluentu.com/blog/educator-english/esl-listening-activities-for-adults/ 13 . Учебные игры для обучения аудированию – [Электрон. ресурс] – URL: http://www.firsteducation.ru/neopols-1110-1.html

14. Buck G. Assessing Listening. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. -274 p.

УДК 372.851

КАИНБАЕВА ЛАРИСА САГИЖАНОВНА
аға оқытушысы, п.ғ.к.
Қорқыт Ата атындағы университеті

ӘБДІБЕК АЙДАНА ҒАЛЫМЖАНҚЫЗЫ
математика пәні мұғалімі
Ж.Қизатов атындағы №23 мектеп-лицей

МОДУЛЬ ТАҢБАСЫМЕН БЕРІЛГЕН ФУНКЦИЯНЫҢ ГРАФИГІН ҚҰРУ

Түйін. Мақалада айнымалысы модуль таңбасымен берілген фунцияның графигін құру әдістері, атап айтқанда, сызықтық және квадраттық функциялар қарастырылған. Модуль таңбасымен берілген функциялар тақырыбы мектеп оқушылары үшін қиын тақырыптардың бірі. Оған себеп, оқулықтағы мәліметтердің аздығы және аз уақыт бөлінуі. Математика – үздіксіз ғылым, сондықтан тақырыппен таныстың бастамасы дұрыс және түсінікті болғаны абзал, әйтпесе әрі қарай ғылым шыңына көтерілу қиын болатыны анық.

Түйінді сөздер: Айнымалысы модуль таңбасымен берілген функция, функция графигі, интервалдар әдісі, модуль.

Резюме. В статье рассмотрены методы построения графической функции под знаком модуля переменной, а именно линейные и квадратичные функции. Тема функций, обозначенная под знаком модуля, является одной из сложных тем для школьников. Причина заключается в том, что в учебнике мало информации и небольшое количество времени. Математика-это непрерывная наука, поэтому инициатива знакомства с темой должна быть правильной и понятной, иначе будет сложно подняться на вершину науки.

Ключевые слова: функция, переменная которой задана символом модуля, график функции, метод интервалов, модуль.

Summary. The article discusses methods for constructing a graphical function under the sign of a variable module, namely linear and quadratic functions. The topic of functions, indicated under the module sign, is one of the most difficult topics for schoolchildren. The reason is that the tutorial has little information and little time. Mathematics is a continuous science, so the initiative to get acquainted with the topic must be correct and understandable, otherwise it will be difficult to rise to the top of science.

Keywords: function, variable of which are given by the character module, the graph of the function, interval methods, module.

Бізді қоршаған ортада бәрі жылжымалы, уақыт өтуіне қарай бәрі өзгереді. Жер шары айналу осіне айналып, күн түнді ауыстырады, Жер өзінің мәңгілік қозғалысын тоқтатпайды... Осындай күнделікті өмірде математика, оның ішінде функциялар және оның графигі сияқты ұғымдар неге керек деп ойландырады? Бұл сұраққа Ұлы Г. Галилей (1564-1642) келесідей жауап береді: табиғат кітабы математикалық тілде жазылған және оның әріптері - математикалық белгілер мен геометриялық фигуралар. Бұл функция табиғатқа тән қозғалыс процестерін, өзгерістерді сипаттауға мүмкіндік беретін математикалық тілдің құралы болып табылады.

Тәуелділікті бейнелеудің графикалық тәсілі функцияның ерекшеліктері мен қасиеттерін түсіну үшін өте ыңғайлы. Функцияның графигі бізге жүз рет естігенше бір рет көруге мүмкіндік береді. Сондықтан, функцияны зерттеу кезінде, ең болмағанда, шамамен, оның кестесін ұсыну қажет.

Графикке қарап, білмеген оқушы тек қисық сызықты ғана көреді, оны сәл жақсы білетін адам оны функциямен байланыстырады және функцияның кейбір сипаттамалық белгілерін сипаттайды (мысалы, өсу немесе кему), сайып келгенде, математиканы жақсы меңгерген оқушы осы график бойынша функцияның толық сипаттамасын береді, оның барлық негізгі ерекшеліктерін көре алады, мүмкін осындай немесе ұқсас графикпен функцияны анықтайтын формуланы көрсетеді.

Графиктердің барлық түрлерін құру үшін модульдің анықтамасын түсіну және мектепте оқытылатын қарапайым функцияның графиктерінің түрлерін білу қажет. Графиктердің құрылысын келесі ретпен қарастырған жөн:

$y=f(|x|)$; $y=|f(x)|$; $y=|f(|x|)|$; $y=|f(x)|+|g(x)|+\ldots$; $|y|=f(x)$; $|y|=|f(x)|$.

Графиктерді құруды екі жолмен жүзеге асырамыз:

1) модульдің анықтамасын негізге ала отырып;

2)функциялар графиктерін геометриялық түрлендіру ережелері (алгоритмдері) негізінде.

1.1. $y=f(|x|)$ $y=f(|x|)=\begin{cases} f(x), \text{егер } x \geq 0; \\ f(-x), \text{егер } x < 0. \end{cases}$ графигін құру

Сондықтан y=f(|x|) функциясының графигі екі бөліктен тұрады: y= f(x) -оң жақ жарты координаталар жазықтықтығында, y=f(-x) -сол жақ жарты координаталар жазықтығында.

Осыған сүйене отырып, ережені(алгоритмді) тұжырымдауға болады.

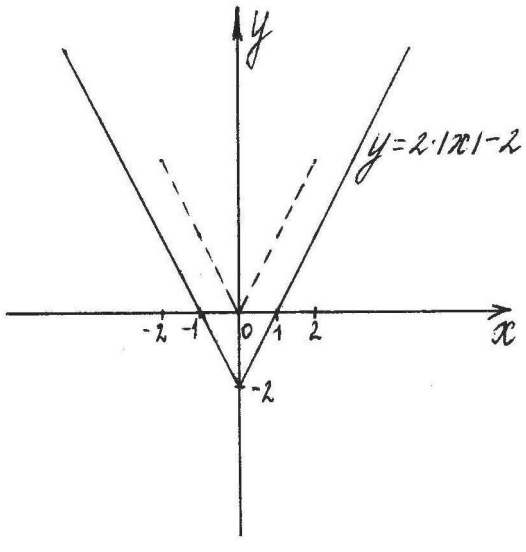
y=f(|x|) функциясының графигі y= f(x) функциясының графигінен келесі түрлендіру арқылы алынады: x≥0 график сақталады, ал x<0 кезінде графиктің алынған бөлігі Oy осіне қатысты симметриялы түрде көрсетіледі. [Садыкина Н., 2004 ж., 33 б]

1-мысал:

а) y=2|x|-2 функциясының графигін құру.

1)x>0 үшін y=2x-2 функциясының графигін саламыз.

2) x<0 үшін y=2x-2 функциясының графигін OY осіне қатысты симметриялы түрде көшіреміз.

1-сурет.

2- мысал. $y=x^2-2|x|-3$ функциясының графигін салу.

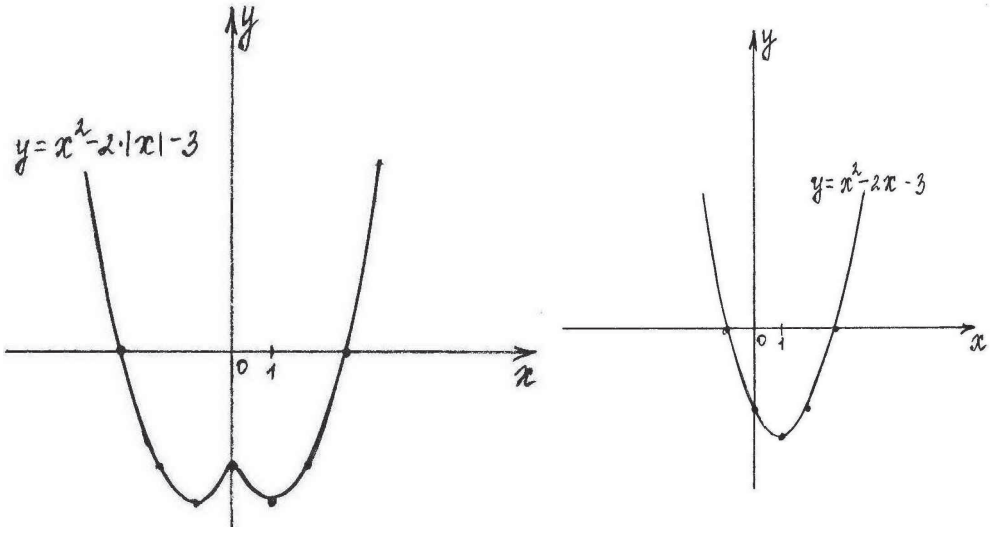
Модульдің қасиеті бойынша, $x^2=|x|^2$ болғандықтан, $y=x^2-2|x|-3$ функциясын келесі түрде алуға болады: $y=|x|^2-2|x|-3$. $y=x^2-2|x|-3$ функцияның графигін салу үшін, $y=x^2-2x-3$ функциясын салсақ жеткілікті.

Ол үшін параболаның төбесін табайық:

$$\delta_0=\frac{-b}{2a}=\frac{-(-2)}{2}=1$$

, $y_0=y(1)=1-2-3=-4$ яғни параболланың төбесі келесі нүкте (1;-4).

Енді біз оң жарты жазықтықта орналасқан графиктің бір бөлігін өзгеріссіз қалдырамыз және оны OY осіне қатысты симметриялы түрде бейнелейміз(графиктің басқа бөлігін алып тастаймыз).

2-сурет.

1.2. y=|f(x)| функциясының графигін құру

$$y=f(|x|)=\begin{cases} f(x), \text{егер } x \geq 0; \\ -f(x), \text{егер } x < 0. \end{cases}$$

y=|f(x)| функциясының графигін салуда келесі алгорифмды пайдаланамыз:

а) $f(x)$ функциясының графигін саламыз.

б) Ox осінің үстінде жатқан y= f(x) графигінің бөлігі сақталады, функция графигіні Ox осінің астында жатқан бөлігі Ox осіне қатысты симметриялы түрде көрсетіледі.

3-мысал:

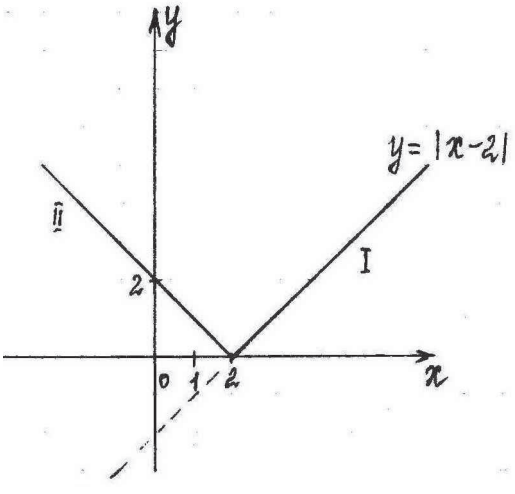
а) y=|x-2| функцияның графигін салу.

а) y=x-2 функцияның графигін саламыз.

б) Төменгі жарты жазықтықтың график бөлігін Ox осіне қатысты симметриялы көшіреміз.

2.Модуль ұғымының анықтамасына сай:

$$y=|x-2| \Leftrightarrow \begin{cases} y = x - 2, \text{егер } x \geq 0 \ (I); \\ y = -x + 2, \text{егер } x < 0 \ (II). \end{cases}$$

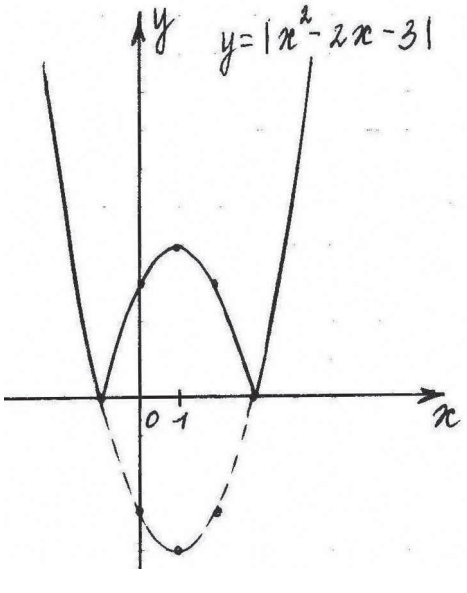

3-сурет.

б) Келесі модуль таңбасымен берілген квадрат функцияның графигін салуды қарастырайық y=|x^2-2x-3|.

1) y=x^2-2x-3 квадрат функцияның графигін саламыз.

2) жарты жазықтықтың график бөлігін Ox осіне қатысты симметриялы көшіреміз.

Интервалдар әдісі.

Келесі түрдегі f(x) = $|x-a_1|$ + $|x-a_2|$ + $|x-a_3|$ + … + $|x-a_n|$ функция графигін салу үшін интервалдар әдісі ең тиімді болып табылады.

Интервалдар әдісімен f(x) = $|x-a_1|$ + $|x-a_2|$ + $|x-a_3|$ + … + $|x-a_n|$ функция графигін салу үшін, функцияның анықталу жиынын a_1, a_2, a_3, …, a_n нүктелері арқылы келесідей интервалдарға бөлеміз: $(-\infty;a_1)$ U $(a_1;a_2)$ U $(a_2;a_3)$ U … U $(a_n;\infty)$. Әр аралықты интервалдардың таңбасын анықтаймыз. Осылайша, біз әр интервалда анықталған сегменттерден тұратын бөлік функциясын аламыз. [Никольская И. Л.,1991л., с 210]

1. f(x) = |x+5| + |x| + |x-2| + |x-6| функциясын қарастырамыз

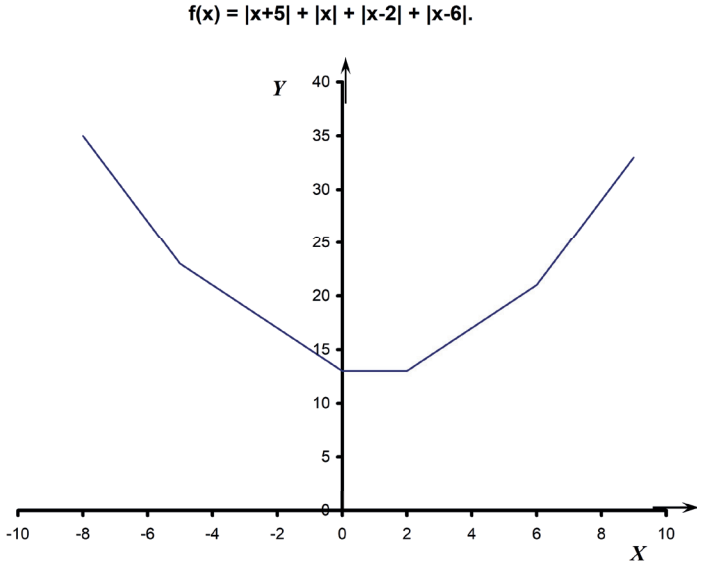
x Є (-∞;-5] f(x) = – x – 5 – x – x + 2 – x + 6 = –4x + 3

x Є [-5;0] f(x) = x + 5 – x – x + 2 – x + 6 = –2x + 13

x Є [0;2] f(x) = x + 5 + x – x + 2 – x + 6 = 13

x Є [2;6] f(x) = x + 5 + x + x – 2 – x + 6 = 2x + 9

x Є [6; ∞) f(x) = x + 5 + x + x – 2 + x – 6 = 4x – 3

Есептер шығару:

1-есеп. $f(x)=\frac{1}{2}\left(\left|\frac{x}{2}-\frac{2}{x}\right|+\frac{x}{2}+\frac{2}{x}\right)$

функциясының графигін салып, m қандай мәндер үшін y = m түзуі функция графигімен бір нүкте де қиылысатырнын анықтаңыз.

Шешімі:

Функцияның анықталу жиына x=0 нүктесі ғана кірмейді.

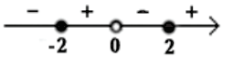
$$f(x)=\frac{1}{2}\left(\left|\frac{x}{2}-\frac{2}{x}\right|+\frac{x}{2}+\frac{2}{x}\right)\Leftrightarrow y=\begin{cases}\frac{1}{2}\left(\frac{x}{2}-\frac{2}{x}+\frac{x}{2}+\frac{2}{x}\right), \text{ егер } \frac{x}{2}-\frac{2}{x}\geq 0\\ \frac{1}{2}\left(\frac{2}{x}-\frac{x}{2}+\frac{x}{2}+\frac{2}{x}\right), \text{ егер } \frac{x}{2}-\frac{2}{x}<0\end{cases}$$

Біз теңсіздіктерді интервалдар әдісімен, бірінші шарт орындалатын және екінші шарт орындалатын аралықтарды анықтай отырып шешеміз.

$$\frac{x}{2}-\frac{2}{x}\geq 0$$

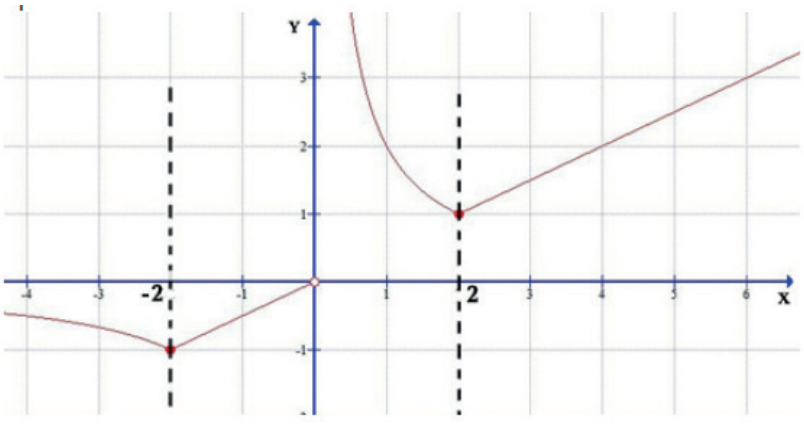
$$\frac{x^2-4}{x}\geq 0$$

$$\frac{(x-2)(x+2)}{x}\geq 0$$

Яғни $\tilde{o}\in[-2;0)\cup[2;+\infty)$ аралығында бірінші шарт және $\tilde{o}\in[-\infty;-2)\cup(0;2]$ аралығында екінші шарт орындалатынын ескере отырып, функцияны келесі түрде жазуға болады:

Функцияның графигін саламыз.

y = m түзуі OX осіне параллель түзу және графиктен көріп отырғанымыздай y =-1 және y =1 нүктелерінде ғана бернілген функциямен бір нүктеде қиылысады.

Мектеп бағдарламасынан тыс күрделі есептерді шешу қосымша білім мен дағдыларды қажет етеді. Бұл жұмыста маңызды математикалық мәселе қозғалды-модуль таңбасымен берілген функциялардың графигін құру, себебі бұл тақырыптағы есептер оқушыларға қиындық туғызады.

Жұмыс барысында біз модуль таңбасымен берілген функциялардың графигін құрудың теориялық материалды қарастырдық және практикалық мәселелерді шештік. Мұндай функциялардың алуан түрлері, олардың алгорифмін құрудағы айырмашылықтар, жаңа білім алу біздің жұмысымызды қызықты етті..

Бұл зерттеу жұмысын мұғалімдер сабаққа және элективті курстарға дайындық кезінде қолдана алады. Сондай-ақ, жұмысты студенттер емтиханға дайындалу кезінде өзін-өзі оқыту және өзін-өзі бақылау үшін қолдана алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Садыкина Н. Построение графиков и зависимостей, содержащих знак модуля // Математика,2004. № 33. – С. 19–21.

2.Факультативный курс по математике: Учебное пособие для 7-9 классов средней школы. / И. Л. Никольская – М. Просвещение, 1991. -210 с.

3. Математика. 8-9 классы: сборник элективных курсов. / В.Н.Студенецкая, Л.С.Сагателова - Волгоград: Учитель, 2006.

4. Математика. Сам себе репетитор. Задачи повышенной сложности / Балаян Э.Н. –Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.

УДК 37.032

KALYKBAYEVA ALMAGUL
specialty "Defectology"
Kazakh National Pedagogical University named after Abay

SATOVA AKMARAL KULMAGAMBETOVNA
doctor of psychology, professor
Kazakh National Pedagogical University named after Abay

ORGANIZING OF SELF-ASSESSMENT OF LEARNING ACHIEVEMENTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN INCLUSIVE EDUCATION

Түйін. Бұл мақалада қазіргі заманда өзекті болып отырған - инклюзивті білім беру саласындағы бастауыш сынып оқушыларының жетістіктерін өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру мәселесі қарастырылады. Бастауыш сынып оқушысының инклюзивті ортада өзін-өзі құрметтеуі – өзін-өзі тану мен қабілетіне негізделген, өз мінез-құлқын, сонымен қатар, көшбасшы ретінде өзін-өзі танудың ұйымдастырылған бағалау үдерісі қажеттіліктен көрініс табатын тұлғаның ажырамас сапасы. Инклюзивті білім берудегі бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалау моделі жеке нәтижелерге қол жеткізу факторы ретінде мақсатты, теориялық және әдіснамалық, мазмұндық-процессуалдық, бағалау блоктарын қамтиды.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім беру, өзін-өзі бағалау, оқудағы жетістіктер, бастауыш сынып оқушылары, өзін-өзі бағалау критерийлері мен көрсеткіштері.

Резюме. Эта статья посвящена одной из самых обсуждаемых тем нашего времени, проблеме организации самооценки достижений обучающихся начальной школы в инклюзивном образовании. Самоуважение ученика начальной школы в инклюзивной среде является неотъемлемым качеством личности, которое основано на системе знаний о себе и его способностях, проявляющихся в необходимости оценки собственного поведения, процесса и результата образовательной деятельности, как ведущей деятельности и целенаправленно организованного процесса самопознания. Разработанная нами модель формирования самооценки детей начальной школы в инклюзивном образовании, как фактора достижения личных результатов построена на основе системного и деятельностного подходов, включает в себя целевые, теоретические и методологические, контент-процессуальные и оценочные блоки.

Ключевые слова: инклюзивное образование, самооценка, достижения в обучении, обучающиеся начальных школ, критерии и показатели самооценки

Summary. This article is devoted to one of the most discussed topics of our time, the problem of organizing of self-assessment of learning achievements of primary school students in inclusive education. The self-esteem of a primary school student in an inclusive environment is an integral quality of personality, which is based on the system of knowledge about himself and his abilities, manifested in the need to assess of own behavior, process and result of educational activity as a leading activity and a purposefully organized process of self-knowledge. The model of formation of self-assessment of primary school children in inclusive education as a factor of achievement of personal results developed by us is built on the basis of system and activity-based approaches, includes target, theoretical and methodological, content-procedural and assessment blocks. This article also presents a diagnostic tool that includes criteria and indicators for the formation of self-assessment and personal results of primary school students.

Keywords: inclusive education, self-assessment, learning achievements, primary school students, criteria and indicators of self-assessment.

Introduction. Currently, the education system is becoming a part of the term "inclusive education" involves teaching children with special needs in secondary schools, elimination of discrimination and providing a supportive environment for each child. It is known that the psychological foundation for the development of a personality who is able to find his place in the world is an adequate self-assessment. Self-assessment is the most important personal education, which is due to the characteristics of the individual's life and it begins to form at an early age. The period of primary school age is of particular importance for the process of forming self-assessment. It is at this age stage that mental neoplasms appear, the types of activities and social contacts expand, which create the conditions for self-assessment in the future to become differentiated, adequate, generalized and independent.

In the last decade, there have been dissertation studies devoted to the problem of forming the self-assessment of primary school students, their ability to reflect, self-development and evaluation activities. These are the works of M.N. Andreeva, A. B. Larina, E.A. Ralkova, E.V. Sergeeva, I.A. Si-

monenko, I.E. Syusyukina, A.T. Fattulaeva [1-7], and others. The issues of inclusive education were dealt with by I. I. Loshakova, N.N. Malofeev, N.Y. Semago, A.De Boer, T. Brandon T., J.-R. Kim, R. Jackson [8-14]. The study showed that very few researches are devoted to the issue of self-assessment of own educational achievements of primary school children with disabilities.

Thus, there is a problem that lies in the need to resolve the contradiction between the objective need to form a self-assessment of primary school students with disabilities as a factor in achieving personal results of education and the lack of scientifically-based ways and means of implementing this process, adapted to use in modern general education organizations. Based on the relevance of this problem, its lack of research and the existence of a contradiction requiring resolution, we have formulated the theme of our study: "Organizing of self-assessment of learning achievements of primary school students in inclusive education".

The purpose of the article is to develop, theoretically substantiate and implement a model and a set of pedagogical conditions for the formation of self-assessment of primary school students with disabilities as a factor in achieving personal educational results.

Based on the stated goal of the article, it is possible to solve the following **objectives**:

1. to analyze the current state of inclusive education in theory and practice of pedagogy.

2. to study the degree of development of the problem in formation of self-assessment of primary school children with disabilities as a factor in achieving the personal results of education in theory and practice;

3. to show the features in formation of self-assessment of younger students as a factor in achieving personal results of education;

4. to develop a model and a set of pedagogical conditions for the formation of self-assessment of primary school students with disabilities as a factor in achieving personal educational results;

5. to determine criteria for evaluating the levels of self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal educational results.

Material and methods. The UNESCO international programme "Education for all" treats inclusive education as an equal opportunity for all students to receive quality education and develop their potential, regardless of gender, socio-economic status, ethnicity, geographical location, need for special education, age, religion, etc [UNESCO, 2003].The range of differences in the development of children with disabilities is large - from almost non-developing, experiencing temporary and relatively easy to eliminate difficulties, to children with severe lesions of the nervous system. Accordingly, some groups of children can study with special support together with healthy peers, while others need an individual educational program adapted to their capabilities [UNESCO, 2003].

Currently, in Kazakhstan, there are contradictory trends in the field of education, which, on the one hand, lead to a variety of educational forms that contribute to the effective inclusion of children with disabilities in educational organizations; on the other hand, they are associated with attempts to typologize atypical children, which can subsequently lead to their deprivation and even discrimination. Nevertheless, the integration processes taking place in our country recently contribute to the formation of the national model of inclusive education, which takes into account cultural and historical origins, cultural and pedagogical traditions, critically rethought of the best practices of European countries, experimental data of researchers, the level of moral development of society.

Thus, the inclusion of children with disabilities in general education organizations is a natural stage in the development of the education system in any civilized country of the world, a social order of a society that has reached a certain level of economic, cultural, and legal development.

After a comparative analysis of various definitions of inclusive education, it is possible to identify the main directions followed by domestic and foreign researchers. According to the researchers such as L. N. Davydova, E. V. Danilova, V. K. Zaretsky, E. V. Kovalev, V. I. Lopatina, N. Ya. Semago, M. S. Staroverova, D. E. Sheveleva and others consider inclusive education as a socio-pedagogical phenomenon aimed at changing the education system as a whole and forming an inclusive society.

In turn, such scientists and researchers as L. S. Volkova, A. A. Dmitriev, E. A. Ekzhanova, D. V. Zaitsev, N. N. Malofeev, N. M. Nazarova, M. I. Nikitina, L. P. Ufimtseva, N. D. Shmatko, and others talk about inclusive education as a natural process of development of the system of special education and its convergence with general education.

Inclusive education is a continuous process of general education development aimed at providing quality education for all, taking into account diversity, different needs and abilities, characteristics and expectations in the education of students and communities, and eliminating all forms of discrimination [UNESCO, 2003].

In the modern international community, a new cultural norm has been formed – respect for differences between people and recognition of the human right to individuality, recognition and consideration by society of certain features, including in education.

Kazakhstan, having ratified, along with other international legal acts, the UN Convention "On the Rights of Persons with Disabilities" (in 2016) and "On Combating Discrimination in Education" (in 2017), demonstrates the political will to ensure the right to receive quality education for every citizen

without any discrimination. In accordance with the main provisions of the Conventions, Kazakhstan undertakes to provide inclusive education at all levels (pre-school, secondary school, higher educational institutions). It is important to understand that inclusive education is not something taken separately, inclusion is the principle of the entire educational system.

The school must accept the fact that there are always children in the educational process who are experiencing difficulties in learning due to various reasons, and as a result of which are special educational needs that must be met.

Inclusive education involves changing the system, but not the child. It recognizes that all children are different, and schools and the educational system must adapt to the individual needs of all students. Inclusivity does not mean striving to make everyone the same. Its key component is flexibility, recognition that children are learning at different speeds, and teachers need special skills to maintain the flexibility of the learning process. In most cases, children simply need good, understandable, accessible teaching. This in turn involves the use of different methods that correspond to the individual needs, abilities and characteristics of the child's development.

The development of general education on the basis of the principle of inclusiveness implies a change in values in education. The values of inclusive education declare that all participants in the educational process will:

– consider diversity of opportunities as resources, not barriers and problems. Resources for fostering a tolerant culture of behavior in society, for improving the pedagogical skills of teachers and ensuring high quality of teaching. Working to overcome the difficulties of one pupil tends to benefit other children as well;

– build a learning process with a focus on all class students, not just those with high academic achievement;

– provide support for students with special educational needs from all participants of the educational process and, above all, by the class teacher, and not only by specialists (speech therapist, special teacher, psychologist, individual assistant);

- refuse to use "labels" when organizing and supporting students. Help is provided to students - full members of the students' community, and not to "inclusive", "special", "crisis" children. The problem of self-assessment of primary school children in terms of inclusion is one of the central in the system of secondary education.

Let's consider the content of the concept of "*self-assessment*" as a psychological and pedagogical category.

Self-assessment from the point of view of scientists is the core formation of the individual, which is a generalized (that is, stable, non-situational) and differentiated results of self-knowledge, his actions and results, thoughts, feelings, moral appearance and interests, ideals and motives of behavior, emotional and value relations to themselves, which become a regulator of behavior and the whole life of a person and are one of the main factors of personal development.

The structure of self-assessment includes *cognitive, emotional, and behavioral components*.

The essence of the *cognitive component of self-assessment* is the mental operations of identifying oneself with other members of society, comparing one's own characteristics with internal standards or the results of the activities of others, and analyzing the degree of difference between these two values. *The emotional component* is manifested in relation to the individual towards himself, and is associated with a measure of satisfaction with his actions, the results of the implementation of the intended goals. *The behavioral component* of self-assessment can be represented in the relationship of a person with other people, in the demands on himself, in relation to his successes and failures.

In the process of self-assessment, these components function in inseparable unity and, according to I. I. Chesnokova, none of them can be presented in "pure form" [Chesnokova, I.I., p.17].

An important role for understanding the essence of self-assessment is the allocation of self-assessment functions. Being a complex system, self-assessment functions in different forms. The main characteristics of self-assessment include height, adequacy, reflexivity, stability, flexibility.

A.V. Zakharova [A.V. Zakharova, p.8] in the framework of the structural-dynamic model of self-assessment, includes its main functions: *motivational, regulatory, orientation, reflexive, signaling, evaluation, control, stimulating, blocking, and protective*.

Thus, the analysis of studies devoted to the problem of self-assessment allows us to conclude that self-assessment, as an integral quality of personality, is a psychological and pedagogical category and, as a system concept, includes cognitive, emotional and behavioral components that are in inseparable unity. Self-assessment is the most important achievement of personal educational outcomes.

Research and findings. In this section, we present a theoretical and practical justification and description of the model we have developed for the formation of self-assessment of primary school students in inclusive education as a factor in achieving personal education results, as well as a justification of the complex of pedagogical conditions that contribute to the effective implementation of the presented model.

The pedagogical model of self-assessment of primary school children in inclusive education developed by us includes target, theoretical-meth-

odological, content-procedural and assessment blocks. Each of the components included in these blocks is not completely independent, but is organically interconnected with other blocks, has its own place in the overall structure, which is coordinated in a certain way by the purposefulness of the model. The components of each block and their interaction are determined by the action of general didactic and specific principles.

The social order - the formation of an independent, initiative, responsible and creative person, ready to explore the living space, capable of self-development - is formulated in a number of normative documents on education, in particular, the State curriculum focuses on the formation of a person who is focused on teaching, able to manage their own activities, acquire knowledge and use this knowledge for further education, able to act independently and be responsible for their actions before the family and society. This means that primary education should guarantee "... a variety of individual educational trajectories and individual development of each student (including gifted children and children with disabilities), ensuring the growth of creative potential, cognitive motives, enrichment of forms of educational cooperation and expansion of the zone of immediate development" [M.K. Kolkova, 2007, p.59].

The target block of the model includes a goal and a system of tasks, the complex solution of which ensures its achievement. *The goal* - to form the self-assessment of the primary school children as a factor in achieving personal results of education - is specified by the following tasks: 1) to form the inner position of the student and the ability to self-knowledge; 2) to form the criticality and reflexivity of the individual; 3) to form a differentiated self-assessment of the primary school students.

The theoretical and methodological block includes methodological approaches (*system and activity-based)* and approaches of pedagogical interaction (student-centered, reflexive and facilitative), which are the basis for both the development of the model itself and the formation of self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal educational results. Moreover, the solution to this problem is possible if the requirements and provisions of approaches that are closely interconnected, represent a system and contribute to the effective solution of the problem of self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal educational outcomes.

Using a *system approach* in organizing the process of forming students' self-assessment allows, first, to define the process itself as a system in which you can identify components such as tasks, principles, methods, tools, forms, techniques, pedagogical conditions, etc.; to establish structural links between components, understand the mechanism of functioning of individual links and determine development trends, which is the most important condition for improving the process as a whole. Secondly, as we noted earlier, self-assessment can also be considered as a system, the structural elements of which are cognitive, emotional and behavioral, functioning in an inextricable unity. Thus, using the provisions of the system approach allows a comprehensive and integrative approach to solving the pedagogical problem of forming self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal educational results.

The system approach is implemented through a set of principles: *the principle of integrity and interdependence,* which involves considering the system of self-assessment formation as a whole and as a set of elements of this process that provide links between elements and their interdependence*; the principle of development and variability*, requiring consideration of the variability of the system, its ability to develop, adapt, expand, replace parts, accumulate information; *the principle of hierarchy and phasing*, which determines the order of blocks and components of the self-assessment system, ranking which simplifies the development of the system as a whole, using the principle of phasing in the formation of self-assessment of primary school students, taking into account their age capabilities.

The next approach on which our research is built is *activity-based approach*. The concept of "learning through activity" was proposed by the American scientist D. Dewey [Dewey. D ,p.117]. The fundamental concepts of this system are the maximum consideration of the individuality and interests of students, as well as teaching to think and act, to overcome difficulties through knowledge and to organize creativity based on cooperation. The process of activity, in which students are immersed under the guidance of a teacher and together with the teacher, is the main idea of the activity-based approach. Teacher management has only a guiding and corrective role. The principles of the activity-based approach are the following: *the principle of students' subjectivity in activities,* the conscious readiness of students for learning activities, for knowledge and self-knowledge in the process of equal partner, trusting subject-subject relations with the teacher; *the principle of accounting for the leading activities and the laws of their change, the principle of sensitivity* - this principle contributes to the adoption by students of the educational task and the experience of satisfaction from its solution in cooperation with other students, which acts as the basis for self-acceptance; *the principle of effectiveness of each type of activity* - students should experience a situation of success, while strengthening the will and stimulating the desire for development. An active approach means that in this process, the main educational task of education is set and solved – creating conditions for activating internal resources and developing a harmonious, socially

active and self-developing personality capable of self-evaluation.

As approaches aimed at forming the self-assessment of primary school students in inclusive education, we relied on *student-centered, reflexive and facilitative approaches*.

One of the conditions put forward by K. Rogers for a *student-centered approach* is that the individual has a motivation to change, and the student, respectively, has a motivation to learn [K. Rogers.1978, p.48]. Thus, the student-centered approach is based on the student's motivation, which is focused on self-development, on the formation of a subjective position in educational activities, on the conscious acceptance of educational and social obligations by students. Only then can we talk about a student-centered approach. A student-centered approach can be implemented with methods and techniques that meet the following requirements: dialogue; active and creative character; focus on supporting the individual development of the child; giving the student the space to be creative, free, make independent decisions, content choices, and ways of learning. The next approach, which contributes to the formation of self-assessment of school students in inclusive education, is *reflexive*. A form of self-awareness, as we know, is self-assessment, a certain attitude to oneself, i.e., awareness of one's mental and physical abilities, actions, motives of behavior, and one's attitude to others. Self-assessment includes the ability to evaluate one's capabilities, which in turn is directly related to the student's reflexive abilities. As the researchers note (V.V. Davydov, S. L. Rubinstein, etc.), reflection is of great importance in the development of thinking. It promotes the development of thought processes; it allows a person to consciously regulate and control their thinking, both in terms of its content and its means. In the personal sphere, reflection promotes the development of communicative skills, self-reflection, self-awareness, promotes the formation of the "I-concept" of the person and the development of personal self-improvement. Therefore, the use of a reflexive approach in the educational process contributes to the development of students' ability to reflexive self-analysis, and for the teacher to see their problems and help them solve them, which provides students with the opportunity to establish a positive assessment of their achievements, performance results and adequate self-acceptance.

Effective implementation of the reflexive approach in formation of self-assessment of senior school students as a factor in achieving personal results of inclusive education is based on the following principles: *the principle of students'' subjective position in self-knowledge* (I know why I need it).

The following principles are the basis of the facilitated approach: *the principle of adopting a child as he is* – is associated with supporting of the individuality of students and recognizing the self-worth of each of them, which means determining the individual trajectory of development of each student, revealing the potential of the student in both regular and extracurricular work, providing opportunities for self-realization and self-disclosure; *the principle of creating a safe space for students' development,* provides an atmosphere of cooperation, absence of violence, competition and subordination in the interaction of teachers and students; *the principle of error prevention and assistance* – the implementation of this principle contributes to students' experience of the situation of success, self-confidence, asserts the trust relationship between the student and the teacher, between the school and the family.

The content-procedural block includes procedural, content, technological, and subject components.

The procedural component represents the stages of formation of self-assessment of primary school students.

The subject component. In the model, the content component is implemented through a cognitive block represented by educational subjects, the content of which we have constantly used to form students' self-assessment. The cognitive block is based on the motivational and stimulating functions of self-assessment [Ni Made Ratminingsih, 2018, p.282], which are characterized by the fact that they encourage the child to develop and improve their own qualities, abilities, knowledge, habits and skills.

The assessment and correction block reflects regular and extra-curricular activities and is carried out by us with maximum consistency through the development of assessment criteria, mutual assessment, self-assessment, reflection of our own achievements, etc. This block is implemented thanks to the evaluation, control, and reflexive functions of self-assessment [Muh Zuhri, Winarno, Khusna Widhyahrini, 2019, p.53], which are manifested in understanding oneself, identifying how others perceive a person, his features, and emotional reactions, contributing to the acceptance of other people's assessments, ensuring the focus of upcoming actions, and fixing erroneous actions.

The technological component of the model is represented by methods, means and forms of teaching. When determining methods for forming students' self-assessment in inclusive education, we took into account that they should ensure the activity of students in the leading position of the teacher. For this purpose, we used both traditional and non – traditional interactive methods, the use of which provides a direct and indirect impact on the formation of students' self-assessment. We used textbooks, teaching aids, didactic materials: achievement notebook, discovery notebook, portfolio, self-assessment sheets; author's and collective exhibitions, interactive and electronic media, etc. as a means of self-assessment for school students.

The assessment block includes criteria for the formation of self-assessment, as well as criteria for personal results of school students in the educational process. As criteria for the formation of self-assessment of school students, we identified: *motivational, cognitive, activity-behavioral, emotional-reflexive*; personal results: self-determination, meaning formation and moral and ethical orientation. Highlighting the levels of formation of self-assessment of school students in inclusive education, we proceeded from the fact that the level approach allows us to consider the process of forming self-assessment as a transition from a low level to a higher one. Based on this, we have identified *three levels of formation of self-assessment* and personal results of school students: *high, medium, low*. With a *high level of self-assessment*, the child has a desire for success in various activities, and self-confidence [Gol'ceva U.V. 2018, p.37]. *The average level of self-assessment* is characterized by knowledge of external evaluation samples, knowledge and understanding of self-assessment criteria and standards. *A low level of self-assessment* is manifested by the child's self-doubt, shyness, and increased anxiety (Table1).

Thus, the model of formation of self-assessment of primary school children as a factor of achievement of personal results of inclusive education developed by us is represented by four interrelated components: target, theoretical and methodological, content-procedural and assessment.

Table 1.

Model of formation of self-assessment of primary school students in inclusive education as a factor in achieving personal educational results

<table>
<tr><td colspan="3">Social order. Formation of an independent, initiative, responsible and creative person who is ready to explore the living space, capable of self-development.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Target block</td></tr>
<tr><td colspan="3">Goal: formation of self-assessment of primary school students in inclusive education as a factor in achieving personal educational results.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Objectives</td></tr>
<tr><td>Formation of the internal position of a school student.</td><td>Formation of the criticality and reflexivity of the individual.</td><td>Formation of the differentiated self-assessment of the school students.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Theoretical and methodological block</td></tr>
<tr><td>Methodological approaches: system, activity-based.</td><td>Approaches of pedagogical interaction: student-centered, reflexive, and facilitative.</td><td>Principles of integrity, science, consistency, subjectivity, accessibility, etc. Specific principles of inclusion of students in the development of an individual trajectory of their development, mobilization of students' emotional and volitional potential and its management.</td></tr>
<tr><td colspan="3">The content-procedural block</td></tr>
<tr><td colspan="2">Stages of self-assessment formation</td><td>Manifestations of self-assessment</td></tr>
<tr><td colspan="3">Content (regular and extra-curricular activities)</td></tr>
<tr><td>Cognitive block</td><td>Practice-oriented block</td><td>Assessment and correction</td></tr>
<tr><td colspan="3">Methods: critical thinking, problem-based dialogue learning, developmental learning; formation of self-awareness and self-knowledge; stimulation and motivation; creating a situation of success, research, free choice, design, development of an algorithm and criteria for self-assessment, etc.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Means: notebook of discoveries and achievements, self-assessment sheets, achievement board, portfolio, thematic and author's exhibitions, etc.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Forms: individual, group, pair, collective; credit, lesson-consultation, game "I am a teacher's assistant", integrative games, trainings, etc.</td></tr>
<tr><td colspan="3">The assessment block</td></tr>
<tr><td colspan="2">Criteria for forming self-assessment: motivational, cognitive, activity-behavioral, emotional-reflexive.</td><td>Criteria for the achievement of personal outcomes: self-determination, meaning-making, moral and ethical orientation</td></tr>
<tr><td colspan="3">Outcome: formation of self-assessment of the primary school students</td></tr>
</table>

The purpose of the experimental work is to test the ideas of the model and check the effectiveness of the set of pedagogical conditions for the formation of self-assessment of school students as a factor in achieving personal educational results. The experiment was carried out by us in the natural conditions of the educational process of a secondary school.

In the formative stage of the experiment, 190 primary school students, 6 teachers, and 114 par-

ents took part. Students in the experimental and control groups were monitored for three years of study. The formative stage of the experiment consisted of two stages: the search stage and the actual formative stage.

The search stage lasted for a year and revealed that no single objective implemented separately is sufficient to have a significant impact on the formation of self-assessment of primary school students and their personal results.

For the formative stage of the experiment, two groups were created: the experimental EG, which introduced a set of pedagogical conditions of the model developed by us, and the control CG, which works in the traditional mode. At the beginning of the formative phase of the experiment, the following levels of self-assessment of primary school students in EG in CG were recorded: in the EG, students with low self-assessment were 59.3 %, with an average of 25.9 % , and with a high of 14.8 % (Table Example). In CG, the following results were revealed: students with a low level of self-assessment were 51.9%, with an average of 29.6%, with a high of 18.5%. As can be seen from the data, the levels of self-assessment of primary school students in the experimental and control groups were approximately the same.

self-assessment of primary school	CG		EG	
	N	%	N	%
with low self-assessment	99	51,9	113	59,3
with an average	56	29,6	49	25,9
with a high	35	18,5	28	14,8

The results of the formative stage of the experiment showed that in EG - 31.5% of students advanced to a high level of self-assessment, that is, 59.3%; on average it turned out - 22.2%; at a low level - 18.5%. Naturally, only 5.5% of the number of students switched to a high level of self-assessment in CG, i.e. 25.9% of students, 33.3% on average, and 40.7% at the lowest level.

Thus, we have obtained results that prove that when using pedagogical conditions in a complex way, the effectiveness of self-assessment in the experimental group of EG is higher than in the CG, and the coefficient increase is about one-fourth (25 %).

We can state that as a result of the experiment, the results of the experimental and control groups, reflecting the characteristics of the achievements of primary school students, prove the effectiveness of the work we have done.

Conclusion. Analysis of psychological and educational literature, regulatory documents, revealed contradiction showed that the problem of forming self-assessment of primary school children as a factor of achievement of personal results of Kazakhstani's inclusive education is currently relevant and insufficiently researched.The ability to self-assessment is a prerequisite for successful adaptation of students in the cognitive environment, their socialization, productive building relationships with peers, adults, and achieving personal results.

The tool in solving the problem of the study was the developed model of self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal results of inclusive education, which includes the relationship of the target, theoretical and methodological, content and procedural, assessment blocks.

The set of pedagogical conditions ensured the inclusion of students in the process of self-knowledge aimed at forming their conscious motivation for self-assessment activities; gradual involvement of students in self-assessment and reflexive activities; interaction of subjects of the educational process: teachers, students and their parents - in order to achieve (develop) unity of requirements for the formation of self-assessment of students.

The theoretical basis for the development of the model and the complex of pedagogical conditions were system, active-based approaches, as well as student-centered, reflexive and facilitary approaches, allowing to successfully implement the solution of the problem forming the self-assessment of primary school students as a factor in achieving personal educational outcomes.

In the process of experimental work, our assumption was confirmed that the process of forming the self-assessment of primary school students in inclusive education should include parents (since self-assessment is a complex integral quality of personality) and in solving this problem continuity and harmony of educational influences are needed. In the course of individual conversations, lectures, discussions of problems at round tables, parents came to the realization of the importance of forming self-assessment of their "special" children.

The successful formation of self-assessment of primary school students largely depends on the conscious inclusion of the students themselves and their parents in this process, and this was facilitated by a set of pedagogical conditions developed and implemented in the experiment.

REFERENCES:

1. Andreeva, M.N. Samoocenka mladshego shkol'nika v uchebnom processe / M.I. Andreeva / / Tekhnologii social'nyh issledovanij. - 2005. - No 3. S.66-68.

2. Larina, A.B. Psihologicheskie i pedagogicheskie usloviya formirovaniya kognitivnoj samoocenki mladshih shkol'nikov: avtoref. diss.kand.ped. nauk: 13.00.00 // V. M. Larina. - Kaliningrad, 2011. - 23 s.

3. Rankova, E.A. Formirovanie gotovnosti shkol'nikov k samoocenke obrazovatel'nyh dostizhenij s tochki zreniya standartizacii rossijskogo obrazovaniya: Diss.... kand. ped nauk:13.00.00// E.A Rankova - Kaluga, 2011. - 197 s.

4. Sergeeva, E.V. Vid sovremennoj nachal'noj shkoly s pozicii formirovaniya nezavisimosti mladshih shkol'nikov / E.V. Sergeeva / / Nachal'naya shkola plyus do i posle. - 2011. - No 2. - S. 6-10.

5. Simonenko, I.A. Razvitie adekvatnosti i stabil'nosti samoocenki mladshih shkol'nikov v obrazovatel'noj deyatel'nosti: diss.... kand. Psiholog. Nauk:13/00/00// I.A. Simonenko. –S-Peterburg, 2000. - 164 s.

6. Syusyukina, I.E. Komponentnoe i metodologicheskoe soderzhanie processa formirovaniya obshcheobrazovaniya uchashchihsya nachal'nyh klassov v ocenochnoj deyatel'nosti / I.E. Syusyukina // Nachal'naya shkola plyus do i posle. - 2011. - No 2. - S. 10-13.

7. Fatullaeva, A.T. Formirovanie samoocenki kak osnova lichnostnogo stanovleniya v mladshem shkol'nom vozraste: diss .... kand. ped. nauk :13.00.00/ A.T. Fatullaeva. - Mahachkala, 2009. - 173 s.

8. Loshakova I.I. Integraciya v usloviyah differenciacii: problemy inklyuzivnogo obrazovaniya detej-invalidov / I.I. Loshakova, E.R. YArskaya-Smirnova / / Social'no-psihologicheskie problemy vospitaniya netipichnyh detej. Izdatel'stvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2002. 210s.

9. Malofeev N.N. Problemy inklyuzivnogo obrazovaniya i zashchity prav detej-invalidov (Elektronnyj resurs) / N.N. Malofeev. Rezhim dostupa: http://2020strategy.ru/ g8/news/28651405.html.

10. Semago N. Ya. Inclusive kindergarten: activities of specialists / Moscow: Sphere, 2012. - 128 p.

11. Boer A. De (2011). Regular primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education: a review of the literature / A. De Boer, S. J. Pijl, A. Minnaert // International Journal of Inclusive Education. Vol. 15, Iss. 3. P. 331–353.

12. Brandon T. (2011). The lessons learned from developing an inclusive learning and teaching community of practice / T. Brandon, J. Charlton // International Journal of Inclusive Education. Vol. 15, Iss. 1. P.165–178.

13. Kim J.-R. (2011). Influence of teacher preparation programmes on preservice teachers' attitudes toward inclusion / J.-R. Kim // International Journal of Inclusive Education. Vol. 15, Iss. 3. P. 355–377.

14. Jackson, R. (2011). Inclusion or Segregation for Children with an Intellectual Impairment: What does the Research Say? [Electronic resource] / R. Jackson. Access mode: http://www.include.com.au/wp-content/uploads/ 2011/11/Inclusion Seg.pdf.

15. An open file on inclusive education. UNESCO, 2003.

16. CHesnokova, I.I. Samosoznanie lichnosti / I.I. CHesnokova (Electron.resource) - Rezhim dostupa: http://personpsy2005.narod.ru

17. Zaharova, A.V. Strukturnaya i dinamichnaya model' samoocenki / A.V. Zaharova // Voprosy psihologii. - 1989. - No 1. - s. 5-14.

18. Tradicii i innovacii v metodologii prepodavaniya inostrannyh yazykov / prim. M.K. Kolkova. – S-Peterburg: KAIRO, 2007. - 133 s.

19. Dewey. D. Psychology and pedagogy of thinking / D. Dewey. - Moscow: Perfection, 1997. – 248 s.

20. Rogers. Carl. (1978). A personal message from Carl Rogers. In: N. J. Raskin. (2004). Contributions to Client-Centered Therapy and the Person-Centered Approach. (pp. v-vi). Herefordshire, United Kingdom: PCCS Books, Ross-on-the-Wye. ISBN 1-898059-57-8

21. Ni Made Ratminingsih.(2018).Self-Assessment: The Effect on Students' Independence and Writing Competence, International Journal of Instruction,11(7), No.3,ISSN: 1308-1470.ISSN: 1694-609X. P. 277-290

22. Muh Zuhri,Winarno, Khusna Widhyahrini (2019) Development of Assessment for the Learning of the Humanistic Model to Improve Evaluation of Elementary School Mathematics,International Journal of Instruction, 12(4), P.49-64

23. Gol'ceva YU.V(2018).Podgotovka budushchih pedagogov k formirovaniyu u mladshih shkol'nikov umeniya ocenivat' rezul'taty deyatel'nosti «Tendencii razvitiya nauki i obrazovaniya» V.2.L-Journal Niz.72s.

ӘОЖ 811.512.122

ҚОНДЫБАЙ КҮЛШАТ ӘБДІҒАНЫМҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты
аға оқытушы

ЕСЕНОВА ГУЛШАТ СЕРИКОВНА
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Қазақстан, Ақтөбе қаласы

ЖОО-ДА САБАҚТА ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІКТЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Мақалада топтық жұмыс арқылы студенттердің бірлескен қарым-қатынастарының тиімділігі қарастырылады.

Түйінді сөздер: тіл мәдениеті, тілдік қатынас, топтық жұмыс.

Резюме. В статье рассматривается эффективность взаимодействия студентов через групповую работу.

Ключевые слова: языковая культура, языковое общение, групповая работа.

Summary. This article discusses the effectiveness of students' interaction in communicative field through group work.

Keywords: linguistic culture, linguistic communication, group work.

Әрбір сабақта топтық жұмыс арқылы бірлесе әрекеттенген тиімді. Бұл ұстаным сындарлы білім берудің басты идеяларының бірі. Осы бағытты ұстанған оқу, үйрену жобаларының барлығы да бірлескен әрекеттерді үйренудің негізі деп таниды *[Әлімов А., 2013, б. 134]*.

Топпен жұмыс істеу үшін студенттермен бірлесе отырып, топ ережесін құрдық. Топ ережесінің талаптары мынадай:

1. Бір-бірімізді мұқият тыңдайық
2. Бірлескен жұмыста бәріміз топ мүшелеріміз.
3. Біреу сөйлегенде, оның сөзін бөлмейік!
4. Әр топ мүшесі өз пікірін келтіруі керек.
5. Студенттің жеке қасиеттері сыналмай, тек пікірлер ғана сыналады.
6. Мәселе жеңіске жетуде емес, басқалардың пікірін біліп, шешімнің ең тиімді жолын табуда.
7. Басқалардың пікірімен санса білелік.
8. Бірлесе жұмыс жасауға тырысайық.
9. Бір шешімге келуге атсалысайық.
10. Жағымсыз әсерді болдырмауға ұмтылайық.

«Бағалаудың өлшемдік технологиялары», «Білім берудегі менеджемент», «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», «Қазақ тілін оқытудың интерактивті оқыту технологиясы» және т.б. пәндерден сабақ өткізу барысында тақырып бойынша студенттерге мәтіндер таратылады. Студенттер берілген мәтінді бөліп оқиды. Пікірлеседі, ойларымен бөліседі. Кейінгі жұмыс мазмұны жеке-жеке топтың ішінен нәтижелі жұмысты қорғауы үшін бір топ студентін шығарады. Қорғау жұмысына 5 топтың әрқайсысына 3 минуттан 15 минут уақыт мөлшері беріледі. Оқытушы топтар арасындағы талқылау үдерісін бақылап тыңдап жүреді. Бірлескен жұмыс барысында шағын топтарға талқылау мақсатында берілген тапсырмаларды топ мүшелері қызыға орындады, әрқайсысы өзіне бөлінген тапсырманы жауапкершілікпен орындауға тырысқаны айқын аңғарылды. Келесі жұмыс мазмұнында белгіленген уақыт (15 минут) өткен соң барлық топтың қатысуымен жалпы талқылау жүргізіледі. Талқылау әр топтың өздерінің ой-пікірін тұжырымдаған постері арқылы баяндалады. Топтық жұмысты орындау барысында әрбір топ мүшесі көшбасшы, спикер, безендіруші, сыншы, сұрақ дайындаушы, қорытынды ой-пікір жазушы ретінде бірнеше тапсырма орындаушыға бөлінеді.

Топ жұмысын өзіндік, өзара және оқытушы тарапынан бағалануы кезінде мұғалім табыс критерийін басшылыққа алады.

Тақырып бойынша табыс критерийі: Критериалды бағалау терминін, анықтамасын біледі, бағалау түрлерін ажырата алады.

Студенттер өздерін және өзара бағалау кезінде табыс критерийін пайдалана білуге дағдыланды. Сонымен қатар табыс критерийі арқылы студенттер постермен жұмыс жасауда, ой-пікірін қорғауда нақты дәлелдеме келтіруді үйренді.

Топпен жұмыс жасаудың артықшылықтары мынада: студенттер бірін-бірі сыйлауға, жұмыстың нәтижелілігі әрқайсысына байланысты екендігін түсінді, тапсырма барлық студенттердің мүдделеріне сәйкес келіп, оларда бірлескен жұмысқа деген ынта туындады, топаралық бәсеке жеңіске жетуде емес, басқалардың пікірін біліп, шешімнің ең тиімді жолын табуда екенін ұғынды, біреуі сөйлегенде, оның сөзін бөлмеу керектігін

білді, жұмыс барысында жеке бастың қасиеті сыналмай, тек пікірлер ғана сыналатынын ұқты, әр студент пікір айтуға мүмкіндігі бар екенін сезінді. Осы тұрғыда тілдік қатынасты жүзеге асырушы тұлғалардың бір-бірімен пікір алмасуынан, бірінің айтқан ойын екіншісінің жалғастырып, сабақтастырып отыруынан байланыстырушылық қызметі де айқын көрінеді.

Бірлескен топтық жұмыс туралы немесе қарым–қатынас туралы Ж.Пиаже былай деп жазады: Адамның ақылы өзін таниды, яғни, психологиялық тілмен айтқанда, басқа заттармен немесе басқа ақылдармен қатынаста ғана болады» *[Пиаже Ж., 1999, б. 278]*. Бұл жерде зерттеуші бір-бірімен қарым-қатынас жасау барысында адамның дамитындығын, пікір білдіретіндігін, бір-бірімен ақылдаса отырып, жұмыс жасаудың тиімділігі жоғары екендігін көрсетеді. Әрбір топ мүшесінің бірлескен топтық жұмыс барысында ойлау үдерісі нітижесі тіл арқылы жарыққа шығады, тілдегі единицалар арқылы тұлғаның ойы анықталады /сөз тіркесі, сөйлем т.б./ келесі топ мүшелеріне түсіндіріледі. Тілдік қатынастың барлығына тән баяндау мен қабылдау үдерісі жүзеге асырылады. Сана мен ойға қатысты мазмұнның тиянақтылығы айқын көрінеді.

Бірлескен топтық жұмыс барысында топ мүшелерінің сөйлеу мәдениеті сөйлеу процесі арқылы сыпайы ізет, құрмет көрсетіп, кішіпейілдік танытқан өзара қарым-қатынасы үдерісінде тілдік тұлғалар арқылы айқын көрініс табады.

Топ мүшелері арасындағы қарым-қатынаста сыпайылық, кішіпейілділік пен адамгершілік қасиеттер тіл арқылы көрініс табады. Сөйлеуші жақтың тыңдаушыға деген құрмет-қадірінің қаншалықты дәрежеде екені де сөз жұмсалым арқылы беріледі. Сондықтан топтық жұмыс барысында жүргізілетін барлық іс-әрекет әрбір топ мүшесінің яғни студенттердің мәдениетті тұлға болып қалыптасуына зор мүмкіндік. Сонымен қатар топтық жұмыста студенттер бір-бірімен сыйластықта болып, ортақ мүдде ұстанып, іздену, қорғау сынды маңызды жұмыстар атқаруда үлкен жауапкершіліктері сезінеді және топтың барлық мүшелерінің бірін-бірі қолдау, тыңдау, сөйлеу дағдылары қалыптасады. Сабақ процесінде топтық жұмыстардың жүйелі жүргізілуі студенттер тарапынан бірлесіп ізденіп, талдау арқылы атқарылған іс әрекеттердің нәтижесінде оқу материалдарын ұтымды уақыт бірлігінде меңгеріп кетуіне жол ашылады.

Топтық жұмыс барысында жүйелі дұрыс сөйлеу тілін қалыптастыру баса назарға алынады. Себебі берілетін ойдың дәл, анық болуы әрбір топ мүшесінің жауабынан айқын көрініс бергенде ғана, келесі студенттің ойды жалғап, пікірді толықтыруына мүмкіндік туады. Бірлескен топтық жұмыс негізінде студенттердің өзара тілдік қарым-қатынасқа түсуі, топ ішіндегі әрбір тұлғаның ойлау жүйесін байытып және өзгертіп қана қоймайды, сонымен бірге білім берудің негізгі көзі. Әрбір жеке тұлғаның топтық жұмыс барысында танымдық іс-әрекетінің, әсерленушіліктің, ерік-жігерінің, мінезінің, қарым-қатынасының тек өзіне ғана тән сапалық ерекшеліктері айқындалады. Бұл тұлғаның өз басындағы қасиеттерінің бір-бірімен сәйкестікпен түйісуі, оның басқа адамнан өзгешелігі, осы қасиеттері арқылы жеке ерекшелігі көрініс табады.

Топтық жұмыстың жүйелі жүргізілуі барысында әрбір жеке тұлға мынадай дағдыларды меңгерді:

- өзін-өзі басқара білу;
- шешім қабылдау;
- сенімге негізделген қарым-қатынас құру;
- жанжалдардың алдын алу, оларға жол бермеу;
- бірін-бірі демеу, бір-біріне жәрдемдесу;
- бірін-бірі үйрету арқылы өз білімін жетілдіру;
- студенттер өз арасында жұмысты бөлісуі;
- студенттердің бірін-бірі марапаттауы, ризашылығын білдіруі.

Топтық жұмыс арқылы студенттерде ұжымдық сезім қалыптасады және өмірде «Мен» қағидасынан гөрі «Біз» деген тұжырым анағұрлым жағымды, позитивті көзқарасқа жетелейтінін түсінеді.Топ ішінен жұмысты ұйымдастыратын, идеялар айтып, қалай жұмыс істеу, топ мүшелеріне жұмысты теңдей бөліп, әрқайсысының міндеттерін түсіндіріп, олардың тапсырманы орындауын қадағалайтын топ басшылары да іріктеліп шығады. Ондай топтардың жұмыстары ілгері басып, түрлі ақыл-ойларының нәтижелерін сәтті көрсететіндігі анықталды. Көп жағдайда топтық жұмыс жүргізу барысында өздері таңдаған топпен жұмыс істеуге мүмкіндік беріп алады, себебі өздері пікірлес, өзара бір-бірімен достық қарым-қатынастағы топта жұмыс жасау жақсы нәтижеге жетуге жол ашады, олар біріге отырып, жұмыстарды өзара бөліседі, байыпты экспрессивтік-эмоциональдық күйді таныту арқылы берілген тапсырманы тиянақты орындайды, өзара пікірлеседі, қорытынды шығара алады, сондай-ақ өз жұмыстарын бағалайды, жұмыс мазмұны бойынша басқа топтарға сұрақтар әзірлейді.

Топтық жұмыс барысында бірлесіп орындауға үйрету мақсатында студенттерге үй тапсырмасы негізінде берілген ғылыми ақпарат бойынша ойларын ортаға салып, пікір алмасуға 10-15 минут көлемінде уақыт беріледі, бұл келесі жұмыстардың дәйекті толық орындалуына мүмкіндік береді.

Мысалы, 5В011700- қазақ тілі мен әдебиеті және 5В012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтарында жүргізілетін «Бағалаудың өлшемдік технологиясы», «Білім берудегі менеджмент» пәндерін өту барысында мейлінше топтық жұмыс жасау жүргізіледі.

Сабақта кей кездерде топты сан арқылы да, немесе басқа тәсілдер арқылы кездейсоқ топтарды да ұйымдастырып, студенттердің бір-бірімен жұмыс істеуіне мол мүмкіндік ашып отыру жақсы нәтижеге қол жеткізудің бірден бір жолы. Топтық жұмыста студенттер өздеріне тапсырылған тапсырманы орындауда, алдымен, топтың мүшелеріне тапсырманы орындау үшін, жұмыс түрлерін өзара тең бөліп алу міндеті жүзеге асырылады, содан соң нақты берілген уақыт сыйдырып жұмыстануға машықтанады, әр студент өзіне берілген тапсырманы, алдымен жеке, содан соң топта бірлесіп орындап, постер қорғауға әзірленеді, тақырып бойынша басқа топтарға сұрақтар дайындайды. Барлық топ жұмыстарын қорғап болған соң, өзара басқа топтардың жұмысын мен өз топтарының жұмыстарын, яғни жеке-жеке топ мүшелерінің қатысымын бағалайды, стикерлерге әр топ жұмысының артықшылықтары мен кем тұстары болғанын анықтап, нәтижелерін көрсетеді. Сонымен қатар бірлескен топтық жұмыс барысында тілдің тұтас қарым-қатынастық рөлімен тікелей байланысты белгілі бір ойды тиянақтап жеткізу, оған жауап алу, сөйлеу, мәліметті дұрыс қабылдау, берілген ақпараттың ғылыми негізделуіне мән беру, байыпты экспрессивтік-эмоциональдық күйді таныту т.б. сынды ерекшеліктерді сезінеді.

Топтық жұмысты қорғап болғаннан кейін сабақ соңында кері байланыс жасалады, бұл кезде студенттер сабақ туралы, бүгінгі сабақ барысы мен қандай нәтижелерге қол жеткізгендіктері жөнінде өз пікірлерімен бөліседі. Педагогикалық менеджмент сабағы бойынша да студенттермен үнемі жүргізілген топтық жұмыс пен әр сабақ соңында «Бес саусақ», «4 сөйлем әдісі», «Рефлексия пирамидасы» және т.б. стратегиялар арқылы орнатылған кері байланыс берілген білімнің толық игерілуі мақсатында жоғары нәтижеге қол жеткізуге болатындығын, сонымен қатар топ мүшелерінің өз жұмыстары мен өзге топ жұмыстарына бағалау жасатудың тиімділігін танытты.

Сабақ соңында бірлескен топтық жұмыстың нәтижелілігі туралы студенттерге төмендегідей сұрақтардың берілуі келесі жұмыстардың жоспарын айқындауға және жүйелі жүргізуге бағыт берді:

- Топ ішінде жұмыс жасау тиімді болды ма?
- Топ қалайша ортақ пікірге келді? Ортақ пікірге келуде қандай қиыншылықтар туындады?
- Сіздің пікірлеріңізді топ қандай дәрежеде ескерді?
- Топтың пікірін жариялаған спикердің көңіл-күйі қандай дәрежеде болды?
- Бірлескен жұмысқа қандай жәйттер кедергі болды?
- Бірлескен жұмысқа қандайжәйттер көмектесті?
- Топ жұмысын басқарған студенттердің пікірлері әрқашан да ұтымды болып отыра ма?
- Топтық жұмыста сіз қандай тәжірибе жинақтадыңыз?
- Топтық жұмысты қалай жақсартуға болады?

Топта жұмыс істеген студенттердің жауаптарын талдау барысында топ мүшелерінің көпшілігі бірлесіп жұмыс істеудің тиімділігін алға тартты, себебі топпен бірлесіп, ой қорыта отырып, ортақ шешім қабылдау арқылы дұрыс нәтижеге ие болатындықтарын ашып көрсеткен. Сұрақтарға жауап беру барысында топта ортақ пікірге келу қиындық тудыратындай жағдайлар да болып отыратындығын айтып және оның себебін нақты көрсеткен, яғни тақырыпқа, оның ауырлығына байланысты туындайтындығынан болады дей келіп, көпшілігі бірлескен жұмыстың нәтижелілігін алға тартады.

Топтағы студенттер жауап дұрыстығына көз жеткізген жағдайда жағымды экспрессивтік-эмоциональдық күйді танытып, ал қателік кеткен тұстарда өздерінің пікірлерін айтып, оны дұрыстауға мүмкін мол мол екендігін атап көрсеткен.

Топтық шешім дұрыс болған жағдайда топ спикерінің көңіл-күйі тамаша болатындығын, қате кеткен тұстарда көңіл-күйі нашарлайтынын айта келе, *бәрі бірі үшін* тиянақты жұмыстануға жауапкершілікті сезінетіндігін ескеріп өткен.

Топ жұмысына жауапкершілікпен қарамайтын білім алушының іс-әрекеттері топтық жұмыстың жоғары нәтижеге ие болуына кедергі келтіретінін және де жұмысты дер кезінде бітіре алмау да кедергі жасайтынын алға тартып, *бірі бәрі үшін* жұмыстануы қажеттігін сезінгендері сөз етілген. Егер топ мүшелері жұмыла бірлесіп жұмыс жасайтын болған жағдайда ғана, топта талқылау арқылы ортақ ойларды тоғыстыра алған жағдайда үнемі дұрыс шешім қабылдауға жол ашылып, жоспарланған топтық жұмыстың оң нәтижесі көрініс табады.

Әрине, топтық жұмыс әрқашан ұтымды болып шыға бермейді, оның ұтымды болуы үшін топ мүшелері бірін-бірі түсініп, бірін-бірі қолдап отырған жағдайда ғана тиімді болатындығын ерекше атаған.

Топтық жұмыстан қандай тәжірибе жинадың деген сұраққа студенттер топ жұмысы ұтымды ұйымдастырылып, студенттердің барлығы жұмыла жұмыс істейтін топтарда ынтымақтастық, бірін-бірі сыйлау, пікірлеріне түсіністікпен қарау, жауапкершілік сияқты қасиеттер орын алатынын, дұрыс шешім, тапсырманы қызыға орындауға үйретететіндігін жөніндегі пікірлері айтылған.

Топтық жұмысты жақсарту мұғалімнің шеберлігіне, тапсырма түрлеріне, сабақтағы әдіс-тәсілдердің қолданылу ерекшелігіне байланысты деген пікірлер көбірек орын алғаны байқалды.

Бірлескен топтық жұмыстың кемшіліктері: топтық жұмыста студенттердің ынтасы болмаса, тиімсіз болуы ықтимал, топтық жұмыс студенттердің уақыт ресурстарын пайдалануда тиімсіз, барлық сабақ түрлеріне пайдалануға келмейді.

Топ арасында бағалау әділ бола бермеуі де ықтимал. Екі жұлдыз, бір тілек тәсілін пайдаланғанда, студенттер тарапынан артық бағалауы, артық сынайтындығы да кездеседі. Дегенмен, пікірлерін тыңдау, талқылау арқылы бағалаудың және сын пікірлер айтудың оң шешімін табуға болатын топ мүшелерінің өздеріне ұғындырған дұрыс.

Топтық жұмыс соңында үнемі сабақты қорытындылау мақсатында қорытынды пікірлерін білдіру, кері байланыс жасау мақсатында «Бес саусақ», «Төрт сөйлем әдісі», «Балық қаңқасы», «Тоғыз сөйлем әдісі», «Пирамида рефлексиясы» және де басқа стратегияларды пайдалану арқылы студенттерге жазбаша түрде жеке, топтық қорытынды жасату жұмысы жүйелі жолға қойылған.

Дейтұрғанмен, топтық жұмыс жүргізу студенттер үшін де, оқытушы үшін тиімді, себебі дәріс мазмұнын меңгертуде де, практикалық сабақ барысында да топтық және жұптық, жеке жұмыс түрлерін жүргізіп отыру әдіскер мамандардың тәжірибесінде елеулі нәтижелерін беруде. Топтық жұмыс барысында барлық студенттерді берілген тапсырманы орындауға жұмылдырып, әрбір тұлғаның назардан тыс қалмауы мақсатында бірлесе жұмыс жасатуға мүмкіндік туады. Бірлесіп әрекет етуде бір-бірімен ынтымақтастықта, достық қарым-қатынаста бола отырып, топ мүшелері барлық тапсырманы өзара тең дәрежеде бөліседі және жұмыс барысында бір-бірін тыңдауға, материалды іздеуде де бір-біріне көмек қолын созуға машықтанады. Топтық жұмыс барысында ұжымдық көзқарас қалыптасады, сыйластық қарым-қатынас арқылы бір-біріне құрмет білдіруге дағдыланады. Уақытты тиімді пайдалануға дағдыланып, келесі топтардан бұрын қорғауға тырысады. Тақырыптарына сай өзге топтарға сұрақтар әзірлеу арқылы талқылау жұмысының әрі қарата өрбіп, жұмыс мазмұнының тереңдей түсуіне жол ашады, жауаптарының ұтымды шығуы үшін жұмыстанады. Келесі топ мүшелерінің пікірлерін мұқият тыңдауға үйренеді, пікір білдіреді. Бірлескен жұмыс мазмұнын және топ мүшелерінің жеке жұмыстарын бағалауға машықтануы, әр тұлғаның қорытынды пікір жасауға дағдылануы мен жоғарыда аталған барлық мүмкіндіктердің маңызыдылығы – сабақ үдерісінде топтық жұмыс жүргізудің тиімділігін аңғартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. Оқу құралы/-Алматы, 2013.-448бет.

2. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка/Пер.С фр. И анг.-М.:Педагогика-Пресс, 1999.-528с.

3. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде.-Алматы: 2002.-180б

4. Студентке арналған нұсқаулық. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015

УДК 37. 377

ҚОСЫМОВА ГҮЛБАНУ СЕЙІЛБЕККЫЗЫ
Филология ғылымдарының докторы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

ЕРХОЖИНА ШАТТЫГҮЛ ЛЕСБЕККЫЗЫ
Педагогика ғылымдарының кандидаты
Сулейман Демирел атындағы университет

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындарындағы оқыту үдерісі кезіндегі студенттердің іс-әрекетін ұйымдастыру туралы қарастырылды. Студенттің іс-әрекетін анықтайтын ұғымдарға түсінік берумен қатар, оны жүзе асырудың жолдары көрсетілді. Педагогикалық кейбір еңбектерге сілтеме жасалып, ғалымдар тұжырымдары талданды. Сабақ процесі кезіндегі студент пен оқытушының бірлескен іс-әрекеттері мен студенттің жеке іс-әрекеттеріне анализ жасалып, оқытушының қолданатын әдістері арқылы іс-әрекетті белсенді ету мәселелері қарастырылды. Өздік жұмыс, топтық жұмыс шарттарына шолу жасалып, кейбір әдістің түрлері жүйеленіп, жұмыстар нәтижесінде көрініс табатын студенттің іс-әрекеті тәсілдері айқындалды.

Түйінді сөздер: іс-әрекет, интеллектуалдық қабілет, сабақ үдерісі, потенциал.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы организации деятельности студентов в процессе обучения в высших учебных заведениях. Наряду с понятиями, определяющими деятельность студента, показаны пути его осуществления. Даны ссылки на некоторые педагогические работы, проанализированы выводы ученых. Подвергнуты анализу взаимодействие студента и преподавателя, индивидуальные действия студента в процессе обучения, рассмотрены вопросы активизации деятельности с использованием методов, применяемых преподавателем. Сделан обзор условий самостоятельной работы, групповой работы, систематизированы некоторые виды методов и определены способы деятельности студента, которые будут отражены в результате работы.

Ключевые слова: деятельность, интеллектуальные способности, учебный процесс, потенциал.

Summary. The article discusses of students' cognitive problem and their competence. From the discovery of the essence of the concept of "cognition", "cognitive activity" and "competence", the relationships between them have been identified. The criteria that determine the cognitive activity of the student, the leading factors that reflect the development effectiveness, the educational and cognitive competence requirements. By distinguishing the scientists 'conclusions, the knowledge, skills and skills that have been created as a result of the formation of students' cognitive competence have been clearly defined.

Keywords: competence, cognitive, integration, reflection, probability.

Жоғары оқу орны білімалушыларын оқыту және оны ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Белгілі курсты меңгеру тұсында студенттердің өзін-өзі басқару жағы басымдылыққа ие болады. Дәрісті, семинар сабақтарын ұйымдастыруда тұлғаны оқу еңбегіне үйретететін үдерістер мол қамтылады. Олар тыңдауға, ұжымдық іс-әрекетте берілген сұрақты талқылауға, өзінің жұмысын ұйымдастыруға, өзінің пікірін айтуға, басқаны тыңдауға, олардың жасаған ой тұжырымы мен дәлелдемелерімен келісетінін немесе оған өздерінің дәйектемелерін дәлелдеп қарсы тұжырым құруға, басқаның ой түйінін толықтыруға арналған іс-әрекет икемділіктерін меңгереді. Шығармашылық тұрғысынан шыңдалып, аргументтелген эсселер жазуға, баяндама мәтіндерін жинақтауға, библиография құрастыруға, білім көздерімен жұмыс істеуге, өзінің оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға, ізденімдік тапсырмалар орындауға, жобалар жасауға бағытталған дағдыларды қалыптастырып, істі орындай алу құзыреттілігін алады. Сондай-ақ қарым-қатынас тәжірибесін қалыптастырады, іскерлікке, өндірістік және әлеуметтік қарым-қатынасқа, өмірге бейімделеді.

Студенттермен ұйымдастырылған сабақ түрлерінде оқу-тәрбие үрдісінің барлық компоненттері қамтылады. Сабақтың мақсаты, мазмұны, құралдары, әдістері, ұйымдастыру мен басқару қызметі, оның дидактикалық элементтері ескеріліп, үдерістің жоспарлы түрде іске асырылуы көзделеді. Сабақтың маңызы мен берілу мәні үрдісте біртұтастық динамикалық жүйеге саяды, студенттің білімді меңгеруі оның икемі мен қабілетіне сәйкестеніп, өзіндік іс-әрекетінде тәжірибеде сұрыпталып, бір жағынан қарым-қатынас мәдениеті дамиды. Екінші жағынан, олардың қабілеттілігі шыңдалады. Нәтижесінде, сабақ түрлері сапасында оқыту үрдісін алға жылжытады, ал екінші жағынан оқытуды ұйымдастыру түрі ретінде рөл атқарады, оқытушының сабақты ұйымдастыруының негізгі талаптарын айқындайды, мұның негізінде оқытудың заңдары мен прицинциптері туындайды. Сабақ үдерісі – әр оқытушының педагогтік шығармашылығына құрылады. Сондықтан да ол біртұтастық

жүйемен және өзіндік ерекшелігімен оқшаулануға тиіс. Оқыту үдерісінің кіші бөліктерінің өзара іштей байланысы бірігіп, студенттер мен оқытушының іс-әрекеті дамуының біртектес логикаға бейімделуіне бағыт жасайды.

Сабақтың талабын орындау мен оны түсінуге байланысты, мұның өзі әлеуметтік сұранымға қатысты анықталып, білімгерлердің жеке басының қажетсінуіне орай құрылады, оқыту мақсаты, міндеттері, заңдары мен принциптері басшылыққа алынып, жоғарыдағы іс-әрекеттің мазмұнын айқындайды. И.П. Подласый жіктемесі бойынша:

- сабақтың ғылым жетістіктерінің жаңа түрі, озық іс тәжірибе, оқу-тәрбие үрдісінің негізгі заңдарына құрылуы;

- сабақты өту үрдісінде, барлық дидактикалық принциптер мен ережелердің сақталуы;

- оқушылардың санасын қалыптастыруға әсер етерлік, пәнаралық байланыстың орнығуы;

- бұрынғы білімнің байланысы, оны меңгеруде икем-қабілетін және оқушылардың білім сапасын арттыру барысындағы тіректік ұғымдарға сілтеме жасау;

- тұлғаны жан-жақты дамытудың белсенді және түрінің қажеттілігі;

- педагог оқу-құралдарын ұтымды қолдануы;

- алған білімнің, өндірістік қызметпен, оқушының жеке іс-тәжірибесімен байланысты жүзеге асыруы;

- білімнің, икемнің, қабілетін тәжірибеде қалыптастыру, оны ойлау – амалы мен іс-әрекетке тиімді қолдануы;

- сабақты диагностикалау, жоспарлау, жобалау, болжай алуы және кері байланыс жасауы өте маңызды саналады.

«Важную роль на основном этапе педагогического процесса играют обратные связи, служащие основой для принятия оперативных управленческих решений. Обратная связь – основа качественного управления процессом, ее развитию и укреплению каждый педагог придает приоритетное значение» [*Подласый И.П., 1999. б. 54*]. Ғалым сабақ үдерісіндегі кері байланыс мәселесіне баса назар аударып, оның мәні мен мазмұнына арнайы тоқталады. Кері байланыс оқытудағы маңызды үдеріс және білімалушылардың мазмұндық білім көздерін игерудегі жиынтық қорының деңгейін анықтау арқылы олардың қабылдауы мен зейінін шоғырландыру және ой генерациясы іс-әрекетіне икемделеді. Бұл үдеріс оқыту заңдылықтарын жүзеге асырады, жаңа сабақты меңгерту логикасын ішкі психологиялық құбылыс ретінде, оқушының өзіндік ойлау іс-әрекетінің заңын, жеке таным қабілеті сапасында алып, мұғалім қызметінің түрін және білімгерді педагогтік үрдістің субъектісі ретінде алады. Сабақ элементтерінің маңызды бөлігі ретінде ойбөліс кезеңдерінде, қорытындылау барысында жүзеге асады. Білімалушылардың жаңа ұғымдық түсініктері жинақталып, пысықталып, ойын қорытуға алып келетінін ғалым басты үдеріс негізінде көрсетеді. Педагогикалық жүйеде бұл оқыту кезеңдерінің негізгісі, қалыс қалдыруға болмайтын, сабақтың дидактикалық құрылымының компоненті сапасында келеді. Міне, осы компоненттер сабаққа қажетті шарттар мен бағдарламалық материалдарды меңгеруге жеткілікті біліктілік пен икем, қабілеттерді және білімгерлердің ойлау әрекетінің белсенділігін өздігінен қалыптастыру, оларды өмірге бейімделуге және интеллектуалдық қабілетін дамытуға бағыттайтын қадам.

Студенттің оқу қызметін ұйымдастыру оқытушының сырттай үйлесімді қызметі, оның өзі белгілі бір пән тәртіп талабынан құрылады. Жоғары оқу орнында ғылыми білім, іскерлік, дағдыларды меңгеруі, шығармашылық қабілеттерін дамыту, дүниетанымын, адамгершілік, эстетикалық, көзқарастары мен сенімдерін қалыптастыру үшін мұғалімнің белсенді оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыруы және ынталандыру іс-әрекеті болашақ мамандарды мамандыққа даярлау негізінде, арнайы пәндерді оқыту барысында жүргізіледі. Үдеріс кезіндегі іс-әрекетке басшылық ету, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау мен басқару оқытушыдан талап етіледі. Сол себепті сабақтың тиімділігін арттыру үшін жұмыс түрлерін пайдалану керек. Студенттің жеке жұмысы «өздік жұмыс» атауымен белгілі. Жеке жұмысты ұйымдастыруда әр студенттің өзіндік іс-әрекеті ескеріліп, оған арнаулы әзірліктер жасалып, оқу мүмкіндіктері алдын ала есепке алынады: ғылыми еңбектермен, ақпараттармен, анықтамалармен, сөздіктермен, т.б. танысып, жұмыс міндетін шешу негізіне тезистер әзірлеу, аргументтелген эссе жазу, кластер құру, библиографиялық сөздіктер даярлау, жоба жасау, хронологиялық таблица даярлау, т.б. арқылы іс-әрекетке кіреді.

«Мектепте ұйымдастырылатын іс-шаралар әр оқушының дүниетанымын қалыптастыру, өмір жайындағы түсінігін кеңейтуді көздеп, жеке басына тән қасиеті мен қабілетін ескере отырып жүргізілуі керек» [*Қалиев С., Майғаранова Ш., 2001. б.9*]. Ғалымдардың осы пікірі мектеп оқушысының қабілетіне қарай жұмыстардың ауқымы мен жеңіл, күрделілігін ескеруді ұсынады. Ал жоғары мектептің талаптары бірыңғай болып келеді. Студенттердің оқу талаптары мен шарттары арнайы қарастырылған, мамандыққа бағытталған үдерістер.

Іс-әрекетті белсенді ету үшін жұмыстардың формасы түрлендірілуі қажет. Жеке жұмысты ұйымдастыру барысында студенттің барлық потенциалы айқындалады. Арнаулы тапсырма түрін орындауда өзінің танымдық оқу іс-әрекетін мөлшерлейді, атап айтсақ, әр студент өзінің оқу қызметінің режиміне орай жұмыс қарқынын белгілейді. Жеке жұмысты семинарлық сабақтардың барлық кезеңдерінде жүргізу тиімді және оны бекітіп отыру көзделеді, мұның өзі студенттің бұрын меңгерген білімдерін, қабілетін, дағдысын жетілдіріп отыруына ықпалы зор, сол секілді бақылау

үшін зерттеу әдісін меңгеруге жол ашады. Ал уақыт мөлшерлеп берілетін ізденімдік тапсырмалар немесе шағын жобаларды орындауда білімгерлер өзіндік іс-әрекетін тәрбиелейді. Оларды жинақылыққа, ұшқырлыққа, өзінің мақсатын айқындауға, бағытын таба білуге, жауапкершілікке, өзіндік тұжырым шығаруға, шешім қабылдауға, ең басты ізденімдік-зерттеушілікке бағыттайды. Сонымен қатар, сабақта студенттердің бір-бірімен қарым-қатынасын реттейтін, ақпараттар алмасуға мүмкіндік беретін, бірін-бірі оқытуға алып келетін іс-әрекеттер жүзеге асырылатын жұмыс түрі – топтық жұмыс түрі. Топтық жұмысты барлық кезеңде де ұйымдастыруға болады. Барлық студенттің іс-әрекетінің бірлікте болуын басқару, яғни барлық білімгерлер топ құруы арқылы ұқсас тапсырманы орындайды, жұмыс бәріне ортақ, барлық студент бірге талқылайды, нәтижені салыстырады, жинақтайды. Мұндай оқытуды ұйымдастыру проблемалық, ақпараттық және түсіндірмелі иллюстративті мазмұнда және репродуктивті және шығармашылық тапсырмалармен келуі мүмкін. Бұл тәсіл студенттер мен ұстаз арасындағы сенімді нығайтып, ұжымдық сезімді тәрбиелейді, пікірлерді талқылауы ширайды, басқаның ойын, өзінің ой-түйіндерімен салыстырады, қателерін табуға жаттығады. Мұғалімге қойылатын басты талап білімалушылар ішінен ең тиімді ой-тұжырымды дәл таба білуі, оны алдын ала болжауы, оқу жағдаяттарын туғызуы, сабақтың міндеттеріне жауап іздеуі, барлық студенттің жауабын ықыласпен тыңдауы, оны мәдени тұрғыда қолдауы, мұнымен бірге қажетті сәттерде түзетулер енгізуі, әр студенттің мүмкіндігіне жол ашу. Білімгерлердің топтық жұмыстағы нәтижелері де әртүрлі болып келеді. Көбінесе иллюстративті формада, тірек-сызбалармен, суреттермен түсіндіруге тырысады. Мұнда шығармашылық негізге құрылған тапсырма бірнеше шағын тапсырмаларға бөлінгендіктен жұмыстың бұл түрі барлық білімалушыларды белсенділікпен іс-әрекетте болуына жағдай туғызады. Көшбастшылар анықталады. Осының арқасында оқытушы жауаптардың мықты тұстары мен әлсіз тұстарын белгілейді де, әлсіз деп табылған тұстар қосымша сұрақтар арқылы толықтырылады. Мұндағы бағыт студенттердің ақпаратты жинақтауы, ой бөлісуі мен оны синтездеуі, тұжырымдарды жүйелеуі мен оны жеткізуі, жалпы білімді жан-жақты игеру іс-әрекетін құрайды.

Топтық жұмыс ғылыми тақырыптардағы практикалық жұмыстарды, сондай-ақ тілдік пәндерді меңгеруде, ауыз екі сөйлеуде тілді дамыту бағытында, проблемалық жағдаяттарды шешуде, оқу және практикалық кейстерді шешуде, т.б. сабақтарда өткізген өте тиімді. Жоғары оқу орны білімгерлері болғандықтан, болашақ маманның көзқарасымен педагогикалық талаптар арқылы үйрету, жаттығу, тапсырма, тәрбиелеушілік ситуацияларды туғызу және қоғамдық пікірлерді сараптаушылық іс-әрекеттер үдерісін нақтылайды.

Педагогикалық талап әдісі әртүрлі іс-әрекеттердің бір түріне тежеу, ал енді бір түрін күшейту мақсатымен студенттердің санасына педагогикалық ықпал жасау екендігі тәрбие әдісінің теориясында айқындалған. Мұнда нақтылы педагогикалық жағдайға байланысты талаптың түрі, мазмұны іріктеледі, білімгердің қатынасы педагогикалық талаптың нәтижелі болуына ықпал жасайды. Тұтас педагогикалық процесс білімалушыға педагогикалық талап қою мен дұрыс іс істеуге мәжбүр етуді сабақтастырып отыру заңдылығын жүзеге асыруды көздейді.

Тапсырма беру әдісі студенттің ішкі мүмкіндігін, күшін, бағытын жан-жақты терең зерттеп, қоғамдық белсенділігін басқару, жалпы адамзаттық, адамгершілік қасиетінің дамуына және оның дұрыс іс-қимылы мен мінез-құлық дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Педагогикалық жағдаят әдісінің өзіндік мәні бар. Кез келген педагогикалық жағдаят ең алдымен шығармашылық әрекет болып есептеледі. Себебі ол көптеген педагогикалық сұрақтарды, шешімдерді таңдап алуды қажет етеді.

Қоғамдық пікір. Жоғары мектеп оқытушысының студентке қоятын талабы ең алдымен ұжымның талабы екендігін түсіндіру керек. Ал ұжымның талабы жалпы қоғамдық пікірдің көрінісі болып табылады. Сондықтан ұжым жағдайында іс-әрекетті ұйымдастыру және мінез-құлықты қалыптастыруда қоғамдық пікірді туғызу негізгі әдістің бірі болып табылады. Жұмыстың бұл түрінде ұжымдық талқылау қолданыла отырып, өзара кеңес беріп, өлшемдік параметрлері күрделеніп, өздік жұмыс тиімділігі жағынан бұрынғыға қарағанда жақсара түседі [*Болдырев Н.И., 1987, б.102*].

Әрбір қарастырылған оқыту қызметін ұйымдастыру түрлері студенттердің курсты немесе белгілі пәнді меңгеру барысындағы өзіне тән оқутәрбиелік міндеттерді жетілдіре түседі. Олар өзара, бірін-бірі толықтырып, дұрыс құрылған сабақтың жақсы нәтижесін көрсетіп, өзінің білім қорын молайтады, мамандығына сәйкес құзыреттіліктер қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Подласый И.П. Педагогика. М.: Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, -1999, -576 с.

2. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. Қалиев С., Майғаранова Ш. Алматы, 2001, -224 б.

3. Болдырев Н.И. Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы. -А.: Мектеп, 1987, 99-115 бб.

УДК 37.03

LI INNA
PhD Student, Master of Pedagogical Sciences
Kazakh National Pedagogical University named after Abai

KHANINA NADEZHDA
Senior Lecturer, Candidate of Pedagogical Sciences
Zhetysu University named after I. Zhansugurov

DEVELOPMENT OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN LOGICAL THINKING AS A CONDITION FOR COHERENT SPEECH FORMATION

Түйін. Мақалада мектепке дейінгі педагогика саласындағы балалардың логикалық ойлауы мен үйлесімді сөйлеуінің тығыз байланысы көрсетілген. Логикалық ойлауды дамытудың өзектілігі мен маңыздылығы үйлесімді сөйлеуді қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде атап өтіледі. Логикалық ойлау мен үйлесімді сөйлеуді дамыту әдістерін сипаттауға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: логикалық ойлау, үйлесімді сөйлеу, ересек мектеп жасына дейінгі балалар, даму.

Резюме. В статье раскрывается тесная связь логического мышления и связной речи детей в сфере дошкольной педагогики. Отмечаются актуальность и значимость развития логического мышления как важной составляющей формирования связной речи. Особое внимание уделено описанию методов развития логического мышления и связной речи.

Ключевые слова: логическое мышление, связная речь, старшие дошкольники, развитие.

Summary. The article reveals the strong connection between children's logical thinking and coherent speech in the sphere of preschool pedagogy. Relevance and significance of logical thinking development as an important part of coherent speech formation are noted. Particular attention is given to describing the methods of logical thinking and coherent speech development.

Keywords: logical thinking, coherent speech, senior preschool children, development.

When psychologists began to study the features of a child's thinking, one of the main features was the connection between thinking and speech at the beginning of the XX century. At the same time, the direct connection of children's thinking with practical actions of the child was revealed.

There are extremely complex, variable, and diverse connections between thinking and practical action, thinking and language, and thinking and sensory imagery. These connections change at different stages of children's age development and are directly related to the content of the task that the child is currently solving. These relationships also change depending on the exercises and the methods of teaching the child that the teacher uses.

Indeed, the first means of solving a problem for a small child is its practical action. He can solve a specific problem if it is given to him clearly: get an object that is far from him, make a whole picture out of the pieces, find the reason for the "spoiled" (at the will of the experimenter) toy. The child acts in the process of solving directly with the subject given to him. A. N. Leontiev writes: "In order for these phenomena to be reflected by the child in their specific quality, in their meaning, he must carry out an activity in relation to them that is adequate to the human activity that is "objectified" in them, "embodied" [Leontiev A.N., 1972, 383 p.].

One of the most important features of a young child's thinking, which is already at the stage of visually effective problem solving, is speech. A verbally formulated task can be perceived by a child from an adult (based on the speech that is heard and understood), but it can also be put forward by the child himself. It is important that with the inclusion of language, the process of thinking acquires specifically human character.

In the speech, the task is set, and the adult uses the speech to indicate and explain how to solve it. In words, the child hears approval, reproach, praise, and other evaluation expressed by adults. His mistakes and good luck are recorded in the speech. However, these significant qualitative features do not contradict the General position that, first, the earliest stage in the development of a child's thinking is visual effective thinking. Second, it should be emphasized that this form of "thinking with hands" does not disappear with the development of higher forms of logical (verbal)

thinking.

The greatest significance of practical action is that the child, by directly influencing things, reveals their properties, reveals signs, and, most importantly, reveals previously invisible connections that exist both between things and phenomena, and within each object and phenomenon. These connections become visible from hidden ones. Consequently, the entire cognitive activity of the child, and with it the knowledge acquired by them, become deeper, more coherent and meaningful.

The concept of "gradual formation of mental action" developed by P. Ya. Galperin is based on the understanding of the role of practical action as the initial stage of the development of all higher forms of human thinking [Galperin P. Ya., 1966, 25-26 p.].

At the first stage, the child uses external material actions to solve the problem. At the second stage, these actions are only presented and spoken by the child (first loudly, and then to himself). Only at the last, third stage, the external objective action "collapses" and goes into the internal plan.

With the transition of the child's thinking to the next, higher stage of development, its initial forms, in particular practical thinking, do not disappear, do not "cancel", but their functions in the thought process are rebuilt, changed.

With the development of speech and the accumulation of experience, the child moves to imaginative thinking. At first, this higher type of thinking preserves many of the lower-class traits of the younger schoolchild. This, first of all, is found in the concreteness of the images that the child operates with.

The vivid imagery and concreteness of children's thinking are primarily due to the poverty of children's experience. For each word, the child imagines only the specific object that he once met, but not the group of objects that the adult includes in the generalized representations that he operates with. The child still has nothing to generalize. He uses a visual single image with all the signs and features that are common to all homogeneous objects, as well as those individual features inherent only in this particular object (a mountain, a house, a bear), which was once perceived by him.

The child's verbal and logical thinking, which begins to develop at the end of preschool age, already involves the ability to operate with words and understand the logic of reasoning. The ability to use verbal reasoning in solving problems by a child can be found already in the middle preschool age, but it is most clearly manifested in the phenomenon of egocentric speech, described by J. Piaget [Piaget J., 1994, 580 p.].

Another phenomenon, also discovered by Piaget and related to children of this age, — the illogicality of children's reasoning when comparing, for example, the size and number of objects-indicates that even by the end of preschool childhood, i.e. by the age of about 6 years, many children still do not have any logic.

The development of verbal and logical thinking in children goes through at least two stages. At the first stage, the child learns the meaning of words related to objects and actions, learns to use them when solving problems, and at the second stage, they learn the system of concepts that denote relationships, and learn the rules of logic of reasoning. The latter usually refers to the beginning of school education.

Verbal-logical thinking is found, first of all, in the course of the thought process itself. In contrast to practical, logical thinking is carried out only verbally. A person must reason, analyze and establish the necessary connections mentally, select and apply the appropriate rules, techniques, and actions known to him to this particular task. He or she must compare and establish the desired connections, group different and distinguish similar objects, and do all this only through mental actions.

It is quite natural that before a child learns this most complex form of mental activity, he makes a number of mistakes. They are very typical of the thinking of young children. These features are clearly found in children's reasoning, in their use of concepts, and in the process of mastering certain operations of logical thinking by the child. However, they do not prevent even 4-5-year-old children from expressing sometimes very accurate and sound judgments about what they understand [Markova A. K., 1992, 180 p.].

Let us focus on the question of the formation of the concept. Concepts make up a significant part of the knowledge that everyone is rich in and uses. These can be everyday concepts (rest, family, comfort, comfort, quarrel, joy), grammatical (suffixes, sentences, syntax), arithmetic (number, multiplication, equality), moral (kindness, heroism, courage, patriotism), and many others. Concepts are generalized knowledge about a whole group of phenomena, objects, and qualities that are united by the commonality of their essential features.

The concept as generalized knowledge does not have a figurative form, but exists, is expressed in the word: "plant", "transport", "heroism", etc. At the same time, combining different items into one group, a person should distract (abstract) from all non-essential features. Generalization based on abstraction is a difficult mental work that requires a strictly directed and consistent analysis of the perceived (or imagined) subject.

So, the teacher can't pass on any concept to children in a ready-made form, and children can't just learn it and remember it. The concept is the result of the child's own experience, the result of his personal intellectual work on the analysis of a number of subjects, highlighting in each of them all the essential features known to him and generalizing them on the basis of distraction from all non-essential ones.

Such difficult and complex mental work is not immediately possible for a small child. Preschooler does this job by going a long way and making a number of mistakes. Some of them can be considered

as characteristic. After all, for the formation of the concept, the child must learn to generalize, based on the commonality of essential features of different subjects. But, firstly, child does not know this requirement, secondly, child does not know which features are essential, and thirdly, child does not know how to distinguish them in the whole subject, abstracting at the same time from all other features, often significantly more vivid, visible, and catchy. In addition, the preschooler must know the word for the concept.

Thus, the purpose of this study is to provide theoretical rationale and experimental testing of the game's capabilities in the development of logical thinking and coherent speech in older preschool children.

Research objectives:

- to theoretically substantiate the psychological and pedagogical conditions that determine the formation and development of thinking; to identify the features of logical thinking in older preschool children;

- determine the criteria and levels of development of logical thinking of preschool children;

- to diagnose operations of logical thinking of older preschoolers;

- to improve the level of logical thinking of senior preschool children by means of didactic games aimed at the development of coherent speech.

The research was based on preschool institutions #42, #45 in Taldykorgan. 40 children of senior preschool age took part in the study.

To determine the level of development of logical thinking in older preschoolers, the following methods were used: "Sequence of events" (N. A. Bernstein), "Logical problems" (A. Z. Zak), methods of A. V. Beloshistova and R. N. Nepomnyashchaya.

So, in the framework of the "Sequence of events" method (N. A. Bernstein), children were asked to determine the sequence and compose a story from randomly arranged pictures (from 3 to 6), which depict the stages of an event.

Processing of results.

1. Child was able to find a sequence of events and made a logical story – a high level.

2. Child was able to find a sequence of events, but could not make a good story, or was able to but with the help of leading questions-average level.

3. Child could not find the sequence of events and compose a story-a low level [Gutkina N. I., 1996].

Using the method "Logical problems" (A. Z. Zak), we offered children 10 logical problems. To solve them, it is enough to listen to the condition, think and answer the name of only one person, the one who, in their opinion, will be the most fun, the strongest or the fastest of those mentioned in the problem.

Processing of results.

1. 7 tasks are more - high level.

2. From 3 to 5 tasks - average level.

3. Less than 3 tasks - low level [Zak A. Z., 2003].

Methods of A. V. Beloshistaya and R. N. Nepomnyashchaya. Preschool children were offered 10 tasks on such topics as: lay out a house from sticks, classification of objects, solving riddles, tasks for associations, etc.

Processing of results.

1. 8-10 tasks – high level;

2. 4-7 tasks – average level;

3. 0-3 tasks – low level [Beloshistaya A.V., 2013].

Analyzing the results of diagnostics, we noted both positive and negative aspects. Specifically, during the tasks, it was revealed that sixteen children showed the lowest results in all tasks. In the research group, five preschoolers have a high level of mastery of logical operations, which is 12.5%, nineteen children – with an average level (47.5%) and sixteen children – with a low level (40%). The group of children has a small amount of knowledge. Most children have a low ability to classify and analyze, generalize, understand the connection of events and build consistent conclusions.

After analyzing the results obtained during the ascertaining experiment, a set of didactic games was compiled, in which the main task is to increase the level of logical thinking in the context of the coherent speech development of older preschool children. Game methods and techniques are successfully used in the educational and cognitive process of kindergarten, they evoke positive emotions in children, help them focus on the educational task, increase interest in the lesson, and facilitate the assimilation of knowledge [Bekmagambetova R. K., 2018, 102 p.].

Experience shows the effectiveness of the use of didactic games in the lessons of speech development. To consolidate structured learning activities, extensions ideas about the material acquired in structured learning activities, development of child creativity, the enrichment of linguistic wealth they are chosen in accordance with the theme of the lesson objectives [Mankesh A.E., 2020, 108 p.].

During the training, travel games were widely used. The attractiveness of these games is due to the fact that they are similar to a fairy tale, its development, and miracles. Game journey reflects the real facts or events, but regular reveals using charm, is simple — after a mysterious, difficult — through surmountable needed — through interesting. All this happens in the game, in game actions, becomes close to the child, pleases him.

Travel games using allows to: enhance the impression, give the cognitive content a little fairy-tale unusual, draw children's attention to what is nearby, but is not noticed by them. Travel games sharpen attention, observation, comprehension of game tasks, make it easier to overcome difficulties and achieve success.

Thus, in order for the travel game to develop, we used a technique — reading a fiction. The story "The air journey of Neznaika" from the book by N. N. Nosov "The adventures of Neznaika and his friends" was read to children. After a conversation about the content of the fiction, the children were also invited to go on a trip in a balloon. Stops could be: forest, mountains,

zoo, famous cities, etc. During the game, the teacher used models, toys, paintings, pictures and "travelers" talked about what they saw.

Travel games are always fun. This is what causes interest and active participation in the development of the game's plot, enrichment of game actions, the desire to master the game rules and get results: solve a problem, learn something. The role of a teacher in the game is complex, requires knowledge, readiness to answer children's questions, play with them, and conduct the learning process unnoticed. Travel game — a game of actions, thoughts, feelings of the child, a form of meeting his needs for knowledge. In the travel game, many ways of revealing cognitive content were used in combination with game activities: setting tasks, explaining how to solve them, developing travel routes, step-by-step problem solving, the joy of solving it, and meaningful recreation.

Children were interested in guessing games. The goal of the game: to develop children's coherent speech, imagination, higher forms of thinking-synthesis, forecasting, experimentation.

In order for the game to start, the teacher showed a picture. The didactic content of the game is that children are given a task and a situation is created that requires understanding of the subsequent action. The game task is laid down in the very title "What would be..?" "What would I do...", "Who would I like to be and why?", "Who would you choose as a friend?" and others. Game actions are defined by the task and require children to perform the appropriate intended action in accordance with the set conditions or created circumstances.

The preschool teacher invited children to dream about such topics as:

"If I were a wizard, then ..."

"If I became invisible ..."

"If spring never comes...".

Children made assumptions, stating or generically-evidence. These games developed the ability to relate knowledge to circumstances, establish causal relationships, and develop consistent logical coherent speech.

Riddle games. The origin of riddles goes back to the distant past. Riddles were created by the people themselves, included in rites, rituals, and included in holidays. They were used to test knowledge and resourcefulness. This is the obvious pedagogical orientation and popularity of riddles as a smart entertainment. In our work, we used riddles and guessing as a type of educational game. The main feature of a riddle is an intricate description that needs to be deciphered (guessed and proved). This description is concise and often takes the form of a question or ends with it. The main feature of riddles is a logical problem. The methods of constructing logical tasks are different, but they all activate the child's mental activity.

The kids enjoyed riddle games. The necessity to compare, remember, think, guess brought the joy of mental work. Solving riddles develops the ability to analyze, generalize, and form the ability to reason, draw conclusions, and draw conclusions.

Games-conversations (dialogues) had a great educational and developing effect. The conversation game is based on communication between the teacher and children, children with the teacher, and children with each other. This communication has a special character of game learning and play activities for children. In the conversation game, the teacher used a character close to the children and thus not only kept the game communication, the desire to repeat the game. It was important that the conversation game did not turn into direct training. Educational and training value lies in the content of the plot-theme of the game, in arousing interest in certain aspects of the object of study reflected in the game. The cognitive content of the game does not lie "on the surface": need to find it, get it — make a discovery and learn something as a result. The value of the conversation game lies in the fact that it requires the activation of emotional and mental processes: the unity of words, actions, thoughts and imagination of children. Let's focus on one of these games:

"Good-bad"

Aim: to introduce children to the contradictions of the world around them. Develop coherent speech, imagination, and dexterity.

Material: a ball.

Course of the game:

World is not bad and not good-I will explain, and you will understand.

The pedagogue calls the topic of discussion. The child, passing the ball around, tells what, in his opinion, is good or bad in natural phenomena.

Pedagogue: *rain*.

Child: *rain is good: it washes away the dust from houses and trees, it is good for the land and future crops, but it is bad - it will wet us, it can be cold.*

Pedagogue: *the city*.

Child: *it's good that I live in the city: you can ride the bus, a lot of good shops, bad - you won't see a live cow, a rooster, stuffy, dusty*.

The "Like, don't like" option (about the seasons).

Pedagogue: *winter*.

Child: *I like winter. You can go sledding, very beautiful, you can make a snowman. Winter is fun. I don't like that it's cold in winter and the wind is strong*.

The game-conversations brought up the ability to listen and hear the preschool teacher's questions, children's questions and answers, the ability to focus on the content of the conversation, Supplement what was said, and Express a judgment. All this characterizes the active search for solutions to the problem set by the game. Of great importance is the ability to participate in a conversation, which characterizes the level of education. The main means of the game-conversation is a word, a verbal image, an introductory story about something. The result of the game is the pleasure received by children, coherence, logical sequence of statements.

Proof, reasonableness of the statement was fixed

in the game "Because...".

Aim: to develop children's coherent speech and thinking.

Course of the game:

Argumentation and answers to questions:

"I wash my hands because..."

- Why do you go to sleep? Explain.

An adult gives a task to a child: "*I will say a sentence now, and you will answer my question"*.

Dog goes to the kitchen. She drinks the cat's milk. The cat is not happy.

- Explain why the cat is unhappy?

The child answered the teacher's question with a detailed answer, proof.

Game "Where is the beginning of the story?"

Aim: to teach the correct time and logical sequence of the story to be transmitted using serial images.

Material: A series of plot images.

Game progress:

Children were asked to compose a story based on pictures. The pictures served as a kind of story plan, allowing you to accurately convey the plot, from beginning to end. For each picture, the child makes one sentence and together they are combined into a coherent story.

In the sequel, we used the game "What picture is not needed?"

Aim: to teach the ability to find unnecessary details for this story.

Course of the game: a series of pictures was laid out in the correct sequence in front of the child, but one picture was taken from a different set. The child must find an unnecessary picture, remove it, and then compose a story.

After we conducted a set of didactic games aimed at the development of logical thinking of older preschool children, a control experiment was conducted.

To achieve the goal of the control experiment, the same method was used as in the ascertaining experiment.

During the control experiment, we were able to identify positive dynamics of growth in the level of logical thinking in older preschoolers. Ten children showed a high level, which is 25%, 24 children showed an average level of 60%, and six children showed a low level, which is 15%. Comparison operations were formed in children. Develops the ability to classify and analyze, elementary generalization on certain grounds. Preschoolers are able to understand the connection of events and build consistent stories, demonstrating conclusions and logical connections. A coherent speech is formed, a semantic detailed statement (a series of logically combined sentences) that provides communication and mutual understanding. According to S. L. Rubinstein, connectivity is "the adequacy of the speech design of the speaker's or writer's thought from the point of view of its intelligibility for the listener or reader" [Rubinstein S. L., 1989, 468 p.]. Therefore, the main characteristic of coherent speech is its intelligibility for the interlocutor.

Thus, we can conclude that the purposeful actions of the teacher and a well-chosen set of didactic games create favorable conditions for the development of logical thinking. Moreover, since the development of logical thinking is closely related to the ability to talk and express thoughts, therefore, the level of possession of coherent speech also increases.

REFERENCES:

1. Bekmagambetova R.K. Doshkol'naya pedagogika [Preschool pedagogy]. – Almaty, 2018.
2. Beloshistaya A.V. Razvitie logicheskogo myshleniya u doshkol'nikov [The development of preschoolers logical thinking] Text / Moscow: Vlados, 2013.
3. Galperin P.Ya. K ucheniu ob interiorizacii // Voprosy psikhologii [To the doctrine of interiorization // Questions of psychology] — 1966. — № 6.
4. Gutkina N.I. Psikhologicheskaya gotovnost' k shkole [Psychological readiness to school]. — Moscow: "Obrazovanie", 1996.
5. Leontiev A.N. Problemy razvitiya psikhiki [Problems of mental development]. Moscow, 1972.
6. Markova A.K., Lidere A.G., Yakovleva E.L. Diagnostika i korrekcia umstvennogo razvitiya v shkol'nom I doshkol'nom vozraste [Diagnostics and correction of intellectual development in school and preschool age] Petrozavodsk, 1992.
7. Mankesh A. E. Creative development of preschool children. Methodical manual – Almaty 2020.
8. Piaget J. Izbrannye psikhologicheskie trudy [Selected psychological works]. Moscow: Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademia, 1994.
9. Rubinshtein S.L. Osnovy obschei psikhologii [The bases of general Psychology] – Moscow, 1989.
10. Zak A.Z. "Kak razvivat' logicheskoe myshlenie" 800 zanimatel'nykh zadach dlya detei 6-15 let ["How to develop logical thinking" 800 entertaining tasks for children from 6 to 15] "Arkti" publishing, Moscow, 2003.

УДК378
ГРНТИ 14.35.07

МАЙГЕЛЬДИЕВА ШАРБАН МУСАБЕКОВНА
доктор педагогических наук, и.о.профессора
Кызылординский университет им.Коркыт Ата

УСЕНОВА ГУЛНУР САГИДУЛЛАЕВНА
докторант специальности «Педагогика и психология»
Кызылординский университет им.Коркыт Ата

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТА К ПРИМЕНЕНИЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Түйін. Мақалада, біріншіден, авторлар білім беруді ақпараттандырудың мәні кең мағынада білім берудің және білім беру мақсаттарын жүзеге асыру үшін инновациялық ақпараттық технологияларды қолдануда жатыр деп тұжырымдайды. Компьютерлік технологияны қолдану жеке тұлғаны тәрбиелеуге және оқушылардың білімді игеруге бағыт-бағдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Екіншіден, авторлар болашақ педагогтарды дайындауда компьютерлік-ақпараттық технологиялар білімінің маңыздылығын атап өтеді. Осыған байланысты студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытудың бірқатар педагогикалық шарттарын анықтайды және ғылыми тұрғыдан негіздейді. Авторлар психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге теориялық талдау жасаған, бұл ЖОО-дағы білім беру тиімділігінің маңызды бағыты студенттің белсенді позициясын ұстанатын және оқу іс-әрекетінің толыққанды субъектісі болатын педагогикалық жағдайларды жасау болып табылатындығын, яғни интеллектуалды болып табылатын саналы оқытуға жағдай жасау қажет екендігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: ақпараттандыру, білім беру, құзыреттілік, ақпараттық- технологиялық құзыреттілігі, ақпараттық технологиялар.

Резюме. В статье, во-первых, авторы делают вывод о том, что сущность информатизации образования в самом широком смысле заключается в использовании инновационных информационных технологий для реализации образовательных целей. Использование компьютерных технологий позволяет развивать личность и формировать у студентов ориентацию на получение новых знаний. Во-вторых, авторы подчеркивают важность знания компьютерных и информационных технологий в подготовке будущих учителей. Авторами проведен теоретический анализ психолого-педагогической литературы, который показал, что важным направлением эффективности обучения в высшей школе является создание педагогических условий, в которых студент занимает активную позицию и является полноценным субъектом обучения, т.е. создание условий для интеллектуального обучения. В ходе исследования ими выявлены и научно обоснованы педагогические условия формирования и развития информационно-технологической компетентности у студентов.

Ключевые слова: информатизация, образование, компетентность, информационные технологии, информационно-технологическая компетентность.

Summary. In the article, first, the authors state that the essence of informatization of education lies in the broad sense in the use of innovative information technologies for the implementation of educational and educational goals of education. The use of computer technology makes it possible to educate the personality and shape the orientation of students towards acquiring knowledge. The authors notes the importance of computer information technology knowledge in the training of future specialists. In this regard, it identifies a number of pedagogical conditions for the formation and development of information technology competency among students. The authors made a theoretical analysis of the psychological and pedagogical literature, which shows that an important direction of the effectiveness of education at a university is the creation of pedagogical conditions in which the student takes an active position and is a full-fledged subject of educational activity, that is, it is necessary to create conditions for conscious learning, in which intellectual , personal and social activity of the student.

Keywords: informatization, education, competence, information and technological competence, information technology

ВВЕДЕНИЕ.

Сегодня, когда в меняющейся техносфере быстро складывается новая информационная среда обитания человека, «учить и учиться в среде XXI века» считается важнейшим требованием, предъявляемым к образовательному

процессу современного вуза с одной стороны, компьютерные коммуникации формируют новое поле информационной культуры с другой стороны, процесс информатизации связан не только с совокупностью современных технологических средств работы с информацией, но и со значительными преобразованиями в образе жизнедеятельности и психологии человека, мы наблюдаем трансформацию мышления, воображения, коммуникативных навыков, моральных ориентиров. В современном мире умение использовать информационные и телекоммуникационные технологии является необходимым для каждого члена общества так же, как умение читать и писать. Знания и навыки будущих специалистов в данной области будут способствовать дальнейшему развитию общества. Информатизация образования требует конкретных преобразований в деле подготовки будущих педагогов, предъявляет новые требования к их профессиональным качествам и уровню подготовки.

В Республике Казахстан основное направление информатизации системы образования связано с повышением эффективности и качества всех уровней учебно-воспитательного процесса, обучением и воспитанием личности, внедрением возможностей дистанционного обучения на основе новых информационных технологий *[Госпрограмма «Цифровой Казахстан», 2017]*. Знание компьютерных информационных технологий в настоящее время является объективно необходимым элементом подготовки будущих специалистов. Хотя педагогу необязательно быть специалистом в области программирования, т.к. эту работу выполняет специалист, прошедший профессиональную подготовку в соответствии с данной специальностью, но он должен понимать основы программирования и суть работы программиста. Для реализации данных требований возникает необходимость определения педагогических условий формирования у студентов навыков применения информационных технологий.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Решение данного вопроса позволило изучить и проанализировать определенную научную литературу. Анализ источников показал, что многими учеными условия определяются как совокупность мероприятий (объективных возможностей) учебно-методического процесса, обеспечивающего достижение более высокого уровня деятельности студентов (М. Е. Дуранов, А.Я. Найн, Н. М. Яковлева и др.). Исходя из этого, в контексте нашего исследования под педагогическими условиями мы понимаем комплекс взаимосвязанных и взаимодействующих мероприятий педагогического процесса, обеспечивающих достижение будущим учителем более высокого уровня применения информационных технологий в своей профессиональной деятельности.

В настоящее время исследователи, занимающиеся проблемами обучения в школе и в вузе, выделяют несколько групп педагогических условий. Одни ученые относят к ним учебники, программы, творческие и проблемные задания (И.М. Богданова, В.М.Горбунова и т.д.). Вторая группа ученых считает важным моделировать педагогическую деятельность, выполняемую с использованием компьютерных систем, использовать комплекс методов и форм в зависимости от содержания и особенностей исследуемого материала (И.В.Алехина, В.И.Андреев, А. А.Вербицкий, Н.Н. Виноградов, Е.А. Перевалова, С.М. Кенесбаев, К.М. Беркимбаев и др.). Характеризуя условия, способствующие результативности подготовки будущих учителей, З.С. Левчук, В. П. Пустовойтов, Д. В. Семенова, Г.А.Караев отмечают важность таких познавательных процессов, как запоминание, воображение, мышление и т.п, подчеркивают необходимость учета мотивационно-добровольной сферы, формирования педагогической эмпатии, коммуникативности и культуры в общении, способности к самоконтролю и самопознанию. И.Д.Кузнецов, М.А.Лейбовский, И.М.Марусева, М. Ташбалтаев и другие исследователи важнейшим условием воспитания информационной культуры студентов считают психолого-педагогическую и специальную подготовку в этом направлении. Ученый Г.Н.Чусавитина, исследуя проблему использования электронно-коммуникативных средств в будущей профессиональной деятельности, определяет следующие педагогические условия: модульный метод, инновационная направленность обучения, творческий характер овладения знаниями и умениями *[Чусавитина Г.Н., 2013, с.65]*. Разнообразие педагогических условий во многом объясняется различиями целей и задач конкретных исследований, которые меняются в зависимости от требований общества к подготовке специалистов в высшем учебном заведении. Кроме того, теоретический анализ психолого-педагогической литературы показывает, что важным направлением эффективности образования в вузе является создание педагогических условий, при которых студент занимает активную позицию и является полноценным субъектом учебной деятельности, т.е. необходимо создавать условия для сознательного обучения, при котором проявляется интеллектуальная, личностная и социальная активность студента.

Реализация принципа познавательной активности будущего педагога предполагает обеспечение принципа детерминизма: внешние причины действуют через внутренние условия. К внутренним условиям относятся различные субъективные факторы: вид и уровень мотивации к применению информационных техноло-

гий в будущей профессиональной деятельности, отношение личности будущего педагога к использованию информационных технологий в своей деятельности, способы применения информационных технологий в профессиональной деятельности и т.д. Интеграционным проявлением этих факторов является уровень активности субъекта в использовании информационных технологий в профессиональной деятельности, уровень готовности студента применять информационные технологии в будущей профессиональной деятельности и уровень формирования управленческой подготовки преподавателя.

Как было отмечено выше, к педагогическим условиям формирования готовности студента к применению информационных технологий в будущей профессиональной деятельности, относятся следующие условия:

- актуализация субъективной позиции личности будущего педагога в процессе формирования готовности к применению информационных технологий в профессиональной деятельности;

- управление процессом формирования готовности студентов к применению информационных технологий в профессиональной деятельности и способности к самостоятельному управлению;

- модульная технология конструирования учебного материала в соответствии с теорией и практикой применения информационных технологий в профессиональной деятельности.

Образование в современном вузе ориентировано на личностно-профессиональное развитие будущего педагога, направлено на активизацию самопознания, саморазвития студентов. В связи с этим возникает вопрос о необходимости создания условий, направленных на изменение их отношения к самостоятельным достижениям в области исследований и использования информационных технологий в профессиональной деятельности. По нашему мнению, развитие личностной позиции студента, значимость повышения его опыта по применению информационных технологий в профессиональной деятельности, его субъективная позиция в процессе подготовки актуализирует следующее:

-стимулирование личностных достижений студента по применению информационных технологий в профессиональной деятельности;

-создание проблемных ситуаций в процессе формирования готовности студентов к применению информационных технологий в профессиональной деятельности (проблемном обучении);

-вовлечение студентов в личностно-значимую деятельность.

Само понятие "достижения личности» неразрывно связано с понятиями «личностные достижения», «достижения личности в деятельности», «результат деятельности личности». Достижения личности дифференцируются на личностные достижения и успехи в деятельности. Успех личности в деятельности рассматривается как положительная динамика в зависимости от целей деятельности, т.е. результат деятельности личности является положительным результатом, характеризующим определенные преобразования, а не его достижения. Достижения личности в деятельности связаны с его личностными достижениями. Достижения личности в деятельности являются важной предпосылкой для позитивных изменений (его ценностные ориентиры, устремления, отношения и т. д.). Однако это происходит через определенное отношение личности к этим достижениям. Отношение студента к своим достижениям в области применения и освоения информационных технологий в профессиональной деятельности может быть разным. Студент может оценивать свои достижения или неудачи позитивно или негативно; стремиться к успехам или не задумываться об этом; прилагать усилия или не прилагать никаких усилий для достижения успеха. Иначе говоря, степень значимости личностных достижений человека может быть разной. Низкая оценка собственных достижений в различных видах деятельности может сдерживать развитие человека, и напротив, высокое значение личностных достижений ориентировано на самореализацию, стимулирует развитие личности. Одним из условий, обеспечивающих эффективность процесса формирования готовности будущего педагога к применению информационных технологий в профессиональной деятельности, является способность к управлению данным процессом и к самоуправлению (маневренность).

Основываясь на понимании процесса формирования готовности к применению информационных технологий в профессиональной деятельности как управляемого процесса, мы считаем, что названный процесс успешно реализуется при условии управления со стороны преподавателя и самоуправления со стороны студента. Так, Н.Ф.Талызина подчеркивает, что формирование готовности к данным видам деятельности возможно только в условиях непосредственного управления ею *[Талызина Н. Ф., 1998, с.123]*. А.А.Кирсанов считает, что управление учебной деятельностью студентов со стороны преподавателя является важным условием для формирования их деятельности *[Кирсанов А.А., 1996]*. В.А.Сластенин, основываясь на управленческом подходе в деятельности педагога, считает, что педагогическая деятельность является процессом решения педагогических задач социального управления *[Сластенин В.А., 1997],* Студент рассматривается в качестве субъекта управления процессом освоения знаний по применению информационных технологий, а управление со стороны преподавателя должно являться не средством воздействия преподава-

теля на студента, а рассматриваться как процесс взаимодействия преподавателя и студента.

По нашему мнению, управление процессом формирования готовности будущего педагога к применению информационных технологий в профессиональной деятельности заключается в превращении студента из объекта в субъект управления. Готовность студента к использованию в своей профессиональной деятельности информационных технологий – это самостоятельно управляемая деятельность, поэтому рассматриваемые нами педагогические условия мы определяем в зависимости от уровня самоуправления преподавателя и студента. Кроме того, мы основываемся на следующих закономерностях: насколько внешние воздействия соответствуют внутренним потребностям личности. В зависимости от этого будут обеспечены условия для реализации её собственной активности, будет повышен уровень самоуправления. Перед преподавателем встает следующая задача – выбрать оптимальный вариант управления процессом формирования у студентов готовности к применению информационных технологий в профессиональной деятельности.

Для повышения активности и самостоятельности студентов необходимо соблюдать следующее соотношение: чем больше степень управления, тем ниже уровень активности и самостоятельности, и напротив, чем ниже степень управления, тем выше уровень активности и самостоятельности студентов. В связи с этим, мы согласны с точкой зрения Н.Д. Никандрова, который считает, что целью обучения является развитие мышления и других качеств личности, что требует снижения степени управления и предоставления студентам большей самостоятельности *[Никандров Н.Д., 1996]*.

Следующее условие формирования готовности будущего педагога к применению информационных технологий в педагогической деятельности – это использование модульной технологии передачи учебного материала по их применению. В ходе исследования нами были рассмотрены вопросы поиска форм формирования готовности будущего педагога к применению информационных технологий в профессиональной деятельности, которые, с одной стороны, обеспечивают индивидуализацию работы обучающихся, с другой стороны, способствуют процессу внедрения информационных технологий в процесс обучения *[Алейноков В.В.,2016; Беркимбаев К.М., Ниязова Г.Ж., 2008; Zubkova[1] М.А., 2019]*. Таким образом, данный вопрос можно решить посредством использования возможностей модульного подхода в обучении, который в настоящее время широко используется в педагогической практике и оказывает позитивное влияние на эффективность профессионального обучения. В основу модульного подхода положены следующие принципы: системность, структурирование, модульность, динамичность, подсчет целей и обратная связь, активность и наглядность. При модульной системе обучения обучающийся является центральной фигурой процесса обучения, что обеспечивает возможность полного достижения требуемых результатов.

ВЫВОДЫ.

Следовательно, обозначенные нами выше в статье условия формирования у студентов готовности к применению информационных технологий в будущей профессиональной деятельности, на наш взгляд, способствуют повышению интереса студентов к своей профессии, развитию творческого вдохновения, формированию научного мировоззрения, подготовке специалистов, конкурентоспособных сегодня на рынке труда. Действительно, мы имеем дело с новой реальностью, в которой технологии не столько упрощают быт и нашу жизнь, сколько разрывают устоявшиеся практики и социальные связи. В эпоху постинформационного развития те, кто успешен сейчас, завтра будут становиться еще успешнее. Поэтому современный студент – будущий специалист (в нашем случае – будущий педагог) должен уметь ориентироваться в потоках информации, выделять объективно полезную, достоверную информацию, применять ее с пользой для саморазвития и самосовершенствования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Госпрограмма «Цифровой Казахстан» /утверждена постановлением Правительства РК №827 от 12.12.2017

2. Чусавитина Г.Н. Подготовка будущих учителей к обеспечению информационной безопасности: Монография / Г.Н. Чусавитина, Л.В. Курзаева, Л.З. Давлеткиреева, М.О. Чусавитин. – Магнитогорск: МаГУ, 2013. – 188 с.

3. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 1998. -288 с.

4.Кирсанов А.А. Профессионально-педагогическая компетентность преподавателя технического вуза. Учебное пособие. - КГТУ, 1996.

5 Сластенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. - М.: Школа-Пресс, 1997. - 512 с.

6.Никандров Н.Д. Перспективы российского образования//Образование спасет мир. По программам: Всемирное десятилетие образования, 1996-Ч.2-С.87-198

7.Алейноков В.В. Подготовка будущего педагога гуманитарных дисциплин к использованию компьютерных технологий в учебном процессе //В сб. материалов VII международной конференции –выставки «Информационные технологии в образовании» - М. ЗАО «Издательство БИНОМ». - С.9-13

8. Беркимбаев К.М., Ниязова Г.Ж. Результаты исследования эффективности формирования профессиональных компетенций студентов на основе информационно-коммуникационных технологий// Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан тағылымы13». Том 6. Кокшетау.2008.- С. 272-275

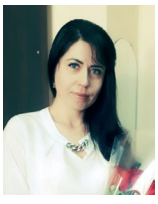
9. Zubkova1 M.A., Fominykh2 N.Iu., Baranova3 E.N., Abbasova4 L.Il., Pirozhkova5 A.O., Bubenchikova6 A.V., Maigeldiyeva7 Sh.M. Approaches to the future engineer's foreign communicative culture formation // Humanities & Social Sciences Reviews eISSN: 2395-6518, Vol 7, No 4, 2019, pp 781-786; https://doi.org/10.18510/hssr.2019.74101 №4 (39). 2016-151-158 бб.

10 Майгельдиева Ш.М., Архабаева Д.А. Білім берудегі құзыреттілік тұғыр және құзырет, құзыреттілік туралы мәселелер// Қазақстанның ғылымы мен өмірі / Наука и жизнь Казахстана - №4 (39). 2016-151-158 бб

УДК 61:378:614.2-05

MATSIYEVSKAYA LARISA
candidate of medical sciences
associate professor of the neurology, neurosurgery, psychiatry and rehabilitation department of
NC JSC «Karaganda Medical University»

BURMISTROVA VALERIYA
candidate of pedagogical sciences,
associate professor of the language's development center of
NC JSC «Karaganda Medical University»

EXPERIENCE OF TRAINING WORKSHOPS ON COMMUNICATION SKILLS IN MEDICAL POSTGRADUATE EDUCATION

Түйін. Мақалада PBL, CBL, TBL сияқты оқыту әдістері, Балинт топтарының позитивті терапиясы мен технологиясының әдіснамалық тәсілдері қолданылған практикалық денсаулық сақтау қызметкерлері үшін коммуникативтік дағдылар бойынша оқыту семинарын өткізу тәжірибесі сипатталған. Кері байланыс сауалнамасы практикалық денсаулық сақтау қызметкерлерінің коммуникативтік дағдыларды алуда қызығушылығын көрсетті, бұл болашақ мамандарды "коммуникативтік дағдылары" пәні аясында үнемі және жүйелі түрде оқыту қажеттілігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: коммуникативтік дағдылары, комплайенс, конфликтология, позитивті психотерапия, Балинт топтары.

Резюме. В статье описан опыт проведения обучающего семинара по коммуникативным навыкам для работников практического здравоохранения, в рамках которого были использованы такие методы обучения, как PBL, CBL, TBL, методологические подходы позитивной терапии и технологии Балинтовских групп. Анкета обратной связи показала заинтересованность работников практического здравоохранения в получении коммуникативных навыков, что свидетельствует о необходимости регулярного и планомерного обучения будущих специалистов в рамках дисциплины «Коммуникативные навыки».

Ключевые слова: коммуникативные навыки, комплайенс, конфликтология, позитивная психотерапия, Балинтовские группы.

Summary. The article describes the experience of training workshop on communication skills for practical healthcare providers, within which such methods as PBL, CBL, TBL, as well as the methodological approaches of positive therapy, and Balint group techniques were used. The feedback questionnaire has shown practical healthcare providers' interest in communication skills mastering, what is the sign of the need for regular and systematic training of future specialists within the framework of the discipline "Communication skills".

Keywords: communication skills, compliance, conflict resolution studies, positive psychotherapy, Balint groups.

Introduction. Public healthcare of Kazakhstan is undergoing significant changes; and the State Programme "Densaulyk" concentrated on reforming of the healthcare system of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019 is aimed at the population health gain, as well as at building of a competitive healthcare system to ensure sustainable social and demographic development of the country. The implementation of these ideas provides for the introduction of client-oriented approach to every patient, as he is being delivered healthcare [URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34835941#pos=1;-81].

Edinburgh Declaration of the World Federation for Medical Education (1988) stated that each patient should have an opportunity to expect his doctor would be a receptive listener, a careful observer, an effective clinician, and also have fine sensibility in the field of communication [URL: https://wfme.org/download/the-edinburgh-declaration/]. In this regard, the following point of view has been widely accepted in recent years: training in communication skills and other interpersonal skills should be included in the curriculum of higher medical school (Consultations on the issue of communication "doctor – patient", 15th – 18th June, 1993, Geneva, World Health Organization). Such changes have been worked in

the system of undergraduate medical education in Kazakhstan, where the discipline "Communication skills" successfully developing as fundamentally new one, was introduced into the State Educational Standard in 2006. The discipline goes outside the framework of a strictly academic approach to training and has the character of practical skills developing for professional communication and behavior, being near the model of developmental cognitive-behavioral psychotherapeutic method.

"Communication skills" are also present in postgraduate medical education being included into the list of basic disciplines of residency programme and retraining of specialists; and as a branch of the discipline "Organizational Behavior" – into Master's and doctoral programmes. However, its importance and need for postgraduate education, unfortunately, is confirmed by growing problems of quality of healthcare services to the population. Department for quality control of medical and pharmaceutical activity, analyzing the causes and nature of citizens' complaints about the quality of healthcare services, is drawing colleagues' attention to the problems of physicians' communication with their patients, the low compliance, a large number of medical errors, and iatrogenesis in recent years. Undeveloped skills in personal, social and health education, and, as a result, the stalling direction of preventive healthcare, which is a priority of the Programme "Densaulyk", are of further note.

In this regard, the request of Karaganda regional public health administration to hold professional training cycles for healthcare professionals of different specialties and levels is of vital importance. The content of the discipline, according to the request, is slightly different from the standard of postgraduate education; and the discipline was held as elective one, in the form of a training workshop with duration of 18 hours; the working curriculum was flexibly changed being depended on the contingent of the workshop participants. Seven training workshops were held; the number of their participants – 90 people; there were the following specialists among them: public healthcare officials, emergency paramedics, GPs, and general duty nurses.

The aim of the training workshop addressed, first of all, to the managers of healthcare organizations, is the formation and development of the skills which are necessary for doctor's effective communication with his patients, patients' relatives, and colleagues in inpatient, outpatient, and emergency care; observance of the moral and ethical principles of the profession; acquiring of the theoretical bases and practical skills to control the behavior of people, groups, and healthcare providing institutions.

The objectives of the training workshop were the formation of modern concepts, such as "communication skills", "communication process", and "communicative competence" in practical healthcare providers.

Material and methods. The content of the discipline included the following topics: the formation of understanding of the importance of skills in effective and non-confrontational communication with patients, patients' relatives and colleagues; revealing of communication barriers and solving of the problems that hinder effective communication of the doctor and his patient; learning of the basic structural elements of the organizational behavior system; insight into the main concepts and roles of the individual for modeling his behavior in the organization, as well as insight into the content and processes of group dynamics; development of management and organizational behavior in a medical facility; acquisition of knowledge in the field of psychology of conflict resolution, development of technologies of conflict identification and its successful management, training in effective mechanisms of intra- and interpsychic conflicts resolution; development of preventive and corrective strategies for burnout of healthcare professionals [Frankel, A. and others, 2007, p.549-558, Ciubotarasu-Pricop, L., 2013, p.310-316]. The innovative training methods with the use of team-based learning (TBL), case-based learning (CBL), and problem-based learning (PBL) enabled to present the topics in a new light, unusual for the doctors who had studied in the Soviet medical education system [Frankel, A. and others, 2007, p.549-558].

Results and discussion. The training workshops revealed not only traditional themes of Medical Psychology, such as: "Psychology of patienthood. Types of patients", "Communication with multiprofile patients", but also the new themes of contemporary undergraduate education – "Medical interview", "Medical malpractice", "Communicative competence, characteristics that raise and lower the communicative competence of the doctor", "Principles of Conflict Resolution and Mediation. Conflict management".

The clinical case of elderly woman's death from neuroinfection in the presence of vascular history for 3 months and previous diagnoses of transitory ischemic attack and disorder of cerebral circulation in the vertebrobasilar system, was discussed in the PBL form. As an industrial dispute, real-life examples of conflicts between managers of healthcare facilities and subordinates spoken of by the participants of the workshop, were cited and analyzed. The course participants positively evaluated this part of the workshop, where, within the Principles of Conflict Resolution and Mediation, the causes of conflicts, their positive and negative roles were told about, as well as conflict resolution strategies with the use of neurolinguistic programming were mastered in practice.

Thanks to the interactive nature of the methodology of training workshops, it was possible to identify problem issues of professional communication during the period of study. Mainly, it dealt with the use of rigid, overly directive methods of administration in healthcare facilities, what the subordinates of almost all the hospitals and clinics were taking about. These data correlate with the low level of management culture, despite the fact that the public healthcare officials improve their skills in organizational behavior and organizational culture according to the requirements of job description. During conversation with the heads of healthcare facilities, it was noted that such training courses were often of a formal nature, giving scanty theoretical information about leadership, the typology of teams, and emphasizing economics and management in medicine. This part of the workshop was "stalled" due to the fact that most managers of healthcare facilities blocked training, role-playing games, being unable to get out of the habitual dominant role of the leader. That is why during their training, various typologies of leadership (typologies of such scientists, as K. Lewin, R. Likert; as well X and Y styles of Douglas McGregor) were presented. Managers determined their own leadership style using Blake-Mouton's leadership grid (with the distribution of priority between focusing on the production and the direction to the staff) [Blake, R., Mouton, J., 1994, p.350, Likert, R., 1967, p.258, Marrow, A.J., 1977, p.290].

One of the problem areas is the issue of effective compliance in the three spheres: "doctor-patient", "doctor-doctor" and "doctor - appropriate standards of care". It was noted that the development of approaches to "compliance" was carried out mainly by pharmaceutical companies, but only in the narrow sense of the term - medicamentous compliance. Both the heads of healthcare facilities and the healthcare staff state the impossibility of positive changes in this area when there are current institutional rules in the healthcare system - in their opinion, the organizational model of Kazakhstan's healthcare is inefficient due to the lack of personnel and the standards of healthcare delivery that are still in the improvement stage and suffering due to the economic problems in the sphere of healthcare.

This explains wide prevalence of physicians' burnout, which affects the quality of medical services to the population and causes the vast majority of public complaints. This range of problems is recognized by any specialist in the healthcare system, but the solution to the problem is seen not only in the correction of external causes - the improvement of working conditions, reducing specialist's workload. Taking into account the fact that any specialist in the field of medicine must have such personal qualities as affiliation, empathy, emotional stability and reflection, it is necessary to keep the appeal to the last mentioned quality as the ability to self-knowledgand others, e, self-criticism and personal and professional growth. The possibility of correction of deep emotional distress and burnout arising in the course of work in a healthcare facility, involves the use of such methods as changing conditions, adequate rest, learning the relaxation techniques, the presence of a hobby as creative self-expression therapy. The course participants are also given the information about the principles of Balint group and the problems of their implementation into Kazakhstan's healthcare system, the main of which is the lack of personnel - professionals working in the field of mental health and psychoanalytically oriented professionals in this area [Balint, E. and others, 1993, p.176, Burton, J., Launer, J., 2003, p.177].

The participants were especially interested in studying of the theme "the method of positive therapy in the treatment of psychosomatic disorders". Hamid Peseschkian method is versatile and has shown itself to the best advantage in the first place as a way of communication and treatment of people with an emphasis on their sociocultural habits, family values. This is particularly true in the current era of the existence of linguistic, cultural and religious barriers. In the course of training, the examples of the use of elements of positive psychotherapy in the treatment of patients with various diseases were given [Peseschkian, H., 1998. p.202-204].

The following information has been received by the use of Professor V.B. Molotov-Luchansky's feedback questionnaire (NC JSC "Karaganda Medical University): the vast majority of the workshop participants (94%) considered the received information in the course of training to be a fundamentally new and useful one. All participants expressed their wish to continue studying if it was possible and considered it necessary for their colleagues (subordinates). The preponderance of theoretical information over practical skills training was named as a disadvantage of the quality of educational process by 35% of the respondents. All participants expressed their satisfaction with the exclusive training on conflict resolution studies, wishing to continue their education and mastering the skills of conflict-free communication. Two heads of healthcare facilities made request for holding this professional training course in their institutions.

Conclusion. The need for training workshops on the discipline "Communication skills" is obvious; training on the subject presupposes teachers' superior focus at identifying the pressing problems of communication in the healthcare, the development of learning models based on the modern approaches to discipline teaching on the basis of domestic and international academic and practical achievements in this sphere.

REFERENCES:

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы: утв. Указом Президента Республики Казахстан 15 января 2016 года, №176 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34835941#pos=1;-81

2. Edinburgh Declaration of the World Federation for Medical Education // World Conference on Medical Education of the World Federation for Medical Education. - Scotland: Edinburgh, 1988. // https://wfme.org/download/the-edinburgh-declaration/

3. Frankel, A., Gardner, R., Maynard, L., Kelly, A. Using the Communication and Teamwork Skills (CATS) Assessment to Measure Health Care Team Performance //The Joint Commission Journal on Quality and Patient Safety. - 2007. - Vol. 33, No. 9. - P. 549-558.

4. Ciubotarasu-Pricop, L. Interrogative Strategies of Doctor-Patient Communication //International Journal of Communication Research. - 2013. - Vol. 3, No. 4. - P. 310-316.

5. Blake, R., Mouton, J. The Managerial Grid. - Houston, TX: Gulf Publishing Company, 1994. - 350 p.

6. Likert, R. The Human Organization. - New York: McGraw-Hill, 1967. - 258 p.

7. Marrow, A.J. The Practical Theorist: The Life and Work of Kurt Lewin. - New York: Teachers College Press, 1977. - 290 p.

8. Balint, E., Courtenay, M., Elder, A., Hull, S., Julian, P. Doctor, the Patient and the Group: Balint Revisited. - London and New York: Routledge, 1993. - 176 p.

9. Burton, J., Launer, J. Supervision and Support in Primary Care. - London: CRC Press, 2003. - 177 p.

10. Peseschkian, H. The Patient, the Therapist and their Therapeutic Relationship from a Transcultural Perspective //Proceedings of the 1st World Congress of Positive Psychotherapy. - Wiesbaden, 1998. - P. 202-204.

УДК 378.1

МУРЗАГАЛИЕВА АЛИЯ ГИНАЯТОВНА
Кандидат физико-математических наук, доцент
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ДЖУГЕМБАЕВА БАКЫТГУЛЬ АСКАРОВНА
PhD докторант 3 курса 6D011000 - Физика
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ИННОВАЦИОННАЯ ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР МОДЕЛИ «УНИВЕРСИТЕТ 4.0»

Түйін. Жүргізілген зерттеулерді талдау кадрларды даярлаудың құрылымы мен сапасы еңбек нарығына толық сәйкес келмейтінін көрсетті. Бүгінгі таңда жұмыс берушілер тек алған білім деңгейіне ғана емес,сонымен қатар басқалармен өзін-өзі басқару және басқаларды басқару, шығармашылық топта жұмыс істеу және оның жұмысын ұйымдастыру қабілетіне де талаптар қояды. Оқытушыға, оның мотивациясына, туындаған мәселелерді шешу қабілетіне, дайындалған мамандардың өндіріс жағдайларына тез бейімделуіне ғана байланысты емес, бірақ университет түлегі инновациялық қызметте өзінің әлеуетін қаншалықты толық және жеткілікті түрде жүзеге асыра алады.

Мақалада университет оқытушыларының инновацияға деген ынтасы адамның мінез-құлқын басқаратын және қолдайтын, оны мақсаттарға жетуге итермелейтін және белсенділікті анықтайтын ішкі ынталандыру күштері мен сыртқы әсерлердің өзара әрекеттесуінің күрделі процесі деп түсініледі.

Түйінді сөздер: мотивация, инновациялық қызмет, мотив, университет оқытушылары, құзіреттілік, құзырет, дайындық.

Резюме. Анализ проведенных исследований показал, что структура и качество подготовки кадров не в полной мере соответствуют рынку труда. Сегодня работодатели предъявляют требования не только к уровню полученных знаний, но и к умению вступать в социальное взаимодействие с окружающими, управлять собой и вести за собой других, работать в творческой группе и организовывать ее работу. Именно от преподавателя, его мотивации, умения решать возникающие проблемы зависит не только ускоренная адаптация подготовленных специалистов к условиям производства, но и насколько полно и адекватно выпускник вуза сможет реализовать свой потенциал в инновационной деятельности.

В статье под мотивацией преподавателей вузов к инновационной деятельности понимается сложный процесс взаимодействия внутренних побудительных сил и внешних воздействий, которые направляют и поддерживают поведение личности, побуждают ее к достижению целей, определяют активность.

Ключевые слова: мотивация, инновационная деятельность, мотив, преподаватели вуза, компетентность, компетенция, готовность.

Summary. The analysis of the conducted research has shown that the structure and quality of personnel training do not fully correspond to the labor market. Today, employers make demands not only on the level of knowledge gained, but also on the ability to engage in social interaction with others, manage themselves and lead others, work in a creative group and organize its work. It is not only the accelerated adaptation of trained specialists to production conditions that depends on the teacher, his motivation, and ability to solve emerging problems, but also how fully and adequately a University graduate will be able to realize their potential in innovation.

In the article, the motivation of University teachers to innovate is understood as a complex process of interaction between internal motivating forces and external influences that guide and support individual behavior, encourage it to achieve goals, and determine activity.

Keywords: motivation, innovation activity, motive, University teachers, competent, competence, readiness.

ВВЕДЕНИЕ

Анализ современных тенденций инновационного развития экономики Республики Казахстан (РК) показывает, что непрерывное освоение новых технологий является одним из приоритетных направлений инновационного развития. Способность к разработке и внедрению эффективных новаций технологического, организационного и коммерческого характера меняет концептуальные подходы к проблеме образования и повышает роль вузов. Сфера образования становится ключевым элементом экономики знаний, а также источником интеллектуальной ренты и конкурентных преимуществ. Таким об-

разом, инновационная готовность студентов является одной из актуальных проблем высших учебных заведений.

Вопросы формирования инновационной готовности студентов широко исследуется в педагогической, психологической литературе. В педагогической практике готовность студентов к инновационной деятельности связана с формированием компетенций. Зададим вопрос, какие компетенции необходимы выпускникам вуза для успешной работы? На эту тему проводились специальные опросы. Результаты этих опросов показывают, что выпускникам вуза кроме приобретенных за годы обучения набора навыков, необходимы умение вступать в социальное взаимодействие с окружающими, готовность взять на себя ответственность, предпринимательский подход, аналитические способности, лидерские качества.

Анализ современного состояния системы высшего образования показывает невостребованность выпускников вуза в инновационной деятельности. Сегодня Казахстан столкнулся с такой проблемой, как «дипломированная безработица». Это безработица среди выпускников вузов с наличием профессионального диплома, которые, однако, остаются невостребованными в инновационной деятельности. Причиной несоответствия между уровнем сформированных у выпускников умений и навыков и уровнем реальной практической инновационной среды является отсутствие эффективной системы взаимоотношений между образованием, наукой и бизнесом. В реальной действительности характер инновационных процессов определяют содержание полученных результатов, степень сложности и новизны внедряемых предложений, а также готовность выпускников к инновационной деятельности.

Проблема готовности студентов к инновационной деятельности получили широкое отражение в научной литературе. Другой аспект этой проблемы – мотивация как инструмент повышения психологической готовности преподавателя к инновационной деятельности.

Отметим, что большой вклад внесли такие исследователи как А. Маслоу, К. Левин, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев и др. [Маслоу А., 1997, с. 178., Рубинштейн С.Л. 1999, 350 с,, Леонтьев А.Н., 1983, 250 с., Роджерс К., 1994, 135 с.]

Психологические аспекты мотивации нашли отражение в трудах Е.П. Ильина, А.Н. Леонтьева, Г.Ф. Ломова и других.

Комплексный подход к исследованию мотивации труда использовался В.А. Гагой, Н.И. Захаровым, Ю.П. Платоновым и другими.

Тему мотивационного менеджмента рассматривали А.П. Егоршин, Э.А. Уткин. Мотивация как функция управления исследовалась А.А. Радугиным, С.А. Шапиро и др.

Проблемы мотивации и стимулирования труда в системе управления персоналом организации исследуются О.С. Виханским, Г. Гендлером, В.С. Магуном и др.

Работы Н.В. Кузьминой, А.К. Марковой, Л.М. Митиной и др. раскрывают психологию преподавателя, в том числе и мотивы педагогической деятельности. Особая роль отводится внутренней мотивации, на ее основе преподаватель трудится с удовольствием, без какого-либо внешнего давления.

Проблема мотивационной готовности педагогов к реализации инноваций изучается в работах Р.Х. Шакурова, Ф.М. Юсупова, В.А. Сластенина и др. Авторы [Реан А., 2004, с.407] подчеркивают необходимость перестройки не только знаний, но и отношения преподавателя к происходящему, его поведения, установок. Вместе с тем, инновационные преобразования осуществляются без учета мотивационной готовности преподавателей к их ведению.

Взаимосвязь проблем управления и обеспечения качества образования в вузовской практике нашли отражение в трудах казахстанских ученых А.П. Сейтешева, А.К. Козыбай, Ш.М. Калановой, которые раскрывают возможные пути адаптации международных стандартов качества к менеджменту казахстанских вузов, применимость данных стандартов к управлению качеством образования. А также в работах данных исследователей раскрыты вопросы моделирования процессов управления и управления качеством образования в вузах (структурные, функционально-структурные модели, модель дуального управления, интеграционная модель университетского образования и др.), задачи деятельности по управлению как целостным педагогическим процессом, так и его элементами. [Сейтешев А.П., Козыбай А.К., 2014, с.166]

Однако недостаточная теоретико-методологическая разработанность, высокая практическая значимость исследования мотивации преподавателей к инновационной деятельности определяется необходимостью разрешения реальных противоречий между:

– потребностью в инновационной деятельности преподавателя и недостаточной готовностью преподавателя к инновационной деятельности;

– традиционным подходом в реализации инноваций и современными тенденциями в образовании, ориентированными на личность.

Анализируя понятия «мотивация» и «мотив» дадим определение потребности. Потребность с точки зрения психологии рассматривается как нужда, предмет удовлетворения, необходимость, то есть отражение зависимости человека от условий существования и развития.

А. Маслоу, исследуя позитивные стороны личностного развития, в своей теории выделял два класса потребностей:

– потребности нужды (дефицита);

– потребности развития (самоактуализации).

Первый класс потребностей ориентирован на удовлетворение фрустрированных потребностей, а второй – на личностный рост и самоактуализацию. При этом Е.П. Ильин отмечает, что по А. Маслоу развитие личности складывается в зависимости от того, на чем она «зациклена»: на «ликвидации дефицита» или же на самоактуализации.

Термины «самоактуализация» и «самоактуализирующаяся личность» были введены А. Маслоу. Согласно определению самоактуализация – это высшая потребность человека, стремление к возможно более полному выявлению и развитию своих личностных потребностей и возможностей, реализации своего потенциала [Маслоу А., 1997. с.178]. А под самоактуализирующейся личностью принято понимать человека, вышедшего на уровень самоактуализации. Но самоактулизироваться, проявить себя человек может только среди других людей (в обществе), т.е. социокультурной среде.

А. Маслоу мотив соотносит с потребностью, по А.Н. Леонтьеву мотив соотносится с предметом потребности, а согласно Л.И. Божович, мотив – это то, ради чего осуществляется деятельность.

Инновационная деятельность преподавателя вуза направлена на подготовку кадров, которые по окончанию вуза должны включиться в инновационную среду, где будут реализоваться профессиональные качества выпускников вузов. Поэтому, чтобы человек мог осуществлять деятельность педагога вуза, кроме специальной профессиональной подготовки, он должен обладать особыми качествами, которые позволили бы ему соответствовать уровню обновления современных научных знаний и обладать способностью воспринимать все более возрастающий поток информации.

Поэтому процесс самоактуализации личности преподавателя в этой инновационной среде становится ключевым в его практической деятельности.

Отметим, что самоактуализация заставляет человека развиваться и достигать высот на самых разных уровнях. Самооценка может быть адекватной, то есть соответствовать истинным качествам и способностям человека, а может быть и неадекватной – завышенной или заниженной.

Самоактуализация является и ядром теории К. Роджерса [Бернс Р., 1986, с.105], разработанной на основе теоретических исследований теории А. Маслоу. Структурными компонентами концепции К. Роджерса являются повышение самооценки и стимулирование личностного роста человека.

Можно выделить основную идею этой концепции: самоактуализирующаяся личность – это личность, которая реализует себя в процессе работы, то есть совершенствует свои знания, умения и навыки, развивает профессиональные способности. Соответственно, потребностями самоактуализации являются стремление к творчеству, созиданию, самоутверждению. Другими словами, можно сказать, что мотивация самоактуализации является одним из главных стимулов саморазвития личности.

С другой стороны, мотивация самоактуализации тесно связана с мотивацией успеха, которая описывается в концепции потребностей Д.Макклеланда. Согласно теории Д. Макклеланда потребностью успеха является желание выделиться, добиться успешности, что означает: ради достижения поставленных целей человек с высоким уровнем мотивации успеха стремится получить весомые результаты.

Согласно теории К. Роджерса развитие творческой личности в результате профессионального роста обеспечит ее быструю адаптацию к меняющимся условиям, восприимчивость к овладению новыми технологиями и формами работы. Именно эти качества крайне важны для преподавателей в условиях инновационной деятельности современного высшего учебного заведения.

Следовательно, творческие возможности, профессионализм, способности к саморазвитию и самосовершенствованию в условиях инновационной деятельности вуза становятся основными функциями преподавателей.

В связи с этим, наше исследование мотивации и мотивов деятельности включает оценку эффективности деятельности преподавателей, которая отражает удовлетворенность или неудовлетворенность достижениями успеха и оценку потенциала преподавателей вуза, связанная с самооценкой профессиональных возможностей и отражающая профессиональный успех.

А.А. Реан отмечает, что низкая самооценка результата в сочетании с высокой самооценкой потенциала является фактором профессионального саморазвития [Ильин Е.П. 2011, с. 509].

Оценка эффективности деятельности и потенциала преподавателей может стать базой для формирования системы мотивации в высшем учебном заведении, которая позволит проводить корректировки деятельности преподавателей для достижения более высоких результатов труда. Однако данный процесс является сложным и неоднозначным он должен проводиться с учетом следующих правил:

- быть конкретным, то есть указывать на конкретные поступки и действия преподавателя;
- быть объективным, то есть указывать на последствия, к которым привели действия преподавателя в каждом конкретном случае;
- быть взвешенным, то есть соблюдать баланс положительных и отрицательных примеров;

- быть понятным преподавателю, о каких ситуациях и примерах говорится;

- быть согласованным с точкой зрения преподавателя и его возможностями;

- быть ориентированным на инновационную деятельность.

Преподаватели вуза должны достаточно полно осознавать свои реальные достоинства и недостатки, свои сильные и слабые стороны. Но без сторонней объективной оценки не может быть объективной самооценки.

В трудах А.К. Марковой, Л.М. Митиной в педагогической деятельности выделяют две группы традиционных мотивов:

- внутренние мотивы, связанные с личностным и профессиональным ростом и самоактуализацией;

- внешние мотивы, связанные с мотивом достижения успеха.

Авторы особое значение придают внутренней мотивации, на основе которой преподаватель трудится с удовольствием, без какого-либо внешнего давления.

На разных этапах профессионального развития разные мотивы оказываются доминирующими, обеспечивая наибольшую включенность субъекта в освоение и выполнение деятельности. Отметим, что смена доминирующей мотивации зависит от личностных особенностей, условий труда или обучения, организации деятельности. Таким образом, совокупность внутренних мотивов, адекватных инновационной деятельности, обеспечат успешную готовность преподавателей к реализации инноваций.

Несмотря на разнообразие подходов, мотив понимается как внутреннее побуждение личности к тому или иному виду активности (деятельность, поведение), связанное с удовлетворением определенной потребности. Мотивацию же ученые определяют по-разному. Одни как один конкретный мотив, другие как единую систему мотивов. Считают также, что мотивация – это особая сфера, которая включает в себя потребности, мотивы, цели, интересы [Маркова А.К. 1996, с. 253]. Но большинство авторов утверждают, что мотивация – это совокупность процессов, которые направляют и поддерживают поведение личности, побуждают ее к достижению целей, определяют активность [Митина Л.М., 1991, с.156].

В процессе инновационной деятельности преподаватель воспринимает основные цели своей деятельности в виде определенного эталона, уровня, соотносит ее со своими возможностями, оценивает ситуацию и вероятность достижения успеха. Именно в результате этого формируется человеческий капитал, который составляет основную ценность современного высшего образования.

Следовательно, преподаватель вуза как объект и субъект образования должен не только иметь знания в профессиональной сфере, умения и навыки той профессии, которую он приобрел, но и обладать способностью ориентироваться в сложной современной ситуации, прогнозировать и принимать решения. Следует отметить, что каждый преподаватель вуза должен четко понимать, что нового от него требуется и в каком направлении он должен меняться. Тогда выпускники будут обладать не только необходимым уровнем знаний, но и всеми предпосылками для движения вперед и успешного решения проблем, с которыми им предстоит столкнуться в будущем.

Следовательно, наличие сложившейся конкурентной среды в сфере деятельности предприятия (организации) и определенный уровень развития научно-технического прогресса в отрасли, в которой функционирует предприятие (организация), обеспечат мотивацию сотрудников на создание нового востребованного рынком знания.

Проведенный анализ показывает, что в менеджменте произошла смена парадигм. В рамках классических теорий и теории человеческих отношений мотивация формируется в соответствии с концепциями «человека экономического» и «человека социального». Современной теории управления человеческими ресурсами соответствует мотивационная концепция «человека разностороннего», ориентированная на повышение эффективности индивидуального труда и одновременно связанная с удовлетворением широкого спектра потребностей работников.

Заключение

Таким образом, в основу формирования современной концепции управления персоналом положено обновленное видение преподавателей и сотрудников вуза как главных элементов организации, основного вида ее ресурсов, посредством развития которого вуз может достичь более эффективных результатов в инновационной деятельности.

В рамках этой концепции сложился новый подход к определению мотивации преподавателей вуза к инновационной деятельности, согласно которому вуз рассматривается как единый организм, состоящий из высококвалифицированных работников, объединяемых совместными ценностями, мотивами к труду. Преподаватель в рамках данного подхода рассматривается как «человек разносторонний». Основными мотивами, формирующими мотивацию его инновационной деятельности, являются как экономические блага, так и нематериальные стимулы, опирающиеся на такие мотивы, как причастность к делам вуза, признание научных достижений, участие в принятии решений, стремление к повышению ответственности за результаты пе-

дагогической деятельности.

В этой связи необходимым структурным элементом инновационной деятельности становится мотивация преподавателей вузов к инновационной деятельности. Поэтому сегодня все более актуальной становится необходимость формирования такой системы мотивации экономических субъектов к инновационной деятельности, которая способствовала сбалансированному развитию как базовых, экономических, так и высших потребностей человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сейтешев А.П., Козыбай А.К. Педагогические условия всеобщего труда //Мысль, 2014. 166 с
2. Каланова Ш.М., Системы менеджмента качества организаций высшего профессионального образования. Теория и практика. – Караганда, КарГТУ, 2004. – 356с.
3. Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997. – 178 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 1999. – 350 с.
5. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М., 1983. – 250 с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – 135 с.
7. Реан А. А. Психология личности. – М., 2004. – 407 с.
8. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание. – М., 1986. – 105 с.
9. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – М., 2011. – 509 с.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996. – 253 с.
11. Митина Л.М. Психологические аспекты труда учителя. – Тула, 1991. – 156 с.

УДК 37:001.12/.18

MUKHAMEDZHAR AYAGOZ ZHANYZAKKYZY
2nd year master degree
speciality 7M01704 - Foreign language: two foreign languages
Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

DOSSANOVA ALBINA MARATKHANOVNA
Ph.D
Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

MODELING THE QUALITY OF A MODERN TEACHER AND READINESS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Түйін. Мақалада қазіргі заманның барлық критерийлеріне жауап беретін XXI ғасыр мұғалім бейнесі және педагогикалық қызметке деген дайындық қарастырылған. Мұғалімнің барлық жағымды қасиеттері мен мықты жақтарын талдай отырып, өз саласындағы маманның деңгейін анықтайтын бірқатар педагогикалық шеберліктер ашылады. Қазіргі әлемдегі педагогикалық қызметті зерттеу заманауи қоғамның призмасы арқылы қарастырылады. Сонымен қатар, мұғалімдер арасындағы орын алып жатқан жоғары бәсекелестік оларды оқыту мен білім беру саласындағы заманауи ресурстарды үйренуге және пайдалануға тікелей міндеттейді деп қорытынды жасауға болады.

Түйінді сөздер: мұғалім, қазіргі заман, құзыреттілік, шеберлік, өзін-өзі дамыту.

Резюме. В статье рассматривается образ преподавателя 21 века, соответствующий всем критериям современности и готовность к педагогической деятельности. Анализируя все положительные качества и сильные стороны преподавателя выявляется ряд педагогических умении, которые определяют уровень специалиста в своей сфере. Исследование педагогической деятельности в современном мире рассматривается через призму современного общества. Кроме того, можно сделать вывод о том, что высокая конкуренция среди педагогов, напрямую обязывает их научиться и использовать современные ресурсы в сфере преподавательства и образавания.

Ключевые слова: педагог, современность, компетентность, навык, саморазвитие.

Summary. The article examines the image of a teacher of the 21st century that meets all the criteria of modernity and readiness for teaching. Analyzing all the positive qualities and strengths of the teacher, a number of pedagogical skills are revealed that determine the level of a specialist in his field. The study of pedagogical activity in the modern world is viewed through the prism of modern society. In addition, we can conclude that the high competition among teachers directly obliges them to learn and use modern resources in the field of teaching and education.

Keywords: teacher, modernity, competence, skill, self-development.

INTRODUCRION.

The relevance of research on the chosen topic lies in the fact that educational psychology, as a social science, in fact, is a living organism that reflects the changes taking place in the socio-political and psychological aspects of society. Since the teacher is an integral part of the educational process, the image of the ideal teacher is constantly being modified over time. Sometimes social changes are so rapid, and the level of society's social order for education is so high that teachers simply do not have time to quickly change the quality and information content of knowledge, as well as change themselves. However, under any circumstances, the teacher can achieve a positive result only when using in his or her work advanced scientific information about the psychophysical characteristics and interpersonal relationships of all participants in the educational process - teachers, students and parents.

The modern humanitarian paradigm pays great attention to the personal potential of the teacher, his or her structure of personality. The task is to prepare a teacher as an integral personality, capable of forming the knowledge and skills of students in unity with their personal development, the orientation of the teacher's personality towards self-determination, self-development, self-realization, self-education. The manifestation, development and actualization of the aforementioned subjective properties are determined by deep personal formations, the most important of self-awareness. An integral component of a person's holistic self-awareness in the field of professional activity is his professional self-awareness. Professional self-awareness of professional-pedagogical activity.

A modern teacher, in addition to deep professional knowledge, must have good health, lead and

promote a healthy lifestyle. The study of the formation of the teacher's professional self-awareness opens up broad prospects for advanced training and improving the quality of training of specialists since the formation of this phenomenon of mental life is a prerequisite for improving the personality as a subject of labor, communication and cognition. Special studies of the regulatory role of self-awareness in the field of professional labor were initiated by such domestic professors as M.M. Mukanov, M.P. Ospanbaeva, U.A.Turgyntaeva and others. But the term "professional identity" itself appeared relatively recently.

S.V. Vas'kovskaya interprets professional self-awareness as a special phenomenon of the human psyche, which determines the personality's self-regulation of his actions in the professional sphere on the basis of knowledge of professional requirements, his professional capabilities and emotional attitude towards himself as a subject of professional activity. A.K. Markova defines professional self-awareness as "a complex of a person's ideas about himself as a professional, this is a holistic image of himself as a professional, a system of attitudes and attitudes towards himself as a professional." Professional self-awareness characterizes a certain level of personality self-determination.

Personality, self-determined professionally, is an individual who is aware of his or her life goals, plans related to self-realization in the professional sphere, professional intentions, his or her personal and physical qualities, capabilities, abilities and the requirements of the activity. As professionalism grows, professional identity changes. It expands due to the inclusion of new features of a developed profession, which makes new demands on a person - a professional; the criteria for evaluating oneself as a professional are changing. The expansion of professional self-awareness is expressed in an increase in the number of signs of professional activity reflected in the consciousness of a specialist, in overcoming stereotypes of the image of a professional, in a holistic vision of oneself in the context of all professional activity [Shadrikov V.D., 1982].

In the process of studying the image of a modern teacher, the quality that occupies a leading position as competence was revealed. This concept, which has appeared relatively recently, is the main component of the skill of a successful pedagog. Scientist K. Kudaibergenova interprets the concept of "competence" as a concept that was introduced in recent years in the field of pedagogy as a result of special attention to the subjective experience of the individual. In the Latin translation, "competence" means "a competent specialist in a certain field, capable of making authoritative decisions on certain issues" [Kudaibergenova K.A., 2008. P. 30-32]. In this regard, B. Turgunbaeva said: "We call the ability to apply the knowledge gained as a result of practical activities in solving our life problems - competencies". According to Kuzmina, "Competence is the knowledge and dignity of a teacher, which can become the basis for the development of another person" [Koryakov O.F., Ural Scientific Bulletin. - 2007. - No. 4 (5). P. 35-41]. Thus, a competent professional in education is a person who knows his subject well, is able to create conditions for the creativity and talent of students, who has a high personal orientation, pedagogical abilities and the ability to perform his actions in a systematic way, who fully knows new learning technologies and who is able to creatively use domestic and foreign experience.

MAIN PART.

The teaching profession is one of the oldest professions in the world. It has accumulated thousands of years of experience in the continuity of generations. A teacher is a link between generations, a bearer of social and historical experience. In the changing world of professions, the total number of which is several tens of thousands, the teaching profession remains unchanged, although its content, working conditions, quantitative and qualitative nature are changing.

The teacher acts simultaneously as a social subject - the bearer of social knowledge and values, and as an individual subject of pedagogical activity. Due to this, in the subjective characteristics of the teacher, axiological and cognitive planes are always combined. The latter also includes two plans: general cultural and subject-professional knowledge. Being an individual subject, the teacher is always a person in all the variety of individual psychological, behavioral and communicative qualities.

The pedagogical profession, according to the classification of E.A. Klimov, belongs to the type "People - People". This type of profession is determined by the following qualities of a person: the need for communication, the ability to mentally put oneself in the place of another person, quickly understand the intentions, thoughts, the mood of other people, understand the relationships of other people, remember well and keep in mind knowledge about the personal qualities of people

[Klimov E.A., 2004].

In modern conditions, the demand for a socially active, creative person has increased, able to independently make decisions and personally be responsible for their implementation. A dynamically changing society requires changes in the goals, content and technologies of education. The quality of education is determined by the teacher's competence and level of professional activity. Modern society needs a teacher who is capable of accepting new ideas, making non-standard decisions, actively participating in innovative processes, ready to competently solve existing and emerging scientific and professional problems.

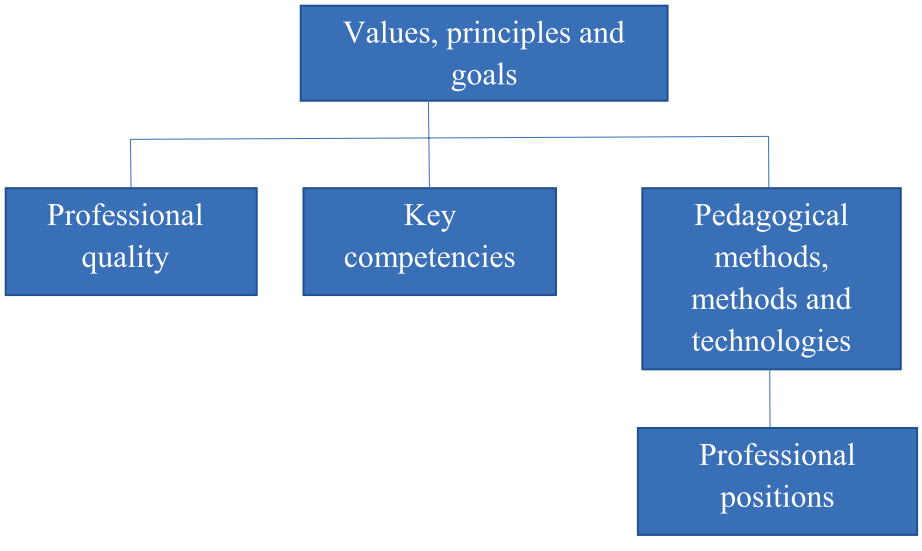
The teacher should always be in search of op-

timal ways to increase the effectiveness of educational and pedagogical activities, the accessibility of the presentation of the material, and increase the motivation of students' learning. In the process of practical activity, the teacher is directly faced with various problems, the solution of which requires professional competence from the teacher-researcher. [Moreva N.A., 2006].

In modern education, the processes of modernization, humanization are taking place, the implementation of a competency-based approach to the construction of education has been developed and documented. With the help of the competence-based approach, a model of a modern teacher is being built. Professional competence can be presented in the form of an integral characteristic of the personality and professionalism of a teacher, which makes it possible to determine his abilities in the effective solution of professional problems arising in pedagogical activity in specific real situations. The competence model of a modern teacher can be represented in the form of the following elements:

values, principles and goals;
professional qualities;
key competencies;
pedagogical methods, methods and technologies.

The competence model of a modern teacher can be represented in the form of the following elements: (See picture 1)

Picture 1. Competence model of a modern teacher

In this model, values are understood as judgments, ideas that are realized by the teacher and in consciousness determine the limiting value boundaries of his activity. Professional qualities can include a set of qualities, for example, benevolence and interest in attitudes towards students, willingness to accept constructive criticism from colleagues, having their own view of the social situation and the world around them, understanding people who have other values, interests and abilities.

Pedagogical skills are a set of consistently developing actions based on theoretical knowledge and aimed at solving the problems of developing a harmonious personality. Some of these actions can be automated and implemented at the skill level. This understanding of the essence of pedagogical skills emphasizes the leading role of theoretical knowledge in the formation of the practical readiness of future teachers, the unity of theoretical and practical training, the multilevel nature of pedagogical skills (from reproductive to creative) and the possibility of their improvement by automating individual actions. In the structure of professional competence, it is possible to distinguish theoretical and practical readiness, which are characterized by proper forms of skill.

The theoretical readiness of the teacher presupposes the presence of analytical, prognostic, projective, and also reflexive skills.

Analytical skills. It is through them that the teacher's social ability to think pedagogically is manifested. This skill consists of a number of particular skills: to dismember pedagogical phenomena into their constituent elements (conditions, reasons, motives, incentives, means, forms of manifestation, etc.); to comprehend each part in connection with the whole and in interaction with the leading parties; find in the theory of teaching and upbringing ideas, conclusions, patterns that are adequate to the logic of the phenomenon under consideration; correctly diagnose a pedagogical phenomenon; find the main pedagogical problem (problem) and ways of its optimal solution.

Predictive skills. Pedagogical activity involves the teacher's orientation to the final result, the anticipation of goals, pedagogical forecasting.

Depending on the object of forecasting, prognostic skills can be combined into three groups: forecasting the development of the team - the dynamics of its structure, the development of the system of relationships, changes in the position of the asset and individual students in the system of relationships, etc .; predicting personality development - her personal and business qualities, feelings, will and behavior, possible deviations in personality development, difficulties in establishing relationships with peers, etc.; forecasting of the pedagogical process - educational, upbringing and developmental capabilities of the educational material, student difficulties in learning and other types of activity, the results of the application of certain methods, techniques and means of teaching and education, etc.

Projective skills include: translating the goal and content of education and upbringing into specific pedagogical tasks; taking into account when defining pedagogical tasks and selecting the content of students' activities, their needs and interests, the possibilities of the material base, their experience and personal and business qualities.

Reflexive skills take place when the teacher implements control and assessment activities aimed at himself. For the effective implementation of self-control, the teacher must be capable of reflection, which allows him to reasonably and objectively analyze his judgments, actions and ultimately, activities from the point of view of their compliance with the concept and conditions.

Information skills. These are the skills and abilities of working with printed sources and bibliography, the ability to work with innovative technologies, to extract information from various sources and didactically transform it, that is, the ability to interpret and adapt the information to the tasks of training and education.

Organizational skills of a teacher-educator are inextricably linked with communicative skills, on which the establishment of pedagogical expedient relationships between a teacher and students, teacher-colleagues, and parents depends.

The skills of pedagogical communication can be attributed to the most important in the professional activity of a teacher. The organization of direct communication requires the mastery of the ability to attract the attention of students.

The skills of pedagogical technique are a necessary condition for mastering the technology of communication. A special place among them is the development of the teacher's speech as one of the most important educational tools. The culture of speech necessary in the activities of a teacher is mastery of the word, correct diction, correct breathing, correct facial expressions and gestures.

For the successful implementation of pedagogical activities, it is very important that a modern teacher perfectly masters the above skills. The combination of these qualities create the ideal image of a modern teacher of the highest level. [Popoola A.A., 2013].

Conclusion. As a result of the study of the modern teacher image, a complex of internal and external human qualities that require purposeful formation, development and improvement was revealed. The portrait of a modern teacher is versatile thanks to the combination of all these qualities. This gives a clear idea that a modern teacher is a multi-faceted person who must work on himself throughout his life. The teacher of modern times is not limited to the standard duties that the specialty requires. The 21st-century teacher is faced with a difficult task - to create conditions for the development of creative abilities, to develop students' desire for the creative perception of knowledge, teach them to think independently, fulfill their needs more fully, increase motivation to study subjects, encourage their individual inclinations and talents. In the process of research, it can be understood that the distinctive features of the professional growth of a modern teacher, teacher - master are constant self-improvement, self-criticism, erudition, high work culture, self-educational need and competence.

REFERENCES:

1. Shadrikov V.D. "Problems of the system genesis of professional activity" Moscow: Nauka, 1982
2. Kudaibergenova K.A. «Competence is a qualitative criterion of personality development»//Materials of the international scientific-practical conference "Problems of assessing the quality of education: methodological foundations and practical results." 2008. P 30-32
3. Koryakov O.F. «Problems of updating the content of education on the subject of pedagogy» // Ural Scientific Bulletin. - 2007. - No. 4 (5). P 35-41
4. Klimov E.A. Textbook. manual for stud. higher. ped. study. institutions. - M .: Publishing Center "Academy", 2004
5. Moreva N.A. Fundamentals of pedagogical skills: textbook. manual for universities / N. A. Moreva. - M.: Education, 2006
6. Popoola A.A. «Teacher pedagogical competence in teaching and learning in perception of teachers' knowledge, attitude and teaching skills as predictor of academic performance in Nigerian secondary schools». Educational Research and Review. 2013

UDC 373.1

NURTAYEVA KARLYGASH PIRMAHANBETOVNA
1-year Doctoral student of
the specialty 6D010900-Mathematics
M. Auezov South Kazakhstan State University
Shymkent, Kazakhstan

ASHIRBAYEV NURGALI KUDIYAROVICH
Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
M. Auezov South Kazakhstan State University
Shymkent, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF PARAMETRIC TASKS IN THE FORMATION OF REFLEXIVE THINKING IN SCHOOLCHILDREN

Түйін. Бүгінгі таңда қарқынды дамып келе жатқан заман талаптарына сай мектеп математикасын тиімді оқыту өзекті мәселелердің бірі. Бұл мақалада оқушылардың математика сабағында рефлексивті ойлану қабілеттерін ұтымды таңдалған тапсырмалар арқылы дамытып, өз бетімен үздіксіз білім ізденуіне дағдыландыру мәселелері зерттеледі. Математикада параметрмен берілетін тапсырмалар оқушылардың мәселеге сыни көзқараспен қарап, оны ой елегінен өткізіп, өздігінен рефлексиялау дағдыларының қалыптасуына зор мүмкіндіктер туғызады. Параметрмен берілетін есептерді математика сабағында шығармашылық тапсырмалар ретінде жиі беретін болсақ, оқушылардың математика пәніне деген қызығушылықтары арытып, ақпараттың көп бөлігін жадында ұзақ уақыт бойы сақтай алады. Есепті автоматты түрде шығаруға әдеттенген оқушылар параметрмен берілетін есептерді жиі шығару арқылы кез келген мәселеге кеңінен қарауға дағдыланады. Есептің нәтижесіне күмәнмен қарап үйреніп, өзіндік рефлексиялау қабілеттерін дамытады.

Түйінді сөздер: математиканы оқыту әдістемесі, рефлексиялау, параметрмен берілетін тапсырмалар, сыни ойлау, өздігінен реттелу, түрткі реакциясы, проблемалық оқыту, сынақтан өткізу, түрткі болу, басқаға бағыттау.

Резюме. Одной из самых актуальных проблем сегодня является эффективное преподавание школьной математики в соответствии с требованиями быстро развивающегося мира. В этой статье рассматриваются вопросы развития у учащихся навыков рефлексивного мышления в математике с помощью хорошо подобранных заданий и навыков для самостоятельного обучения. Параметрические задания по математике дают ученикам прекрасную возможность развить навыки критического мышления, рефлексии и саморефлексии. Если мы часто задаем параметрические задачи в качестве творческих заданий по математике, студенты будут больше интересоваться математикой и смогут надолго запомнить много информации. Ученики которые привыкли решать задачи автоматически, смогут более широко рассматривать любую проблему, часто создавая параметризованные отчеты. Учится смотреть на результаты проблемы со скептицизмом и развивает навыки саморефлексии.

Ключевые слова: методика преподавания математики, рефлексия, параметрические задачи, критическое мышление, саморегуляция, стимул-реакция, проблемное обучение.

Summary. One of the most pressing problems today is the effective teaching of school mathematics in accordance with the requirements of the rapidly developing world. «Reflections» are stories for think about, a kind of scenarios that can be used to simulate real situations. Students are offered a story, it is necessary to analyze it and make an informed decision on the problem to which it is devoted. Each decision entails certain consequences, which, in turn, are the starting points for further decisions. Using audio, illustrations and text materials, students must weigh the many factors that influence the development of the situation, and make difficult and non-obvious decisions. This article examines the development of students' skills for independent continuous search for knowledge and reflective thinking in mathematics using well-chosen tasks. Parametric tasks provide students with an excellent opportunity to develop critical thinking, reflection and self-reflection skills. If we often set parametric tasks as creative assignments in mathematics, then students will be more interested in mathematics and with the help of parametric tasks they will be able to store most of the information in their memory for a long time. Students who are accustomed to solving these problems in mathematics automatically, with the help of parametric tasks, will learn to consider any problem more broadly and find a unique solution. They will learn to look at the results of the problem with skepticism and develop self-reflection skills.

Keywords: methods of teaching mathematics, reflection, parametric tasks, critical thinking, self-reg-

ulation, stimulus-response, problem learning, motivational questions, test questions, guiding question, impetus in learning, redirection issues.

INTRODUCTION

Mathematics (other-Greek. μηημᾰτικά<μάθημα "study; science") is a science that measures numerical relations and spatial forms of the world, including structures, changes, and uncertainty. This is shown through abstraction and logical generalization: calculation, counting, measurement and systematic arrangement of physical objects, study of display and change. Difference between mathematical science and other sciences is that specifically defines numerical relations and spatial forms inherent in all objects and phenomena, and makes them the object of its study [https://kk.wikipedia.org/wiki/mathematics].

In his Address to the people in 2017, Elbasy Nursultan Nazarbayev called the improvement of human capital one of the main priorities. It reads: "First of all, the role of the education system must change. Our challenge is to make education central to new model of economic growth. Curricula should focus on the development of critical thinking and independent research skills" [Elbasy Nursultan Nazarbayev].

Developing students' reflexive thinking skills with the help of correctly selected math tasks is one of the most important learning solutions for the next generation, which, along with the ability to think critically, develops independent search skills. This is because critical thinking occurs in all situations where there is a process of reasoning, or problem solving, that is, what to believe, what to do, and how to do it in a thoughtful and reflective way.

Since reflection is an indicator of the level of development of human consciousness, scientists such as Vygotsky L.S., Rubinstein S.L., Ananiev B.G. contributed to its development in the field of psychology in their work studied the theory of personality, the theory of intellect, consciousness and self-consciousness.

Domestic scientists in the field of psychology Dzhakupov S.M., Namazbaeva Zh.I., Toksanbaeva N.K. consider reflection as a developmental force that ensures the internal and external development of the individual, as the psychological structure of the learning process, cognitive activity, communication psychology, a number of scientists Matyushkina A.M., Poya D., Bevz G.P., Cherkasov R.S., Lipatnikova I.G., Schrufer G. have been considered by in their works the essence of mathematical problems, their importance in the learning process and the importance of their functions.

Studying the experience of school mathematics teachers it became known that students' problem-solving is formed as a conditioned reflex and their ability to calculate is reflected in memorized knowledge. However, teaching students to think critically, improve memory, self-esteem and reflect on actions that is accountability through mathematical tasks is neglected.

Analyzing the above scientific works, we found that the development of reflexive thinking skills of high school students in mathematics through parametric tasks is not targeted at their level and there is a need to develop these qualities of students through the effective using of parametric tasks.

However, the analysis of the school mathematics course shows that the number of tasks with the parameter is insufficient in textbooks. For example, only 1.8% of the 8th grade textbooks [Shynybekov D.A., Zhumabaev R.N., 2018, p,192], 1.5% of the 9th grade textbooks [Shynybekov D.A., Zhumabaev R.N., 2019, p.240], and 1.3% of the 10th grade textbooks [Shynybekov D.A., Zhumabaev R.N., 2019, p.272] have a transition to the updated curriculum.

MATERIALS AND METHODS.

Critical thinking is the development of desire to evaluate and think for oneself, which is normal for any subject, to be honest, open, consistent, analytical, curious, confident in oneself and others, and rational in making decisions [6, p. 32]. In other words, reflection and critical thinking are twins. If we work hard to develop one of these qualities (reflection), other will strengthened simultaneously (critical thinking ability).

The main task of a modern school is to provide students with an in-depth and high-quality education, based on this knowledge, to develop young people's skills and ability to apply them in various life situations.

One of the main and unique tasks of secondary schools is to form a solid foundation of knowledge in mathematics. Undoubtedly, students' mathematical literacy has a significant impact on their academic performance and interest in the subject in the future. Therefore, mathematical knowledge of students should be firmly fixed in the walls of the main school.

It is known that the content of school mathematics has changed significantly in recent years. The content of modern mathematical education is mainly focused on the intellectual development of students, independence and originality of thinking. It is based on developing students' reflexive thinking skills and problem solving skills through independent problem solving. For development of cognitive processes in students, a special methodological guide should be developed and provided consisting of logical tasks, problem tasks, developmental games, effective questions in accordance with age characteristics of students. In addition, to develop students' ability to think reflexively, every teacher should pay close attention to the rational

choice of math problems. This is because the role of task in teaching mathematics is very important. During lesson, teachers should not limit themselves to school textbooks, they should skillfully choose tasks that reveal the content of the lesson and develop students' critical thinking skills and stimulate them to self-reflection. In this regard, we would like to offer teachers tasks for developing students' reflexive thinking skills, selected from a set of parametric tasks, so that each teacher can prepare a set of differentiated tasks for each topic in accordance with mathematical abilities of the classes they teach. This is because the problem with the parameter allows students to think deeply and find different ways to solve the problem. As with logic problems in mathematics, there is no doubt that parametric tasks is the best choice for problems that make a significant contribution to students' thinking and computing skills and achieve better results in reflection. Therefore, future generations in order to quickly solve problems by linking them to a number of events, one of the most important aspects is learning how to solve parametric tasks.

We should not allow each student to solve a given task, compare it with the answer in textbook, and conditionally move on to the next task. Our main task is that student not only solves the problem, but also understands the problem, condition, question of task and is able to analyze and implement the algorithm for solving the same problem when solving other similar problems. Each task that students have to solve should teach them to solve various problem situations, enrich their knowledge and experience, and think mathematically. Therefore, we believe that problems with parameters that are very rare in the school math program were effectively chosen for the development of students' thinking systems. We find that students are interested in solving parametric tasks because they are rarely found in school textbooks and encourage students to think critically and direct them to reflect. Thus, in accordance with the requirements of the updated educational content, you can rationally use the tasks set by the parameter, taking into account needs of students to improve their thinking skills. We need to be able to choose types of questions according to needs of student, keeping in mind that asking questions is one of the most important skills that help students find solutions to problems on their own. This is because correct question is an effective learning tool. To achieve our goal, we can use the following survey methods ["Nazarbayev intellectual schools", 2016, p. 75]:

1. Motivational questions: motivational questions are necessary to get the first answer and help the student correct it, for example, to make question simple, to go back to the previous material, to think, to accept the correct one, and to motivate them to answer in more detail.

2. Questions for approbations: testing questions should be designed to help students answer more fully, express their thoughts more clearly, and develop their own ideas, ask: "Can you give an example?» Such issues as: the guidance of the student during the task.

3. Reorientation questions: questions-refocus redirect the question to other students, for example: "Is there anyone who can help?»

For example:

Task 1. At what value does the m equation $m(m-x)=x+2m$ have a zero solution [Beysekov J., 2011, p. 6]?

Such problems encourage students not only to solve problems, but also to think deeply. After reviewing questions of tasks, student decides based on mathematical laws studied in the school program, or finds possible values by considering it logically. In other words, student first opens brackets and solves the equation. When solving the equation, domain of definition is taken into account, and value of the expression at is determined, and finds the value of the parameter. To find a solution to this problem, student recalls several materials from school curriculum and goes back in time, that is, without thinking.

Problems with parameters play an important role in the formation of logical thinking and mathematical culture, but their solution causes significant difficulties. This is because each problem with parameters is a whole class of ordinary problems, for each of which a solution must be obtained [Electronic resource].

While researching the solution to a problem, teacher can ask students leading questions:

• Which unknowns do we find first?

• Does the root of the equation $m(m-x)=x+2m$, for any value - m ?

• Is there a solution to the problem other than 0 and 2?

Solution:

$m^2-2m=x+mx$, $m^2-2m=x+mx$, $x(m+1)=m^2-2m$, from this $x=\frac{m^2-2m}{m+1}$.

$m=-1$ in an equation, $\frac{m^2-2m}{m+1}$, expressions do not make sense. By task conditions, $\frac{m^2-2m}{m+1}=0$, if like this, then $\frac{m^2-2m}{m+1}=0$.

Solution of equation: $m_1=0$, $m_2=2$.

Therefore, desired parameter values are 0 and 2.

Answer: 0 and 2.

Task 2. Find all parameter values - $|x-3|+1$;

which is not a solution to the equation $|x-3|+1=k$ [Beysekov J., 2011, p. 7].

After you present this task to students, give them a minute or two to think for themselves, and pay attention to students' actions.

Not only the initial questions of teachers are important, but also those questions that arise after careful study of students' answers. In a dialogical conversation, students' questions are just as important as teacher's questions, and answers to them. Teacher uses questions not only to test students' knowledge, but also to provide an opportunity for students to reflect, develop and improve their thinking [6, p. 74]. For example, you can ask students the following questions to solve this problem:

- What are the properties of the module you know?
- When is there no solution of inequalities with the module?
- Who knows the graph of the function with the module?
- Do you remember the conversion charts?
- When does the graph of this function move up or down, to the right or to the left?
- How do we determine the intersection points with the abscissa and the ordinate?

Since students have been familiar with these topics since elementary school, it is not difficult for them to answer questions verbally.

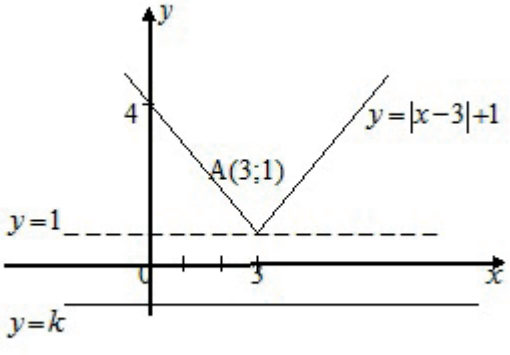
Now we need to give students time to self-reflect. After a short pause, you can see the variety of student responses. During the test, my students solved this problem in several ways. Among answers, we saw that majority of students preferred to solve the problem using the analytical method, but there were students who solved the problem using both analytical and geometric methods (these were students with good grades in mathematics).

Solution:

A) If the equation is given $|x-3|=k-1$ then, we will bring the equation to the following form $|x-3|=k-1$. Therefore, there is no solution of modular equations in the presence of $k-1<0$.

Answer: $k\in(-\infty;1)$.

Б) Draw a graph of the function $y=|x-3|+1$. This function takes the smallest value at the point A (3; 1) and $y(x)\geq 1$ for any x.

If the function $y=k$ is in under line $y=1$, then function $y=|x-3|+1$ does not intersect with a horizontal line $y=k$.

then $k<1$.

Answer: $k\in(-\infty;1)$.

This suggests that ability of students to recall several large-scale topics in order to solve a single problem, focus on results, and find a solution to this problem in relation to the questions put to them, strengthened their reflexive abilities.

It is important that teachers give students time to think, after question has a significant impact on the variety of their answers.

Teachers often lose control of the process of learning information by students, if they too focused on leading students to a predetermined answer. It is important to give students time to prepare answer and, if possible, form answers and further questions based on the information they have voiced. Many studies draw attention to the fact that training, in which pauses observed both after asking a question to student and after receiving the student's answer, will achieve a greater effect. Hargreaves and Galton (2002) found that, on average, a teacher waits about two seconds before either repeating a question, rephrasing it and addressing it to another student, or clarifying it. Hargreaves and Galton argue that teacher's immediate and instinctive response should be to evaluate, repeat, or reformulate the response. Increasing the waiting time from three to seven seconds may increase the following parameters:

Duration of students' responses.

1. Number of voluntary responses.
2. Frequency of students' questions.

3. Number of responses from less capable students.

4. Student-to-student Interaction.

5. Frequency of discussion responses.

Increasing time for reflection (particularly for complex answers) allows students to correct, Refine and "Polish" their answers. In addition, it is important to keep speed in mind with regard to goal: a series of closed questions may be appropriate, but in some cases it is necessary for students to provide more thoughtful and in-depth answers ["Nazarbayev intellectual schools", 2016].

CONCLUSION

In conclusion, using parametric tasks, you can teach students to expand their horizons and reflect on the problem situation. With these mathematical tasks, we can qualitatively develop students ' skills of comprehensive thinking, deep thinking, critical thinking and searching for various, rational and unique solutions to problems. At the same time, these tasks, which cover many topics of mathematics, increase students ' memory and interest in the science of mathematics. Increasing students ' interest in the subject leads to an increase in the quality of classes and the formation of self-confidence. In other words, every teacher can bring up a competitive generation that confidently reflects itself, is able to rationally find solutions to any life situation that makes a significant contribution to the development of the country, skillfully passing their subject to the child.

REFERENCES:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/mathematics. (Date of request: 10.11.2020)

2. President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev's Message to the people of Kazakhstan. 31 January 2017

3. Shynybekov AN Algebra: A textbook for the 8th grade of secondary school. / Shynybekov DA, Zhumabaev RN // - Almaty: Atamura, 2018. - 192 p.

4. Shynybekov AN Algebra: A textbook for the 9th grade of secondary school. / Shynybekov DA, Zhumabaev RN // - Almaty: Atamura, 2019. - 240 p.

5. Shynybekov AN Algebra: A textbook for the 8th grade of secondary school. / Shynybekov DA, Zhumabaev RN // - Almaty: Atamura, 2019. - 272 p.

6. Professional development Program for teachers of the Republic of Kazakhstan "Teacher Leadership in the pedagogical community". / Methodical Council of pedagogical skill of AEO "Nazarbayev intellectual schools"center. - Astana: CHU "Center of pedagogical skill", 2016. 284 p.

7. Beysekov J. Decision of the parametric and logical tasks. Elective courses for 11th graders of natural mathematical direction of General educational schools. / Nurzhigitova G. // Shymkent: publishing house "Kniga", 2011. 172 p.

8. Tasks with parameters [Electronic resource]. - Access mode: http://elanschool2.narod.ru/doki/uch/Matematika/Samostoyatelnoe/1.htm/ (Date of request: 11.11.2020)

ӘОЖ: 378.1

НҰРМҰХАН АЙГЕРІМ ШАЙМҰРАТҚЫЗЫ
Магистрант
Павлодар педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

САРСЕНБАЕВА БОТАГӨЗ ГАБДОЛЛАҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты,
педагогика жоғары мектебінің профессоры,
ғылыми жетекші
Павлодар педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ КӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Отбасы адамның тұлға болып қалыптасуында өте маңызды орын алады. Бұл мақалада жастарды отбасылық өмірге дайындау мәселелері қарастырылған, студенттердің бойында адамгершілік және отбасылық құндылықтарын қалыптастыруда білім беру мекемелерінің қызметін ұйымдастырудың маңызы көрсетілген. Әр түрлі психологтар мен ғалымдардың отбасы-неке қарым-қатынастары туралы көзқарастары берілген.

Түйінді сөздер: отбасы, көзқарас, сүйіспеншілік, жастық шақ, неке.

Резюме. Семья занимает очень важное место в становлении личности. В данной статье рассмотрены вопросы подготовки молодежи к семейной жизни, показано значение организации деятельности образовательных учреждений в формировании у студентов нравственных и семейных ценностей. Представлены взгляды различных психологов и ученых на семейно-брачные отношения.

Ключевые слова: семья, взгляд, любовь, молодость, брак.

Summary. The family occupies a very important place in the formation of a person's personality. This article discusses the issues of preparing young people for family life, the role of the organization of educational institutions in the formation of moral and family values among students. The views of various psychologists and scientists on family and marriage relations are presented.

Keywords: the concept of family, preparation for family life, look, love, youth, marriage.

КІРІСПЕ

Жастарды отбасы өміріне дайындаудың педагогикалық-психологиялық аспектісіне келмес бұрын, «Отбасы дегеніміз не?» деген сұраққа жауап берейік. Аристотельдің айтуы бойынша, отбасы – адамдар қарым-қатынасының алғашқы түрі, ол мемлекеттің алғашқы ұяшығы. Сондықтан да, мемлекетте отбасының орны ерекше және оны елге терең түсіндіру қажет. Отбасының өмірлік іс-әрекеттік сферасы, оның мүшелерінің арнайы қажеттіліктерін қанағаттандырумен тікелей байланысты.

Отбасы – адам баласының түп қазығы, алтын ұясы. Себебі: адам баласы шыр етіп дүниеге келген күннен бастап, сол ортаның ыстық-суығына бейімделіп, ықпалына көніп, осында ер жетеді. Кәмелеттік жасқа толғаннан кейін де өзі отбасын құрып бөлек шықпайынша, туған ата-анасының қол астында, қамқорлығында болмақ. Демек, отбасы – негізгі қамқорлық мектебі. Қазіргі кезде отбасын құру және өмірлік жарды таңдау қиынға соғады. Өйткені қазіргі жастарда отбасы, неке туралы түсінік аз. Сондықтан, қазіргі уақытта ажырасу көбейіп келеді. Сонымен қатар, Батыстың азаматтық некесі де осыған әсер етеді. Осы себептен жастарды отбасы өміріне дайындаудың психологиялық және педагогикалық маңызы өте зор [Жүнісова-Елшібаева К.Ғ., 2011, 132 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Неке – ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туындататын отбасын құру мақсатымен, заңда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақ болып табылады. Неке – отбасын құрудың негізі болып табылады.

Философиялық тұрғыда «отбасы» – қоғамның ажырамас құрамды, өмірде зор мәні бар кішігірім ұйым деп берілсе, әлеуметтану ғылымында отбасы некеде және қандас туыстар негізінде құрылған кішігірім топ деп берілген.

Ал, педагогикалық-психологиялық тұрғыда отбасы – ата-ана мен балалар арасындағы, ерлі-зайыптылардың және басқа да отбасы мүшелерінің қарым-қатынасының тарихи нақты жүйесі болып табылады [Жүнісова-Елшібаева К.Ғ., 2011, 132 б.].

Ежелгі грек ойшылы Платон «Адамдар отбасын құру үшін болашақ өмірдегі серігінің қандай

отбасынан шыққанын, оның әке-шешесі мен ата-бабаларын жақсы білуі қажет» деп есептесе, Аристотель «Отбасы – адамдардың қарым-қатынастарының ең бірінші түрі және ол мемлекеттің бірінші кішігірім бөлігі» деп санаған.

Классикалық неміс философиясының өкілі И.Кант отбасы мәселесін қарастыра отырып, ондағы адамдардың құқықтық мәселелеріне көп көңіл бөлген. Фихте отбасының негізі – махаббат десе, Гегель бірінші болып отбасы мен некенің тарихи формаларын көрсеткен. Ф.Энгельс өзінің «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы» деген еңбегінің кіріспесінде былай деп жазды: «Қоғамның материалистік ұғымына сәйкес, тарихтағы шешуші күш, сайып келгенде, өмірді тікелей өндіру және ұдайы өндіру болып табылады. Алайда, өндіріс те екі түрлі болады. Бірінші жағынан – тіршілік қажеттерін: азық-түлік, киім-кешек, баспана және бұларды өндіру үшін қажетті құралдар өндіру; Екінші жағынан – адамның өзін өндіру, ұрпақты өсіру [Сысенко В.А.,1986, 254 б.].

В.Т.Лисовскийдің келтірген мәліметтері бойынша, студенттер бірінші курстан-ақ бастап некеге тұрады. Студенттердің арасында жүргізілген зерттеу нәтижесінде келесі мәліметтер анықталды: бірінші курс студенттерінің 70% студент кездерінде отбасын құруға болады деп есептейді; студенттердің 27% алдымен білім алуды таңдайды, содан кейін ғана отбасы туралы ойланады; қалған 3% некеге тұрып қойған студенттер. Екінші курста студенттердің 12% некеге тұрады [Лисовский В.Т., 2003, 365 с.].

Қазақ қауымы, ондағы отбасының тарихы, оның ерекшеліктері, ондағы бала тәрбиесі туралы Арғынбаевтың Х., Мұқановтың С., Кішібековтың Д., Кенжеахметұлының С., Жүнісовтың А., Толыбаевтың Қ., Қалиевтің С., Оразаевтың М., Смайлованың М. т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Кеңестік қоғамдағы отбасы, тәрбие туралы қазақстандық ғалым-педагогтар Жұмадуллаева А.А. (Жоғары сынып оқушыларын отбасы некелік өмірге даярлаудың педагогикалық негіздері, 2000, 160 б.), Қ.Жарықбаев пен Қалиев С. (Қазақ тәлім-тәрбиесі, 1995), Ұзақбаева С.А. (Тамыры терең тәрбие (жоғары оқу орнының студенттеріне арналған оқу құралы), 1997, 152 б.), Баймұқанова М. (Отбасымен әлеуметтік педагогикалық жұмыс, 2005, 916.), Арғынбаев А. (Қазақ халқындағы семья мен неке, 1973, 328 б.), Байжанова Ж. (Қызым, саған айтам, 1985, 224 б.), Қауғабаев О. (Некелік өмір, 1999) еңбектері жарық көрген.

Қазақстанда «Неке және отбасы», «ҚР бала құқығы» заңдарының қабылдануына мемлекеттік отбасы саясаты үнемі іске асырылуына, отбасы жағдайын жақсарту мен әлеуметтік рөлін көтерудегі шараларға қарамастан ажырасу мен толық емес жанұялардың саны көбеюде және бұл жас ұрпақтың әлеуметтенуін күрделендіре түсуде. Көптеген жастар ресми некеге тұрудан бас тартып, балалардың әлеуметтенуі мен мәдени-тарихи тәжірибенің жалғасуына қайшы келетін өзге жолдарды артық көреді. Отбасылардың көптеген пайызы толыққанды емес, басым бөлігінде кәмелетке толмаған жас балалар мен аналар, бұл көрсеткіш отбасына жүктелген әлеуметтену қызметтерін қажет деңгейде іске асыруға мүмкіндік бермейді.

Соңғы жылдары отбасы мәселесі тек әлеуметтанушылардың ғана емес, сонымен қатар көптеген елдердегі кең қоғамдастықтың назарына ілініп отыр. Бұл мәселе Қазақстан үшін де өзекті, ол демографиялық жағдаймен, ажырасу санының күрт өсуімен байланысты.

Қазіргі кезде отбасын құру және өмірлік жарды таңдау қиынға соғады. Қазіргі қазақ отбасыларындағы көптеген мәселелер жастардың отбасы-некелік қарым-қатынастарға дайындықтарының нашарлығынан туындауда. Өйткені қазіргі жастарда неке, отбасы туралы түсінік аз. Сондықтан, қазіргі таңда, осының салдарынан ажырасу көбейіп келеді. Батыстың азаматтық некесі де осыған әсер етеді. Сол себепті жастарды отбасы өміріне дайындаудың психологиялық маңызы өте зор [Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж, Алиева П.С., 2016, 160 б.].

Статистика мәліметтеріне сүйенсек, жарты жылда елімізде 45036 неке қиылды, ал 2019 жылы 59555 неке қиылды. Қазақстанның барлық өңірлерінде 2019 жылдың алты айында 2020 жылдың алты айымен салыстырғанда көбірек неке қиылған. Сондай-ақ, осы уақыт аралығында Қазақстанда 12747 отбасы ажырасып кеткен. 2019 жылы осы кезеңде олардың саны көп болды – 29025. Ең көп ажырасу Алматыда тіркелген, олардың саны – 1655, Алматы облысында – 1507, Қарағанды облысында – 1507, Нұр-Сұлтанда – 1025, Шығыс Қазақстанда -1003, Атырау облысында ажырасудың ең аз саны - 208, 2019 жылдың жарты жылдығында олардың саны 710-ға жетті [https:// tengrinews. kz/ kazakhstan_news/ skolko-kazahstanskih -par-pojenilis- i-razvelis-za-polgoda-412063].

Еліміздегі әрбір үшінші неке ажырасумен аяқталады. Ажырасу жағдайы, көбінесе, жас отбасыларда орын алады. Отбасылық өмір адамның тұлғалық өсуі мен бақыты үшін мүмкіндіктер береді, сондай-ақ, оған бірқатар талаптар қояды. Жас отбасылардың тұрақтылығын анықтайтын факторлардың ішінде ерекшеленетіні – жастарды некеге дайындау.

Әртүрлі ғалымдар, мысалы Ильин Е.П. (Психология любви, 2014а, 332с.), Эйдемиллер Э.Г. мен Юстицкис В. (Семейная психотерапия, 1990, 192 с.; Психология и психотерапия семьи, 1999, 656 с.) және т.б. өздерінің көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулерінде некеге тұру себептерін егжей-тегжейлі талдаған.

Зерттеушілердің жұмыстарын жалпылау ерлер мен әйелдердің неке серіктесін іздеудің басты себептерін анықтауға мүмкіндік береді. Ер адамдарда бұл себептер жыныстық қатынасқа деген ұмтылыспен, басқа жынысқа қамқорлық жасауға деген ұмтылыспен байланысты. Әйелдердің себептері ерлердің қамқорлығын сезінуге, махаббат сезімін

білдіруге және өзіне қатысты оны сезіну тілегімен байланысты. Жалпы алғанда, екі жыныстың да себептері бір – олар өздеріне ұқсас серіктес табуға және оларды түсінуге деген ұмтылысымен анықталады.

В.С.Торохтий зерттеулерінде жастардың некеге дайындығының жоғары маңыздылығын анықтады. Психологтың пікірінше, некенің беріктігі мен ұзақ мерзімділігі әртүрлі факторларға байланысты. Сонымен қатар, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан тұлғалардың жетілуі жастардың отбасылық өмірінің маңызды жағы болып табылады. Зерттеуші атап өткендей, тұлғаның жетілуі келесідей көрінуі мүмкін – күйеуі мен әйелдің, кейін әке мен ананың рөлін орындау қабілеті және психологиялық дайындық, қажеттілік ретінде [Торохтий В.С., 1996].

Жоғары оқу орындары студенттерге білім беруімен, оларды жан-жақты дамытумен қатар, отбасылық өмірге көзқарастарын қалыптастыру жұмыстарымен де айналысуы қажет.Оқу орындарына түскен және сол арқылы өздерінің өмірлік жоспарларын нақтылаған бозбалалар мен бойжеткендерді өз қауіп-қатерлері мен қиындықтары күтеді. Мектепті бітірген жас түлектердің басты арманы – оқу орнына түсу. Алғашқы мақсатына қол жеткізу қанағаттанушылық сезімін тудырады. Бірінші курс студенттерінің жоғарғы оқу орнына бейімделу үдерісімен, әдетте, кешегі оқушылардың өзара көмек пен моральдық қолдау болған мектеп ұжымынан кетулерімен; жоғарғы оқу орнында оқуға дайын еместіктерімен; педагогтардың үйреншікті, күнделікті бақылауының болмауынан күшейе түсетін, өз мінез-құлқы мен іс-әрекетін психологиялық реттеуді жүзеге асыра білмеулерімен; жаңа жағдайларда еңбек пен демалыстың оңтайлы тәртібін іздеулермен; әсіресе үй жағдайларынан жатақханаға көшкен кезде тұрмыс пен өзіне-өзі қызмет көрсетуді ретке келтірулермен және т.б. байланысты жағымсыз жан құбылыстары қатарласа жүреді [Соловьева Г.Г., Бурова Е.Е., 2013, 196 б.].

Жастық шақ некелесулердің көпшілігі орын алатын кезең болып табылады: 24 жасқа қарай жастардың ¾-іне дейін некеге тұрады. Бұл орайда келесі үрдіс байқалады, егер жас адамдар 19 жастан 28 жасқа дейінгі өмір кезеңінде некеге тұрмаса, кейінгі жылдарда бұл қиынырақ бола түседі. Осылайша, отбасын құру дегеніміз – жастардың өзіндік әлеуметтік міндеті («даму міндеті»); жастық шақ өмірлік серігін іздеу және табу үшін – сензитивті кезең болып табылады [Қалыш А.Б., 2017, 129 б.].

Некеге тұрған кезеңнен бастап, жас отау иелері алдына бірнеше міндеттер қойылады: отбасы өміріне бейімделу және жаңа рөлді қабылдау. Сүйіспеншілік шарықтауында біреуі серіктесінің ырқына көндіге беріп (бал айында немесе алғаш көңіл қосқанда), соған бейімделуге ниет білдіреді. Зерттеулердің көбінде некеге апаратын мотив «сүйіспеншілік» болып табылады. Сүйіспеншілікке анықтама ретінде түсініктер көп, соның бәрі толық теорияны құрамайды, олар тек құрылымы мен түрлерін атап өтеді [Суслова Т.Ф., 2019, 343 с.].

Педагогика және психология факультетінің студенттерінің қазіргі отбасы туралы әлеуметтік түсініктерін зерттеу жүргізілді. Зерттеуге қатысқан студенттер саны – 40, зерттелушілердің жастары – 18-20 жас. Болашақ мұғалімдердің отбасы туралы түсініктерін қалыптастыру факторлары олардың өз отбасыларын құру алдында тұрғанын, сондайақ, болашақ отбасылық өмір туралы түсініктердің олар үшін маңызды екенін білдіреді. Зерттеудің негізгі әдісі ретінде заманауи идеалды отбасы және типтік отбасы туралы идеяларға қатысты тақырыптар бар сауалнама таңдалды. Сауалнама сұрақтары мазмұнды талдаудан өтті. Нәтижесінде келесі мағыналық бірліктер қарастырылды: отбасы құрылымы, отбасы мүшелері арасындағы эмоционалды қатынастар, отбасыдағы билік құрылымы, отбасыдағы әлеуметтік рөлдер, әр ата-ананың бала тәрбиесіне деген көзқарасы. Бұл мағыналық бірліктер қазіргі қоғамдағы отбасы жұмысының көрсеткіштері ретінде қарастырылған. Олар, бір жағынан, күнделікті санада бар отбасы идеяларының тұтастығы мен тұрақтылығын, оның қоғамдағы рөлінің маңыздылығын және қоғам тарапынан отбасына қойылатын талаптар деңгейін көрсетеді. Екінші жағынан, бұл көрсеткіштер отбасы туралы идеяларды саралау факторлары туралы, осы идеялардың даму себептері мен өзгерістері туралы ақпарат береді.

Алынған мәліметтер студенттердің идеалды және нақты отбасы туралы түсініктері арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін көрсетті. Мінсіз отбасы – бұл, ең алдымен, махаббатқа (55%), үйлесімділік пен түсіністікке («жанжалдың болмауы», «отбасының барлық мүшелері тең», «билік пен үстемдік үшін күрес жоқ») (45%) негізделген отбасы. Мінсіз отбасының сипаттамалар жиынтығы өте ұқсас. Студенттердің аз ғана бөлігі отбасындағы дәстүрлердің маңыздылығын (12%), ұрпақтардың байланысын (15%), некесі қиылған толық отбасының қажеттілігін (20%) атап өтті. Бір қызығы, студенттердің тек 8%-ы идеалды отбасын сипаттау кезінде ата-аналардың балалармен қарым-қатынасын атап өтті.

Жауаптарда отбасының рөлдік құрылымы туралы (дәстүрлі отбасылық модельде қабылданған күйеуі мен әйелі, әкесі мен анасының рөлі туралы) ештеңе айтылмаған. Осылайша, бұл идеялар қазіргі әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерінен қалыптасады деп айтуға болады.

Заманауи типтік отбасына сапалы түрде басқа сипаттамалар берілді. Ең алдымен, жалпы жағымсыз эмоционалды фонға назар аударылады. Сипаттама тек проблемалық қатынастар арқылы ұсынылған. Бірінші орында – қазіргі заманғы отбасының бытыраңқылығы (35%) («әркім өз бетінше», «бәрінің өз мансабынан қолдары босамайды», «ата-аналардың жұмысына байланысты балаларға аз көңіл бөлінеді, «жай ғана бірге тұрады» және т.б.).

Сонымен қатар, студенттер отбасы құрылымы-

на тереңірек талдау жасайды, отбасы мүшелерінің әлеуметтік-рөлдік сипаттамаларын, олардың құқықтары мен міндеттерін анықтайды, ата-ана мен бала қарым-қатынасының ерекшеліктерін («толық емес отбасы», «билік үшін үнемі күрес жүреді», «ер адамдар отбасы үшін жауап бермейді, бала тәрбиесіне қатыспайды», «аналар өз мансабымен айналысады» және т.б.) атап өтеді. Айта кету керек, кейбір студенттер үшін (6%) әдеттегі заманауи отбасын сипаттау қиынға соқты, ал басқалары (4%) бұл идеалды отбасына мүлдем қарама-қайшы екенін көрсетті.

Осылайша, отбасы туралы идеяларда айқын қарама-қайшылық бар. Бір жағынан – отбасы мүшелері арасындағы эмоционалды қатынастарды идеализациялаудың жоғары деңгейі, екінші жағынан – «махаббатпен» құрылған нақты заманауи отбасында байқалатын қатынастарды теріс қабылдау.

Зерттеу нәтижелері келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді: қазіргі жастардың отбасы туралы идеялары әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасады, бірақ, ең алдымен, жеке идеяларды қалыптастыратын, сонымен қатар отбасы туралы білімнің жалпы тенденцияларын және отбасылық проблемаларға эмоционалды қатынасты анықтайтын әлеуметтік-мәдени фактордың әсерінен қалыптасады [Шнейдер Л.Б., 2006, 768 с.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Неке-отбасы қатынастарына дайындық дегеніміз – күрделі әрі көп қырлы процесс. Қазіргі жастарды бұрынғыдай тек ата-ана тәрбиелеп қоймайды. Оларды өскен ортасы, балабақша, мектеп, ЖОО, қоғам тәрбиелейді. Жастардың көпшілігі жоғары оқу орындарында білім алатындықтан, отбасын құруға дайындық кәсіби білімнің құрамдас бөлігіне айналуы тиіс. Жастарды отбасы өміріне дайындаудың психологиялық аспектісіне келесі шарттарды ұсынуға болады:

1. Отбасы туралы балаға ата-ана кішкентай күнінен бастап дұрыс түсінік беру керек;
2. Мектепте, жоғары оқу орындарында отбасына қатысты түрлі тренинг-жаттығулар өткізілуі тиіс;
3. Жастарға отбасы және неке туралы көптеген ақпараттар берілуі керек;
4. Отбасында болатын түрлі конфликттер мен мәселелерді шешу жолдарын үйрету керек, сонымен қатар психологиялық кеңес беру қажет;
5. Отбасын құру екі жастың қалауымен болуы керек;
6. Отбасын құрудағы басты мәселе – жастар бір-бірін жақсы түсіне білуі керек.

Көптеген әлеуметтік, педагогикалық, медициналық-педагогикалық зерттеулер негізінде, жігіттер мен қыздарды неке мен отбасы құруға дайындау психологиялық жұмыстың мақсаты болуы керек. [Шапиро Б.Ю., 1983, 40 с.]

Қоғамдағы ең маңызды және өзекті мәселелердің бірі – отбасының тұрақтылығын, беріктігін сақтау, жастарды отбасылық өмірге дайындау, жастардың отбасылық өмірге деген көзқарастарын қалыптастыру. Жастарды некеге, болашақ отбасылық өмірге дайындау – өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жүнісова-Елшібаева К.Ғ. Қазақ отбасы мәселелерінің психологиялық аспектілері [Текст] / К.Ғ. Жүнісова-Елшібаева– Алматы : Нур-Принт, 2011. – 132 б.
2. Қалыш А.Б. Қазіргі Қазақстан: отбасы және ажырасу мәселелері: монография / А.Б.Қалыш– Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 129 б.
3. Ибраимова Л.Н., Абдикеримова П.Ж., Алиева П.С. Қазақ отбасы тәрбиесі: Оқу құралы// Тараз: ТарМПИ, 2016 – 160 б.
4. Соловьева Г.Г., Бурова Е.Е. Қазақстандық отбасы қоғамның негізгі құндылығы ретінде: жағдайы және даму үрдістері / Шәукенованың З.К. жалпы редакциясымен. = Казахстанская семья как базовая ценность общества: состояние и тенденции развития / Под общ. ред. Шаукеновой З.К. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 196 б.
5. Суслова Т.Ф. Психология семьи с основами семейного консультирования : учебник и практикум для академического бакалавриата / Суслова Т.Ф., Шаповаленко И.В.. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 343 с.
6. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. – М.:Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.
7. Шапиро Б.Ю. Психологические аспекты подготовки молодежи к семейной жизни – М., 1983 – 40 с.
8. Сысенко В.А. Молодежь вступает в брак / Сысенко В.А. – М.: Мысль, 1986 – 254 с.
9. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей – М., 1996. 112 с.
10. Лисовский В.Т. Молодежь : Любовь, брак, семья : Социол. исслед. / Отв. ред. Козлов А. А.. - СПб.: Наука, 2003. – 365, [2] с.
11. [https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-kazahstanskih-par-pojenilis-i-razvelis-za-polgoda-412063]

ҒТАХР 14.23.11

ОРАЗАЕВА ГУЛЬЖАН СЕРИКОВНА
п.ғ.к, доцент
«Педагогика және Психология» кафедра меңгерушісі
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ., Қазақстан

КУНАНБАЕВА НАЗГУЛЬ ЖАНАТОВНА
«Педагогика және Психология» факультеті
«Дефектология» мамандығының 2- курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ., Қазақстан

МОНТЕССОРИ ӘДІСІ: КЕШЕНДІ ТӘСІЛДІҢ БАЛАЛАРҒА ӘСЕРІ ЖӘНЕ ТАБЫСТЫ НӘТИЖЕГЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУІНДЕГІ ЖЕТІСТІГІ

Түйін. Бұл мақалада Монтессори білім беру жүйесі жайлы, сонымен қатар монтессори ортасы және сол ортадағы мұғалімнің қызметі жайлы баяндалған. Монтессори ортаның баланы дамытуда қаншалықты маңызды және пайдалы әсерлері туралы жазылған. Сонымен қатар монтессори ортадағы балаланың жас ерекшеліктеріне байланысты топтастырылуы, материалдардың балаға берер пайдасы мен әсері жазылған. Тәжірибе өту нәтижесінде Қазақстандағы Монтессори жүйесінің дамуы қарастырылған.

Түйінді сөздер: монтессори жүйесі, монтессори орта, сенсорика, тіл, математика, монтессори әдістемесі.

Резюме. В этой статье описывается система образования Монтессори, а также монтессори среда и роль учителя в этой среде. Описывается также важное и благотворное влияние монтессори среды на развитие ребенка. Также описывает группировку детей в среде монтессори в соответствии с их возрастом, преимуществами и влиянием материалов на ребенка. В результате пройденной практики было рассмотрено развитие системы Монтессори в Казахстане.

Ключевые слова: система монтессори, монтессори среда, сенсорика, язык, математика, метод монтессори.

Summary. This article describes the Montessori education system, as well as the montessori environment and the role of the teacher in that environment. Describes the important and beneficial effects of the montessori environment on child development. It also describes the grouping of children in the montessori environment according to their age, the benefits and effects of the materials on the child. As a result of the experiment, the development of the montessori system in Kazakhstan was considered.

Keywords: montessori system, montessori environment, sensorics, language, mathematics, montessori method.

Қазіргі уақытта білім беруді қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Толыққанды, саналы тұлғаны жетілдіру үшін, баланы ерте жастан жан-жақты дамыту және дұрыс бағыт беру қажет. Елімізде сапалы білім берудің бастауын табу басты проблемалардың бірі болып табылады. Себебі көптеген әдістемелер, нұсқаулар саны көбейіп кеткен. Бірақ саны емес сапасы жағынан дұрыс таңдау жасай білу қажет. Сонымен қатар жас ұрпаққа алғашқы тамырын нығайту үшін тиімді, әрі жарқын бастама беруіміз басты мақсаттардың бірі болып табылады. Осыған орай жұмысымыздағы міндеттердің бірі тиімді әрі қолайлы әдістерді білім беру бастамасында қолдану, сонымен қатар саналы ұрпақ тәрбилеуде сапалы білім беру болып табылады.

Тәжірибелік жұмыстар жүргізілу барысында ғылыми бағыттағы еліміздегі және шетелдегі зерттеу жұмыстар қарастырылып, салыстырмалы түрде монтессори әдісінің тиімділігі анықталды.

Жалпы монтессори білім беру жүйесі Европада 1900 жылдардың басында дами бастады. Монтессориді оқыту әдісін Италиядан келген доктор Мария Монтессори ойлап тапқан. Дәрігер ретінде ол ақыл-есі кем және артта қалған балаларға білім алуға көмектесуге өте қызығушылық танытты. Монтессори студенттер өздері білім ала алады деп нық сенді. Осылайша, ол осы бағытта жұмысын дамытты. Монтессори оқыту әдісін ғалымдар мен педагогтар тиімді және пайдалы деп бірегей қарастырған. Зерттеуге сәйкес, ересектердің араласуы мен қажеттілік уақыты балаларға оқуға және үлгеруге айтарлықтай көмектеседі [Torelli, J.N., Lloyd, B.P., Diekman, C.A. and Wehby, J.H, 2017, с. 14-25].

Доктор Мария Монтессори, әр студент - ерекше жаратылыс деп санайды және ол бізді өзінің ерекше дарындарымен таң қалдыруға қабілетті [McKenzie, G.K. and Zascavage, V.S., 2012, с. 32-38].

Монтессоридің оқыту теориясы қарапайым. Оқушылар ойнау арқылы білім алады. Оны қалай түсінуге болады? Қазіргі кезде, технология дамыған заманда көптеген зерттеушілер балалар және күнделікті және қуанышпен үйрену керек деп санайды. Оқытудың бұл түрі шынымен де икемді, белсенді, құрылымды және көңілді. Монтессоридің оқыту теориясы баланың жасына және қабілеттеріне сәйкес келетін ойыншықтарды қолдана отырып оқытуға негізделген. Бұл арада ересек адамның мақсаты оқушы үшін жауапкершілікті өз мойнына алу және егер қажеттіліктер туындаған жағдайда көмектесуге дайын болу. Монтессориді оқыту әдісі топтық оқытуға негізделген. Ұқсас жастиімді оқыту үшін топтар орналастырылған. Монтессори балалары жас аралығы 3-тен 12 адамға дейін бола береді. Бұл әдістеменің ерекшелігі - қажетті материалдардың сөрелер және балаларға еркін қол жетімді жерде болуы. Жаттығу сабақтары кезінде, егер бала қате жіберсе немесе қандай да бір қиындық туындаса, ол материалға жүгіне алады.

Бұл педагогикалық жүйеде бостандық, бір жағынан, баланың өзінен шығатын белсенді тәртіппен шектеледі, екінші жағынан, баланың бостандығы басқа баланың бостандығы жетіспейтін жерден басталады. Монтессоридің пікірінше, еркіндік - тұрақты тәуелсіз қызметте жүзеге асады, яғни «адам тәуелсіз болмаса, ол еркін бола алмайды». Кішкентай балаларды тәрбиелеуге аздап қолайлы болатын педагогикалық шара балалардың осы тәуелсіздік жолына түсуін жеңілдетуі керек. Тәрбиешілер оларға қорғансыз жүруді, жүгіруді, баспалдақтан көтерілуді және түсуді, құлаған заттарды жинауды, киінуді және шешінуді, жүзуді, сөздерді өз тілектерін анық және дәл айтуды үйрету керек. Ал балалар өздерінің жеке мақсаттары мен тілектеріне қол жеткізу қабілетін дамыту керек. Мұның бәрі тәуелсіздік рухын тәрбиелеу кезеңдері. Мұғалімнің балаға қатысты міндеті кез келген жағдайда оған табиғат талап ететін пайдалы әрекеттерді игеруге көмектесу. Егер жоғарыда көрсетілген қағидалар басшылық ретінде қабылданса, онда сыйақылар мен жазалардың алынып тасталуы осы қағидалардан табиғи қорытынды болар еді. Еркіндікке тәрбиеленген адам өзін ешқашан қорламайтын немесе көңілін қалдырмайтын шынайы және жалғыз сыйақыны, оның рухани күштерінің өркендеуін және оның барлық белсенді қабілеттері туындайтын ішкі жан дүниесінің, жан бостандығын талап ете бастайды [Богуславский М.В., Юлия Фаусек, 2004, с. 146].

Жазалар туралы айтатын болсақ, бірнеше рет басқаларға қысым жасайтын, кеңестерге мән бермеген балалар табылды. Мұндай балалар дереу медициналық тексеруден өтті. Егер бала қалыпты болып шықса, тәрбиешілер бөлменің бұрышына үстелдердің бірін қойып, осылайша баланы оқшаулады; оны ыңғайлы орындықтарға орналастырып, олар оны жолдастарын жұмыста көре алатындай етіп отырғызып, оған сүйікті ойыншықтары мен ойындарын сыйлады. Бұл оқшаулану әрдайым баланы тыныштандырды; оның орнынан ол барлық жолдастарын көре алды, олардың өз жұмыстарын қалай жасайтындықтарын байқады және бұл мұғалімнің кез-келген сөзіне қарағанда әлдеқайда орынды пәндік сабақ болды. Ол бірте-бірте оның көз алдында белсенді жұмыс істейтін қоғамның мүшесі болудың қаншалықты пайдалы екеніне көз жеткізді және қайтып оралуға және басқалармен бірге жұмыс істеуге деген ниет пайда болды. Осылайша, алдымен қайтпас болып көрінетін барлық балаларды тәртіпке шақыруға болатын. Монтессори педагогикасының маңызды компоненті - оқу материалдары. Біз классикалық дидактикалық Монтессориматериал туралы айтып отырмыз. Материалмен үздіксіз тәжірибе жасап, оларды одан сайын жетілдіріп отырды. Монтессориматериал - ол өзі дамытқан баланы дамыту әдісінің маңызды компоненті. Материалдар сенсорлық тәрбиенің ең маңызды құралы болды, ол баланың мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында білім алуына негіз болады деп жоспарланған. Монтессори материалдары баланың өз қателіктерін өз бетімен тауып, түзете алатындай, шыдамдылығы мен ерік-жігерін, байқампаздығы мен өзін-өзі ұстай білетін және өз белсенділігін жүзеге асыратындай етіп орналастырылды [Богуславский, 1994, с. 14 34].

Алдында айтылғандай Мұғалімнің рөлі - жас ерекшелігіне байланысты дамытушылық міндеттерге және баланың қазіргі мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін білім беру ортасын ұйымдастыру және жабдықтау, сонымен қатар баланы қауіпсіздік пен қабылдау атмосферасын құру арқылы әрекет етуге, оқуға ынталандыру. Мұғалім білім беру процесінің негізгі актері емес, бұл баланың өзі. Мұғалімнің педагогикалық әсер ету құралдарының жеткілікті бай құрал-жабдықтары бар.

Мұғалім - баланың қоршаған ортасының ең маңызды компоненті, ол әлеуметтік мінез-құлық, қарым-қатынас құру, жанжалдарды шешу жолдары туралы мысалдар келтіреді, балаға басқа адамдарды және өзін-өзі түсінуге үйренуге көмектеседі [Сумнительный К.Е., 1999, с. 64].

Білім беру ортасы Мария Монтессоридің мектепке дейінгі баланың санасын «сіңіру» туралы ережелерін, дамудың сәйкес сезімтал кезеңдерін және оның осы жас кезеңіндегі идеясын ескере отырып құрылады. Монтессори материалдары - абстрактілі ұғымдардың керемет модельдері, олар біртіндеп қысқартылған психикалық форманы иемденетін, олармен бүктелмеген материалдық әрекеттерді жасауға мүмкіндік береді. Осының арқасында балаларға ақыл-ой әрекетінің әлдеқайда ертерек деп саналған білімдері мен дағдыларын, ұғымдар мен орындалатын

ақыл-ой операцияларының мағынасын тереңірек және толық түсінуге мүмкіндік туады.

Жаттығуды бастапқы түрінде қайталау кезеңінен кейін тағы бір құбылыс пайда болады - бала бірнеше өзара байланысты жаттығуларды біріктіре отырып немесе материалды қоршаған ортаның тиісті объектілерімен салыстыра отырып, материалды пайдаланудың жаңа тәсілдерін жасай бастайды. Шығармашылық іс-әрекеттің бұл «жарылысы» баланың ішкі дамуы материалдарды безендіруде жасырынған шығармашылық мүмкіндіктерімен үйлескен кезде мүмкін болады. Бала өзінің материалдарға қатысты көптеген ашылуларының басқалардан бұрын жасалғанын білмейтіндіктен, бұл жаңалықтар оған ерекше түрде тиесілі, ол оған жаңа нәрсе ашқандай әсер қалдырады [Монтессори-материал. Школа для малышей, 1992, с. 80].

Ғылыми академиялық әдебиеттерде басқа әдістермен, әсіресе дәстүрлі оқыту әдісімен салыстырғанда Монтессори әдісінің аффективті тиімділігі туралы бірнеше дәлелдер келтірілген. Мысалы, дамыта оқыту технологиясының балабақша жағдайында қолдануға болатын тиымды әдістері:

1. Ой толғаныс.
2. Ассоциация
3. Салыстыру
4. Раунд - Робин
5. Топтау әдісі

1) Ой толғаныс әдісі немесе психология тілінде «Миға шабуыл» деп те аталады. Бұл әдіс көбіне ұйымдастырылған оқу іс - әрекетінің тақырыбын ашуда қолданылады. Мыс: Жұмбақ шешу, сөзжұмбақ, суретті ребустар арқылы.

2) Ассоциация әдісі. Бұл әдісте берілген тақырып бойынша балаларда қандай ой туады соның барлығы сол сөздің жан - жағына жазылады. Мысалы:

Жалпы отбасы:

Ата, әже, әке, ана, аға, әпке, іні

3) Салыстыру әдісі. Бұл әдісте балалар объектілер арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты анықтайды.Мысалы: Алма және қызанақтың ұқсастығы мен айырмашылығы.

4) Раунд - Робин әдісі. Бұл әдіс өткен немесе жаңа тақырыпты бекіту үшін қолайлы тәсілдердің бірі. Мұнда әр бала берілген тақырып туралы не біледі. Бір сөйлем немесе сөз тіркесі арқылы бірінің айтқанын бірі қайталамай түгел айтып шығуы тиіс.

Мыс: «Гүлдер» тақырыбында

- Гүл өсімдік,
- Гүл әдемі,
- Гүлді жұлуға болмайды,
- Анамызға сыйлаймыз,
- Достарымызға сыйлаймыз т. б;

5) Топтау әдісі. Топтау әдісінде балаларды деңгейлеріне қарай бірнеше топқа бөледі де, өздері орындай алатындай топтық тапсырма беріледі. Мысалы, «Пішіндер» тақырыбын өткенде:

I топ – Үлестірмелі картадағы бейнеленген суреттерден геометриялық

пішіндерді тауып, көрсету, атын атау.

II топ - Жіпті пайдалана отырып әртүрлі пішіндерді жасау.

III топ - Санағыштан үшбұрыш пен төртбұрышты құрастыру.

Дамыта оқытудың нәтижелі болуы тәрбиеші мен тәрбиеленушінің арасындағы жаңаша қарым - қатынас арқылы ғана өз жемісін береді. Бүгінгі күн бәсекелестікпенжоғарғы технологияның, ғылым мен білімнің заманы. Сондықтан оқыту процесінде жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану әрбір ұстаздың міндеті [Абдрахманова Қ. Р., 2018, с.23-24].

2009 жылы осыған байланысты Қытайда зерттеу жүргізілген. Монтессори бойынша оқыған балалар мен Қытайдағы дәстүрлі бастауыш мектептерде оқыған эмпирикалық зерттеу жүргізілді. Бұл зерттеудің мақсаты оларды академиялық тұрғыдан салыстыру. Зерттеуші оқу үлгерімін ұлттық деңгейдегі тестілеу нәтижелері түрінде 200-ге жуық студенттерден өткізді, олардың жартысы Монтессори мектепке дейінгі мекемелеріне қатысқан, екінші жартысы Тайваньдағы дәстүрлі мектепке дейінгі мекемелерге барды.

Тізімге енген балалардың бірінші, екінші және үшінші сынып математика, тіл өнері және қоғамтанусабақтарының тестілеу нәтижелері тексерілді. Бірінші сыныптағылардың статистика бойынша Монтессори мектебіне дейінгі балалар басқа мектепке дейінгі балаларға қарағанда сияқты тіл мен математикада ең жақсы болып шықты. Екінші класста Монтессори мектепке дейінгі тәжірибесі бар балалар басқа мектепке дейінгі тәжірибелерімен салыстырғанда қытай тілінің тілдік ұпайлары жоғары болып шықты. Үшінші сынып оқушыларының Монтессориде мектепке дейінгі тәжірибемен балаларының әлеуметтік айырмашылықтары болған жоқ.

Дәстүрлі емес ерте оқытудың кейінгі оқыту нәтижелеріне әсерін зерттеудің тағы бір зерттеуінде Шанклэнд, Генолини, Франка, Гельфи және Ионеску (2010) әр түрлі баламалы ерте оқыту тәжірибелерімен колледж студенттерін зерттеді. Қатысушылар арасында Монтессори, Штайнер және Жаңа мектептен шыққан оқушылар болды. Тестілеуге оқу үлгерімі, физикалық және психологиялық әл-ауқат көрсеткіштері кірді. Баламалы ерте білім беру тәжірибесі психикалық денсаулық пен колледж жұмысының жақсаруымен оң байланысты деген қорытынды жасалды.

Атақты Ж.Ж. Руссо мектеп жасына дейінгі психологиялық ерекшеліктерін толық ашып берді. Ол баланың ақыл ойының, ықылас-тілегінің өзіндік ерекшелігінің болатынын, оларға барлық уақытта бала деп қарауға болмайтындығын, кейде үлкендермен түрліше араласу баланың табиғи дамуына кері әсер етеді [Руссо Ж.Ж., 1961, с. 203].

Г. Песталоцци баланың жеке басының қалыптасуына жанұяның әсіресе

ананың ролі зор деп бағалады. Ол танымның басталар сәті сезімді қабылдау деп есептеді, әрбір баланың бойында бақылау мәдениетін қалыптастыруды талап етті [Песталоцци Г., 1965, с. 410].

Баланың жеке тұлғасының белсенді түрде қалыптасуы осы жаста басталатыны туралы пікірлер психологиялық-педагогикалық әдебиетте көптеп кездесетінін айта кеткен жөн. Баланың ақыл-ой және психикалық дамуының ерекшеліктерін зерттеген психологтар: П.П. Блонский, Л.С. Выготский, П.Я.Гальперин, А.В. Запорожец, П.Ф. Каптерев, А.Н. Леонтьев, Т.А. Маркова, В.С. Мухина, М.И. Лисина, Л.С. Рубинштейн, Е.О. Смирнова және т.б. [Выготский Л.С., Гальперин П.Я., 1978, с. 68], [Запорожец А., 1975 с. 205].

Мектепке дейінгі тәрбиенің маңыздылығы осы ғалымдардың тұжырымдарынан туындайды. Мұнда Мантассори оқыту әдісінің тиімділігі маңызды рөл ойнайды. Әрбір ата-ана үшін балаларына ең жақсы және қолайлы білім беру жүйесін табу өте маңызды. Мектепке дейінгі білім беру баланың одан әрі оқу жетістігінде маңызды рөл атқаратыны белгілі. Ата-аналар көптеген себептерге байланысты балаларын оқыту үшін Монтессори әдістемесін таңдайды.

Бұл техниканың дүниежүзілік жетістігі және оның тиімділігі ата-аналар таңдауының бірінші себебі болып табылады. Екіншіден, монтессори сыныбындағы баланың еркіндік, тәуелсіздік, өзін-өзі ұстау және зейін қою сияқты мінез элементтерін қалыптастыра отырып, өздігінен дамып, өз қарқынымен жұмыс істеуге мүмкіндігі береді. Монтессори мұғалімі әр баламен жеке жұмыс істейді, бұл ата-аналар үшін де өте маңызды. Монтессори сыныбындағы балалар тәуелсіздікті жастайынан үйренеді. Мария Монтессори: «Маған өзім істеуге көмектесіңізші» деген сөзбен ол балаларға бәрін өздері жасауға мүмкіндік беру керек, тек оларды бағыттап, қажет болған жағдайда ғана көмектесу керек деді. Үшіншіден, Монтессори әдістемесінде балаларды бағалау жүйесі жоқ. Балаларды кез-келген іс-әрекетке жазалау және мәжбүрлеуге жол берілмейді. Монтессори бала-бақшасын ата-аналардың балаларына таңдауына дәл осы себептер әсер етеді.

Монтессори өмірде жасаланатын практикалық жаттығуларды таңдайды, олардың кейбіреулері күнделікті үй жұмыстарынан туындайды. Баланың іс-әрекетін ересектер бақылайды. Болашақта ол өзінің қадір-қасиеті мен тәуелсіздігін сезінуді дамытады, өйткені қазіргі уақытта өмірлік белсенділікті ол өз бетінше жүзеге асыра алады. Тәуелсіздікке деген құштарлықпен өзіне деген сенімділік артады.

Баланың танымдық белсенділігін дамыту оның жекелік және тұлғалық

тұрғыдан тиімді дамуына ықпал ететін күшті ынталандыру және реттеуші мүмкіндіктер ретінде қарастырылады [Ибраева М.К., 2016.- №3 (48), ч. 2, с.110-119].

Жаттығулардың практикалық өмірдегі мақсаттарын келесідей қорытындылауға болады:

- балалардың ақылға қонымды әрекет етуге деген ұмтылысын бағыттау;

- жалпы мінез-құлықты үйлестіру, жетілдіру және үйлестіру;

- баланың ересектерден тәуелсіз болуына, оның тәуелсіздігіне ықпал ету және сол арқылы өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалауды нығайту;

- басқаларға деген жауапкершілік сезімін дамыту. Сонымен бірге олар ішкі рухани тәртіпті қалыптастырады. Бұған қосымша белгілі бір мәдениеті бар қоғамдағы мінез-құлықтың ерекшелігін сезіну бар.

Осы практикалық жаттығуларға тоқталатын болсақ, мысалыға :

1)Су аудару

Материал: науа, су деңгейінің белгісі бар мөлдір материалдан жасалған су құюға арналған ыдыс, үлкен саңылауы бар ыдыс, шүберек.

Мақсаты: қимылдарды үйлестіруді дамыту. Айналаңыздағы әлемді шарлауға көмектесіңіз.

Жасы: үш жас.

Материалмен қалай жұмыс істеу керек: Суарғыш белгіге дейін қараңғы сумен толтырылады. (Егер суару құтысы толып кетсе, су құю қиынға соғады). Су құятын ыдыс пен бөтен ыдыс бірбіріне жақын орналасқан. Жұмыс орнындағы тәртіп маңызды. Мұғалім су құйғышты сабынан ұстап, оны жоғары көтеріп, ыдыстың үстіне еңкейтіп, ыдыс толғанша жайлап су құяды. Нәзік серпіліспен ол су құятын ыдысты бұрынғы орнына қайтарады, екінші қолымен шүберек алады, қалған тамшыларын сүртіп, қайтадан су құю үстеліне қояды. Ол толтырылған ыдысты алып, оны су құятын биіктікке көтеріп, суды қайтадан су құйғышқа құйып жібереді. Содан кейін ол қалған тамшыларды шүберекпен сүртіп, ыдысты қайтадан үстелге қояды. Ерекше қызықты сәт! Мұғалім жаттығуларды қимылдарды баяу және нақты орындау арқылы және әрдайым олардың сабағына деген қызығушылықпен көрсетеді. Бала іс-әрекеттің барлығын түсінгенше кіріспе үзілмеуі керек. Ол баланы жаттығуды қайталауға шақырады және оны орындау кезінде оны бақылайды. Қорытындылай келе, жаттығуды неғұрлым көп мөлшерде немесе әртүрлі қасиеттері бар ыдысты алу арқылы өзгертуге болады, мысалы, кішкене саңылауы бар.

2) Тыныштық жаттығуы

Материал: Бұл жаттығу үшін арнайы материал қажет емес. Жаттығу бөлмесінде жиһаздар мен заттарды қолдана алады.

Мақсаты: толық тыныштықты сезіну. Өз іс-әрекетіңді өлшеу және өзін-өзі бақылау қабілеттерін тәрбиелеу. Төмен шуды қабылдау.

Жасы: үш жаста.

Материалмен қалай жұмыс істеу керек. Мұғалім баланы ыңғайлы отыруға, қозғалмауға шақырады. Ол бір нәрсені айтады: «Біз бәріміз үнсіз-біз; аузымыз жабық; біз қозғалмаймыз; қолымыз тыныш күйде қалады». Жаттығу бір сәттік мазасыздықты немесе мазасыздықты бірден жеңуге жарамайды. Мұғалім бәрін, оның ішінде өзін де демалуын күтеді. Алдын ала болжам - бала басқа жаттығуларда күнделікті өмірге пайдалы дағдыларды игеру арқылы өзін-өзі басқаруды ішінара үйренді. Бірнеше минуттан кейін мұғалім балаларды бір-бірден өзіне шақырады, әр баланы дауыстап атымен атайды. Бала орнынан тұрып, мұғалімге мүмкіндігінше тыныш жүреді. Балалардың өз аттарымен аталуы өте маңызды. Олар өздерінің есімдерін есту үшін мұқият тыңдауы керек.

Қателіктерді бақылау: кейбір балалар шу шығарады.

Әрі қарайғы жаттығулар: балалар үнсіз тұрып, бұрын өздері мән бермеген бөлек шуды немесе дыбысты тыңдайды: сағаттың тықылдауы, құстардың сайрауы, жаңбырдың дауысы. Жаттығу балалар оны толығымен өз еркімен жасағанда ғана пайдалы болады. Мұғалім бәсең дауыспен өзі атаған балалардың біріне тапсырма береді. Балалар үшін бөлме сәл қараңғыланған кезде жақсы. Сонымен бірге зейін мен шоғырлану визуалды қабылдаудан есту қабылдауға ауысады. Үнсіз жаттығулар өте ерекше атмосфера құра алады. Мұғалім балалардың қабылдау қабілетінің жоғарылауын қолдануы керек: оларға әңгіме, суреттерге, әнге, дұғаға қарап ұсыну.

Осылайша практикалық жаттығуларға сыпайылық, өзін-өзі күту және қоршаған орта туралы сабақтар кіреді. Олардың мақсаты - үйлестіруді, шоғырлануды жақсарту, балаларды жазуға және оқуға дайындау. Практикалық өмір саласындағы іс-шаралар көбінесе өсімдіктерді тазалау, пісіру, жылтырату және суаруды қамтиды.

Қазақстандағы Монтессори білім беру жүйесіне келер болсақ, ең алғашқы Монтессори балабақшасын 2006 жылы педиатр дәрігер Лейла Мұқашева Нұр-Сұлтан қаласында (Астана) ашты. Ол кезде Қазақстанда аз танымал болған Мария Монтессоридің әдісі елде үлкен қызығушылық тудырды. Қазақстанның көптеген қалаларында ондаған балабақша мен орталықтар ашыла бастады.

Жаһандану және жаңа тілдік реформа жағдайында біздің елімізде алғашқы ағылшын тілінде мектепке дейінгі білім беру мекемелері де ашыла бастады. Алматыда ашылған алғашқы ағылшындық Монтессори бала-бақшаларының бірі – International Montessori Kinderhouse. Ағылшын тілінде сөйлейтін Монтессори бала-бақшаларының басты ерекшелігі - баланың шет тілінің лингвистикалық ортасына сүңгу мүмкіндігі. Монтессори және ағылшын педагогы Сигрид Поллер өзінің вебинарында бұл әдісті «тілге батыру» немесе «тіл моншасы» деп атайды. Сыныпта отырған бала тек мұғалімдердің ғана емес, балалардың да ағылшынша сөйлейтінін естиді, өйткені олардың көпшілігі шетелдік отбасылардың балалары. Ағылшын тілін білу - балалармен жұмыс істейтін барлық тәрбиешілер мен көмекшілердің алғышарты. Балаларды шет тілді ортаға батырудың тиімділігі жоғары болу үшін мұғалім мен көмекші бір тілден екінші тілге ауыспауға тырысады, өйткені бала басқалардың тілдік мінез-құлқына еліктейді, және ата-аналарының немесе мұғалімдердің тіл кодын жиі өзгертуі көбінесе теңгерімсіз баланың қалыптасуына себеп болады.

Сондай-ақ, күні бойы бала сыныпта жұмыс істейді, «Cooking class», «Art and crafts» «Dancing class» және тағы басқаларға қатысады. Осындай алуан түрлі іс-шаралар, сондай-ақ ағылшын тілінде сөйлейтін ортадағы күнделікті жағдайлар балаларға тілді тез меңгеруге мүмкіндік береді. Баласын ағылшын тілінде сөйлейтін баққа жібергісі келетін ата-аналардың көптігі біздің елде ағылшын тіліне деген сұраныстың жыл сайын қарқын алып келе жатқандығын көрсетеді.

Қорытындылай айтқанда, осы жұмыс барысында Монтессоридің бала дамуының ерекшеліктері туралы көзқарастары және баланың осы сипаттамалардан туындайтын қажеттіліктері, Монтессори педагогикасының педагогикалық принциптері, педагогикалық процестегі мұғалімнің рөлі қарастылды. Осыған сүйене отырып, Мария Монтессори баланың өзін-өзі дамытуға арналған ерекше қабілеттері бар екенін мойындай отырып, мұғалімнің негізгі ісі осы жүйеде балаға көмектесу деп санайды деген қорытындыға келуге болады, мұғалім араласпау арқылы өзін-өзі дамыту емес, баланы шектейді, бірақ баланың көмекшісі ретінде әрекет етеді. Мария Монтессоридің педагогикалық жүйесінің құрылымы, баланы тәрбиелеу, оны зоналарға бөлу процесінде педагогикалық ортаның рөлін қарастырылды және Монтессоридің дидактикалық материалдарының ерекшелігі көрсетілді. Монтессори білім беру ортасы балаға өзі қалайтын нәрсені өз бетімен таңдау мүмкіндігін береді және баланың бойындағы барлық маңызды дағдылар мен дағдылардың еркін әрі тиімді дамуына ықпал етеді. Дидактикалық материалдар Монтессоридің баланың даму ерекшеліктерін және оның қажеттіліктерін түсінуіне негізделген, демек, баланың дамуына өте тиімді. Соңғы тарауда Мария Монтессори идеяларының біздің елдегі педагогиканың дамуына тигізген әсерін зерттеп, Қазақстанда Монтессори педагогикасына екіұшты көзқарас бар деген қорытындыға келуге болады.

Монтессоридің балаға деген гуманистік көзқарасын атап өту керек. Монтессори педагогикасы жеке тұлғаға бағытталған және әлемнің көптеген мұғалімдері ерекше гуманистік және жоғары өнімді деп танылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдрахманова Қ.Р. Балабақшадағы жаңа инновациялық технологиялар//«VI Ахметов оқулары. Заманауи білім беру үдерісі:тәжірибелер, мәселелер, перспективалар»/ Аймақаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Павлодар: Б.Ахметов атындағы Павлодар педагогикалық колледжі, 2018. – с.23

2. McKenzie, G.K. and Zascavage, V.S. (2012) Montessori Instruction: A Model for Inclusion in Early Childhood Classrooms and beyond, Montessori Life: A Publication of the American Montessori Society, 24, 32-38.

3 Богуславский М.В. Юлия Фаусек: тридцать лет по методу Монтессори/М.В. Богуславский, Д.Г. Сороков. М.: МЦМ, 2004. – С. 146.

4 Богуславский М.В. Восхождение к Монтессори // Альманах МАМА: Научнометодическое издание межрегиональной альтернативной Монтессори ассоциации/М.В. Богуславский, Г.Б. Корнетов. М., Выпуск I, 1994. – С. 14 34.

5. Сумнительный К.Е. Как помочь ребенку построить себя? (Беседы о Монтессори-педагогике). М. МЦМ, 1999. - 64с.

6 Монтессори-материал. Школа для малышей. - М. - Изд-во Мастер, 1992. – 80 с.

7 24Torelli, J.N., Lloyd, B.P., Diekman, C.A. and Wehby, J.H. (2017) Teaching Stimulus Control via Class-Wide Multiple Schedules of Reinforcement in Public Elementary School Classrooms. Journal of Positive Behavior Interventions, 19, 14-25.

8 Руссо Ж.Ж. Избранные педагогические сочинения. – М.: АПН РСФСР, 1961.- Т.1.

9 Песталоцци Г. Избранные педагогические произведения. -М., 1965. -Т. 3. - 615 с.

10 Блонский П.П. Избранные педагогические произведения. - М.: Академия педагогических наук РСФСР, 1961.

11 Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / под
ред. М.Г.Ярошевского. - М.: Изд-во ин-та практ. псих-и, 1996. - 512 с.

12 Гальперин П. Я. Актуальные проблемы возрастной психологии. -М., 1978.

13 Запорожец А.В. Современные проблемы психологии обучения и воспитания детей дошкольного возраста // В кн.: О совершенствовании под-готовки специалистов дошкольного воспитания. - Ульяновск, 1975.

14 Ибраева М.К. Сборник статей по материалам XLVIII международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии». – Алматы., 2016.- №3 (48), ч. 2. - С. 110-119.

УДК 376.3

ӨМИРБЕК САЛТАНАТ ЖЕНИСОВНА
К. псих. н., преподаватель
кафедра «Специальной и социальной педагогики»
Казахский Национальноый Женский Педагогический Университет

ХАЛЫКОВА ГУЛЬНАРА БОЛАТБЕКОВНА
Магистрант Высшей школы педагогики и психологии
Казахский Национальный Женский Педагогический Университет
г. Алматы, Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДОШКОЛЬНИКАМИ

Түйін. Бұл мақалада авторлар логопедтің сөйлеу қабілеті бұзылған мектепке дейінгі балалармен жұмысында компьютерлік технологияларды жүзеге асыруды арнайы педагогикада оқытудың тиімді құралдарының бірі ретінде қарастырады.

Түйінді сөздер: компьютерлік технологиялар, арнайы білім беру, мектепке дейінгі балалар, мұғалім-логопед, логопедиялық жұмыс

Резюме. В данной статье авторы рассматривают реализацию компьютерных технологий в работе учителя-логопеда с дошкольниками, имеющими нарушения речи, как одно из эффективных средств обучения в специальной педагогике.

Ключевые слова: компьютерные технологии, специальное образование, дошкольники, учитель-логопед, логопедическая работа

Summary. In this article, the authors consider the implementation of computer technologies in the work of a speech therapist with preschoolers with speech impairments, as one of the most effective means of teaching in special pedagogy.

Keywords: computer technologies, special education, preschool children, speech therapy teacher, speech therapy work

XXI век - это век технологий, которые играют важную роль практически во всех аспектах современной жизни, особенно в образовании. Компьютерные технологии можно рассматривать как "потенциальные инструменты для перемен и инноваций в образовании». Их использование может создать новую образовательную среду, обеспечить новые методы обучения, изменить традиционные отношения между учителем и ребенком и, наконец, повысить качество преподавания.

Поскольку рынок технологий быстро развивается, особенно рынок дошкольного образования, доступность и использование технологий для детей младшего возраста широко распространены. Маленькие дети растут в новую эпоху, в которой компьютерные технологии могут играть решающую роль в умственном развитии детей, абстрактном мышлении и последующей успеваемости.

Компьютерные технологии становятся одним из основных средств образования, в том числе и для детей с особыми образовательными потребностями, открывая новые перспективы и предоставляя им возможность получать полноценное, качественное и конкурентоспособное образование.

В настоящее время в специальной педагогике использование компьютерных технологий рассматривается как одно из наиболее эффективных средств обучения и развития детей с особыми образовательными потребностями.

В основу использования информационно-коммуникационных технологий в педагогической науке положены базовые психолого-педагогические и методологические положения, разработанные Л.С. Выготским, П.Я. Гальпериным, В.В. Давыдовым, А. В. Запорожцем, А.Н. Леонтьевым, А.Р. Лурия, Д.Б. Элькониным [Мироненко В. В., 1987, с.. 22].

Казахстанские авторы также отмечают, что применение компьютерной техники позволяет оптимизировать педагогический процесс, индивидуализировать обучение детей с нарушениями развития и значительно повысить эффективность любой деятельности [Денисова И.А., 2014, с. 333-344].

Новые средства специального образования, основанные на компьютерных технологиях, могут и должны быть использованы для удовлетворения особых образовательных потребностей детей, для более эффективного решения актуальных коррекционно-воспитательных задач обучения, его качественной индивидуализации. Они открывают возможность постановки новых дидактических задач, которые не могут быть

эффективно решены с помощью традиционных средств обучения.

Возникает необходимость внедрения новых компьютерных технологийА в систему дошкольного образования и воспитания. В сочетании с традиционными средствами коррекционного воздействия они способствуют развитию психических процессов у детей, развитию зрительного восприятия, зрительных функций, развитию личности ребенка в целом, повышению качества его обучения.

Внедрение компьютерных технологий в контекст обучения предполагает, что использование их уникальных возможностей во всех сферах специального образования будет подчинено задаче максимально возможного развития ребенка, преодоления существующих и предупреждения новых отклонений в развитии, вторичных по своей природе.

Первые опыты применения компьютера показали, что по сравнению с традиционными формами дошкольного образования компьютер имеет ряд преимуществ:

- представление информации на экране компьютера в игровой форме вызывает у детей большой интерес к занятиям с ней;
- компьютер несет в себе образный тип информации, понятный детям, которые еще не владеют техникой чтения и письма в совершенстве;
- это отличный инструмент для поддержания учебных заданий, так как проблемные задания, побуждающие ребенка правильно решать их с помощью самого компьютера, являются стимулом для познавательной деятельности детей
- компьютер обеспечивает возможность индивидуализации обучения;
- компьютер очень "терпелив", никогда не ругает ребенка за ошибки, а ждет, когда он их исправит.

Компьютерные технологии расширяют арсенал средств педагога, помогая выполнить условия обучения, которые необходимы для решения развивающих и коррекционных задач, но не могут быть созданы с использованием традиционно используемых средств. Они облегчают работу логопеда (составление отчетов и графиков всех видов занятий в электронном виде сокращает работу с бумажными носителями информации; позволяет составить наглядное и дидактическое сопровождение занятий) и повышают мотивацию ребенка к логопедии, стимулируют речевую и познавательную активность, а также повышают самооценку ребенка [Кукушкина О.И., 1994, с. 34].

Основная цель учителя логопеда - коррекция речевых нарушений, имеющих различную этиологию. В последние годы наблюдается рост числа детей с проблемами речевого развития. Дошкольники с нарушениями речи различной степени выраженности имеют недостаточное понимание, различение и употребление грамматических форм; трудности, а иногда и невозможность связно, последовательно, логически передать содержание текста; недостаточный объем и качество словаря; существуют определенные трудности в создании звуков и их автоматизации, а также трудности, связанные с нарушением фонематического слуха. Как правило, трудности бывают очень стойкими.

Работа учителя-логопеда с детьми включает в себя диагностический блок и профилактическую и коррекционную работу.

• **Диагностический блок.** Работа логопеда начинается с диагностики всех аспектов речевых проблем дошкольника. Существует множество традиционных логопедических методик и альбомов для обследования. Экспертиза с использованием электронной версии альбома, имеет много преимуществ и облегчает работу специалиста. Альбом составляется по тому же алгоритму, что и традиционные альбомы, сделанные на бумаге. Это систематизированный и иллюстрированный материал для стандартного логопедического обследования всех аспектов устной речи детей среднего и старшего дошкольного возраста. Данный альбом имеет звуковое сопровождение: инструкции к заданиям, примеры ответов и аудиозапись текстов для пересказа. Материал рисунка соответствует дидактическим требованиям. Пособие составлено таким образом, что логопед может провести как полное обследование, так и частичное. Электронная версия позволяет найти необходимый материал для обследования более мобильно, включить в него необходимые разделы и при необходимости провести экспресс-диагностику.

• **Профилактически-коррекционный блок.** Использование компьютерной технологии в коррекционном процессе с детьми с нарушениями речи возможно, как в групповой, так и в индивидуальной формах работы.

Для детей с речевыми нарушениями требуются специальные методы обучения. В результате поиска наиболее эффективных ттрадиционных путей решения и возникла необходимость внедрения компьютерных технологий в Специальную коррекционную подготовку. Использование компьютерных технологий в учебном процессе позволяет грамотно сочетать традиционные и современные средства и методы обучения, тем самым повышая интерес к изучаемому материалу. В зависимости от возраста ученика и используемых технологий, компьютер может выступать в роли оппонента в игре, быть рассказчиком, репетитором или экзаменатором. Существуют решения, направленные на развитие различных психических функций, таких как зрительное и слуховое восприятие, внимание, память, вер-

бальное и логическое мышление и др., которые могут быть успешно использованы в обучении детей с различными нарушениями речи.

Деятельность с компьютером, как известно, является по сути виртуальной, абстрактной. Таким образом, согласно этому фундаментальному положению, логопед обязан организовать предварительную, докомпьютерную деятельность ребенка с речевым наглядным материалом. Если же проигнорировать этап реальных предметных действий, «посадив» сразу ребенка к компьютеру для выполнения задания, то компьютер только усложнит интеллектуальную задачу ребенку. Кроме того, развивающий эффект от выполнения задания будет минимален.

Компьютерные технологии эффективны при организации тренировочных упражнений, так как даже при многократном выполнении упражнений на компьютере с целью формирования определенного навыка у детей сохраняется устойчивый интерес к процессу их выполнения.

В работах В. П. Беспалько, Е.И. Машбица было доказано, что применение компьютерных технологий становится целесообразным, так как позволяет предоставлять информацию в привлекательной форме, что не только ускоряет запоминание содержания, но и делает его осмысленным и долговременным. Но такое спонтанное развитие памяти, внимания и речи вследствие применения ИКТ характерно, как уже было сказано выше, для детей с нормальным речевым развитием [Беспалько В.П., 2002, с. 186].

Дети с общим недоразвитием речи (ОНР) нуждаются в специальных подходах, в специальных приемах использования мультимедийных средств, так как для них не свойственно самопроизвольное, спонтанное развитие высших психических функций [Жукова П.С., Мастюкова Р.М., Филичева Т.Б., 1990, с. 134].

Решение ребенком игровых задач с помощью компьютерных технологий способствует развитию психических процессов: мышления, внимания, произвольного поведения. Опыт практической медико-педагогической работы доказывает, что, только достигнув достаточного уровня развития психических процессов у ребенка, можно повысить эффективность лечения зрительных заболеваний и закрепить эти результаты. Интерес, вызванный компьютерными занятиями, является основой для формирования таких структур, как когнитивная мотивация, произвольная память и внимание, а также развитие зрительно-моторной координации, которые важны для лечебного процесса и коррекционно-развивающего обучения.

Компьютерные задания - дополнительный, рациональный и удобный источник информации и наглядности. Они создают положительный эмоциональный настрой, мотивируют и ребенка, и его наставника, тем самым, ускоряя процесс достижения положительных результатов в работе. Кроме того, использование компьютера способствует развитию и совершенствованию креативных качеств учителя логопеда - его профессиональной и личностной самореализации, уровня его компетентности. Дети тонко чувствуют переход своего учителя в новое качество. Желание взрослого разнообразить их деятельность, сделать занятия более интересными и познавательными, создать новый виток общения, взаимопонимания, развивать личностные качества детей способствует автоматизации полученных на занятиях навыков на новом коммуникативном этапе логопедического воздействия.

В настоящее время для интеграции в коррекционно-образовательный процесс обучения детей с нарушениями речи активно включаются такие медиаобразовательные средства, как:

- программные продукты: специализированные компьютерные логопедические программы «Мир за твоим окном» (авт. Гончарова Е.Л., Кукушкина О.И., Королевская Т.К.), «Игры для Тигры» (авт. Л.Р. Лизунова), «Лента времени» (авт. О.И. Кукушкина, Е.Л. Гончарова, Т.К. Королевская), «Видимая речь», «Дельта-130», «Фонема». Обучающая компьютерная игра «Развитие речи: учимся говорить правильно (разработчик и издатель «Новый Диск») и другие;

- презентационные инструментальные средства: мультимедийные и компьютерные презентации [Меняшев А.Е.,2012, с 33-34].

Эти компьютерные программы отражают несколько аспектов логопедии: развитие когнитивных функций, обогащение словарного запаса, развитие грамматических структур и совершенствование связной речи.

Движение, звук и анимация надолго привлекают внимание детей и повышают их интерес к изучаемому материалу. Высокая динамика урока способствует эффективному усвоению материала, развитию памяти, воображения, творческих способностей детей;

Она обеспечивает наглядность, что способствует восприятию и лучшему запоминанию материала, что очень важно, учитывая зрительное и образное мышление дошкольников. Это включает в себя три типа памяти: зрительную, слуховую и моторную;

Слайд-шоу и видеоклипы позволяют показать те моменты из окружающего мира, которые трудно наблюдать: например, рост цветка, вращение планет вокруг Солнца, движение волн, вот идет дождь;

Можно моделировать жизненные ситуации, которые невозможно или трудно показать и увидеть в повседневной жизни (например, воспроизведение звуков природы, работа транспорта и т. д.). Важно также учитывать негативные моменты при работе с компьютером. К вопросу о компьютерных занятиях следует подходить с

осторожностью, если у ребенка имеются невротические расстройства, судорожные реакции, нарушения зрения, так как компьютер может усиливать все эти отклонения в состоянии здоровья.

Одним из основных условий внедрения компьютерных технологий в дошкольное учреждение с детьми должна быть работа специалистов, знающих технические возможности компьютера, обладающих навыками работы с ним, выполняющих санитарные нормы и правила использования компьютеров, владеющих методикой приобщения дошкольников к новым информационным технологиям.

Для сохранения здоровья ребенка необходимо соблюдать следующие условия: работа с компьютером на одном уроке должна проводиться в течение короткого времени (5-10 минут) и не более двух раз в неделю; до и после урока необходимо выполнять упражнения для глаз.

Таким образом, компьютерные программы, предназначенные для коррекционного обучения детей, в первую очередь учитывают закономерности и особенности их развития, а также опираются на современные методики преодоления и предупреждения отклонений в развитии. Многообразие дефектов, их клинических и психолого-педагогических проявлений предполагает применение разных методик коррекции, а, следовательно, и использование разных компьютерных технологий.

Использование компьютерных технологий в дошкольном образовании детей с нарушениями речи имеет многомерную педагогическую эффективность, так как:

- выступает в качестве начального этапа в процессе подготовки ребенка к овладению информационной деятельностью. Обеспечение поглощения элементарных умений использования компьютеров и преемственностью между дошкольным информационным образованием и становящемся обязательным изучением информатики в начальной школе;

– обеспечивает дополнительные условия совершенствования предметных знаний и умений дошкольников. Повышение уровня их развития за счет неосуществимой для традиционной организации индивидуализации обучения.

Их применение делает занятие привлекательным и по-настоящему современным, вызывает у детей эмоциональный подъем. Компьютерные технологии становятся средством для обучения важным аспектам коммуникации, необходимой для совместной деятельности ребенка с педагогом и его сверстниками.

Важность ИКТ в современном мире была еще раз продемонстрирована в настоящее время, когда весь учебно-воспитательный процесс осуществлялся дистанционно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мироненко В. В. Хрестоматия по психологии. Под редакцией профессора А.В. Петровского - М.: «Просвещение», 1987.

2. Денисова И.А. О специальных условиях использования компьютера в работе со «специальными» детьми» \\ ж.«SZKOLA SPECJALNA» , - Варшава, -№ 5, 2014, с.333-344.

3. Кукушкина О.И. Компьютер в специальном обучении. Проблемы, поиски, подходы //Дефектология. 1994. - N5.

4. Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия). — М.- Воронеж: Издво Моск. псих.-пед. ин-та; Изд-во: НПО «Модэк», 2002.

5. Жукова П.С., Мастюкова Р.М., Филичева Т.Б. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников: Книга для логопеда. 2-е изд., перераб. - М. : Просвещение, 1990.

6. Меняшев А.Е., Емченко С.А. Интеграция информационных и компьютерных ресурсов в коррекционно-образовательный процесс ДОУ/ Составитель Емченко С.А. г. Южно-Сахалинск. 2012. Издательство ГОУ ДПО ИРОСО. С.3-5, 33-34

ӘОЖ 373
МҒТАР 14.33

РИЗАЕВА ЛУИЗА АБДУЛЛАҚЫЗЫ
3 курс PhD докторанты
Silkway Халықаралық университеті
Шымкент

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕККЫЗЫ
П.ғ.к., доцент
Silkway Халықаралық университеті
Шымкент

ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ІЗДЕНУШІЛІК – ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпаққа ғылыми негізде білім беру оқушылардын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулудан туындайтыны баяндалады. Оқушыларды ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулудың басты мақсаты-оқыту мен тәрбиелеу арқылы ұлттық және әлемдік тәлім нәрімен сусындаған, болашақ халық игілігін жасайтын білімді де білікті маман тәрбиелейтін бағыт-бағдар беру.

Түйінді сөздер: өркениетті елдер, ізденушілік-зерттеу, ұлттық, әлемдік, ақпараттық, техника, ізденімпаздық, белсенділік, әлеуметтік, экономикалық, жаңашылдық, жеке тұлға.

Резюме. В статье подчеркивается, что будущее нашей страны процветает, а вхождение в число цивилизованных стран обусловлено вовлечением современного поколения в поисково-исследовательскую работу школьников на научной основе. Главная цель приобщения учащихся к поисково-исследовательской работе-дать направление, в котором через обучение и воспитание воспитывается знающий и компетентный специалист, питаемый национальным и мировым учением, создающий будущее народное достояние.

Ключевые слова: цивилизованные страны, поисково-исследовательская, национальная, мировая, информационная, техническая, поисковая, деятельностная, социальная, экономическая, инновационная, личностная.

Summary. The article emphasizes that the future of our country is flourishing, and the entry into the number of civilized countries is due to the involvement of the modern generation in the search and research work of schoolchildren on a scientific basis. The main goal of introducing students to search and research work is to provide a direction in which, through training and education, a knowledgeable and competent specialist is brought up, fed by national and world teachings, creating the future national heritage. up, fed by national and world teachings, creating the future national heritage.

Keywords: civilized countries, search and research, national, world, information, technical, search, activity, social, economic, innovative, personal.

Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпаққа ғылыми негізде білім беру оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулудан туындайды. Білім мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамыту өмірдің өзі талап етіп отырған бүгінгі күннің обьективті заңдылығы. Болашақ маманның кәсіби ынта- ықыласы, оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу білім беру мекемелерінің алдында тұрған үлкен міндет екені мәлім. Уақыт талабына сай төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу үшін оқытудың жаңа ақпараттық техникасын пайдаланған жөн. Психологтардың зерттеулерінде оқу іс-әрекетінің негізгі құрылымы-оқу мақсаты мен оқу әрекеттерінен тұрады [Н.Ә. Назарбаев, 2012, б. 2]. Оқыту арқылы оқушының төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда көзделетін басты мақсаттарды саналы түрде меңгеруге баулу. Оқушыларды ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулудың басты мақсаты-оқыту мен тәрбиелеу арқылы ұлттық және әлемдік тәлім нәрімен сусындаған, болашақ халық игілігін жасайтын білімді де білікті маман тәрбиелейтін бағыт-бағдар беру.

Ал, төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда, белсенділік қабілетін дамытуға жағдай жасау, салауатты өмір салтын насихаттау болып табылады. Сондықтан ұшқыр ойлы, жаны сұлу, шығармашыл, белсенді ойлай білетін дара тұлғаны тәрбиелеу біздің міндетіміз.Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің әлеуметтік, қоғамдық, саяси-экономикалық өзгерістерге байланысты мақсаты мен міндеттері, мазмұны өзгерді. Бұл өзгерістер жаңа әдіснамалық жүйені жасауда дәстүрлі оқыту үдерісіне жа-

ңашылдық сипатта қайта қарап, оқытудың жаңа технологияларының табиғатын түсіне отырып, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендірудің қажеттігін негіздейді. Айтылған мәселенің басты ерекшелігі оқытудың нәтижесін алдын-ала болжап, оқушыларрдың білім алуы барысында іздену-зерттеу және өз бетімен білім алу жүйесін, алған білімін өмірдің жаңа жағдайларында пайдалана білу арқылы танылады. Бұл, оқушылардың ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуды талап етеді. Елімізде төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулудың, ізденімпаздығын, белсенділігін қалыптастыру мәселесіне байланысты соңғы кездері зерттеулердің мынадай бағыттары дамып келе жатқанын атап көрсетуге болады: оқыту үрдісінде оқушылардың танымдық қабілеттерін жетілдіру мәселелері [Сулейменова Р.А., 2001, с.13], [Выготский Л.С., 1996, с.145], [Бабанский Ю.К., 1998, с. 225] жеке тұлғаға бағытталған білім берудегі жаңа педагогикалық технологиялармен оқыту үрдісін жетілдірудің маңызды аспектілері, жеке тұлғаны қалыптастыруда оқыту мен тәрбиені сабақтастыру мәселесі.

Төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, осы саладағы білім мен ойлау операцияларының жетілуі алғы шарт ретінде игі әсерін тигізеді. Ол білімнің сатылап дамуына, тақырыптың тез әрі жеңіл меңгерілуіде, жаңа ұғым-түсініктердің оқушының бойындағы білім қорын байытуға, жинаған білім негіздерін практикада дұрыс әрі белсенді турде қолдана білуге де септеседі. Түпкі нәтижесінде білімнің саналы игерілуіне тиімді ықпал жасайды. Сол арқылы ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу оқушы бойындағы білімді тереңдетіп, кеңейтіп оқу мәнін, қажеттігін сезіндіру арқылы адамзат жинақталған тәжірибені игеру позициясына айналады.

Бұл қазіргі білім беру жүйесіндегі педагогикалық психология негіздерін дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, білімді өз бетінше меңгерту, дамыта оқыту т.б. жүзеге асуының бір жолы ретінде оқушының оқуға сыртқы мотивтердің әсерінен гөрі өзінің ішкі талпыныс ниеті арқылы ден коюын қамтамасыз етеді. Төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, әлеуметтік мотивтер болсын оқушының жеке басының дамуымен, өсуімен байланысты болуға тиіс. Егер окыту мазмұнына сай мотивтер тәрбиеленсе, оқушы үшін оның әрекеті мәні жоғары құбылысқа айналады. Оқушының позициясы мұндай жағдайда тек оқушы бақшаға келіп, мұғалімнің тапсырмасын екі етпей, тиянақты орындаумен шектелетін адамның әрекеті түрінде емес, өзінің әрекетінің түпкі мақсат, міндетін түсінетін адамның көзқарасын танытады. Осы оқу танымдық мотивтер арқылы оқушы білім алумен бірге, сол оқу пәні негізінде берілетін еңбек тәсілдерін де игере алады. Себебі «Оқытудың басты мақсаты оқушыларға белгілі бір білім туралы мағұламат беру емес, оны бақылауға ойлауға үйрету маңыздырақ, оқушыға белгілі бір білім жиынтығын меңгеруден гөрі, сол білімді үйрену, алу тәсілін меңгеруге қажетті қабілетін дамыту қажет». Бастауыш сыныпта оқушыларды ұйымдастырылған оқу іс әрекетіне тарта білу, олардың білімге құмарту керектігіне баса көңіл бөлді. Оның пайымдауынша, оқушыларды ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу сапалы оқудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілген оқу оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды және бір сарынды және бір бағытта ұзақ жүргізілген іс-әрекет оқушы өміріне шексіз зиянын тигізеді. Сондықтан, әсіресе төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу оқу іс әрекеті барысында әртүрлі әдістер мен формаларды алмастыра отырып қолдану керек. Төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу қоршаған ортамен қатынасының ішкі мазмұнын әр қырынан таныта отырып, оның әрекетінің даму заңдылық-тарын, сол дамудың басты шарты болып саналатын ішкі қайшылықтарын игеруге ұйытқы болады.

Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу стимулы бола отырып, бүкіл тіршілік әрекетінің қозғаушы күші ретінде де қызмет етеді.

Қоғамның дарынды адамдарға деген қажетін қанағаттандыру талабы оқыту, білім беру, белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашыл тұлға қалыптастыру міндетін қойып отыр. Мұғалім оқушының ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, қабілетін дамытуға, баулуда еңбек етеді. Көптеген психолог, педагог-математик мамандар өз еңбектерінде осы мәселені, пікірінде айтып өткен. Педагог-математик ғалымдардың [Фридман Л.М., 1998, с. 204], [Кенжеахметұлы С., 2005, б. 103], [Ақпаева Ә, Лебедева Л., 1994, б. 98], [Оспанов Т., Керемкұлова Г., 2014, б. 88] зерттеулерінде әрбір жаста шығармашылыққа баулуда ерекше қабілет, бейімділік болады екен. Мұғалім төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу үшін мынандай бағыт-бағдар беру керек:

- ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу үшін жағдай туғызу;
- топта өзара ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда қарым-қатынас орнату;
- психологиялық қауіпсіздік, еркіндікпен қамтамасыз ету,
- оқушыларды ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу үйде, ұйымдастырылған оқу іс әрекетте қолайлы жағдай туғызу;
- ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу бағытына оқушыны жүйелі, саналы түрде қалыптастырып отырады;

Осының нәтижесінде төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу өзіндік жолын анықтауға ынтасы оянып, олар-

дың осыған дағдылануы қалыптасады. Әр ұрпақ әлеуметтік-экономикалық жаңарулар тұсында ұрпақтың қол жеткізген жетістіктерін меңгерумен қатар, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді. Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу деген тұрақты да жоғары қызығушылығын білдіретін, шығармашылық қабілетті қалыптастырудың органикалық бірлігінде көрінетін, оған бір немесе бірнеше әрекет түрлерінде прогрессивті, жеке мәнді шығармашылық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін мотивациялық-шығармашылық белсенділік тән - тұлға. Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу - бұл оқушылардың қызығушылығын барынша қалыптастыру, яғни олардың ой өрісін дамыту, өз бетімен жаңа білімді іздеп табуға және оны еркін игеруге үйрету. Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу туралы Ресей ғылымдарының тұжырымды ұсыныстарымен пікірлері бар. Мұғалімнің теориялық дайындығы педагогикалық шеберлігі, білімдарлығы оқушыларды дамытудың шешуші құралдарының бірі.

Төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу мұғалімнің ең үлкен міндеті. Оқушыларды ізденушілік-зерттеуге баулуда бағыт-бағдар беріп отыру қажет. Бастауыш сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда жеке дара емес бүкіл топ ұжымы жағдай жасау керек. Ұжымда төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу үшін мұғалімнің тәжірибесі, білімі аса қажет.

Мұғалімнің оқыту мен тәрбиелеу процесінің бірлігін жасауы, оқушыны дұрыс дамытумен қалыптастырудың шарты. Сондықтан оған айрықша мән береді. Бұл тұста оқыта отырып тәрбиелеу деп отырғанымыз оқытуға сәйкес оқушының дүниеге көзқарасын, имандылығын және еңбек етуге бейімділігін т.б. қалыптастыру. Мысалы: оқушының дүниеге көзқарасын қалыптастыру, өзін қоршаған заттар туралы ғылыми негізде білім алуына көмектеседі.Олардың идеяларының мәні мына төмендегіге саяды:

Сурет 1- Ресей ғалымдарының тұжырымды ұсыныстары

Сонымен төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда, үйрету үшін қажетті жағдайлардың мазмұны:

- мұғалім ең алдымен, топта шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін оқушының назарын бір нәрсеге бағыттауы керек. Яғни оқушылардың назарын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда арнаға бұру үшін үнемі (елеусіз болса да) шығармашылық тапсырма міндеттер, жаттығу, ойын түрлерін ұсынған жөн.
- ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда оқушыға ұсынудың жолын, әдіс-тәсілін білу керек;
- төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда ойын тапсырмалардың мазмұны жеткіншектердің жас ерекшелігіне, қызығушылығына үйлесуі керек;
- тапсырма-міндетпен танысқаннан кейін оқушы жұмысқа кіріседі.

Сонымен төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда оқу іс әрекеті барысында қалыптастыру өзіндік ізденіс арқылы сан қырлы білім алу ретінде қарастырылады. Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу күрделі үрдіс болғандықтан мұғалім мен оқушының бірлесіп жасайтын тиімді, сапалы әрекетін қажет етеді. Оқу үрдісі оқушылардың ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу негізінде жүзеге асады, ал ізденушілік-зерттеу жұмыстрына баулу оқу үрдісінде қалыптасады. Ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулуда ең жоғарғы көрініс оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білу болып табылады. Оқушыларды зерттеу жұмыстарына баулу белсенділік қабілеттер арқылы көрініс табады. Ол көріністер адамның қасиеттерінің синтезі, психологиялық ерекшеліктері, жеке қасиеті немесе адамның психологиялық қасиеттерінің жиынтығы ретінде айқындалуда. Оқу үдерісің тиімділігі төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, ізденісіне қатысты десек, бұларды қамтамасыз ететін іс-әрекет барысында оқушының ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу қасиетін қалыптастыру болып табылады. Білім беруді басқару-

дағы әр түрлі жүйелеуді жою мен жүзеге асыруда оқушының білімге деген танымдық іс-әрекеті ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, ынталылығын қалыптасуы керек. Осы орайда көптеген ғалымдар оқушының ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу барысында ынталылықты Егеменді ел болған халқымызды бүгінгі таңда дүр сілкіндіріп жаңаша серпіліс танытып отырған-білім беру жүйесіне көптеген талаптар, жүйелі мақсаттар қойылып отыр. Әрбір мұғалімнің басты міндеті оқушының жеке басының, қасиеттерінің, ізденіс, зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін танымдық қызығушылығын қалыптастырып талантын ашу көзделуде.Төменгі сынып оқушыларын ізденушілік-зерттеу жұмыстарына баулу, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға практикалық әрекеттерге дайын болуға, танымдық қызығушылығын қалыптастыруға баули білу мұғалімнің шеберлігінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Әлеуеттік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. // Егемен Қазақстан. Астана, 2012ж, 28 қаңтар.
2. Сулейменова Р.А. Организационно-технологические основы ранней коррекционной педагогической помощи детям с ограниченными возможностями (на материале РК): автореф. дис.д.пед.наук:. 13.00.01.,13.00.03. – Москва, 2001. 50-с .
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва, 1996. :Педагогика. 301-с.
4. Бабанский Ю.К. Выбор методов обучения в средней школе. – Москва, 1998. 320-с.
5. Фридман Л.М.Учитесь учиться математике. – Москва, 1998. «Просвещение». 225-с.
6. Кенжеахметұлы С. Шығармашылық қабілеттерін дамыту. Қазақстан мектебі. Алматы, 2005. Б.152.
7. Ақпаева Ә., Л.Лебедева. Формирование личности школьника. – Москва, 1994. Педагогика. 117-с.
8. Оспанов Т., Керемкұлова Г. Математика. Оқу әдістемелік құрал. –Алматы, 2014. Б.136.

ӘОЖ 911.3:33 (574)

САРБАЛИНА АРАЙЛЫМ БАУЫРЖАНҚЫЗЫ
филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

ИСКАКОВА ЖАДРА АФМУХАНБЕТОВНА
2 курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ҮЛГІЛІК БАҒДАРЛАМАҒА СӘЙКЕС ОҚУЛЫҚТАРДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Түйін. Мақалада әдебиетті оқытуда жаңа инновациялық технологиялардың қаншалаықты маңызды екендігі сонымен қоса, педагогтың тұлғалық және кәсіби құзіреттілігі жайында сөз болады. Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты - оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті.

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңестігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістеге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша білім беруде тың талпыныстар пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі манызды мәселелердің бірі.

Түйінді сөздер: жаңартылған білім беру, реформа, оқу нәтиже, инновация, жаһандану, кәсіби құзіреттілік, ұлттық құндылық, рухани әлем, ұлттық таным.

Резюме. В статье речь пойдет о том, насколько важны новые инновационные технологии в преподавании литературы, а также о личностных и профессиональных компетенциях педагога. Понятно, что единственным условием осознанного и качественного получения образования современным молодым поколением является внедрение новых инновационных технологий в образовательный процесс в учебных заведениях.

В настоящее время в суверенной стране создается новая система образования, направленная на вхождение в мировое образовательное пространство. Это связано с существенными изменениями в учебно-воспитательном процессе. Это связано с тем, что изменилась парадигма образования, обновилось содержание образования, появились новые подходы, новые устремления в образовании. Одной из проблем является овладение педагогами научно-педагогическими основами инновационной деятельности учителей в воспитании и образовании в соответствии с требованиями общества.

Ключевые слова: обновленное образование, реформа, результат обучения, инновации, глобализация, профессиональная компетентность, национальные ценности, духовный мир, национальное познание.

Summary. The article will discuss the importance of new innovative technologies in teaching literature, as well as the personal and professional competencies of the teacher. It is clear that the only condition for a conscious and high-quality education for the modern young generation is the introduction of new innovative technologies in the educational process in educational institutions.

Currently, a new education system is being created in a sovereign country, aimed at entering the world educational space. This is due to significant changes in the educational process. This is due to the fact that the paradigm of education has changed, the content of education has been updated, new approaches and new aspirations in education have appeared. One of the problems is that teachers master the scientific and pedagogical foundations of innovative activity of teachers in education and training in accordance with the requirements of society.

Keywords: updated education, reform, learning outcomes, innovation, globalization, professional competence, national values, spiritual world, national knowledge.

КІРІСПЕ

Білім мен ақпарат дамыған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік

білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазақстанның мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек» деп көрсетілген. Қазақстанда білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстандық білім беру жүйесін жақсарту үшін, ең алдымен педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, біліктілігін дамыту бағытына үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер мен жаңалықтар мұғалімнің өткені мен бүгіні, келешегі мен болашақ жайлы ойланып, жаңа идеялармен жұмыс жасауға негіз болады.

Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

«Жаңартылған білім беру бағдарламасының ең негізгі мақсаты - білім алушылардың оқу нәтижелерін жетілдіру болып табылады. Орта білім мазмұнын жаңартудың көптеген компоненттері, соның ішінде мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы осы мақсатқа бағытталған» [Жанпейісова М., 2002, 26 б.]. Жаңа бағдарлама бойынша жаңаша көзқарас қалыптасып, білім деңгейі биікке көтеріліп келеді. Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа технологияларды енгізу күннен-күнге басты талапқа айналып, осы әдістерді жетілдіре түсу қажеттігі күшейіп келеді. Мұғалімнің шеберлігі қандай жоғары болса да, мұғалім оқушының өз белсенділігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді. Оқушының тұлға ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. «Заманауи қоғамның зиялы азаматына білім беру - сана әлеуеті жоғары дамыған, сын тұрғысынан және жаңашыл ойлай білетін, рухы мықты, өз білімін қоғамның алға басуына жұмсай алатын адамды тәрбиелеу. Өз білімінің нәтижесінде оқушы бойында сын тұрғысынан ойлау, білімін шығармашылықпен пайдалана білу, зерттеушілік дағдылары, АКТ дағдылары, топта және жеке жұмыс істей білуі, тілдік дағдылары, қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шеше білу дағдылары қалыптасады. Мектеп бағдарламасына кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңірек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді» [Бабаев С., 2011, 26 б.]-дейді. Жаңартылған білім беру мазмұны білім салалары бойынша анықталған күтілетін нәтижеге негізделеді. Күтілетін нәтижелер оқушы жұмысы мен оның жетістігін бағалауға мүмкіндік береді, әр оқушының жеке даму траекториясының дамуын нақтылауға жағдай туғызады..

Жаңартылған бағдарламаларда барлық білім беру деңгейлері «Мәңгілік Ел» идеясына негізделген. «Мектептегі білім беру мазмұны академиялық пәндер, зерттеу және сыныптан тыс әрекет, қосымша білім беру негізінде жүргізіледі. Идеяның мазмұны – оқушыларды руханиадамгершілік тұрғыдан, қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, толеранттылық пен ұлтаралық жағдайда қарым-қатынас жасай алуға үйрету болып табылады» [Мирсейтова С., 2011, 93 б.]. Олай болса, тәуелсіз еліміздің үшінші жаңғыру дәуірінде бүгінгі ұрпақтың өмір сүруі үшін қажетті білім дағдыларымен және қасиеттермен қаруландыру - мұғалімдер үшін ынталандырушы күш болып табылады. Жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктері 10 бөлімнен тұратын жаңа құрылымы болып табылады:

1. Пәннің маңыздылығы;
2. Пән бойынша оқу бағдарламасының мақсаты;
3. Үштілділік саясатты іске асыру;
4. Оқыту үдерісіне ұйымдастыруға қойылатын талаптар;
5. Пәнді оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдер;
6. Түрлі мәдениет пен көзқарастарға құрмет;
7. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану құзыреттілігі;
8. Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту;
9. Оқу нәтижелерін бағалау жолдары;
10. Оқудың мазмұны, ұйымдастырылуы мен бірізділігі.

Оқыту процесінде мынадай екі түрлі қызмет жүзеге асады. Бірінші – мұғалімнің оқытуы, екінші – оқушының оқуы. Әдебиетті оқытуда әдіс-тәсілдер мол-ақ, бұрыннан келе жатқан дәстүрлі зерттеу әдісі, өзіндік жұмыс әдісі, мәтінді көркемдеу, мәнерлеп оқудың орны ерекше. Жаңартылған білім мазмұнына сай сабақтарда жүзден астам тәсіл қолданылады. «Қазақ әдебиеті» пәні көркем әдебиетті, әдебиет тарихын, теориясын, сынын қамтиды. Жаңартылған білім мазмұны бағдарламасы да осыған негізделген.

Әйгілі педагог Қанипа Бітібаева өзінің «Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту» атты оқулығында былай дейді: Қазақ әдебиеті пәндік білімнің мазмұны бөлімдерге бөлінген: түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстырмалы анализ, сонымен қатар, дағдыларды қалыптастыратын бөлімшелерден тұрады» [Қанипа Б., 2009, 125 б.]. Бағдарламаның бұл бөлімі пән бойынша мынандай оқу мақсаттарынан тұрады:

1) **Түсіну және жауап беру**: әдеби шығар-

маға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну, әдеби шығарманың жанрлық табиғатын тану, көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау, көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану, ұлттық құндылықтардың маңыздылығын контекстермен үндестіру;

2) **Анализ және интерпретация**: әдеби шығарманың әртүрлі композициялық ерекшеліктерін талдау, автор бейнесінің шығармадағы белгілі бір оқиғадағы көрінісі, шығармадағы көркемдегіш құралдардың орны мен қызметін ашу, көркем шығарма көтерілген мәселелерге талдау жасау арқылы шығармашылық жұмыс жазу, қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ құндылықтарды анықтау;

3) **Бағалау және салыстыру:** шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау, көркем шығармадағы көтерілген мәселелердің жаңашылдығына баға беру, шығарманың идеясын адамгершілік құндылық тұрғысынан талдап әдеби эссе жазу, ғылыми еңбектерді негізге ала отырып әдеби сын жазу.

Оқу мақсаттары:

1. Әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау.
2. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау.
3. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
4. Әдеби шығармадағы екі нәрсені салыстыра суреттеулер мен қарама-қарсы суреттеулерді табу.
5. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
6. Шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
7. Кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалау.
8. Шығармадағы тілдік бейнелеу, суреттеу құралдарының (теңеу, эпитет, ауыспалы мағынадағы сөздер, қайталау, өлең құрылысы) мағынасын анықтау.

Бұл жерде біз алдымен көркем шығармамен танысамыз, берілген үзіндіні оқимыз да әрі қарай талдауға көшеміз. «Қандай жақсы көркем шығарма болса да оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса – бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс-тәсілдерді орнымен қолданады» [Қанипа Б., 2009, 84 б.]. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыруға тырысады. Бұл:

- көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын, ынтазарлығын ояту, жоғары эстетикалық талғам мен қажеттілікті қалыптастыру;
- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем-дағдыларын қалыптастыру;
- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта, жаза білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой-пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу. Әдебиет – ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан көркем шығармадан алынған үзінділерді оқулыққа ендіруде төмендегідей қағидалар басшылыққа алынғанын білеміз:
- Оқушы тілін дамыту негізінде оқырмандық біліктілікті қалыптастыру.
- Оқушылардың тілдік қатынасын коммуникативтік түрде дамыту.
- Ой, ойлану, ойлату.

Оқулықтарда жаңа білім бойынша тапсырмалар Блумның ойлау деңгейлеріне негізделіп жасалаған.

«Блум таксономиясы» теориясы бойынша жаңа сабақты өз бетімен меңгерту тапсырмалары. Оқу мақсаттарын толық қамтуға арналған тапсырмалар оқулықта қамтылған. Мысал ретінде төмендегі Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасын айта кетейін.

Теориясы:

«БІЛУ» мақсатына жету үшін Кім? Не? Қашан? Қандай? Қалай? Не істеді? т.с.с. сұрақтар тапсырмалар шартында болу керек. Сол арқылы оқушылар тақырып бойынша толық ақпаратты меңгереді.

❖Шәкәрім Құдайбердіұлы «Еңлік-Кебек» поэмасын кімнің ақыл-кеңесімен жазған?

❖Абайдың Шәкәрім шығармашылығына тигізген әсері туралы айтып беріңдер.

❖«Еңлік-Кебек» поэмасының оқиға желісі қандай? Хрестоматияда берілген поэманың жалғасымен танысыңдар.

❖Шәкәрімнің «Еңлік-Кебек поэмасында қандай мәселе көтерілген?

Теориясы:

«Түсіну» Неліктен? Не себепті? Не үшін? Неге? т.с.с. сұрақтар оқушының жоғарыда берген жауаптарына қойылады. Сол арқылы ол тақырыпты тереңірек меңгереді.

Теориясы:

❖Шыңғыс тауына Матай елінің келу себебін түсіндіріңдер.

❖Аңға шыққан Кебектің адасуына не себеп болды?

❖Неліктен рубасылар екі жасты өлімге қиды?

Теориясы:

«Талдау» 1.Салыстыр 2. Айырмашылығы неде? 3. Ұқсастығы неде? 4.Тақырыптың басты идеясын жаз сияқты тапсырмалар болу керек. Немесе 1-3 тапсырмаларды Венн диаграммасы арқылы қамтуға болады.

❖Еңлік пен Кебек заманы мен қазіргі заманды салыстырыңдар.

❖Венн диаграммасы арқылы Қыз Жібек пен Еңлік, Кебек пен Төлеген образдарын салыстырыңдар.

Теориясы:

«Жинақтау» Қорытынды шығаруға бағытталған: мазмұнды жүйеле, анықтама бер, кесте, сызба толтыр, сөзжұмбақ, ребус шеш; т.б. сөздер тапсырма шартында болу керек.

Поэманың тақырыбы мен идеясын анықта

Үлгі:

Тақырыбы	Идеясы

Практикасы:

«Қолдану» Оқулықпен жұмыс. Тек қарапайым тапсырмалар орындалады.

Мысалы:

1. Поэманы мәнерлеп, түсініп оқып шығыңдар.
2. Дастанға кіріспе ретінде берілген тарихи оқиғаларға тоқталыңдар.
3. Оқулық пен хрестоматиядағы поэманы біріктіре оқып шығып, «Еңлік-Кебек» дастанының мазмұны бойынша тақырыптық жоспар құрыңдар, сюжеттік-композициялық құрылысына талдау жасаңдар.
4. Дастан кейіпкерлері туралы кесте толтырыңдар:

Үлгі:

Дастан кейіпкерлері	Портреттері	Мінезі	Іс-әрекеті

5. Дастан мазмұны бойынша диалог құрыңдар.
6. Шығармада Кебек пен Еңлік бейнесі қандай көркемдегіш тәсілдер арқылы жасалған? Еңлік бейнесін талдаңдар.
7. Дастанда қазақ халқының қандай салт-дәстүрлері көрініс тапқан?
8. Таңдауларың бойынша шығарманың кез келген үзіндісіне өзгерістер енгізіп, қайта өңдеп жазыңдар.
9. Поэма желісі бойынша кесте толтырыңдар.

Поэмада суреттелген оқиға	Кейіпкерлердің іс-әрекеті

10. Дастан мазмұны бойынша «Әдеби шеңбер» ұйымдастырыңдар:

▪Талқы себепшісі-дастан мазмұны бойынша бес сұрақ құрастырады.

▪Белгілеуші- шығарманың ең маңызды деп санайтын бөлімін анықтайды, ойын дәлелдейді.

▪Байланыстырушы- орын алған оқиғаны өмірмен байланыстырады.

▪Қорытындылаушы-дастанда көтерілген мәселені қорытындылайды.

11. «Сағаң айтар сырым бар» тақырыбында достарыңа хат жазыңдар.

Практикасы:

«Баға беру» Сен қалай ойлайсың? Не істер едің? деген сөздер тапсырма шартында болу керек.

Бұл тапсырмалар оқушылардың жоғарыда алған білімін (теориясы бойынша) және бойында қалыптасқан біліктілігін (практикалық тапсырмалар арқылы) күнделікті өмірде қолдану.

1. Еңлік пен Кебектің өліміне себеп болған жайттар туралы ойларыңмен бөлісіңдепр. Дастан неліктен трагедиямен аяқталады?
2. Дастан кейіпкерлеріне, авторға қандай сұрақтар қояр едіңдер? Автор шешімімен келісесіңдер ме?
3. Кеңгірбайдың орнында қандай шешім қабылдар едіңдер?
4. Егер автор орнында болсаңдер, шығарманы қалай аяқтар едіңдер?
5. Шәкәрім осы поэма арқылы не айтпақ болды? Дастанды оқи отырып, сендер қандай ой түйдіңдер? Пікірлеріңмен бөлісіңдер.
6. «Кейінгілер сөзімді оқыр. Бірі ұнатар, бірі сынап күлер. Сонда менің зарланумен өткенімді түсінер. Дүниенің рахатына сенім жоқ екенін түсінгелі басымды тауға да, тасқа да ұрым, ғаделет іздеп алқынғанымды білер. Қайран қу дүние, барлық арманыма жеткізбесіңді білгем. Әттең! Тағы да әттең! Абай ағам секілденіп «қолымды кеш сермеппін». Ырду – дырдумен, ел ішінің ұсақ – түйегімен, ата жолы деп билікке араласып, алтын уақытымды босқа өткеріппін. Енді амал нешік. Менен кейінгілер қаулап өсіп келе жатқаны ғана көңілге медет. Мен жетпегенге солар жетеді деп үміттенем. Уақытым тарлығынан кейінгі жылдары ойыма келгеннің бәрін, нақ сол сәттегі көңіл күймен қағаз бетіне түсіре бердім. Оным ала да, құла да шыққан болар. Менің бүгінгі жеткенім осы болды. Ақтығыма, қазағыма адалдығыма, оған жарқын күндер тілегеніме сеніңдер, халқым».
7. Шәкәрім ойы туралы пікірлерің қандай?

«Өрмекшінің торы» немесе «Шырмауық» - дәстүрден тыс әдістердің бірі. Оқушылардың тақырыпты қай деңгейде меңгергендігі не болмаса үйге берілген тапсырманы сұрау үшін сыныптағы оқушылар түгелдей шеңбер болып тұрады. Мұғалім қолына бір бума тоқыма жібін алады. Жіптің ұшын қолына ұстап, үй тапсырмасынан бір анықтама немесе ереже айтқан оқушының қолына жіпті бір рет орайды. Келесі жауап берген оқушы да жіптен ұстайды. Осылайша жауап берген әр оқушы қолына жіпті бір рет орай береді. Мұғалімнің қолындағы жіп азайған сайын, шеңбер болып тұрған оқушылардың қолындағы жіп те өрмекші торы секілді шиеленісе береді. Белгіленген мерзімнен кейін әр оқушының қолындағы жіп орауын санау арқылы ол оқушының тақырыпты қаншалықты меңгергендігін білеміз. Бұл әдісті сабақтың басында үй жұмысын сұрағанда немесе бекіту бөлімінде пайдаланған тиімді.

«Фишбоун» әдісінің тиімділігі берілген мәлімет бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын

топтық жұмыста талқылауға, ой қорытуға белгілі бір қорытындыға келуге жетелейді. Қолданылуы: жар қағазға балықтың қаңқасы суретін салып, басына тақырып жазылады. Денесінің жоғарғы жағындағы сызбаларға сұрақтарын, төменгі жағынағы сызбаларға жауабы жазылады. Балық қабырғасының саны жетіден кем болмауы керек, түйінді ой құйрығына жазылады. Қосымша сұрақ туындайтын болса үстінгі және астынғы қабыршақтарға жазады. Бұл әдісті жаңа сабақты өту кезеңінде пайдаланған болатынмын. Әдебиеттік оқу сабағында Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін өткен кезде: балықтың басына тақырып жазылып, денесіне бес асыл істі жазды да нелiктен оны асыл іс деп өз ойларын жазды, ал құйрығына осы өлеңнің негізгі идеясын жазып көрсетті.

«Бес саусақ» әдісі. Мақсаты: Баланың бір-бірiне бес саусақтай бірігуіне ықпал ету

Бас бармақ – басты мәселе

Балалы үйрек – бірлесу

Ортан терек – ойлану

Шылдыр шүмек – шынайылық

Кішкентай бөбек – көңіл-күй ахуалы

Балалар параққа алақандарын қойып, оны жиегімен қаламмен айналдырып өтеді. Осыдан соң олар сабақ туралы мынандай сұрақтарға жауап беріп, салынған саусақтарына жазады:

1**. «Бас бармақ» -** басты мәселе. Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?

2. **«Балалы үйрек»** - бірлесу. Қалай жұмыс жасадым, кімге көмек бердім, кімді риза жасадым?

3. **«Ортан терек» -** ойлану. Мен бүгін білім мен тәжірибе алдым?

4. **«Шылдыр шүмек**» - шынайылық. Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?

5. **«Кішкентай бөбек» -** көңіл-күй ахуалы.

Мен сабақта өзімді қалайша сезіндім?

Бұл әдісті сабақтың қорытынды бөлімінде кері байланыс жүргізгенде тиімді. Өйткені бүгінгі жасаған жұмысына талдау жүргізеді. Келесі жолы қандай өзгеріс енгіземін деп ойланады. Сабақ барысында аталған әдіс-тәсілдерді пайдалану оқушының бойында өз- өзіне сенімділік ұялатады, өзге балаға қарап бой түзеуге ұмтылады, өзін-өзі бағалауы жоғарылайды,өзгені үйрете отырып, өзі көп нәрсені үйренеді, көшбасшылық қабілеттері қалыптасады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе өзіндік пікірде жатыр. Көркем туындыны оқытудың ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушының пікіріне, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешелігі де, күрделілігі де осында.

Көркем туындыны оқу бар да, талдау бар. Талдау оқусыз жүзеге аспайды. Оқу баланың өз еңбегімен, талдау мұғалімнің көмегімен, оның ұйымдастыруы, жобалауы, тиімді жағын ойластыруы арқылы жүзеге асады. Көркем мәтінді оқушы қалай оқып, қабылдайды, қандай ой туады, өз көзқарасын қалай жеткізеді – бұл оқушы мен мұғалімнің бірлескен еңбегінің жемісі болмақ.

Көркем туындыны оқытып, сауатты талдауға қол жеткізу үшін автордың мақсат-мұратын, ойын білдіретін әрбір деталь, көркемдік тәсілді дәл танып, жазушы шеберлігін оқушыға дұрыс таныта білу керек.

Білімді жаңғыртудың басты мақсаты білім беру жүйесінің тұрақты дамуынан және оны XXI ғасыр қажеттілігіне сай қамтамасыз етуден тұрады. Қазіргі таңдағы білім беру саясатының ең бірінші міндеті – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізу әрі оны тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өзекті де, өміршең қажеттілігіне сәйкестендіру. «Білім – дүниенің ең үлкен қазынасы» екенін ескерсек, баланың көркем әдебиетті оқып, өзі талдап, өзі ойлауына, өзі шешім шығаруына жағдай жасайық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Бабаев С., Қазиева К. «Педагогикалық инновациялар мен педагогикалық озат технологиялар – талапшыл мұғалім еншісі» // Бастауыш мектеп. 2011. -№ 4.- 25б.

2.Жанпейісова М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы». Алматы, 2002. - 127 б.

3.Мирсеитова С. «Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері» 2011. - 97 б.

4.Қылышбаева К.Ә. «Әдебиет пәнін шығармашылықпен оқыту – Блум таксономиясының ұтымдылығы». – Астана-2012. – 58 б.

5. Қанипа Б. «Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту», Семей-2007. 149 б.

УДК 378
МРНТИ 14.35.05

САРСЕКЕЕВА ЖАНАР ЕСЕНТАЕВНА
д.п.н.,
профессор Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан

ДЖАБАЕВА ГУЛЬДЕН НУРЛАНОВНА
м.п.н, старший преподаватель,
докторант Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В РАМКАХ АВТОРСКОГО СПЕЦКУРСА

Түйін. Заманауи білім беру жүйесі кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың жоғары деңгейімен болашақ мұғалімдерді даярлауға баса назар аударады. Авторлардың пікірінше, бұл білім беру саласы, ол өзінің де, басқа мәдениеттің де құндылықтарын түсіну қабілетін дамытудың қажетті шарты болып табылады. Авторлар ұсынған «Білім беру ортасындағы кросс-мәдениеттің теориясы мен тәжірибесі» арнайы курсы тек теориялық материалды ғана емес, сонымен қатар студенттердің өзіндік зерттеу жұмыстарын да қамтиды. Бұл арнайы курс кросс-мәдени құзыреттілік пен коммуникацияға байланысты мәселелерді терең және толық зерттеуге ықпал етеді.

Түйінді сөздер: білім беру ортасы, кросс-мәдениет, кросс-мәдени құзыреттілік және коммуникация.

Резюме. Современная система образования делает акцент на подготовку будущих учителей с высоким уровнем сформированности профессиональной компетентности. По мнению авторов, именно сфера образования выступает необходимой предпосылкой развития способности понимать ценности как своей, так и иной культуры. Представленный авторами спецкурс «Теория и практика кросскультуры в образовательной среде» предполагает не только теоретический материал, а также самостоятельную и исследовательскую работу студентов. Данный спецкурс способствует углубленному и более полному изучению проблем, связанных с кросс-культурной компетентностью и коммуникацией.

Ключевые слова: образовательная среда, кросскультура, кросс-культурная компетентность и коммуникация.

Summary. The modern education system focuses on training future teachers with a high level of professional competence. According to the authors, it is the sphere of education that is a necessary prerequisite for the development of the ability to understand the values of both one's own and another culture. The special course "Theory and practice of cross-culture in the educational environment" presented by the authors involves not only theoretical material, but also independent and research work of students. This special course promotes an in-depth and more complete study of issues related to cross-cultural competence and communication.

Keywords: educational environment, cross-culture, cross-cultural competence and communication.

Современная система образования Республики Казахстан в условиях экономических и социокультурных преобразований в обществе в последнее время претерпевает изменения в соответствии с реализацией новой Государственной программы развития образования на 2020-2025 годы. В связи с этим, актуальной остается проблема обоснования педагогических условий построения образовательного процесса, направленного на подготовку профессиональных компетентных кадров, способных применять и реализовывать полученные компетенции в условиях трансформации общества.

Содержание общеобразовательных дисциплин обязательного компонента должны быть направлены на формирование системы общих компетенций, обеспечивающих социально-культурное развитие личности будущего педагога на основе сформированности его мировоззренческой, гражданской и нравственной позиций, а также развивать способности к межличностному и профессиональному общению на государственном, русском и иностранном языках [Государственный общеобязательный стандарт высшего образования Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604].

Вышеуказанные требования Государственного общеобязательного стандарта высшего образования подчеркивают необходимость формирования кросс-культурной компетентности

будущих педагогов, которая является предметом многочисленных исследований, но изучена недостаточно, что свидетельствует об актуальности данной проблемы.

С целью формирования профессиональной компетентности будущих учителей необходим четко организованный образовательный процесс, создание благоприятных педагогических условий, способствующих самореализации личности, отбор и систематизация содержания учебного материала посредством логического структурирования.

Сегодня традиционная образовательная среда, как отмечает А.В. Жожиков «теряет свою эффективность и способность выступать в качестве общественного института социализации, личностного развития и адаптации. Она не в состоянии обеспечить качественное формирование профессиональной компетентности и реализацию непрерывного образования» [Жожиков А.В., 2002, с. 106-108].

А.Д. Еляков в свою очередь считает, что «приоритетной будет высокая степень образованности работников, вызванная новыми обучающими технологиями...». В связи с этим большую роль приобретает престиж квалифицированности и профессионализма, а главное, - творческой активности людей [Еляков А.Д., 2001, с.77-84].

Таким образом, необходима такая образовательная среда, которая будет способствовать развитию самостоятельной инновационно -творческой деятельности с альтернативностью и вариативностью решений в новых информационных условиях.

Сфера образования, бесспорно, является тем пространством, которое может воссоздавать многообразие культур, а также развивать в обучающихся культур формирующую способность рефлексии (т.е. оценку окружающего мира, людей, себя с точки зрения субъекта культуры), которая выступает необходимой предпосылкой развития способности понимать ценности как своей, так и иной культуры.

Наряду с необходимостью постижения сущности родной культуры, сегодня все более актуальным становится формирование кросс-культурной компетентности: это означает развитие способности у будущих учителей воспринимать и понимать иную культуру, причем не просто пережить ее в собственной душе, а уметь проникнуть в чуждые взгляды, верования, убеждения; готовность к межкультурному диалогу, межличностной интеграции, а также готовности к творческой педагогической деятельности [Рощупкин В.Г., 2012, с. 18]

Современная система образования в организации своей деятельности, должна делать акцент на подготовку будущих учителей с высоким уровнем, сформированности кросс-культурной компетентности. Будущее для кросс культурно компетентного педагога заключается не в создании единой общей культуры у своих воспитанников, а в формировании творческой и конструктивной базы для поиска общих коллективных форм жизни, общения и взаимодействия в поликультурном обществе и мировом образовательном пространстве. Для активного межкультурного общения и взаимодействия, продуктивного диалога с представителями других культур (этносов, народов, наций), возникает реальная необходимость современному педагогу быть профессионально готовым к этому, то есть, обладать кросс-культурной компетентностью.

В связи с этим в качестве повышения уровня сформированности кросс-культурной компетентности будущего учителя в учебном процессе был разработан специальный курс «Теория и практика кросс культуры в образовательной среде». Внедрение данного спецкурса позволит сформировать, обобщить, углубить и систематизировать кросс-культурные и другие знания, а также уметь применять полученные знания на практике.

Целью является формирование у будущего учителя кросс-культурного подхода к реализации педагогического процесса в современных условиях глобализации в целях повышения эффективности профессиональной деятельности и применение полученных знаний на практике, владение теорией и практикой кросс культуры в образовательной среде, оперирование методами и способами реализации эффективного диалога культур.

В качестве основных задач курса можно выделить следующие:

- воспитание толерантного отношения к представителям различных культур, развитие навыков сотрудничества в условиях кросс-культурной среды;

- формирование навыков применения норм, правил и стилей коммуникации в практике кросс культуры в образовательной среде;

- овладение навыками анализа конфликтов и пути их разрешения в условиях кросс-культурного педагогического общения.

При разработке спецкурса мы следовали следующим требованиям:

-изучаемый материал построен по методологическому принципу «от общего к частному»;

-содержание выстраивалось в соответствии с основными положениями концепции целостного педагогического процесса;

-учитывался личностно-ориентированный подход;

-учебный процесс был построен таким образом, чтобы аудиторные занятия сочетались с самостоятельной работой обучающегося;

-изучаемый материал подобран таким образом, что способен выявлять субъектный опыт обучающегося, включая предшествующий опыт

обучения по другим предметам учебного плана.

-образовательный процесс должен обеспечивать построение, реализацию, рефлексию, оценку учения как субъектной деятельности.

Таблица 1. Тематический план спецкурса «Теория и практика кросс культуры в образовательной среде».

№	**Наименование темы**	Л	С	СРС
	Теория и практика кросс культуры в образовательной среде как учебная дисциплина	1	1	4
	Понятие культура. Кросс культура	2	1	4
	Коммуникация. Модели коммуникации в практике кросс культуры	3	1	5
	Языковая коммуникация в теории и практике кросс культуры	3	1	5
	Основы теории кросс культуры в коммуникативной практике	3	1	6
	Структура кросс-культурной коммуникации в образовательной среде	3	2	6
	Кросс культурная компетенция и компетентность	2	1	6
	Кросс культура и восприятие. Стереотипы	3	2	6
	Конфликты в практике кросс культуры	3	2	6
	Основные формы кросс-культурной коммуникации в образовательной среде	3	1	6
	Методы обучения кросс-культурной коммуникации в образовательной среде	4	2	6
	Всего: 120	30	15	60

ПРОГРАММА

1. Вводная лекция. Цель и задачи курса. Сущность и становление кросс культуры в теории и практике. Внутрикультурные коммуникации, межкультурные коммуникации, кросс-культурные коммуникации. Виды коммуникации: интраперсональная, межличностная, групповая, массовая, виртуальная, бытовая, политическая.

2. Понятие культура. Кросс культура. Культура - ***система ценностных ориентаций, убеждений, смыслов.*** Подходы к изучению культур: функциональный, критический, объяснительный, инструментальный. Культура как социальный феномен. Социокультурная память (социологический, культурологический, психологический и исторический подходы). Кросс культура. Феномен межэтнической напряженности. Культурная идентичность

3. Коммуникация. Модели коммуникации в практике кросс культуры. Коммуникация. Модели коммуникации по Г.Г. Почепцову: социологические, психологические, семиотические. Современные модели коммуникации. Социальная коммуникация, как осознанная и кооперативная деятельность. Понятие коммуникативной неудачи.

4. Языковая коммуникация в теории и практике кросс культуры. Языковая коммуникация. Языковая компетенция. Сравнения как способ анализа языковой картины мира. Личность и языковая картина мира. Способы изучения языковой картины мира. Гипотеза Сепира – Уорфа. Диалектика языка и культуры в межкультурной коммуникации.

5. Основы теории кросс культуры в коммуникативной практике. Сущность и отличительные особенности кросс-культурной коммуникации. Основные подходы к изучению кросс-культурного взаимодействия. Теория культурных измерений Г. Хофштеде. Теория культурной грамотности Э. Хирша. Культурная грамотность. Теория «Культурного шока» К. Оберга. Модель освоения чужой культуры М. Беннета.

6. Структура кросс-культурной коммуникации в образовательной среде. Основные параметры и контекст кросс-культурной коммуникации. Причины, формы, типы, результаты коммуникации. Основные элементы кросс-культурного коммуникационного процесса. Факторы успеха кросс-культурной коммуникации (отношение к природе, к общению, к времени, пространству, к личной свободе и т.д.) в образовательной среде.

7. Кросс-культурная компетенция и компетентность. Определение понятий «компетенция» и «компетентность», «кросс-культурная компетенция». Кросс-культурная компетентность и ее функции. Четыре уровня кросс-культурной гра-

мотности Р. Хенви. Критерии и педагогические условия формирования кросс-культурной компетентности. Предназначение кросс-культурной компетентности. Толерантность как результат кросс-культурной коммуникации.

8. Кросс культура и восприятие. Стереотипы. Стереотипы поведения. Понятие предрассудков и эталонов поведения. Типы предрассудков и их корректировка. Функции стереотипов в кросс-культуре. Проблемы личности в контексте культуры. Влияние глобализации на характер кросс-культурного взаимодействия.

9. Конфликты в практике кросс культуры. Понятие диалога культур. Понятие конфликта. Типология конфликтов. Проблема конфликта культур в общении. Кросс-культурные стратегии в управлении организацией. Эффективное общение в практике кросс культуры.

10. Основные формы кросс-культурной коммуникации в образовательной среде. Вербальная кросс-культурная коммуникация (диалог, монолог). Кросс-культурные аспекты исследования языка и культуры. Невербальная кросс-культурная коммуникация (***кинесика; такесика; сенсорика; проксемика; хронемика***). Поведенческая невербальная коммуникация. Специфика мимики, вокальной мимики и пантомимики в кросс-культурной коммуникации. Паравербальная коммуникация: сущность и средства.

11. Методы обучения кросс-культурной коммуникации в образовательной среде. Подготовка к кросс-культурному взаимодействию в образовательной среде. Методы подготовки к кросс-культурной коммуникации. Дидактические методы - просвещение, ориентирование, моделирование. Эмпирические методы - тренинг (когнитивный, поведенческий, атрибутивный). ***Общекультурные или культурно-специфические.*** Кросс-культурная сензитивность и методы ее повышения.

Мы считаем, что успешность формирования кросс-культурной компетентности во многом определяется широким спектром применения педагогических технологий, а также самообразованием и самовоспитанием. В нашем случае необходимо делать упор на личностно-ориентированное обучение, и этому будут способствовать особым образом построенные занятия, тренинги, деловые и ролевые игры и т.д.

При разработке данного спецкурса значительное внимание было уделено организации самостоятельной работы студентов, так как СРС является важным условием эффективного усвоения теоретического и практического материала. Также можно отметить, что самостоятельная работа является основной предпосылкой формирования личности исследователя, способной самостоятельно находить и обрабатывать информацию.

Самостоятельная работа студентов является важным элементом процесса обучения, она связана с необходимостью решения задачи в определенный период времени, ограничивая при этом объём и качество передачи знаний и умений студенту. Опыт показывает, что СРС формирует у студентов стратегическое мышление и аналитический метод, развивает самокритичность, а также способствует реализации всех функций образования (образовательной, воспитательной и развивающей) [Зайцев В.С., 2012, с.353].

Самостоятельная работа позволяет хорошо разобраться в изучаемом материале; помогает будущему педагогу вырабатывать свои убеждения и взгляды; воспитывает трудолюбие, творческий подход к делу, целеустремленность, силу воли, самостоятельность мышления и системность в распределении времени; вырабатывает потребность в приобретении и углублении знаний; навыки работы с источниками, приемы и методы общения с людьми для достижения поставленной цели. Самостоятельно выполняя задания, участвуя в групповых мероприятиях, создавая конечный продукт в виде докладов, эссе, будущий педагог вырабатывает у себя определённое отношение к жизни, людям, своей деятельности. [Саудабаева Г.С., Айтбаева М.А., 2019, с.195]. С целью стимулирования интереса студентов к активному участию на семинарских занятиях активизировали их самостоятельную работу: выполнение и написание творческих и исследовательских заданий, групповая работа, работа с источниками и т.д.

Поэтому инновационные педагогические технологии, используемые на семинарских занятиях и СРС (например: применение метода «Think-pair-share», составление кластера «Коммуникация и кросскультура», работа на «гексами» и «ментальной картой», диаграмма Венна, прием «Фишбоун» и др.) будут способствовать активизации деятельности исследовательского характера, креативности, повысят их профессиональный уровень, расширят рамки традиционных методов обучения, стимулируют интерес к занятиям по курсу и сделают учебу осмысленной и эффективной.

Таким образом, содержание и форма изучения данного спецкурса соответствует требованиям, предъявляемым к профессиональной подготовке педагогических специальностей: необходимый и достаточный объем учебного материала, оптимальный объем учебного времени, сочетание основных форм обучения в вузе. Программа спецкурса предполагает и самостоятельную и исследовательскую работу студентов, что способствует углубленному и более полному изучению проблем, связанных с кросс-культурной компетентностью и коммуникацией. Грамотная постановка целей и задач позволит направить усилия студентов на понимание кросс-культурного знания, и создаст реальные условия для формирования у будущих учителей кросс-культурной компетентности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года №1080. Приложение 7 к Приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. – http://online.zakon.kz/.

2. Жожиков А.В. Культура и образование в условиях информационного общества // Информатика и образование. – 2002. – № 9. – С. 106-108.

3. Еляков А.Д. Современное информационное общество // Высшее образование в России. – 2001. – № 4. – С. 77-84.

4. Рощупкин В.Г. Формирование кросскультурной грамотности студентов в процессе обучения в педагогическом университете: Дис. ... канд.пед. наук: 13.00.01. - Самара, 2012. - 63 с.

5. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие.- В 2-х книгах. - Книга-1.- Челябинск, ЧГПУ, 2012 – 411 с.

6. Саудабаева Г.С., Айтбаева М.А. Самостоятельная работа как фактор формирования компетенций студентов //Вестник КазНПУ им.Абая.- Серия «Педагогические науки» - 2019.- №2 (62). – С-190-195.

УДК 14.25.09

САРЫБЕКОВА КАРЛЫГАШ НУРГАЛИЕВНА
кандидат педагогических наук, доцент
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

СПАНАЛИЕВА ГУЛЬНУР ТУРСИМБЕТОВНА
магистр педагогики, старший преподаватель
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Бұл мақалада бастауыш мектептің сабақтарын жаңартылған білім мазмұны бойынша тиімді ұйымдастырудың қағидалары көрсетілген. Жаңа бағдарлама мазмұнына сәйкес ұйымдастырылатын оқыту процесі және ондағы мұғалімнің алатын роліне тоқтай келе, мұғалімдердің сабақтарды дұрыс ұйымдастыруына қойылатын талаптар мен негізгі қағидалар ашылған.

Бастауыш мектептегі математика пәнінің жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктері анықталынған. Жаңа бағдарлама мазмұнынының аясында мұғалімнің сабақтарға дайындалу және оны жоспарлау технологиясының кейбір мүмкіндіктеріне тоқталған.

Түйінді сөздер: жаңартылған бағдарлама, заманауи әдіс-тәсілдер, педагогтың мәртебесі, шиыршық қағидаты, функционалды сауаттылық.

Резюме. В данной статье отражены принципы эффективной организации уроков начальной школы по обновленному содержанию образования. В соответствии с содержанием новой программы раскрыты основные принципы и требования к правильной организации уроков учителями.

Определены особенности обновленных учебных программ по математике в начальной школе. В рамках содержания новой программы учителя остановились на некоторых возможностях технологии подготовки к занятиям и ее планирования.

Ключевые слова: обновленная программа, современные подходы, статус педагога, принцип спирали, функциональная грамотность.

Summary. This article reflects the principles of effective organization of elementary school math lessons based on the updated content of education. In accordance with the content of the new program, the main principles and requirements for the correct organization of lessons by teachers are revealed.

The features of updated educational programs in mathematics in primary school are defined. As part of the content of the new program, teachers focused on some of the features of the technology for preparing for classes and planning it.

Keywords: updated program, modern approaches, teacher status, spiral principle, functional literacy.

Переход на национальную схему образования в условиях современной начальной школы требует гибкого, творческого педагога-исследователя, новаторского учителя, владеющего последними методиками обучения и воспитания, интерактивными педагогическими методами, способного принимать психолого–педагогическую диагностику, избавляться от сложившейся в педагогической деятельности системы обучения и использовать свои методы и приемы в современной практической деятельности.

Организация процесса обучения на основе «Государственного стандарта начального образования», принятого постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2015 года №327, обязывает внедрение обновленных методов и приемов.

С 2016-2017 учебного года учащиеся всех школ страны обучаются по новой системе. По словам экспертов, обновленное содержание образования-это лучшая модель мирового опыта. Обновленная образовательная программа, вошедшая в систему образования страны, - это новая программа, которая полностью удовлетворяет потребности будущего в соответствии с требованиями времени. В период, когда начинает изучать особенности изменений, внедренных в систему образования, шаг за обновленной системой профессионального уровня, понять и освоить возможности обновленной образовательной программы не легко.

Обновляется содержание образования, появился обновленный взгляд. В соответствии с этим, целью учителей является постоянное обновление методов и приемов обучения, овладение информационно-коммуникационными технологиями, умение эффективно использовать их.

На их основе были разработаны инновационные проекты развития образования, которые до сих пор не были достигнуты. В основном, данный вопрос основан на реализации трех приоритетов.:

* новое качество образования;
* новый статус педагога;
* новые методы обучения.

Все эти направления имеют значительную общественно-социальную значимость, перспективную ценность.

Образовательный процесс в начальной школе реализуется в соответствии с нормативно-правовой базой системы образования Республики Казахстан.

Чем отличается содержание обновленных учебных программ по математике в начальной школе:

- обновленная программа обучения разработана на принипе "принцип спирали», в частности, темы постепенно развиваются и усложняются знаниями, умениями, навыками по всем классам.;

- полностью обеспечивает реализацию принципа единства обучения, образования и воспитания;

- предусмотрена реализация вопроса трехъязычия;

- представлена система новых целей и задач обучения в виде полученных образовательных результатов по предметам;

- основана на формировании большого круга знаний, умений и навыков, получаемых по математике: функциональной грамотности и творческой деятельности, критического мышления, проведения исследовательских и проектных работ, эффективного использования ИКТ, овладения современными методами и приемами общения, индивидуальной и групповой работы, умения решать возникающие проблемы и правильно принимать решения:

- наличие тем общего назначения;

- развитие личностных качеств в единстве с широкими навыками на основе особых ценностей: «казахстанский патриотизм и гражданская ответственность», «уважение», «сотрудничество», «сопряжение труда и творчества», «открытость», «поиск и образование на протяжении всей жизни».

Основная цель обновленной образовательной программы, наряду с обновлением содержания образования, требует изучения вопросов внедрения системы критериального оценивания и повышения эффективности применения методов и средств обучения, определения учебных целей в учебных программах для дисциплин. Особенность обновленного образования-критическое мышление, организация исследовательской работы, эксперимент, использование информационно-коммуникационных технологий, коммуни-кативная коммуникация, умение работать в индивидуальной, парной, групповой работе, создавая гармонично благоприятную образовательную площадку. Понимать функциональную грамотность, применение творческих способностей и эффективные методы и приемы для их эффективной реализации. Особенностью обновленной образовательной программы по математике является ее представление по принципу спирали. Гармоничное сочетание учебных целей, задач, компактных занятий по математике [Красноборова А.А., 2010, с.54].

Содержание материалов уроков математики, применяемые методы определяют поставленные задачи:

1. Правильно организованный урок по содержанию образования должен быть следующим::

а) теоретически полностью охвачен, то есть должен быть весь материал, необходимый для обобщения рассматриваемого содержания;

б) содержание теоретических и практических материалов должно быть разным;

б) материал математики должен быть полностью увязан с материалами других дисциплин.

2. Требования к уроку математики с точки зрения методов и приемов на уроке следующие::

а) использование различных методов на одном занятии должно быть сделано с учетом особенностей того же урока;

б) гармоничное чередование методов обучения;

б) методы обучения должны стремиться к организации активной деятельности учащихся в процессе обучения [Сарыбекова К.Н., Сагимбекова П.С., 2019, с.120].

Приведенные выше требования являются основными условиями правильной организации уроков математики в соответствии с требованиями обновленной программы. Но как они должны организовать урок математики в рамках обновленной программы? не может полностью ответить на вопрос: Поэтому на основе этих требований необходимо выработать общие принципы эффективной организации урока математики в рамках обновленной программы.

Первый принцип: создание благоприятного психологического климата на уроке. Учитель должен воспринимать любое занятие как совокупность совместной деятельности его самих и учащихся. Для того, чтобы урок был результативным, должны быть установлены хорошие отношения между учителем и учениками, основанные на взаимном сотрудничестве. Основными показателями сотрудничества являются:

1) чувствовать внутренний мир ребенка.

2) знать индивидуальные, возрастные и психологические особенности каждого учащегося.

3) старайтесь смотреть на каждого ребенка как на взрослого и общаться с ним.

4) показывать успехи и достижения ребенка, а не недостатки личности.

5) знать уровень математической подготовки каждого учащегося и вести к нему соответствующие отношения.

6) чувствовать, что результативность урока

зависит не только от учителя, но и от деятельности, которую непосредственно выполняет ученик, и т. п.

Второй принцип: обеспечить мотивацию учащихся к предмету математики. Для этого учитель должен постоянно пробудить интерес к предмету математики путем умелого сочетания педагогической этики и юмора, увлечения учащихся, рассказывая некоторые интересные ситуации.

Третий принцип: строгое соблюдение педагогической этики и правильное поведение учащихся. У учителя должно быть много таких качеств, как внимательность, наблюдательность и справедливость, доверие к ученикам, терпимость и терпение. Учитель должен подотчетен своему слову, акцентировать внимание на том, что выразительность речи является логичным и стилем.

Четвертый принцип: четкое определение цели и задач урока. Ученик должен четко знать, какая цель предусмотрена на уроке. В ходе урока рассматривались вопросы взаимооценки учащихся и вопросы интересного проведения урока путем создания ситуации друг с другом. Это способствует формированию у учащихся осознанного отношения к уроку, учебному материалу.

Пятый принцип: учитель глубоко осознает содержание математического материала, детально проанализирует содержание учебного материала, в соответствии с поставленными на урок целями и познавательными возможностями учащихся, обращает внимание на то, что предлагаемые задачи вызывают интеллектуальные затруднения учащихся, но его сложность может быть решена учащимися через самостоятельный поиск.

Шестой принцип: следует соблюдать, что в зависимости от отсчета, выносимого в классе, она должна быть полностью выполнена самостоятельно или позволить ученику передать ее отличному ученику, а ученику получить возможность скопировать готовую вещь. Напротив, перед учащимися необходимо часто создавать проблемные ситуации и создавать благоприятные условия для самостоятельного решения учащимися.

Седьмой принцип: каждый ученик должен следить за тем, чтобы он активно посещал занятия. Учащиеся, которые не успевают имеют слабый уровень подготовки и низкий уровень мотивации к занятиям, не обращая внимания на учащихся, которые быстро выносят задачи, также должны находиться под пристальным вниманием учителя. Для этого педагог должен стремиться работать в активном темпе, а также рационально использовать методы и приемы, способные повысить ритмичность учащихся.

Принцип восьмой: необходимо рационально использовать современные информационно-коммуникационные технологии обучения. ИКТ повышает производительность работы на уроке, способствует эффективному использованию времени, совершенствует процесс занятий.

Принцип девятый: постоянно отслеживать математическую подготовку учащихся, а также систематически проверять и оценивать математические знания. Здесь необходимо тщательно учитывать успеваемость учащихся по предмету и постоянно искать пути устранения имеющихся проблем у некоторых учащихся.

Десятый принцип: необходимо постоянно обращать внимание на развитие познавательных, логических и творческих, исследовательских способностей учащихся.

Одиннадцатый принцип: определяется уровень усвоения материала, пробелов знаний посредством самоконтроля учащихся, проверки учителя, текущего и промежуточного проверок и т. д. Необходимо провести дополнительные работы, каждый ученик должен получить образование по своим способностям.

Двенадцатый принцип: ученик должен достичь определенного результата самостоятельно или с помощью учителя. Ученик получает от учителя задания в письменном виде, в котором говорится, что запомнить, что писать, где найти, как эффективно действовать, что знать. Учащимся могут быть использованы учебники, дополнительная литература, таблицы, схемы, рисунки, технологическое оборудование, устные средства.

Принцип тринадцатый: при задании на дом необходимо учитывать случаи, когда учащимся не следует подвергать чрезмерной нагрузки. При задании по математике необходимо дать краткие указания по выполнению домашнего задания и следить за получением домашнего задания из электронного дневника.

Принцип четырнадцатый: преобразование урока учителем должно быть правильно сочетано с записью учащихся. При этом учитель должен эффективно использовать классную доску, правильно писать на доске и требовать от детей. Надписи на доске должны быть написаны таким образом, чтобы они были правильно видны. Написание в нем должно быть как крупным, так и четким, так и аккуратным. Особенно важно уделять особое внимание правильному написанию цифр и математических символов на доске.

Принцип пятнадцатый: урок математики обязательно должен быть подведен до звонка. Здесь учитель должен рассказывать о выполнении поставленной перед уроком цели, оценивать знания учащихся по формирующим оценкам, поощрять учащихся, активно посещающих занятия, а также отметить тех, кто не заинтересован в занятии [Сарыбекова К.Н., Сагимбекова П.С., 2019, с.100].

Эти принципы должны быть всесторонне

учтены при подготовке и планировании урока математики учителем начальных классов. В заключение, указанные выше принципы являются условием эффективного планирования и качественного проведения урока математики.

В работе эксперимента приняли участие 40 студентов Таразского регионального университета имени М.Х.Дулати, обучающихся по образовательной программе «Педагогика и методика обучения в начальной школе».

По нашему исследованию было отмечено, что подготовка учителей начальной школы к занятиям по обновленной программе ведется последовательно.

Для определения такой репродуктивной деятельности учителя начальной школы были заданы следующие вопросы::

1) Почему вы думаете, с чего начать подготовку к уроку?

2) Какие трудности возникают в выборе новой методики?

3) чем вы можете руководствоваться при подготовке к занятию при выборе новой методики обучения?

4) какую самооценку вы оцениваете при выборе новых методов обучения?

В результате проведенного анкетирования учителя в основном готовятся к занятиям, останавливаются только с составлением плана занятий, в том числе большинство (54%). 38 % учителей заранее продумывают методы обучения. Известно, что только 8% учителей будут готовиться к окончательному уроку.

"Какие трудности встречаются в новой программе обучения?"в ходе анализа ответа на вопрос, большинство учителей показали, что не хорошо знакомы с технологией обучения. В качестве основных трудностей были испытаны трудности в организации дифференцированного обучения, использовании развивающих технологий обучения. Структура урока в технологии развивающего обучения сравнительно выражена в отличие от традиционно сформированной структуры урока, теоретически обоснована, что структура урока в основном делится на три больших этапа. Указанные этапы можно указать следующим образом:

1 этап. Ориентация-мотивационная (10 минут)

2 этап. Операционно-исполнительская (20 минут)

3 этап. Рефлексивно-оценочная (5 минут)

Задания на дом (5 минут)

На вопрос «Чем вы можете руководствоваться при выборе новой методики обучения?» большинство учителей ответили: "Учитываем только содержание учебного материала".

Необходимо оказывать системную научно-методическую помощь учителям средних школ, осуществлять контроль за их работой, давать дополнительные консультации по полноценному использованию практических возможностей инновационной деятельности, ориентироваться на процесс формирования исследовательских умений учителей, развития педагогического мышления.

Реализация целей и задач диагностики деятельности учителя по подготовке к уроку, позволяет не только планировать и разрабатывать алгоритм деятельности учителя, но и прогнозировать трудности, с которыми сталкивается в соответствии с особенностями новизны.

На диагностическом этапе были проведены: исследование готовности учителя к уроку, анализ трудностей учителей с использованием новых методик в учебном процессе; определение инновационных методик, применяемых в средней школе, анкетирование учителей средних школ, установление измерительной оценки ожидаемого результата, определение уровня формирования инновационной деятельности учителей средней школы.

Репродуктивный уровень-(уровень восприятия деятельности, знаний до заданного рубежа) проявляет устойчивый подход к педагогическим новизнам, удовлетворенность педагогической деятельностью.

Эвристический уровень-характеризуется в целом идеей, устойчивым сознательным внедрением новизны. Учитель ищет новых подходов к решению педагогических задач, изобретений. Деятельность учителя в обеспечении внедрения инноваций занимает особое место обратная связь, эмпатия.

Творческий уровень-(уровень способностей, направленных на создание новых) инновационная деятельность характеризуется высокой ступенчатой результативностью. В инновационной деятельности педагога появляются творческая активность, импровизация, педагогическая интуиция, оригинальные авторские взгляды в воспитании ребенка.

В нашем исследовании правильная организация подготовки учителей средней школы к уроку, методы сравнения до и после экспериментального знания использования инновационной деятельности в учебном процессе были проверены по итогам контроля, проведенного в конце каждого этапа, методом анкетирования.

Поэтому предлагаемые нами принципы позволяют сделать вывод, что в качестве потенциала можно сформировать методическую, творческую, инновационную деятельность начальной школы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бастауыш мектептегі математиканы оқыту: Учеб.пособие для вузов /Сарыбекова К.Н., Сагимбекова П.С. Таразскийй гос. пед. ун-т. – Тараз, 2019. – 206 с.

2. Государственные общеобязательные стандарты начального образования. Постановление № 327 от 25 апреля 2015 года. - Астана, 2015.

3. Интегрированная модель критериального оценивания. /Методические рекомендации. АОО "Назарбаев Интеллектуальные школы". -Астана, 2014. -35 с.

4. Критериальное оценивание в школе: Учеб.пособие для вузов /А.А. Красноборова; Пермский гос. пед. ун-т. – Пермь, 2010. – 83 с.

5. Руководство по критериальному оцениванию для учителей начальной школы. «Назарбаев Интеллектуальные школы". - Астана, 2015.-32 с.

ӘӨЖ 373.13:51(574)

СЕИТОВА САБЫРКУЛЬ МАКАШЕВНА
п.ғ.д., профессор
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., Қазақстан

КУСАИНОВА НАЗЕРКЕ АЙДЫНКЫЗЫ
«Математика» мамандығының 2 курс магистры
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., Қазақстан

ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ДӘЛЕЛДЕУДЕ ТУЫНДЫНЫ ҚОЛДАНУ

Түйін. Мақалада мектеп курсында қарастырылатын теңсіздіктерді классификациялап,түсіндірме берілген.Сол сияқты теңсіздіктерді дәлелдеудің тиімді жолдарының бірі функция туындысын қолдану туралы айтылған. Сонымен қатар теңсіздіктерді дәлелдеуде функция туындысын қолдануға мысалдар келтіріліп, оның тиімділігі әдістемелік тұрғыдан негізделінген.

Түйінді сөздер: теңсіздіктер, теорема, дәлелдеулер, функция, туынды, график.

Резюме. В статье классифицируются и объясняются неравенства, обучаемые в школьной программе. Одним из наиболее эффективных способов доказательства неравенства является использование производную функций. Даны примеры с использованием производную функции для доказательства неравенства, и его эффективность методологически обоснована.

Ключевые слова: неравенства, теоремы, доказательства, функции, производные, графики.

Summary. The article classifies and explains the inequalities taken into account in the school curriculum. One of the most effective ways to prove inequality is through product use. There are also examples of using the product to prove inequality, and its effectiveness is methodologically substantiated.

Keywords: inequalities, theorems, proofs, functions, derivatives, graphs.

Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық.

(Абай Құнанбаев)

Қазіргі заман математика ғылымының өте кең жан-жақты тараған кезеңі.Тіпті ғылымның математиканы қолданбайтын саласы жоқ деп толығымен айтуға болады. Техникада, медицинада, физикада, биологияда және т.б. ғылым салаларында математика өте қажет.

Жалпы білім беретін орта мектеп математика бадарламасында «Оқушылардың математикаға ынтасын арттыру мұғалімнің негізгі мақсаты болып табылады» деп атап көрсетілген(1). Мектеп математика курсында қарастырылатын теңсіздіктерді дәлелдеудің тиімді, оқушылардың математикаға деген қызығушылығын тудыратын бір әдісін көрсетейік.Алдымен мектеп математика курсында қарастырылатын теңсіздік түрлерін классификациялап ,оларға төмендігідей түсіндірме берейік:

Бөлшек –рационал теңсіздіктер.

Анықтама.

$$\frac{A_1(x)}{B_1(x)}+\frac{A_2(x)}{B_2(x)}+\cdots+\frac{A_n(x)}{B_n(x)}>F(x)$$

түріндегі теңсіздіктер бөлшек-рационал теңсіздіктер деп аталады. Мұндағы $A_1(x), A_2(x), \dots, A_n(x)$; $B_1(x)\neq 0, \dots, B_n(x)\neq 0, F(x)$- бүтін рационал функциялар.

Айнымалысы модуль таңбасы астындағы теңсіздіктер. Нақты санның модулі астындағы теңсіздік (абсолютті шамасы) деп (*|x| деп белгіленеді*) егер ол теріс емес болса осы санның өзін, ал ол егер теріс болса қарама-қарсы таңбамен алынған мәнін атайды:

$$|x|=\begin{cases}x, \text{егер } x\geq 0\\ x, \text{егер } x<0\\ 0, \text{егер } x=0\end{cases}$$

Иррационал теңсіздіктер. . $\sqrt{f(x)} < a$; $\sqrt{f(x)} > \sqrt{g(x)}$; $\begin{cases} f(x) > g(x) \\ g(x) \geq 0 \end{cases}$ түрндегі теңсіздікті, яғни белгісізі айнымалы түбір таңбасының астында болып келген теңсіздіктер.

Көрсеткіштік теңсіздіктер. Құрамында ең болмағанда бір көрсеткіштік функциясы бар теңсіздікті көрсеткіштік теңсіздік деп атайды.

Теорема. Егер $0 < \alpha < 1$ болса, онда $a^{f(x)} > a^{g(x)}$ теңсіздігі $f(x) > g(x)$ теңсіздігімен мәндес.

Параметрлі теңсіздіктер және анықтамалары. Анықтама. Құрамында параметрі бар бір белгісізді теңсіздіктер деп $f(x, a, b, c, \dots, k) > \varphi(x, a, b, c, \dots, k)$ түріндегі теңсіздіктерді айтады. Мұндағы $a, b, c, \dots, k$- параметрлер, ал х – нақты айнымалы шама.

Логарифмдік теңсіздіктер. $log_a f(x) > log_a g(x), (a > 0, a \neq 1, f(x) > 0, g(x) > 0)$ түріндегі теңсіздікті, мұндағы $f(x), \varphi(x)$ функцияларының ең болмағанда біреуі логарифмдік функция болса, логарифмдік теңсіздік деп атайды.

Тригонометриялық теңсіздіктер. Тригонометриялық функиялар арқылы берілген теңсіздіктерді тригонометриялық теңсіздіктер деп атайды.

$$\sin x > a, \cos x < a\,, tgx > a, ctgx < a$$

$$sinx \leq a, cosx \geq a, tgx \leq a, ctgx \geq a,$$ т.с.с.

ц

$$f\,"(x) \; > \; 0, x \in (a; b)$$

теңсіздігі орындалсын, онда кез келген

$$x_1, x_2, \in (a; b), x_1; 0 < x_2$$

нүктелері үшін

$$f'(x_2) - f'(x_1) = f'(x_0) \cdot (x_2 - x_1),$$
$$x_1 < x_0 < x_2.$$

Мұнда

$$f'(x) > 0, x_2 - x_1 > 0$$

болғандықтан

$$f'(x_2) - f'(x_1) > 0$$

немесе

$$f'(x_2) > f'(x_1)$$

теңсіздігі әрбір

$$x_1, x_2, \in (a; b), x_1 < x_2$$

нүктелері үшін орындалатынын көреміз. Яғни $f'(x)$ функциясы (a;b) аралығында өспелі болады. Екінші теоремаға да дәл осылай, тек қарама-қарсы таңбаны қолданамыз.

1-мысал. $0 < x < \frac{1}{2}$ болғанда

$$2x + \frac{1}{x^2} > 5$$

теңсіздігінің дұрыстығын дәлелдейік.

Шешуі: $f(x) = 2x + \frac{1}{x^2}$ функциясын қарастырып, туындысын табамыз:

$$f'^{(x)} = 2 + \frac{1}{x^3} = \frac{2(x^3 - 1)}{x^3}.$$

(0;1) интервалында $f'(x) < 0$ болатынын ескереміз, демек, осы интервалда $f(x)$ өспелі болады. Сондықтан $0 < x < \frac{1}{2}$ болғанда $f(x) > f\left(\frac{1}{2}\right)$ дұрыстығына көз жеткіземіз. Бірақ $f\left(\frac{1}{2}\right) = 2 \cdot \frac{1}{2} + \frac{1}{(\frac{1}{2})^2} = 5$

болады.

Сондықтан, $f(x) > 5, \dots, 2x + \frac{1}{x^2} > 5$, және басқалары осы жолмен анықталады.

2-мысал. $\alpha < \beta$ боғанда

$$\alpha + \cos\alpha < \beta + \cos\beta$$

дәлелдейік.

Шешуі. $f(x) = x + \cos x$ функциясын қарастырып, оның туындысын табамыз: $f'^{(x)} = 1 - \sin x$.

$f'(x) \geq 0$ боатынын аңғара отырып, $f(x)$ функциясы барлық сандар тізбегінде өсетінін анықтаймыз. Демек, $\alpha < \beta$-дан шығады келесі:

$f(\alpha) < f(\beta)$, т. с. с. $\alpha + \cos\alpha < \beta + \cos\beta$.

3-мысал. х-тың барлық мәнінде

$$x^5 + (1 - x)^5 \geq \frac{1}{16}$$

теңсіздігін дәлелдейік.

Шешуі. $f(x) = x^5 + (1 - x)^5$ функциясын қарастырамыз және оның экстемум нүктелерін анықтаймыз:

$$f'(x) = 5x^4 - 5(1 - x)^4 = 5(x^2 - (1 - x)^2)(x^2 + (1 - x)^2) = 5(2x - 1)(2x^2 - 2x + 1)$$

$x=\frac{1}{2}$ болған кезде $f'(x)=0$. Функцияның басқа нүктелері жоқ ($2x^2-2x+1=0$ теңдеуі түбірі бола алмайды). $x<\frac{1}{2}$ болған кезде $f'(x)<0$ болады, ал $x>\frac{1}{2}$ болған кезде $f'(x)>0$, демек, $x=\frac{1}{2}$ – функцияның минимум нүктесі болады. Үзіліссіз функцияның басқа экстремум нүктелері жоқ болса, онда $f\left(\frac{1}{2}\right)$- функцияның ең кіші мәні. Жане

$$\mathrm{f}\left(\frac{1}{2}\right)=\left(\frac{1}{2}\right)^5+\left(\frac{1}{2}\right)^5=\frac{1}{16}$$

Сонымен, $f(x)\geq\frac{1}{16}$, т. с. с. $x^5+(1-x)^5\geq\frac{1}{16}$ екендігі дәлелденеді.

4-мысал. Тепе-теңдікті дәлелдеу:

$$3arctgx+arcsin\frac{2x}{1+x^2}=\begin{cases}\pi, x\geq 1\\ -\pi, x\leq -1\end{cases}$$

Функцияны қарастырайық

$$f(x)=3arctgx+arcsin\frac{2x}{1+x^2}$$

Біз табамыз $,f'(x)=3\frac{1}{1+x^2}+\frac{1}{\sqrt{1-\frac{4x}{(1+x^2)^2}}}\cdot\frac{3(1-x^2)-4x^2}{(1+x^2)^2}=\frac{2}{1+x^2}+\frac{1+x^2}{\sqrt{(1+x^2)^2-4x^2}}\cdot\frac{2-2x^2}{(1+x^2)^2}==\frac{2}{1+x^2}+\frac{1+x^2}{\sqrt{1+2x^2+x^4-4x^2}}\cdot$

$\frac{2-2x^2}{(1+x^2)^2}=\frac{2}{1+x^2}\cdot\left(1+\frac{1+x^2}{\sqrt{1-2x^2+x^4}}\right)==\frac{2}{1+x^2}\cdot\left(1+\frac{1-x^2}{\sqrt{(1-x^2)^2}}\right)=\frac{2}{1+x^2}\cdot\left(1+\frac{1+x^2}{\sqrt{(1-x^2)^2}}\right)=\frac{2}{1+x^2}1+\left(1+\frac{1+x^2}{|1+x^2|}\right)=0,|x|>1$

Бұдан шығады, $|x|>1$ үшін $f(x)=c$ $(c-\text{константа})$. С-ны табу үшін функцияның үздіксіздігін табамыз.

$$f(x)=3arctgx+arcsin\frac{2x}{1+x^2}$$

Барлық сандық осьте және теңдеуде

$$f(1)=3arctg(1)+arcsin\frac{2}{1+1^2}=2\frac{\pi}{4}+\frac{\pi}{2}=\pi$$

$$f(-1)=3arctg(-1)+arcsin\frac{2\cdot(-1)}{1+(-1)^2}=-2\frac{\pi}{4}-\frac{\pi}{2}=-\pi$$

Бұл тепе-теңдік дәлелденді.

Тепе-теңдікті дәлелдеудің бұл әдісі кейбір басқа тепе-теңдіктерді дәлелдеуде қолдануға болатын жеке, өзіндік сипатқа ие.

5-мысал. $0<a\leq b$ шартын қолдана отырып

$$\frac{b-a}{b}\leq ln\frac{b}{a}\leq\frac{b-a}{a}$$

теңсіздігін дәлелдейік.

Шешуі. $f(x)=lnx$ логарифмдік функциясын қарастырамыз және оған $[a;b]$ кесіндісінде Лаграндж формуласын қолданамыз:

$$\frac{f(b)-f(a)}{b-a}=f'(\delta),\delta\in(a,b)$$

Анықтай келе,

$$\frac{lnb-lna}{b-a}=\frac{1}{\delta},$$

$$ln\frac{b}{a}=(b-a)\frac{1}{\delta}$$

$\delta=b$ болған кезде, бұл теңдіктің оң жағы минималды, сәйкесінше, $\delta=$ a болған кезде максималды. Сондықтан дәлелдеу керек болған екі теңсіздікті аламыз:

$$\frac{b-a}{b}\leq ln\frac{b}{a}\leq\frac{b-a}{a}.$$

6-мысал. 100^{102}немесе 102^{100} үлкен екендігін анықтайық.

Шешуі: $f(x)=\frac{lnx}{x}$ функциясын қарастырамыз. Оның туындысын табамыз:

$$f'(x)=\left(\frac{lnx}{x}\right)'=\frac{(lnx)'x-lnx\cdot x'}{x^2}=\frac{\frac{1}{x}x-lnx}{x^2}=\frac{1-lnx}{x^2}.$$

Көріп тұрғанымыздай, $x>e$ болған кезде теріс болады. Олай болса , $x>e$ болған кезде $f(x)$ функциясы кемімелі болады, сәйкесінше,

$$\frac{ln100}{100}>\frac{ln102}{102}$$

қатынасы да орындалады. Бұл жерден шығады

$$102ln100>100ln102\ \rightarrow\ 100^{102}>102^{100}.$$

7-мысал. $x \neq 0$ болған кезде $e^x > 1 + x$ теңсіздігін дәлелдейік.

Шешуі: $f(x) = e^x - x - 1$ функциясын қарастырамыз. Туындысы мына түрде жазылады:

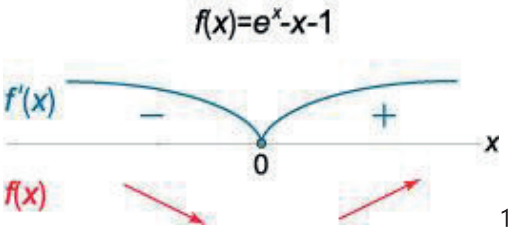
$$f'(x) = (e^x - x - 1)' = e^x - 1$$

$x < 0$ болған кезде туынды теріс, ал $x > 0$ болған кезде туынды оң. Демек, $f(x)$ функциясы $x < 0$ болған кезде кемиді, $x > 0$ болған кезде өседі. $x = 0$ нүктесінде максимум болады:

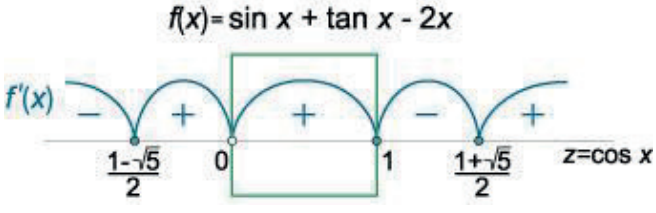
$$f(0) = e^0 - 0 - 1 = 0$$

Демек, $f(x)$ функциясы $x = 0$ нүктесінен басқа нүктелерде оң. Нәтижесінде:

$$f(x) > 0, \rightarrow e^x - x - 1 > 0, \rightarrow e^x > 1 + x \ (x \neq 0)$$

1-сурет

2-сурет

Теорема-3. Егер $y = f(x)$ және $y = g(x)$ функциялары [a;b] кесіндісінде үзіліссіз болса және (a;b) интервалының әрбір нүктесінде $f'(x), g'(x)$ туындылары бар болса, сонымен қатар $f'(x) < g'(x) \forall x \in (a;b)$, ал $f(x) \leq g(x)$ болатын болса, онда $x \in (a;b)$-ның кез-келген нүктесінде $f(x) < g(x)$ теңсіздігі орындалады.

Түсіндіреміз: 5-теореманың тұжырымына сүйене отырып, $x \geq 0$ болған кезде $f(x) \geq 0$ теңсіздігін дәлелдеу үшін, $x \geq 0$ болған кезде $f(0) \geq 0$ және $f'(x) \geq 0$ болатынын дәлелдесек жеткілікті. Ал, $x \geq 0$ болған кезде $f'(x) \geq 0$ теңсіздігін дәлелдеу үшін, екінші ретті туындыны қолданса болады($f'(0) \geq 0, f''(x) \geq 0; x \geq 0$).

8-мысал. Теңсіздікті анықтаңыз

$$cosx \geq \frac{2}{\pi}x, 0 \leq x \leq \frac{\pi}{2}$$

Келесі функцияны қарастырайық

$$\varphi(x) = \frac{cosx}{x}$$

Бұл функция $x = 0$ нүктесінде өз мағынасын жоғалтқандықтан, $(0;\frac{\pi}{2})$ аралығында $\varphi(x)$-ті қарастырамыз. Бұл жерде $\varphi(x)$ туындысы табылады;

$$\varphi'(x) = \frac{xcosx - sinx}{x^2} = \frac{x - tgx}{x^2} cosx\,, 0 < x < \frac{\pi}{2}$$

Бірақ $0 < x < \frac{\pi}{2}$ аралығында $x < tgx$ болады (бұл теңсіздікті белгілі бір интервалдағы $f(x)$функциясының монотондылығын қолдана отырып дәлелдеуге болады). Демек, $(0;\frac{\pi}{2})$ аралығында $\varphi'(x) < 0$ және $\varphi(x) = \frac{sinx}{x}$ кемиді. Демек,

$0 < x < \frac{\pi}{2}$, немесе $\frac{cosx}{x} > \frac{cos\frac{\pi}{2}}{\frac{\pi}{2}}, cosx > \frac{2}{\pi}$ үшін $\varphi(x) > \varphi\left(\frac{\pi}{2}\right)$. Осы жерде, $x = 0$ және $x = \frac{\pi}{2}$ теңдігі орындалатынын ескере отырып, аламыз$\varphi(x) \geq \varphi\left(\frac{\pi}{2}\right) = \frac{2}{\pi}$.

Басқаша айтқанда $cosx \geq \frac{2}{\pi}x, x \in \left[0;\frac{\pi}{2}\right]$. Бұл теңсіздікті график арқылы да дәлелдеуге болады.

Теорема-4: a және b сандары үшін $e \leq a \leq b$ шарты қанағаттандырылсын. Сонда келесі теңсіздік сақталады:

$$a^b > b^a$$

Дәлелдеуі: $f(x) = x - alog_a x, x \in [a;b]$ функциясын қарастырайық. Бұл функция $[a;b]$ кесіндісінде анықталады және туындысы табылады;

$$f'(x) = 1 - \frac{a}{xlna}$$

Сол сияқты $x \geq a$ және $a \geq e$ (сонда $lna \geq 1$), демек $\frac{a}{xlna} \leq 1$. Олай болса

$$f'(x) = 1 - \frac{a}{xlna} \geq 0$$

Бұл жерде 2-теореманы қолдана отырып, $[a; b]$ кесіндісінде $f(x) = x - alog_a x$ функциясының өсетінін анықтаймыз. Сонда аламыз

$$f(a) < f(b)$$

Бізде: $f(a) = a - alog_a a = a - a = 0$.

$f(b) = b - alog_a b = b - log_a b^a$.

Бұдан $0 < b - log_a b^a$ немесе $b > log_a b^a$ шығады.

Осы теңсіздікті потенциялдай отырып, дәлелдеу керек болған $a^b > b^a$ аламыз.

9-мысал. Қай сан үлкен екендігін анықтайық: $(\sqrt{2})^{\sqrt{3}}$ және $(\sqrt{3})^{\sqrt{2}}$

Шешуі: $(\sqrt{2})^{\sqrt{3}} > (\sqrt{3})^{\sqrt{2}}$ деп ойлайық, онда $lg(\sqrt{2})^{\sqrt{3}} > lg(\sqrt{3})^{\sqrt{2}}$ болсын, бұдан шығады:

$$\frac{lg\sqrt{2}}{\sqrt{2}} > \frac{lg\sqrt{3}}{\sqrt{3}}$$

Бұл теңсіздіктің дұрыстығына көз жеткізу үшін немесе теріске шығару үшін $f(x) = \frac{lgx}{x}$ функциясын қарастырып, $x > 0$-де монотондығын анықтаймыз.

$$f'(x) = \frac{1 - lgx}{x^2}$$

$x \in (0, e) -$ де $f'(x) > 0$,

$x \in (e, +\infty) -$ де $f'(x) > 0$,

сәйкесінше, $(0, e)$ интервалында $f(x)$ функциясы өспелі, ал $(e, +\infty)$- кемімелі.

$\sqrt{2} \in (0, e), \sqrt{3} \in (0, e)$, демек $f(\sqrt{2}) < f(\sqrt{3})$, атап айтқанда $\frac{lg\sqrt{2}}{\sqrt{2}} < \frac{lg\sqrt{3}}{\sqrt{3}}$ теңсіздігі дұрыс: $(\sqrt{2})^{\sqrt{3}} < (\sqrt{3})^{\sqrt{2}}$.

Қорыта айтқанда, теңсіздіктерді дәлелдеуде туындыны қолданудың негізгі шарттарына назар аудара отырып берілген есептерді шығарған жөн. Жоғарыда қарастырылған теңсіздіктерді дәлелдеуге пайдаланылған теоремалар, анықтамалар, сол сияқты талданған мысалдардан шыққан тұжырымдарға сүйене басқа да күрделі теңсіздіктерді шешуге мүмкіндік аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рахымбек Досымхан., Бекмолдаева Раина Байкеновна «Теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу» — Алматы; ССК, 2018 ж.

2. Пернеш Әбдіжапаров, Исаділ Әбдіғұлов «Транценденттік теңсіздіктер және оларды шешу жолдары» — Алматы; 1975 ж

3.Валерий Александрович Гусев, Александр Григорьевич Мордкович «Математика» — Астрель; 2013 ж.

УДК: 378.147

СЫЗДЫКОВА АЙНУР КАЗКЕНОВНА
Докторант
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ДЖУСУПОВА ДАРИЯ БЕКАЙДАРОВНА
Доктор биологических наук
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ЖОО-ДА БИОТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Мақалада биотехнология пәнін оқытудың әдіснамалық аспектілері мен шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, биотехнологияны зерттеудің бірқатар бағыттарын бөліп көрсетілген. Сонымен қатар, биотехнологияның қарқынды дамуы тек әлеуметтік факторлармен ғана емес, сонымен бірге тірі организмдердің білім тереңдігіне еніп, организмдерді қайта бағдарламалау мүмкіндіктерін ашатын биологиялық ғылымдардың даму логикасымен де байланысты екені белгілі. Биотехнология ғылымының қысқаша даму тарихына тоқталған.

Түйінді сөздер: биотехнология, оқыту, ғылым, генетика, технология, интеграция, қарқынды даму, өндіріс.

Резюме. В статье выделены методологические аспекты преподавания дисциплины биотехнология, ряд направлений исследования биотехнологии на основе трудов зарубежных ученых. Кроме того, известно, что бурное развитие биотехнологии связано не только с социальными факторами, но и с логикой развития биологических наук, которые проникают в глубины познания живых организмов и открывают возможности перепрограммирования организмов. Остановился на краткой истории развития биотехнологической науки.

Ключевые слова: биотехнология, обучение, наука, генетика, технология, интеграция, интенсивное развитие, производство.

Summary. The article highlights methodological aspects of teaching the discipline of biotechnology, a number of areas of research in biotechnology based on the works of foreign scientists. In addition, it is known that the rapid development of biotechnology is associated not only with social factors, but also with the logic of the development of biological Sciences, which penetrate into the depths of knowledge of living organisms and open up the possibility of reprogramming organisms. I focused on a brief history of the development of biotechnological science.

Keywords: biotechnology, training, science, genetics, technology, integration, intensive development, production.

Адамзаттың өркениеттің жаңа түріне ауысуы — ақпараттық-техникалық-көшуі ғылыми білімнің бұрын-соңды болмаған өсуімен, ғылымның рөлінің жоғарылауымен, адам өмірінің барлық салаларына белсенді енгізілетін «жоғары» технологиялармен байланысты. Адамның өмір сүруі ғылыми бағытқа айналады. Мәдениетте ғылым принципі басым бола бастайды, ол оның дамуының міндетті және қажетті шарты ретінде бағаланады. Сонымен қатар, ғылым мен технологияның дамуы әлеуметтік мақсаттар мен міндеттерге бағытталған, бақыланатын және анықталатын процесс болуы керек, бұл өз кезегінде ғылымның мәні, оның ерекшеліктері, заңдылықтары, сонымен қатар оның идеялары мен жоспарларын жүзеге асыратын технологиялар туралы қажетті білімнің болуын болжайды. Ғылым мен технологияны әлеуметтік-философиялық зерттеу, олардың дамуы мен жұмыс істеу ерекшеліктерін жан-жақты білу қазіргі уақытта теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады.

Мұндай білім, бір жағынан, ғылыми-зерттеу тәжірибесін жетілдіре алады, ал екінші жағынан, қазіргі ғылым мен заманауи технологиялардың әлеуметтік - дүниетанымдық, өндірістік-техникалық және мәдени-гуманистік мазмұнын тереңірек ашады. Қазіргі жаратылыстанудың табиғаты барған сайын жан-жақты өзгергіш болып келеді. Бұл әсіресе биологияға қатысты-қазіргі таңда адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін осы әлемді өзгерту құралына айналған ғылым. XX ғ. тірі табиғат туралы білімнің бүкіл жүйесін де, оларды практикалық іске асыру жолдарын да, ғылым мен практиканың, биологияның ғылым ретінде, технологияның биотехникалық зерттеулердің белгісі ретінде өзара әрекеттесуін өзгертті. Биотехнология-бұл биологиялық процестер мен агенттерді қолдану арқылы адамның қоршаған әлемді және өзін іс жүзінде өзгертуге бағытталған ерекше әлеуметтік қызмет [Сыздыкова А.К., Джусупова Д.Б., 25-29 б].

Биотехнология пәні - тірі ағзаларды өндірістік

мақсатта пайдалану мүмкіндігін зерттеумен айналысады. Биотехнологиядағы инновация мен динамизм деңгейі өте жоғары. Ақпарат көлемінің өсуі білімалушылардан биотехнология туралы базалық білімдеріне сүйене отырып, өз бетінше шешім қабылдауға шығармашылық пен сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуды талап етеді. Оқыту кезінде біз мамандардың қабылданған матрицалық репродукциясынан, «есте сақтау және санау әдісін» оқытудың дәстүрлі тәсілінен бас тартуға тырысамыз. Біз білімнің симбиозы ғана сапалы кәсіби дайындыққа мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Бұл оқытудың тұжырымдамалық тәсілінің түбегейлі айырмашылығы. Екінші тәсіл неғұрлым ұтымды екені анық. Бұл уақытты үнемдейді, білімалушыны материалды механикалық түрде еске түсіруге уақыт жоғалтпастан, кейінгі мамандандырумен және білімді егжей-тегжейлі түрде ғылым принциптерін игеруге мүмкіндік береді. Басқа ғылымдармен терең байланыста болатын интеграцияланған, көпсалалы білім беру саласы.

Сондықтан микробиология және вирусология, биотехнология гендік инженерия, микроорганизмдердің биотехнологиясы сияқты ғылымдар кешенін дұрыс терең дамытпай, студент үшін маңызды тақырыпты түсіну фактілерді есте сақтауға келеді. Биотехнологияны оқытуға шығындарды оқу процесінің материалдық қауіпсіздігінің жоқтығымен байланыстыруға болады. Жоғары оқу орнын биотехнология саласында жұмыс істейтін ғылыми-өндірістік ұйымдармен интеграциялау барысында осы мәселелердің көпшілігін жоюға болады. Кәсіпорындармен тығыз ынтымақтастық білімлаушыға практикалық жұмыс тәжірибесін алуға, ғылыми жетістіктермен, өндірістік зертханалармен және университет зертханасында кездеспейтін процестермен танысуға мүмкіндік береді. Осындай байланыстардың арқасында білімалушылар нақты ғылыми-техникалық әзірлемелерді жүзеге асыруға қатысуға, нақты тақырыптар бойынша курстық және дипломдық жұмыстар дайындауға мүмкіндік алады. Ғылыми-зерттеу институттары мен өндірістік кәсіпорындардың көмегінсіз студенттерге биотехнология саласындағы дипломдық жұмыстарды орындау үшін заманауи жабдықтармен қамтамасыз ету мүмкін емес. Сонымен қатар, мұнда олар жаңа дәрі-дәрмектерді жасау кезінде биотехнология құралдарын пайдалану үшін көптеген ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық мәселелермен танысуға мүмкіндік алады, өйткені биотехнология саласының өсуі мен өркендеуі осы мәселелерді білетін және шешуге қабілетті адамдарды қажет етеді [Горленко В.А., Кутузова Н.М., Пятунина С.К. ,262 б.].

Биотехнология - бұл биология мен технологияның шекарасында, адамның айналасындағы табиғи ортаны оның қажеттіліктеріне сәйкес өзгерту жолдары мен әдістерін зерттейтін ғылыми пән және практика саласы. Әр түрлі мақсаттағы өнімдерді немесе процестерді құру мен модификациялау үшін тірі организмдердің немесе олардың туындыларының мүмкіндіктерін толық іске асыруға мүмкіндік беретін жаратылыстану және инженерлік ғылымдардың интеграциясы. Көбінесе медицинада, тамақ өнеркәсібінде, сондай-ақ энергетика, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мәселелерді шешуде және ғылыми зерттеулерде қолданылады. Соңғы онжылдықтарда биология қарқынды дамып, жаңа ғылыми бағыттарды құруда. Биохимия, биофизика, молекулалық биология және генетика, биорганикалық химия және басқа да кейбір пәндерді қамтитын жаңа күрделі бағыт - физикалық-химиялық биология - өндірістік және техникалық тәжірибе биология үшін бұрыннан қойып келе жатқан мәселелерді шешуге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар принципиалды жолдарын белгілейді. жаңа биологиялық өндіріс. Биотехнология әртүрлі базалық білімі бар көптеген мамандықтар өкілдерінің қызығушылығына жатады. Ғылыми пән және практикалық қызмет саласы ретінде биотехнология антибиотиктер пайда болғаннан бастап қалыптасты [Шмидт Р., 420 б.].

XX ғасырдың 50-жылдарында мәдени орта дамып, өндірісте игерілді, 60-жылдары - вакциналар, 70-жылдары - типтік технологиялық процестердің жаңа түрлері және оларды жүзеге асыруға арналған жабдықтар жасалып, енгізілді. Көптеген ғалымдардың анықтамасы бойынша 21 ғасыр биотехнология ғасыры болады делінген. Бұған молекулалық биология мен генетиканың қарқынды дамуы, денсаулық сақтауды, қоршаған ортаны қорғауды жақсартуға, азық-түлік пен минералды ресурстардың жетіспеушілігін жоюға бағытталған жаңа технологиялардың жедел қажеттілігі ықпал етеді. Биотехнология - бұл биотехнологиялық жүйелерді - тірі организмдер мен тірі жасушаның компоненттерін қолданатын технологиялық процестер. Жүйелер әр түрлі болуы мүмкін - микробиотехнологияар мен бактериялардан ферменттер мен гендерге дейін. 1961 жылдан бастап биотехнология зерттеу тірі ағзалардың, биологиялық жүйелер мен процестердің қатысуымен тауарлық өнімнің өнеркәсіптік өндірісі саласында. Сол кезден бастап биотехнология микробиология, биохимия және өнеркәсіптік инженерия саласында берік негізде орнықты. Физико-химиялық биологияның әр түрлі құрамдас бөліктерінің қарқынды прогресі нәтижесінде ғылым мен өндірісте биотехнология деп аталатын жаңа бағыт пайда болды. Бұл бағыт соңғы жиырма жыл ішінде қалыптасып, қуатты дамуға ие болды. Биотехнология әсіресе 1981 жылдан бастап қарқынды дамып келеді [А.Е. Кузнецов, 629 б.].

Шетелдік авторлардың (философтар мен жа-

ратылыстанушылардың) еңбектеріне сүйене отырып, биотехнологияны зерттеудің бірқатар бағыттарын бөліп көрсетуге болады. Олардың біріншісі биогендік технологиялардың қалыптасуы, даму тарихын талдауға және философиялық пайымдауға бағытталған және А. Н. Бартко, Д. Брок, А. А. Гусейнов, Ф. Каплан, и. К. Лисеев, Е. П. ми-халовск-Карлова, Э. Сүлеймен, Б. Г. Юдин және т. б. еңбектерінде ұсынылған.

Екіншісі- А.П. Акифьевтің, А. М. Изуткиннің, Ю. П. Лисициннің, және т. б. еңбектері. Яғни, (генетиктер, биологтар, гендік инженерия саласындағы мамандар, медициналық генетика және басқалар) биотехнологияның моральдық-құқықтық мазмұнына байланысты әлеуметтік-мәдени және философиялық сипаттағы проблемаларды түсінетін және талқылайтын жұмыстарды қамтиды.

Үшінші бағыт Н. П. Дубинин, В. С. Пусько, п. д. Тищенко, Ю. Хабермас, с. Харакас және т. б. сияқты шетелдік авторлардың жұмыстары қазіргі заманғы биотехнологиялардың адамзаттың болашақ даму факторы ретіндегі рөлін философиялық түсінуге бағытталған.

Әлеуметтік-философиялық және биологиялық зерттеулердің қиылысында туындайтын мәселелерді шешу өмір құбылысы туралы жеке ғылыми идеялардың оның философиялық түсінігімен байланысын білдіреді, ал әлеуметтік-философиялық талдау зерттеушіні биотехнологияны ғылыми жұмыстың ерекше саласы ретінде анықтауға бағыттайды [Сазыкин Ю.О., 253 б.].

Қазіргі ғылымның жетістіктеріне негізделген өндіріс: гендік инженерия, ферменттердің физико-химиясы, молекулалық диагностика және молекулалық биология, селекция: генетика, микробиология, биохимия, антибиотик химия. Биотехнологияның келесі негізгі бағыттарын шартты түрде ажыратуға болады:

• тамақ өнімдерінің биотехнология;

• ауылшаруашылығына арналған дәрілердің биотехнология;

• өндірістік және тұрмыстық мақсаттағы дәрілік заттардың және өнімдердің биотехнология;

• дәрі-дәрмектердің биотехнология;

• диагностика мен реактивтердің биотехнология;

• экологиялық биотехнология;

Биотехнологияны зерттеу - бұл биосинтез, биологиялық трансформация әдістерін және есірткі заттарының, сондай-ақ профилактикалық және диагностикалық агенттердің биологиялық және химиялық трансформациясы әдістерінің жиынтығын алу үшін жүйелік білім, білік және дағдыларды қалыптастыру болып табылады.

Биотехнология қызметтің екі нысанында ұсынылған: 1) өзінің биологиялық зерттеу пәні бар ғылыми қызмет нысанында; 2) өндірістегі практикалық қызмет немесе технологиялық процесс нысанында жүзеге асырылады. Қызметтің бұл формалары бір-бірімен байланысты және бір-бірін толықтырады.

Қазіргі уақытта биотехнологияның қарқынды дамуы тек әлеуметтік факторлармен ғана емес, сонымен бірге тірі организмдердің білім терең-дігіне еніп, организмдерді қайта бағдарламалау мүмкіндіктерін ашатын биологиялық ғылымдардың даму логикасымен де байланысты. Биотехнология ғылымының дамуының арқасында жаңа дәрі-дәрмектер мен түрлі препараттар, тамақ өнімдері, ластанған суларды тазарту технологиялары жасалды. Биотехнология ғылымының жетістіктері нәтижесінде биологиялық қаруды жасау, адамдарды генетикалық модельдеу бойынша әзірлемелер жасау үшін қолданылғаны белгілі. Биотехнология молекулалық биологияның, генетиканың және онымен байланысты ғылымдардың жаңа жетістіктерін қолдана отырып, кез-келген биологиялық ағзаның дамуы мен жұмыс істеуінің генетикалық бағдарламаларын мақсатты түрде өзгертуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаңа организмдердің құрылысы органдар мен денелердің бөліктерін рекомбинациялау арқылы емес, ДНҚ рекомбинациясы арқылы жүреді, бұл адамзат үшін өмір сүру сапасын жақсартуға, денсаулық деңгейін жақсартуға, қазіргі заманның көптеген жаһандық мәселелерін - экология, демография, Ұлттық қауіпсіздік, азық-түлікті шешуге үлкен жол ашады [Реймерс Н. Ф., 319 б.].

Қорыта айтқанда, биотехнология саласына байланысты мәселелердің табиғатын түсінетін мамандарды даярлау біздің негізгі міндетіміз. Осыған байланысты біз білімді қарапайым беруге емес, сонымен қатар бағдар мен дағдыға, кәсіби мәселелерді өз бетінше шешу қабілетін дамыту үшін білімді практикалық қолдану үшін пайдалану және өңдеу қабілетіне назар аударамыз. Сонымен қатар ситуациялық мәселелерді шешуде, дәрі-дәрмектердің сапасын арттыруды қамтамасыз етудің заманауи тұжырымдамасымен және өмірдегі әртүрлі жағдайларды имитациялайтын іскери ойындар түрінде биотехнологиялық өндірісті реттейтін нормативтік-құқықтық базамен танысуда, алынған теориялық білімді бекітуге мүмкіндік береді. Мамандарды даярлау сапасын арттыру тұрғысынан, жоғары кәсіби білім беруді модернизациялаудың мемлекеттік стратегиясына сәйкес студенттердің өзіндік жұмыстарын жандандыру ерекше маңыздылыққа ие. Осыған байланысты оқу процесін экстенсивтіден интенсивтіге ауыстыру қажет болады, бұл таңдалған мамандық бойынша білімді өз бетінше толықтыру әдістеріне иелік ететін және өзінің кәсіби іс-әрекетінде күтпеген жағдайлармен кездесуге дайын, шығармашыл тұлға ретінде маман даярлауда сапалы сілкіністе қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздыкова А.К., Джусупова Д.Б. Білімалушылардың биотехнологиялық білімін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды пайдаланудың рөлі// «Жансүгіров тағылымы» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Талдықорған қ., 2020 ж. 25-29 б.

2. Горленко В.А., Кутузова Н.М., Пятунина С.К. Научные основы биотехнологии. Часть I. Нанотехнологии в биологии: Учебное пособие. – М.: МПГУ, 2013. – 262 с.

3. Шмидт Р. Наглядная биотехнология и генетическая инженерия (TaschenatlasderBiotechnologieundGentechnik. Бином. Лаборатория знаний, 2014. - 420 с

4. Прикладная экобиотехнология: в 2 т.: учеб. пособие для вузов по специальности «Биотехнология». Т. 1: / [авт. кол.: А.Е. Кузнецов и др.]. - 2-е изд. - Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 629 с. (Библиотека УлГПУ)

5. Сазыкин Ю.О. Биотехнология: учеб. пособие для вузов / Ю.О. Сазыкин, Орехов С.Н.; С.Н. Орехов, И.И. Чакаева. – 3-е изд., стер. – М.: Академия, 2008. – 253, [1] с. (Библиотека УлГПУ)

6. Реймерс Н. Ф. Основные биологические понятия и термины: Кн. для учителя. -М.: Просвещение, 1988. - 319 с.

УДК 37.02

ТАШТЕНОВА АЙГУЛЬ ОСПАНОВНА
2-ші курс магистрі
ОҚМПУ
Шымкент, Қазақстан

АБДРАХМАНОВА ХАДИША КЕНЕСОВНА
х.ғ.к., доцент
ОҚМПУ
Шымкент, Қазақстан

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ӘДІС – ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Түйін. Бұл мақалада оқушылардың сабаққа қызығушылығы мен ынтасын арттыру үшін түрлі әдіс – тәсілдер және бағалау қолданған. Соның нәтижесінде оқушылардың білім сапасы мен сабаққа деген қызығушылығы артқаны көрсетілген.

Түйінді сөздер: электр тогы, кедергі, электр тізбегі, ток күші.

Резюме. В данной сатье предусмотренно повышение мотивации к обучению у учащихся посредством различных методов и приемов, а также разные формы оценивания. В результате чего ощутимо повышается качество знаний учащихся и повышается мотивация к обучению.

Ключевое слова : электрический ток, сопротивление, электрическая цепь, сила тока.

Summary. This article provides increasement of student's motivation to learn through various methods and techniques, as different forms of assessment. As a result, the quality of student's knowledge and motivation to learn significantly increases.

Keywords: electric current, electrical resistance, electrical circuit, current.

Физика және техника XX ғ. ғылыми-техникалық революция ғасыры деп аталады. Физика және техника тығыз байланысты екені бәрімізге белгілі, физика ғылымының заңдылықтарына сүйене отырып техникалық құрал - жабдықтар жасалынады. Физикалық білім техниканың дамуы үшін өте қажетті. Ал техникасыз өмірді елестету қазіргі таңда өте қиын. Олардың қатарында күнделікті тұрмыста қолданыста жүрген сан алуан электрлік, электрондық құралдар және басқа да күрделі техникалар да бар. Сонымен физика мен техниканың арасында тығыз байланыс бар. Ал оны жақсы меңгеру үшін мектеп курсындағы физикадан бастаған дұрыс .

Орта мектепте «Электр тогы» тарауын оқытуға үлгілік бағдарламада үлкен назар аударылған.. «Электр тогы» тарауына қатысты теориялық материалдар күрделі болып келеді. Сондықтан оқушылардың осы бөлімдегі материалдарды меңгеру қиынға соғады. Атап айтатын болсақ электр тізбегін құрастыру, электр сұлбасымен жұмыс істеу т. б. 10 сыныпта өтілетін «Электр тогы» тарауы күрделі болғандықтан 8 сыныпта аталған бөлім бойынша оқу материалдарын оқушылар жетік меңгеру керек. Ал сол қиындықтарды жеңіп, оқушылардың оқу материалдарын жақсы меңгеру үшін түрлі әдіс – тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеті мен оқуға деген ынтасын, қызығушылығын арттыру қажет.

Блум таксономиясы сын тұрғысынан ойлауды қарастыруға болатын ойлау дағдыларының кеңінен қолданылатын ирархиялық моделі болып табылады. Ол мына төмендегі суретте көрсетілген. Бұл жұмыстың мақсаты үш бағыт бойынша : танымдық, эмоционалдық және психомоторлық жағынан оқушыларды оқыту мақсаттарының тізімін жасау болатын. Блум таксономиясының мақсаты - оқытудың неғұрлым тұтас нысанын құру мақсатында педагогтерді өздерінің күші мен назарының барлық үш салаға бірдей аударуға ынталандыру. [Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016,43 бет]

Жоғарыдағы айтылған Блум таксономиясы бойынша оқушылардың тек білу, түсіну, қолдану сатысына дейін білімдері жетіп, ал кейінгі атап айтсақ талдау, жинақтау, бағалау сатысына дейін жетуге қиналатыны бәрімізге белгілі. Сондықтан оқушыларға бақылау, қорытынды жасау және интерпретациялау дағдыларын дамытуға мүмкіндік жасау керек.

Осы мәселеге қол жеткізу барысында әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты – сабақ сапасын жоғарылату, түрін жетілдіру, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, олардың өз бетінше жұмыс істеуіне, сын тұрғыдан ойлауға жетелеу болып табылады. Осы мақсатта физика пәнінде сабақтың дұрыс жүргізілуі үшін әр алуан оқыту әдіс-тәсілдерінің тиімдісін мүмкіндігінше және оқушылардың жеке жағдайларына байланысты таңдап алуға көп көңіл бөлу керек. . Әдіс-тәсілдерді әр мұғалім ізденісі арқылы оқушы қа-

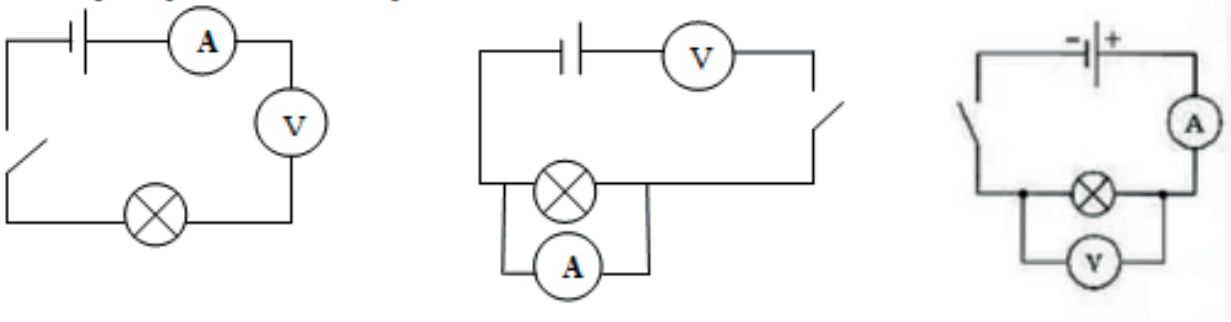

білетіне, қабылдау деңгейіне қарай қолданады.

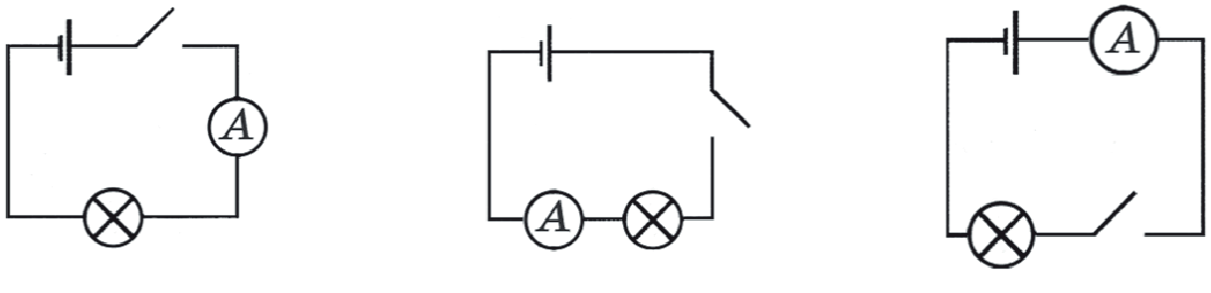
Өзімнің зертеуімді мен төменгі сыныптан, яғни 8 сыныптан бастадым. Ал «Электр тогы» тарауын 10 сыныпта кеңейтілген, күрделірек түрде жалғастырады.

8 сыныпта «Электр тогы» тарауын өткенде, сабақтың оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін мен көптеген әдіс- тәсілдерді қолдандым. Оның ішінде: «Миға шабуыл» , «Ыстық орындық», «Өрмекші торы», «Семантикалық карта», "Ойлан, жұптас, бөліс", „Кім жылдам", « Түртіп алу» әдісін, «Өз жұбыңды тап» , «Формулалар сыры» ойыны т.б

Мысалы : ***«Ойлан, жұптас, бөліс»*** әдісінде төмендегі сұлбаны беремін, оқушылар өздері ойласып, бір – бірімен бөлісу арқылы сұлбадағы қателіктерді тауып, сұбаның дұрыс нұсқасын сызып, электр тізбегін құрастырып, түсіндіреді.

«Миға шабуыл» әдісі арқылы оқушыларға электр тізбегі тақырыбында төмендегі суретті көрсете отырып, «Қалай ойлайсыңдар, амперметр мен шамның орнын ауыстырғамен ток күші өзгереді ме?» деген сұрақ қою арқылы оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытуға болады.Оқушылардың жауаптарын тыңдап болған соң тәжірибе жүзінде жасап, оқушылардың өздеріне қорытынды жасаттым.

«Өрмекші торы» әдісін көбінесе үй тапсырмасын сұрау барысында немесе қорытындылау бөлімінде қолданған тиімді. Бұл әдісте оқушылар тоқыма жіпті бір – біріне беру арқылы сұрақ қойып, жауабын берген соң қалаған оқушыға жіпті ұсынып сұрақ қояды.

«Өз жұбыңды тап» Бұл әдісте оқушыларға үлестірме қағаз таратылады, сол қағаздағы тапсырмалар бойынша өз жұптарын табады.

«Формулалар сыры» әдісінде оқушыларға формула жазылған үлестірме қағаз таратып беремін. Оқушылар сол формуланың физикалық

мағынасын ашып түсіндіреді. (Кедергі R=ρ формуласының қандай физикалық шамаларға тәуелді екендігін және өткізгіштің ұзындығы мен көлденең қимасының ауданын осы формуладан түрлендіріп жазып көрсетеді)

«Түртіп алу» жаңа тақырып өткенде оқушылар өздері топқа бөлініп, мәтінді өздері оқып, қорытынды жасайды.

Сонымен қатар сыныптағы оқушыларды топқа бөліп оқыту да тиімді, себебі бірлескен оқу жағдайында тұйық оқушылар сыныптастарымен қарым -қатынас жасауға, өз ойларын ұсынуға және талқылауға, әртүрлі тұжырым жасауға, басқа тұжырымдарға пікір айтуға, өзгелерді тыңдай отырып өз білімін толықтыруға және сабаққа белсенді қатысуға мүмкіндік алады. Сынып оқушыларын топқа бөлу барысында да түрлі әдістер қолдануға болады, ол мұғалімнің шеберлігіне байланысты (Бір топта білімге құштар оқушылардың топтасып қалмауын қадағалаған жөн).

Мысалы: жоғарыда айтылған «Өз жұбыңды тап» әдісін пайдалана отырып оқушыларды топқа бөлуге де болады. Бұл жағдайда оқушылар тапсырмаларды орындау арқылы, жауаптары бірдей болып шыққан оқушылар топтасады. «Мозайка» арқылы да топтасуға болады (Суреттің қиындыларын оқушылар таратып алады, сай келетін суреттерді біріктіру арқылы топтасады. Әр қиынды суреттің арқасына тақырыпқа сай түрлі тапсырма жазып қоюға болады).

8 сыныпта «Электр тогы» тарауында бес зертханалық жұмыс бар.

1) №3 зертханалық жұмыс: электр тізбегін құрастыру және оның әртүрлі бөліктеріндегі ток күшін өлшеу;

2) №4 зертханалық жұмыс: тізбек бөлігі үшін ток күшінің кернеуге тәуелділігін зерттеу;

3) №5 зертханалық жұмыс: өткізгіштерді тізбектей қосуды зерделеу;

4) №6 зертханалық жұмыс: өткізгіштерді параллель қосуды зерделеу;

5) №7 зертханалық жұмыс: электр тогының жұмысы мен қуатын анықтау; [Оқу бағдарламалары 7-9 сыныптар, 2018, 7 бет]

Зертханалық жұмыс істеу барысында топтасып жұмыс істегеннен жұптасып жұмыс істеген ыңғайлы. Себебі жұптық жұмыс жасау арқылы оқушылар бір – бірін толықтырып отырады, ойласады, теориялық білімдерін зертханалық жұмыспен ұштастырады, физикалық құрылғылармен жұмыс істеуді үйренеді, кез келген мәселені жұптаса отырып шешуге талпынады.

Одан басқа әр тақырып өткенде оқушыларға қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар беріп отырдым. Өйткені келесі сабаққа тапсырма дайындау үшін оқушылардың оқудағы жеткен жетістік деңгейін біліп отыру үшін.

Сонымен қатар оқушылардың білім деңгейін көтерудегі ең маңыздысы критериалды бағалау болып табылады, себебі критериалды бағалау жүйесі білім алушыларды оқуға ынталандыруға, қызығушылығын арттыруға, дамытуға бағытталған. Егер әр білім алушыға, оның ата-аналарына түсінікті анық, өлшемді бағалау критерийлері берілсе, бұған қол жеткізуге әбден болады.. Критериалды бағалау жүйесін енгізудің мақсаты бағалау критерийлерінің негізінде білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну. [Физика» пәні бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық, 2016. 34 бет.]

Критериалды бағалау – белгіленген критерийлер негізінде білім алушылардың нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудың күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру үдерісі. [ӨҢІРЛІК ЖӘНЕ МЕКТЕП ҮЙЛЕСТІРУШІЛЕРІНЕ АРНАЛҒАН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ БОЙЫНША НҰСҚАУЛЫҚ, 2016.]

Осы қолданған әдіс – тәсілдердің және бағалаудың нәтижесінде оқушылардың меңгерген білімдерін әр түрлі жағдайларда, атап айтатын болсақ : есеп шығаруда, табиғаттағы болып жатқан құбылыстарды түсіндіру барысында, физикалық заңдылықтарды салыстыруда, қолдануда, жұмыс істеу принципін т.б. қарастыруда қолданумен тығыз байланысты екенін көрсетеді. [Жүсіпқалиева Ғ.Қ., 2012 ж]

Өзімнің 8 сыныбымда Блум таксономиясын қолдана отырып «Электр тогы» тарауының Ом заңы тақырыбына қатысты оқушыларға берілген тапсырмаларымды ұсынып отырмын . Ол мына 1-ші кестеді көрсетілген.

1 –кесте

1	Білу	Ом заңы дегеніміз не?
2	Түсіну	Ом заңы ның формуласын жаз?
3	Қолдану	Тізбек бөлігіндегі ток күші 10 А, кернеу 12 В. Тізбек бөлігіндегі кедергіні табыңдар?
4	Талдау	Ұялы телефон мен телевизордың тұтыну кернеуін салыстыр салыстыр?
5	Жинақтау	Күнделікті тұрмыста Ом заңының қолданылуына мысал келтір?
6	Бағалау	Ом заңын білудің маңызы қаншалықты?

Қорыта айтатын болсам, сабақ – мектептегі жұмыстың негізгі формасы. Бүгінгі сабақ кешегі сабақтан өзгеше, ал ертеңгі беретін сабақ бүгінгі берген сабақтан жақсы болуы тиіс дей отырып Білім беру бағдарламасын, оқытудың әдіс – тәсілдері мен бағалауды бір - бірімен үйлестіре отырып Блум таксономиясының жоғарғы сатысына, яғни талдау, жинақтау, бағалау сатысына дейін оқушылардың білім деңгейін көтеріп, үлкен жетістікке қол жеткіздім деп айтсам да болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. .Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016,43 бет

2. Оқу бағдарламалары 7-9 сыныптар, 2018

3. «Физика» пәні бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана: «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2016. 34 бет.

4. Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық Астана, 2016 Оқу-әдістемелік құрал.

5. Жүсіпқалиева Ғ.Қ. «Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі», Орал, 2012 ж

УДК378
ГРНТИ 14.35.07

УТЕГЕНОВ ЖЕТКЕРГЕН МУСАЕВИЧ
доктор PhD, ст.преподаватель
Кызылординский университет им.Коркыт Ата

ОМАРОВА ЛЯЗЗАТ ТӘЛІПҚЫЗЫ
докторант специальности «Педагогика и психология»
Кызылординский университет им.Коркыт Ата

РАЗВИТИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Түйін. Мақалада авторлар қазіргі жағдайда студенттердің толеранттылығын дамыту проблемасының өзектілігін сипаттайды. Олар қазіргі жаһандық экономикалық проблемалар жағдайындағы қоғамның қазіргі жағдайы адамдардың өзара түсіністігін, бір-біріне төзімділікті қажет етеді деп санайды. Мақалада қазақстандық және шетелдік ғалымдардың «толеранттылық» ұғымын түсінуге арналған түрлі ғылыми тәсілдері ұсынылған. Авторлар өздерінің көзқарастарын жалпылай отырып, жағдайды немесе адамды адекватты түсіну адамның адамгершілігінің қажеттілігін болжайды және тұлғаның мәдени әлеуеті тұлғааралық қатынастарда маңызды орын алады деп мәлімдейді. Осыған сүйене отырып, мақалада студенттер арасында Г.У.Солдатова мен О.А. Кравцова әдістемесі бойынша жүргізілген эксперименттік жұмыс барысында алынған тұжырымдар ұсынылады. Эксперимент жұмыстары арқылы студенттердің толеранттылық деңгейлері анықталған. Мақала авторлары олардың негізінде этникалық толеранттылықты тәрбиелеу процесінде жастардың толеранттылығын, этно-толеранттылығын тәрбиелеудің бірқатар маңызды қағидаттарына, өлшемдеріне назар аударуын ұсынып отыр.

Түйінді сөздер: толеранттылық, төзімділік, этно-толеранттылық, білім, тәрбие,мінез-құлық, даму.

Резюме. В статье авторы раскрывают актуальность проблемы развития толерантности студентов в современных условиях. Они считают, что нынешнее состояние общества в условиях сегодняшних глобальных экономических проблем требует от людей взаимопонимания и терпимости. Здесь представлены различные научные подходы казахстанских и зарубежных ученых к пониманию понятия «толерантность». Обобщая свои взгляды, авторы заявляют, что адекватное понимание ситуации и самого человека предполагает потребность в человеческой морали и что культурный потенциал личности играет важную роль в межличностных отношениях. Исходя из этого, в статье представлены умозаключения и выводы, полученные в ходе экспериментальной работы среди студентов по методике Г.У.Солдатовой и О.А Кравцовой. В ходе эксперимента были определены уровни толерантности студентов. На их основе авторы статьи предлагают обратить внимание на ряд важных принципов и критериев воспитания толерантности молодежи, этнотолерантности в процессе воспитания этнической толерантности.

Ключевые слова: толерантность, толерантность, этнотолерантность, образование, воспитание, поведение, развитие.

Summary. In the article, the authors describe the urgency of the problem of developing student tolerance in the current situation. They believe that the current state of society in today's global economic problems requires mutual understanding and tolerance. The article presents various scientific approaches of Kazakh and foreign scientists to understand the concept of "tolerance". Summarizing their views, the authors state that an adequate understanding of the situation or person presupposes the need for human morality, and that the cultural potential of the individual plays an important role in interpersonal relationships. Based on this, in the article among the students the conclusions obtained during the experimental work on the G.U. Soldatova and O.A. Kravtsova method are presented. The level of tolerance of students was determined by experimental work. On the basis of them, the authors of the article suggest to pay attention to a number of important principles and criteria of educating youth tolerance, ethno-tolerance in the process of educating ethnic tolerance.

Keywords: tolerance, tolerance, ethno-tolerance, knowledge, education, behavior, development.

ВВЕДЕНИЕ.

Современная ситуация общества требует взаимопонимания людей, особенно тогда, когда напрягает людей неустойчивость глобально-экономических проблем. В таких ситуациях человек ощущает себя психологической не комфортной. У него может возникать раздраженность к другим людям, которая способствует к неприятию, к недопониманию ситуации. Названные негативные черты поведения создают условия для

возникновения конфликтной ситуации во взаимоотношениях. Поэтому считаем, что понятие «толерантность» является актуальной проблемой нашего общества. Учитывая востребованность терпимости социума, мы должны обучать знанию о толерантности и воспитывать молодежь к толерантному отношению.

Во-первых, отметим, что понятие «толерантность» стало употребляться в русском языке сравнительно недавно, являясь производным от латинского tolerantia - терпение, французского tolerant - терпимый. К примеру, в «Философском энциклопедическом словаре», изданным в 1989 году, оно даже не находит отражения *[Философский энциклопедический словарь, 1989, с.446]*. Во-вторых, толерантность сегодня не означает терпение - сегодня она предполагает большее – признание инакомыслия с позиции равноправного и достойного изучения. Однако толерантность исключает насилие, агрессию и, следовательно, отрицает все то, что является их источником. Способность прощать не означает бездействия и позволения насилия. Так и толерантность не означает освобождения от морали, культуры, норм права, это не уступка злу, варварству, преступности и т.д. Толерантность – оценка людей по их моральным качествам, а не по их принадлежности к какой-либо группе или типу. Мораль при этом не только не отвергается, но и напротив, приобретает новую глубину – в ней остаются те императивы, которые лежат в основе культуры самых различных народов. Толерантность из понятия, связанного с межконфессиональными контактами, постепенно становилось более широким, универсальным, применимым как к межэтническим, межпартийным, так и к гендерным и межвозрастным и иным отношениям. И поскольку для современного мира характерны повышенные риски, неустойчивость, хронический многомерный кризис, подобный императив оказывается чрезвычайно актуальным. Толерантность как признание за Другим права быть Другим – единственная возможность сохранения многообразия форм биологической и социальной жизни, а также условие для их возможного «симбиоза» - взаимно значимого сосуществования. Культура толерантности становится сегодня новой формой развития национального, религиозного, политического, нравственного сознания, преодолением их стремления к автономии, закрытости, статичности. В тоже время следует помнить, что толерантность это не только идея, образ, но и практическое поведение, действие, влияние на окружающий мир.

Многие российские ученые рассматривали понятие «толерантность», они определяли как сочувствие, сострадание к другим (А.Г. Асмолов, Г.С. Солдатова); готовность к взаимодействию (И.В. Захарова); проявление терпимости; условие общения и активность (А.П. Оконнешникова); устойчивость, способность, активность и потребность (Цируль О.В.); как адаптивность личности (Цуканова А.П.); И.Б. Гриншпун соотносит толерантность с отсутствием качественных изменений и наличием взаимодействия и др. В определении понятия «толерантности» приоритетно правильное «понимание» другой личности, которое раскрывает когнитивный аспект толерантного отношения. Адекватное понимание ситуации или человека предполагает необходимость нравственности личности. В межличностном взаимоотношении имеет влиятельное место культурный потенциал человека.

Сегодня в Казахстане сохраняется высокий уровень этнической толерантности, в контексте межнационального и межконфессионального согласия, где преобладают позитивные и дружелюбные этнические стереотипы. Ученые Кукушкин Н.В., Шеламова Г.М., рассматривают толерантность как морально-нравственное качество, характеризующееся способностью человека принимать другого во всем его многообразии, признавать индивидуальность, уважать свое и чужое мнение и взгляды. Н.В.Кукушкин считает, что формирование толерантности будет более эффективным, если рассматривать ее как качество личности, базирующееся на совокупности философских, социологических и психолого-педагогических характеристик, раскрывающих его научные основы *[Кукушкин Н.В.,2004]*. Шеламова Г.М. подходит к пониманию толерантности с позиции принятия Другого во всем его многообразии и отказ от преобладания одной точки зрения и мнения *[Шеламова Г.М., 2003]*. Казахстанский педагог Н.Н.Подобед *[Подобед Н.Н., 2007]* основной упор в понятии толерантности делает на чувстве терпимости, согласия и доверия. Кыргызстанский педагог К.Б. Алдашева связывает развитие толерантности как готовности к усвоению ценного социального опыта других народов с развитием гражданской зрелости и осознанием особенностей своего народа, своих традиционных ценностей и современных проблем *[Алдашева К.Б., 2004, с.5]*. Таким образом, можно заключить, что учеными-педагогами толерантность рассматривается как морально-нравственное качество, способность принятия другого, отождествляется с понятием «терпимость», однако четко не обозначаются различия в данных понятиях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

При проведении исследования по данной проблеме нами были использованы теоретические и экспериментальные методы, как изучение и анализ научно-теоретической литературы по теме исследования, обощение опыта, наблюдение, анкетирование, применение методики экспресс-опросника «Индекс толерантности» Г.У. Солдатовой и О.А. Кравцовой, математические методы.

Общество многонационального Казахстана требует воспитание толерантности, особенно этнотолерантности, у молодежи. Межкультурная толерантность актуальна для развития и стабильности государства. «Сегодня в Казахстане проживает 140 наций, народностей, национальных и этнических групп. Доминирующими национальностями в республике являются казахи и русские. Они составляют 87,1 % в этнической структуре Казахстана: доля казахов - 66,1 %, 226 русских - 21,05 %. Следующими многочисленными этносами являются узбеки, доля которых в общей численности населения составляет 3,07 %, украинцы - 1,7, уйгуры - 1,44, татары - 1,17, немцы - 1,04, другие этносы - 4,48 %. В результате сложилась в Казахстане уникальная ситуация, когда вместе с казахами мирно живут представители многочисленных национальностей и конфессий. Сегодня в республике действует 3088 религиозное объединение и 17 конфессий» *[Романова Н. В., 2008, с.56]*.

Толерантность выступает как явление многомерное и многоуровневое, с чем согласно большинство авторов на данном этапе, возможно, обратиться к существующим методическим средствам, направленным на диагностику отдельных личностных характеристик, связанных с толерантностью, но непосредственно не создававшихся с целью ее диагностики. Такая диагностика позволит выявить не толерантность как таковую, но обозначить некоторые параметры риска, интолерантные тенденции.

Человек в своем развитии ориентируется на общество, на окружающих себя. Воспринимая все события и явления вокруг себя, в социальной среде, он переживает, осознает свое внутреннее «Я». В сохранении своего «Я» и в самоопределении личности, толерантность играет большую роль. На это обращает особое внимание Е.М. Махаров, который рассматривает толерантность как духовно-нравственный и политический принцип, указывая, что «общей фундаментальной основой толерантности является осознание человеком и человечеством своей уникальности и возможность делать все необходимое для ее сохранения» *[Материалы, 1994, с.7]*.

Терпимость к «другому» - это допущение реальности «другого», отличающееся от существования «Я» или «Мы». Такая толерантность вступает противоположностью «безразличию» и характеризует различения «Я» и «Другого», «Мы» и «Они». Толерантность закрепляет структуры «Мы/Они» и различает, устанавливает границу между ними. Существование «Мы» возможно только посредством взаимодействия с «Они», и наоборот» *[Сборник статей, 2002, с.71]*.

Личностная структура человека характеризует его познавательные, эмоциональные, волевые, деятельностные сферы. Творческие возможности самосознания, самопознания, преобразование непроизвольных познавательных и эмоциональных процессов в произвольные, волевые обретает самоконтроль над своим поведением в жизни, деятельности, общении, познании. Это способствует активной позиции по формированию толерантности, преодолению агрессивности, нетерпимости человека по отношению к другому человеку *[Межкультурная коммуникация,2005,с.51]*.

На личностном уровне толерантность зависит от черт характера. Поэтому нравственность, мягкосердечность, доброта и другие свойства личности, которые, определяют поведение, влияют на уровень толерантности к другому убеждению. Деление на психические уровни А.Ф. Лазурского *[Лазурский А.Ф.,1997, с.14-15],* определяет приспособляемость человека к окружающей среде. Он дает характеристики на разные психические уровни человека, подтверждающие вступление во взаимоотношение со средой детерминированные с нравственными качествами и сознательностью личности.

Толерантность как приспособляемость к социуму, в структуру которого входят нравственные качества, необходимы человеку при наличии достаточного уровня сознательности и интеллекта для разрешения внутренних конфликтов.

Толерантность - категория, прежде всего межличностного поведения. Она действует на уровне отношений людей и только через них становится общественным явлением. Толерантность повседневного поведения и общения людей обусловлена наличием в их сознании толерантной установки. Её базой является сформированность концепта толерантность в сознании человека и, прежде всего, в его коммуникативном сознании.

Существенным фактором толерантности можно считать – интеллект человека, который вступает в индивидуальную черту личности. Интеллект разрешает сложную ситуацию и способствует найти адекватное решение в конфликтных ситуациях. Он влияет на терпимость и показывает уровень культуры личности.

С.Л Рубинштейн четко определяет интеллектуальную деятельность личности. Он уделяет внимание на детерминированность действия человека с его мышлениями: «... действия человека, его поведение будет в значительной мере зависеть от того, как он осмысливает действительность, от того, в какой мере он постигает происходящее в закономерностях его развития» *[Лазурский А.Ф., 1997, с.14-15]*. Толерантность к другим мнениям, убеждениям, к другим личностям нами рассматривается как «отношение» человека с человеком. Поэтому ее можно определит на деятельностном уровне, согласно с определением А.Н. Леонтьева: «Деятельность есть система процессов, осуществляющих отно-

шение субъекта к действительности» *[Леонтьев А.Н.,1994,с.183]*.

Для определения уровней толерантности использовался экспресс-опросник «Индекс толерантности» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова и др.). В методику были включены утверждения, которые выявляют коммуникативные установки, уважение к мнению оппонентов, готовность к конструктивному решению конфликтов и продуктивному сотрудничеству. Каждому ответу на прямое утверждение присваивались баллы от 1 до 6 («абсолютно не согласен» - 1 балл, «полностью согласен» - 6 баллов). Ответам на обратные утверждения присваивались реверсивные баллы («абсолютно не согласен» - 6 баллов, «полностью согласен» - 1 балл).

Существенные сдвиги выявлены в общей воспитанности толерантности. Успешность воспитательного процесса по толерантности существенно повлияло на положительный сдвиг уровни воспитанности толерантности. Если в констатирующем эксперименте студенты показали низкий уровень 18,3%, а в конечном срезе 8,3%, высокий уровень до формирующего эксперимента показали 8,3%, после обнаружено сдвиг на 30% студентов. В контрольной группе изменение оказались не значительными (см.таблицу1). Эти факторы подчеркивают теорию, которая основана на социализации личности А.В. Мудрика, о том, что социальные факторы существенно влияют на качественные изменения личности, особенно в современном меняющемся мире.

Таблица 1

Уровни толерантности студентов по завершению исследования (%)

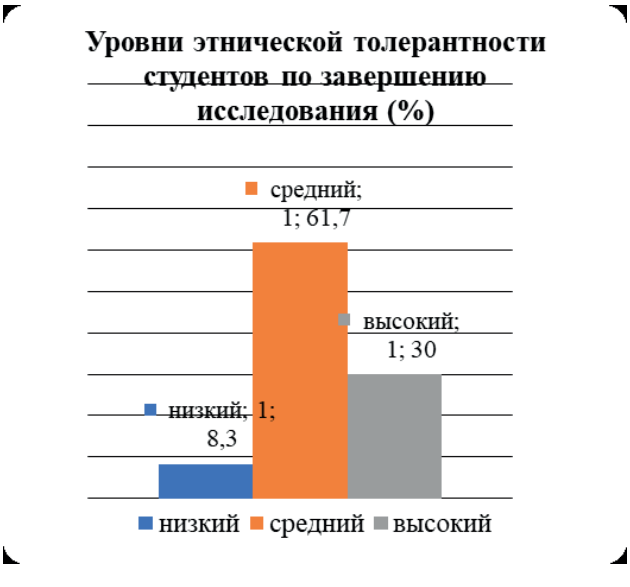
Уровни толерантности	Контрольная группа		Экспериментальная группа	
	до	после	до	после
Низкий уровень	18,3	13,3	18,3	8,3
Средний уровень	75	71,7	73,4	61,7
Высокий уровень	6,7	15	8,3	30
Всего	100	100	100	100

Опираясь на полученные результаты, возможно, представить характерологические черты каждой группы студентов.

Для группы испытуемых *с низким уровнем* толерантности. Для них (8,3% студентов экспериментальной группы) характерны проявление холодности, замкнутости, не интересуются жизнью окружающих, чуждаются людей, что приводит к выраженной нетерпимости, недостаточной гибкости в оценке людей. Они избегают коллективных мероприятий, не идут на компромиссы, эгоцентричны, озабочены своими поступками. В отношении к окружающим у таких людей выражено жесткость.

Группа студентов *со средним уровнем* толерантности 61,7%. Для них свойственны внимательность, рассудительность, принятие решений в сложных ситуациях, учет мнения группы, проявление терпимости к другим, но с учетом для своей выгоды логическое мышление, подвижность, склонность к общению, проявление стойкости к соблюдению моральных принципов.

Группа студентов *с высоким уровнем* толерантности 30%. Для них характерны богатство эмоциональных проявлений, открытость в общении, естественность, готовность к сотрудничеству, абстрактно и логически мыслящие, легко включается в активные группы, имеют высокий уровень обучаемости, спокойствие, доброжелательность, возникающие отрицательные эмоции быстро угасают. Самооценка реалистична.

Необходимым условием педагогического процесса являлась его целевая направленность на результат – воспитанность этнической толерантности студентов. При реализации воспитательного процесса в дополнение к общепедагогическим требованиям обеспечивались эмоциональные, заинтересованные, партнерские отношения между преподавателем и студентами по обсуждаемым вопросам, при постановке и решении различных проблем. Для активизации социального опыта студенты использовали самостоятельные импровизации с целью закрепления представлений об этнопедагогических основах воспитания, о роли взаимопонимания в поликультурной среде, о положительном отношении к ценностям иных культур, уважении людей как личности.

Воспитание этнической толерантности высших учебных заведениях требует системности. Системность воспитания этнической толерантности предполагает взаимосвязь учебной и внеучебной деятельности, которые формируют положительные качества будущих специалистов. Для воспитания толерантной личности необходимо учет возрастных особенностей воспитуемых. «Главным противоречием студенческого возраста является естественное стремление к самопознанию и самореализации и в то же время отсутствие опыта и внутренней готовности для осуществления этого. В результате личность студента попадает в критическую ситуацию смены и выбора жизненных смыслов, требующих новых ценностных ориентаций, социальных установок, мотивов поведения» *[Бурняшева Л., с. 81]*.

Воспитание студентов в духе толерантности способствует повышению уровня культуры взаимоотношения, личностные качества: нравственность, взаимоуважение, терпимость, умение выслушать другого. В учебно-воспитательном процессе вуза студент должен быть не только субъектом деятельности, но и ее активным участником. В вузе наряду с формированием профессиональных качеств необходимо воспитывать и личностные качества, способствующие на политические взгляды, нравственную направленность, формирование идеалы.

Для эффективности воспитания этнической толерантности студентов необходимо обратить на региональные особенности среды, т.е. традиций, этническую структуру местности, на особенность взаимоотношения людей. В воспитательном процессе этнической толерантности подчеркнем ряд важных принципов:

1. Критериями воспитания этнотолерантности должны быть убеждения: другие этносы безопасны; в обществе может быть "плохой" и "хороший" человек; у всех этносов есть свои традиции - это необходимо им для выживания; необходимо выйти на воспитание этнотолерантности через общих нравственных качеств для человечества: сочувствие, законопослушность, "законы человечества" - не писанные в закон - чувственные между людьми (честь, клятва, личные переживания и т.д.).

2. Родственные связи "Семь поколений рода" для казахов может идентифицировать большую семью, а большой коллектив требует толерантности. Казахи своих поколений с детства воспитывают к терпимости, умению выслушать. Такое воспитание способствует развитию толерантности в многонациональном Казахстане.

3. Системность воспитательного процесса в "пространстве" личности: общество - государство - образование. Обществом управляет государство. Воспитательный инструмент государства - образование. Образование готовить личность к жизнедеятельности в обществе.

4. Личность идентифицируется со своей культурой адаптировано и глубоко, а культура других для него не привычна, «особенно», «неудобно», поэтому выражено замечает его и может проявлять неприязнь к другой культуре. Задача образования не учить овладению другой культуры, так как это приведет к стиранию своей культуры, а необходимо учить пониманию и уметь выделять выраженность своей культуры, способствовать осознанию своей культуре – «что есть культура у него особенный от других». Вот такое идентификация личности со своей культурой, знание о нем, приведет к пониманию других культур. Способствует пониманию, что у других также есть своя культура, как у самого. Другие также имеет право гордиться своей культурой и традицией как он сам.

5. Способ формирования понятия личностей представителей иных культур – это воспитание общечеловеческих нравственных качеств, которые присущи всем представителям культур. Уважение «личностных» приведет к взаимопониманию, т.е. имеется в виду, что у всех народов есть национальность, особенные культуры, традиций. Через этого можно найти путь к воспитанию этнической толерантности.

6. В воспитании студентов необходимо и важно обращать внимание на характеристику, которую дает довузовское учреждение. При этом важно, что дали полную характеристику поведения и психологическое описание будущего студента. Это должно быть основополагающим документом для воспитания и развития студентов, предполагающее системную взаимосвязь довузовского и вузовского воспитания личности.

7. Обусловленность этнической толерантности чертами характера личности дает возможность воспитанию и развитию толерантности студентов. Ознакомление педагогами с личностными качествами воспитуемых способствует выбору методов и способов воспитательной деятельности, форм проведения ее *[Утегенов Ж.М.,2011,с. 23-25]*.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в заключении отметим, толерантность способствует личностному росту и саморазвитию человека. Поведение человека, как проявление в сложных ситуациях, зависит от характера его сформировавшиеся влиянием среды и воспитания. Нравственное поведение влияет на уровень культуры человека, на самообладания, на реагирования ситуации и на этническую толерантность.

По мнению ученого Н.А.Бердяева, «установление всечеловеческого братства народов будет не исчезновением, а утверждением национальных индивидуальностей» *[Бердяев Н.А.,1990, с.92]*. Воспитание будущих поколений страны предполагает заботу о будущем государства. Для сохранения стабильности в многонациональном государстве необходимо решить важную задачу образования – воспитание этнической толерантности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 446.
2. Кукушкин Н.В. Формирование толерантности у студентов средних специальных учебных заведений. - Саратов, 2004. - 194 с.
3. Шеламова Г.М. Педагогические условия формирования толерантности учащихся профессионального лицея. - М., 2003. - 196 с.
4. Подобед Н.Н. Педагогические условия формирования толерантности общения старшеклассников. - Алматы, 2007. - 180 с.
5. Алдашева К.Б. Толерантность к чужой культуре и ценности собственной // Педагогические науки. - 2004.- № 13. - С. 3-9.
6. Романова Н. В. Этнополитические процессы в современном Казахстане // Казахстанский путь политического реформирования: сборник материалов «круглого стола», 12 декабря 2007 г. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008.-С. 53-60
7. Толерантность. Материалы региональной научно-практической конференции. – Якутск:, 1994. – С. 8-9
8. Толерантность. Сборник статей под ред. Н.С. Ладыжец. – Ижевск, 2002. – С. 71.
9. Межкультурная коммуникация – основа формировния толерантности в молодежной среде/ Общ.ред. В.А Рамих. – Ростов на Дону, 2005. – С. 58.
10. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии. М., 1997. – С. 14-15.
11. Леонтьев А.Н. Философия психологии. - М., 1994. – С. 183.
12. Бурняшева Л. Пути и методы студенческого воспитания// Высшее образование в России. – М., №7, 2004. – С. 80-85
13. Утегенов Ж.М. Содержание и структура этнической толерантности студентов в поликультурной среде/ Ж.М. Утегенов // Педагогическое образование и наука. - М., 2011. - № 9. - С. 23-25.
14 Бердяев Н.А. Судьба России. – Москва: Советский писатель, 1990. - 348 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

МРНТИ: 316.72 : 800.879

АБАСИЛОВ АМАН МӘДЕЛХАНҰЛЫ
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Түйін. Мақалада ұлы дала ойшылы, әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фарабидың «Тіл туралы ғылым», «Әріптер кітабы», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекетті қайраткерлердің нақыл сөздері» т.б. трактаттарындағы әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары сөз болады. Тіл білімінің жаңа бағыттары ретінде енді ғана қолға алынып зерттеліп келе жатқан қазақстандық социолингвистиканың орталық проблемалары болып табылатын «тіл және қоғам», «тіл және адам», «тілдің шығуы, мәні мен қоғамдық қызметі», «тіл меңгеру», «тілдің өмір сүру формалары», «тілдік норма», тілдік ахуал», «тіл саясаты», «билингвизм мен диглоссия», «өзге тілден сөз алу», «шешендік өнер» т.б. мәселелерге қатысты философиялық, әлеуметтік-этикалық ой-пікірлері, зерттеу қорытындылары қарастырылады. Мақалада бұл мәселелер бірнеше бағытқа бөлініп, атап айтқанда, тіл ғылымының ғылымдар жіктелісіндегі орны, оны ғылыми пән ретінде зерттеудің қажеттілігі, тілдің шығуы мен қызмет етуі, қоғамдық мәні, қоғамды дамытудағы тілдің алатын орны, тіл мен ойдың, грамматика мен логиканың байланысы мен айырмашылығы, біртілді, сондай-ақ көптілді қоғамдағы тілдер қарым-қатынасы мәселелері, өзге тілден сөз алу, оны игеру, тілді нормаландыру мен шешендік өнердің атқарар қызметі талданады.

Түйінді сөздер: Әл-Фараби, тіл ғылымы, тіл (сөз) қоғам, грамматика, ойлау, әлеуметтік лингвистика, лингвистикалық тұжырым,

Резюме. В статье рассматриваются социолингвистические высказывания мыслителя великой степи, второго учителя мира Аль-Фараби в трактатах «Наука о языке», «Книга букв», «Указание пути к счастью», «Гражданская политика», «Притчи государственных деятелей» и др. В качестве новых направлений языкознания рассматриваются философские, социально-этические соображения, выводы исследования, касающиеся вопросов «язык и общество», «язык и человек», «происхождение, сущность и общественная деятельность языка», «владение языком», «формы существования языка», «языковая норма», «языковая ситуация», «языковая политика», «билингвизм и диглоссия», «заимствование слова из другого языка», «ораторское искусство» и др., которые являются основными проблемами казахстанской социолингвистики. В статье эти вопросы разделены на несколько направлений, в частности, анализируются место науки языка в классификации наук, необходимость ее изучения как научной дисциплины, происхождение и функционирование языка, общественное значение, место языка в развитии общества, взаимосвязь и различие языка и мысли, грамматики и логики, проблемы языковых отношений как в одноязычном, так и в полиязычном обществе, функции заимствования из другого языка, его усвоения, нормализации языка и ораторского искусства.

Ключевые слова: Аль-Фараби, наука о языке, язык (слово) общество, грамматика, мышление, социолингвистика, лингвистическая концепция.

Summary. The article deals with sociolinguistic utterances of the great steppe thinker, the second teacher of the world al-Farabi in the treatises "Science of language", "Book of letters", "Indication of the path to happiness", "Civil policy", "Parables of statesmen", etc. As new directions of linguistics, we consider philosophical, socio-ethical considerations, research conclusions concerning the issues of "language and society", "language and man", "origin, essence and social activity of language", "language proficiency",

"forms of language existence", "language norm", "language situation", "language policy", "bilingualism and diglossia", "borrowing words from another language", "oratory", etc., which are the main problems of Kazakhstan sociolinguistics. In the article, these issues are divided into several areas, in particular, the place of language science in the classification of Sciences, the need to study it as a scientific discipline, the origin and functioning of language, social significance, the place of language in the development of society, the relationship and difference between language and thought, grammar and logic, problems of language relations in both monolingual and multilingual society, the functions of borrowing from another language, its assimilation, normalization of language and oratory.

Keywords: al-Farabi, language science, language (word) society, grammar, thinking, sociolinguistics, linguistic concept.

Кіріспе. Әрбір халықтың ұлт (этнос) ретінде сақталуы мен дамуының өзіндік айқын ерекшелігі, басты белгісі болады. Қазақтың ұлт ретінде ұйысуы мен болашақта дамуының кепілі, негізгі тірегі – оның қасиетті тілі. Сондықтан да ұлы дала ойшылдары Әл-Фараби, М.Қашқарилерден бастап Абай, А.Байтұрсынұлы, Б.Момышұлы, Елбасы - бірінші президент Н.Ә.Назарбаев, бүгінгі президентіміз Қ.Тоқаевқа дейін тілдің ұлтты сақтайтын, біріктіретін бірден бір фактор, қуатты қару әрі басты идеология екенін айтып келеді.

Ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби – қазіргі қазақ тілінің өз замандағы қолданушыларының бірі, өйткені оның туған топырағы, жастық шағын өткізген жері қыпшақтілді, түркітілді орта Отырар болды. Содан кейін өзге тілді ортаға (Бағдат, Каир, Дамаск т.б.) білім, ғылым іздеп барып, олардың тілін меңгерді. Мысалы, араб тілін жақсы білгені соншалық, ол сол тілдің грамматикалық құрылысы мен сөздік қорын грек және басқа тілдермен салыстыра алды, өзінің ғылыми трактаттарын сол тілде жазды. Ол философиялық, әлеуметтік-эикалық, эстетикалық, азаматтық трактаттарын жазу үшін тілдік орта болмаса да, грек тілін үйренді, философ болу үшін грек тілін білу шарт деп жазды [Аль-Фараби, 1972, б. 420].

«Әл-Фарабидың дүниетаны мен әлемдік ғылым» атты әл-Фарабидың 1150 жылдық мерейтойына байланысты құрастырылған библиографиялық көрсеткіште ұлы дала ойшылының өмірбаяндық деректерінде мынадай мәліметтер берілген: «Бала Мұхаммед қала медреселерінің бірінде сауатын ашып, хат танып, Отырар кітапханасының мол қорынан сусындап өскен. Тіл үйренуге жастай көңіл қойған тәрізді. Өйткені араб тарихшысы ибн Халиккан «әл-Фараби 70-ке жуық тіл білген» деп жазып қалдырған. Ғалымдардың бір тобы: «Бұл шындыққа жанаспайды» десе, біраз ғалымдар ибн Халликанның жазғандарын мақұлдап, қайталап та жүр. Яғни бала Мұхаммед өз кезіндегі ұлы ғұламалардың еңбектерін оқу үшін жастайынан тіл үйренуге ден қойғандай».

Осыған ұқсас тағы бір қызықты мәлімет оның ұстаздары жайында айтылған. «Бағдад шаһарында әл-Фараби логиканы Әбу Бишр Матта ибн Юнустан үйреніп, кейін өзі ұстазынан да асып түседі. Лингвистикалық ғылымдарды жетік меңгеруді қалап, грамматика саласының маманы Әбу Бәкір ибн әс Сирадждан грамматикадан дәріс алады» [Әл-Фарабидың дүниетаны мен әлемдік ғылым, 2020, б. 4].

Нәтиже. Шығыс ғылымының жұлдызы Әбу Насыр әл-Фарабидің сан алуан трактаттары ішінде біте қайнасқан лингвистикалық тұжырымдары өз алдына бір төбе. Ол тілді, бір жағынан, философия, логика, математика, музыка т.б. құрамда қарастырды. Ғылымды топтағанда тілді үнемі бірінші орынға қойып отырды. Себебі онда ғылыми ойды беру үшін қолданылатын тілдік оралымдардың заңдары мен әдіс-тәсілдері бекітіледі. Сондай-ақ тіл туралы ғылым адамның пікірін дұрыс жеткізуге, сұрақты дұрыс қойып, оларға дәйекті жауап беруді үйретеді және күллі ғылым атаулы тіл арқылы танылып игеріледі. Сондықтан да тіл оқу мен білім беру жағынан да бұрын тұрады.

Екінші жағынан, ғұлама ғалым тіл мәселелерін, тіл туралы ғылымды, грамматиканы арнайы қарастырып зерттеген. Тілді философиялық жақтан қоғаммен қарым-қатынаста да алып қарастырған. Біздің сөз етпегіміз де әл-Фарабидің осы «тіл және қоғам» мәселесін зерттеуі жөнінде болмақ. Өйткені бұл – әл-Фарабидің алғашқылардың бірі болып қарастырған әлеуметтік мәні зор мәселе.

Қандай да бір тіл және қоғам байланысы, нақты алғанда, «тілдік орта» ұғымымен ұштасады. Әл-Фараби сол тілдік ортаны (қоғамды) сөз етеді, көбінесе оның синонимі ретінде «қала» сөзін қолданады. Оның бір себебі, біздіңше, Қазақстан жерінде 9-10 ғасырларда қалалардың пайда болып, қоғам өміріне ықпал етуі болса керек. Тағы бір елеулі себебі: әл-Фарабидің әртүрлі қалалық тілдік орталарда болып, сол орталардағы бірнеше тілді (араб, парсы, грек, түркі тілдері, т.б.) меңгергендігі болуы тиіс.

Талқылау. Әл-Фараби 160-тай трактат жазыпты, соның біршамасында тіл мәселесі сөз болған. Біз осы мақаламызда жоғарыда айтып өткендей, ғұламаның лингвистикалық, оның ішінде әлеуметтік лингвистикалық мәселелерге қатысты ой-тұжырымдарын қарастыруға талпыныс жасаймыз.

Әлеуметтік лингвистиканың қарастыратын ең бір өзекті әрі орталық проблемаларына «тіл және қоғам», «тіл және адам», «тілдің мәні мен қоғамдық қызметі», «тіл меңгеру», «тілдің өмір

сүру формалары», «тілдік норма», тілдік ахуал», «тіл саясаты», «билингвизм мен диглоссия», «өзге тілден сөз алу», «әліпби жасау мен таңдау» т.б. адамның тілге саналы түрде әсер етуінің түрлі мәселелері жатады.

Тіл мен қоғамның өзара тығыз байланысы – екі жақты байланыс. Біріншіден, тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғамда бірлесіп еңбек етуі, қоғамдық өндірісті ұйымдастыру, оны дамытуы мүмкін емес. Демек қоғамның өмір сүруі үшін, адамдардың бірлесіп еңбек етуі үшін қатынас құралы, пікір алысудың құралы, ойын жарыққа шығару құралы – тіл қажет. Тіл – адам баласы қоғамының өмір сүруінің және дамуының қажетті шарты. Екіншіден, тіл қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Олай болса, қоғам – тілдің өмір сүруінің де шарты, қоғамнан тыс, адамдардың ұжымынан тыс тіл жоқ. Қоғамның өмір сүруі үшін, адамдардың бірлесіп еңбек етуі үшін тіл қаншалықты қажет болса, тілдің өмір сүруі үшін қоғам да соншалықты қажет. Міне, осы зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған «тіл» және «қоғам» ұғымы, олардың өзара байланысы туралы мәселе әл-Фараби еңбектерінде қалай қарастырылған, бұл жөнінде ғұламаның қандай тұжырымдар бар, енді осыған жекелей тоқталайық.

1.Әуелі тіл туралы ой-тұжырымдарынан бастайық. Әл-Фарабидің еңбектеріне назар аударсақ, ол тілді ойлаумен қатар қойып, философиялық жақтан талдайды. Әл-Фараби еңбектеріндегі лингвистикалық мәселелерге кең түрде талдау жасаған К.Х.Тәжікова: «Әл-Фарабидің тіл мәселесіне деген көзқарасы көбінесе Аристотель көзқарасымен сәйкес келеді. Бірақ оның Аристотельден айырмашылығы бар, Аристотель тілді өзіндік зерттеу обьектісі ретінде қарастырмай, тіл туралы ілімді поэтика мен риториканың шектеуінде қалдырса, әл-Фараби тілді ғылыми зерттеу пәні ретінде бөліп, зерттелуге міндетті жіктемелік пәнге қосады», – деп дұрыс айтады [Тәжікова К.Х., 2009, б. 274].

Әл-Фараби: «Адамның дүние тануына жағдай жасайтын нәрсені және «парасат» деген нәрсені ежелгі адамдар «**сөз**» деп атаған», – деп тілді «сөз» мағынасында қолданады [Әл-Фараби., 1975, б. 39-40]. Осындағы «сөз» дегенді әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттарын» аударып құрастырушы авторлар: «Нутк – «сөз», грекше - «логос». Араб тіліндегі философияда «нутк» термині сыртқы (яғни дыбыспен айтылған) сөз ретінде және ішкі (ақыл-ой зердесімен айтылған) сөз ретінде де қолданылады. Араб тіліндегі философияда ойдың сыртқы айтылуы болып табылатын сөз бен ойдың арасында үлкен айырмашылық көрмеген», - деген түсініктеме береді [Әл-Фараби, 1975, б. 398]. Сонда бұдан шығатын қорытынды сөз (тіл) бен ойлау теңдікте, бірлікте қаралады.

«Осы екеуін, яғни ақылмен пайымдалатын обьектілер мен оны білдіретін оралым – ой қорытындыларын ертедегілер «сөз» [нутк] және айтылған сөз [кауль] деп атаған», - дей келе - ақылмен пайымдалатын обьектілерді олар «айтылған сөз» [кауль] деп атаса, ал «сөз» [нутк] деп адамның ішіндегіні, жанында барды атады; осы екеуін [ақылдағы және жүркетегіні] білдіретін – «айтылған сөз [кауль], «сөз» [нутк] сыртқа дыбыс арқылы шығарылады. Адам өзі үшін белгілі бір пікірді растағысы келсе, бұл – іштегі, көңілдегі «айтылған сөз», ал [сол пікірді] басқаларға растағысы келсе, ол – сыртқа дауыс арқылы шыққан «айтылған сөз». Қызметі қандай да бір пікірді растау болып табылатын айтылған сөзді, мейлі ол көңілдегі айтылған сөз болсын, мейлі дыбыспен сыртқа шығарылған айтылған сөз болсын, оны ертедегілер силлогизм деп атаған», - деген тұжырым жасайды ұлы ойшыл әл-Фараби [Әл-Фараби, 2009, б. 23].

Одан әрі ол сөзге анықтама беріп, оны былай таратады: «Сөз» деген атау поэзияны да және тіл арқылы пікір айтуды да көрсетеді. Қалың көпшілік арасында «сөз» деген атау дәл осыны көрсетеді және дәл осы мағынасында «сөз» деген атау жалпыға мәлім. Осы іліммен айналысатын ежелгі заманғы [ойшылдар] бұл сөзді екі мағынада бірдей қолданған. Адам туралы ол бірден екі мағынада бірдей «**сөйлеуші»** деп дұрыс айтады: яғни ол өзінің [ойында] барды [тілімен] айтып жеткізеді деген және осы арқылы оның дүние тану құралы бар [деген мағынада] дұрыс айтады. Алайда ежелгі адамдар адам дегеніміз **сөйлеуші [жан**] деп атағанда, олардың айтайын дегені адамда соның өзінің айтып отырғанына және білетініне қолын жеткізетін құрал бар деген мағына. Бұл өнер сөзге ақтық форма беретін болғандықтан, бұл өзі «логика өнері» деп аталады. Адам өзінің [танығысы] келетінін осы арқылы жүзеге асыратын болғандықтан, мұны сондай-ақ «жанның парасатты бөлігі» деп атауға болады» [Әл-Фараби, 1975, б. 40]. Сонда тіл деген күрделі құбылыстың мәнін әл-Фараби «сөз», «ой», «сөйлеуші», «дүниетану құралы», «білетініне қолын жеткізетін құрал», «логика өнері», «жанның парасатты бөлігі» деген ұғымдармен бірлікте қарастырады.

Ұлы ойшыл өзінің «Бақыт жолын сілтеу» трактатында грамматика мен логиканың ұқсастығы мен айырмасын айта келіп мынадай тұжырым жасайды: «Грамматика өнері мен логика өнерінің арасында біраз ұқсастық бар. Бұл ұқсастық [мынада]: грамматика өнері сөзбен айтылатын нәрсенің дұрыстығы туралы білім береді, белгілі бір тіл [сөйлейтін] адамдардың әдет-ғұрпына сай сол дұрыстыққа жетуге қабілет береді. Ал логика өнері болса, ойлаған ойың дұрыстығы жөнінде білім береді және ойлаған ойдың дұрыстығына жетуге қабілет береді. Сонымен белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың әдет-ғұрпына сай тек дұрыс сөйлеу үшін тілді жөндейтін грамматика өнері сияқты логика өнері де барлық нәрсе

туралы адам тек дұрыс ойлау үшін оның ақылын жөндейді [Әл-Фараби, 1975, б. 41].

Әл-Фараби логиканы грамматикаға жақын және грамматиканың сөздерге қатысты заңдары, ақыл арқылы жететін нәрселерді көрсетеді деп санайды. Оның тілге және сөздерге қатынасы, логиканың ақылмен жететін обьектілері мен интеллектіге болған қатынасы сияқты. Адам ежелден сөз және сөйлем деп аталатын ойлау және пайымдау барысында қателіктерден сақтайтын логика заңдарына мұқтаж, сондықтан логика грамматикамен тығыз байланысты. Алайда бұлардың арасында айырмашылықтар бар деген тұжырым айтады.

Әл-Фараби дұрыс және сауатты сөйлеуді қалаған адамдар үшін «синтаксистің мәнін түсінуге» ал дұрыс ойлауды қалаған адамдар үшін «логиканың мәнін түсінуге» кеңес берген. Адам ойын сөз бен сөз тіркестерінен тыс зерттеу мүмкін болмағаны сияқты, логиканы грамматикадан сырт, ал логикалық ойды ауызекі және жазбаша сөздерден тыс зерттеуге болмайды. Әл-Фарабидің логика мен грамматика туралы идеялары ойлау өнеріне, ой жүгірту барысында кемелдікке жету, сөз бен оның мағынасына жауаптылық және дәлдікпен қарауға үйретті [Нсанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сандыбаев Ж., 2009, б. 7].

2.Енді қоғам мәселесіне қатысты тұжырымдарына келейік. Әл-Фараби қоғамды сипаттамас бұрын алдымен «адам» ұғымына тоқталады. «Адам өзінің барлық істерінде тек көптеген адамдардың бір қонысқа біріккенде ғана қажетті нәрсеге қолы жететін және ең жоғарғы дәрежеде жетілетін [жануарлар] түріне жатады». Бұл - адамның адам болуы да оның қоғамымен байланысты деген сөз. Ғұлама ойшыл одан әрі адам қоғамын **ұлы, орташа** және **кішкене** қоғам деп үшке бөліп, әрқайсысына жекелей сипаттама береді.

«Ұлы қоғам дегеніміз – бірімен бірі біріккен және біріне бірі көмек көрсететін көп халықтардың жиынтығы. Орташа қоғам дегеніміз – бір халық. Кішкене [қоғам] дегеніміз – бір қаланың төңірегінде топтасқан қоғам» [Әл-Фараби, 1975, б. 117]. Осы аталған қоғамдарды тағы да «толық қоғам», «толық емес қоғам», «жетілмеген қоғам», «көше қоғамы», «үй ішіндік қоғам», «квартал қоғамы», «қала қоғамы», «село қоғамы», «абсолюттік адамзат қоғамы» деген атаулар береді.

Жоғарыда айтылған ұлы, орташа және кішкене қоғамның бірігуінен толық қоғам болады. «Қала жетілудің ең жоғары сатысында болады. Селолар мен кварталдар, көшелер және үйлер толық емес қоғам болып табылады. «Бұлардың ішінде ең жетілмегені – көше қоғамының құрамды бір бөлігі болып табылатын үй ішіндік қоғам. Қалалық қоғам қайсыбір халықтың бір бөлігі. Халық қалаларға бөлінеді. Абсолюттік адамзат қоғамы халықтарға бөлінеді» [Әл-Фараби, 1975, б. 118].

Осы жерде жоғарыда атап өткен әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу» трактатын аударып, құрастырушы авторлардың түсініктемесіне тоқталуды жөн көреміз. *«Джама'а – «қоғам; мадина – «қала».* Плотон сияқты әл-Фараби де қоғамның пайда болу және даму себептері адамдардың өздерінің материалық және рухани мұқтаждықтарын қанағаттандыруда деп біледі. Бұлардың арасындағы бұл жөніндегі айырмашылық сол, Плотонда «қоғам» деген ұғым «мемлекет» деген ұғыммен бірігіп кетеді, ал әл-Фараби бойынша қоғам мемлекеттен бұрын туады, қоғам мемлекетсіз де өмір сүре алады, ал мемлекеттің қоғамсыз өмір сүруі ақылға сиымсыз» [Әл-Фараби, 1975, б. 402].

3.Тіл мәселесін, оның шығу тегі және оның қоғамдағы рөлі мен қызметін әл-Фараби заттардың аталуы контексінде қарастырады. Бұл жөнінде зерттеуші К.Х.Тәжікова: «Тілді зерттеудегі негізгі мәселелердің бірі – оның шығу тегі. Бұл мәселені, белгілі болғандай, әл-Фараби конвенционалистикалық, келісім-шарттық теорияны ұстанған Аристотель сияқты шешеді», - деп түйіндеп, оның мәні мен маңызын ашып, анықтап түсіндіп береді [Тәжікова К.Х., 2009, б. 277]. Сондықтан біз оған мақала көлеміне сай тоқталмаймыз.

4.Әл-Фараби тіл туралы ғылымды екіге бөледі, екі бөлімнен тұрады дейді: «Біріншісі: қандай да бір халықтың тіліндегі сөздерді есте сақтау және олардың әрқайсысының нені біліретінін [мағынасын] білу. Екіншісі: осы сөздердің заңдылықтарын білу» [Әл-Фараби, 2009, б. 16]. Мұның қазір біз Ф.де Соссюрше біріншісін сыртқы лингвистика, екіншісін ішкі лингвистика деп атап жүрміз.

5.Әлеуметтік лингвистиканың тағы бір өзекті проблемаларына тілдер қарым-қатынасының теориясы, оның ішінде диглоссия дәне билингвизм мәселелері жатады.

Диглоссия – дегеніміз бір ұлттық тілдің өз ішіндегі түрлі кіші жүйелерінің (әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, диалекті т.б.) әр алуан жағдаят пен қарым-қатынас салаларында алма-кезек қолданылуы. Мысалы, студент алдымен «өз ортасында» өзі сияқтылармен студенттік (жастар) жаргонын қолданса, қалған жағдаяттарда (сабақта) әдеби тілді пайдаланады. Кәсіби жаргондарда сол сияқты: компьютер бағдарламашылары мен операторлар кәсіби тақырыптағы қатынаста компьютерлік жаргонды қолданады. Ал одан тысқары, өзінің кәсіби ортасынан бөлек жерде ауызекі сөйлеу тілін, әдеби тілдің сөздері мен құрылысын пайдаланады. Ал билингвизм дегеннің сөзбе-сөз мағынасы – бір қоғам шегіндегі (мемлекеттегі) екі немесе одан да көп жеке тілдердің өмір сүруі мен қызмет етуі. Қазіргі қоғам көбінесе көптілді. Мысалы, біздің еліміздің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесін 128 тіл құрайды. Мұнда билингвизмнің көптеген түрлері кездеседі. Егер индивид бірнеше тілді меңгерсе, ондай адамды билингв деп атайды, ал бұл құбылыстың өзін би-

лингвизм дейді. Билингвизмнің қазақша баламасы – қостілділік [Абасилов А., 2016, б. 146-147].

Қазіргі күнде бір ғана тілден тұратын қоғам кездесе бермейді. Зерттеу нысаны болып отырған әл-Фараби заманының өзінде бұл күн тәртібіндегі мәселелердің бірі болған. Мысалы, бұл жайында әл-Фараби былай деп жазады: «Шөлдік жерлерде, шатырларда не үңгір үйлердің тұрғындары – жасырын болып келеді және олар өздерінде әдет бойынша бекітілген нәрселерді сақтап қалуға мүмкіндіктері көп. Олар үшін өздерінің жандарын басқа халықтардың әріптері мен сөздері, тілі мен дыбысталуынан алшақ ұстау – абройлы іс болып табылады» [Әл-Фараби, 2009, б. 80]. Бұл жерде ғалым **біртілділікті, тіл тазылығы** мәселесін айтып отыр.

Ал ойшылдың «Қала және ауыл тұрғындары, отырықшы орындардың тұрғындары табиғи және ашығырақ келеді, олардың жандары өздеріне әдетті болып келмейтін заттарды түсінуге, елестетуге жақынырақ келеді, олардың тілі бөтен тілді қабылдауға икемді болып келеді» [Әл-Фараби., 2009, б. 80]. Бұл енді **билингвизм – қостілділік** құбылысы.

Ғұлама ғалымның бұл айтқандары жоғарыда сөз еткен екі жеке тілдің қатынасындағы билингвизм проблемасына қарағанда, бір тілдің өз ішіндегі кіші жүйелерінің қарым-қатынасын көрсететін диглоссия мәселесіне келетін сияқты. Олай дейтініміз: мұнда ортақ тіл жасау, тілді әдеби нормаландыру, тіл тазалығы мәселелері сөз болған. Ол: «Егер біз аталған екі топтың адамдарын алар болсақ, онда шөлдік жерлердің тілдерін қабылдау жеңілірек. Алайда бұл жерде осы өңірлердің ортасындағылармен араласу керек, себебі шет жақ тұрғындары көрші халықтармен араласқандары үшін қарым-қатынас құрып, көрші елдер сөйлеу мәнерін алуы мүмкін. Егер олар соңғылармен араласса, онда олар бөтен тілде сөйлеуге мәжбүр болады және көп жағдайда көрші халықтардың әріптері дыбысталуға келмесе, олар сәйкес келетін әріптерді таңдайды, ал қиынға түсетін әріптерден бас тартуға тырысады. Олардың сөздері қиын және дөрекі болып келеді, олардың тіліне өз көршілерінен қабылданған акцент пен сөйлеу мәнері енеді. Егер де көрші халықтың тілінің көп қателіктері болса, ал осы халыққа бұл сөйлеу мәнері дұрыс деп түсіну әдеті болса, онда олардың әдеттері өзгермейді деп айтуға еш негіз жоқ, сондықтан да олардың тілін қабылдаудың қажеті жоқ. Егер шөлдік жерлердің тұрғындары жоқ болса, онда тілді сол өңірдің ортасын кез келген жерінен қабылдауға болады», – деген тұжырым жасайды [Әл-Фараби, 2009, б. 80-81].

Әл-Фараби бабамыз осы ойын таратып, былай сабақтайды: «Сен арабтардың осы заттар жөніне мәселелері жөнінде ойланып қарасаң, саған барлығы түсінікті болады. Олардың арасында шөлдік жерлердің де, қалалық жерлердің де тұрғындары болады. Бұл мәселемен 90-шы 200-ші жылдары көп айналысқан. Осы мәселені шешуге бел буғандар – Ирактағы Куфа және Басраның тұрғындары. Олар қала тұрғындарының емес, шөлдік жерлердегі дұрыс тіл – өздерінің тілін алады, кейін елдің орталығын мекендейтін, көп жағдайда дөрекілік пен қатаңдық тән және жайылу, тарамдаудан алшақ болған және ықпал, жәрдем шет болған тұрғындардың тілін алды. Бұлар – кайс, Тамим, Тай, Хузайль тайпалары. Олар арабтар қабылдаған тілде сөйлейтін халықтардың басым көпшілігін құрады. Ал егер басқаларға келер болсақ, онда олардан ешнәрсе алынған жоқ, себебі олар елдің шет жақтарында тұрады, олар басқа халықтар тілімен араласып, табылғаннан өз тілдерін басқа өздерін қоршаған халықтардың тініне бағындыруға басым болды. Бұл – Эпиопия, Индия, Персия, сонымен қатар – ассириликтер, сириялықтар, египеттіктер» [Әл-Фараби. 2009, б. 81]. Міне, бұл қазіргі әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің өзекті мәселесі – **тілдік ахуалды** сипаттаудың тамаша үлгісі.

6.Осы күнгі шешімі табылмай, күрмеуі шешілмей жүрген таза лингвистикалық, сондай-ақ әлеуметтік лингвистикалық, психолингвистикалық мәселелердің бірі – өзге тілден сөз алу, оны тіл заңдылығына сай игеру мен меңгерту проблемасы. Бұл салада қазақ лингвистикасында емле ереже жасауда, терминологияны жүйелеуде шешілмеген қыруар сұрақтар бар. Бұл мәселені данышпан ғалым мынадай сипатта жеткізіп түсіндіреді: «Егер дін немесе оның бір бөлігі басқа халықтан алынғалы отырса, онда сол дінді енгізуші кейде [басқа халықтың дінінің] кононларының атауынан алынған атаулары сол мағынасында пайдаланады, бірақ сөздің өзінің өзгеруі мүмкін. Сөздің дыбыстары мен олардың құрылымы әлгі халықтың әріптері мен солардың құрылымы арқылы белгіленеді. Ол сөзді айту оңай болу үшін қажет. Ал егер сол халықта диалектика мен софистика пайда болса, әрі оның өкілдері өздері енгізген және бұрындары өздеріне белгісіз болғандықтан, атау болмаған идеяларды [сөз арқылы] белгілеу қажеттігін сезінсе, олар онда сөздер құрастырып шығарады. Ол сөздерді олар өз әріптерінен құрастырады не болмаса, оларға солармен ұқсас дүниелердің атауын бере салады» [Әл-Фараби, 2009, б. 83].

Жалпы дүниеде бір халық екінші халықпен әртүрлі мәдени, экономикалық, саяси байланысқа келіп, бірінен екіншісіне сөз ауысады. Сонда бір тілден екінші тілге сөз ауысу – қашып құтылмайтын заңдылық. Бірақ бір халықтың сөзін екінші халық өз тілінің дыбысымен, өз тілінің заңдылығымен алады не өз тіліндегі баламасын тауып, жаңа сөз етіп жасап алады. Міне, бұл әл-Фараби тұжырымының түйіні.

7.Өмірбаяндық деректерге назар аударсақ, әртүрлі тілдік ортада болған әл-Фараби тіл меңгеру мәселесіне, шешендік өнерге ерекше мән

берген. Әл-Фарабише: адам – сөйлеуші, «сөйлеушінің» түбірі «сөз», ал ол деген тіл арқылы пікір айтуды білдіреді. Адам өзінің ойында барды тілімен айтып жеткізеді және оның дүниетану құралы деп тұжырымдайды.

«Қала жетілудің ең жоғары сатысында болады», - дей келіп, ғұламаның ерекше көңіл бөлген мәселесі – қалаларды қалай басқару керектігі, басқарғанда олардың көркеюіне, ондағы тұрғындардың тұрмысының жақсаруына көмектесу, сөйтіп оларды бақыт жолына бағыттап отыру керектігі жайында ерте заман (ойшылдары) айтқан көптеген негізгі қағидаларды қамтитын жеке-дара нақыл сөздерден тұратын трактатын арнаған. Демек қоғамды басқарушыға шешендік өнер қажеттігіне әл-Фараби қатты көңіл бөлген [Әл-Фараби, 1975, б. 187].

Айта кету керек, ұлт тарихында қазақтың ел басқарушы билері шетінен шешен болған. Тегінде, халықтар мен қалаларды ерікті түрде оқыту, үйрету үшін пайдаланатын адамдар – бойына ізгі қасиеттер мен шешендік өнер дарыған адамдар қай заманда да керек болған, ал бұл қазіргі Қазақстан Республикасы сияқты көп этносты, көптілді мемлекет үшін тіпті қажет. Өткені өкінішке орай, қазіргі ел басқарушыларға ондай өнер дарымаған. Мемлекеттік тіліміздің мемлекеттік аппаратта қолданылмай, шетқақпай болуының, жергілікті үкімет орындарының күнделікті жұмысында қолданбауының басты себебі әртүрлі деңгейдегі басшы орындарда қызмет ететін адамдардың орысшаға бейім болып, өз ұлтының шешендік өнерінен құр алақан болуынан деп ойлаймыз. Сондықтан әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты бұл трактаты қоғамды басқарушы қайраткерлерге арнап қалдырған аталы сөзі болса керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, әл-Фараби тіл ғылымының ғылымдар жіктелісіндегі орнына, оны ғылыми пән ретінде зерттеудің қажеттілігіне, тілдің шығуы мен қызмет етуі, қоғамдық мәніне, қоғамды дамытудағы тілдің алатын орнына, тіл мен ойдың, грамматика мен логиканың байланысы мен айырмашылығына, бір қоғамдағы тілдер қарым-қатынасы мәселелеріне, өзге тілден сөз алу, оны игеру, тілді нормаландыру мен шешендік өнердің атқарар қызметіне ерекше көңіл бөлген. Бұл мәселелер қазіргі күнде тіл білімінің арнай саласы – әлеуметтік лингвистиканың нысаны ретінде қарастырылып, жан-жақты зерттеліп, теориялық та практикалық жағынан шешімін табуда. Осы бағытта ғұлама ғалым, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фарабидың лингвистикалық, әсіресе әлеуметтік лингвистикалық мұрасын зерттеуің мәні зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1972. – 430 с.

2.Әл-Фарабидың дүниетаны мен әлемдік ғылым. Библиографиялық көрсеткіш. – Тараз, 2020.

3.Тәжікова К.Х. Әбу Насыр әл-Фараби шығармаларындағы тіл және тілдік таңба философиясы // Әбу Насыр әл-Фараби 10 томдық шығармалар жинағы. 10-том. Әл-Фараби мұрасы: қазақстандық философиялық зерттеулер (1991-2008). Биобиблиография. – Астана: ТОО «Лотос–Астана», 2009 . –432 бет.

4.Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 420 бет.

5.Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст. Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. –656 бет.

6.Нсанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сандыбаев Ж. Әл-Фараби ғылымы // Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. –656 бет.

7.Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика. Оқу құралы /А.Абасилов. –Алматы: Palitra Press, 2016. –250 бет.

UDC 81’255-057.875

ABRAMOVA GALINA
Candidate of Philological Sciences,
Associated Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan

ZHIYENKOZHA ZHANSULU ORYNKOZHAYEVNA
master student
South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF THE LINGUISTIC VIEW OF THE WORLD BASED ON A COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO ETHNIC GROUPS – KAZAKHS AND RUSSIANS

Түйін. Бұл мақала қазіргі ғылыми әдебиетте кеңінен түсіндірілген әлемнің тілдік бейнесі құбылысының ерекшелігін зерттеуге арналған. Автор мәселені ашып, тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау сияқты категориялардың байланысын қадағалайды. Зерттеудің мақсаты - әлемнің тілдік бейнесінің сипаттамалық ерекшеліктерін сипаттау, қазақ және орыс тілдерінде жұмыс істейтін соматикалық фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасын және олардың әлемнің тілдік бейнесін бейнелеу тұрғысынан рөлін анықтау. Сондай – ақ, автор екі этнос-қазақтар мен орыстардың әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттерін салыстырмалы талдау арқылы әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің ерекшелігін қарастырады. Жұмыста кейбір ғалымдардың әлемнің тілдік бейнесінің күрделі табиғаты туралы көзқарастары баяндалады, осы тұжырымдаманың түсіндірмелері беріледі, оған сәйкес автор өзінің анықтамасын тұжырымдайды. Зерттеу нәтижелері ұлттық менталитетті терең түсінуге мүмкіндік береді, бұл мәдениетаралық қарым-қатынастың қажетті өлшемі болып табылады.

Түйінді сөздер: әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық тілдің әлемдік бейнесі, тілдік сана, ұлттық-мәдени ерекшелік, фразеологиялық бірліктер.

Резюме. Статья посвящена изучению специфики феномена языковой картины мира, получившего в последнее время широкую интерпретацию в современной научной литературе. Автором освещается проблема и прослеживается связь таких категорий, как язык и культура, язык и мышление. Цель исследования состоит в описании характерных черт языковой картины мира, определении национально-культурной семантики соматических фразеологизмов, функционирующих в казахском и русском языках, и их роли в ракурсе отражения ЯКМ. Автором также рассматривается своеобразие национальной языковой картины мира посредством сопоставительного анализа фрагментов ЯКМ двух этносов – казахов и русских. В работе излагаются взгляды некоторых ученых на сложную природу языковой картины мира, даются толкования данного понятия, с учетом которых автором было сформулировано собственное определение. Результаты проведенного исследования дают возможность глубокого понимания национального менталитета, что является необходимым критерием в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, национальная языковая картина мира, языковое сознание, национально-культурная специфика, фразеологизм.

Summary. The article presents a study of the specificity of the linguistic view of the world, which has recently received a wide interpretation in modern scientific literature. The author emphasizes a problem and relationship of such categories as language and culture, language and thinking. The task of the research is to describe the characteristic features of the linguistic view of the world, to define the national and cultural semantics of somatic phraseological units in the Kazakh and Russian languages and their role in linguistic view of the world. The author considers an identity of the national linguistic view of the world by comparative analysis of two ethnic groups – Kazakhs and Russians. The research describes views of some scientists on the complex nature of the linguistic view of the world, gives an interpretation of this concept, taking into account which the author formulated her own definition. The results of the research provide an opportunity for a deep understanding of the national mentality, which is a necessary criterion in intercultural communication.

Keywords: view of the world, linguistic view of the world, national linguistic view of the world, linguistic consciousness, national and cultural identity, phraseology.

In the age of establishing, developing and strengthening large-scale international contacts, linguists pay special attention to the phenomenon of intercultural communication, which is directly related to such processes as the development of languages and the mutual enrichment of cultures. Today, one of the most relevant and discussed topics of modern linguistics and related applied disciplines is the study of the complex nature of the multidimensional phenomenon of the language view of the world. Common knowledge about the world, language, and culture prevents "communication hindrances" and helps build a mutually respectful, flexible, and productive dialogue.

The relevance of this research lies in the fact that, first, the concept of the language view of the world is currently in the process of formation: attempts are made to construct its detailed definition, theoretically discuss the issues of separating the linguistic view of the world from related phenomena and describing its characteristic features. Second, this work responds to the growing interest in the problems of interdisciplinary intersection of the Humanities, including the problems of linguocultural studies and related fields.

In linguistics in recent years, a significant number of works have appeared devoted to the study of linguoculturological features of the language view of the world and served as a methodological basis for this research (Yu. d. Apresyan, N. D. Arutyunova, E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarov, S. G. Ter-Minasova, I. Yu. Markovina, Yu. a. Sorokin, V. A. Maslova, etc.).

The novelty of the research is to identify and analyze the national-cultural semantics of somatic (related to the human body) phraseological units that function in the Kazakh and Russian languages, and to determine the role of these units in the perspective of reflecting the national language view of the world.

The concept of "view of the world" is interdisciplinary and is used in various branches of scientific knowledge: in philosophy (works of V. S. Stepin, M. Heidegger, L. Wittgenstein), psychology (works of A. N. Leontiev and S. D. Smirnov), cultural studies (works of D. S. Likhachev, G. D. Gachev, Yu. m. Lotman), literary studies (works of M. M. Bakhtin, A. K. Zholkovsky, Yu. K. Shcheglov), linguistics and semiotics (works of V. Tsivyan, G. D. Gacheva, V. N. Toporova, E. S. Yakovleva), etc.

A special role in introducing the term " view of the world " to science belongs To L. Wittgenstein [*L.Wittgenstein, 2005*]. To date, there are a large number of interpretations of this term, the meaning of which is as follows: it is a set of knowledge, facts about reality, formed in the public and individual consciousness.

The view of the world is characterized by meaningful and formal properties: a simultaneous combination of cosmology (global image of the world) and anthropomorphism (features of the human worldview), the unity of statics and dynamics, the finite and infinite, the presence of the phenomenon of lacunarity, visibility and imagery, system character and integrity.

In the study of the complex and multidimensional concept of " view of the world", an important place is occupied by the problem of interaction between language and culture.

S. G. Ter-Minasova calls language "a moneybox, a treasury of culture" and specifies that language stores cultural values in vocabulary and phraseology, in fiction and scientific literature [*S.G.Ter-Minasova, 2004, c.74*]. According to the scientist, language forms a person's personality with the help of a view of the world reflected in the language. In addition, along with religion, culture, and philosophy, language is one of the forms of social consciousness.

A person's perception and awareness of the world around them occurs with the help of language, therefore, it is necessary to talk about the specifics of the language view of the world, which forms a certain attitude to reality among native speakers and sets human norms of behavior. The set of knowledge captured in the language form has received an ambiguous name: "language representation of the world", "language model of the world", "language view of the world". The most common term among those listed is the latter.

The language view of the world is not on a par with special views of the world (philosophical, religious, chemical, physical, etc.), it is the original and forms them, due to the fact that a person is able to understand the world through the language in which the socio-historical experience is fixed.

Summarizing the above approaches, we have formulated the following definition: "Language view of the world – is historically conscious of the linguistic and cultural community knowledge and perceptions about the world, embodied through linguistic means".

The national language view of the world (NNCM) (O.A.Kornilov,) is inextricably linked with the language view of the world, which is defined as a way of reflecting the world by the language consciousness of a specific ethnic group [*O.A.Kornilov,2003*]. This category contributes to the consolidation of the collective experience of the entire language community, each representative of which has only a share of the collective national experience. Taking into account the scientific views of Bodu`en de Kurten`e, who wrote that the national language is a system constructed from existing individual languages, any NNCM should be considered as a generalization of all individual national view of the world. The initial formation of an individual national language view of the world is carried out involuntarily in the period of childhood when mastering the native language. "In the semantics of words, a lot of signs are

deposited that register all the knowledge obtained by the ethnos about the corresponding objects. The transfer of this knowledge to each new member of the ethnic group is made in the course of... teaching the emerging language personality the correct understanding and use of units and categories of the native language.... " [*Bodu`en de Kurten`e, 1963, c. 48-49*].

The language view of the world, having a specifically reflected knowledge of the world, as well as its own semantic sound, becomes a source of additional information about the surrounding reality. Since linguistic complementarity is created through national-specific patterns of language, it contributes to the emergence of mismatch of language models of the world in some zones. The reason for the interference is not due to the difference in the language structuring of the same meaning, but to the existence of

one language has national-specific language units and the absence of them in another. These units include, as noted by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov [*E.M.Vereshchagin and V.G.Kostomarov, 2005*], lacunae, metaphors, phraseological units, stylistic and word-forming means. Language semantics in this case goes back to the human knowledge system only indirectly, through language imagery.

Speaking about the language view of the world, we can not fail to mention such a concept as "mentality", which in its semantics is correlated with Humboldt's "spirit of the people".

Mentality is a national way of perceiving and understanding reality, determined by a set of cognitive stereotypes of the nation [*Gachev.G. 2003, c.12*]. Russians and Kazakhs, for example, have been known for their hospitality and hospitality since ancient times, but Kazakhs take it for granted to arrive late at the appointed place, unlike Russians, who may be late due to some circumstances that have arisen. If we look at the family traditions of two different ethnic groups, we will also find a difference in the customs of their family life. In accordance with traditional Kazakh upbringing, it is considered a sacred duty of grown-up children to take care of older parents who live together with their children (in most cases, with younger sons) in the same house. According to Russian family customs, children should live separately from their parents in order to be able to independently manage their way of life. One of the interesting traditions in the family Canon of the Kazakh people is the prohibition of the daughter-in-law to call her husband's relatives by name, instead of names, she must come up with affectionate nicknames.

When studying the relationship between the concepts of "mentality" and "language view of the world", it is necessary to place emphasis: the mentality is associated with the cultural aspect, the language view of the world– with the linguocultural aspect.

Thus, in our opinion, the language view of the world can be considered a mental linguistic formation containing information about the world around us, displayed in the mind of the individual and represented by language means.

The specificity of the national language view of the world of a certain ethnic group is reflected, as mentioned above, in the paremiological Fund of language units. Let's consider the national and cultural identity of phraseological units in the Kazakh and Russian languages and determine their role in the structure of the national consciousness of an ethnic group.

V. A. Maslova, V. N. Telia, and A. M. Babkin point to the close connection of phraseological units with the cultural background knowledge of the people, which allows identifying the mentality of the linguistic and cultural community. Hairullina R.H. mentioned: "The system of images fixed in the national phraseology and reflecting the mindset of the people, a native speaker, is connected with the material social and spiritual culture of the language community. Therefore, when talking about the ways of forming phraseological meaning, we should talk about the processes of generating the meaning of phraseological turnover as a microtext and ways to decipher (understand) it" [*Hairullina R.H.,2008, c. 225*].

With the aim describe the national-cultural view of the world specificity of Kazakh and Russian peoples, we have conducted a comparative analysis of somatic phraseological units in the Kazakh and Russian languages.

Kazakh researcher R. E. Valikhanov in his work notes " the factor of generality-differences in psychological associations of native speakers of Kazakh and Russian languages that arise when perceiving certain parts of the body. The same associations can be generated. For example, the somaticisms сердце – жүрек in both languages can denote the focus of emotions, thoughts, and desires of a person.... in Russian, the word liver is monosemantic and only in certain situations and contexts it acquires contextual and associative meanings: "the receptacle of such feelings as annoyance, impotent anger". Somatism бауыр (печень) is perceived by native speakers of the Kazakh language as a designation of the back side of something and the focus of kindred / friendly feelings" [*Ahmetzhanova Z.K., Valihanova R.E. 1999, c. 149-150*].

All these associative and metaphorical connections of language units endowed with a connotative component of meaning are reflected in figurative expressions: in Russian – сидеть в печенках ('get bored, irritate'), всеми печенками ('very much hate'), до самых печенок ('strongly, to the limit'); in Kazakh – бауыр басу ('strongly attached'), бауыр тарту ('pity, sympathize'), бауыр жазу ('long

run' (about a horse)), бауыры қату ('get stronger' (about a baby)), тас бауыр ('about a heartless, ruthless, very cruel person'),, бауырына салу ('adopt') and many others. Kazakhs also use the word bauyrym to refer to a close male person who is similar in meaning to the word brother. It should be emphasized that the number of phraseological units (FE) with the word liver (bauyr) in the Kazakh language significantly exceeds the number of similar FE in Russian.

R.E.Valikhanov writes that " in Russian, the nose is associated with a close distance, the word nose is often associated with the concept of a person; Kazakh somatism қабақ ('eyelid, brow') in the minds of Kazakhs is associated with the mood of a person, i.e. қабақ is perceived as an expression of emotional attitude, disposition / dislike of a person to something or someone" [*Ahmetzhanova Z.K., Valihanova R.E. 1999,c.126*]. In support of Valikhanov's stated idea, we will give an example of Russian phraseological units with the word нос: нос к носу – ' close to each other, face to face'; перед носом– 'do something in close proximity to someone'; на носу – 'in the near future'; выхватить из-под носа '' pick up something nearby, get ahead'; не видеть дальше собственного носа– 'do not notice what is happening due to lack of interest or narrow horizons'; бурчать под нос – 'angrily mutter'.

Except at close range, the phraseological units with the component of the nose are also to refer to human frailties: deception (led by the nose), curiosity (to pry into other people's business), disgust (to turn up your nose), arrogant (perk).

The high frequency of using names of body parts as figurative expressions is due to the fact that when naming a new object, phenomenon, a person has an Association primarily with what he knows well – with himself, with his structure. Somatic phraseological units can be attributed to linguistic universals that allow us to penetrate into the deep layers of the human mental world and see the connection between the world and the anatomy of the human body, thus implementing an anthropocentric approach. All phraseological units contain an evaluation component: positive or negative, approving or disapproving, rational or emotional, etc.

Illustrated examples of somatic phraseological units and their reflection in the minds of the representatives of the Kazakh and Russian ethnic groups allow us to conclude that the data units are one way to open code of culture, help to understand the originality of the language and thinking of other people, contribute to the formation of the language view of the world, reflecting the long history of the nation, its spiritual wealth, stereotypes, etc.

Summing up the above in the work on the properties and features of the concept of the linguistic view of the world, which has recently received wide coverage in the linguistic literature and has become relevant, it is necessary to note its special role in cross-cultural communication. Knowing and understanding not so much the language of the people as the code, but the culture, traditions and customs, and the mentality of the ethnic group allow communicants to avoid disagreements and misunderstandings in a multicultural dialogue, which is an effective means of establishing friendly contacts in a complex and disturbing high-tech age.

Despite the fact that the language view of the world in recent decades is one of the discussed topics of modern linguistics, to this day there is no clear interpretation of this diverse concept, reflecting the relationship of language, culture and thinking of the people. Some researchers approach the study of the language view of the world from the perspective of language and analyze similarities or differences in the language system. For other scientists, the basic concept is the culture, mentality, and language consciousness of the people. In this regard, it seems possible to continue the study of the phenomenon of the language view of the world by identifying and describing the national-specific language units that function in its structure.

REFERENCES:

1) Vitgenshtejn L. Избранные работы. Perevod s nemeckogo i angl. V. Rudneva. Moskva: Izdatel'skij dom «Territoriya buduschego», 2005.
2) Ter–Minasova S. G. Язык и межкультурная коммуникация. Moskva: MGU, 2004.
3) Kornilov O. A. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов Moskva: CheRo, 2003.
4) Bodu`en de Kurten`e I.A. Znachenie yazyka kak predmeta izucheniya. Izbrannye trudy po obschemu yazykoznaniyu. Tom 2. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1963.
5) Vereschagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kul'tura. Moskva: Indrik, 2005.
6) Gachev G. Mental'nosti narodov mira. Moskva: Algoritm, 2003.
7) Hajrullina R.H. Frazeologicheskaya kartina mira: ot mirovideniya k miroponimaniyu. Ufa: Izd-vo BGPU, 2008.
8) Ahmetzhanova Z.K., Valihanova R.E. Sopostavitel'no-funkcional'noe issledovanie leksiko-frazeologicheskih sistem kazahskogo i russkogo yazykov. Almaty: RGP PKO «Kazsnabobrazovaniya», 1999.

УДК 81.371

ADYKAMOVA DIANA DOSSANOVNA
Master student
Department of Foreign Philology and Translation Studies
Faculty of Philology and World Languages
Al-Farabi Kazakh National University

THE STRUCTURAL CONNECTIONS OF UNITS OF THE LEXICAL AND SEMANTIC FIELD OF "HUMAN" IN THE WORKS OF YUVAL NOOH HARARI

Түйін. Бұл мақалада Юваль Ноа Хараридің еңбектеріндегі адамның лексика-семантикалық өрісі бірліктерінің құрылымдық байланыстары жүйеленген. Талдауға арналған материал – «Sapiens: A Brief History of Humankind» кітабы. «Тұлға» өрісінің өзегі адамның сыртқы, жыныстық-жастық және негізгі әлеуметтік (кәсіп, отбасы, ұлт) ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасады. Өрістің құрылымы сөздерді әртүрлі лексика-семантикалық топтар мен кіші топтарға енгізу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: әлемнің суреті, лексика-семантикалық өріс, топ құрылымы, топшалар, сандық талдау.

Резюме. В данной статье систематизированы структурные связи единиц лексико-семантического поля Человек в произведениях Ювала Ноя Харари. Материалом для анализа является книга «Sapiens: A Brief History of Humankind». Ядро поля «Человек» формируется по внешним, гендерно-возрастным и основным социальным (профессия, семья, национальность) характеристикам человека. Структура поля обеспечивает возможность введения слов в различные лексические и семантические группы и подгруппы.

Ключевые слова: картина мира, лексико-семантическое поле, групповая структура, подгруппы, количественный анализ.

Summary. This article systematizes the structural connections of units of the lexical and semantic field "Human" in the works of Yuval Noah Harari. The material of the analysis is the book "Sapiens a brief history of Humankind". The core of the "Human" field is formed by external, gender-age, and basic social (profession, family and nationality) characteristics of a person. The dynamics potential of the field structure is provided by the possibility of entering words into different lexical and semantic groups and subgroups.

Keywords: picture of the world, lexical and semantic field, group structure, subgroups, quantitative analysis.

INTRODUCTION

One of the priorities of modern linguistics is the study of vocabulary in the form of semantically integrated parts, lexical and semantic fields.

In modern linguistics, there is a variety of theoretical concepts and methodological approaches to the study of the field. The term "semantic field" was first introduced By G. Ipsen "Der Alte Orient und die Indogermanen" in 1924 [Ipsen G., 1924, p. 30-45], where it was defined as a set of words that have a common meaning. When describing the vocabulary of famous foreign scientists, such as Jost Trier, Wilhelm Humboldt, Osthoff, Hermann, used the term "system" and not "field" [Karaulov Y.N., 1972, p. 25].

The lexical and semantic field is a very capacious concept. It crosses the main problems of lexicology-the problems of synonymy, antonymy, polysemy, the problem of the ratio of words and concepts. Solving problems related to semantic fields in the vocabulary will allow you to cover these problems in a new way [Moskovich V.A., 1996, p. 35].

Despite numerous studies of different lexical and semantic fields in typologically different and heterogeneous languages, the lexical and semantic field "Human" has not been sufficiently explored.

The object of study is the analyze the lexical and semantic field "Human".

The subject is the analyze the lexical and semantic field "Human".

The research aim is establishing the peculiarities of building and semantic characteristics of the kernel of the lexical and semantic field Human".

MAIN POINTS

"Human" anatomical names, names of physical characteristics of a person, characteristics of personality, family and social relations, terms of folk medicine, traditions, folk spiritual culture, etc. [Harari Y.N., 2011, p. 59]

For example, in his works, Yuval Noah Harari described a person, thus, a person in various lexical and semantic groups, such as "animal being", "living organism», «intelligence", "emotions"," evaluation", etc. Thus, in those layers of vocabulary that reflect a naive picture of the world, the semantic space associated with a person is studied in sufficient detail. Therefore, the subject of our research was

the semantic field "Human" in the minds of native speakers. We intentionally avoid cognitive terms such as "concept" or " frame" in this article, although we talk about cognitive structures and use the term "semantic field".

My point from of view, concepts and frames can be fixed not only in verbal units, but when we talk about semantic phenomena, we simultaneously indicate their relationship to cognition (any semantic structure is cognitive in nature), and to language (thus, it is fixed by the verbal form). Since it is the semantic structures that are directly related to the internal lexicon. It is no coincidence that V.B. Kasevich actually equates the concepts of "language picture of the world" or "semantic system of language".

An interesting overview of the key problems of our time is an attempt to look at them from a bird's eye view, to collect a mosaic from the sum of accumulated knowledge, to make broad generalizations and forecasts based on fractional information. Biology, anthropology, history, and futurology in one glass. It is the scale of the idea that captivates. The main thing is not to forget that this is a subjective view, and that everyone has always lived in the matrix, and that the matrix is a matryoshka.

"People are afraid of being trapped in the matrix, but they do not realize that they are already locked in the matrix of their consciousness, which, in turn, is locked inside an even larger matrix-human society with its countless fictions" [Harari Y.N., 2011, p. 548].

The author paints the future as a dystopia, but I have already lived in a dystopia – not that it scares, and I'm not afraid, just a familiar picture. And so touching is the desire to warn humanity, to shout that the good old manipulation will increase a thousand-fold with the use of digital and other technologies-save yourself, brothers.

"We need to focus on ensuring people's basic needs, protecting their social status and self-esteem" - in my opinion, everything is in favor [Harari Y.N., 2011, p. 541].

"Even if democracy manages to adapt and survive, people risk becoming victims of new types of oppression and discrimination", – who would doubt it.

"Instead of globalization leading to global unity, we risk getting "speciation": the division of humanity into different biological castes or even species", – well, it's better to be rich, healthy and immortal [Harari Y.N., 2011, p. 458].

Suggesting "getting out of the brainwashing machine", the author advises:

1) carefully check the sources of information,

2) read scientific literature on the topic of interest,

3) to "understand who you are and what you want from life", while "Coca-Cola, Amazon, Baidu and the state compete with each other who will hack you first".

"If you want to maintain at least partial control over your life and the future of the world, you must run faster than algorithms, faster than Amazon and the state, and know yourself before they do. Therefore, do not take extra Luggage with you. Drop all illusions. This is a very heavy load" [Harari Y.N., 2011, p. 328].

And this is where the most interesting thing begins for me as an author of all sorts of stories.

"But what kind of response do people want? In almost all cases, when they ask about the meaning of life, they expect a story. Homo sapiens can be defined as an animal that invents stories, and its thinking is based on stories rather than numbers and graphs. Even the Universe itself is presented as a story full of heroes and villains, conflicts and reconciliations, climaxes and happy endings. When we search for the meaning of life, we want to get a story that will explain what the reality around us is and what our role in the cosmic drama is. This role makes me part of something bigger than myself, gives meaning to my experience and choices" [Harari Y.N., 2011, p. 258].

CONCLUSION

Most of those who try to understand themselves are like children on a treasure hunt. They will only find what their parents have hidden for them in advance.

So, if you really want to understand who you are, don't identify with your Facebook account or your inner self history. You should look at the real flow of feelings and consciousness.

We need to learn to better understand our minds before algorithms start thinking for us.

The lexical and semantic field of Human in the works of *Yuval Noah Harari*

№	Lexical and semantic group	Subgroup
1	Subjective evaluation characteristics of a Human	- emotional evaluation, -abilities and achievements - emotions and feelings
2	Social characteristics of a Human	-family, - nationality, - status, - social role, - religion, - interpersonal relationship

3	Objective physical characteristics of a Human	- appearance, - gender / age, - the body part, - physical health
4	Scope, type of activity	- intellectual, - culture and art - the science
5	Paraphernalia	- food and drinks, - clothing and accessories, - cosmetic,
6	The living space	- Infrastructure, - home and life,

REFERENCES:

1. Agibalov A.K. Probabilistic organization of the internal lexicon of a person: abstract, dissertation / A.K. Agibalov. – St. Petersburg, 1995. – 196 p.

2. Admoni V.G. Grammatical Structure as a system of Construction and General Theory of Grammar / V.G. Admoni. – Leningrad: Nauka, 1988. – 77-79 p.

3. Boldyrev N.N. Concept and meaning of the word / N.N. Boldyrev // Methodological problems of cognitive linguistics / edited by I.A. Sternina. – Voronezh: MION, 2001. – 25-36 p.

4. Duhachek O. Precis de semantique francaise / O. Duhachek. – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1967. – 260 p.

5. Harari Y.N. Sapiens brief history of Humankind / Y.N. Harari. – M.: Sindbad, 2016. – 517 p.

6. Ipsen G. Der Alte Orient und die Indogermanen / G. Ipsen. – Heidelberg: Winter, 1924. – 165 p.

7. Karaulov Y.N. Structure of the lexical and semantic field / Y.N. Karaulov // Philological sciences. – 1972. – № 1. – p. 57-68.

8. Moskovich V.A. Statistics and semantics: science / V.A. Moskovich. – M.: Nauka,1996. – 304 p.

9. Meyer R.N. Bedeutungssysteme / R.N. Meyer // Zeitschrift fur vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. – 1910. – № 43. – P. 255-259.

10. Trier J. Der Deutsche Wortschatz / J. Trier. – Heidelberg: Winter in Sinnbezirk des vestandes, 1931. – 345 p.

УДК 808.5:35.07

АЙТМҰХАМЕТОВА ҚҰРАЛАЙ ӨЗБЕККЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ КӘСІБИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС: ВЕРБАЛДЫ КОММУНИКАТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВОПРОГМАТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Түйін. Мақалада мемлекеттік қызметтегі кәсіби қарым-қатынастың вербалды коммуникативтік және лингвопрагматикалық тәсілдері қарастырылды. Мемлекеттік қызмет негізінен қарым-қатынастың ауызша түрімен байланысты болғандықтан, мақалада мемлекеттік қызметшінің кәсіби сөз мәдениеті талданады. Автор мемлекеттік қызметшінің кәсіби сипаттамасы ретінде оның «өз ойын анық және дәл жеткізе білуі», сондай-ақ «ресми хаттарды дұрыс әзірлеп, ресімдеу» сияқты коммуникативтік біліктілігін нақтылайды.

Түйінді сөздер: мемлекеттік қызметшінің сөз мәдениеті, вербалды коммуникация, кәсіби қарым-қатынас, ресми-іскерлік стиль, коммуникативтік сапалар, ресми жазылым.

Резюме. В статье рассмотрены вербально-коммуникативные и лингвопрагматические подходы профессионального общения на государственной службе. Поскольку государственная служба во многом связана с вербальным общением, то в статье рассматривается культура деловой речи государственного служащего. Автор уточняет в системе профессиональных характеристик государственного служащего важным являются такие его коммуникативные компетенции, как «умение ясно и точно излагать свои мысли» также «правильно писать и оформлять деловые письма» и т. д.

Ключевые слова: культура речи государственного служащего, вербальная коммуникация, профессиональное общение, официально-деловой стиль, коммуникативные качества, официальное письмо.

Summary. The article considers verbal-communicative and linguopragmatic approaches to professional communication in the public service. Since the civil service is largely connected with verbal communication, the article examines the culture of business speech of a civil servant. The author specifies that in the system of professional characteristics of a civil servant, such communicative competencies as «the ability to clearly and accurately Express their thoughts», «correctly write and execute business letters», etc. are important.

Keywords: civil servant speech culture, verbal communication, professional communication, official business style, communicative qualities, official letter.

Қазіргі қалыптасқан жағдайда білім берудегі ғылыми парадигманы дамытуға экстралингвистикалық факторлар түрткі болуда: қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынас жасаудың заңдылықтарын зерттеуге деген қызығушылық туындауда. Адам өмірі тілде көрініс табады, ол жүзеге асыратын қатысымды мазмұндық жағынан толтыра, толықтыра отырып, ойын жеткізудің қажетті формаларын табады. Бұл орайда, мемлекеттік қызметшінің кәсіби дайындығының маңызды құрамдас бөлігін *коммуникативтік құзыреттілік* болып табылады.

Мемлекеттік қызметте ресми-іскерлік стильдің белгілі бір деңгейде қалыптасқан тәртіптерінің сақталуы қызметтік құжаттардың мазмұны мен ресімделуінде қатаң талап етілсе, ауызша сөзде де әдеби тілдің *грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық* нормаларының сақталуы талап етіледі. Сонымен бірге ресми-іскерлік қатынаста бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу қажеттілігі көзделеді. Сөз мәдениеті – бұл өзінің ойын дұрыс, дәл және мәнерлі жеткізе алу білігі. Дұрыс сөз дегеніміз – әдеби тіл нормасы сақталған сөз. Тілдің нормасы – бұл қоғамдық сөйлеу тілі тәжірибесінде қабылданған жалпы тілдік сөйлеу, грамматика, сөз қолдану ережесі.

Ресми-іскерлік қатынас деп адамдардың кәсібі, мамандығымен байланысты қызмет орындарында, мәдени-көпшілік мекемелерде жүзеге асатын қарым-қатынастың түрін айтамыз. Мұндай орындардағы қарым-қатынастың түрі ресми сипатта болады. Мемлекеттік қызметшілердің сөз қолданысы ресми-іскерлік қарым-қатынасқа жатады.

Іскерлік және қызметтік құжаттарды әзірлеуші оның мазмұны мен ресімделуінің *түсініктілігі* және *дәлдігі* – негізгі талап екендігін үнемі есінде сақтауы керек. Ресми-іскерлік жазылымның түсініктілік пен дәлдік талаптары *тілдік бірізділік* пен *қызметтік құжаттардың стандарттылығына* әкеледі. Тілдің дәлдігі, ең алдымен, құрылған мә-

тін мазмұнының бір мағыналық түсінік беруінде. Мемлекеттік қызметтің барлық кезеңінде іскерлік қарым-қатынас үшін мәтін авторы және оның адресатының қабылдау адекваттылығы өте маңызды. «Сөздің жартысы сөйлеп тұрған адамдікі, ал екінші жартысы тыңдап тұрғандікі» *[Панова М.Н., Ларионова Ж.В., 2010, с. 26]*. Бұл айтылғанды біз өзіміздің жағдаятқа сәйкес: сөздің жартысы қызметтік мәтінді жазған адамдікі, ал екінші жартысы қабылдап алушынікі, яғни қабылдап алушы мәтін мазмұнынан оны жазған адамның не айтқысы келгенін нақты түсінуі қажет, – деп өзімізге бейімдеп өзгертіп айтуымызға болады.

Берілген мазмұнның мағынасы анағұрлым дәл және түсінікті болу үшін қандай тілдік құралдар себепші бола алады? Қазіргі кезде ресми-іскерлік сөздер іріктелген, тексерілген, ұзақ жылдан бері көптеген айналымға енген терминдер мен қалыптасқан сөз орамдары жинақталды. Ресми-іскерлік айналымға енген, қалыптасқан дайын сөз орамдарын стандарттық жағдаяттарда пайдалану ресми жазылымдарды құрастыру кезінде уақыт кетірмейді. Бұған мемлекеттік қызметшілердің барлығына таныс көптеген кеңселік штамптарды мысалға келтіруге болады. Мысалы, ресми құжатта *лауазымдық жалақы белгіленеді/тағайындалады* деп жазылу керек, *беріледі* деп жазылмайды; *қызметтік хат әзірленеді,* оны *жазылады, орындалады* деп қолданбайды.

Ресми-іскерлік қатынастың *жазбаша үлгілеріне* жеке адамдардың құжаттары, түрлі мекемелердің іс қағаздарынан бастап мемлекеттік мәндегі заң актілері, ережелер, мемлекеттік бағдарламалар, мемлекеттік тұжырымдамалар, Конституция және т.б. қоғамдық-құқықтық мәні аса зор құжаттар жатады.

Ресми-іскерлік қатынаста қолданылатын жеке басқа тән іс қағаздары күнделікті өмірде жиі кездеседі. Ресми-іскерлік қатынастағы жеке бастық құжаттардың тілдік, тілдік емес, сөз әдебіне қатысты жақтары бар.

Тілдік жақтары. Іскерлік қатынастың тілдік құралдары, негізінен, бейтарап немесе ресми болады. Сезім күйге байланысты сөз, тұрмыстық мазмұндағы сөздер қолданылмайды. Көбінесе *күн тәртібінде, шешім қабылдансын, қаттамасыз етілсін, алғыс жариялансын, сөгіс берілсін, ескерту жасалсын, өзгеріс енгізілсін, орындау міндеттелсін, мекемеге тапсырылсын, жүзеге асырылсын, ұйымдастыру қолға алынсын, баса көңіл бөлінсін, ескеріп отыратын болсын* және т.б. дайын үлгідегі сөздер, әкімшілік терминдер жиі қолданылады. Ойдың логикалық жүйелілігі мен бірізділігі қатаң сақталады. Сөз, сөз тіркестері тілдегі өз мағынасына сай қолданылады. Мысалы, ресми стильде жазушыны сөз зергері, қаламгер демей, жазушы деп атайды. *Тілдік емес жақтары.* Анықтама, қызметтік хаттар, бұйрық, жолдаухат, акт, түсініктеме, өтініш және т.б. құжаттар стандартқа (үлгіге) сай әзірленеді. Тиісті мәліметтер, деректер толық түрде беріледі. Мысалы, өтініш жазған адам адресаттың (мекеменің, мекеме басшысының) аты-жөнін және өзінің аты-жөнін, қызметін толық көрсетуге тиіс және А-4 форматтағы қағаздың оң жағындағы жоғарылау тұсына жазуы керек. Мекеменің, жеке адамның іс қағаздары қалыптасқан стандарт, үлгі бойынша жазылады. Әсіресе, іс қағаздары мәтінін құрастыруда еркіндік бола бермейді, аса қажетті дерек, мәліметпен шектеліп отыруы талап етіледі. *Сөз әдебіне (этикетке) қатысты жақтары.* Егер адресаттың құрметті атақтары мен дәрежелері болса, оларды атап көрсету іскерлік қатынастағы этикеттік нормаға сай келеді. Мысалы, *Қазақстан Республикасының ғылымға еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, филология ғылымының докторы, профессор* және т.б.

Тілдік штамптар ауызша сөзде де кеңінен қолданылады. Бұл ең алдымен, қарым-қатынас этикасының формулалары: сәлемдесу, қоштасу, алғыс айту, құттықтау, көңіл айту, сұхбат беру, келіссөз жүргізу, көпшілік алдында сөйлеу сияқты басқа да стандартты этикетті формулалар стандартты жағдаяттарда қолданылады. Бетпе-бет отырған бір адамға қарата айтылған сөзден бастап, сөйлеушінің көпшілік қауымға қарата айтқан сөзі ресми-іскерлік қатынас тілінің *ауызша түріне* жатады.

Мемлекет, қоғам, өнер, ғылым қайраткерлерінің, саяси партиялар жетекшілерінің шаршытоп алдында сөйлеген сөздері немесе бұқаралық ақпарат құралдары мен телеарналар арқылы қоғамдық-әлеуметтік мазмұнда сөйлеген сөздері, жоғары мектеп оқытушыларының студенттеріне оқыған дәрістері, мектеп мұғалімдерінің оқушыларға сабақ түсіндіруі, сот процесінде адвокаттың сөзі, дін басыларының діни мазмұндағы сөздері және т.б. ресми-іскерлік тілдің ауызша түріне жатады.

Мемлекеттік қызмет сөз қолданысының жауапкершілігі жоғары саласы болғандықтан, мемлекеттік қызметшілерге қазіргі әдеби тіл нормаларын қатаң сақтауды міндеттейді, лексиканы қолдануда аса мұқият болуды талап етеді. Осыған байланысты, сөз мәдениеті ғылымының негізін қалаушылардың бірі, академик М. Балақаев: «Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, дәл, орынды әрі тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезіледі. Ал мұндай шеберлік тек сөз мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» *[Балақаев М.Б., 2007, б. 103]*, – деп тұжырымдайды.

Шет елдік ғалымдардың зерттеулерінде «мемлекеттік қызметшілердің жақсы кәсіби тілі – сапалы басқарудың (good governance) және

жақсы үкіметтің (good government) көрсеткіші» *[House of Commons. Public Administration Select Committee, 2010, p. 51]* деп жазылған. Мемлекеттік қызметшілердің ана тілін, сонымен қатар шет тілдерін, сөз мәдениетінің ауызша және жазбаша мәдениетін жоғары деңгейде меңгеруі мемлекеттік басқару жүйесін ғана емес, сондай-ақ жалпы қоғамды дамытудың негізгі факторы бола алады.

Әріптестердің жұмыс, қызмет бабымен телефон арқылы сөйлесуі де ресми-іскерлік қатынастың түріне жатады. Іскерлік қатынаста телефонмен сөйлесудің де сөз мәдениетіне қатысты жағы бар. Әдетте, телефон тұтқасын көтерген адам *мен тыңдап тұрмын* демейді. Алдымен өзінің аты-жөнін, одан кейін лауазымын айтады. Кейде телефон соғушы тұтқаның аржағындағы адамға *бұл кім? бұл кім екен өзі?* деу іскерлік қатынастағы сөз әдебін бұзу болып табылады. Қоңырау шалушы адам алдымен аты-жөнін, лауазымын айтып таныстырады, содан кейін сұрағын, іздеген адамының аты-жөнін айтады. Тиісті жерінде *кешіріңіз, өтінемін* деген сөздерді қосып айту да сыпайылық пен әдептілікті білдіреді. Әрі қарайғы байланыстың үзілмей тиімді жалғасуын қамтамасыз етеді. Қоғамдық өмірдің әр саласында қызмет етіп жүрген адамдардың еңбегіне лайық әртүрлі атақ дәрежелері болады. Мәдениетті елдің дәстүрінде ондай атақ, дәрежелерді кісі фамилиясымен қоса атайды.

Сөйлеу мәдениеті адамның ойлау мәдениетінің жоғары болуына ықпал етеді. Ана тілін ардақтау, тілді құрметтеу, оны талғампаздықпен жұмсау, тілдік амал-тәсілдерді қарым-қатынас мақсатына сай қолдана білу – жалпы мәдениетке, оның ішінде *сөз мәдениетіне* қойылатын аса қажетті шарттар.

Сөз мәдениетіне қатысты негізгі ой-тұжырымдарды бүгінгі заман талаптарымен үндестіріп және сөз мәдениетін арнайы сала ретінде тұжырымдап берген іргелі еңбектер Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті» және «Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері» атты зерттеулері болды. Зерттеушінің пайымдауынша, *сөз мәдениеті* дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсап жүрміз бе деген сұрақпен байланыстырылады. Адамның іс-әрекеті, ойлауы қандай орнықтылықты, ұқыптылықты қажет етсе, оның тілі де соған лайық болу керек *[Уәли Н., 2007, б. 4]*. Бұл сөз мәдениетінің коммуникативтік сапалары мен тілдік нормаларды білгенде ғана іске асады.

Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып, қалыптасады. Тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы – заңды ерекшеліктерге негізделеді. Сонымен қатар ауызекі сөйлеу тілінде заңдылықтардан ауытқитын, әдеби нормадан тыс жатқан құбылыстар да болады. Қазақ әдеби тілі халық тілінен өзіне керегін таңдап-талғап, сұрыптап алып, оларды жалпы жұртқа ортақ етіп бірізге түсіреді. Бұл үздіксіз дамып отыратын үрдіс. Мемлекеттік басқару саласындағы тілдік жағдаяттың негізгі компоненттеріне мыналар жатады: Коммуникативтік тілек (Мемлекеттік қызметті ұйымдастыру, жоспарлау, бақылау, насихаттау; Пән (қоғам және оның әр түрлі қызмет салалары, мемлекет және оның қызметтері, мемлекеттік қызметшінің кәсіби қызметі, мемлекеттік қызметшінің жеке тұлғасы; Автор (Мемлекеттік қызметші); Адресат (қоғам, әртүрлі әлеуметтік топтар, әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері, әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік қызметшілер.

Кәсіби-іскерлік тіл оның мазмұнымен, құрылымымен және қызметімен сипатталады. Мемлекеттік басқару саласындағы кәсіби-іскерлік тілдің мазмұнына қоғам және мемлекеттің барлық салалары (мемлекеттік қызметшінің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, мәдени, білім беру-тәрбиелеу, ғылыми және т.б. қызметтері) кіреді. Оларға басқару шешімдері (нормативтік құжаттарда) ғана емес, жаңа идеялар мен инновациялар (аналитикалық жазбалар, бағдарламалар) да жатады.

Мемлекеттік басқару саласындағы кәсіби-іскерлік тілдің қызметтеріне *жоспарлау, ұйымдастыру-бақылау, насихаттау* жатады. Ондағы кәсіби-іскерлік тілдің құрылымы төмендегі өлшемдер арқылы сипатталады:

– тілдік жанрлар, формалар (Заңдар, Жарғылар, Өкімдер), олар ұйымдастыру, бақылау, жоспарлау және т.б. қызметтерін атқарады;

– бұл жанрлардың құрылымдық-мағыналық компоненттері өтініштер, қорытындылар, айтушының тыңдаушыға қатысын көрсететін тілдік құрылымдар;

– мемлекеттік қызметшінің ауызша және жазбаша, іскери және публицистикалық тілінің стильдік ерекшеліктері.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметінің қалыптасуының теориялық-әдіснамалық әдістерінің ішінде басты орын алатын және өзектілігін ғасырлар бойы жоғалтпайтын тарихи-құқықтық әдіс. Тарихты білмей теориялық ережелерді тұжырымдау да қиынға соқтырады. Ғылыми тәсіл ретіндегі тарихи тұрғыдан Қазақстанның мемлекеттік құрылымының тарихын дәстүрлерін, саяси, құқықтық және әкімшілік мәдениетін қарастыру маңызды. Өйткені отандық әкімшілік биліктің ұйымдастырылуы және қызметінің негізінде қазақ халқына тән дәстүрлі ерекшеліктері жатыр *[Балабиев Қ.Р., 2020, б. 53]*. Мұны құжат мәтінін әзірлеуде, яғни ресми-іскерлік стиль жазылымында негізге алынуы тиіс негізгі шарттардың бірі ретінде басты назарда болуы қажет.

Сөз сапасы *тілдік* және *тілдік емес* факторлар болып бөлінеді.

Сөз сапасына әсер ететін *тілдік* факторлар

сөздің қарым-қатынастық сапасының жоғары болуы, сөзді әдеби тілдің нормасына сай қолдану, талғап, саралап қолдану, сөз арасын бөтен сөзбен шұбарламау және т.б. сөз сапасына тән тілдік шарттардың негізгілері. Мұндай талаптар сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы тілдік қарым-қатынастың үзілмеуін қамтамасыз етеді. Сөйлеуші сөзі тыңдаушысын, сондай-ақ қағаз бетіне түскен сөз оқырманға ықпал етіп, сөз сапасының жоғары екенін көрсетеді. Кейде өзара әңгімеде сөзін «селт етпей тыңдадық», «ұйып тыңдадық», «бас көтермей оқып шықтық» деп мақтайды. Мұндай пікір – сөз сапасына берілген. Бұл субъективті баға, яғни сезім арқылы берілген баға. Қазіргі кезде сөз мәдениеті ғылымы сөз сапасын ғылыми негізде *дұрыстық, тазалық, байлық, дәлдік, логикалылық, бедерлілік, түсініктілік, әсерлілік* сөздің коммуникативті сапасын көрсететін белгілері.

Сөз сапасының *тілдік емес* факторы жұртты аузына қарата білетін шешен, әрине, сенімді, жаңа деректерге, логикалылыққа сүйенеді. Ол сөзін жұртқа таныс, қарапайым мәселеден бастамайды. Сөйлейтін сөзіне, жазатын мәселесіне немқұрайлы қарамай, сөзін кімге арнап отырғанына мән беру – сөз сапасына тікелей әсер ететін аса маңызды жайттардың бірі. Небір мазмұны жақсы сөздер тыңдаушысын таппаса, сөз далаға кеткендей болып, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында тілдік қарым-қатынас үзіле береді. Сондықтан сөйлеуші әрқашан тыңдаушыларының әлеуметтік бейнесін назарға алып сөйлейді. Қарапайым шаруа адамдары ма, білімді, дайындығы жоғары мамандар ма, ауыл тұрғындары ма, қала тұрғындары ма, ресми орта ма, бейресми орта ма, бастық па, бағынышты ма және т.б. осындай ерекшеліктеріне көңіл бөлуі керек. Яғни тыңдаушыға қарай сөйлеушінің сөз таңдауы, тілдік амал-тәсілдерді талғап қолдануы тілдік қарым-қатынастың үзілмеуінің, ойдағыдай жалғаса беруінің бірден-бір шарты.

Тілдік қарым-қатынастың жоғарыда айтылған кескіндемесі (конфигурация) (сөйлеушілердің кезектесе отырып сөз алмасуы) *интеракт теориясы* пәнін құрайды. Сондықтан вербалды интерактіні ашық (эксплицитті) немесе астарлы (имплицитті) әңгіме негізінде жүргізілетін ұжымдық әрекет аренасы ретінде түсіну керек. Кез келген коммуникативтік процесті талдаудың негізгі мақсаты сөйлеушілердің бір-біріне тіл арқылы, басқа да бейлингвистикалық белгілер көмегімен тигізетін ықпалын сипаттау. Бұл «өзара ықпалдар» шығу тегі жағынан әр алуан болады және интеракт типіне қарай өзгеріп отырады. Коммуникативтік алмасым жүзеге асырылу үшін екі немесе одан көп сөйлеушінің кезектесіп пікір айтуы, сөйлеуі жеткіліксіз. Олар бір-бірімен сөйлесуі керек, яғни интерлокутивтік «танудың» әртүрлі тәсілдеріне жүгіне отырып, коммуникацияға қосылуы тиіс. Сөйлеуші өзі сөйлеп қана қоймай, басқа біреумен сөйлесуге және оны дене қимылы, көзқарасы, сөйлеудің вербалды белгілері арқылы көрсетіп отыруға, сондай-ақ әңгімелесушінің өзін тыңдап отырғанына, коммуникативтік тізбекке «қосылғанына» үнемі көз жеткізіп отыруы керек. *«Тыңдаңызшы», «сіз білесің бе», «көріп тұрсыз ғой», «айтыңызшы», «солай емес пе»* деген сияқты сөздермен оның назарын өзінде ұстап тұруға тиіс. Адресат назары және сөзді қабылдап түсінуі бәсеңдеген жағдайда оны дыбыс қарқындылығын арттыру арқылы, *репризде*р және *реформулировкалар* арқылы күшейтіп отыру керек. Адресат назарын күшейту үшін қолданылатын мұндай тәсілдер фатикалық құралдар *[Малиновский Б., 1997, с. 681]* деп аталады.

Реципиент (қабылдаушы) тарапынан беріліп отыратын белгілер реттеуіштер (регуляторлар) деп аталады. Олардың әр түрлі құралдары болады: бейвербалды (көзқарас, басты көтеру, қасты керу, езу тарту, жылдам жымию, денені жеңіл қозғалту), вокалды (һым, імм, ымм, иә-иә т.б.), вербалды-экклмотивтік (қолдау, мақұлдау мағынасындағы, *«иә», «келістім»* т.б.) сөздер. Бұл тәсілдердің кейбірі қатар қолданылуы мүмкін.

Мұнда вербалды реттеуіштер бейвербалды белгімен бірге орындалады. Бұл құбылыс, реттеуші мінез-құлқынан байқалған бірліктер санымен өлшенетін бөліктенген, салаланған реттелім (градуированная регуляция) деп аталады. Бұл бірліктердің қызметі әртүрлі, бірақ олардың таза реттеуіштік мәні, негізінен, мына үшеуіне саяды: 1. Адресат өзінің интерактіге қатысып отырғанын байқатып, серіктесін сөйлеуші рөлінде танып, оның «жіберіп» отырған ақпараттарының қабылданғандығын хабарлап, білдіріп отырады; 2. Сөзді қайталау немесе нақтылау туралы өтініш білдіру: *қалай? қалайша? және* т.б. Мұндай сөздер коммуникация барысында түсініксіз, бұлыңғыр тұстардың орын алғанын көрсетеді; 3. Әңгімеге құлақ қоймау, тыңдамау. Бұл сөйлесушінің бір нүктеге тоқталмай, көзін тайдырып әкете беруінен, теріс айналуы, қолын сілтеуінен немесе сермеуінен және т.б. көрінеді. Бұлар – *теріс реттеуіштер.* Оларды екінші адамның, тыңдаушының тарапынан ешбір көңіл бөлу белгісі байқалмайтын сәттерден, яғни «антиреттеуіштерден» ажырата білу керек. Интерактанттар өз мінез-құлықтарын үйлестіру, сәйкестендіру жолымен жүзеге асыратын *өзара ықпал* феномені *интерактивтік синхронизация* деп аталады.

Сөздің коммуникативтік сапасы ойлау мәдениетімен де байланысты. Өзгенің сөзін немесе оқығаныңды есте сақтау арқылы ғана сөйлеу, мазмұнын қайталап айтып беру сөз «жұтаңдығын» білдіреді. Ал естіген, оқыған, көрген нәрсеңді терең игеріп, терең сезіне отырып тұжырымдағанда, «өз дүниеңе» айналады. Ойға ой қосылады, ой байлығы сөз байлығына айналады. Сөз мәдениеті ілімінің негізгі теориялық ұғымы

саналатын *сөздің коммуникативтік сапалары* дегеніміз – сөздің, сөйлеудің коммуникативтік жетілгендік дәрежесін анықтайтын белгілері.

Сөздің қызметі – белгілі бір мазмұнды ойды құрастырып, жеткізу. Мазмұн ой дегеніміз – ақиқат, шындық көрінісінің және сана жұмысының нәтижесі. Сөз – жүйелі құбылыс, онда барлық коммуникативтік сапалар өзара байланысты болады. Мысалы, дұрыс сөз тілдік бірліктерді жүйе мен нормаға сай етіп дұрыс құрастырып, жеткізетіндіктен, дәл болады, ал дәл құрастырылған сөз адресат үшін түсінуге жеңіл болады. Бұған қарсы бағытта алсақ – сөз құрылымындағы ауытқулар, яғни дұрыс еместік дәлсіздікке себеп болады. Ал сөз дәлсіздігі адресат үшін түсініксіз, анық болмайды. Сондықтан мәдени ортада қарым-қатынасқа түсетін мемлекеттік қызметші сөз мәдениетінің негізі болып саналатын әдеби тіл нормаларын толық меңгеруі, оның негізгі түрлерін біліп, сөздік қорын үнемі байытып, толықтырып тұруы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 470 б.

2. Балабиев Қ.Р. Мемлекеттік қызмет және оны зерттеудің әдіснамалық ерекшеліктері // «Қазақстанның ғылымы мен өнері – Наука и жизнь Казахстана» халықаралық ғылыми Журналы. №3/3. 2020. Б. 52-58.

3. Малиновский Б. Функциональный анализ // Антология исследований культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 681-702.

4. Панова М.Н., Ларионова Ж.В. Культура письменной деловой русской речи: практикум. – М.: Изд-во РАГС, 2010. – 247 с.

5. Уәли Н. Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері: Фил. ғыл. докторы... дисс.: 10.02.02. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 398 б.

6. House of Commons. Public Administration Select Committee. Bad Language: The Use and Abuse of Official Language. First Report of Session 2009-10, London. 2010. – 132 p.

УДК 82:801.6; 82-1/-9

БАҚЫТБЕК ОЛЖАС
1-ші курс магистранты
Қытай филологиясы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ
PhD докторы, аға оқытушы
Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

ДАҢҚТЫ ҚЫТАЙ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖЫР ПЕРІСІ ЛИ БАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢДЕРІМЕН АСТАРЛЫ ҰҚСАСТЫҒЫ

Түйін. Қазіргі жаһандану заманында Қазақстан мен Қытай екі ел арасында интеграциялану процессі үдей түсуде. Нәтижесінде екі ел азаматтары арасында бір – бірінің тіліне, мәдениеті мен әдебиетіне деген қызығушылық пен сұраныс артып келеді. Бір елдің менталитеті мен мәдениетін танып білу, әуелі сол елдің әдебиет алпауыттарының шығармаларынан бастау алады. Ал Ли Бай қытай әдебиетінің алпауыты болып саналады. Алайда осы уақытқа дейін бізге оның көркем шығармаларын тек орыс ғалымдарының аудармасы мен тұжырымдамалары арқылы ғана қарастырылғандықтан, ендігі кезекте қазақ зерттеушілері тарапынан тың көзқараспен зерттелу қажетті туындап отыр. Сонда ғана осыған дейін Ли Байды өлеңдерінің беймәлім құпиялары ашылуы мүмкін болады.

Түйінді сөздер: Таң дәуірі, Ли Бай, қара өлең ұйқасы, поэтика, философия.

Резюме. В современном мире процесс интеграции между Казахстаном и Китаем усиливается. В результате растет интерес и спрос на язык, культуру и литературу друг друга среди граждан двух стран. Знакомство с менталитетом и культурой страны начинается с произведений литературных гигантов этой страны. А Ли Бо – безусловно гигант китайской литературы. Однако до сих пор мы рассматривали его художественные произведения только через переводы и концепции российских ученых, поэтому теперь необходимо изучить их с новой точки зрения казахстанскими исследователями. Только тогда можно будет раскрыть ранее неизвестные секреты стихов Ли Бо.

Ключевые слова: эпоха Тан, Ли Бо, Рифм, Поэтика, Философия.

Summary. In the modern world, the process of integration between Kazakhstan and China is intensifying. As a result, there is a growing interest and demand for each other's language, culture and literature among the citizens of the two countries. Acquaintance with the mentality and culture of the country begins with the works of the literary giants of this country. And Li Bai is a giant of Chinese literature. However, until now we have considered his works of art only through translations and concepts of Russian scientists, so now it is necessary to study them from a new point of view by Kazakhstani researchers. Only then can the previously unknown secrets of Li Bai's poems be revealed.

Keywords: Tang era, Li Bai, rhyme of Poetry, Poetics, Philosophy.

КІРІСПЕ

Бұл мақала қытай әдебиетінің биігі, қайталанбас тұлғасы, танымал ұлы ақыны Ли Байдың өмірі мен шығармашылығына, және оның еңбектерін қазақ халқының дәстүрлі қара өлеңдерімен салыстыруға, және талдауға, әрқайсының еңбектеріндегі мораль, философия мен өмірге деген көз – қарас, өлең ұйқастарының ұқсастықтары мен құрылымдық жүйелерін салыстыруға арналады. Ли Байдың өмірі мен шығармашылығын алып, бір үлкен картинаны пазлдан құралғаны секілді, екі әдебиет бағыттың, өлең түрлерінің жетіспей тұрған бөлшектерін анықтауға тырысатын боламыз.

Қытай әдебиетін даңқын шығарған көптеген ұлы есімдерде Ли Байдың есімі ең құрметті орындардың бірін алады. Оның поэтикалық шығармасында суреткер сөзінің шындықты қоршаған көп құбылыстары оның бейнелі күшімен шексіз қайшылықтары мен өткір әлеуметтік күресімен ұласады. Ли Бай заманынан бері шамамен он үш ғасыр өткенімен, ғасырлар бойы қытай халқы өзінің ұлы ақынына деген өшпес махаббатты одан сайын артпаса, азайған жоқ. Оның жұмысы адамдардың өмірін өзгертті және Таң дәуірінің рухын ерекше деңгейге көтерді. Ақын қытай әдебиетінің дамуына көп үлес қосып, қытай әдебиеті тарихында қытай халқының жадында мәңгі қалды.

Міне, біз жоғары дәрежелі ақынның, қарапайым нәрселерге, құмарлық пен өмірдің шуағына жоғары көзқараспен қарайтын, күнделікті барлық уайымдарға берілмейтін, адам рухына кедергі жасамайтын, сөздің ең ұлы суретшісінің тұлғалық ерекшеліктерін ашатын боламыз, және ақынның өлең жазуы стилінің қазақ ақындарының әдісіне қаншалықты ұқсас деген сұраққа жауап іздейтін боламыз.

В. Г. Белинский атап өткендей: «қай ақын болсын, өзімен де, өзі арқылы да, өзінің азаптары мен өз бақыттары арқылы да керемет бола алмайды. Әр ақынның ұлылығы оның қайғы-қасіреті мен бақытының тамыры қоғам мен тарихтың терең қойнауынан орын табуында, сондықтан ол сол қоғамның, сол дәуірдің өкілі болып табылады» [Белинский В. Г., 1955, т. VI. стр. 586.]. Сөзсіз, Ли Бай өз заманының ғұламасы болды, және оның өмірінің көп бөлігі оның поэзиясында бейнеленген. Ол көптеген жерлерге сапарларда болған, көреген адамдармен танысып, өз қиялдары, өрілген шаманистік тондар, поэзияның шексіз сәтінде табиғаттан алынған суреттемелер және кескіндер кейінен өзінің жазған өлеңдерінде көптеп мұрындық болды. Сол сияқты жазылған оның мыңға жуық өлеңдер біздің заманымызға дейін сақталды.

Әр халықтың әдебиеті тарихи дамудың ерекшеліктеріне байланысты өзінің ұлттық формаларында дамиды, және белгілі қытай таунышы ғалым Белинскийдің пікірі бойынша: «Өлең мазмұны арқылы ақын халықтың өмірін баяндайды». Әрбір ұлттық әдебиеттің осы ерекшеліктері – оның дүниежүзілік көркем шығарма қазынасына қосқан үлесі. Алайда буржуазиялық ғылым тек Еуропа мен Американың үстемшіл халықтарымен ғана әлемдік әдебиетті шектеуге тырысты. В. Г. Белинский, «әр ақын өзі туылған қоғамға солғұрлым көбірек тиесілі болады, оның талантының дамуы, бағыт-бағдары, және табиғаты қоғамның тарихи дамуымен тығыз байланысты», -дейді [Китай. Ли Бо и Ду Фу., 1987 г., стр. 67-68]. Сондықтан Ли Байдың поэзиясы Таң әулетіне деген терең патриоттық сезіммен бейнеленеді. Сонымен қатар, шығармашылығының оқшаулануы, және даосизм философиясы кей өлеңдерінде бой көрсетіп тұрады. Өмірдің қиын кезеңдерінде ақын кейінгі ұрпаққа көптеген тамаша өлеңдер қалдырды. Ал біз, кейінгі толқын ақынның қалдырған әдеби мұрасынан бұл қазынаның қаншалықты құнды екенін аңғарып отырмыз.

Ли Байдың жаһан жырының жарық жұлдызы екендігі ешқандай талас тудырмайды. Кез келген энциклопедияны, анықтамалықты ақтарып қарасаңыз, Ли Бай жайындағы қысқа қайырым мәліметтерге қанығасыз. Олардың бәрінде дерлік ақынның атына «аса көрнекті», «классик», «данышпан», «ұлы», тіпті «ең ұлы» деген эпитеттер қосып жазылады. Ал Ли Бай поэзиясының жаңашыл сипаты жайында белгілі ғалым, зерттеуші Александр Мещеряков былай дейді: «Қатып қалған поэтикалық қалыптардың заманында Ли Бай жұрттың бәрі жазатын өлем өлшемдерінен бас тартып, басқа әдісте өлең жаза бастады, ал оның мұнысын былайғы жұрт әдеби әдепсіздік деп қабылдаған.» [Китай. Ли Бо., 1957 г., стр. 176.]. Ол замандағы қытай елінде ғалымдармен оқымыстылар тұрмақ, қарапайым халық та өлеңнің құдіреті мен асылын ажырата алатын. Алайда, Ли Байдың потенциалы бәрінің ойламаған жерінен асып түсті. «Ол дәуірде Қытайда әрбір сауатты адам өлең жазатын және өлеңге баға бере білетін», - дейді Б. Панкратов [Россия. Федоренко Н. Т., 1956, с 430.]. Былай қарасаңыз, адам танғысыз дүние. Мәселе мынада: Таң империясы кезінде мемлекеттік қызметкерлердің барлығы сарайға жұмысқа орналасу үшін өлең жазудан емтихан тапсырып, жүздеген жол өлең жырларды жатқа білуі керек екен. Ақындықтан құралақан адамдар халықтың мұң-мұқтажын, қал-жағдайын жанжүрегімен түсініп, сезіне алмайды, өзінің сөзін елге ойдағыдай жеткізе алмайды деп қабылданған. Осы дәстүр үш ғасыр бойы жалғасқанының арқасында Таң империясы қытай поэзиясын ғажайып жырлармен өлшеусіз толықтырды. Соған қарамастан, Ли Бай бәрінен оза шауып, өзіне дейін қолданып келген қатарлас сөздерді қайталау әдісінен бас тартып қана қоймай, тыңнан төрт жолдық және жеті буындық өлең жазу әдісін енгізіп, тіпті Таң дәуірінің әдебиетінде жаңадан серпін әкеліп, таспен қашалағандай өз орнын салып кетті.

Ли Байдың жалпақ қытай елін қайран қалдырған ең ерекше қасиеттерінің бірі – өлеңді суырып салып шығара салуы. Моцарт секілді данышпандар ғажайып музыканы күйсандыққа отыра қалып туындата жөнелетіні сияқты, Ли Бай туралы да, ол қолына қалам ұстай салысымен өлең өзінен өзі туылып, қағаз бетіне жазыла кететіні туралы аңыздар аз емес. Оның бұл қасиеті тура қазақтың айтыскер ақындарын еске түсіреді. Қазақтың суырып-салма ақындарының мәшһүрлігін айтпасақ та бәріне белгілі. Негізінде, Ли Байтанушы Леонид Бежиннің: «Ли Бай өлең бірінші жолынан соңғы жолына дейін қағазға түсе қалатындай болып пісіп-жетілгенде, қиялының ең шарықтаған тұсында, ақындық шабыты қысқан шақта ғана қолына қалам ұстайтын», -дегені шындыққа көбірек саятын сияқты. Не дегенмен де, Ли Байдың суырып-салмалық өнерінде далалық дәстүрдің сабақтастығы жатқаны айдан анық.

Батыс, немесе, Шығыс халықтарының көркем шығармасына кеңес адамдарының қызығушылығы әрқашан жасампаздың өзіне, адамдарға, оның рухани мұраттарына, және, қайталанбас тұлғасына деген қызығушылық болып табылады. Шынында да, әр нәрсенің өзіндік қозғалыс заңдылықтары, адамға, оның ойлары мен сезімдер бөлек әлеміне апаратын жолдары бар. Шынайы

өнер мәңгіге жарқын, қиялға толы. Ли Бай өзінің өлеңдерін құрған дәуірмен шексіз байланысты, сондықтан мәңгілікке әдеби сахнаның төрінде қалады. Оның жұмысы жалпыға бірдей терең ұлттық сипақа ие десем де артық етпейді.

Пейзаж – Ли Байдың шынайы досы, және сезімтал сұхбатшысы. Ол гүлдер мен шөптер, таулар мен өзендер, жел және жаңбырмен сөйлеседі, олар оған жауап береді. Табиғатта ол тыныштық пен күш – қуат, жігер табады. Оның шедеврлері пейзаж лирикасы жанрына жатады. Прозаның классикалық үлгісі «Көктемнің түнінде біз шабдалы мен өрік гүлдейтін бақта тойлаймыз, тыныш түндегі үйірмелер, өлеңдер таза әуенмен өлшенеді, айдың астында жалғыз ән айтамыз»,- деген сияқты сөздермен сипаттап жазады.

Ли Байдың Қытай әдебиетінің жыр жүйесіне енгізген жаңашылықтары негізінде жоғарыда айтылған «Өзіне дейін кең таралған қатарлас сөздерді қайталау әдісінен бас тарта отырып, Ли Бай төрт жолдық, және жеті буындық өлең өрнегіне бөлекше шеберлікке қол жеткізді». Дәстүрлі 4 сөздік құрылымның орнын 5 және 7 сөзден тұратын жаңа өлең құрылымы басты. Бұл құрылым қытай поэзиясында одан кейін мың жылдан астам уақыт бойы басты құрылым болып қалды.

Тағы да бір назар аударатын жайт, Ли Бай өлеңдерінің ең айрықша басқа қытай ақындарына ұқсамайтын бір ерекше қасиеті – ол жазған өлеңдерінің алдыңғы екі жолы өлеңнің мәнін ашпайды да, немесе өлеңнің бағыты өлеңнің алдыңғы екі жолында аса акцент жасалмайды, бірақ өлеңнің бар мағынасы мен бағыты өлеңнің келесі екі жолында бірақ ашылады. Яғни, өлең туған жер туралы болса, өлеңнің туған жер туралы екенін бірінші-екінші жолда емес, оны біз ең соңғы үшінші-төртінші жолдарында ғана бірақ білеміз. Бұндай ерекшелік қазақ ақындарында, көбінесе суырып-салма айтыс ақындарында кеңінен байқалады. Өз кезегінде, Ли Байдың суырып салма ақындық қасиеті бар екендігін жоғарыда айтып өттік. Қытай поэзиясы әлемге және адамға деген қарым-қатынасында өте үйлесімді, және, жан-жақты. Құрылымның алдамшы жеңілдігіне қарамастан, поэтикалық шығармалардың данышпандығы мен толықтығы осы өте қарапайымдылыққа тікелей байланысты; ол үшін өлеңнің бірнеше қарапайым сөздерінің иелігінде болатын күрделі жан-жақты мағыналар мен символдардың күрделі мағынасын ашу керек. Ақын және нағыз шебер әлемнің ғаламын құрайтын аспан мен жердегі барлық жаратылыстарды мұқият таңдалған бірнеше буындарға жинақтайды:

床前明月光，Chuáng qián míng yuè guāng.
疑是地上霜。Yí shì dì shang shuāng.
举头望明月，Jǔ tóu wàng míng yuè.
低头思故乡。Dī tóu sī gù xiāng.

(Төменде Ли Байдың «静夜思» өлеңінің қазақ тіліне аударылған нұсқасы берілген.)

Төсегіме ай нұрын төкті несіне,
Жердің бетін қабат шық басқандай.
Бас көтерсем жарқырап тұр аспанда ай,
Баттым ойға Отан түсіп есіме, - деп жырлаған бұл өлеңінде ақын Отанына, туған жеріне деген ұшы – қиыры жоқ шексіз махаббат пен сағыныш сезімін төрт жолға сидыра білді [ЕЛІБАЙ. Жинақ. – Алматы: «ҚазАқпарат», ISBN 978-601-03-0053 Өмірбек Байгелди., 2009. 528 бет]. Тау мен тасты, өзен мен көлді, тіпті жасыл шөпке қонған бір тамшы шықты парақ бетіне түсіріп, шер тарқатқандай, ақын жарық айға мұңын шағып, шағымын айқандай болады. Жалғыздықтан арылудың жалғыз емін қара сиямен ақпараққа ойын сидырып, ойын сауық-сауық құрып, шарапқа беріліп, ғажайып әлемге бату арқылы табады. Бұл жерде жоғарыдағы айтылған теория бойынша өлеңді талдасақ, Ли Байдың «Тымық кештегі аңсау»（静夜思） өлеңі қара өлең ұйқасымен жазылғандығына көз жеткізуге әбден болады. Қазақшаға аударылған нұсқасында ұйқас түрі қара өлең ұйқасы болмағанымен, қытай тілінде жазылған түп нұсқасына үңілсек, әр өлең жолының, үшінші жолдан басқасы ұйқас сөздермен аяқталған. Мысалы,光 (guāng), 霜 (shuāng), және 乡(xiāng) сөздері бір-біріне ұйқас. Одан әрі, өлеңнің мағынасына қарасақ, оның бағыты мен мән мағынасы үшінші жол мен төртінше жолда нақты айқындалады.

Әрине ақынның шығармасын өз тілдеріне аударған аудармашы-ақындар, өлеңнің мағынасын, табиғатын, философиясы мен характерін өздерінше интерпретация жасайтыны белгілі. Кей жағдайда қытай тілінің спецификасына байланысты белгілі бір сөзді басқа тілдерге аударуға мүмкін болмай жатады. Немесе, мағына жағынан, жеке бір сөздерден бұрмалау болып жатады. Оған біреуді кінәлау да орынсыз. Сондықтан қытай әдебиетімен танысқанда, әуелі өлеңді құрайтын әр таңбаның қандай мағына беретінін бірінші анықтау керек. Сосын барып өлеңнің мағынасына қарағанда, пазлдың жетіспей тұрған кей көрінісі көз алдыңызға бірақ көрінеді.

Ал қазақ ақындары ішінен, қазақ ауыз әдебиетінің негізін салушы Абайдың жазған өлеңдеріне үңіліп, оның ішінен «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», деп басталатын өлеңін алып қарасақ, ондағы ұйқас түрі мен өлеңнің сарыны тура Ли Байдың өлеңдеріне ұқсайтындығын байқауға болады:

Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Және де қара өлең ұйқасы мен, сарыны жағынан ақын жүрегіндегі жан-сырын өлеңнің бірінші, немесе екінші жолында емес, үшінші және төртінші жолдарында, яғни кульминациялық сәтте білдіреді. «Махаббат», «ғадауат» деген сөздер арқылы өмірлік ұстанымы мен тағдыр талқысын толғағандай. Бұл жерде махаббат сөзі жалпы жер

ғаламшарындағы адамдар арасындағы сүйіспеншілік пен асыл ынтызарлықты білдіріп тұрса, ғадауат, керісінше, сол сүйіспеншілікке қарсы жек көрушілік пен қаскүнемдік, және қатігездікті білдіріп тұр.

Төмендегі Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» шығармасын Ли Байдың «Тымық кештегі аңсау» өлеңімен салыстырып, анализ, талдап көрейік.

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны - терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп, - бірінші Абай атамыздың сөз саптау мәнеріне назар аударсақ, қара өлең ұйқасын байқауға болады. Жарық ай ,және, терең сай бір-бірімен ұштасып тұрған қос ұғым, өлең осы сөзден басталып, дірілдеп, және, күрілдеп сөздеріне ұласып, ұйқас құрады [Өмірбек Байгелди., 2009 ж. 528 бет].

Бұл талдауға қарап отырып, «Желсіз түнде жарық ай» өлеңіне эпитет элементі бар лирикалық поэзия деген сипаттама берсек, «静夜思» өлеңін лирикалық өлең, немесе, эпитет элементі бар баллада деп қарастыруға болады. Екі өлеңнің ұқсастықтары болғанмен, атап айтқанда ритм, ырғақ, поэтикалық өлшемі, көркем сөз құралы жағынан көп ұқсастық болғанымен, мағына жағынан өзгеше сипат алады. Бұл кезекте, керісінше, Ли Байдың эпитет элементі бар лирикалық өлең, немесе Абайдың эпитет элементі бар баллада бағытында жазылған өлеңдері бар екендігін атап өту керек.

Мысалы, Ли Байдың «静夜思» өлеңінде өлеңнің барлық мағынасы мен мәні өлеңнің үшінші, төртінші жолында ашылса, «Желсіз түнде жарық ай» шығармасы табиғаттың сулулығын сипаттау арқылы басталып, бейне бір пейзаж сызғандай, өлең шумақтың соңы да сол қарқынмен аяқталады.

Осылайша Ли Байдың лирикасын зерттеу эстетикалық семантиканың мынандай ерекшеліктерін ашты. Оның поэзиясы: өзгермейтін - тиімділік; шындықты түсіну үшін әлемнен бөлініп, қазақтың сал-серілері сияқты жиһангез өмір сүрді; өмірдің қызықтары мен дүниелерін соңғы орынға қойды, бірақ қайда болмасын өз туған жерін аңсады.

Интеллектуалды зерттеулер мен әлеммен байланыс синтезі қытай эстетикасының негізіне айналды. Ли Бай поэзиясында бұл байланыс атабабалардың рухымен байланыс үшін емес, түсінушілік рухын іздеу үшін орнатылады. Ли Байдың аспанға ұмтылысы, көбінесе жер бетіндегі жетілмеген кемшіліктерден құтылуын, сонымен бірге табиғатқа деген ұмтылыс барын білдіреді. Ли Байдың бұл өлеңін жоғарыдағыдай талдасақ, өлеңнің құрамында эпитет, кейіптесу және метафора бар екендігіне көз жеткізуге болады, және өлеңнің «静夜思» өлеңі сияқты емес, бастан аяқ эпитет, кейіптесу және метафора әдісі кезек-кезек қолданылып, өлең соңында да ымдау, немесе, басқа да бөлек тақырыпқа ұштаспайды. Тура Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңі сияқты. Өлеңнің жанры лирикаға қарағанда сипаттауға көп ұқсағанымен құрамы мен құрау тәсілі әбден ұқсайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ли Байдың тұлғасы қазіргі қытай әдебиетінде, прозасында үлкен мағынаға ие, оның өлеңдерін мектеп жасындағы балаларға дейін жатқа біледі, және оны аспан асты елі әрдайым ардақтап, ұлықтайды, өз халқының ең ұлы, талантты перзенті ретінде бүкіл әлемге танымал болған А. Пушкин, В. Шекспир, Сократ пен Аристотель сияқты ұлы тұлғалармен бір орынға қояды. Белгілі болғандай, бір елдің менталитетімен, мәдениет, дәстүрімен танысу үшін бірінші сол елдің әдебиет шеңберіндегі алпауыттармен танысу керек.

Өткен тамырдан, яғни өткен шақтан алынған ойлар мен әдебиеттің ұлттық санамен бірге өзгеруімен ортақ жргізілген анализ бойынша маргиналды мәдениетнегізгі мәдениетке ұштасатынын көрдік. Демек бір – бірінен тәуелсіз өркендеген екі халықтың әдебиетінде ұқсастықтар болғаны таң қаларлық жайт емес. Өйткені қанша сәйкестік болған жерден, ереже бойынша, сонша өзгешелік те көрініс беретінін жоғарыдағы зерттеулер мен салыстырулардан, қос ақынның өлеңдерінен байқадық, әрине кей тарихи фактілерге байланысты, оның бәрін соған жаба салуға болар еді, бірақ қос ақынның өлеңдерінен бұлттартпас айғақтар көрінді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Полное собр. соч. Изд-во АН СССР. Белинский В. Г., 1955, т. VI. стр. 586.
2. Избранная лирика. Китай. Ли Бо и Ду Фу., 1987 г. Стр.67-68
3. Избранная лирика. Китай. Ли Бо., 1957 г. стр 176.
4. Китайская классическая поэзия. Эпоха Тан.Россия. Федоренко Н. Т., 1956, с 430.
5. ЕЛІБАЙ. Жинақ. – Алматы: «ҚазАқпарат», ISBN 978-601-03-0053 Өмірбек Байгелди,-2009,-528бет

ӘОЖ 80/81 (038)

БАҚЫТОВ АЙТҚАЛИ
филология ғылымдарының кандидаты,
аудармашы,
дипломатиялық аударма кафедрасының доценті
халықаралық қатынастар факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ШАҚЫРҒАН САЯ
2 курс магистранты
дипломатиялық аударма кафедрасы
халықаралық қатынастар факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АУДАРМАДАҒЫ ЛИНГВОЕЛТАНУ МЕН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІКТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада авторлар көне заманнан бастау алатын аударма саласындағы тәржімешілердің аударма тіл мен аударылатын тілде сөйлейтін ұлттардың мәдени ерекшеліктерін, дүниетанымын жете білуінің маңызын Жил Делөз «Кино 1. Қозғалыс-бейне» және «Кино 2. Уақыт-бейне» атты екі томдық еңбегінің қазақ тіліне аудармасына талдау жасау арқылы дәлелдейді.

Түйінді сөздер: аударма, дүниенің тілдік бейнесі, мәдениет, тәржімеші, біліктілік.

Резюме. В данной статье авторы доказывают важность знания переводчиками культурных особенностей и мировоззрения народов, говорящих на переводимом языке и на языке перевода путем анализа перевода на казахский язык двухтомного труда французского философа Жиля Делёза «Кино 1. Образ-движение» и «Кино 2. Образ - время».

Ключевые слова: перевод, языковая картина мира, культура, переводчик, компетенция.

Summary. In this article authors prove the importance of translators' knowledge about the cultural peculiarities and world outlook of nations' that speak source language and target language through the works of Gilles Deleuze: "Cinema 1: The Movement Image" and "Cinema 2: The Time Image".

Keywords: translation, linguistic image of the world, culture, translator, competence.

КІРІСПЕ

Бүкіл әлемде қанат жайып, кеңінен таралып жатқан дүние жүзі халықтарын ортақ жүйеге тоғыстыратын жаһандану үдерісі көп ұлтты Қазақстанға да әр саладағы қарым – қатынастың жаңа көкжиектерін ашып, жаңа мүмкіндіктер берді. Кейінгі жылдарда қазіргі технологияның және қарым-қатынас әдіс-тәсілдерінің дамуы мен саяси, мәдени, экономикалық қарым-қатынастың кеңеюіне байланысты мемлекеттер арасындағы қатынастар бүкіл әлемдік сипат алды.

Ынтымақтастық, қарым-қатынастың жоғары деңгейде дамып, жемісті болуы көп жағдайда әр ұлт өкілдерінің бір-бірімен тіл табыса білулеріне байланысты. Ғаламдық мәдениетаралық кеңістікке ену барысында, көптеген тілші ғалымдар атап көрсеткендей, мәдениетаралық қарым-қатынас, тілдердің, ұлттардың және қоғамдардың өзара байланысы мен өзара әсері қарқынды зерттелуде, өйткені, әр түрлі ұлт өкілдерінің қарым-қатынас жасау барысында сөйлесушілердің әлеуметтік рухани және ұлттық спецификалық болмысы туралы білім мен сол тілде сөйлеушілердің тілде көрініс табатын қайталанбас мәдени ерекшеліктерін білу – тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде толық қолдануды қамтамасыз етеді және мәдени субъектілердің өзара түсінісуінің алғышарты болып табылады.

Тәжірибе көрсеткендей, мәдениетаралық қарым-қатынаста табысқа жету үшін ұлттардың тілі мен мәдениетін білумен қатар, осы білімді қарым-қатынас үдерісінде дұрыс қолдана білу қажет. Біздің планетамызда әр түрлі ұлт өкілдері тұрады, сонымен қатар әр алуан мәдениет, салт-дәстүр, әдет-ғұрып бар, басқаша айтқанда жер бетінде қанша ұлт болса, сонша мәдениет бар. Сол мәдениет, әдет-ғұрыпты білмеу, әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерін білмеу халықтар арасындағы қарым-қатынас барысында түсінбеушілік тудыруы мүмкін [*Дүйсекова К.К., Бақытов А.Т., 2018. б.8*]. Себебі аударма - бір тілде бейнеленген мән-мағынаны, мазмұнды ұлттық мәдени реңкті сақтай отырып, автордық айтар ойын екінші бір тілге әрі дәл әрі толық қайталай бейнелеу.

Әр түрлі ел, ұлт арасындағы тәжірибе, ақпарат алмасудың, қарым-қатынастың дәнекері болып табылатын аударма барысында тілде бейнеленетін ұлттық-мәдени құндылықтарды, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді ескеру өте маңызды, бірін-бірі толық қанды түсіну үшін тілдің барлық қыр-сырын жетік білу қажет, сонымен қатар кез-келген ұлттың өзіне тән, сол ұлттың тілінде көрініс табатын

тілдік және сөйлеу әдеттерін меңгеру керек. Өйткені, аудармада кездесетін лингвомәдени мәселелерді зерттей келе, А.Алдашева атап көрсеткендей: «Лингвомәдени ерекшеліктер – ұлттық мәдениетпен біте қайнасқан, ұлттық мәдениеттен бөлшектенбейтін төл сипат-белгі [*Алдашева А., 2006, б.158*]».

Мәдениетаралық қарым-қатынастағы негізгі мақсат материалдық және идеялық құндылықтардың мәдениаралық алмасуын, әр түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынасты қамтамасыз ету. Осы мақсатта, тілді жоғары деңгейде меңгерудің рөлі және тілдің мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы аударманы мәдениетаралық қарым-қатынас түрі ретінде қарастыруға ұйытқы болады. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу жұмыстарында мәдениетті, ғылымды, экономиканы, әдебиетті және тағы да басқа салаларды дамытудағы аударманың алатын орны атап өтілген [*Алдашева А., 2006, б.159*].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев бастамасымен жүзеге аса бастаған, ұзақ жылдарға бағдарланған, мақсат-мұраты зор «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарлама шеңберінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асыру үшін коммерциялық емес құрылған «Ұлттық аударма бюросы» аталмыш жоба аясында тарих, философия, социология, психология, антропология, мәдениеттану, діntану, лингвистика, инновация, медиа, экономика, менеджмент, кәсіпкерлік, кинотану, театртану салалары бойынша әлемнің жоғары оқу орындарында оқытылатын үздік оқулықтарды қазақ тіліне аударып, қазақ оқырмандарына, оқу орындарына таратуда. Бұл әлемдік деңгейде бәсекелестікке қабілетті білікті маман қалыптастыруға зор үлесін қосатындығына шүбә жоқ. Сонымен қатар, осы аталмыш жоба аясында қазақ әдебиетінің жауһарлары әлемнің бірнеше тіліне аударылып, көптеген шет елдерге жол тартты. Бұл әрине қазақ мәдениетін әлемге танытуға зор ықпал етеді. Қазақтың ұлттық мәдениетіндегі озық жетістігін әлемдік өркениетке қосып, танытуды көздеген бұл көп қырлы бағдарламаның шеңберінде қазақ әдебиеті мен мәдениеті, музыкасы мен бейнелеу өнерін, кино мен театр саласындағы үздік туындыларды әлемге таныту мүмкіншілігі туындап отыр, сонымен қатар керісінше әлемдегі өзге ұлт өкілдерінің іргелі туындыларын түпнұсқа тілден тікелей қазақ тіліне аударып, қазақ оқырмандарын білім нәрімен сусындату мүмкіндігіне қол жетіп отыр [*Мәліметтер Ұлттық аударма бюросы сайтынан алынған.* https://100kitap.kz/kz/bureau].

2. Жил Делөздің «Кино 1. Қозғалыс-бейне» және «Кино 2. Уақыт-бейне» туындысының қазақ тіліндегі аударма нұсқасына талдау

Бұл мақала шеңберінде біз француз философы Жил Делөздің кинодағы бейнелер мен семиотикалық белгілерді философиялық тұрғыда зерделеп, қозғалыс, кеңістік, уақыт және бейне сынды ұғымдарға терең талдау жасаған *«Кино 1. Қозғалыс-бейне» және «Кино 2. Уақыт-бейне»* атты екі томдық еңбегінде француз тілінен қазақ тіліне аудару барысында қолданылған аударма тәсілдеріне тоқталып, талдау жасаймыз.

Грамматикалық мағыналар үшін түбірге бірінен соң бірі тіркесе жалғанатын дербес қосымшалар арқылы білдірілетін жалғамалы (агглютинативті) тілдер қатарына жататын қазақ тілі мен типологиялық белгілері бойынша флективті тілдер тобына жататын француз тілінің морфологиялық, синтаксистік құрылымдарында көптеген айырмашылықтар болғандықтан, осы мақаланың зерттеу нысаны болып отырған туындыны аудару барысында лексикалық, грамматикалық трансформациялар (өзгертулер), аударма тілінде түпнұсқа тілдің сөйлем құрылымының өзгеруі, яғни орын алмастыру, түпнұсқа тілдегі элементтердің орналасу тәртібін аударма тілінің грамматикалық ережесіне сәйкес өзгертіп беру кеңінен қолданылған.

Мәселен, келесі мысалдарға назар салайық:

1. **Түпнұсқа мәтін:** *Bergson ne présente pas une seule thèse sur le mouvement, mais trois. La première est la plus célèbre, et risque de nous cacher les deux autres [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.9].*

Аударма мәтін: *Бергсон қозғалыс туралы бір емес, үш тезис жазған. Біріншісі ең танымал тезис болғандықтан, қалған екеуі соның көлеңкесінде қалып қою қаупі бар [Жил Делөз, 2020, б.13].*

2. **Түпнұсқа мәтін:** *Bref, le cinéma ne nous donne pas une image à laquelle il ajouterait du mouvement, il nous donne immédiatement une image-mouvement [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.11].*

Аударма мәтін: *Қысқаша айтқанда, кино бізге өзі қозғалыс қосқан бейнені емес, бірден қозғалыс-бейнені көрсетеді [Жил Делөз, 2020, б.15].*

3. **Түпнұсқа мәтін:** *On appelle cadrage la détermination d'un système clos, relativement clos, qui comprend tout ce qui est présent dans l'image, décors, personnages, accessoires [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.23].*

Аударма мәтін: *Кадрлау дегеніміз – бейнеде болатын нәрсенің бәрін: декорацияны, кейіпкерлерді, аксессуарларды қамтитын тұйық немесе салыстырмалы түрде тұйық жүйені анықтау [Жил Делөз, 2020, б.27].*

4. **Түпнұсқа мәтін:** *Le monde originaire impose donc aux milieux qui se succèdent en lui, non pas exactement une pente, mais une courbure ou un cycle [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.178].*

Аударма мәтін: *Демек, бастапқы әлем өз аясында алмасып отыратын орталарға еңіс жазықтықты емес, әлдебір қисықтықты неме-*

се циклділікті міндеттейді [Жил Делөз, 2020, б.166].

5. **Түпнұсқа мәтін:** *Enroulé dans le monde originaire qui est comme le début et la fin du temps, le temps se déroule dans les milieux dérivés [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.179].*

Аударма мәтін: *Өзінің бастауы және түйіні секілді бастапқы әлеммен толықтай қамтылған уақыт туынды орталарда өрістейді [Жил Делөз, 2020, б.166].*

Аудармашылар бұл сөйлемдерді аударғанда түпнұсқа тілдегі сөздер орын тәртібін өзгертіп, құрмалас сөйлемдер орын ретінен алшақтатып, оның синтаксистік құрылымын өзгертеді, сөйтіп аударма тілінің грамматикалық ерекшеліктерін сақтай отырып аударған. Түпнұсқа мәтіндегі сөздердің, құрмалас сөйлемдердің орын тәртіптерінің өзгеруі француз және қазақ тілдері сияқты құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты екі түрлі тілдер тобына (флективті және жалғамалы топтарға) жататын тілдерде заңды құбылыс.

Түпнұсқа мәтіндегі сөз формаларын, сөз таптарын ауыстыру осы зерттеу нысаны болып отырған туындының аудармасында жиі кездеседі.

Жил Делөз «КИНО 1. Қозғалыс-бейне» және «КИНО 2. Уақыт-бейне» атты екі томдық еңбегінде кездесетін фильм атауларының қазақ тіліне аудармасына келетін болсақ, фильм атауларын аудару барысында аудармашылар, аудармаға редакция жасаған ғылыми редактор мен әдеби редактор фильмдердің сюжетімен танысып, сонымен қатар кейбір фильмдерді көрген соң ғана аударма жасалынған.

Мәселен, американдық режиссер Эрих фон Штрогеймнің (Erich von Stroheim) француз тілінде «*Les rapaces (Тура аудармасы: Жыртқыштар)*» деп аталатын фильмі қазақ тіліне «*Ашкөздік*» деп аударылған, себебі фильмнің сюжеті бойынша, ақша, байлық үшін ерлі-зайыптының арасындағы қарым-қатынастың бұзылып, ақырында күйеуінің әйелін өлтірумен аяқталады.

Тағы бір мысал: итальяндық опера және драмалық театр мен кино режиссері Лукино Висконти ди Модроненің (Luchino Visconti di Modrone) француз тілінде «*Obsession*» деп аталатын екі ғашықтың махаббаты туралы фильмі қазақ тіліне «*Өкшелеген ой*» деп аударылған. Жалпы *obsession* сөзі «бар ынтасын салушылық; құлай берілу», «жабысқақ ой; қыр соңынан қалмайтын ой», «аздырма, еліктірме» деген мағыналарды білдіреді. Дегенмен, Жил Делөз «КИНО 1. Қозғалыс-бейне» және «КИНО 2. Уақыт-бейне» атты екі томдық еңбегінің қазақ тіліндегі басылымына қатысқан шығармашылық топ фильмнің атауын «*Өкшелеген ой*» деп аударуды ұйғарған, себебі «Құлай берілу, немесе аздырма, еліктірме, т.б.» деп аударма барысында бермеген себебі, біріншіден «obsession» сөзі француз тілінде «ойдан шықпайтын, қыр соңынан қалмай мазалайтын ой» деген мағына береді, екіншіден сюжет бойынша, жігіт өзі ұнатқан қызға адал емес, құлай берілген адам олай болмай керек қой деген оймен, және сол қызға деген ойы оған маза бермей, ол қайта қосылады, сонымен қатар қыз өз байлықтан айрылып қалмайын деген оймен өзінің күйеуін тастап кетпейді. Сондықтан да жоғарыдағы аударма нұсқасын қалдырған.

Келесі мысал: **Түпнұсқа мәтін:** *Eustache fera dire au personnage de* ***«La maman et la putain» :*** *« Plus on paraît faux comme ça, plus on va loin, le faux, c'est l 'au-delà. » [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.288].*

Аударма мәтін: *Эсташ «**Көңілдес пен жезөкше**» фильмінің бір кейіпкерінің аузына мынадай сөз салады: «Неғұрлым жасанды көрінсең, соғұрлым алысқа барасың, себебі жасандылық – тылсым нәрсе» [Жил Делөз, 2020, б.266].*

Бұл мысалдағы Жан Эсташтың ***«La maman et la putain»*** фильмінің атауын тікелей аудармасы «Шеше мен жезөкше», бірақ аталмыш фильмнің сюжетімен танысып, фильмді көрген соң, «келісіп піскен тон келте болмайды» демекші, аудармашылар мен редакторлар, кеңесіп, талқылай келе, фильмінің атауын «***Көңілдес пен жезөкше***» деп аударуды ұйғарған.

Түпнұсқа тіл мен аударма тілінің семантикалық ерекшеліктеріне байланысты лексикалық трансформацияларға, атап айтқанда транскрипция, транслитерация тәсілдеріне жүгінуге тура келген тұстар да кездеседі.

Мысалы:

Аударма мәтін: *Кез келген жағдайда, барлық жанрда көрініс табатын мұндай форманы «этикалық» деп атауға болады, өйткені «**этос**» сөзі бірден орынды немесе ортаны, ортада мекендеуді, әдет-ғұрыпты немесе **habitusты**, яғни тіршілік ету тәсілін білдіреді [Жил Делөз, 2020, б.185].*

Аударма мәтін: *Россеннің «Алаяқ» фильміндегі бильярд әлемі, әсіресе **«нуар»** фильмнің (франц. нуар – «қара» деген сөз, XX ғасырдың 40–50-жылдарына тән пессимистік рухтағы американдық криминал фильмдерді сипаттайтын жанрлық атау. – Ред.) үлкен жанрын құрайтын «құрғақ заңға» байланысты қылмыс әлемі [Жил Делөз, 2020, б.187].*

Аударма мәтін: *Китонның ендігі бір әдісін машиналар қатысатын **гаг** (le gag – комедия тәсілі. – Ред.) деп атауға болады [Жил Делөз, 2020, б.222].*

Аударма барысында «аударма тілінің фонемаларының көмегімен бастапқы лексикалық бірлікті формалды фонемалық жасау, бастапқы сөздің фонетикалық имитациясын жасау тәсілі» болып табылатын транскрипция тәсіліде қолданылған.

Мәселен, француз философы Gilles Deleuze атыжөні дыбысталуын сақтай отырып, қазақ тілінде Жил Делөз деп берілген.

С.Құрманов «Аударманың өзекті мәселелері» атты еңбегінде атап көрсеткеніндей, «Тіл білімінің аударма саласы да кез келген халықтың рухани дүниетанымымен, болмысымен байланысып жатады. Өйткені аударма процесі бір тілдегі тілдік бірліктерді екінші тілге тәржімалап қою ғана емес, сол бірінші аударатын тілді тұтынушы ұлттың тіліндегі «әлем бейнесін» екінші аударылатын тілді қолданатын халықтың тілі арқылы жарыққа шығару болып табылады. Аударманың қай саласы болсын (көркем аударма, ілеспе аударма, ғылыми аударма, жарнама) аталған ұстанымды басшылыққа алғанда ғана таза шығармашылық туынды дүниеге келеді деп ойлаймыз» [*Құлманов С., 2015, б.4*]. Өйткені, қоршаған ортаны, шындық болмысты адам ойлау арқылы танып біледі, ал тіл – дүниені бейнелеудің құралы, ол адамның санасындағы танып-білгендерін бейнелейді.

Әр халықтың қоршаған орта, құбылыстар, іс-әрекеттер, мінез-құлық туралы түсініктері әр түрлі болады. Әркім іс-әрекеттерге, мінез-құлыққа, құбылыстарға өзінің ойлау өресі жеткенше, өз түсінігі, ұлт мәдениеті, дүниетанымы шеңберінде баға береді. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтіре кетейік. Мәселен, қазақтарда *құралайды көзге атқан мерген* деген тұрақты сөз тіркесі бар, бұл тіркес бағытталып айтылған адамға жағымды баға беріп, мақтау бола алады. Енді француз тіліндегі осы сөз тіркесінің баламасы мынандай: *tireur qui pourrait mettre la balle dans l'œil de l'éléphant* <оқты пілдің көзіне тигізетін мерген>. Қазақ халқында мергендікті құралайдың жылдамдығымен өлшеп, сондай жылдам жануарға дәл тигізген адамды мерген деп есептесе, француздарда мергендіктің өлшемі пілдің көзі; пілдің көзіндей кішкентай нысанаға оғын мүлт жібермей тигізе білген адам нағыз мерген болып есептеледі [*Дүйсекова К.К., Бақытов А.Т., 2018. б.45*].

Кез-келген халықтың дүниетанымының, дүниенің тілдік бейнесінің қалыптасуына өмір сүретін геоортасы, айналысатын шаруашылық түрлері, ұлттық мәдениеті, діні, т.б. зор әсер етеді. Дүниенің тілдік бейнесі ұлттың мәдени тәжірибесімен тығыз байланысты, ол – белгілі бір мәдениет өкілдеріне ортақ өмірлік мәдени тәжірибе негізінде жиналған білім мен дүниетанымның жиынтығы. Осыған орай, қазақстандық белгілі философ Д.С.Раевтың қазақ халқының дүниені танып білу әдіс-тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктері, ұлттық дүниетанымы, әдептік және адамгершілік моральдық құндылықтардың қалыптасуы туралы философиялық пайымдауын келтіргенді жөн көрдік: «...дүние жүзіндегі кез келген халықтың ұлттық дүниетанымының, төлтума мінез-құлықтарының, әдептік ұстанымдарының қалыптасуында өзі өмір сүретін геоортасының да әсер – ықпалы айтарлықтай маңызды... әр тайпа-рудың ғасырлар бойғы тіршілік айла-әдісі, өзі өмір сүрген ата-мекені, табиғаты әр түрлі ұлттарды өмірге әкелді. Демек, тек белгілі бір геожүйелілік ортада ғана әр ұлттың өзіне тән спецификалық тұрмысы мен әлеуметтік тарихы қалыптасып, олардың бір-біріне ұқсай бермейтін әлемі, мінез-құлқы, моралдық ұстанымдары орнықты деп айта аламыз» [*Раев Д.С., 2001, б.43*].

Табиғат аясында, онымен етене жақын өмір сүру қазақтардың әдептану ұстанымдарын, этикалық көзқарастарын, дүниетанымын, моральдық нормаларын қалыптастырғандығын көреміз.

Мәселен, қазақ халқында бағалау барысында адамның мінез-құлқының жақсы-жаман жақтарын жан-жануарлар мен қазақтар үшін тіршілік көзі болған төрт түлік малдың жақсы-жаман мінездерімен салыстыра отырып сипаттау басым. Осы ретте, С.К. Сатенованың пікіріне тоқталғанды жөн санадық: «...халық малды тек бағып қана қоймай, оған тән мінез-құлықты, ерекшеліктерді байқап, адамдардың бет-пішінін, мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттау кезінде ұтымды пайдаланып отырған: *қойдан [-й-] жуас, жылқыдан торы; жылқы мінезді (жігіт); сиыр мінезді (адам); теке сақал; бұзау тұмсық; қошқар мұрын; бота көз; түйе табан; бұқа мойын; бес биенің сабасындай; сиыр сипағанды білмейді; түйенің танитыны жапырақ;ешкінің асығындай; делбе болған жылқыдай; бөрліккен қойдай; қаңтардағы бурадай; қой аузынан шөп алмайтын; тойған қозыдай; тілге жүйрік; қой көз; тана көз; құланның құлынындай; су төгілмес жорға [су жорға] т.б.* осы тәрізді фразеологиялық тіркестер тобы жоғарыда айтылған сөзіміздің куәсі іспеттес» [*Сатенова С.К., 1997, б.14*].

Француздардың жүзім өсіріп, одан шарап жасаумен айналысатындығы, сонымен қатар теңіз өнімдерін (балық, шаян, ұлу, т.б.) қолданатындығы да белгілі. Аталмыш шаруашылық түрлері француз тілінде көптеген бағалау сөздері мен сөз тіркестеріне арқау болған. Мысалы, *bête comme une carpe [comme une âne, un chou, une cruche, une oie]* <тұқы (балық түрі) сияқты топас [есек секілді, орамжапырақ секілді, қаз секілді топас]>*; ignorant comme une carpe* <тұқы секілді надан>*; baîller comme une carpe [comme une huître, un four]* [тұқы секілді [устрица, ошақ] секілді есіну]*; c'est une carpe pâmée* [бұл долы мінезді адам]*; c'est un panier de crabes* [бұл нағыз ара ұясы]*; plein comme une huître [comme une barrique]* <устрица (бөшке) сияқты толы>*; c'est la vigne à mon oncle* <Бұл менің нағашы ағамның жүзім егісі. (жай сылтау деген мағына береді)>*; moulin à paroles* <сөз диірмені: мылжың> *; rire [se tordre] comme une baleine* <кит секілді күлу (ішек сілесі қата күлу)>*; muet comme un poisson* <балықтай мылқау (жұмған аузын ашпау)>*; nager comme un poisson* <суда балықша

жүзу>; *être comme un poisson dans l'eau* <судағы балықтай өзін-өзі еркін сезіну>;*ce sont les vignes de Courtille, belle montre, peu de rapport* <сырты бүтін, іші түтін>;

Жоғарыда айтылғандардың тоқ етеріне келетін болсақ, әр халық дүниетанымының қалыптасуына табиғат, қоршаған орта, айналысатын шаруашылығы әсер етеді. Әр халықтың тіліне, мәдениетіне байланысты мәселелерге зерттеу жасап, аударма барысында ескеру үшін сол халықтың айналысатын шаруашылығына, қолданатын тұрмыстық заттарына, мәдениет элементтеріне көңіл бөлу қажеттігі аян. Демек, аударма барысында түпнұсқа тілде сөйлейтін ұлттың дүниетанымын, менталитетін, мәдениетін, тілдік мәдени ерекшеліктерін ескеру өте маңызды.

Осы орайда, Жил Делөз «КИНО 1. Қозғалыс-бейне» және «КИНО 2. Уақыт-бейне» атты екі томдық еңбегінен мысалдар келтірейік:

Түпнұсқа мәтін: *Ce qui est épié ici avec la sensibilité la plus délicate, ce n'est pas ce qu 'est réellement la pluie, mais la façon dont elle apparaît quand, silencieuse et continue, elle s 'égoutte de feuille en feuille,* ***quand le miroir de l'étang a la chair de poule****, quand une goutte solitaire cherche en hésitant son chemin sur la vitre, quand la vie d 'une grande ville se reflète sur l'asphalte mouillé . . . [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.156].*

Аударма мәтін: *Мұнда жауып тұрған шын жаңбыр емес, тек ол жапырақтан-жапырақ сырғи тамғанда,* ***тоған бетін шымырлатқанда****, жалғыз тамшы терезенің көзінен сырғанай сорғалағанда, үлкен қаланың қалың қарбаласы ылғал асфальтта көрініс тапқанда... үздіксіз сіркіреген үнсіз жаңбырдың сипаты қандай болатыны аса нәзік сезіммен бейнеленеді [Жил Делөз, 2020, б.146].*

Осы берілген мысалдағы қарамен көрсетілген француз тіліндегі ***quand le miroir de l'étang a la chair de poule*** сөйлемдегі ***avoir la chair de poule*** тұрақты сөз тіркесін тура аудармасы: «*тауықтың еті (терісі) болу*». Бұл сөз тіркесі «бойы түршігу, денесі тітіркену» деген мағынаны білдіреді. Қазақ ұлтының концептілер жүйесінде тоған суының бетіндегі толқынға «бойы түршігу, тітіркену» немесе «*тауықтың еті (терісі) тәрізді болу*» секілді теңеулердің жат екендігін ескере отырып, француз тіліндегі бұл тіркестің осы аударылған мәтіндегі контекстуалды, функционалды баламасы берілген.

Түпнұсқа мәтін: *Mais, tandis que les trois autres grands auteurs se servaient*

de la dialectique pour transformer la composition organique des images-mouvement, Vertov y trouvait le moyen de ***rompre*** *avec elle [Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.61].*

Аударма мәтін: *Дегенмен үш ұлы кинорежиссер диалектиканы қозғалыс-бейнелердің органикалық құрылысын түрлендіре өзгерту үшін қолданса да, Вертов оны диалектикадан* ***қол үзудің*** *амалы ретінде қабылдады [Жил Делөз, 2020, б.61].*

Түпнұсқа мәтін: *Ce contentement n'est pas une résignation , mais* ***une grande joie*** *où la pulsion retrouve sa puissance de choix, puisqu'elle est, au plus profond, désir de changer de milieu, de chercher un nouveau milieu à explorer...[Gilles DELEUZE (Жил Делөз), 1983, б.181].*

Аударма мәтін: *Мұндай қанағат – бойсұну емес, серпіннің өз таңдауының құдіретіне ие болған кездегі* ***төбесі көкке жете қуануы****, себебі ол түбінде орта ауыстыруға, зерттеу және бұзу үшін жаңа орта іздеуге деген зор ықыласты білдіреді, жаңа ортаның ұсынғаны соншалық жымысқы, жиіркеніште де жексұрын болса да, ол соған қанағаттанады [Жил Делөз, 2020, б.168].*

Бұл берілген мысалдарда француз тіліндегі «*rompre» (үзу, байланысын үзу)* етістігі және «*une grande joie» (үлкен қуаныш)* тіркесі қазақ тіліне түпнұсқа мәтіндегі мағынаны сақтай отырып, қазақы мәнермен, қазақ оқырмандарына түсінікті болатын *«байланыс жасаспай кету, байланысын үзу»* деген мағынаны білдіретін *«қол үзу»* және *«төбесі көкке жете қуану»* тұрақты сөз тіркестерімен аударылған.

Аударма саласындағы өзекті мәселелердің бірі – аударылатын туындыға қатысты саланың терминдерін түпнұсқа тілден аударма тіліне соған сай сөз тауып, дөп басып аудару. Француз философы Жил Делөздің «КИНО 1. Қозғалыс-бейне» және «КИНО 2. Уақыт-бейне» атты екі томдық еңбегінде негізінен екі саланың, атап айтқанда философия мен кинематография салаларының терминдері жиі кездеседі. Аударма терминжасам ісіндегі тиімді, өнімді тәсілдердің бірі деп ойлаймыз. Аударма теориясын зерттеуші ғалым А.Алдашеваның: «*Ұлттық ұғымға бірдейлестіру, ұлттық бітімге сәйкес келтіру бағытынан, тенденциясынан туындайтын тағы бір ерекшелік – белгілі бір заттың, ұғымның, құбылыстың, қасиет-сапаның атауын беретін сөздің, лексеманың осы тілді иеленуші халыққа қатыстылығын, осы халықтың меншігі екендігін, сонымен қатар номинациялық атаудың ұлттық калоритін көрсету...*» [*Алдашева А., 2006, б.96*] деген пікіріне сүйенгенді жөн көрдік. Себебі, терминдерді аудару барысында да жалпы аудармаға қойылатын талаптарды сақтау қажет, яғни аударылған сөз түпнұсқа терминнің мағынасын ашып, ұлттық нақышта өріліп, ана тіліміздің заңдылықтары мен табиғатын, ерекшеліктерін сақтауы, жалпы оқырманға түсінікті болуы шарт.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде айтарымыз, қыр сыры мол аударма саласы да кез келген ұлттың рухани дүниетанымымен, болмысымен, «дүниенің әлемдік бейнесімен» етене байланысып жатады. . Бір тілдің тілдік бірліктерін екінші бір тілге аудару

барысында осы екі тілде сөйлейтін ұлттардың дүниетанымын, мәдениетін ескеру өте маңызды. Когнитивтік ғылымдар тұрғысынан қарастырсақ, екі немесе бірнеше ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынаста кездесетін қиындықтар – тілдік ойлаудың әртүрлілігімен түсіндіріледі. Тілде көрініс табатын дүниенің тілдік бейнесі әр халықта әр түрлі, бір-біріне сәйкес келмейді. Бәрімізге белгілі, Э.Сэпир мен Б.Уорфтың тілдің ойлауға ықпалын негізге алған «лингвистикалық ықтималдылық болжамы» бойынша әр адам қоршаған ортаны, заттар мен құбылыстарды өзінің ойлау деңгейінде қабылдайды, өзінің ақыл-ой шеңберінде түсінеді [*Ахметжанова З.К., Валиханова Р.Е., 1999, б.107*]. Қоршаған ортаны, шындық болмысты адам ойлау арқылы танып біледі, ал тіл – дүниені бейнелеудің құралы, ол адамның санасындағы танып-білгендерін бейнелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дүйсекова К.К., Бақытов А.Т. Француз және қазақ тілдеріндегі бағалауыштық сөйлесімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері: монография /– Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 192 б.

2. Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). Оқу құралы/Тіл комитеті; жауап. ред. Р.Сыздық. – Алматы: Арда, 2006. – 248 б.

3. Gilles DELEUZE, CINEMA 1 L'IMAGE-MOUVEMENT. LBS EDITIONS DB MINUIT, 1983. – p. 298

4. Жил Делөз, Кино 1. Қозғалыс-бейне. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020.– 304 бет.

5. Аударманың өзекті мәселелері // Құраст: С.Құлманов. –Алматы: «Palitra-Press» - 2015, 296 б.

6. Раев Д.С. Қазақтың шешендік өнері: философиялық пайымдау. – Алматы: Ценные бумаги, 2001.-228 б.

7. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 184 б.

8. Ахметжанова З.К., Валиханова Р.Е. Сопоставительно – функциональное исследование лексико-фразеологических систем казахского и русского языков. – Алматы, 1999. – с.183.

ӘОЖ 81’373

БҰҒЫБАЕВА ЖАННА БҰҒЫБАЙҚЫЗЫ
қауымдастырылған профессоры м.а.
Қазақ Технология және Бизнес университеті

ҚАЗАҚ ТОПОНИМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САН ЕСІМДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ топонимдерінің қалыптасуындағы сандардың рөлі мен маңызы қарастырылады.
Түйінді сөздер: ономастика, топонимдер, сөзжасам, топонимика, сан есім.
Резюме. В этой статье рассматриваются роль и значение числительных в образовании казахских топонимов.
Ключевые слова: ономастика, топонимы, словообразование, топонимообразование, имя числительное.
Summary. This article considers the importance of numerals in formation of Kazakh toponyms.
Keywords: onomastics, toponyms, word-formation, toponymformation, numerals.

Ұлттық ономастика проблемасы Қазақстан Республикасында іске асырылып отырған тілдік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде танылады.

Әлем халықтарының кез келгенінің этнологиялық кеңістігінде ономастикалық атаулар жүйесі әмбебаптық сипатқа ие, күрделі де кешенді мәдени, тілдік категория. Қазіргі кезең адамзат даму тарихында қазақ халқының болмысы, ділі мен тілі, мәдениеті арқылы әлемге қазақ халқының құндылықтар жүйесін таныту, халықтың өзін таныту ісі гуманитарийлерге аса маңызды да айрықша жауапты міндет артып отыр. Ұлт болмысында, оның «ғалам бейнесінде» ономастикалық атаулар халықтың өзімен бірге туындаған, өзі өмірге әкелген және қатар өмір сүріп, халықтың игілігіне үздіксіз қызмет етіп келе жатқан ерекше тілдік, мәдени, тарихи феномен.

Елімізде отандық ономастика ғылымының күн тәртібінде тұрған мәселелер уақыт озған сайын күрделене түсуде. Бүгінгі таңда ономастика тек тілдік проблема аясымен шектелмей, саяси-идеологиялық, мемлекеттік маңызға ие болып отыр. Ономастика, оның ішінде ұлттық топонимия, ұлтымыз бен мемлекетіміздің сәйкесімділігін айқындайтын стратегиялық факторға айналып отыр. Сондықтан елдің саяси-қоғамдық өмірінің барлық салаларында жаһандану үдерісі күшейіп, етек жайған сәтте ұлттық болмысты сақтауға, ұлттық иммунитетімізді арттыра түсуге бағытталған зерттеулердің мәні зор.

Кез келген тілде топонимжасам процесі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылады. Демек, топонимдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Осыған орай, топонимдер қатарында сол тілге тән әр түрлі құрылымдық типтері кездеседі: түбір сөз, туынды сөз, күрделі сөз, сөз тіркесі және т.б. Бұларды зерттеу сөзжасамның құзырында.

Көне жазба ескерткіштерден бері келе жатқан сан атаулары сөзжасам жүйесінде сөзжасамдық бірлік ретінде белсенді қызмет атқарып келеді. Ол сандардың өте ерте замандарда пайда болуымен байланысты. Бұл сан есімдердің өзіндік сөзжасам жүйесінің ертеректе қалыптасқандығын көрсетеді.

Сан есімнің сөзжасамдық ерекшелігі – сан атаулары уәждеме сөз қызметін атқарады, ал сөзжасамдық жұрнақтарының қолданысы мен мағынасында өзіне тән ерекшеліктері бар. Ол ерекшелік – сан есім жұрнақтарының басқа сөз таптарында қолданылмауы. «Сан есім жұрнақтары басқа сөз таптарымен қолданылмайды. Яғни, олардың уәждемелері тек сан есім сөздер ғана болады. Сан есім жұрнақтары уәждеме санның мағынасын өзгертпейді, уәждемеге қосымша мағына қосып, мағынаны түрлендіреді. Олар басқа нақты сандық атау жасамайды. Бұл сан есім жұрнақтарының негізгі ерекшелігіне жатады.

Тіліміздегі сандардың ішінде киелі сан ұғымы кездеседі. Ғалымдардың ішінде киелі сандарды бөліп алып қарастыру үрдісі бар. Олардың еңбектерінде сандардың мағыналары мен шығу тарихтары, ауыз әдебиеті үлгілерінде, фольклордағы қолданыстық, көркемдік ерекшеліктері, этнолингвистикалық, этномәдени мәндері қарастырылған. Ғалымдар Л. Базен, Э.Р. Тенишев, В.И. Чернышев, Э.А. Умаров, Ә. Хасенов, Ә. Қайдар, Н. Оралбаева, Н. Уәлиұлы, Т. Жанұзақов, Е. Қойшыбаев, Т. Сайрамбаев, Ж. Байзақов, А. Машанов, А. Елешева, Қ. Ғабитханұлы, Г. Шаһарман, Қ. Тажиев, Қ. Дүсіпбаевалар әр жылдары сандарға байланысты түрлі мақсаттағы лингвистикалық зерттеулер жүргізген.

Ғалымдар киелі сандардың танымдық ерекшеліктерін күн көрісі, тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығымен байланысты болған ата-бабамыздың табиғи сандарды меңгеруде халық педагогикасы бойынша салыстыру әдісін жүргізгені туралы 1, 2, 3, 5, 7, 9 сандарының салт-дәстүр, наным-сенімдерге қатысты мағыналық, ұғымдық сипаттарын, қолданыстық ерекшеліктері туралы және басқа да қасиеттерін айтқан.

Сан есімдер – лексика-грамматикалық топ ретінде қалыптасқан, өзіндік сөзжасамдық үлгілері, құрылымы бар сөз табы. Сан есімнің сөзжасамы туралы белгілі ғалымдар Ә. Хасенов [*Хасенов Ә., 1952, б. 87*], Н. Оралбай [*Оралбаева Н., 1986, б. 98*] арнайы зерттеулер жүргізіп, сандық ұғымның түрлілігі, олардың жасалу жолдары, мағынасына қарай есептік сандар, реттік сандар, жинақтық сандар, топтық сандар, болжамдық сандар, бөлшектік сандарға бөлінетіндігі туралы ғылыми тұжырымдар жасаған. Сан есімнің сөзжасамдық ерекшелігі – оларға, туынды сан есімдерге, тек сан ұғымын білдіретін сөздер уәждеме болатындығы. Сан есімдердің мағыналық топтарындағы сөздер тек сан есімнің жұрнақтары арқылы туынды сөзге айналады. Алайда, сан есім сөздерінің қатысуымен көптеген жаңа сөздер пайда болған. Оның ішінде жалқы есімдер – елді мекен, жер-су аттары да бар.

Топонимжасамда сан есімдердің санаулы түрлері ғана қатысады. Есептік сандардан күрделі атаулар құрамында ***бір, үш, төрт, бес, алты, жеті, қырық, мың*** сандары кездесті. Оның ішінде өте жиі қолданылатын сандар: бір, үш, бес, жеті. Кейбір атауларда ***екі, төрт, тоғыз, қырық, мың*** сандары кездеседі. Кей жағдайда **екі** санының орнына **қос** сөзі қолданылады. Мысалы, **Қос**өзен (Алматы облысының Іле ауданындағы ауыл); **Қос**құдық (Қапшағай қалалық әкімдігіне бағынысты ауыл) т.б.

Бір саны уәждеме болған атауларға -лік, -лес, -тік жұрнақтары жалғанып, бірлік, бірлестік туынды түбірлері жасалған. Бірлік сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» жеті түрлі мағыналық қолданысы көрсетілген. Соның ішінде топонимдік атауға лайықтысы ауыспалы мағынадағы қолданысы. Яғни ынтымақтастық, ауызбіршілік, бірауыздылық мағынасындағы сөз. Мысалы, «**Бірлік** зат. ауыс. – адамдар арасындағы ынтымақтың, жарасымды татулықтың көрінісі, ел болудың белгісі (ҚҰЭ)» [*Әшімбаева Н., Рысбергенова Қ., Манкеева Ж., 2011, б. 73*]. «**Бірлестік** зат. – Бірнеше саладағы ұйымның немесе өндіріс мүшелерінің, ұжымның бірігіп, ұйымдасқан түрі. Мысалы, *Көшпелі ауыл біртіндеп, отырықшылыққа айналып, шаруалар бірлестігін құрды* (Ш. Өтепов, Өшп. жалын). Бірнеше мағыналық қолданысы бар сөз. Экономикалық, әскери, биологиялық терминдік атаулары бар» [*Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы., 2002, б. 172*].

Сонда бір сан есімі уәждемесінен жұрнақ тәсілі арқылы жасалған бірлестік, бірлік сөздері мағына тәсілімен аталым мағынасына ауысқан. **Бірлік** – Алматы облысы Талғар ауданына қарасты ауыл; **Бірлестік** – Ақмола облысының Зеренді ауданындағы кент; **Бірлестік** – Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданындағы ауыл.

Бірінші реттік сан есімінің қатысуымен **Бірінші мамыр** – Ақжайық ауданындағы ауыл атауы жасалған. Ол 1 Мамыр ынтымақ күні құрметіне қойылған атау. Реттік сан есімнің жер-су аттарында екі түрлі қолданылуы кездеседі:

1) -**інші,-ыншы жұрнақтары** жалғану арқылы. Мысалы, *Бірінші, Екінші ауыл,* т.б.;

2) сан есімнің елді мекен атауынан кейін келіп, атаудың ретін білдіреді. Мысалы, *Қызылту 1, Қызылту 2, Қызылту 3, Қызылту 4* және т.б.

Бұл қолданыс топонимдік атауларға ғана тән. Сыртқы тұлғасы есептік сан есім формасындағы сөз болса да, мағыналық қолданысында реттік ұғым бар. Қазақ тіл білімінде оны нөлдік морфема деп атайды. Бұл реттік сан есімдердің нөлдік морфема, нөлдік формадағы қолданыстық ерекшелігі деп айтуға болады.

Бір сан есімі күрделі геонысандардың жасалуына да қатысады. Мысалы, **Біршоғыр** (тау), **Бірсуат** – Жарқайың ауданындағы ауыл атаулары жекелік, даралық ұғымын білдіреді. **Бірқазан** – көл атауы, зоотопоним, Қызылорда қаласы әкімшілік аумағында орналаскан.

Бір сан есімінің орнына *бір, жалқы* ұғымын білдіретін **жалғыз** сын есімімен келген топонимдік атаулар да кездеседі. Мысалы, **Жалғызқарағай, Жақсы Жалғызтау** – Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданындағы ауыл; **Екі** сан есімі күрделі құрамда келіп, жер-су аттарын жасауға қатысады. Мысалы, **Екібастұз** (қала), **Екі ағайынды** – Ақтөбе облысы Мұғалжар ауданындағы Дәутау тауының оңтүстігінде 35 км. жердегі тау; **Екіжолқұдық**– Қарағанды облысы, Шет ауданындағы Қатасор тауының оңтүстік-батысындағы құдық.

Екі сан есімінің орнына қос сөзі де қолданылады. **Қос** – көп мағыналы сөз және омоним сөз. Ол зат есім, сан есім, етістік сөз таптарына да көптеген мағына білдіреді. Сан есімдік мағынасында *қос бұрым, қос жанар, қос қанат, қос қолдап, қос өркеш, қос сөз, қос уыс*, т.б. түрінде келеді. Жер-су атауларында **Қос**ағаш (Шығыс Қазақстан облысы); **Қос**ағаш (Павлодар облысы); **Қос**құдық – Қапшағай қалалық әкімдігіне бағынысты ауыл; **Қос**төбе (Байзақ ауданы); **Қос**төбе қаласы; **Қос**төбе (Солтүстік Қостөбе); **Қос**төбе (Оңтүстік Қостөбе); **Қос**төбе ауылдық округі; **Қос**төбе (Жамбыл ауданы) және т.б.

Сонымен бірге **егіз** сөзінің де қолданылуы кездеседі. **Егізбай** (құдық), **Егізқызыл** – тау; Егізқызыл топонимін «Биік қызыл» деп түсінуге әбден болар еді, бірақ олай кесіп айтудың қиындық жағы да бар. Өйткені, қызыл сөзінің түркі атауларында түстен өзге де түрлі мағыналы фонетикалық вариациялары көп: көзәл («әсем, сұлу»), қысыл («тар») т.б.

Үш саны негізінен күрделі аталымдардың құрамында кездеседі. Мысалы, **Үштау, Үштөбе, Үшарал, Үштерек (ауыл), Үшқарасу** – Жарқайың ауданындағы ауыл, **Үшарал** – Алматы облысы Панфилов ауданындағы ауыл, **Үшбұлақ** – Алакөл ауданындағы ауыл, **Үштөбе** – қала, Алматы облысы Қаратал ауданының орталығы, **Үшбас**

(өзен), **Үшбиік** – Шығыс Қазақстан облысы Жарма ауданындағы ауыл. **Үшқатты** – Ақтөбе облысы Әйтеке би аудындағы ауыл. **Үштам** қорымы – діни құрылыс кешені, Үстірттің батыс сілеміндегі көрікті Оғландыда тұрғызылған Бекет ата кешендерінің солтүстік-шығыс жағына қарай орналасқан бейіттер тобы. Оның Үштам қорымы аталуы осы қорымдағы ерекше көзге түсетін күмбезді, тақта тастан тұрғызылған үш кесенеге байланысты шыққан. Үштам қорымындағы кесенелер XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында тақта тастардан қашалып жасалған ескерткіштер тобын құрайды [*Жартыбаев А., 2000, б. 164*].

Төрт сан есімі қатысуымен жасалған атаулар да топонимдік жүйемізде көптеп кездеседі. Мысалы, **Төрткөл, Төрт сарт, Төртқұдық алтын кені, Төртүй (ауыл), Төрткүл** және т.б. **Төрткүл** – Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Жалғызтөбе ауылдық округіндегі ауыл. Осы ауылдың маңында ертеде IX-X ғасырларда қамал іспеттес қорғандар соғылған. Оның төрт бұрышты кіретін қақпасы және биіктігі 5-6 м. болатын қабырғадуалы болған. Қамалдың маңын мекендеген халық сырттан жау шапқан кезде оның ішіне кіріп қорғанған. Бұл қорғандар солтүстіктен оңтүстік бағытқа қарай әр 4-5 км. сайын орналасқан. Ондай қорғандар бірнеше. Қорғандар төрт бұрышты болғандықтан, қарауыл- сақшылар оның үстіне шығып жердің төрт бұрышын қарауға мүмкіндік болған. Яғни, төрткүл дүниені бақылап отырған. Сондықтан да жергілікті халық бұл қамалдарды *Төрткүл* деп атаған. Ал, осы қамалдың айналасындағы елді мекендерді тұрғылықты халық қамалдың атымен *Төрткүл* деп атап кеткен екен [*Күлімбетов С., 2011, б.107*].

Бес сан есімі де күрделі атаулар құрамында жиі кездесіп, белсенді уәждеме қызметін атқарып, *ағаш, төбе, көл, тоғай, қарағай* және т.б. сөздермен тіркесіп топонимдік жүйе құрамына кіреді. Мысалы, **Бесқайнар** – Алматы облысы, Талғар ауданына жататын ауылдық аумақ; **Бесағаш** – Жамбыл облысы, Жамбыл ауданындағы ауыл; **Бесжылдық** – Жамбыл облысының Жамбыл ауданындағы ауыл; **Бесбидайық** – ауыл; **Бесмойнақ** – ауыл, Дегерес аудандық әкімшілік округіне қарайды, аудан орталығы – Ұзынағаш ауылынан батысқа қарай 70 км жерде; **Бескөл** – ауыл; **Бесоқты** (құдық); **Бестоғай** – Ерейментау ауданындағы ауыл; **Бестөбе** – Ақмола облысындағы кент, **Бестамақ** – Ақтөбе облысының Алға ауданындағы ауыл; **Бесқарағай** – Шығыс Қазақстан облысындағы ауыл; **Бесбойдақ**, **Бесқыз** – және т.б.

Алты сан есімі кездескен топонимдік атаулар күрделі құрамда да жіне түбір негізде де болады мысалы, **Алтыайнұра** – Қалмаққырылған өзенінің сол жағалауындағы қоныс; **Алты** (төбешік); **Алтыбай** (қыстау); **Алтыбай** (өзен); **Алтықұлан** (қыстау).

Топонимдік атауларда өте өнімді **жеті** саны қолданылып, ауыл, тау, құмды алқап атауы және басқа жер-су аттары жасалған. Тілімізде жеті қасиетті, киелі санымен жасалған атауларға: **Жетіген** – Алматы облысының Іле ауданындағы ауыл; **Жетісу** – ауыл, Алматы облысының Ескелді ауданында; **Жетіасар** – б.з.б. 3-1 ғасырлардағы қаңлы тайпалары қоныстарының орны, Жосалы темір жол стансаның (Қызылорда облысы) маңындағы бір-біріне жақын бірнеше қоныстардан тұрады; **Жетіқара** – Ерейментау тауларының солтүстігінде, Теңіз көлінің солтүстік-батысында орналасқан тау; **Жетібай** – Жамбыл облысының Байзақ ауданындағы ауыл; **Жетіарал** – Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданындағы ауыл; **Жетіжот** – жота атауы; **Жетіқоңыр** – құмды алқабы, Бетпақдаланың батысында Қарағанды облысы ,Ұлытау ауданы жерінде орналасқан және т.б.

Тоғыз сан есімі күрделі құрамда – **Тоғызқұдық, Тоғызкент** – Жамбыл облысы Сарысу ауданындағы ауыл, **Тоғызақ** (асу), **Тоғызбұлақ** (қоныс), **Тоғызтүбек** (ферма) және т.б. кездессе, түбір сөз ретінде – **Тоғыз** (бейіт) кездесті. Сөз тіркесі ретінде -інші/-ыншы жұрнағымен – **Тоғызыншы май атындағы канал.**

Қырық сан есімі қос сөзді және күрделі құрамда келуімен ерекшеленеді. **Қырық-Құдық** – Ақмола облысы, Ақкөл ауданы Қырық-Құдық ауылдық округінің орталығы; **Қырықжігіт** – Жіңішке және Сарыбұлақ өзендерінің суайрығындағы тау, Алматы обылысы, Райымбек ауданында орналасқан; **Қырықдала** (төбешік).

Мың сан есімі топонимдік атауларда күрделі құрамда аппелятивтермен және тіркес сөздермен, өзіндік мағыналық топтарға тән жан-жануарлар атауларымен тіркесе жасалады. Мысалы, **Мыңбұлақ** (ауылдық округі) – Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданындағы әкімшілік бірлік; **Мыңтөбе құмы** – Атырау облысының оңтүстік батысын ала орналасқан; **Мыңжасар** (арық), **Мыңжылқы** (асу), **Мыңжылан** (төбешік), **Мыңтеке** (өзен) және т.б..

Күрделі топонимдік атаулар құрамында сан есімдер бағыныңқы сыңарда орналасады. Басыңқы сыңарлары *құдық, төбе, тау, өзен, көл, кент, арал, құм, асар, қайнар, төбе* және т.б. сол сияқты жер бедеріне қатысты географиялық терминдерден тұрады. Кейбір атауларда *ағаш, мойнақ, қоңыр* т.б. сөздер қолданылады.

Сан есімдердің жер-су аттарындағы қолданысы белгілі бір жердің, өзен-көлдің өзіндік ерекшеліктеріне, сол жердегі ағаштың, төбенің, шоқының тағы да басқа заттың белгісінің, қасиеттерінің санына байланысты қойылған. Кейбір атаулардағы сан есімнің қолданысы киелі сан ұғымдарына байланысты қолданылған. Олардың этимологиялық ерекшеліктері туралы ғалымдар еңбектерінде айтылған.

Қорыта айтсақ, қазақ тіліндегі заттардың, нәрселердің нақты санын білдіретін сан есім сөздер жер-су атауларын жасауға белсене қатысады.

Олар туынды түбір атауларға уәждеме бірлік қызметін атқарады. Сонымен бірге, күрделі құрамды топонимдерге бағыныңқы сыңар уәждемесі болады. Сан есімдердің ішінде **бір, екі, үш, төрт, бес, жеті, тоғыз** сандарының қатысуымен жасалған геонысан атаулары өте көп. Реттік сан есімнің топонимдік атау құрамында қолданыстық ерекшелігі бар, ол – атаудың ретін нөлдік тұлғада, нөлдік морфемада келіп білдіруі. Мұндай жағдайда сан есімнің сөз тіркесіндегі орын тәртібінің ауысуы және санмен көрсетілуі әсер еткен. Реттік сан есімдерінің нөлдік тұлғада келуі жиі кездесетін құбылыс. Ол көше бойындағы үйлердің санын атағанда, жазғанда жиі ұшырасады.

Қазақстанның топонимдік атаулары «тіліміздегі жер-су атауларының бейнесін» көрсетеді десек, осы күрделі де, кешенді, әмбебап сипаттағы тілдік категорияға – топонимдік атаулардың жатқызылуы кездейсоқ емес. «Ұлттық ғалам бөлшегі ретінде» топонимдердің өн бойында сан есімдердің кездесуі ұлттық болмысқа тән менталділік, мәдениет, көшпелілік өмір салтымыз және басқа да рухани құндылықтарымыз сақталумен қатар, топонимдердің тілдік қабаттарында этнос тарихы да бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хасенов Ә. Сан есімнің сөзжасамы. – Алматы, 1952.
2. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамы. – Алматы, 1986.
3. Әшімбаева Н., Рысбергенова Қ., Манкеева Ж. және т.б Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. Б-Д. – Алматы, 2011. – Т. 4. – 752 б.
4. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы, 2002. – 592 б.
5. Жартыбаев А. Қарағанды өңірі топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаттары. – Қарағанды, 2000. – 164 б.
6. Күлімбетов С. Ақтөбе облысы жер-су атауларының пайда болу тарихы және олардың аталу ерекшеліктері // Ономастикалық хабаршы. – 2011. – №1. – Б. 107-127.

УДК 81'27
ББК Ш 100.63

YESKERMES ARAILYM NURZHANKYZY
Master student
Department of English language
South Kazakhstan State Pedagogical University Shymkent city, Kazakhstan
E-mail: yeskermesss97@mail.ru

DUISENOVA MARZHAN MOLDAKASYMOVNA
PHD, Senior teacher of English
Department of English language
South Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent city, Kazakhstan
E-mail: abirbek11@mail.ru

OPPORTUNITIES FOR THE EFFECTIVE USE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін оқыту тәжірибесінде заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың өзектілігі қарастырылады. Мақсаты: ағылшын тілін оқыту процесінде ақпараттық технологияларды қолдану тәжірибесін зерттеу. Қазіргі компьютерлік технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған. Шет тілін үйрену процесінде заманауи технологияларды қолдану тәжірибесі оқушылардың оны үйренуін жеңілдетеді және оларға таныс орта жасайды. Олар оқушылардың тілдік кедергілері мен психологиялық кешендерін жеңуге көмектеседі. Ақпараттық технологиялар саласындағы соңғы жетістіктер "ағылшын тілі" пәні бойынша неғұрлым ауқымды ақпараттық базаны алуға бірегей мүмкіндік береді, сондай-ақ оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді, бұл шет тілдерін оқыту процесін интерактивті, көңілді және нәтижелі етеді.

Кілт сөздер: электронды кітаптар, ақпарат, экран, интернет, оқулық.

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальность использования современных информационных технологий в практике преподавания английского языка. Цель: изучить опыт использования информационных технологий в процессе обучения английскому языку. Результаты. Охарактеризованы преимущества и недостатки современных компьютерных технологий. Указывается, что опыт использования современных технологий в процессе изучения иностранного языка облегчает его изучение студентами и создает для них привычную среду. Они помогают преодолеть языковой барьер и психологические комплексы учащихся. Новейшие достижения в области информационных технологий дают уникальную возможность получить более обширную информационную базу по предмету "английский язык", а также дают возможность раскрыть творческий потенциал учеников, что делает процесс изучения иностранных языков интерактивным, занимательным и продуктивным.

Ключевые слова: электронные книги, информация, экран, интернет, учебник.

Summary. This article is devoted to the consideration of the educational process, contributing to the formulation and development of communicative competence and motivation to study English using media tools kit. Particular consideration is paid to the use of multimedia toolskit in English classes. Multimedia toolskit will contribute to the formulation and development of inducement for educational activities, communicative competence, as well as improving the quality and layer of learner learning. The article identifies and substantiates the need to use the method of using multimedia toolskit in teaching English to learners of the second stage of education.

Keywords: e-Books, information, download, screen, Internet, textbook.

INTRODUCTION

The widespread use of information technology opens up new opportunities for teachers in teaching their subject, and also greatly facilitates their work, increase the effectiveness of teaching, and improve the quality of teaching. Thus, the best methodologists of the country came to the conclusion that the specificity of the subject of a foreign language determines the active and appropriate use of multimedia toolskit in foreign language lessons.

The leading item of the content of teaching a foreign language is teaching different groups of speech activity: speaking, listening, reading, and writing. The educational computer program is a simulator that organizes the independent work of the learner, manages it and creates the conditions

under which learners independently form their knowledge, which is especially valuable, because the knowledge obtained in the finished form very often passes by their consciousness and does not remain in memory. The use of multimedia toolskit in English classes is the need of the time.

The relevance of this study is determined by a number of contradictions between the need of a comprehensive school to improve the quality and effectiveness of education and the existing system of teaching a foreign language, between the need to develop motivation for learners' learning activities using information technology in English lessons and insufficient theoretical and practical elaboration of the problem of the effective use of information technology to solve this task. Between the growing demands on the motivational and communicative component of the educational process and the low layer of its implementation in most modern English language software. The foregoing is due to the relevance of the chosen topic of experimental work.

The issue of the annex of information technology in the learning process has been discussed and is being discussed by scientists, methodologists and practicing educators. The methodological basis of our study was the work of N.D. Galskova, E.S. Polat, I.A. Winter, S.V. Novikova.

The head of state emphasized that the national project "Intellectual Nation 2020" should consist of three components. The first of them involves the transition to innovative development of the education system. The traditional way of teaching should be to provide learners with as much information and knowledge as possible. When choosing information and knowledge that is updated every hour; it is best to put them into practice and apply them on a professional layer. He also recalled to remember new thinking and needed new teaching methods and techniques [1].[1]

Only a textbook and teacher for the formulation of independent thinking, the ability to reflection (reflection, self-observation, self-esteem) is not enough.

A wide range of information is needed, reflecting different points of view on the same problem, providing learners with food for thought, critical analysis, generalizations, independent conclusions and solutions.

The quality of learner learning depends, on the one hand, on the teacher's ability to teach and effectively use new technologies, and on the other hand, on the technical equipment of the school. It's not enough just for the learner to learn what he or she has learned at school, but not to meet future needs. Recently, our school was equipped with electronic textbooks, interactive whiteboards and multimedia classes.

MAIN PART

Listed below are some of the benefits of introducing eBooks in education:

1. Study Anywhere and Anytime: A eBook is easy to carry around. Instead of carrying a bag full of books, it is easier to carry a mobile system that supports eBooks. Most learners' these days always carry a mobile-based system. It could be a smart phone, a tablet or a laptop. The portcapability of a eBook allows learners to refer to their notes and course materials anytime they want. Instead of carrying multiple books, learners can now have everything in one place.

2. Offline Access to eBooks: Over 50% of the world's population has access to the Internet. We all sometimes have trouble with connectivity and network issues yet. In order to ensure that the Internet connection does not hamper the learning process mobile systems, these days, offer offline services. Learners can now download any content they want and save it on their system and go through them later at their convenience.

3. Multiple Interactive Features: EBooks are not just plain reading materials; they have all the right toolskit to help learners make notes and highlight content. EBook reading systems have a lot of interactive features, like annotations, pen toolskit, page zoom, search option, read aloud etc. The search tool is the most favored tool because of its capability to find words and topics in an minute. The search tool avoids the time-consuming process of turning pages after pages to find a particular topic or phrase. They can bookmark pages and chapters. The online dictionary helps them to quickly find meanings of words. Besides, the user can also change the font size and style and adjust the brightness of the system as per what suits their eyes. An eBook is an all-in-one system which provides a wholesome learning experience to learners.

4. Edutainment Value: The course content doesn't have to be only text. You can include music, animations, videos and audio explanations into the learning module. Videos make the learning process more interesting. Learners can pause and rewind the video and watch it again. Animations are fun and entertaining and have more retention value.

Watching video content aids in retaining information far better than reading the same stuff. Many publishers are now incorporating videos into their eBooks to keep the learner's engaged in the course material. Videos and animations add an entertainment value while being informative at the same time. It helps improve their capability to learn and recollect information.

5. Experiment with Augmented Reality: Augmented Reality is transforming the learning space at an incremental pace. Bringing AR into e-Books provides an immersive learning experience to the learners. AR can transform any normal image into

[1] Address of the Head of State of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan: Strategy "Kazakhstan 2050" December 14, 2012.

an enhanced 3D image, which the learners can view from all angles.

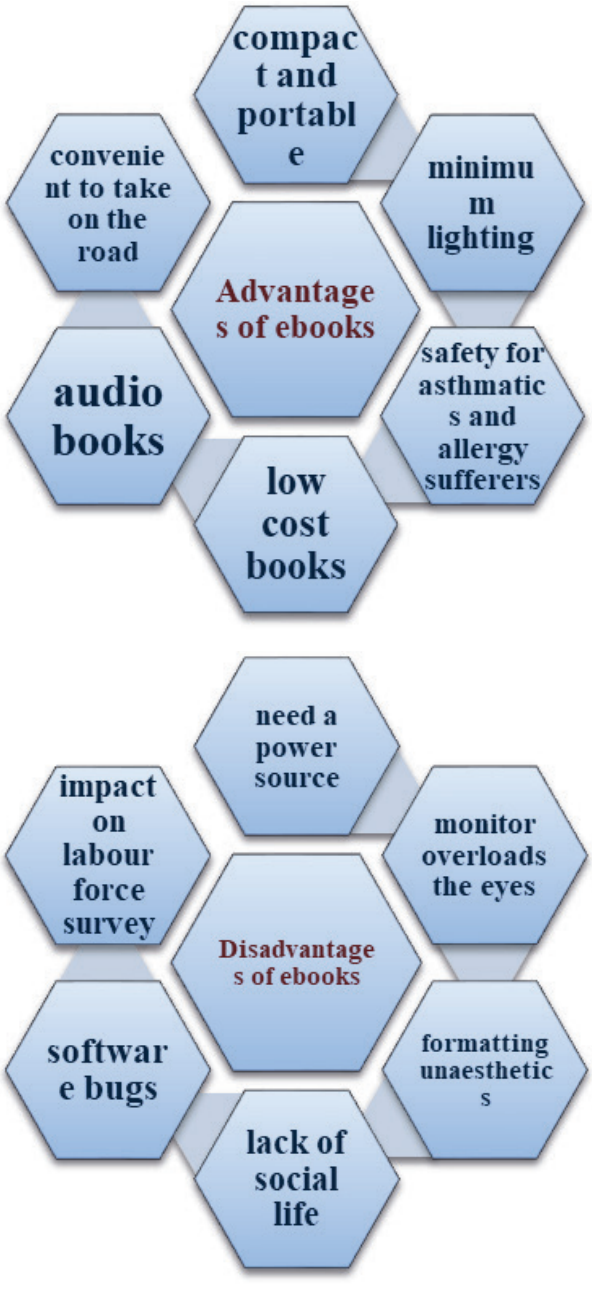
They just need to point their AR app-enabled system at the image or object, and a computer-generated visual pops up on their screen. This 3D image helps provide learner with an immersive and compelling learning experience. Learners would find these enhanced visuals more interesting over flat diagrams. It can also have links to relevant external sites, where they can find more information about the projected image.

6. Save Printing Costs: EBooks do not require paper. Authors can submit their work in a PDF format, which can be converted into electronic books. Paper does not come into the picture. So, it saves all your printing related costs, right from purchasing printing paper, designing the layouts and hardcover etc. It even saves the environment by eliminating the need for printing. Millions of trees are cut down each year to produce paper. Add to that the transportation costs, paper making costs, and the entire carbon footprint it leaves behind. All this can be avoided if you switch to eBooks. This is also the reason why eBooks in education can be the best alternative than its counterpart printed books.

7. Provide Updated Content to Learners: In traditional paperback books, if there's some updated information that needs to be included in the syllabus, you'd probably have to reprint new books. But with eBooks, all the learning material is stored on the cloud. This means, eBooks can be updated anytime you want, and it wills be reflected in all eBooks. So, you can always ensure that your learners have up-to-date information with them at all times. This again saves your reprinting costs.

8. Interactive Assessments: A eBooks include self-assessments for learners to test their knowledge. It does away with the traditional style of giving a quiz at the end of the chapter. EBooks are embedded with quizzes and exercises throughout the chapter and also after the chapter ends, to ensure that learners retain the information that they are reading. It helps measure whether the learner has understood the concepts properly. A eBook assessment can provide minute results, so learners can immediately view the test results. Not just learners, the teacher can also view test results and provide immediate feedback. The introduction of eBooks in education has optimized the learning experience. It has turned learning into a fun and engaging event. Learners no longer dread having to carry a load of books and sit through hours of lectures paying only half attention to what is being taught. An eBooks ensure that learners are proactively interacting with the learning material by way of videos, animations, augmented reality, changing displays, taking notes etc. Digital books provide learners with a completely enriched learning experience and help them improve their academic performance [Duisenova M.M., 2019, p. 126-128].

An electronic textbook is a multimedia textbook, and, of course, the structure of an electronic textbook must be of a qualitatively new layer. E-books also save time for the learner, not only looking for textbooks, but also remembering past and forgotten learners.

Picture 1 – Advantages and Disadvantages of eBooks [Babylon & Ontolog, 2015, http://www.bonynetwork.eu].

The ability to view the textbook multiple times is based on the individuality of the children: for one it is enough to view it for life, while for others it is enough to view the material several times. All this is possible due to the fact that the learner works individually with an electronic textbook.

And as far as the teacher can help, the entire textbook is beautifully illustrated. Teachers do not

need to prepare visual aids. The design is professional. Electronic textbooks are voiced and contain elements of realistic interaction that will not go unnoticed by the learner's response. The learner not only reads the text, but also becomes an active participant in the educational process, completing assignments and answering questions.

We are now at the level of explaining and presenting pedagogy. We can't imagine ourselves without visual aids. If we take time for the learning system, students will only have two minutes to actively teach lesson. Most of the time is spent by a mentor. And learning methods make possible the full development of the educational program using information technology. And new methods give a new impetus to the learning process, increasing the motivation and activity of students. The more effective the student is, the more effective his / her learning. These methods will also help learners discover new opportunities. Students will be given multifaceted assignments with interactive assignments. The best thing is what the student says about the right things when they do their homework.

The use of multimedia toolskit in the lessons allows us to fully implement the basic principles of enhancing cognitive activity: the principle of equality of positions, the principle of trust, the principle of feedback, the principle of occupying a research position. The use of multimedia toolskit arouses interest in the child: animated fragments bring the studied processes closer to the child's life. The range of computer use in the educational process is very large. The computer has greatly expanded the ability to present educational information in my lessons. The use of color, graphics, sound, Innovative video technology allows you to simulate various situations. The use of information computer technologies provides fundamentally innovative opportunities for increasing the effectiveness of the educational process. The main goal is to identify the capabilities of electronic books in increasing the effectiveness of training, developing constructive abilities of learners in English classes, and realizing the potential of each participant in educational activities.

In the process, teachers use non-standard teaching methods:

➢role-playing games, discussions, interactive discussions, "brainstorming", round tables that develop learners' language competence and their socially active position;

➢constructive learning tasks for the development of speaking, reading, listening and writing skills;

➢test tasks that help to control the mastery of skills; project activities, thematic presentations used to develop independent search activities of learners, in the preparation of which learners use tables, posters and other illustrative material;

➢internet.

At the moment, there are a large number of sites dedicated to teachers of foreign languages. On such sites I find ready-made lessons of foreign language teachers, newspaper articles, various thematic texts, exercises, grammar explanations, audio books, presentations and flipcharts that I process and use in my work [Zhetpisbaeva B.A., Kokhanover T.A., Asylbek T.D., 2018, p. 105-107].

The use of multimedia presentations in the lesson created using this program allows teachers to:

• better implement the principles of visibility and accessibility in training;

• more efficient use of time in the lesson;

• create problem situations in the lesson, which activates the cognitive activity of learners.

Currently, it is necessary to uphold students to think, feel, and work with information on their own. With this in mind, the development of English as a language of thought maturity, the expansion of vocabulary and thinking will increase the knowledge, depth and quality of English. To implement this direction, it is necessary to translate textbooks of the new generation into electronic versions.

When developing an e-book, graphic information should be more comprehensive than textual information, since it contributes to the learner's quick and visual perception of information. Therefore, the priority in teaching foreign languages should be for oral exercises. In addition, the specific tasks of the subject "foreign language" include the formation of learners' secondary language personality as an indicator the capability of a person to participate fully in cross-cultural communication. This leads to an obvious conclusion: an electronic textbook on the English language should be prepared by the Union of the author, editor and the programmer so that not only perform common function of educational publication, correspond to its reader's address, special requirements for electronic textbooks, and also to textbooks on this discipline, but also to implement in the full range of features that multimedia offers technologies that are so necessary for the most effective and high-quality foreign language teaching and development of learners secondary language personality. Electronic textbook, the content of which is completely in the Internet may indicate a different educational reality. What should I call it: electronic or remote? Maybe an online textbook? In this case, the electronic textbook in the online version is part of a distance learning system? So, a electronic textbook, an online textbook, or an remote one the course of study is a link in the same chain: distance learning [Keith Johnson, 2001, p. 162].

CONCLUSION

In this work, the topic of the introduction of electronic books in the educational process was considered. Now, when there is a extensive introduction of new information technology toolskit

in educational institutions and the educational process overall, the idea of using readers is relevant and in demand.

As Johann Wolfgang Goethe said: "Every teacher should learn and apply a new innovative educational process know that you need to apply this knowledge, you have little intention and you need to implement it."[1]

The relevance of this question is dictated by the situation in the education system, when there are people who are ready and eager to introduce new forms and methods of practice session in practice, but the imbalance of the Russian software market does no allow utilize the fully rich potential. In English lessons, using an electronic books is not an end in itself, in my opinion, but an effective tool for developing skills. We do not apply information and interaction technologies at every lesson, but when introducing or completing a new topic, repeating the material, preparing didactic materials, using multimedia technologies for educational programs, extracurricular activities.

[1] Johann Wolfgang Goethe (born August 28, 1749,[Germany]—died March 22, 1832), German poet, playwright, novelist, scientist, statesman, theatre director, critic, and amateur artist.

REFERENCES:

1. Address of the Head of State of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan: Strategy "Kazakhstan 2050" December 14, 2012.
2. Duisenova M.M. «Agylshyn tilin karkyndy okytuda kezdesetin maseleler» // Khalykaralyk gylymi zhurnal. «Kazakstannyn gylymy men omiri» - Almaty, 2019. - №12/1.-126-128 b.
3. Babylon & Ontology. (n. d.). Multilingual and cognitive e-Learning Management System via PDA phone (BONy). Retrieved from
4. http://www.bonynetwork.eu
5. Zhetpisbaeva B.A., Kokhanover T.A., Asylbek T.D. Problems of continuity of English language curricula of preschool institutions and elementary schools in Kazakhstan// Nauka i zhizn Kazakhstana. – Astana, 2018-№1 (54). - C.105-107.
6. Keith Johnson, an Introduction to Foreign Language Learning and Teaching. Edinburgh: Pearson Education Limited, 2001, 162 p.

ӘӨЖ 811.512. 122'1

ЖИЛКУБАЕВА АМАНТАЙ ШАЙМАРДАНОВНА
профессор, ф.ғ.д.
қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы
С.Аманжолов атындағы ШҚУ

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДАҒЫ КОНЦЕПТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ӨРІСІ

Түйін. Мақалада қазақ тіл білімінде жаңадан қалыптасып келе жатқан лингвомәдениеттану саласында кең қолданыс тапқан концепт теориясының дамуы туралы айтылады. Концепт ұғымына байланысты ресей және қазахстандық тілшілердің анықтамаларын бір жүйеге келтіре отырып, автор өз ойын да білдіреді.

Түйінді сөздер: лингвомәдениеттану, концепт, теория, жүйе, ұғым, тілші –ғалымдар.

Резюме. В статье автор рассматривает развитие теории концепта в одном из новых направлений казахского языкознания – лингвокультурологии. Анализируя и систематизируя мнения российских и казахстанских ученых - языковедов насчет сущности концепта, автор делает и свои выводы.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, ученые-языковеды, теория,система, понятие.

Summary. In the article, the author considers the development of the concept theory in one of the new directions of Kazakh linguistics – linguoculturology. Analyzing and systematizing the opinions of Russian and Kazakh linguists about the essence of the concept, the author draws his own conclusions.

Keywords: concept, linguo-cultural studies, scholars -linguists, theory, system, concept.

Еліміз егемендік алып, тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болуына байланысты қоғамда тарихи сана мен ұлттық таным қалыптаса бастады. Осыған байланысты бүгінгі таңда ұлттық-мәдени мұраның тарихи маңызын саралап, қайта бағалау мүмкіндігі туып отыр. Бұл үдерістің, әсіресе, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың "Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру" атты мақаласына байланысты өзектілігі артып отыр. Соңғы кезде тіл мен танымды жіктеп қарамай, оларды біртұтас құбылыс ретінде сабақтастыра қарау академик Ә.Қайдаров ұсынған "тіл мен ұлт біртұтас" немесе "адамды тіл әлемі арқылы тану" деген қағидаларға сүйенетін қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың қалыптасуына әкелді. Олар: лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика.

Бүгінгі әлемдік кеңістік аясындағы жаһандану үдерісі мен рухани-мәдени сұхбаттастықтың дамуы өнердің, діннің, ғылымның, саясат пен экономиканың өзара байланысын нығайтып отыр. Осы ретте мәдениет ғылымның кез - келген саласында өзінің нақтылығымен, ғасырлар бойы өз бойына жинаған мәдени деректерімен, өзінің қалыптасуы және дамуы барысында өткерген тарихи кезеңдерімен өзіндік мазмұнға ие.

Ұлттық тілдің қызметін тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, оның ғасырлар бойы ұлттың тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен, әдеп-ғұрпымен, өнері және әдебиетімен, сол тілді тұтынушы этностың тұрмыс-тіршілігімен, ішкі ділімен тығыз байланыстағы табиғи құбылыс екендігін анықтаудың маңызы зор. Бұл үдеріс түптеп келгенде, тіл этномәдени кеңістіктің ажырамас бір бөлшегі екендігін көрсетеді.

Түркі халықтарының этномәдени кеңістігі этностардың тұтас өркениеттік аясы болып табылады. Ол - тек еуразиялық Ұлы даламен шектелмей, адамдық мәдениеттің озық туындыларын өмірге алып келген өміршең құбылыс. Кеңістік аясындағы мәдениеттің табиғи қалыптасқан тұтастығын сақтайтын факторлардың бірі – түркі халықтарының болмысымен сабақтасқан материалдық мәдениет атаулары.

Ұлттық мәдени кеңістіктің бір көрінісі материалдық және рухани байлық арнасымен біте қайнасқан тағам атауларында тұрақтанған. Сондықтан да түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде тағам жүйесінің алатын орны ерекше

Кез келген қоғамда адам қоршаған ортаны ой қабілеті арқылы танып біледі. Ал тіл - ой қызметін таңбалар арқылы бейнелейді. Яғни, танымтүсінік тіл арқылы емес, ойлаудың, қабылдаудың нәтижесі арқылы жүзеге асады. Тілдің өзі күрделі танымдық үдерістің маңызды бөлшегі болып табылатындықтан, тілшілер әр түрлі тілдік бірліктерді когнитивтік семантика, концептілік талдау, ұлттық таным сияқты ұғымдармен сабақтастыра зерделеп келеді. Бүгінде танымдық қағидалар тарихи мәселелерді шешуде, салыстырмалы, салғастырмалы талдаулар тілдік универсалий негіздерін сұрыптауда және тілдегі уәж себептерін айқындау барысында да маңызды бағыттар басшылыққа алынып, жаңа когнитивтік теориялардың қалыптасуына, болашақта қазақ тіл біліміндегі ғылыми мектептер мен бағыттардың жүйеленуіне ықпал етіп отырғаны сөзсіз. Осы тұста ғалым А.Ислам: «лингвомәдениеттануда концепт жалпы бір ұлт мәдениетінің басты элементі, адамның ментальды әлемінің басты ұяшығы деп танылды», немесе «...этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық

болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым болып табылады» [Ислам А., 2004, б.15] деп көрсетеді.

«Адамзат баласы қашанда өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың мәнін, сыр-сипатын жете білуге тырысқан. Бірте-бірте олардың даму заңдылықтарын ашып, дүние танымын кеңейткен» [Сағындықұлы Б., 2003, б.5], -деп ғалым Б.Сағындықұлы атап көрсеткендей, адам ойының нәтижесінен когнитивтік модель қалыптасады. Белгілі бір мәселені шешу ойлау қарекеті арқылы жүзеге асса, адам соның құрушысы. Мұндайда ол бұрыннан жинақталған білімге сүйенеді: ойлау харекеті арқылы санадағы бұрын алынған білімдер саралана бастайды. Кейде бұрын алынған білімдер мен өмір тәжірибесінде жаңадан алынған білім бір-біріне қайшы келуі де ықтимал. Мұндайда индивид ақыл-кеңес алу сияқты біреудің өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенуі мүмкін немесе сол мәселені шешуде алған білімін әрі қарай кеңейту үшін іздене түсуі я болмаса өзге бір индивидпен тәжірибе алмасуы мүмкін. Бұларды индукция, дедукция, ой қорыту, пайымдау, ассоциация тәрізді ойлау процесі барысында және салыстыру, бірегейлендіру, танып білу, категорияға топтастыру, объектілерді классификациялау операциялары арқылы алынатын деректер» деп танимыз [Уәлиев Н., 2007, б.43]. Ассоциация бұрыннан келе жатқан ұғыммен жаңа қабылданған ұғымның арасындағы байланыс негізінде қалыптасады. Мысалы тағам атауларына қатысты: *«ет етке, сорпа бетке»; «шешесін көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш»; «тойдың көркі аспенен»* деген мақалдардың мәні заман ағымына қарай жаңаша мәнге ие болуда. Стереотип қоршаған ортаның нақты шындық көрінісі. Бізге белгілі кез-келген тіркес астарында стереотиптік құбылыс бар. Мысалы: *«аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды», «ақымақ жылынса тон киместей, тойса нан жеместей»және т.б.*

Кез-келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: біріншіден, тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан нақты әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік-мәдени қоғамдағы «әлем бейнесі» жалғасады. Бұл жерде айтпағымыз, ғаламның кез-келген ұлттық тілдік бейнесінің әмбебаптығы және өзіндік ерекшелігін айқындайтын деректер – символ сөздер болып табылады. Ал, символ көпқырлылығымен танылатын мәдениеттің тұрақты элементі. Осы құбылыс тілде көрініс табады. Ғалымдар Э.Сепир мен Б.Уорфтың болжамы бойынша, түрлі тіл өкілдері әлемді өз көзқарасы негізінде танып, өзінше пайымдайды. Фразеолог ғалым Р.Авакова «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ – сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты» деп көрсетеді [Авакова Р., 2002, с.70]. Мысалы: үйлену салтына байланысты қалыптасқан тағам тарту жүйесін айтар болсақ – құйрық-бауыр асату, саумал ішкізу, бас тарту, төс тарту, шашудың астарында ұлттық символизмдердің жалпы көріністері баяндалған. Ал, жоғарыда көрсетілген когнитивті модельді ұйымдастыратын бірліктер мен таңбаларға (ассоциация, стереотип, символ, бейнелер) зер салсақ, олардың адамның ойлауы мен түсінуіне, қабылдауына, елестетуіне ықпалы ерекше екенін тануымызға болады. Сондай-ақ сөз мағынасының қалыптасуында да айналамыздағы заттар мен құбылыстардың мағыналық элементінің қызметі айырықша. Ал сөздің мағынасы таным теориясымен тығыз бірлікте қарастырылады. Ұлт танымының оның ішінде жеке бір халық, қазақ халқының биік танымы мен талғамын танытатын мәдени құндылықтары болса, осы құндылықтарды жүзеге асыратын ұлттың мәдени көрсеткіші – көркем де бейнелі тілі арқылы беріледі. Тіл құндылықтарының бір шоғырын қазақ тіл білімінде тағам атаулары құрайды.

Ұлттық болмысты танытатын тағам атауларының астарында жалпыұлттық этномәдени мән бар. Қазақтың байлығын, барлығын паш ететін тағамдары: қазы-қарта, жал-жая, шай, бал, секер, ащы қымыз, ақ шұбат т.б. десек, жоғарыда келтірілген тілтанымдағы денотат, референт, сигнификат сынды ұғымдар негізінде жалпы түркі тілдеріне ортақ кейбір тағам атауларының когнитивтік құрылымын былайша ұсынуға болады:

Кесте 1

денотат	сигнификат	референт
НАН		
тағамның бастауы, «нан-тамақтың атасы»	тоқшылықтың негізі, тіршілігі бар «нанын тауып жеп жүр»	түркі халықтарының тамақтану жүйесіндегі міндетті атрибуты
ЕТ		
қазақ халқының ұлттық негізгі асы	сыйлы, қадірменді тағам	ежелден келе жатқан мәртебелі ас
СҮТ		
ақ, сусын	киелі - ақ, емдік сусын	отбасындағы тоқшылықтың арқауы, ақтан жасалатын тағамдардың негізгі бастауы

ҚЫМЫЗ		
ақ, сусын	сән-салтанат құру, масаттану (қымыз ішіп, мас болып), байлық талғам (сары бұйра қымыз, қымыран қымыз т.б.)	қазақтың мамыражай, бейбіт тұрмысы, емдік, шипа, қазақтың өткенін аңсау
ШАЙ		
кірме сусын, барлық, байлық	тоқшылық, мырзалық, сахилық, кісіге қайыр көрсету (Салтанат қонақ түсіріп, Қырмызы-қызыл шәй беріп)	талғам «қырмызы қызыл шай», кедейліктің сипаты (шай бере алмау)

Қазіргі тіл білімінде нақ лингвистикалық формалар, тұтас алынған сөз арқылы ойлау қызметі ғана емес, сонымен бірге жалпы тіл ұстанушының тілдік бірліктер мен категорияларда көрініс тапқан дүниені қабылдауы мен дүниетанымы да зерттелуде. Мұндай зерттеулерде ең тиімді (идеалды) бірлік-концепт болып табылады. Ол – тіл құралдары арқылы репрезенттелген менталды кешен. Бүгінде концепт феноменінің бірнеше ғылымдар контексінде базалық ұғымға айналуы, оны әр саладан тануға және жеке теория ретінде қалыптасуына жол ашты. Бұл теорияның негізінде концепт лингвомәдени ерекшеліктерді бойына жинаған сөздік және тілдік категориялар арқылы көрінетін менталды білім ретінде қаралады.

Концепт адам санасында әмбебап қызмет атқарады. Оның қазіргі тіл білімінде термин ретінде қарастырылуы әр алуан. Концепт термині ғылыми әдебиеттерде XX ғасырдың ортасында қолданысқа енген. Алайда 1928 жылы жарияланған «Концепт и слово» атты мақаласында ғалым С.А.Аскольдов «концепт» терминін - «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [Аскольдов С.А., 1997, с.267] деп түсіндіреді.

Концепт мәселесі ресейлік ғалымдар тарапынан түрлі анықтамаларға ие. Олардың пікірінше, «концепт» термині «ұғым» сөзінің синонимі («Лингвистический энциклопедический словарь»). Когнитивтік лингвистикада „концепт", „ұғым" және „мағына" сөздерінің ара-жігін ажырату қажеттігі туды.

Бастапқы кезде өзара мағыналас, синонимдес деңгейде қарастырылған бұл терминдер, кейін тек мазмұны жағынан ғана емес, әдіснамалық тұрғыдан да, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан да бөлшектеніп талданатын болды. Біріншіден, ұғым – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, концепт – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ұғым логика мен пәлсапа терминдері қатарында қабылданса, концепт математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, концепт пен мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі: „концепт шынайы объектінің әлдеқайда тұрақты танымдық көшірмесі іспеттес, өйткені мағынаға қарағанда, ол қоршаған ортамен еркін байланысқа түсе алады, ал сөз бен оның мағынасы, керісінше, сол концепттің бір бөлшегі деп қабылдануы керек. Ғалым В.Н.Телияның көзқарасы бойынша, «концепт – это все то, что мы знаем об объекте во экстенсии этого знания» [Телия В.Н., 1996, с.97], - яғни, белгілі бір заттың жалпы абстракциялы белгілерінің барлығы концептіні құрайды. Автор концептіні белгілі бір зат не құбылыстың әлемдегі типтік образдары мен «прототипін» қалыптастыратын категория екенін ерекше атап өтеді. Концепт ұғымы лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А.Вежбицкая), концепт, біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы»(В.Н.Телия) «құдайлық ілімді танудың, сол арқылы, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттың мәдени менталдығын танудың кілті» (В.Гумбольдт) тәрізді анықтамалармен беріліп жүр.

Кейбір ғалымдар концепт салыстырмалы түрде ақиқат нысанының тұрақты танымдық көшірмесі, өйткені ол мағынаға қарағанда әлеммен тікелей байланысқа түседі, яғни сөз бен оның мағынасы әрқашанда концептінің бір бөлігі ғана деп көрсетеді. Қай қырынан алып қарасақ та, концептіні – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі деумізге болады. Мысалы, когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде оған: «жадының, ментальді қордың, тұжырымдау жүйесінің әрі адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» [Е.С.Кубряковой., 1996, с.90] деген анықтама берілген. Осыған орай, қазіргі лингвистикада концепт үш түрлі- лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық бағытта талдана қарастырылып келеді. Зерттеушілер С.А.Аскольдов, Д.С.Лихачев, В.В.Колесов, В.Н.Телия концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп санайды. Концептінің мәнін когнитивті тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер (З.Д.Попова, И.А.Стернин сондай-ақ, «Краткий словарь когнитивных терминов» сөздігінің авторлары Е.С.Кубрякова, В.З.Демь-

янков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузиной, Б.Қасым) концептіні менталды ойлаудың бірлігі ретінде қарастырады. З.Д.Попова, И.А.Стернин концептіні «ауқымды ойлаудың бірлігі» («как глобальную мыслительную единицу, представляющую собой «квант структурированного знания») ретінде қарастырады. Зерттеушілер Н.Д.Артуюнова, В.В.Колесов, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, Л.О.Чернейко концепт лингвомәдениеттанымдық аспектіде барынша кең ұғым, оның мазмұнына ұғымдық белгілерден де басқа осы зат-құбылысқа қатысты барлық мәдени-аялық ақпарат енеді, деп көрсетеді. Ғалымдардың ішінде Н.Арутюнова концептіні ұлттық дәстүр, фольклор, дін, идеология, өмірлік тәжірибе, өнердегі бейнелер сезімдік, бағалауыштық жүйе тәрізді факторлардың өзара қарым-қатынасының нәтижесі болып табылатын практикалық (күнделікті қолданыстағы) философияның ұғымы ретінде қарастырады, «мәдени концептілер - бұл ең алдымен философиялық мәдени терминдердің қарапайым сәйкестігі (үйлесімі). Осы ұғымды білдіретін тіл бірліктері ғылыми, философиялық, мәдени ұғымдарды таныта отырып, жалпыға ортақ күнделікті қолданыстағы мағыналардың таңбасы бола алады», - деп көрсетеді [Арутюнова Н.Д., 1988, с.117].

Зерттеуші ғалым А.П.Бабушкин: «Концепт – дискретная содержательная единица коллективного сознания или идеального мира, хронимая в национальной памяти носителя языка в вербально обозначенном виде», [Бабушкин А.П., 1996, с.13]– деп түсіндірсе, ғалым Ю.С.Степанов «концепт» мәдени термин деген анықтама жасайды. оның пікірінше: концепт мәдениетті тудыратын, мәдениеттен туатын, экстралингвистикалық, прагматикалық ақпаратқа ие шағын модель [Степанов Ю.С., 1997, с.40]. В.В.Колесов: концепт «исходная точка семантического накопления слова и конечный предел развития» [Колесов В.В., 1992, с.39] деген тұжырымын ұсынады. Зерттеуші И.В.Карасик те, концептіге «алғашқы мәдени құрылым» деген сипаттама бере отырып, адамның сан алуан болмысынан мағыналы көрініс беретін сөздер тізбегі деп түсіндіреді [Карасик В.И., 2001, с. 98]. З.Д.Попова, И.А.Стернин және т.б. ғалымдар концептіні «ғаламдық ойлау бірлігі» деп есептейді. Олардың көзқарасы бойынша концепт тілде лексемалар, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, сөйлем және мәтіндер арқылы көрініс табады [Попова З.Д., Стернин И.А., 1999, с.107.]. Яғни, концептінің тілдік көріністерін қарастыру арқылы, біз сол тілді иеленуші ұлт санасындағы тілдік көріністердің мазмұнын түсіне аламыз деген пікірге тоқталады. Концепт термині мәнінің күрделілігі оның екі жақты табиғатынан аңғарылады. Осыған сәйкес орыс ғалымы В.А.Маслова концептінің төмендегідей белгілерін атайды: «это минимальная единица человеческого опыта в его идеальном представлении, вербализующая с помощью слова и имеющая полевую структуру; это основные единицы обработки, хранения и передачи знаний; концепт имеет подвижные границы и конкретные функции; концепт социален, а его ассоциативное поле обусловливает его прагматику; это основная ячейка культуры» [Маслова Л.А., 2003, с.46,47],- дей отырып концептінің зерттелу қырын В.А.Маслова үш түрлі деңгейде көрсетеді: 1/ Мәдениеттанымдық аспектіде. 2/ Семантикалық аспектіде. Тілдік таңбаның семантикасы концепт мазмұнының қалыптасуының бірден-бір құралы болып табылады. 3/ Адамның жеке және халықтық тәжірбиесі негізінде жинақтаған білімін зерттеу аспектісінде. Автор концептінің мәдениеттегі құндылығын былайша көрсетеді: олар жалпы адамзаттық немесе әмбебап құндылықтар; адамның тұтынған мәдениет түрлеріне байланысты қалыптасқан ұлттық-мәдени құндылықтар; адамның белгілі бір әлеуметтік қатарға тәуелді болуына байланысты әлеуметтік құндылықтар; тілдік тұлғаның қандай да бір жыныс түріне, жас мөлшеріне жатқызылуына байланысты топтық құндылық түрлері; тұлғаның білімі, тәрбиесі, жеке тәрбиесі, психофизиологиялық ерекшелігі негізінде қалыптасқан индивидуалды-даралық құндылығы [Маслова Л.А.,, с.32].

Осы тұрғыда Е.С.Кубрякова тілдік құрылымдар арқылы айқындалатын концептілер тізбегін 2 түрлі бағытта қарастыруға болады деп атап көрсетеді 1/ дүние туралы мағлұматтарды ұсыну, көрсету бағытында; 2/ адам санасында белгілі бір мазмұнға сәйкес және әр түрлі жағдайларға қатысты деректерді жинақтау бағытында деп көрсетеді. Сондай-ақ, адам ойын тек тілдік құралдар ғана емес, бейвербалды қимыл-әрекеттер де білдіре алады, себебі олар адамның логикалық заңдылықтарға бағынған әрекеттерінің нәтижесі болып табылады деп тұжырымдайды [Кубрякова Е.С., 1991, с.112]. Қазіргі орыс тіл біліміндегі концепт терминіне берілген анықтамаларды саралай келіп, зерттеуші С.А.Юлтемирова оларды үш негізгі бағытқа бөледі: лингвистикалық, когнитивтік және мәдениеттанушылық бағыттар [Юлтемирова С.А., 2006, с.6]. Концепт теориясын ұлттық тіл білімі аясында ғылыми негіздеуде қазақ зерттеушілерінің де өзіндік ой-тұжырымдары бар. Қазақ тіл білімінде «концепт» мәселесіне ерекше тоқталып, оның ұғым, мағына және фреймдік құрылымдарға қатысын, оның теориялық өрісін кеңейте түскен танымал ғалым Н.Уәли. Автор: «Ұғым мен концептінің мағынасы тепе-тең емес. Ұғым белгілі бір объектінің танылған аса мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт мазмұн межесі жағынан объект туралы барлық білімнің жиынтығы, ал тұрпат меже тұрғысынан тілдік бірліктердің (лексикалық, фразеологиялық, паремологиялық тб.) құралдардың жиынтығы болып табылатын ментальды, ұлттық ерекшеліктерді танытатын құрылым» [Уәлиев

Н., 2007, б.336], деп көрсетеді. Концепт туралы теориялық тұжырымдар жасауда көптеген зерттеушілер концептінің белсенді қабаты (яғни әр мәдениет тұтынушыға белгілі негізгі актуальды нышаны) жалпыұлттық концептіге кіреді, ал белсенді емес (қосымша нышан) қабаттары жеке субкультуралар концептосферасына жатса, ішкі форма (күнделікті өмірде сезінілмейтін, тек мамандарға ғана түсінікті) мәдениет тұтынушылардың көбіне концептінің бір бөлшегі емес, тек оның детерминделген мәдени элементерінің бірі ғана болады деген пікірді негізге алады.

Сонымен, қазіргі тіл білімінде концепт табиғатына байланысты бірнеше көзқарастар бар: 1) концепт- бұл құбылыстың лингвокогнитивті түсіндірмесі: 2) концепт-лингвомәдениеттанымдық құбылыс: 3) концепт-жанжақты құбылыс, ол жоғарыда аталған аспектілердің қай-қайсысы арқылы да талданады. Бірінші бағытты ұстанушылар концептіні лексикалық бірліктердің мағыналары арқылы зерттеуді қажет деп санайды. Екінші бағытты ұстанушылар сөз бен тілдің негізінде «дүние бейнесінің ядролық бірлігі» болып табылатын, жеке тілдік тұлғалар үшін, сондай-ақ, лингвомәдениеттанымдық ұжымға бірдей ортақ мәдени концептілерді зерттеуді ұсынады. Үшінші көзқарастағылар мәдени концептілерге практикалық философия тұрғысынан немесе индивидтің,топтың менталды білімін когнитивті талдау тұрғысынан келуді мақсат етіп қояды.

Қазіргі таңда бұл ұғымның аясы кеңейе отырып, анықтама шеңберінде адамның барша психикалық ресурстары, сана қызметі, жинақталған тәжірибені танытар құрылымдар сөз болуда. «Концепт – жадының, концептуалды жүйенің, адам психикасында көрініс тапқан әлемдік бейненің, ментальді қордың оперативті бөлшегі» болғандықтан, оның негізінде тіл біліміне *концептуалды жүйе, концепттік ая* сынды ұғымдар да қалыптасып, кеңінен қолданыс тауып отыр. Тілшілер концептуалды жүйені „адам арқылы меңгерген барша тұжырымдар жиынтығының ментальді деңгейі" деп сипаттаса, концепттік ая- деп белгілі бір тілде сөйлеуші тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын, универсалды немесе жалпыхалықтық ілімдер мен жеке индивидуалды. Концептілік өріс – жеке бір адамның, бүкіл бір топтың тұтас бір халықтың мәдени дәрежесін айқындайтын концептілердің арасындағы байланысты қарастырады. Кез-келген көркем шығармаға концептілік талдау жасау ғаламның тілдік бейнесі туралы білім қалыптастыру мақсатында іске асады. Осы ретте В.И. Постовалова «концептілік талдаудың мақсаты – бір ғана таңбаның аясында жинақталатын жалпы концептілерді тауып, когнитивті құрылымындағы сол таңбаның болмыс – бітімін анықтау» деп түсіндіреді [Постовалова В.И., 1988, с. 80].

Концептінің құрылымын жалпылама түрде қарастырғанда бірқатар зерттеушілер оны шеңбер тәрізді елестетуге болатындығын, оның ортасында концептінің ядросы – негізгі ұғым орналасса, перифериясында мәдениет, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер мен халықтық және жеке тәжірибе әсерінен қалыптасқан дүниеліктердің барлығы орналасатындығын айтады.

Концептінің ядросына, бірқатар ғалымдардың пайымдауынша, лексеманың лексикографиялық дефинициялары жатады, ал энциклопедиялық, лингвистикалық сөздіктерді қолдана отырып, сол концептінің ұлттық «ғаламның тілдік бейнесі» мен «тілдік санасындағы» орнын анықтауға болады. Бұны ұлттық концептінің пайда болу үрдісі деуге болады. Ұлттық концептілер жайлы М. Күштаева: «мәдениеттің бір элементі, онымен қатар оны түсінудің кілті. Олар мәдениетті өз ішінен ұғынуға көмектеседі. Бұл сөздердің жаңа мағыналарының пайда болу механизмдері арқылы, біз сол мәдениеттің өзін тани аламыз. Тірек концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай-күйін білеміз», – деген пікірге тоқталады. Ал, тілші Г.Исаева «ұлттық мәдени концепт – ұлттың рухани және материалдық мәдени құндылығының қадір-қасиетін санада ақпараттармен жүйеленген тілдік бірліктер арқылы ерекшелеп көрсететін концепт түрі болып табылады» [Исаева Г.С., 2008, б.6] деп көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген еңбектердің түп негізіне көңіл аударар болсақ, ғалым І.Кеңесбаевтың: «Бағзы заманнан халқымызбен қоса жасап, атадан балаға мұра боп селбескен тіл қазынамыз - ел-жұртымыздың, мәдени сана, ой-парасат, ұғым-наным атаулысының тоғысар түйіні, сарқар арнасы есепті» [Кеңесбаев І., 1987, б.110] деген пікірінің бүгінгі қазақ тіл біліміндегі жаңа бір белесі екендігі даусыз.

Қорыта келгенде, аталған ғылыми деректер мен тұжырымдарға сүйене отырып, лингвомәдениеттану саласында концепт мәселесіне қатысты бірегей пікірдің қалыптаспағанын байқадық. Дегенмен, ғылыми тұжырымдар негізінде «концепт - әр этнос үшін әлемдік бейненің сипатын танытатын, ұлттық, мәдени тілдік құбылыстардың ерекшелігін айқындайтын тілдік құрылым, этностың мәдени құндылығын кең шеңберде қарастыратын тілдік бірліктердің жиытығы» деп білеміз **[**Жилкубаева А.Ш., 2019, б.25].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама) //Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 54 б.

2. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. I-бөлім – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.
3. Уәлиев Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері// Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2007. – 336 б.
4. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. Алматы, 2002. -152 б.
5. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / под ред. Нерознака В.П. – Москва: Академия, 1997. – 300 стр.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва, 1996. – 284 с.
7. Краткий словарь когнитивных терминов // Под общей редакцией Е.С.Кубряковой. – М., 1996 – 245 с.
8. Арутюнова Н.Д. Образ/опыт концептуального анализа // Референция и проблемы текстоборудования. М., 1988, с.117-119.
9. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – ВГУ, 1996. – 13 б.
10. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Школа «Язык и русской культуры», 1997. – 824 с.
11. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестинк СПбГУ. Сер.2. СП б., 1992. Вып. 3. – №16. – С.39.
12. Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт // Филология и культура. Мат-лы III международной конференции ч.2 – Тамбов: Из-во ТГУ, 2001.- 101 с.
13. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999. –С.107
14. Маслова Л.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Академия, 2003. –287с.
15. Кубрякова Е.С. Особенности речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991. – С.82-140.
16. Юлтемирова С.А. Различные подходы к трактовке термина «концепт» // – БГПУ, 2006. – С.6
17. Постовалова В.И. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – Москва: Наука, 1988. – 216 с.
18. Исаева Г.С. Киіз үйге қатысты атаулардың этномәдени негізі (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің материалдары бойынша) // Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация автореферaты. Алматы, 2008. -27 б.
19. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. Алма-Ата: Ғылым, 1987. -352 б.
20. Жилкубаева А.Ш. Лингвомәдениеттану негіздері. Монография. Өскемен, 2019. -233б.

УДК: 81:37.013.77

ЖУБАТЫРОВА БОТАГОЗ ТАНЖАРБАЕВНА
6D010500-Дефектология мамандығының докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Арнайы білім беру дамыған сәттен бастап жоғары оқу орындарының алдында көру, есту, сөйлеу, тірек-қимыл аппараты бұзылған, сондай-ақ ақыл-ой кемістігі бар балаларды әлеуметтік бейімдеу және оқыту шараларын жетілдіру бойынша түзету шараларын жүзеге асыруға қабілетті мамандарды даярлау міндеті тұр.

Зерттеулер аномалды балаларды оқытуды ұйымдастыруды және тиімділігін жақсартуға бағытталған. Осы ақауларды зерттеуге бағытталған зерттеулердің өзектілігі тіл мен сөйлеудің әлеуметтік рөлімен анықталады. Арнайы педагогика мен психологияның классиктері өз еңбектерінде тіл адам өмірінде маңызды рөл атқаратынын атап өткен. Тіл – қарым-қатынас, таным құралы ретінде белгілі, адамның ойлау қабілеті мен тілі тығыз байланысты.

Осы мамандық бойынша оқитын студенттер тіл мен сөйлеуді дамытудың барлық психологиялық-педагогикалық негіздерін білуі қажет. Қазақстанның көпұлтты ел екенін ескере отырып, түлек кәсіби ақпаратты меңгеруі және балаға түсінікті тілде түзету-дамыту қызметтерін көрсетуі тиіс. Бұл жағдайда түлек қарым-қатынаста қиындық көрмеуі керек, қажет болған жағдайда бір тілден екінші тілге ауыса алуы тиіс.

Тілдік құзіреттілікті дамытудың жоғарыда аталған аспектілері осы мақалада қарастырылған.

Түйінді сөздер. Құзырет, құзыреттілік, даму, тілдік қабілет, дайындық, тілдік құзыреттілік, билингвизм.

Резюме. С момента развития специального образования перед ВУЗами стоит задача подготовки специалистов, способных реализовать коррекционные мероприятия по совершенствованию мер социальной адаптации и обучения детей с дефектами зрения, слуха, речи, нарушениями опорно-двигательного аппарата, а также страдаших умственной отсталостью.

Исследования, направленные на улучшение организации и эффективности обучения аномальных детей. Актуальность исследований, направленных на изучение этих дефектов, определяется социальной ролью языка и речи. Классики специальной педагогики и психологии подчеркивали в своих трудах, что язык играет важную роль в жизни человека. Язык – есть орудие общения ладей, как средство коммуникации, инструмента познанная, так как человеческое мышление не существует без языка. Ученые в своих исследованиях утверждали, что мышление связано с языком.

Студенты, обучающиеся по данной специальности должны знать все психолого-педагогические основы развития языка и речи. Учитывая факт, что Казахстан является многонациональной страной, выпускник должен владеть профессиональной информацией и оказывать коррекционно-развивающие услуги ребенку на понятном знакомом ему языке. При этом выпускник не должен испытывать затруднения в общении, при необходимости переходить с одного языка на второй.

Вышеперечисленные аспекты развития языковой компетентности рассмотрены в данной статье.

Цель исследования: научно-теоретическое обоснование необходимости развития языковой компетенции будущих дефектологов в условиях билингвизма, определение особенностей развития.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, развитие, языковая способность, подготовка, языковая компетнтность, билингвизм.

Summary. Since the development of special education, Universities have been faced with the task of training specialists who are able to implement corrective measures to improve social adaptation and education of children with visual, hearing, speech, musculoskeletal disorders, as well as those suffering from mental retardation.

Research aimed at improving the organization and effectiveness of teaching abnormal children. The relevance of research aimed at studying these defects is determined by the social role of language and speech. Classics of special pedagogy and psychology emphasized in their works that language plays an important role in human life. Language is an instrument of communication of rooks, as a means of communication, a tool of knowledge, since human thinking does not exist without language. Scientists have argued in their research that thinking is related to language.

Students studying in this specialty should know all the psychological and pedagogical foundations of language and speech development. Taking into account the fact that Kazakhstan is a multinational country,

the graduate must possess professional information and provide correctional and developmental services to the child in a language that is understandable and familiar to him. At the same time, the graduate should not experience difficulties in communication, if necessary, switch from one language to the second.

The above-mentioned aspects of language competence development are considered in this article.

The purpose of the research: scientific and theoretical substantiation of the need to develop the language competence of future speech pathologists in the conditions of bilingualism, determining the features of development.

Keywords: competence, competence, development, language ability, training, language competence, bilingualism.

КІРІСПЕ

Қазақстандық кәсіптік білім беруде құзыреттілік «бәсекеге қабілеттілік», «мансаптық өсу» ұғымдарымен бірге пайда болды, олардың негізгі талаптары осы салада терең билингвалды білімі бар, кәсіби дағдылары мен біліктері бар, дұрыс шешім таба алатын, айналасындағы адамдармен ортақ тіл табуға, диалог жүргізілетін тілде қарым-қатынас жасауға дайын маман даярлау болып табылады.

Арнайы (түзету) білім беру педагогына арналған тіл кәсіби деңгейдегі әріптестерімен қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға түзету әсерінің құралы болып табылады. Болашақ дефектологтар балалардың сөйлеуіндегі әртүрлі тілдік деңгейлердегі нормалардың бұзылуын зерттеуге бағытталған, сондықтан тілдік құзыреттілік олар үшін ерекше мәнге ие: тілдік жүйенің дамуы мен оның ережелерін білмей, сөйлеу бұзылыстарын түзетумен сауатты айналысу мүмкін емес. Бұл тәсіл университетте тілдерді оқыту үдерісін ерекше ұйымдастыруды көздейді. Лингвистикалық пәндер болашақ дефектолог-мұғалімдерден тіл жүйесін білуді, тілдік құбылыстарды көруді және тануды ғана емес, сонымен қатар оларды сөйлеу тәжірибесінде сауатты қолдануды талап етеді. Арнайы (түзету) білім беру педагогы оқу және болашақ кәсіби қызмет үшін қажетті терминологиялық ұғымдарды, әдістемелерді меңгеруі тиіс.

Педагогикалық үдерісті бақылау көп жағдайда дефектологтар құжат жазылған тілді жеткілікті білмегендіктен, ерекше балаға қызмет көрсету бойынша психологиялық-педагогикалық хаттамада көрсетілген ұсыныстар, мінездемелер орындалмай жатады; Қазақстанның көпұлтты балаларын тексеру және жүргізілетін түзете-дамытушы жұмыстар барысында бірнеше тілді білуді талап етеді, баламен жұмыс оған түсінікті тілде өтуі қажет; көптеген арнайы мекемелерде бірнеше тіілді меңгерген дефектолог маман жоқ, балаланың ана тілінде түзету жұмыстарын жүргізу үшін әдістемелер әлі де жеткіліксіздіктен мамандар оны аударуға мәжбүр. Бұл мамандар үшін қиындықтар туғызады.

Осы орайда құзыретті маман даярлауға бағытталған жоғары арнайы (түзету) білім беру жүйесін ұйымдастыру және құру қажеттілігі туындап отыр. Мұндай жағдайда университеттің міндеті – арнайы педагогика мен психология саласында пәнаралық білімі бар, болашақта әртүрлі әдістерге сүйене отырып, балалардың дамуындағы әртүрлі ауытқуларды уақтылы анықтауға, қажетті психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуге, баланың ана тілінде білім беру процесін ұйымдастыруға, өз іс-әрекетін жобалауға, бағалауға және түзетуге, өзінің кәсіби дамуымен жұмыс істеуге қабілетті білікті маман даярлау. Айта кетерлігі, студент – маман емес, университет қабырғасында білім алып, кәсіби дағдылар мен біліктерін қалыптастырып, болашақ кәсіби қызметте қажетті қасиеттерді дамытушы. Бұл үдерісті оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, арнайы шарттарды ұйымдастыру арқылы мүмкін болады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау көптеген еңбектер тілдік құзіреттілікті дамыту мәселесіне арналғанын көрсетеді. Алайда, билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзіреттілігін дамыту мәселесі қарастырылған ғылыми еңбектерде толық көрініс тапқан жоқ. Осылайша, біздің зерттеуіміздің өзектілігі айқындалды.

Зерттеу мақсаты: билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзіреттілігін дамыту қажеттілігін ғылыми-теориялық жолмен негіздеу, ерекшеліктерін айқындау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тілдік құзіреттіліктің дамуы қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес келетін арнайы педагогика мен психология саласындағы маман тұлғасының әлеуметтік-кәсіби жағын қалыптастыруға ықпал етеді. Осыған байланысты, бірнеше тілді білу енді жалпы мәдени тілекті емес, қажетті кәсіби компонентті құрайтыны, өз саласында бәсекеге қабілетті маманның қалыптасуына ықпал ететіні даусыз. Оның қалыптасуы мен дамуы аясындағы зерттеушілер түрлі пікірлер айтуда, соларға шолу жасайық.

Зерттеушілер Ева М. Фернандес, Хелен Смит-Кэрнс (Eva M. Fernández, Helen Smith Cairns) адамның тілдік мүмкіндіктерін зерттей отырып, еңбектерінде тілдің дамуын психолингвистикалық тұрғыдан жан-жақты талдаған [Fernández Eva M., 2018, p. 770].

Роберто Г. де Алмейда, Лила Р. (Roberto G. de Almeida, Lila R.) психолингвистикаға үлес қосқан Джерри Фодор,Ноам Хомский, Том Бевер, Меррилл Гаррет, Массимо Пьяттелли-Пальмарини, Зенона Пылышина, Джанет Фодор, К. Рэнди

Галлистел, Эрни Лепор, Мэри К. Поттер, Лилы Р. Глейтман (Jerry Fodor. Contributions by Noam Chomsky, Tom Bever, Merrill Garrett, Massimo Piattelli-Palmarini, Zenon Pylyshyn, Janet Fodor, C. Randy Gallistel, Ernie Lepore, Mary C. Potter, Lila R. Gleitman) еңбектерін тілдің модулдері, тұжырымдамалары аясында зерделейді. Ақыл-ой мен тілдің арасындағы байланыс туралы критикалық көзқарастары қарастырылған [Roberto G. de Almeida, 2018, p.329].

Тілдің дамуын зерттеуші халықаралық мамандар Норберт Шмитт, Майкл П. Х. Роджерс (Norbert Schmitt, Michael P.H. Rodgers) лингвистика саласын зерттей отырып, көптілдіктің психологиялық аспектілеріне, екінші тілді оқыту педагогикасына шолу жасайды, сонымен қатар мәтінді оқу, жетістіктерді бағалау бойынша өз ойларымен бөліседі [Schmitt Norbert, 2020, p. 405].

Тілдің даму теориясы мен нейробиологиясындағы зерттеу технологиялары және әдістері бойынша Б.М. Аннет де Гроот, Питер Хагорт (Annette M.B. de Groot, Peter Hagoort) зерттеушілер тілді меңгеру шеңберінде озат практиктердің еңбектерін жинақтап жүйелейді. Олар дәстүрлі әдістермен қатар нейробиологиялық әдісте қарастырылады. Зерттеушілер еңбектерінде әдістерді практика барысында қолдану нұсқаулықтарын ұсынады. Әр әдістің тиімді тұстарын зерделейді, мысалдарды практикадан келтіреді [Annette M.B. de Groot, 2017, p. 409].

Зерттеуші Зиммерман Ева (Zimmermann Eva) болашақ дефектология мамандығының түлектеріне қажет тілдің морфологиялық тұстарын, просодикалық бұзылымы бар морфемалар жұмыс түрлерін зерттеп, тіл бұзылысы бар балалармен қандай жұмыстар жүргізуге болатыны туралы өз ойларымен бөлеседі [Zimmermann Eva, 2017, p.363].

Зерттеуші Вики А. Рид (Vicki A. Reed) диагностикалық категорияларға, ерекше проблемаларға сәйкес өз жұмысында мамандар тап болатын балалардың әртүрлі топтарына өз көзқарасын ұсынды. Автор тілді қалыпты меңгермеген балаларға жан-жақты ақпарат береді. Балалардың әртүрлі топтарының тілдік қиындықтарына арналған ғылыми-танымдық сұрақтар. Сондай-ақ тілдік араласуды, оның ішінде тілдік бұзылулары бар балаларға арналған балама коммуникацияны, тілді бағалауды, сондай-ақ тілдік бұзылулары бар балалармен араласу кезінде ескерілетін қолданылатын рәсімдер мен факторларды егжей-тегжейлі талқылау ұсынылған [Vicki A. Reed, 2017, p. 577].

Арнайы педагог өз жұмысында психолингвистикалық зерттеулердің деректерін: И.Н. Горелов, В.Н.Овчинников, А.М. Шахнарович, Д. Слобин, В.Н. Овчинников, Н.А. Краевская және т.б. қарастырды.

Ғалымдар тобы Амалия Бар-Он, Дорит Равид, Элицур Даттнер (Amalia Bar-On, Dorit Ravid, Elitzur Dattner) зерттеушілер мен практиктерге қолданбалы лингвистика бойынша өз пікірлерін, сонымен қатар коммуникативті бұзылулардың барлық аспектілері туралы заманауи ақпаратты ұсынды. Болашақ арнайы білім беру мамандары үшін ақпарат әртүрлі әлеуметтік және коммуникативті контексте адам өмірінің барлық кезеңінде мүгедектіктің кең спектрін анықтауға, диагностикалауға, емдеуге және емдеуге қызмет етеді [Bar-On Amalia, 2018, p. 971].

Зерттеушілер Даркуеннес Джероун, Джозеф С. Салмонс, Ванденбуссхе ВИМ (Darquennes Jeroen, Salmons Joseph C., Vandenbussche Wim) ғылыми еңбекте адамдардың тілдік байланысы туралы өз пікірлерін, тұжырымдарынымен бөліседі. Тілдік байланыстардың ерекшеліктерін ашты. Болашақ логопедтерге лексика, морфология, орфография және т.б. оқыту туралы ақпаратпен танысу пайдалы. Зерттеушілер тілдік байланыстың әлеуметтік аспектілері бойынша өз пікірлерін білдіреді [Darquennes Jeroen, 2019, p. 868].

Лин Хинтон, Лина Гус, Джеральд Рош қсынып отырған зерттеу екі бөлімнен тұрады, олардың біріншісі теория мен практикадағы тілдік қызметті жандандыруға арналған, ал екіншісі осы саладағы жаһандану мен деколонизация шеңберіндегі аймақтық перспективаларды қамтиды. Сонымен қатар тілдік қызметті жандандырудың маңызды мәселелерін қарастырады, оның ішінде: тіл құқығы, тіл және әл-ауқат, сондай-ақ тіл саясаты; оқу орындарында және үйде оқытылатын тіл; тіл үйренудің жаңа әдістері мен орындары; сонымен қатар құжаттаманың, әдебиеттің және интернеттің рөлі. Ғалымдардың зерттеуі сөйлеу бұзылыстары, оны қалыптастыру саласында жұмыс істейтін болашақ мамандар үшін танымдық ресурс болып табылады [Hinton Leanne, 2018, p. 552].

Мартин Мулдер 1950 жылдары құзыреттілік тұжырымдамасы енгізілген сәттен бастап құзыреттілікке негізделген кәсіби және кәсіби білім беру туралы қолданыстағы әдебиеттерге жан-жақты шолу жасады. автор құзыреттілікке негізделген білім берудің бірқатар түрлі тәсілдерін ұсынды және құзыреттілікке негізделген білім беру – бұл әр түрлі жолдармен институционализацияланған әлемдік инновация екенін көрсетті [Mulder Martin, 2017, p. 1144].

Шетелдік жетекші зерттеушілер Аннетт Левмёлман, Марсело Даскал, Томас Глонинг (Annette Leßmöllmann, Marcelo Dascal, Thomas Gloning) өз еңбектерінде адамдардың қарым-қатынас теориясына жан-жақты, беделді шолу жасады [Leßmöllmann Annette, 2019, p.739].

Тілдік бұзылулары бар студенттерді оқыту мәселелері өткір мәселе болып табылады. Тіл мен сауаттылық арасындағы байланысқа ерекше назар аудара отырып, тілдік және коммуникативтік бұзылыстары бар студенттерді оқыту тілдің дамуы мен тілдік бұзылыстарды нақты бұзушылық-

тар тұрғысынан қарастырады. С. Джей Кудер педагогтарға және басқа мамандарға тіл, тіл дамуы, тілдік бұзылулар және тілдік дағдыларды арттырудың ғылыми негізделген тәжірибелері туралы білім алуға көмектесетін, оларға озат педагог және/немесе клиницист болуға мүмкіндік беретін ақпаратты ұсынды [Kuder S. Jay, 2018, p.337].

Екінші тілді меңгеру (Second Language Processing) негізін құрайтын танымдық үдерістерді зерттеуге Цзян Нан зерттеуі бағытталған. Екінші тілді меңгеру барысында фонологиялық, лексикалық және сөйлемдерді өңдеу саласындағы заманауи зерттеулердің үш негізгі саласы қарастырылады. Ғалым екінші тілді меңгеру бойынша теориялық шолуын ұсынады және зерттеудің негізгі әдістерін, модельдері мен зерттеулерін зерделейді [Jiang, Nan, 2018, p.352].

Жоғарыда келтіріілген зерттеушілердің пікірлерімен келісе отырып, өз зерттеуімізде ғалымдар А.А. Леонтьев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, П.Я. Галперин, Н.И. Джинкин, А.Н. Соколов, И.А. Зимняя, Л.А. Венгер, Ж.И. Намазбаева, К.К. Өмірбекова, Р.А. Сүлейменова, К.Ж. Бектаева, Н.М. Буфетов және т.б. тұжырымдамаларына сүйенетінімізді айтқымыз келеді.

Зерттеуіміздің теориялық негізі психолингвистер мен психологтардың А.А. Леонтьев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, П.Я. Галперин, Н.И. Джинкин, А.Н. Соколов, И.А. Зимняя, Л.А. Венгер, Р.А.Будагов, К.К. Жоля, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, В.З. Панфилов, И.М. Сеченов, А.Г. Спиркин және т.б. еңбектері құрайды, сонымен қатар тіл мен сөйлеу әрекетінің ажырамас байланысы туралы тұжырымдар негізгі ұстанымыз болуда.

Нәтижелер (Results)

Зерттеу барысында болашақ арнайы (түзету) білім беру педагогтерінің тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған бағдарламасының мазмұндық негізі болып табылатын оқытудың мақсаты, міндеттері, принциптері, мазмұны мен әдістері, тәсілдері, құралдары, нысандары кіретін модель ұсынылды.

Біз ұсынған модельдің мақсаты: билингвизм жағдайында болашақ мамандардың тілдік құзіреттілігін дамыту.

Оқу үдерісінің мазмұнына моделін енгізу және жүзеге асыру кезеңін нақтылау қажет. Студенттердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіби-тұлғалық қасиеттерді оңтайлы қалыптастыру (19-20 жас), билингвалды тілдік дағдыларды, біліктері мен қабілетін дамыту, кәсіби бағытталған білімді тереңдету және өзін-өзі дамыту және жетілдіруге дайындық үшін біз дефектология мамандығының 2-3 курс студенттерін таңдадық.

Ұсынылып отырған *модельдің мазмұны* теориялық және практикалық бағытты қамтиды. Теориялық бағыты: екі тіл жүйесін, тіл бірліктерін сөйлеуде қолдану ережелерін игеру, арнайы педагогика мен психологияның ұғымдық-категориялық аппаратын меңгеру және т.б. практикалық бағыт теориялық білімдері мен дағдыларын, ақпаратты іздеу, трансформациялау және бейімдеу практикалық қолдануға бағытталған.

Тілдік құзыреттілік моделінің құрылымына мотивациялық-танымдық, құралды-әрекеттік және рефлексивті-бағалау компоненттері кіреді.

Мотивациялық-танымдық компонент билингвальды білім алу арқылы кәсіби болуға, жеке өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылыспен сипатталады. Тілдік құзіреттіліктің мәні, оның негізгі құзіреттіліктері ашылады.

Құралды-әрекеттік компоненті тілдік құзіреттілікті дамытудың педагогикалық жағдайларын, әдістерін, әдістерін, құралдары мен формаларын сипаттаумен, оқытудың нақты мазмұнын жасаумен, оқу және әдістемелік әзірлемелер кешенін дайындаумен сипатталады.

Рефлексивті-бағалау компоненті: критерийлер (кәсіби өзін-өзі дамытуды ынталандыру және қазақ және орыс тілдерін құндылық ретінде оқуға деген қызығушылық; билингвалды кәсіби қарым-қатынас дағдылары мен дағдыларын дамыту; қазақ және орыс тілдерінің жүйесі туралы базалық білім), тілдік құзыреттіліктің даму деңгейлері (төмен, орта және жоғары); рефлексия (тілдік құзыреттіліктің дамуын өзіндік талдау және өзін-өзі тексеру); нәтиже (тілдік құзыреттіліктің жоғары деңгейі бар маман).

Билингвизм жағдайында тілдік құзіреттілікті дамытудың ұсынылған моделінің компоненттері өзара байланысты, компоненттердің біреуінің сапасының оң өзгеруі екіншісінің жақсаруына әкеледі, осылайша білім алушының сапасының өзгеруіне әкеледі. Зерттеу барысында критерийлер негізінде оларға сәйкес көрсеткіштер белгіленді.

Жоғарыда келтірілген материалды талдай отырып, болашақ арнайы (түзету) білім беру педагогтарының тілдік құзіреттілігін құрайтын құндылық-мазмұндық, оқу-танымдық, тілдік және сөйлесімді дамыту, ақпараттық, өзін-өзі жетілдіру құзыреттердің даму деңгейін (жоғары, орташа, төмен) өлшемдер мен тиісті көрсеткіштер негізінде диагностикалау мүмкін болды.

Педагогикалық эксперимент Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің базасында ұйымдастырылды. 2019-2020 жылдар аралығында зерттеуге билингвизм жағдайында арнайы (түзету) білім берудің болашақ педагогтарының тілдік құзыреттілігін дамыту моделінің тиімділігін тексеру мақсатында 3 курс студенттері қатысты.

Анықтауыш эксперимент барысында түрлі диагностикалық тапсырмалар арқылы болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілік деңгейлері анықталды. Тексеру нәтижелері студенттердің орташадан төмен, төмен деңгейін берді. Деректер болашақ педагогтарының тілдік құзыреттілігін дамыту бойынша коммуникативтік-танымдық жұмыстарды ұйымдастыру және жүргізу қажетті-

лігі туралы көрсетеді.

Зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік бөлігінің қалыптастырушы эксперименті барысында болашақ арнайы (түзету) білім беру педагогтарының тілдік құзыреттілігін дамыту бойынша оқу-тәрбие іс-шаралары жүргізілді. Құзыреттерді дамыту белгіленген критерийлер бойынша жүзеге асырылды. Болашақ дефектологтардың тілдік құзіреттілігін дамыту үшін біз сөйлеу әрекетінің төрт түрі бойынша жұмыстар жүргізілді. Айта кетерлігі, студенттің кәсіби лексикалық минимумын қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізілді. Бітіруші түлек университеттегі оқу аяғына шамамен 1800-5060 оқылатылып отырған тілдің бірліктерін меңгеруі керек (студенттің деңгейіне байланысты).

Құзіреттердің дамуы өзара байланысты және бір құзіреттің дамуы екіншісінің дамуына, білімнің, дағдылардың, қабілеттердің жетілуіне ықпал етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу мәселесі аясында қазақстандық және шетелдік ғылыми еңбектермен талданды.

Билингвизм жағдайында болашақ арнайы (түзету) білім беру педагогтарының тілдік құзыреттілігін дамытудың табыстылығы әдістемелік-ұйымдастыру жұмыстармен негізделді. Тілдік құзіреттілікті дамыту моделінің құрылымдық компоненттері (мотивациялық-когнитивтік, құралды-әрекеттік және рефлексивті-бағалау) өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын элементтер болып табылады, олардың біреуінің оң өзгеруі қалған компоненттердің одан әрі дамуына әкеледі.

Эксперименттік жұмыстың нәтижелері білім беру үдерісінің мазмұнына билинвизм жағдайында тілдік құзіреттілікті дамытудың әзірленген моделін енгізу оң нәтиже береді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы кезеңде тілдік құзыреттілікті дамытудың әзірленген моделін сынақтан өткізу барысында зерттеу мәселесін шешудің тиімді тәсілі бола алатын тілдік қабілеттерді дамытудың әдістемелік тәсілдері, ұсынымдар, оқыту әдістері, құралдары енгізілді.

Зерттеуде ұсынылған модель, оның теориялық негіздемесі және алдын-ала нәтижелері түзету ұйымының мамандарын даярлауға арналған оқу құралдарын, нұсқаулықтарды әзірлеу үшін негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Fernández Eva M., Cairns Helen Smith. The Handbook of Psycholinguistics. Publisher: John Wiley & Sons, Inc. Hoboken, NJ, USA, 2018, P. 770.

2. Roberto G. de Almeida, Lila R. Gleitman. On Concepts, Modules, and Language: Cognitive Science at Its Core. Publisher: Oxford University Press. New York, NY. 2018, P.329

3. Schmitt Norbert, Michael P.H. Rodgers. An Introduction to Applied Linguistics. Publisher: Routledge. New York, NY: Edition: 3rd. 2020. P. 405

4. Annette M.B. de Groot, Hagoort Peter. Research Methods in Psycholinguistics and the Neurobiology of Language: A Practical Guide. Publisher: Wiley-Blackwell. Inc. Hoboken, NJ, USA, 2017, P. 409

5. Zimmermann Eva. Morphological length and prosodically defective morphemes. Publisher: United States of America by Oxford University Press, New York, NY. 2017, P.363

6. Vicki A. Reed. An Introduction to Children with Language Disorders. Boston: Publisher Pearson, Edition: 5, 2017, P. 577

7. Bar-On Amalia, Ravid Dorit, Dattner Elitzur (eds.). Handbook of Communications Disorders. Publisher: De Gruyter. Berlin/ Boston, 2018, P. 971

8. Darquennes Jeroen, Salmons Joseph C., Vandenbussche Wim. Language Contact. Berlin / Boston. Publisher: Walter de Gruyter GmbH. 2019, P. 868

9. Hinton Leanne, Huss Leena, Roche Gerald (eds.). The Routledge Handbook of Language Revitalization. New York, NY: Publisher: Routledge: Taylor & Francis. 2018, P. 552

10. Mulder Martin. Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education. Publisher: Springer International Publishing, Edition: 1, 2017, P. 1144

11. Leßmöllmann Annette (editor), Dascal Marcelo (editor), Gloning Thomas (editor). Science Communication. Publisher: De Gruyter Mouton, Boston/Berlin, 2019, P.739

12. Kuder S. Jay. Teaching Students with Language and Communication Disabilities. Publisher Boston, MA: Pearson Education, Inc. Edition: 5, 2018, P.337

13. Jiang, Nan. Second Language Processing: an Introduction. Publisher: Taylor and Francis. New York, NY, 2018, P.352

УДК8 81

ЖҰМАЛЫП ФАТИХА
Магистрант
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр–Сұлтан

ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ БЕККОЖА
Филология ғылымдарының кандидаты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ӨЛЕҢ ШУМАҚТАРЫНЫҢ ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Түйін. Жалпы, аударма күрделі дүние. Аудармада тіл мәдениетіне баса мән беру керек. Мысалы, бір ұлтың сөз қолдану тәсілі екінші бір ұлтқа ұқсамайтыны белгілі. Өйткені тілдік ұғым басқаша, қалыптасқан граматикалық жүйе өзгеше, сондықтан сөз-сөйлемдерді баспа-бас аударуға, сөздерді тіке қолдануға болмайды. Міне, осындай мәселелер Абай өлеңдерін қытай тіліне аударуда жиі кездесетін түйіндер ретінде осы ғылыми еңбегіңмізде нақтылы фактілер арқылы қарастырылады.

Түйінді сөздер: Абай жолы, көркем аударма, аударма әдістері, аударма дағдылары.

Резюме. Вообще перевод - сложный мир. При переводе акцент следует делать на языковой культуре. Например, известно, что способ употребления слов одним народом отличается от способа использования слов другим народом. Поскольку концепция языка отличается, установленная грамматическая система иная, поэтому невозможно переводить слова и предложения, использовать слова напрямую. Такие вопросы считаются наиболее частыми при переводе стихов Абая на китайский язык в данном научном произведении через специальные пакеты.

Ключевые слова: Путь Абая, художественный перевод, методы перевода, навыки перевода.

Summary. In general, translation is a complicated world. In translation, emphasis should be placed on language culture. For example, it is known that the way one nation uses words is different from another nation. Because the language concept is different, the established grammatical system is different, so it is impossible to translate words and sentences, to use words directly. Such issues are considered as the most common points in the translation of Abai's poems into Chinese in this scientific work through specific packages.

Keywords: The path of Abai, literary translation, translation methods, translation skills.

КІРІСПЕ

Аударма дегеніміз жасампаздық сипат алатын тілдік қимыл, сондай–ақ әртүрлі тілде сөйлейтіндердің ой пікір ауыстыруындағы, бір–бірімен түсінісуіндегі дәнекерлік тәсіл. Бір тілде бейнеленген идеялық мазмұнды тағы бір тілмен дәл, толық қайталай бейнелейтін тілдік қимыл. Ол дәл, жатық, ұғым болу негізінде, бір тілдегі информацияларды екінші бір тілдегі информацияға ауыстыратын қимыл. Бір тілдегі сөзбен бейнеленген ұғым тағы бір тілдегі оның баламасы болған құнды да қуатты сөзбен қайталай бейнеленіп көрсетіледі. Түпнұсқадағы ой мен тілді екінші бір тілде жаңғыртып бейнелейтін ой-қиялдағы қайталай жасампаздық. Мына бір тілдегі тілдік таңба белгілерін ана бір тілдегі тілдік таңба белгілеріне алмастыру. Тілдік таңба белгілер тілден екінші бір тілге алмастыруды тәсіл еткен, мағынаны қайта туындатуды міндет санайтын тілдер арасындағы мәдениетаралық қарым-қатынастардың көрінісі.

Қазақ тіліндегі аударманы XI ғасырдан бастасақ болады. Ежелгі заманнан бүгінге дейін «Су Бойында», «Інжіл», «Құран қәрім» және «Мың бір түн» сияқты көптеген шығармалар қазақ тіліне аударылды. Бұл туындылардың көпшілігінде бірнеше түрлі аудармалық нұсқалар бар. Қытайда аз санды ұлттардың көркем әдеби шығармаларын аударатын аударма ісінің дамуы қарқынды көзге түсіп келе жатқандығы белгілі. Бұл аудармалардың сапасына баға берудің әртүрлі өлшемдері бар. Біз осы аудармалардан аударма дағдылары мен әдістерін жинақтап қана қоймай, сонымен бірге аудармадан ұлтық мәдениетің мол қазынасының қайнарын сезіне аламыз. Сондай бір кесек шығарманың бір Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романының қытай тіліне аударылуы деуге болады.

«Абай жолы» романы арқылы қазіргі қазақ прозасы күллі дүние жүзі әдебиетінің шырқау шыңына шықты десек, қателеспейміз. Оған дәлел ретінде оның таяу жылдардан бері дүниенің 116 тіліне аударылып басылғандығын айтсақ та жеткілікті. Сөйтіп ол әлемнің әр түкпіріндегі оқырмандар мен зерттеушілердің жоғары бағасына ие болды. Қытайға белгілі аудармашы Хабай мырза мен оның әйелі Гао Шунфанг аударған қытай тіліндегі бірінші және екінші томдары 1997 және 2004 жылдары Қытайдың ұлттар баспада

басылып шықты. Романның қытайша аудармасының жарық көруі қытай оқырмандарының қызу алғысына бөленді. Көптеген қытайлық оқырмандар Абайды осы роман арқылы танып білді және Орта Азиядағы қазақ әдебиеті мен мәдениетін егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік алды.

«Әдеби шығармаларда стилистикалық түрленген тәсіл қолданылады, онда нақтылы образды, айқын сүрет, тартымды тіл болуы өлшем етіледі. Стилистикалық ырықты тәсіл - кейіптеу, теңеу, суреттеу, қайталау, тізбектеу сияқты әдістер қолданылады» [Ғылажден Оспан, 1984ж, 92 б.] деген аударма мәселесіне қатысты «Абай жолы» романындағы төмендегі өлеңдердің қытай тіліне аударылуына назар аударып көрейік.

Құлағың сал жырыма,
Ойлана қара сырыма.
Шат-шадыман емеспін,
Құр құландай жортқанмен,
Құбылтып күй тартқанмен,
Қайғыдан барлас, құры ма?!-

在座的乡亲请听我吟唱，
也请理解我的苦心和衷肠。
虽然我的歌唱野马般奔腾，
可内心里并不感到欢畅。
虽然我的琴韵不停地变化，
又怎能摆脱苦闷与惆怅！**[М.Әуезов, 2019ж, 43-44 б.]** [Ха Хуаньчжан және Гао Шунфанг**, 1997ж, 62-63 б.].**

Сыр - құпия; екінің бірі біле бермейтін дүние. Қазақша нұсқасындағы «ойлана қара сырыма» деген сөз «сөзімнің төркінін аңғарып, айтпағыма ой жүгірт, жүрегімнің үнін тыңда...» деген мағынаға келеді. Ал қытайшасындағы «也请理解我的苦心和衷肠» (**Yě qǐng lǐ jiě wǒ de kǔ xīn hé zhōng cháng**) одан ауытқып кеткен. «苦心» **(Kǔ xīn)** - мәлім бір нәрсеге қам жеп, алаңдап, зейінін жұмсап, күш-қуатын кетіру. «衷肠» **(Zhōng cháng**) - жүрек түкпіріндегі сөз. Жүрек сөзі, әрине сыр-құпияның отаны... Сондықтан «苦心» сөзінің керегі де, ыңғайы да келіңкіремейді, әрине, кеңқолтықтыққа салмаған жағдайда... «虽然我的歌唱野马般奔腾，可内心里并不感到欢畅» (**Suī rán wǒ de gē chàng yě mǎ bān bēn téng, kě nèi xīn lǐ bìng bù gǎn dào huān chàng)** деген екі тармағының жобасы - әнді (терме, толғау...) құйқылжыта орындағанмен көңілім көтеріңкі емес дегенге қаратылады, бірақ қазақ тілінде айтушы өзінің жер-көкті қанша кезіп, серілік құрып жүргенмен, көз көргендей шат-шадыман емеспін деген мағынада айтып отырғаны белгілі. «虽然我的琴韵不停地变化» (**Suī rán wǒ de qín yùn bù tíng de biàn huà**) дегендегі «变化» (**Biàn huà)** өзгеріс деген мағынада. Көбінесе нақтылы жағдайларға қаратылады. «Құбылу» көркемдік сөзге жатады. «Құбылыс» сөзі мен «өзгеріс» сөзі оның ең жанды мысалы. Сондықтан аудармасындағы «变化» сөзі - ауызекі тілмен бейнелеу болып табылады. Ал « 千变万化» (**Qiān biàn wàn huà**) болса көркемдік тілге лайық қолданылған.

Аға сұлтан ұлық бар,
Елге мәлім қылықтар,
«Өл» дегенде өлмесең,
«Жүр» дегенде жүрмесең,
Малы құрым құрықтар,
Кісен салып құлыптар!-

我们的首领大苏丹，
没有一点像父母官！
他让你**"**走**"**你就得走，
让你**"**死**"**也不能争辩；
只要有半点不随心，
会给你套上铁锁链**.....**

Бұл аудармададағы басты түйінге мән берсек, қазақ тіліндегі тілге жаттық шумақтарды қытай тіліндегі аудармасынан оқып шықсақ, бір ырғақпен оқи алмаймыз. Қалай оқысақ та 3-4 тармағына келгенде ырғақ әуенінен айрыламыз да, аудармасында артық жері бардай сезіледі да тұрады. Сондықтан біз бұл арада «көне үлгідегі өлеңдерді аударғанда, бұрынғы өлеңнің жолын сақтап, буын санын бір есе ұзартып, ұйқас орнын бұзбай аударғанда, оның әуезділігін сақтап, дәлдік талабына жетуге болады» [Болаш Шокеов, 2012ж, 486 б.] деген аударма талабына түсіп тұрғандығын аңғара аламыз.

...Кеңінен ашып көмейді.
Түгіменен түйесін
Жұтам десе қай сорлы
Қалтқы болып бөгейді?
Соны көріп ақынның
Аса түсіп ағы да,
Әжімі де көбейді.

...即使你只有几头小畜，
他也要张开大嘴，
肆无忌惮地吞咽，
可怜的贫苦牧民，
被抛进苦难的深渊！
看到这些坏现象，
阿肯又增添了白发，
额顶被皱纹裹满。

Бұл шумақтың аудармасында жоғарыда біз талдау жасаған мәселелер жоқ деуге болады. Алайда «坏现象» **(Huài xiàn xiàng)** аударылуын дегені қалай оқысақ та тосын сезіле береді. Қалай да бұл көбінесе ауызекі тілде, ресми ақпараттарда қолданылатын сөз екені қытай оқырмандарына белгілі. Ол сөздің көркем аудармада қолданылуы өлеңнің қытай тіліндегі аудармасына қарабайырлық әкеліп тұрғандықтан, бұл аударманы нашар аударма деуге болады. Өйткені «көркем тілдік жүйені меңгеру өлең жазудың маңызды түйіні» [Яо Чжэншен, 1990ж, 20-21 б.].

«阿肯» **(Ā kěn)** дегені ақын дегенді білдіреді, оны қытай тілінде «诗人» (**Shī rén**) дейді, ал өлеңде сөздің өз баламасы тұрып «阿肯» деп қолдану дұрыс емес деп ойлаймын. Алайда «阿肯» деп дыбыстық аудару тәсілін қолдануы да бір жағы-

нан орынды секілді. Мысалы, ақындар айтысын қытай тілінде «阿肯弹唱» (**Ā kěn tán chàng)** дейді, домбыраны «冬不拉» (**Dōng bù lā)** деп атайды. **Әрине, бұл тіліміздің бояуын, әуенін өз қалпында болмаса да, мағынасын аударғанға қарағанда дыбыстық аударма(транслитерацияны) жақсы жеткізеді.**

Алған жарың жамандап,
Асқанды қайдан табарсың.
Ақ тоныңды жамандап,
атылас қайдан табарсың?
Өз басыңды зор етіп,
Теңдес қайдан табарсың?
Ағайынды жат біліп,
Жақынды қайдан табарсың?
араз болсаң, еліңе,
жамандық айтар хабаршың.
тату болсаң, ағайын,
сонау қатын – балаға
сүйінші айтар хабаршың.

只知道贬低你发妻，
可哪里能找到绝代美人？
常唠叨身上的羊皮袄不好！
哪里有华贵的锦缎织品？
就知道抬高你自己，
有谁能使你称心？
无端地排挤骨肉兄弟，
还有谁和你亲近？
一旦背离了人民群众，
你的心永不得安宁。
能与邻里和睦相处，
人们会给你的妻子儿女
不断地带来喜讯。

Аударма теориясында сөз мағынасының ұнамдылығы және ұнамсыздығы деген ұғым бар. Ал «жамандап» сөзінің негізгі мағынасын **қытай тіліне** «诽谤» (Fěi bàng) деп аударамыз, бірақ **қытай тіліндегі** нұсқасында «贬低» (Biǎn dī) деп адамға қарата ұнамды етіп аударған. «发妻» (Fà qī) сөзі көркемдік өресі жоғары сөзге жатады, жастай үйленген әйелді меңзейді. «Асқанды қайдан табарсың» деген сөз «алған жарды жамандап, асқанды қайдан табарсың» деген мағынада атылып отыр. **Ал қытай тіліндегі аударма нұсқасында** «可哪里能找到绝代美人» (Kě nǎ lǐ néng zhǎo dào jué dài měi rén) деген сөйлеммен тек қана әйелдің сыртқы келбеттік сұлулығына қарата мән беріп, қазақ тіліндегі сұлулықты кең мағынада түсінетін мазмұндық аясын тарылтып жіберген. «Араз болсаң, еліңе» деген сөз тіркесіндегі «еліңе» деген сөзді аудармашы «人民群众» (Rén mín qún zhòng) деп жаңсақ аударған. Егер **қытай тіліндегі аударма нұсқасын** «国民» (Guó mín) деген сөзбен ауыстырған болса, түпнұсқа өз мәнін жоғалтпас еді. Бұл өлеңдегі «Жамандық айтар хабаршың» деген сөз тіркесі жағымсыз, суық хабарды меңзеп тұрғаны белгілі. **Ал оның қытай тіліндегі аудармасы «**你的心永不得安宁» (Nǐ de xīn yǒng bù dé ān níng) деген сөз тіркесімен бейнеленіп, «көңілің алаң болады» деген мағынадағы ой түйінімен, Абай өлеңінің әуелгі түпнұсқа мағынасынан ауытқып аударылған. Бұдан тыс бұл өлең шумағындағы

«能与邻里和睦相处，
人们会给你的妻子儿女
不断地带来喜讯» деген үш тармақта да өлең жолдары сатылай орналасқан қара сөздерге айналып қалған. Өйткені біріншіден, бұл тармақтардың **қытай тіліндегі аудармасының** көркемдік деңгейі әлсіз, екіншіден, өлеңнің түпнұсқалық қалпы сақталмаған. Сондықтан романда қолданылған бұл өлеңнің **қытай тіліндегі аудармасы** өзінің түпнұсқадағы көркемдік деңгейіне жете алмаған деуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көркем аударма процесінде транслитерацияны шебер қолдану керек екені белгілі. Қытай тіліне өлең аударғанда жаңа үлгідегі өлеңдер өлшемі мен көне үлгідегі өлеңдер өлшемі бір-біріне оқсамайды. Олардың сөз қолдану шеберлігінде және түр жақтағы құрылымында да көрнекті айырмашылықтар болағандықтан, қазақ тіліндегі өлеңдерді қытай тіліне аудару барысында біраз қиындықтар туындайтындығы сөзсіз. Өйткені қытай тілі дара буынды сөздерден көп буынды сөздерге қарай дамыған тіл ретінде аудармашылардың ерекше эстетикалық талғамын талап етеді. Оның нақтылы көрінісі ретінде байырғы өлеңдердегі бір сөз казіргі бірнеше сөзбен аударылатындығын айтсақ та жеткілікті. Сондықтан аударылмақшы «лирикалық өлеңмен дидактикалық өлеңнің екеуі де қазіргі қазақ өлең өнерінде ұйқаспен өріліп, бір-бірінен онша парықталмайтындай болып тұрғанымен, бірақ оларды басқа бір ұлт тіліне аударатын болсақ, лирикалық өлең өзінің баяғы өлеңдік қалпын негізінен айнытпай сақтап, төрт аяғын тік басып тұра алғандығымен құнды болып көрінсе, ал дидактикалық өлең философтың уағызы болып шығады. Сондықтан қазақ өлең өнерінде бұл мәселеге баса назар аударуымызға тура келіп отыр» [Жылқыбекұлы. Б, 2011ж, 36 б.] деген пікірді назарда ұстай отырып, «Абай жолы» романында кездесетін Абайдың лирикалық өлеңдері мен дидактикалық өлеңдерін қытай тіліне аудару барысында аудармашының осы мәселе төңірегінде және олардың көркемдік құнын сақтап аудару барысында қазақ өлеңінің ұлттық тәбиғатына терең бойлауы керек.Тың белеске көтерілген аударма туындысын жарыққа шығара алады деген ойды ортаға салып отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аударма білімдері. - Құйтун: Іле халық баспасы. [Ғылажден Оспан, 1984ж, б.92].
2. Абай жолы. Романы-эпопея. -Алматы: ҚАЗақпарат, [М.Әуезов, 2019ж, б.43-44].
3. Абай жолы(1) (阿拜之路1). - Пекин: Ұлттар баспасы. [Хабай және Гао Шунфанг,1997ж, б.62-63].
4. Қытай-қазақша аударма теория және шеберлігі. - Пекин: Ұлттар баспасы. [Болаш Шокеов, 2012ж, б.486].
5. Өлең жазу қабілетін дамыту（诗歌写作能力的培养）. - Қытай оқу – ағарту баспасы. [ЯоЧжэншен, 1990ж, б.20-21].
6. Қазақ өлеңінің дәстүр жалғастығы (көмекші оқу құралы). – Астана: Өрнек баспасы, [Жылқыбекұлы. Б, 2011ж, б.36].

УДК 8.1751

ЗАЛЛЕДИНОВА ЖАННА КАЛИАСКАРКЫЗЫ
магистр филологических наук,
докторант, старший преподаватель
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

АНАЛИЗ КЛАССИФИКАЦИЙ ОПЕРАЦИЙ КОНСТРУИРОВАНИЯ

Түйін. Мақалада когнитивті механизмдер мен операциялардың жіктелімдері талданады. Принциптер мен тәсілдердің мәні түсіндіріліп, конституциялық құбылыстардың үш классификациясының негізгі ұқсастықтары мен айырмашылықтары ашылды.

Түйінді сөздер: жобалау операциялары, перспектива, нақтылау, сурет / фон, схемалау.

Резюме. В статье проводится анализ классификаций когнитивных механизмов и операций. Объясняется сущность принципов и подходов, выявляются основные сходства и различия трех классификаций явлений конструирования.

Ключевые слова: операции конструирования, перспектива, спецификация, фигура/фон, схематизация.

Summary. The article analyzes the classifications of cognitive mechanisms and operations. The essence of the principles and approaches is explained, the main similarities and differences of the three classifications of construal phenomena are revealed.

Keywords: construal operations, perspective, specification, figure / background, schematization.

ВВЕДЕНИЕ.

Фундаментальный принцип когнитивной лингвистики состоит в том, что семантика, в первую очередь, когнитивна. Этот принцип особенно проявляется в исследовании аспектов смысла и грамматической организации, в котором решающим образом используются такие понятия, как «перспектива», «субъективность» или «точка зрения». Общим в этих понятиях является то, что они охватывают аспекты концептуализации, которые не могут быть анализированы в полной мере с точки зрения свойств объекта концептуализации, но, так или иначе, задействуют предмет концептуализации. Одной из важнейших сфер исследования когнитивной лингвистики является создание когнитивной модели устройства и функционирования языка. Данному вопросу посвящены труды Г.Г. Гиздатова, который отмечает: «В новой парадигме изучения языка когнитивная модель представлена как основной «интервальный» образ человеческого мышления и сознания. Иначе данную модель можно определить, как информацию о возможных моделях абстракции, извлекаемых из смысловых и логических структур этой абстракции, т.е. фактически информация должна быть «закодирована» в когнитивной модели» [Гиздатов, 1997, с. 4].

Целью такого рода исследований является осознание возможности решения большего числа лингвистических проблем с помощью использования понятий когнитивной лингвистики; к тому же, это исследование мотивировано осознанием того, что лучший способ актуализировать данные понятия для лингвистического анализа не дается априори и, следовательно, требует эмпирического исследования. Таким образом, не удивительно, что на самом деле существует довольно большое количество исследований таких необъективных аспектов языкового значения.

Обзор работ. Для разных способов рассмотрения определенной ситуации используется термин «конструирование». На самом элементарном уровне конструирование - это особенность значения всех лингвистических выражений, хотя бы потому, что языки предоставляют различные способы классификации ситуаций, их участников и особенностей, а также отношений между ними. Такой подход всегда подразумевает выбор:

A speaker who accurately observes the spatial distribution of certain stars can describe them in many distinct fashions: as a constellation, as a cluster of stars, as specks of light in the sky, etc. Such expressions are semantically distinct; they reflect the speaker's alternate construal of the scene, each compatible with its objectively given properties. [Лангакер, 1991, с. 61]

Тот факт, что конкретная ситуация может быть истолкована по-разному, с точки зрения когнитивной лингвистики, не вызывает большого удивления и не требует обширного обоснования. Более важным, с лингвистической точки зрения, является то, что языки систематически предоставляют средства для различных видов конструирования. Например, различные описания одного явления, приведенные в цитате из Лангакера выше, различны (среди прочего) рамками знаний относительно которого характеризуется задуманная ситуация: определенное распределение звезд рассматривается только как созвездие в традиционных рамках культурных знаний о структуре неба, в то время как эта структура не требует концептуализации в виде кластера. Таким образом, один тип конструирования, за-

действованный в этих примерах, включает рамки знания (или «идеализированные когнитивные модели»). Другой тип, также задействованный здесь, фокусируется на композиционности концептуализации: и "скопление звезд", и "блики на небе вызывают свои объекты концептуализации путем объединения нескольких элементов в единое целое, в то время как лексическая единица "созвездие" - нет. Опять же, "пятнышки света в небе" фокусируется на множественности явления, тогда как созвездие и скопление звезд навязывают конструкцию когерентной единицы (кластер является «мультиплексным» [Талми, 2000, с. 59].

Этот простой пример показывает, что есть несколько измерений, по которым операции конструирования могут отличаться. Когнитивные лингвисты, а именно, Лангакер и Талми, предложили ряд классификационных схем операций конструирования с целью их систематизации на относительно небольшое количество основных типов. Однако, эти системы классификации демонстрируют значительную долю произвольной интерпретации. Отчасти это связано с тем, что исследования операций конструирования, будучи повсеместными в обычном языке и, следовательно, очень важными, что и привело к значительному увеличению числа известных различных явлений конструирования. Таким образом, очевидно, что данное исследование не дает исчерпывающий список явлений конструирования.

Классификации операций конструирования

Лангакер [Лангакер, 1987, с.116-137] предложил следующую классификацию операций конструирования:

1. Селекция (Selection)
2. Перспектива (Perspective)
3. Абстракция (Abstraction)

Первая категория касается способности пользователей языка выборочно уделять внимание некоторым аспектам концептуализации и игнорировать другие. Вторая включает в себя лингвистические проявления позиции, с которой рассматривается ситуация, и делится на четыре подтипа: (1) Фигура - фон, (2) Точка зрения, (3) Дейксис и (4) Субъективность - Объективность. Третья категория связана с нашей способностью устанавливать общие черты между различными явлениями и умение абстрагироваться от различий, и таким образом организовывать концепты в категории. В последствии, Лангакер пересмотрел свою классификацию [Лангакер, 1993, с. 447-463], которая теперь выглядит следующим образом:

1. Спецификация (Specificity)
2. Высвечивание (Prominence)
3. Перспектива (Perspective)
4. Динамичность (Dynamicity)

Первая категория (Спецификация) примерно соответствует предыдущему классу (Абстракция). Новая категория «Высвечивание» включает, в частности, понятие «Фигура – Фон», а также явления, ранее относившиеся к категории «Селекция». «Перспектива» осталась прежней, за исключением того, что подтип «Фигура - Фон» теперь помещен в категорию «Высвечивание». «Динамичность» - дополнительная категория, которая касается развития концептуализации через время. Это, в первую очередь, связано с внутренней временной природой лингвистических высказываний: представление элементов концептуализации в другом порядке приводит к различию значений. Но динамичная, последовательная концептуализация может также возникнуть в результате применения динамических концептов к объекту концептуализации, который сам по себе не является динамичным (прим.: *The road winds through the valley*).

Талми [Талми, 1988] первоначально предложил следующие «системы визуализации» в качестве основных классов операций конструирования:

1. Схематизация (Schematization)
2. Перспектива (Perspective)
3. Внимание (Attention)
4. Динамика силы (Force Dynamics)

Данная классификация во многом совпадает с классификацией Лангакера, что само по себе, свидетельствует об актуальности этих классов. Таким образом, «Схематизация» Талми во многом соответствует «Спецификации» Лангакера; обе классификации имеют категорию "Перспектива", включающую схожие явления, и категория «Внимание» Талми пересекается с категорией «Высвечивание» Лангакера. «Динамика силы», однако, отсутствует в классификации Лангакера.

Талми [Талми, 2000, с. 40-84] также пересмотрел свою классификацию и представил следующие основные категории:

1. Конфигурационная структура (Configurational structure)
2. Перспектива (Perspective)
3. Распределение внимания (Distribution of attention)
4. Динамика силы (Force Dynamics)

Перпендикулярно этим четырем «схематическим системам», как их теперь называют, находится «схематическая категория» называемая «Область (Domain)», которая включает очень ограниченное количество основных параметров конструала, а именно «пространство» и «время». Таким образом, одна конкретная операция конструирования из схематической системы «конфигурационная структура» системы может применяться к нескольким областям. Например, в области пространства и времени концепты могут быть рассмотрены как дискретные (т.е. как

объекты в пространстве и действующие во времени) или как непрерывные (как массы в пространстве и деятельность во времени). Таким образом, комбинированные операции конструирования лингвистически оправданы тем фактом, что при номинализации (которая преобразует концепты из области времени в область пространства) действия истолковываются как объекты, а процессы как масса, например, как в (1) и (2):

(1) *John called me – John gave me a call.*

(2) *John helped me – John gave me some help.*

В подходе Лангакера области «пространство» и «время» Талми соответствуют концептуальному различию между существительными и глаголами. В частности, Лангакер [Лангакер, 1987, Лангакер, 2005] рассматривает существительные как «вещи», понимаемые как конструал, возникший в результате концептуальной группировки и овеществления, а глаголы - как «процессы», понимаемые как конструалы, являющиеся результатом сканирования временно проявленных отношений. Однако, Лангакер не воспринимает различия существительного и глагола как отражение фундаментальной схематической категории в целом, а скорее, как особый экземпляр организации в рамках "Фигура - Фон" (в частности, профильно-базовая организация) и категоризации. Например, у английского существительного и глагола *cook* есть общее концептуальное содержание, но в одном классе конструалов (the cook, и т.д.); другая часть этого контента «профилирована» в процессуальных конструалах;

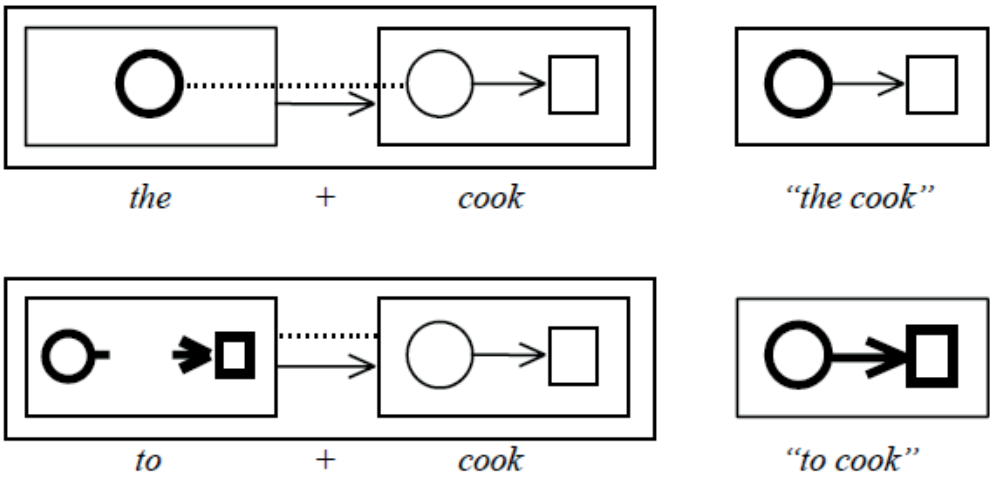

Рисунок 1. «Номинальный» и «глагольный» конструал одного и того же содержания в разных конструкциях

Из-за этих (и других) закономерностей английское слово *cook* можно рассматривать как имеющее схематический смысл, который не навязывает конкретный профиль и который, таким образом, служит как высшая категория для конкретных именных и вербальных употреблений слова [Лангакер, 2005]. На рисунке 2 представлено схематическое изображение:

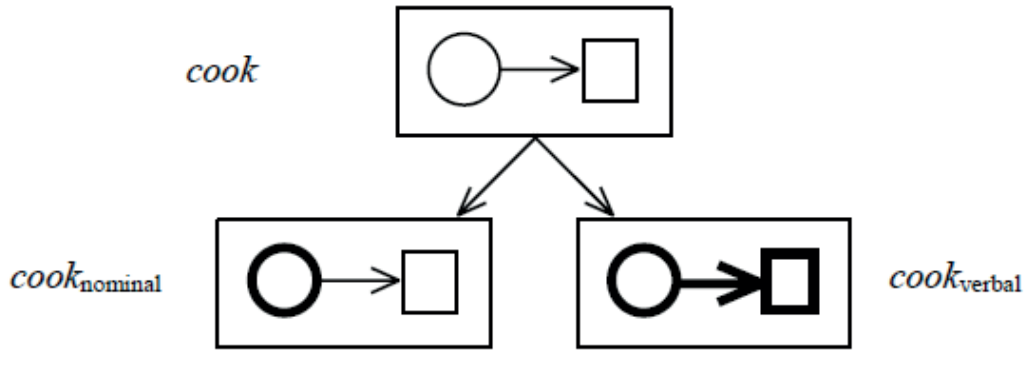

Рисунок 2. Слово cook категорирующее именные и вербальные конструалы.

Из вышеизложенного ясно, что, хотя концепции, использованные в работах Лангакера и Талми играют довольно различную роль в своих рамках, их подходы в основном, охватывают одинаковые идеи. Кроме того, они оба придерживаются идеи, что несколько аспектов конструала могут быть использованы в значении одного лингвистического выражения. Это указывает на то, что любая классификация явлений конструирования в конкретном языке вероятно, будет в

определенной степени, произвольной, хотя бы потому, что языковые единицы часто участвуют в более чем одном виде операций конструирования.

Крофт и Круз [Крофт и Круз, 2004, с. 43-46] также указывают, что классификации явлений конструирования в некоторой степени произвольны или не могут быть изложены в полной мере. Во-первых, они заметили, что классификации, предложенные Лангакером и Талми, имеют ряд общих черт, но также и то, что устранение различий не является очевидным. Кроме того, они отмечают что в обеих классификациях отсутствуют некоторые аспекты конструирования (например, схемы визуализации), интеграция которых в предложенные классификации не сразу очевидна. Основываясь на более раннем сравнении классификаций конструалов [Крофт и Эстер, 2000, с. 45], они утверждают, что основные категории в такой классификации должны соответствовать психологическим процессам и способностям, которые были установлены независимо, психологами и феноменологами. Но это требование, конечно, уже было мотивировано классификациями Лангакера и Талми. Таким образом, неудивительно, что классификация, предложенная Крофтом и Крузом частично совпадает с предложениями Лангакера и Талми. Основное различие между классификациями Крофта и Круза и Лангакера и Талми заключается в том, что первая является более всеобъемлющей в сравнении со второй. Основные категории по мнению Крофт и Круз, это:

1. Внимание / Значимость (Attention/Salience)
2. Суждение / Сравнение (Judgment/ Comparison)
3. Перспектива / Контекст (Perspective/ Situatedness
4. Конституция / Гештальт (Constitution/ Gestalt)

Категория 1, «Внимание / значимость», как правило, включает те же типы толкований, что относятся к категории «Внимание» Талми (и «Высвечивание» Лангакера), но также содержит в качестве подкатегорий определенные явления конструала, которые относятся к основным категориям в работах Лангакера и Талми; в частности, это включает «Абстракцию» Лангакера и «Схематизацию» Талми и «Динамичность» Лангакера.

Вторая категория, «Суждение / Сравнение», содержит подкатегории «Категоризация», «Метафора» и «Фигура / Фон». Таким образом, мы можем наблюдать, что «Фигура / Фон» была перенесена из категории «Внимание / Высвечивание» в трудах Лангакера и Талми. Кроме того, «Категоризация» не рассматривается как феномен «Схематизации», как у Талми, несмотря на тесную связь между ними. Таким образом, включение метафоры в классификацию явлений конструирования делает данную классификацию более всеобъемлющей, чем предыдущие.

Категория «Перспектива», очевидно, больше всего схожа с той же категорией в других классификациях. Категория «Конституция / Гештальт» пересекается с категорией «Конфигурационная структура» Талми [Талми, 2000], но также включает в себя «Динамику силы».

Обсуждение. Какие выводы можно сделать из данного обзора классификаций? Прежде всего, хотя все классификации разделяют требование, что они должны отражать общеустановленные психологические способности, они все же являются существенно различными. Предложение Крофта и Круза, наиболее соответствующее данному требованию, фактически вызывает те же вопросы, что и другие классификации; присвоение определенных операций конструирования одной рубрике, а не другой не всегда обосновано. Увеличение охвата операций конструирования в классификации Крофта и Круза фактически идут рука об руку с дальнейшим снижением ясности. Похоже, что любая новая операция конструирования остро нуждается в новой категории. Это не означает, что определенные операции конструирования должны быть исключены из теории, а скорее это подводит к мысли, что операции могут различаться во многих отношениях, и что попытки создания исчерпывающей классификации в значительной степени произвольны.

Выводы. Таким образом, именно с когнитивной точки зрения не следует ожидать, что могут быть созданы исчерпывающие и всеобъемлющие классификации операций конструирования. Понимание того, что общая схема классификации операций конструирования не возможна, не умаляет тот факт, что набор этих операций определенно демонстрирует структуру - это не список совершенно не связанных между собой понятий. Некоторые подмножества операций конструирования имеют больше общего друг с другом, чем с иными, и как таковой, весь набор явлений конструирования поддается структуризации, включающей некоторые общие рубрики, в рамках которых они могут быть категорированы на основе их повторяющихся или общих характеристик.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. Алматы: Гылым, 1997
2. Крофт У. и Алан Круз. Cognitive linguistics. Кэмбридж: Cambridge University Press, 2004.
3. Крофт У. и Эстер Д.В. Construal operations in linguistics and artificial intelligence. В Liliana Albertazzi,

Meaning and cognition: A multidisciplinary approach 51–78. Амстердам: John Benjamins, 2000.

4. Лангакер Р.У. Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar. Берлин: Mouton de Gruyter, 1991.

5. Лангакер Р.У. Foundations of cognitive grammar. Изд. 1, Theoretical prerequisites. Стэнфорд: Stanford University Press, 1987.

6. Лангакер Р.У. Universals of construal. Berkeley Linguistics Society, 1993- 19: 447–463.

7. Лангакер Р.У. Construction grammars: Cognitive, radical, and less so. В Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibáñez and M. Sandra Peña Cervel, eds., Cognitive Linguistics: Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction 101–159. Берлин: Mouton de Gruyter, 2005.

8. Талми Л. Toward a cognitive semantics. Изд. 1, Concept structuring systems. Кэмбридж: The MIT Press, 2000.

9. Талми Л. The relation of grammar to cognition. В Brygida Rudzka-Ostyn, Topics in cognitive linguistics 165–205. Амстердам: John Benjamins, 1988.

УДК 808.51

КАБЫШЕВА РАУШАН БАКТЫБАЕВНА
магистр иностранной филологии,
старший преподаватель
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТЕЛЕВИЗИОННОЙ РЕЧИ

Түйін. Бұл мақала қазіргі теледидарлық сөйлеудің қалыптасу ерекшеліктеріне және оның адамдардың санасына әсеріне арналған.

Түйінді сөздер: теледидар, жанр, тіл, тележүргізуші.

Резюме. Данная статья посвящена особенностям формирования современной телевизионной речи и ее влияние на сознание людей.

Ключевые слова: телевидение, жанр, язык, телеведущий.

Summary. This article is devoted to the peculiarities of the formation of modern television speech and its influence on the consciousness of people.

Keywords: television, genre, language, TV presenter.

Несмотря на повышающуюся популярность интернета, согласно статистическим данным, огромное количество людей отдают предпочтение телевидению. После 80-90 годов разрушилась старая советская система телевидения: хотя одной из главных ролей ТВ была идеологическая и заключалась она в воспитании советских людей в духе коммунистической идейности и морали, во времена СССР передачи отличались высоким качеством, профессиональными ведущими, умеющими хорошо раскрыть и показать интересный материал. Кроме того, демонстрировались высокие принципы и человеческие идеалы, да и всему сказанному по ТВ можно было верить – оно выполняло главным образом функции информирования и образования, а научно-популярные программы собирали у экранов всю семью.

Сейчас появилось множество новых жанров и конкурирующих каналов, по большей части развлекательных, каждый из которых играет свою роль для формирования той или иной точки зрения, стереотипов и моделей поведения в мозгу людей. Телевидение сейчас присутствует почти в каждом доме и каждой квартире, а значит теоретически затрагивает всех, и тот контент, который оно поставляет – от новостей до документальных, художественных фильмов и развлекательных передач, ориентировано на все слои населения и возрастные группы и позволяет более пассивно получать информацию, чем интернет или печатные источники, а потому не теряет своих позиций до сих пор.

Телевидение неотделимо от повседневности современного человека, и поэтому все, что связано с ТВ, в том числе и телевизионная речь, связано с человеком, с его развитием. Неоднократно говорилось о сильном влиянии телеречи на речь обиходную, также нередко среди профессиональных лингвистов идет речь о деградации языка, о потере им самобытности. “Иногда кажется, что журналисты ставят перед собой цель пропагандировать обиходно-разговорный стиль, просторечие, сленговые слова и даже бранные выражения” [Буданова Т.А., 1996, с. 96]. “Все, что употребляется в раскованной бытовой речи, сейчас допускается… в сферу массмедиа…” [Доценко Е.Л., 1997, с. 159].

Как часть общенационального языка, телеречь подвержена изменениям не только в его составе, но и в качестве составляющей телевизионного производства. Оно, как и все явления бытовой, социальной, общественно-политической жизни, деформируется под влиянием времени. В обзорах социального контекста новейшей истории ученые выделяют два социолингвистически значимых периода – перестроечный (1985–1991 гг.) и постперестроечный (с 1991 г. до наших дней). Все узловые изменения социальной жизни сказались на языковом существовании общества и получили отражение в обыденном метаязыковом сознании.

Так, самые ярко выраженные процессы, происходящие в современной телевизионной речи – это демократизация языка и наполнение речи заимствованиями. Они обусловлены проникновением, в большей степени, американской культуры в российский быт, а также упрощением ситуаций общения, преобладанием речевой спонтанности. Если судить о составе языковых средств, используемых в телевизионной речи, то можно заметить, что они неоднородны. В ней собраны разные жанры и речевые конструкции, они меняются в зависимости от характера пере-

дачи, от того, кто ведет передачу, в каких условиях она делается. Телеречь, как часть телевидения, отражает картину общественной жизни. Тенденция последних лет говорить "от себя", а не "по бумажке", привела к тому, что это отражение стало пестрым. И уже сейчас телевизионную речь некоторые специалисты считают разновидностью современного литературного языка. Последнее десятилетие обозначило некоторые особенности языка, которые оказывают сильное влияние на функционирование и общую картину телевизионной речи. Во-первых, увеличилось не только количество участников массовой коммуникации, но и их качественные характеристики – пол, возраст, социальное положение стали разнообразнее в границах одного коммуникационного действия. Во-вторых, специалисты (М.П. Сенкевич, О.А. Лаптева, В.Г. Костомаров, А.Д. Васильев, В.И. Новикова, др.) отмечают, что с момента практического исчезновения официальной цензуры речь стала более доверительной, открытой, непринужденной. Преобладает речь спонтанная. Даже если текст написан заранее, стараются говорить, а не читать, об этом мы уже говорили выше. Правда, раскованность речи влечет за собой снижение общей культуры речи. В том числе в официальных кругах, в СМИ и, соответственно, на телевидении. Прежде всего, это проявляется в нарушении различных норм русского языка:

• тавтология. С ледокола сняли ледовый покров на участке от Волгограда до Астрахани. Толщина льда достигала семидесяти сантиметров, но все ледовые работы, как сообщили нам в службе… проведены успешно (Новости. Первый канал.).

• плеоназмы, лексическая избыточность. Что известно и известно ли что-то о местонахождении

•орфоэпические и стилистические погрешности Журналистская солидарность, я думаю, что там присутствует по полной программе (Время. Первый канал.)

Помимо исторических и общественно-политических изменений, на телеречь воздействует социальная структура общества. Для современной действительности характерно двойное влияние на телевизионную речь. С одной стороны, на нее влияют люди, работающие непосредственно на телевидении, "делающие эфир", особенно те, кто появляется в кадре. Каждый из них относится к определенной социальной группе, их можно разделить по национальности, возрасту, образованию, семейному положению, увлечениям и т. д. В зависимости от социального статуса меняется не только речь отдельного человека, но и его отношение к речи, в том числе к культуре речи в эфире. С другой стороны, это адресат – та потенциальная аудитория, на которую работает телевидение, отдельные его каналы. Тут на первый план выходит понимание аудиторией того, что ей хотели сказать. Оно достигается тогда, когда ТВ говорит со зрителем на понятном зрителю языке.

С социолингвистической точки зрения, носителями и книжной, и разговорной разновидностей литературного языка являются одни и те же лица, хотя между ними могут наблюдаться различия в степени владения той и другой разновидностями. Внутри общества достаточно велики различия в степени владения литературной нормой. Университетский профессор – и рабочий со средним образованием, журналист и писатель – и заводской инженер или геолог, учитель-словесник – и шофер такси, – все они оказываются объединенными в группу "носители литературного языка" [Харлицкий М.С., 1998, с. 39]. А между тем очевидно, что владеют они им по-разному, и мера приближения их речи к идеально литературной весьма различна.

Следующий напрашивающийся вопрос: так каким же образом телевидение корректирует сознание людей? В данном случае не обойтись без классификации его влияния. У некоторых экспертов существуют несколько видов основополагающих методов СМИ для формирования общественного сознания. Основные из них и самые мощные – это внушение, заражение и подражание.

Внушение – используется как раз в рекламных роликах, рассматривающихся выше. Человеку задается выгодная модель поведения, а информация внедряется на подсознательном уровне без критического оценивания.

Заражение же происходит также на подсознательном уровне, но оказывает влияние на эмоциональное состояние в огромных масштабах. Усиливается паникой при слишком большом или малом количестве информации о тревожном происшествии.

Подражание – используется в рекламе, но главным образом в поп-культуре, заставляет человека имитировать чужие особенности поведения.

Есть и более подробная классификация, рассматривающая эффекты, оказываемые телевидением от кандидата психологических наук Ольги Маховской, и читая эту типологию, невозможно не ощутить на себе действие хотя бы нескольких из них.

Эффект «Ореола» - ориентация на некие авторитеты – крайне популярных на телевидении людей, чьи слова вызывают особый интерес и являются истиной для смотрящих.

Эффект «Зеркала» - проецирование образов кинозвезд на самих себя, мечты о том, какими мы могли бы быть. Более всего проявляется этот эффект на подростках, для которых чаще всего авторитетом являются не родители, а любимые телегерои.

Эффект «давления значимой группы» - данный эффект является примером того, что человек выпадает из социума, если не может участвовать в обсуждении эфиров или программ, которые активно смотрят и обсуждают окружающие, к примеру, коллеги по работе. Чтобы не смотреться невеждой в глазах круга своего общения, мы начинаем вынужденно смотреть телевизор.

Эффект «удлинения жизни». Сюжет большинства сериалов и фильмов построен так, что все события сжаты в небольшой промежуток времени, происходят очень быстро, почему кино и кажется нам зачастую более интересным, чем собственная жизнь. Вместе с героями мы проживаем этот сюжет, удлиняя свою жизнь, придавая ей больше наполненности и насыщенности.

Эффект «навязывания сценариев и стереотипов» наиболее ярко иллюстрирует тему данной статьи. Просматривая сериалы, скандальные ток-шоу, фильмы различных жанров, особенно криминального или откровенного характера, навязывающие дурные модели поведения, подталкивают человека к повторению этих действий в жизни, маня своей безнаказанностью на экране. Открытые изображения сцен насилия могут повлиять, например, на детей, у которых еще не сформировалось критическое мышление, что повлечет за собой подражание увиденному. Что касается стереотипов: в разных культурах существуют стереотипы или архетипы персонажей, реализующиеся в основном сериалах. Наверное, более половины русских сериалов основаны на архетипе «Золушки», которой в конце достаются хороший муж и лучшая жизнь. Также преобладают все те же гендерные стереотипы, что и раньше, например, что мужчина должен делать первый шаг в отношениях. Как было доказано учеными из университета Мичигана, девушки, которые смотрят телевизор, более консервативны в отношениях ввиду подверженности стереотипам отношений полов.

Закладываются не только сценарии поведения, но и эмоции, которые мы должны испытывать в соответствии с сюжетом: грустное, страшное или веселое звуковое сопровождение, закадровый смех, давящая тишина или слезы актеров. Казалось бы, что в этом такого критичного? Но искусственные эмоции начинают вытеснять реальную жизнь: люди направляют свои переживания на несуществующих героев и иногда забывают о своей жизни, семье и ситуации в стране.

Несмотря на все вышеперечисленное, у телевидения есть и положительные функции.

Телевидение выполняет роль досуга: у людей есть возможность посмотреть места и мероприятия, на которые они не смогли попасть, увидеть фильм, на который мы не смогли сходить в кино, и все это можно осуществить дома, не теряя времени и денег.

Кроме того, телевидение создает иллюзию общения, спасает от чувства одиночества, избавляет от ощущения пустоты и тишины. Особенно это полезно для тех, кто живет один. Иногда просмотр драм и вовсе помогает человеку решить свои собственные проблемы и выполняет терапевтическую функцию.

режде всего, нужно осознавать, что то, что мы смотрим по телевизору, может многое рассказать об интеллекте, идеологии, религиозных убеждениях и чувстве юмора.

И все же, не нужно забывать, что мы – то, что смотрим по телевизору. Любимые для просмотра программы и даже целые телеканалы могут рассказать и об интеллекте, и о чувстве юмора, и об идеологической ангажированности, и о привычках, и иногда о религиозных верованиях. Стоит быть избирательнее по отношению к тому, что мы смотрим. Хотя телевидение и развивает, как утверждают ученые, память и внимание, оно подавляет творческое начало в людях ввиду стереотипизации и ориентированности на средний уровень интеллекта. Телевидение не формирует критического отношения к самому себе, но в наших силах задуматься, какой контент стоит нашего внимания и стоит ли смотреть телевизор в принципе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Буданова Т.А. Современные тенденции в системе функциональных стилей русского языка / Т.А. Буданова // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира. – М., 1996.

2. Доценко Е. Л. «Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита», М., МГУ, 1997

3. О. И. Маховская «Телемания: болезнь или страсть», М., Вильямс, 2007

4. Современный русский язык: социальная и функциональная дифференциация / [А.В. Занадворова, Е.В. Какорина, М.В. Китайгородская и др.]; Рос. акад. наук, Ин-т рус.яз. им. В.В. Виноградова; отв. ред. Л.П. Крысин. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 565 с

5. Харлицкий М.С. Новые явления в лексике современной масс-медиа (язык периодики) / М.С. Харлицкий // Язык и социум. – Ч.1. – Минск, 1998.

82.09.(574)

КЕНЖЕҚОЖАЕВА АЛМА МЕЙІРБЕККЫЗЫ
2–ші курс магистранты
Қайнар Академиясы

МУКТАРОВА ЭНИПА САҒИДУЛЛАЕВНА
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Қайнар академиясы

АБАЙ МЕН МҰҚАҒАЛИ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫНЫҢ ҮНДЕСУ СИПАТЫ

Түйін. Мақалада Абай мен Мұқағали поэзиясының лирикалық үндестігі, дәстүр жалғастығының сипаты баяндалады. Зерттеуде Мұқағали жырларынан Абай лирикасына ұқсастық белгілері байқалатыны, екі ақын поэзиясындағы ерекше үйлесімділік, көркемдік пен үндестік аңғарылатыны зерделенеді.Қазақ әдебиетіндегі өзіндік өрнегі бар қос ақынның махаббат, табиғат, саяси, философиялық лирикаларында өзара мәндес, идеялық жағынан ұқсас келетін жырлары салыстырылып талданады. Автор аталмыш мақалада талантты ақындардың кісілік қасиеттерді, сезім-эмоцияны, көңіл иірімдерін, ішкі жан дүние толғаныстарын, сонымен бірге адамзаттың қоршаған ортаға және табиғатқа деген қарым-қатынасы мен гармониялық үндесуін суреттеудегі классикалық шеберліктерін лирикалық туындылары арқылы дәлелдей алған. Ұлы ақын жырларындағы көркемдікті өз поэзиясына арқау еткен Мұқағали Мақатаевтың ақындық дәстүр жалғастығын бүгінгі жыр оқырмандарына ұтымды жеткізуі мақаладағы негізгі нысан ретінде оқырман мотивациясын туғыза алған. Сонымен бірге аталмыш мақала Абай мен Мұқағали шығармашылығының үндесу сыры мен дәстүр жалғастығын зерттеуді қажет ететін өзекті мәселені қозғайтындығымен құнды саналады.

Түйінді сөздер: Абай, Мұқағали, поэзия, лирика, дәстүр жалғастығы, үндестік.

Резюме. В статье рассказывается о лирическом созвучии поэзии Абая и Мукагали, характере продолжения традиций. В исследовании прослеживаются черты сходства стихов Мукагали с лирикой Абая, прослеживается особая гармония, художественность и созвучие в поэзии двух поэтов.В казахской литературе сравниваются и анализируются поэмы двух поэтов, имеющие свое выражение в любви, природе, политической, философской лирике, имеющие взаимное значение, идейное сходство. Автор в данной статье сумел доказать лирическими произведениями мастерство талантливых поэтов в изображении человеческих качеств, чувств-эмоций, душевных переживаний, а также гармонического созвучия и отношения человечества к окружающей среде и природе. Поэзия Мукагали Макатаева, воспевающая поэзию великого поэта, смогла передать поэтическую традицию читателям сегодняшней поэмы как основной объект читательской мотивации. В то же время данная статья представляет собой актуальную проблему, требующую изучения тайны диалога и продолжения традиций творчества Абая и Мукагали.

Ключевые слова: Абай, Мукагали, поэзия, лирика, преемственность традиций, созвучие.

Summary. The article describes the lyrical consonance of Abay and Mukagali poetry, the nature of the continuation of traditions. The study traces the similarities between Mukagali's poems and Abai's lyrics, and traces a special harmony, artistry, and consonance in the poetry of the two poets.Kazakh literature compares and analyzes the poems of two poets that have their expression in love, nature, political, philosophical lyrics, have mutual meaning, and ideological similarity. The author in this article was able to prove the skill of talented poets in depicting human qualities, feelings, emotions, emotional experiences, as well as the harmonious harmony and attitude of humanity to the environment and nature. Mukagali Makatayev's poetry, which celebrates the poetry of the great poet, was able to convey the poetic tradition to the readers of today's poem as the main object of reader motivation. At the same time, this article is an urgent problem that requires studying the mystery of dialogue and continuing the traditions of Abay and Mukagali's creativity.

Keywords: Abay, Mukagali, poetry, lyrics, continuity of traditions, consonance.

КІРІСПЕ

Қазақ поэзиясында шығармаларының өзіндік сипатымен, стильдік ерекшелігімен, дара суретімен, ғажап үйлесімімен орын алатын қос тұлға – Абай және Мұқағали. Абай Құнанбайұлының поэзиясын және өлеңдеріндегі өзіндік дәстүрді бүгінгі күнге дейін Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері мен жалпы шығармашылығынан іздеп келгеніміз анық. Ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың өлеңдерінен Абай лирикасының жалғастығын, дәстүрлер үндестігін зерттеу- бүгінгі қазақ әдебиетінде зерттеле қоймаған өзекті

мәселе. Абайдың ақындық талантының ашылып-дамуына жағымды әсер еткен халық ауыз әдебиетінің сарынын біз Мұқағали өлеңдерінен де байқаймыз. Ақын жырларының қайсыбірін оқып отырсақ та, ақынның ұлттық болмыс, ұлттық қадір-қасиет, ұлттық салт-дәстүрді ұлттық құндылықтың шырқау шыңына шығарып қоятынын байқаймыз. Нағыз ақын үшін ұлттық болмыстың бастау алар көзі – тіл. Ал ақын өлеңдеріндегі тілдік ерекшеліктер, айрықша бояу, өзгеше реңк қазақ халқына тән ұлттық рух пен мінез құлықтың көшірмесіндей, оған сіңіп қалғандай сипатта танылады. Көркем сөздің, поэзияның өзі бастауын ана тілден, таза, асыл, мінсіз сөзден алса, бұл айтылғандардың барлығы Абай поэзиясында да анық аңғарылады. Екі ғасырда өмір сүрген ақындардың өлең-өмірде көтерген тақырыптары да өзара ұқсас болып келеді. Мұқағали өлеңдерінде философияның, ғұламалар ойларының әуендері жиі ұшырасады. Ал осындай өмірлік философия ұлы Абайдың поэмаларында жиі кездеседі. Махаббат, саяси, табиғат лирикасы, ода жанры тұрғысынан алып қарасақ, қос ақын жырларында сыршылдық сарын, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын және қоғамдық құбылыс сипатын танытатын философиялық ой-тұжырымдардың берілуінен де ұқсастық байқауға болады. Екі ақынның стильдік қолтаңбасынан, өлеңдерінің құрылымдық жағы мен көркемдік тәсілдерді сәтті қолдануынан да өзара үйлескен ұқсастықты байқаймыз. Тіпті ұйқас, шумақтар арасындағы үйлесімділік жағынан ұқсастық аңғарылады.

Мұқағали философиясы өз арнасын Абай сынды ұлы бастаулардан алған. Осы ретте Т.Ахметжанның: «Мұқағали – үлкен философ ақын. Мұқағали философиясын түсіну үшін Абай философиясын бойымызға сіңіре білуіміз керек»,- деген сөзін есте ұстаған абзал [Аймұратова Ж., 2008, б. 102].

Қазақ әдебиеті тарихында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезеңінде Абайдың ақындық дәстүрі мектебінен өтпеген, одан үлгі алмаған ақын-жазушы, көркемсөз шеберлері кемдекем.

Сөз басында айтқандай, Абай – өлеңге ебі бар жастарды «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» деп, өнеріне көңілі толғанын ақын етіп тәрбиелеп, сол талаппен ақындық мектеп қалыптастырған ұстаз. Абай жасаған керемет поэзия, тамаша өлең -картиналар – әлі көп замандарға қызмет етерлік, тәлім бererлік құрал, көркемдік үлгі.

ТАЛДАУ

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі, Абай мектебі қалыптасты. Өткенімізге ой жүгіртсек, Абайдан үйренбеген, оны ұстаз санамаған ақын-жазушы жоқ екені анық.

XIX ғасыр ақыны Абай болса, Абайды ұстаз тұтқан Мұқағали XX ғасырда «Ғасыр ақыны» атағына ие болған. «Мен дағы өлең жазбаймын» деген өлеңінде ұлы Абайдың үлгісімен жазуды өзіне мақсат еткенін ашық айтады:

Қуат алып Абайдың тіл күшінен,
Жыр жазамын Абайдың үлгісімен.
Абай болып табынсам бір кісіге,
Абай болып түңілем бір кісіден, – дейді.

Мұқағалидың қазақ лирикасының Абайдай алыбын үлгі тұтуы өте орынды. Ұлы Абайдың қазақ әдебиеті мен мәдениетінде өзіндік мектебі бар. Мұқағали осы мектептің бір түлегі ретінде оның Абайша ойлап, Абайша жыр бұлағын төгілдіруі, парасатты тұжырым жасауы заңды [Алпысбаев Қ., 2001, б. 55].

Абай өлеңнің «Бөтен сөзбен былғанбай, тілге жеңіл, жүрекке жылы» тиюін қаласа, Мұқағали қазақтың қара өлеңін ой мен сезімге байытып, реалистік тұрғыда оның құдіреттілігін танытты. Мұқағалидың «Қазақтың қара өлеңі – құдіретім, онда бір сұмдық бар естілмеген» деп, Абайша поэзия тереңіне бойлай түскісі келгенін байқаумен бірге, Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңінің Мұқағалимен үндестігі барлығын таныдық. Әрқайсысы бір-бірінен бөлек екі кезеңде өмір сүрген ақындардың жүрегі бізге ортақ сыр шертіп тұрғандай сезімге бөлейді. Өзімен бірге қайғыртып, ой тұңғиығына сүңгітеді. Бұл ұлы адамдардың рухани үндестігін, жан дүниелерінің іштей бір-бірімен қабысып жатқандығын байқатады.

Ақын М.Мақатаев:
Жалғасы бар,
Жырымның жалғасы бар.
Жырларым, жылдарменен
Жалғасыңдар! – деп жырласа,
Ұлы Абай:
«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» деп, екеуінің арасындағы рухани үндестікті танытады.

Ал Мұқағали ақын Абай айтқан құнды тұжырымды негізге ала отырып, ойды былай жалғастырады: :

«Өлмеу үшін – құлқынды жемдеу үшін,
Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін.
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,
Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін».

Пейзажды, табиғаттың сұлу көрінісін танып-суреттеуде Абай:

«Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың маңы терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп» деп жырласа,,
Мұқағали: « Ұялып барады өтіп бұлақ болса,
Бұйығып үн қатпайды жылан ғана.
Баланың маңдайынан сипалаған
Дірілдеп айдан тамған шуақ қана» деп, адам мен аспандағы айды байланыстыра суреттейді.

Абай: Адамдық міндетті тануда: «Атымды

адам қойған соң, қайтіп надан болайын» десе, Мұқағали: «Хақым жоқ жаман болуға, жұрт мені, жақсыдан қалған көз дейді»

Ал рухани үндестікте ұлы Абай өз сөзін былай жалғастырады :

«Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» .
Бұл мәселеде Мұқағали жауабы да ұқсас :
«Жақтасаң да, өзің біл даттасаң да,
Соттасаң да, еркің бар, ақтасаң да.
Мен де жұмбақ адаммын оны да ойла,
Мыңмен жалғыз алысып жатпасам да» деген.

Имандылықты жырлауда Абай толғанысы былай өрнектеледі:

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас,
Көп кітап келді Алладан оның төрті
Алланы танытуға сөзі арылмас.
Алла өзгермес адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпен ол сөздерге, сіз де оларға...»

Ал Мұқағали тұжырымы :

« Дін – ғылымның анасы,
Дін – ғылымның әкесі.
Ғылым да бар, дін де бар,
Қоқыс та бар, гүл де бар.
Адам ата өлмесін,
Қол қусырып Құдайға

Ғылым мен дін бірге бар» сипатында айтылып, адамзатқа өмір тілеп, ғылым мен діннен, алдағы күннен үміт күтіп, болашаққа жол сілтегені баяндалады.

Абайдың махаббат лирикасында қыз бейнесін көркем бейнелеу, әсерлі жеткізу орын алған. Біз үшін Абайдың ғашықтықтың, сезімнің бейнесін суреттеуі махаббат объектісін поэтикалық идеализациялаудың сопылық канондарына толық сәйкес келуі басты мәнге ие. Сонымен бірге Абай идеалды сұлудың абстрактілі бейнесін емес, ұлттық үлгіге сай келетін қазақ қызының портретін жасайтынына назар аударған жөн деп ойлаймыз.

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?
Аласы аз қара көзді айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?
Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей - ақ.
Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,

Шымырлап бу енеді сүйегіңе [Құнанбаев А., 1968, б. 125]. Бұл нағыз қазақ тұлуының портреті мен түр-тұлғасын танытатын ұлттық бояуға толы көркем сурет деп есептейміз.

Ұлттық-поэтикалық және шығыс бейнесінің элементтерінің мұндай үйлесімі Абай шығармаларына өзіндік, қайталанбас рең береді. Ұлттық эстетика мен идеализация қағидаттарына үлкен бейімділікпен «Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы» поэмасында сұлу бейнесі жасалып,көркем бейненің элементтері, кейіпкер портретінің бейнесі сөз бояуы арқылы сәтті жасалған.

Абай жырларындағы осындай дәстүрді Мұқағали ақын да өз кезеңінде жалғастырды. «Дариға жүрек» атты поэмасындағы қыз бейнесін сипаттау тәсілі, көркемдік шеберлік әдістерін қолдануында Абай қолтаңбасы аңғарылады:

Жолбарыс бақай білегі,
Құлан жон жанның бірі еді.
...Қос уыс бұрым арқада,
Қос жылан болып жүреді.
Егіз шың тұрған кеудеде,
Еңістің жатыр сілемі.
Қос жанар бірден жалт етсе,

Жарқ ете шыққан күн еді, — деп, ару қызды өзгеше қазақы болмыспен суреттеуі ұлы Абайға еліктеуден туған өлең жолдары.

Қарасаздың ақиық ақыны Мұқағалидың көктем мезгілін суреттегенде Абайдың үлгісін қолданғаны аңғарылады. Абай мен Мұқағалидың табиғатты суреттеу шеберлігі ұқсастығымен таңғалдырады. Мұқағали Абай дәстүрін жалғастырғанымен өзіндік суреткерлік шеберлігі анық байқалып тұрады. Әрине, қос ақынның тақырыптық идеясы ортақ, дегенмен бейнелеу, суреттеу әдістерінің екі түрлі екені көзге анық байқалады. Ақындықтың классикалық үлгісін таныта білген қос ақын көктемді өмір мен тіршіліктің басы деп философиялық тұжырымын танытумен қатар, жыл басы-көктемді бірі күйеу мен қалыңдыққа, екіншісі қыз бен жігітке теңеп, метафоралық қолданысты сәтті пайдалана білгенін байқаймыз.

Абайдың «Жазғытұры» деген өлеңімен Мұқағалидың «Қырқада, ойда, бөктерде» деп басталатын өлеңдерінің шумақтармен салыстырып көрер болсақ, екі ақынның көктемгі табиғатты көркем образды сипаттамамен бере білген өзара үндестігіне куә бламыз. Ақын Абай:

Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду – ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су.
Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар,- [Құнанбаев А., 1968, б. 120-121], деп жырласа, Мұқағали:

Бұлақтың көзі ашылып,
Бұлдырап келді жылғаға.
Құнанның жалына асылып,
Қуанып, күліп тұр бала.
Жапанды естен тандырған,

Көктем бе, мынау – той ма бұл?!
Аймақтың бәрі жаңғырған,
Оркестр тартып қойлы ауыл.
Естілмей үні бар маңға,
Құстар да естен танған-ды.
Ұқсайды жаулап алғанға,
Жас төлдер мына жалғанды.
Жан – жақтың бәрі жаңғырып,
Жасарып кетті ой да қыр.
Биеден шампан алдырып,
Той жасап жатыр қойлы ауыл – [Мақатаев М., 2001, б. 10-11] деп суреттейді.

Қазақтың осындай екі мықты ақынының көктемді жырлауында малдың төлдеуі, әнші құстардың сайрауы, гүл мен ағаштың майысып гүлденгені, ой мен қырдың ерекше құлпыруы, жылғалардан сылдыр қаққан бұлақ суы – бәрі бір-бірімен толық үндесе отырып, табиғаттың тамаша сөз-картинасын көз алдымызхға әкеледі. Зерделей түсер болсақ, көктем мезгілінің көрінісін Мұқағалидың Абайдың үлгісімен суреттегені көзге бірден аңғарылады. Абай мен Мұқағалидың табиғатты суреттеу шеберлігі ұқсас. Қанша десек те, Мұқағали Абай дәстүрін жалғастырғанымен өз шеберлік, өз суреткерлігімен жырлағаны байқалады. Мұнда Абай мен Мұқағалидың тақырыптық идеясы бір екенін көреміз. Бірақ бейнелеу, суреттеу әдістері екі түрлі.

Абайдың «Жазғытұрғы» деген өлеңі мен Мұқағалидың «Жайлауға барар жолда» деген өлең жолдарының ұқсастығын, жайлау суретінің бейнелеу тәсілдеріндегі үндестік жақтарын өлеңдерді салыстыра зерттеу барысында анық аңғарамыз.

Хан тәңірінің ақиығы Мұқағали өз өлеңінде :
Иір – қиыр сайларда,
Ирек – ирек із қалған.
Аққан бұлақ жайлаудан,
Атқылайды құз – жардан.
Самал сүңгіп шалғынға,
Қыр өртеніп, гүл жанған.
Кәрі таудың алдында,
Кәрі жартас сұрланған.
Ойдым – ойдым қырларда,
Орман шашын тараған.
Белде сағым ойнауда,
Лақтырып орамал.
Құлай жаздап құсадан,
Құз – жартастар шаққа тұр.
Таздың басына ұқсаған,
Шыңның басы тап – тақыр.
Айналаңның бәрі өлең,
Бәрі де гүл ашылған.
Тұнжырайды кәрі емен,
Жапырағы шашылған, - [Мақатаев М., 2001, б. 25] деп, табиғаттың әсем картинасын ұсынған. Осы жолдарда жоғарыдағы Абай айтқан ұзарып өсіп толған көкорай шалғын мен бәйшешек, күркіреп жатқан өзенді тағы да көреміз, ақынның суреттеу шеберлігіне еріксіз таңдй қағамыз. Ал Мұқағалидың ой дүниесімен, жүйрік қиялымен берілген ойдым – ойдым қырлар, жапырағын айқара жайған тал – қарағайлар, самал жел, таудың өткір шың-құзы- айнала төңірек жайлауда жүрген жаны сергек, сезімтал жанның көре алатын табиғат тамашалары екенін аңғаруға болады. Бір қызығы- Абайдың өлеңінен Мұқағалидағы табиғат көрінісін көре алмаймыз.Бұл арада екі ақынның өзіндік суреттеу шеберлігінің бөлектігін сезіп-білеміз. Абайдың пейзаждық лирикасында сөзсуреті ашық, жанды, бояуы қанық және алуан түрлі болып келеді. Ал Мұқағали ақынның табиғат лирикасын суреттеуде айналадағы әр құбылыс пен пейзаждық ерекшеліктерге мән беріп, олардың өзіндік келбет-бейнесіне сай жырлағаны байқалады. Мұқағалидың сезімтал жүрегімен суреттелген жаратылыс келбеті оның жүрдек ой-толғанысымен, көркем образды сөздерімен қабысып, гармониялық бірлікте сабақтаса берілгенін байқаймыз.

Оқып көрелікші:
Ас артынан,алдыға шұбат келді,
Біреу татып, біреулер сынап көрді.
«Қызылқұмның» қиылып қыз – келіні,
Шұбат емес, бір шара шуақ берді.
Ақбоз үйдің есігі айқара ашық,
Гулесуде жігіттер тайталасып, - деген өлең жолдары ұлы Абай айтқан жайлаудың төсінде, қазақ үйдің ішіндегі жарасымды жиынның көңілді сәттерін, сұлудың ұсынған шұбатын тамсана жұтқан әсерлі кезді көз алдыңа әкеледі. Жаздың жанға жайлы сәттерін өте әсерлі етіп бере білгені байқалады.

Табиғат лирикасына жазылған Мұқағалидың өлеңдері көп. Ақын туып –өскен қазақтың табиғаты әсем жерлері-Шәлкөде, Айқайтас жайлауы мен Қарасаз- әр адамға шабыт беріп, көкірегіндегі өлең-өмірді оятатын тамаша жайлау, берекелі қоныс қой. Бұндай керемет табиғатты жырламау, оған сыршыл өлең арнамау күнә іспетті. Осындай керемет таңғажайып табиғат баурайында өскен Мұқағалидың сыршыл, жаны нәзік, рухы биік, сезімтал, талантты болмауы неғайбыл еді, себебі «тау баласы тауға қарап өседі».

Мұқағали поэзиясында табиғат пен адамның көңіл-күйі, сезім-толғанысы біртұтас түрде гармониялық бірлікте жырланады. Мұқағали адамдар тіршілігін табиғаттан бөліп алып жырламайды, табиғатпен бірге сабақтастыра сипаттайды.

Мұқағали лирикада жан дүниесін, сезім-толғанысын, ой-тұжырымын танытта білді.Оның лирикасы өз бояуымен, ерекше реңк түсініктерімен қазақ әдебиетінде Абай қалыптастырған көркем құбылыстың кірпішін қалап, өзіндік келбетін танытты. айналады. Оның әрбір жырынан ұлы Абайдың жыр жазу үлгісін байқай отырып, өз әлемін де жасап кеткенін сезіп-танидық. Абай мен Мұқағали поэзиясының сабақтастық дәстүрін ақындардың келесі өлеңдерін салыстыру арқылы дәйектейік.

Мұқағалидың «Сәуірде» деп аталатын өлеңін кешігіп жеткен көктемнің көрінісін Абайдың «Қыс» өлеңі үлгісімен керемет бере білген. Егер Абай:

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды [Құнанбаев А., 1968, б. 71], - деп, қысты адам бейнесінде әрі кәрі құдаға ұқсатып суреттесе, Мұқағали қысты қырсық кәрі шалмен байланыстырып, қыскәрі шал мен көктем-жас жігіт бейнесінде алып сипаттайды.

Сәуір туды, жас жігіт бұйығы әлі,
Қатал қыс әлі әмірін бұйырады.
Төрінен көрі жуық кәрі шалдың,
Қолына су құяды, қиылады [Мақатаев М., 2001, б. 47], - деп жыл мезгілдерін адам келбетінде алып жырлайды.

Абайдың қыс мезгілін суреттеуі, Мұқағалидың қыс пен көктемнің алмасу кезеңін салыстыра жырлауы екі ақынның дәстүр жалғастығы мен суреттеу шеберліктерінің үндесуін де анық аңғартады. Олай болса, Абай мен Мұқағали лирикасында үндестік пен дәстүр жалғастығы бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Абай мен Мұқағали шығармашылығына үңіліп, жырларының мазмұндық және поэтикалық сипатына мән берсек, олардың ақындық талантының, суреттеу шеберліктерінің, поэтикалық сезім күйлерінің берілу сипатының ұқсастықтарын әдеби тұрғыда салыстыруға мүмкіндік туады. Қос ақынның туындыларын оқып, сөз қоданыстарын, жүректің қылын шертер лирикалық өлеңдерін зерттесек, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған ақынымыз Абайдың поэтикалық және лирикалық дәстүрі нәзік сезімді жырлаған, ақиық ақынымыз Мұқағали поэзиясынан да орын алғанын бақаймыз. Бұл сан жылдар тарапында ескірмей, өз жігін сетінетпей, берік сақталып келе жатқан дәстүрді тудырушының да қазақ өлеңі үшін орны тым ерекше екендігін дәлелдейді.

Мұқағали – ұлы Абайдың ойшыл, оптимистік және гуманистік көзқарасын жалғастырушы ақиық ақын. «Жасырмай ойымды айттым талай-талай, Қайтейін кетті бәрі қарайламай. Айтарын ашып айтқан абайламай, Дариға-ай, Махамбеттер, Абайлар-ай!!!»-деп жырлап өтіп, өзінен кейінгі күллі қазақ баласы мен өлең даласына ұлы қаламгердің өлең-үнін қалдырған Мұқағалидай ақынның Абайдың өлең-өрнегінде орны бар екенін байқадық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аймұратова Ж. Лирикалық бейне жасаудағы көркемдік ізденістер. // Көкейкесті әдебиеттану. Сегізінші кітап. - Астана ЕҰУ, 2008. -412 б.
2. Алпысбаев Қ. Мұқағали өрнегі. Алматы. Қазақ университеті, 2001.-187 б.
3. Құнанбаев А. Шығармалар.–Алматы: Жазушы, 1968, т.1, -240 б.
4. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: Төрт томдық. –Алматы: Жалын, 2001. -448 б.

УДК 81'373; 001.4

КУМАШКЫЗЫ АЙКЕРИМ
1 курс магистранты
Қытай филологиясы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ
PhD докторы, аға оқытушы
Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

ҚЫТАЙ ҒАЛАМТОР ТІЛІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ СЛЕНГТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Ғаламтор - ақпараттық қоғамның белгісі, ол ашықтық пен еркіндік сипаттамаларына ие. Бұл сипаттамалар ғаламтор тілінің қалыптасуына жақсы жағдай жасайды. Ғаламтор тілі мен әлеуметтік желідегі сленг сөздердің әсері одан да зор. Осы слентер арқылы қытайлық желі қолданушыларының өмірлік даналығын ғана емес, сонымен қатар қытай қоғамына тигізетін жағымды-жағымсыз әсерін, қытайлық Интернет мәдениеті мен әлеуметтік мәдениетінің бейнесін де айқын көруге болады.

Түйінді сөздер: Ғаламтор тілі, Интернет сленгі, қытай лингвомәдениеті, қытай әлеуметтік желісі, сленгтердің жіктелуі.

Резюме. Интернет - это символ информационного общества, которому свойственны открытость и свобода. Эти характеристики создают хорошие условия для формирования Интернет-языка. Еще больше влияние сленговых слов в Интернете и социальных сетях. В этих сленгах можно ясно увидеть не только жизненную мудрость пользователей китайской сети, но также положительное и отрицательное влияние на китайское общество, а также имидж китайской интернет-культуры и социальной культуры.

Ключевые слова: Интернет-язык; Интернет-сленг, Китайская лингвокультура, Китайская социальная сеть, классификация сленга.

Summary. The Internet is a symbol of the information society, which is characterized by openness and freedom. These characteristics create good conditions for the formation of Internet language. The influence of slang words on the Internet and social networks is even greater. Through these slangs, one can clearly see not only the life wisdom of Chinese Internet users, but also the positive and negative impact on Chinese society, as well as the image of Chinese Internet culture and social culture.

Keywords: Internet language, Internet slang, Chinese linguoculture, Chinese social network, classification of slang.

КІРІСПЕ

Ғаламтор тілі - бұл Интернеттің дамуымен дәстүрлі жазықтық ақпарат құралдарынан ерекшеленетін жаңа тілдік форма. Көптеген желі қолданушылары осы сленгтердің пайда болғанынан бастап олардың ықшам әрі айқын ерекшелігін ұнатып, тез дамыта бастады.

Интернет тілін зерттеу лингвистика ғылымының жаңа өсу нүктесіне айналды. Зерттеулердің тереңдеуімен су жаңа ғылым - желілік лингвистика пайда болды. Қытайда пайда болған бұл құбылысты алғаш рет белгілі қытай ғалымы Чжоу Хайчжун 周海中2000 жылы жариялаған «Жаңа тілдік пән - желілік лингвистика» мақаласында ұсынған және оны қысқаша түсіндірген болатын. Содан кейін Интернет тіліндегі сленгтер - желілік лингвистика ретінде тез дами бастады, осыдан кейін ғылыми ортада жоғары назарға ие болды. 2003 жылы белгілі испан ғалымы, профессор Сантьяго Перстегеро өзінің «Желілік лингвистика: Интернеттегі тіл, дискурс және ой» атты монографиясында Интернет тілі - желілік лингвистика туралы кеңірек зерттеу жасады. [Чжан Ли., 2020 ж. б. 2-3]. 2005 жылы белгілі британдық лингвист профессор Дэвид Кристал «Желілік лингвистиканың аясы» атты мақаласын жариялады, онда Интернеттің және ақпараттық технологиялардың тілге әсері туралы тереңірек зерттеу жасалды. Ғаламтор тілі қазіргі тіл біліміндегі ең динамикалық суб-пәндердің біріне айналды, бірақ оның теориялық жүйесі мен зерттеу әдістері одан әрі жетілдірілуін қажет етеді.

Ғаламтор тілі және әлеуметтік желідегі сленгтер арқылы қытайлық Интернет мәдениеті мен әлеуметтік мәдениетінің ерекшеліктерін де байқауға болады. «We Are Social and Hootsuite» 2019

жылдың қаңтар айында сандық есебін шығарды. Есепте жер шарындағы халық саны 7,676 миллиард адамды құрайды, оның 5,112 миллиарды ұялы телефон пайдаланушылары, 4,388 миллиарды яғни жартысынан көбі интернет қолданушылары, ал 3,484 миллиарды (әлем халқының 45%) әлеуметтік медиада белсенді екендігі көрсетілген. Желі қолданушыларының өсуі бойынша Үндістан бірінші орында, 2018 жылы 97,89 миллион адамға, 21% -ға өсіп, Қытай екінші орында, 2018 жылы 50,67 миллион адамға өсіп, 6,7% -ға артты.[Simon Kemp., 2020. p.14-15]. Ғаламтор және әлеуметтік желі адамзат өмірінің айырылмас бөлігіне айналды**.** Әлеуметтік желілердің төрт түрі бар. Жұмыс іздеушілер мен жұмыс берушілерге арналған кәсіби әлеуметтік желілер. Блог желілері. Танысу веб-сайттары мен әлеуметтік бағдарламалық жасақтама. Адамдарды іздеуге арналған сайттар. [Kalykbergen Zh.M, Nurlanbekova E.K., 2019ж., б. 142]. Осы желілердегі қолданылатын сленгтер бастапқы «түсініксіз тілден» қазіргі күнделікті қолданылатын қатынастық тілге айналды.

2010 жылдың 10 қарашасында қытай желісіндегі сленг «给力» (gei li) сөзі Қытай Халық Республикасының үш ресми медиа ұйымының бірі - «人民日报» (ren min ri bao) басылымының басты бетінің тақырыбына айналды (江苏给力 «文化强省»), ал желі қолданушылары «太给力了»(Тым күшті) деп қуанған болатын. Бастапқы адамға түсініксіз «марс планетасының тілі» деп аталып кеткен ғаламтор сленгтері қазір жиі пайдаланылып жүрген интернет тіліне айналды, көпшілік оны қабылдай бастады.

Әрине, барлық мәселенің екі жағы бар, қытай ғаламтор тілі мен әлеуметтік желідегі сленгтері желі қолданушыларына жағымды да кері әсерін де тигізіп жатады. Ондай болса, физикалық және психикалық дамуына оң әсерін айта кетсек.

1) Ақпараттық мәліметті кеңейтеді, құнарлысын сіңіріп алуға көмектеседі.

Осы сленгтердің танымал болуы және әрдайым өзгеріп отыруы желі қолданушылары үшін ақпараттар, гуманистік және технологиялық білімдерді әр түрлі желілерден ізденуге, барлық мәнін сіңіруге, өзін-өзі дамытуға және нығайту үшін жан-жақты біліммен нәрленуіне мүмкіндік береді. Әлеуметтік тәжірибесі жеткіліксіз адамдар ғаламтор және әлеуметтік медиа арқылы моральді тұрғыдан байыды және жетілдірілді: олар осы сленгтерді алғаш кездестіргеннен бастап, оның мағынасы мен шығу тарихын іздестіре бастайды, осылайша қоғамда болып жатқан «жаңа мәдениет», әлеуметтік ошақтар, ұлттық іс-шаралар және халықаралық оқиғалар туралы біле алады; Бұл сленгтердің қамтитын салаларының кеңдігі сонша: саясаттың, экономиканың, мәдениеттің, әскери, философия мен технологияның даму тенденцияларын және тарихи эволюциясын түсінуге болады.

2) Желі сленгтерін қолданушыларының инновациялық санасын белсендіруге ықпал етеді.

Ғаламтор және әлеуметтік желі – білім мен ақпараттың тасымалдаушысы болып табылады, ал жаңа тіл ретінде қарастырылып жүрген желі сленгтері жоғары креативті желі қолданушыларының қызығушылығын оятты, ол - желі сленгтерінің барлық салада кең спектрлі қолданылуы және бұлардың үнемі жетілдірілуі мен жаңартылуына негізделген.

3) Жаңа жұмыс орынның пайда болуы, жұмысқа орналасу аясынның кеңейюі.

Қазіргі кезде қытай кәсіптерінде креативті жарнамалық сөйлемдерді тапқырлайтын мамандар бар, олардың ойлап тапқан сөздер мен сөйлемдері желілік маркетинг арқасында дүркіреп желі сленгтеріне айналып жатады. Бір қызықтысы, кезінде қызықты әйгілі желі сленгтерін ойлап тапқан жас авторлар, жарнамалық маркетингке жұмысқа шақырылып жатыр. Ондай блогерлер де аз емес, өзінің бірегей жаңашыл сөздерімен ғаламтор оқырмандарын баулап алатын сөз жасампаздары, «хит сленгтері» арқылы танымал болып, қызықты әлеуметтік медиа контентке айналып, саудасын дөңгелетіп жатады. Интернет тілінің арқасында желі қолданушыларының білімі біртіндеп элиталық білімнен халықтық білімге ауысуды жүзеге асырды. Сондықтан, көпшілік жоғарғы білім алмаған креативті жастарға тағы бір мүмкіндік ашылды деуге болады.

4) Эмоционалды қарым-қатынас, стрессті жеңілдету

Желінің ең көрнекті артықшылығы - оның интерактивтілігі, ол тек ақпарат тасымалдаушы ғана емес, сонымен қатар адамдар арасындағы біртұтас байланысты жүзеге асыратын медиа-деддал. Түрлі форумдар, чат бөлмелері, виртуалды қауымдастықтар, эмоционалды жазбалар және т.б. қытай желі қолданушыларына өз идеяларын айтуға, өз пікірлерін айтуға, өз ойын толық білдіруге, әртүрлі достар табуға, бір-бірінің тәжірибесімен таныстыруға және бірге алға басуға мүмкіндік береді. Қолынан желі медиасын тастамайтынс қытайлық жастар ауқымды желілік пікірталастар жасау арқылы бір-бірімен сезім-эмоцияларын бөліседі. Сондықтан, қытайлық желі қолданушылары ғаламтор тілі мен әлеуметтік желідегі сленгтерге көңіл бөлу арқылы технология тілімен тәрбиеленіп, желіде эмоциясын бүкпей сыртқа шығаруға, сезімін емін-еркін білдіруге, депрессия алдын алуға, өзін әлеуметтік қоғамның бір мүшесі ретінде сезінуге мүмкіндік береді.

Барлық мәселелердің оң және теріс жақтары болады. Желідегі жастар психикалық және физикалық тұрғыдан жетілмеген, дамудың өтпелі кезеңінде болғандықтан, кейбір желі қолданушылары «Интернет мәдениет», желілік орта және желілік коммуникация сияқты ақпаратты скринингтеу және сүзу қабілеті жетіспейді, жастардың күрделі виртуалды қоғамға тап болғаны да

кездесіп жатады. Жастардың жақсы мен жаманды айыра білу қабілеті және оның мінез-құлқы өте осал болады. Осыған орай, ғаламтор тілі мен әлеуметтік желідегі сленгтердің жағымсыз жағын қарастыруды жөн көрдік.

1) Ғаламтор сленгтері көбінесе дөрекі және үстірт мазмұнмен болады. Қытайдың бес мың жылдық тарихында көптеген маңызды тілдік сөйлемдер жинақталған, ал қытай тілі кең және терең, оның мағынасы мен әсемдігін салыстыруға келмейді. Дегенмен, желідегі кейбір сленгтер тілді қорлайды және басқалардың психологиясына белгілі бір әсер етеді. Интернеттегі сленгтік тілдегі зорлық-зомбылық тенденциясы - бұл ауызша қарым-қатынас стилінің өзгеруі. Оның типтік өнімділігі: желілік ортада сленгтік тілді белгілі бір объектілерге жала жабу, қорлау және шабуылдау құралы ретінде қолдану, басқалардың психикалық және психологиялық бұзылулар мен жарақаттарға душар етуі. Кәдімгі тілдік қолданумен салыстырғанда, тілдік құбылыстың бұл түрі шарт, шынайылық, бейбітшілік, дәлдік және мәдени сәйкестік қағидаларын бұзып, зорлық-зомбылық білдіруге қатты басымдық беретіндігін көрсетті. Оның зорлық-зомбылық түрленуінің қолдау мотивациясы белгілі бір күрделілікке ие, бұл Интернеттегі арнайы когнитивті жағдаймен және коммуникативті субъектінің психологиялық күйімен тығыз байланысты.

2) Желі сленгтерінің шамадан тыс таралуы, танымал болуы бұрын-соңды болмаған әсерге ие. Мыңдаған жылдар бойына жинақталғаннан кейін қытай ана тілі белгілі бір грамматикалық құрылым қалыптастырды. Бірақ Интернеттегі кейбір сленгтердің тілдік құрылымдары бастапқы грамматикалық құрылымға қайшы келеді, бұл жастардың грамматикалық білімдерді шатастырып, қытай ана тілін үйренуіне әсер етеді.

3) Мағынасы түсініксіз, мыңдаған түсіндірмелер бар. Интерактивті тілдерде гомофон алмастыруларын, шетелдік қысқартуларды, графикалық белгілерді, цифрлық гомофондарды және т.с.с. кездейсоқ әдісімен қолдану иероглифтер жазылуы мен мағынасын дұрыс дәріптеуге кедергі келтіреді.

4) Тым жылдам жаңартылуы және жаңа сленг сөздердің шексіз пайда болуы. Интернеттегі тілдің тез жаңаруы - бұл ғалымдарды таңқаларлық құбылыс. Ғаламтор мен әлеуметтік желіде көбінесе кейінірек пайда болған сленгтер бірден қабылданып, бірнеше күн ғана бұрын пайда болған жаңа сөздерді жойып жатады. Қарапайым адамға оны бірден қабылдау өте қиын.

5) Ұрпақтар арасындағы алшақтық, желідегі тіл мәселесі барлық жерде кездеседі. Қазіргі уақытта жасөспірімдер Интернеттік сленгтерді пайдаланушылардың негізгі тобы болып табылады, және олар жаңа нәрселерге қызығушылық танытады. Сонымен бірге Интернет тілі қарапайым және қызықты әзілге толы, бұл жасөспірімдердің қызығушылықтарына сәйкес келеді. Бірақ, олардың кейбіреулері виртуалды өмірге елігіп, шынайы әлеуметтік қарым-қатынаста болғысы келмейтін болып кетеді. Әсіресе желіде барлық қалауы орындалғандай көрінген жасөспірімдер үлкендермен тілдесуден бас тартады, шынайы мәселесін жасыруы мүмкін, қалыпты өмірде өзінің мінезін жабық күйде ұстай бастайды. Қоғамда, әлеуметтік орында сөйлеу қабілетінің нашарланғаны байқалады. Сонымен қатар желі сленгтердің порнографиялық, зорлық-зомбылық, өсек және шабуылдық мәндік түрлері де кездеседі, оны бастапқыда түсінбеген жастар, сленгтің мағынасын, шығу тарихын іздестіре бастағанда осындай керексіз қауіпті сайттарға жолығуға дұшар болады. Жасөспірімнің дүниетанымы, өмірге көзқарасы мен құндылықтары толығымен қалыптаспаған, сондықтан қараусыз қалған уақытта бұл сленгтер ақпараттық қауіпті деп айтуға болады

Осылайша адамзат өмірінің бір бөлігіне айналған ғаламторда желі пайдаланушылары өзіндік сленг сөздерін тапқырлап, құрастырды.

Бұл интерактивті сленгтердің пайда болу ерекшелігіне байланысты шамамен екіге бөлуге болады:

1) желіде өздігінен пайда болған туындалған сленгтік сөздер, «9494就是就是 - солай солай, 斑竹（版主）форум иесі, 火星帖 - марстық пост» және т.б.;

2) желіде емес оффлайнда жасалатын, содан кейін Интернетте танымал болған «RMB»（人民币） сияқты сленгтік сөздер банктерде бұрыннан қолданыла бастаған, оны пайдаланғаннан кейін ол Интернетте танымал болды.

Формалық ерекшелік бойынша Интернет слегтер төмендегідей бөлінеді:

1) Белгілер: мысалы жартылай ашылған жақша «)))» «微笑» - күлімдеу дегенді білдіреді, осыған әлеуметтік желідегі смайликтер те жатады.

2) Сандар: 520 我爱你- мен сені сүйемін, 9494就是就是- солай солай，5555呜呜呜呜（哭）- жылау，201314爱你一生一世 - сені өмір бойы сүйемін，7456 – 气死我了 - қатты ренжіп тұрмын - деген сияқты түсініктер бар.

3) Әріптер: қысқартылған әріптер, JJ-姐姐 - әпке，GG-哥哥 - аға，JJWW-叽叽歪歪 - шырылдау;

4) Иероглифтар: 杯具-悲剧 - (beiju) трагедия，洗具-喜剧 - (xiju) комедия, 餐具-惨剧 - (canju) қорқынышты оқиға，酱紫-这样子 - (zhe yangzi) осылай екен - деген мағыналар беріліп жатады.

Мазмұндық ерекшесі бойынша:

1) жаңа туылған сөздер, мысалы可爱-可怜没人爱，呕像-呕吐的对象，天才- 天生的蠢材;

2) көне сөзді жаңалаған мысалдар: 恐龙 – 丑女 (динозавр деген түрі әдемі емес бикешті білдіреді)，青蛙 – 丑男 (бақа деген түрі нашар жігітті айтады)

Ресми тұрғыдан алғанда Интернеттегі сленгтік сөздер, негізінен төмендегідей бөлінеді:

1) гомофониялық, дыбыстық ұқсастық арқылы, мысалы «9494» «就是就是» гомофоны;

2) қысқартылған пиньин типі, мысалы «JJ» - 姐姐 - әпке, «GG» - 哥哥 - аға;

3) кірме сөз түрінде GF - girl friend - қыз досы, қалындық,

4) мақал-мәтелді тип, мысалы «有钱人终成眷属 - байлар соңында қосылып, бір-біріне отбасы мүшелеріне айналады» деген сленгтік сөз тіркесі «有情人终成眷属 - ғашықтар қосылады, аяғында отбасы құрады» деген тіркесттен қалыптасқан болып табылады;

5) орфаграфиялық қателіктерден пайда болған: мысалы, «斑竹бамбук» - 版主модераторлардың жазбаша қателігінен шыққан, ол негізінде әлеуметтік желіде форум бөлімдерін басқаруға жауап беретін модератор болатын, Интернеттік тілдің өзіндік ерекше өнімі болып табылады. [吉益民. 2012, P.130-131.]. Әлеуметтік желілерде хабарламаға жауап беру кезінде жазуларды жылдамдықпен теру керек болғандықтан, және де көп желі қолданушылары "ақылды пиньинмен" теретін еді, сонда тікелей "BZ" немесе "banzhu" деп терген кезде ең бірінші бамбум сөзі шығатын еді, желі қолданушылары ол сөзді форум иесі ретінде қолданып, жаңа сленг пайда болды, сондықтан уақыт өте келе ол кәдімгі атауға айналды;

6) сөйлемнің құрылымдық өзгеріске ұшыраған түрінде де танымал бола алады, мысалы «鸟大了，什么林子都有 - Торғай үлкен болса, оған кез-келген ағаштар табылады», бұл «林子大了，什么鸟都有（歇后语）Орман үлкен болса, ол жерде барлық құстар түрі табылады» деген астарлы сөздің жаңашыл қолданылуы, яғни бұл сленгтік сөйлемнің мағынасы: егер адамның қабілеті мен беделі жеткілікті жоғары болса, онда ол өзінің талантын көрсете алатындай жақсы сахна мен кезеңге ие болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, тәжірибе білімді анықтайды, ал білім тәжірибеге бағыт береді. Бұл екі жақты процесс. Адамдардың идеялары мен тұжырымдамаларының әсері де екі жағы бар: бір жағынан, бұл адамдардың ойлауының субъективтілігін, теңдігін, ашықтығы мен таңдамалылығын күшейтеді. Сонымен қатар, адамдардың озбырлығы мен соқыр мойынсұнушылықтарын тудырады және күшейтеді. Біріншісі - дұрыс дүниетанымдық түсінік, ол Интернеттегі сленгтер әлемінің жақсы дамуына ықпал етеді, осылайша адамдардың ізгілікті шеңберін дұрыс түсінуге ықпал етеді; екіншісі – Интернет тілінің ізгілікті дамуына кедергі келтіретін, тіпті тұйық шеңберге әкелетін қате идеологиялық түсінік. Бұл жерде тәжірибе мен білімнің бірлігін талап етіледі. Практикадан түсінуге, содан кейін түсінуден практикаға қарай біртіндеп тереңдетіп, жетілдіруіміз қажет. Интернет тілі мен әлеуметтің желі сленгтерінің үздіксіз дамуы адамдарға әртүрлі жағымды және жағымсыз әсерлер әкелді. Бірақ кез-келген жағдайда тәжірибе мен білімнің бірлігін талап ету және проблемаларды диалектикалық тұрғыдан қарау арқылы адамдардың түсінігі сөзсіз рационалды болып, олардың идеялары да жетілетін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Baidu baike. Wangluo yuyan. 百度百科：网络语言。
https://baike.baidu.com/item/%E7%BD%91%E7%BB%9C%E8%AF%AD%E8%A8%80/867740. Zhang Li. Чжан Ли., 2020 ж. б. 2-3]

2. DIGITAL 2019: GLOBAL INTERNET USE ACCELERATES. We are social.
https://wearesocial.com/blog/2019/01/digital-2019-global-internet-use-accelerates.[Simon Kemp., 2020. P.14-15.

3. Social network as a means of training and interaction of participants in the educational process. // Наука и жизнь Казахстана, № 11/2. Kalykbergen Zh.M, Nurlanbekova E. K., 2019ж., б. 142

4.网络语言非范畴化变异的类型及特点。// 网络变异语言现象的认知研究。吉益民. Джи Й Мин. 2012, P.130-131.

УДК 1751

ҚАЗЫБЕК ГҮЛМИРА ҚҰДАЙБЕРГЕНҚЫЗЫ
к.ф.н., ассоцированный профессор
Кафедра иностранной филологии и переводческого дела
Факультет филологии и мировых языков
Казахский национальный университет имени аль – Фараби
город Алматы, Казахстан

ГО ИН
Магистрантка 2 курса
Кафедра иностранной филологии и переводческого дела
Факультет филологии и мировых языков
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

SYNCHRONOUS TRANSLATION OF TECHNICAL TERMS

Түйін. Мақалада аударманың ең қиын түрі синхронды аударма туралы айтылады, ауызша аудармадан негізгі айырмашылықтары анықталады. Мақалада сонымен қатар техникалық терминдерді синхронды аударудың негізгі мәселелері қарастырылып, ілеспе аудармашының жұмысын жеңілдетуге бағытталған әдістер ұсынылады.

Түйінді сөздер: ілеспе аударма, ауызша аударма, техникалық терминдер, аудармашы, аударма түрлері, дәйекті аударма.

Резюме. В статье рассмотрены особенности синхронного перевода как наиболее сложной разновидности перевода, выявлены отличия от устного перевода. Также в статье изучены основные проблемы синхронного перевода технических терминов и предложены инструменты, направленные на облегчение деятельности переводчика синхрониста.

Ключевые слова: синхронный перевод, устные перевод, технические термины, переводчик, виды перевода, последовательный перевод.

Summary. The article discusses the features of simultaneous translation as the most difficult type of translation, identifies the differences from oral translation. The article also examines the main problems of simultaneous translation of technical terms and offers tools aimed at facilitating the work of a simultaneous interpreter.

Keywords: simultaneous translation, oral translation, technical terms, translator, types of translation, consecutive translation.

同传翻译技术术语

前言

在国际活动发展的现阶段，在不同国家之间可能进行最密切互动的条件下，获得特殊关连的不仅是笔译者的活动，而且还有同声传译者的活动。同时，鉴于科学技术的发展速度，翻译的方向变得尤为重要-技术术语的同步翻译。这种解释的方向不仅极其相关，而且高度复杂和混乱，这也取决于现代科学技术进步的特征。

对科学文献的分析表明，只有少量的科学著作致力于研究技术术语的同时翻译问题。 因此，在本文中，作者尝试确定技术术语的同时翻译，关键困难和问题的特征，并确定有效的工具，以便同声传译人员可以尽可能有效地进行技术术语的同时翻译。

因此，首先要定义翻译的本质和类型。 现代意义上的翻译是一种翻译类型，其中源语言被转换为目标语言［巴兹勒夫.，2010年，第260页］。 如今，由于语法以及不同民族的单词和文化数量上的巨大差异，无法进行准确的翻译。

主要部分

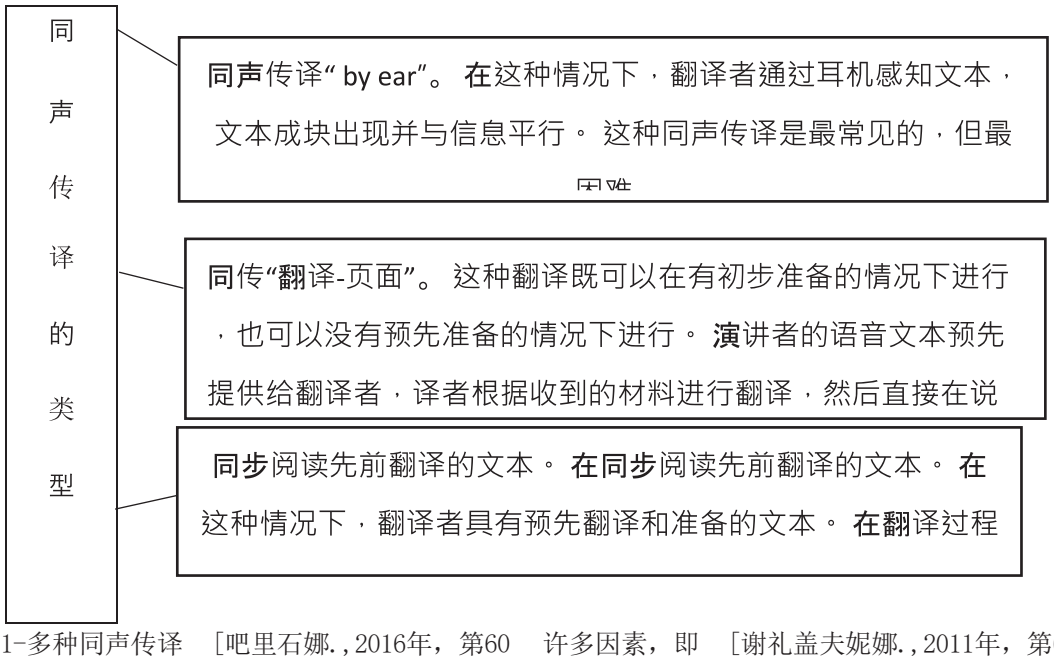
翻译有几种类型，即口译翻译和书面翻译。口译以口头形式进行，这涉及翻译者对源语言的口头语言的单一理解，以及随后对目标语言的解释。同时，翻译者在其发音之后没有后续比较或改变翻译的可能性。

反过来，口译又分为交传的和同传。交传是一种翻译类型，在这种翻译中，翻译者跟随说话者将所说的内容翻译成目标语言。同传是指与演讲者讲话同时进行的翻译。

实际上，同声传译代表了最高水平的翻译技能，因为它非常困难并且涉及某些技能的发展，甚至有人会说独特的技能。并非每个翻译员都能达到这一水平。

同传的最大延迟为几秒钟，这意味着该级别的翻译人员没有足够的时间来参考字典以阐明特定单词。在这方面，同声传译员必须为每个单独的事件做好准备［沙拉沃娃.，扎雅.，2013年，第50页］。

如图所示，共有三种同声传译。每种类型的即时翻译彼此之间都有显着差异，因此需要特殊培训，特定知识和丰富的经验来实施各种类型的翻译。

图片1-多种同声传译 [吧里石娜.,2016年，第60页]

为了使同声翻译成功，有必要事先对材料进行足够的详细研究，并且所有可以用于演讲者讲话的可用信息都应尽量减少，因为同声传译员几乎没有时间来进行同声翻译，考虑已经说过的话，也没有办法澄清或重复所听到的信息。这是同时解释和连续解释之间的主要区别。

在以下活动中可以使用即时翻译：各种会议，研讨会，论坛，演讲。显而易见的简单性背后是漫长而困难的准备过程，其使用来自不同知识领域的专家的知识和技能，包括工程师，数学家以及导演，编剧等。同声传译准备过程中的任何疏忽都会对最终结果产生重大影响。

因此，在处理同声翻译的本质之后，让我们分析技术术语的本质和特征。技术术语是表示特定技术领域中特定概念的词或某些短语 [吧里石娜.,2016年，第60页]。

技术术语是最困难的术语之一，因为它既包括技术术语，又包括科学术语，而这些术语则尽可能具体，这通常会使翻译变得复杂。鉴于技术术语极其难以理解的事实，技术术语的同声翻译通常是同声翻译中最困难的领域之一。

同声传译者使用技术术语的工作的复杂性取决于许多因素，即 [谢礼盖夫妮娜.,2011年，第624-627页]：

•批量术语。这意味着翻译者和技术专家都无法理解所有术语。

•科学技术发展。技术术语不断出现，并随着新技术的出现而得到补充，而词典的更新则要慢得多，这通常会导致同声翻译的困难，因为翻译人员不知道该术语或该术语的出现；

•术语统一的问题。 狭窄的专业领域的术语只有一小部分翻译人员才能理解；

•在技术上存在可变性的问题。

•俄语和外语的术语完全不同；

•非标准术语的存在，只有母语使用者才能理解。

使同声传译员的工作复杂化的规定因素并不详尽，而只是主要因素。实际上，还有更多因素实际上使技术术语的同时翻译成为翻译中最困难的领域。

在同时翻译技术术语的过程中，所有考虑的因素以及许多其他因素都会导致许多错误。

为了成功实施技术术语的同声翻译，作者透露，同声传译人员必须区分技术术语的类型。因此，研究员B.N.Klysmo在他的《技术翻译的技巧》一书中。在英语，科学技术文献的翻译和翻译中，术语有三种主要类型，它们在图中得到反映。

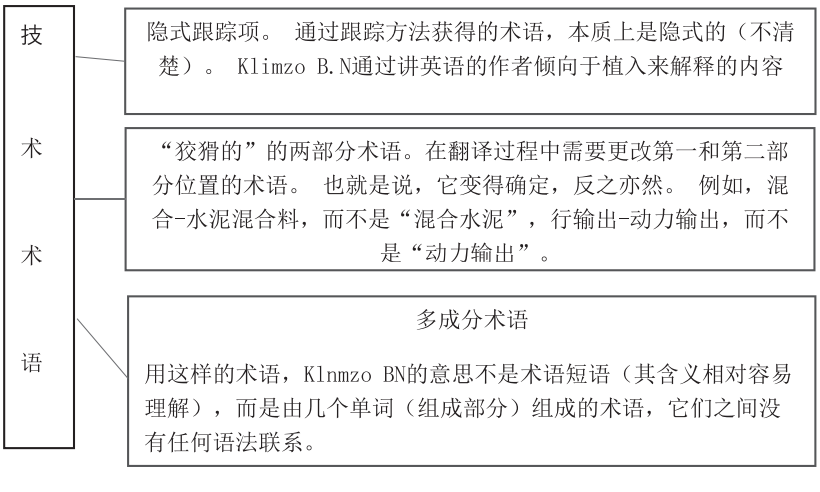

图2-各种技术术语 [阿维勒布哈.,2004,第252页]

因此，基于基于该术语或该术语属于哪种类型的术语翻译的特征的知识将使翻译者避免与术语的不正确解释相关的问题。

此外，作为进行分析的结果，似乎可以得出结论，对于同声传译员的成功工作，不仅研究包括术语的词典，而且在外国期刊上发表有关科学和技术的最新创新的出版物以及阅读有关该信息的信息也极为重要。在其互联网资源上发布创新和数字技术领域的领先公司。实际上，这些公司分别是新术语的创造者，不断研究他们发布的信息将使同声传译人员与科学技术的发展同步发展。

总结

因此，总结起来，似乎可以得出许多结论。分析表明，同声翻译是最困难的翻译类型。同时，确定技术术语是任何翻译人员，尤其是同声传译人员最困难的词汇。由于不同语言的差异，技术术语极为多样且复杂。同时，科学和技术的发展速度导致出现了新名词，而这些新名词尚未包含在词典中。在这方面，作为分析的结果，作者提出了两种工具，使用它们将有助于同声翻译的过程：

了解技术术语的类型，这将揭示其翻译的特殊性；

不只研究词典，而且研究进行不断研究和开发新技术的领先创新公司的出版物和文章。

参考文献

1 Bazylev V.N. 技术翻译。 翻译研究的基本概念（俄语经验）.术语词典参考 / Ed.语言学;分别编辑 cand. 菲尔科学 Rarenko M.B.-M. – 2010. - 第260页.

2 Parshina. T.V. 关于技术术语的知识/T.V. Parshina. -文字：直接//年轻的科学家。 -2016.-第15号（119）. -第 60 页.

3 Sergevnina V. M. 根据为非语言大学学生编写教育术语词典的经验。下诺夫哥罗德大学公告。 洛巴切夫斯基 (N.I. Lobachevsky)，2011年，第6（2）号。-第624-627。

4 Sharavara A.A., Zayats T.S. 同声传译：历史，理论与实践//语言和文化（新西伯利亚）。 2013年第9号.-第50页。

5 Averbukh，K. Ya 。术语的一般理论/ K. Ya。Averleva m：Science 1989 Bukh。伊万诺沃（Ivanovo），2004年。

REFERENCES:

1. Averbukh, K. YA. Obshchaya teoriya termina [General theory of the term.] K. YA. Aver- l'yeva m : Nauka 1989 bukh. Ivanovo, 2004.

2. Bazylev V. N. Tekhnicheskiy perevod. Osnovnyye ponyatiya perevodovedeniya (Otechestvennyy opyt). Terminologicheskiy slovar'-spravochnik [Technical translation. Basic concepts of translation studies (Russian experience). Terminological dictionary-reference.] Otd. yazykoznaniya; Otv. redaktor kand. filol. nauk Rarenko M. B. — M., 2010. — 260 s. (In Russian)

3. Parshina, T. V. O znanii tekhnicheskoy terminologii, T. V. Parshina. — Tekst: neposredstvennyy [About knowledge of technical terminology - Text: direct] Molodoy uchenyy. — 2016. — № 15 (119). — S. 60. (In Russian)

4. Sergevnina V. M. Iz opyta sostavleniya uchebnykh terminologicheskikh slovarey dlya studentov neyazykovykh VUZov [From the experience of compiling educational terminological dictionaries for students of non-linguistic universities.] Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo, 2011, № 6 (2). — s. 624–627. (In Russian)

5. Sharavara A. A., Zayats T. S. Sinkhronnyy perevod: istoriya, teoriya i praktika. [Simultaneous translation: history, theory and practice.] YAzyk i kul'tura (Novosibirsk). 2013. №9. C.50 (In Russian)

УДК 81'1-027.21

ҚҰСАЙЫН ӘЛИЯ ӘЛІМЖАНҚЫЗЫ
Магистр
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр – Сұлтан қ.

ЖЫЛҚЫБЕКҰЛЫ БЕККОЖА
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр – Сұлтан қ.

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Берілген мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі мақал – мәтелдердің лингвомәдениет тұрғысынан ерекшеліктері қарастырылады. Бүгінгі таңда тіл ғылымында мақал – мәтелдерге жалпыға ортақ қабылданған көзқарас әлі қалыптаспағандықтан зерттелетін тақырып лингвистика саласында өзекті болып табылады. Мақалада қытай және қазақ тіліндегі мақал – мәтелдердің ерекшеліктері бөлек зерттеліп, олардың құрылымы мен түрлерін анықталып, өзара салыстырылған.

Түйінді сөздер: тіл, паремия, мақал, мәтел, лингвомәдениет, ұйқас.

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках в лингвокультурном аспекте. Сегодня тема исследования актуальна в области лингвистики, так как общепринятый подход к пословицам и поговоркам в лингвистике еще не сформирован. В статье отдельно изучаются особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках, определяется и сравнивается их структура и типы.

Ключевые слова: язык, паремия, пословицы, поговорки, лингвокультура, рифма.

Summary. This article discusses the linguistic and cultural features of proverbs and sayings in Chinese and Kazakh languages. Today, the topic of research is relevant in the field of linguistics, as the generally accepted approach to proverbs and sayings in linguistics has not yet been formed. In the article the features of proverbs and sayings in Chinese and Kazakh languages are studied separately, their structure and types are defined and compared.

Keywords: language, paremia, proverbs, sayings, linguoculture, rhyme.

КІРІСПЕ

Мақал – мәтелдер ғасырлар бойы әлем халықтарының, оның өмір салты, дәстүрлері мен әдет – ғұрыптары туралы халықтың бақылаулары, тұжырымдары мен идеяларды сақтайтын тіл жүйесінің ең бай экспрессивті қабатын білдіреді. Мақал – мәтелдер, сондай-ақ, халықтың тәжірибесі бейнеленген шаруашылық, рухани – адамгершілік құндылықтардың, адамдардың қоғамда және отбасында қарым – қатынасының әдеп нормалары. "Бізге жеткен мақал – мәтелдердің басым бөлігі күнкөріс шаруашылығының үстемдігі мен патриархалды өмір салты дәуірінде қалыптасты" [Алефиренко Н.Ф., 2011, 25 б.]. Бұл әлемдегі тілдердегі паремиологиялық бейненің лингвистикалық – мәдени кеңістігін тудырды.

Паремия (грек. тілінен — мәтел, мақал, астарлы сөз) – дидактикалық мазмұндағы тұтас сөйлем болып табылатын тұрақты фразеологиялық бірлік.

Паремияға тұтас сөйлемдерді білдіретін мақалдар, және сөйлемдердің үзінділері болып табылатын сөздер – мәтелдер кіреді. Паремиялар – бейнелі және афористік қанатты сөздерге жақын сөйлеу формалары, алайда соңғылардан айырмашылығы – олар анонимді сөздер болып келеді.

Адамның танымдық іс – әрекетін тілде бейнелеу механизмдеріне ерекше назар аударатын қазіргі антропоцентрлік лингвистика аясында паремиялар ауызша халық шығармашылығының жанры ретінде ғана емес, сонымен бірге халықтың, ана тілінің әлеуметтік – тарихи және күнделікті тәжірибесін ұсынатын ерекше тілдік бірліктер ретінде қарастырылады. Әрбір халық шындықты әр түрлі қабылдайды, сәйкесінше әлем бейнесін әр түрлі жасайды, объективті шындықты тілдік санада әр түрлі ажыратады. Әлемнің тілдік бейнесі жалпы мәдени концептуалды суреттің бөлігі болып табылады. Тілдің паремиясы әлемнің біртұтас тілдік бейнесінің ерекше сегментін немесе қазіргі терминологияға сәйкес әлемнің паремиологиялық бейнесін құрайды [Тер-Минасова С.Г., 2000, 56 б.]

Паремиялардың объективті лексикографиясын қиындататын негізгі қасиеттерінің бірі – бұл вариативтілік, атап айтқанда мақал – мәтелдердің өзара әрекеттесуі. Тілдік бірліктерді осы екі топқа бөлудің практикалық қиындықтарымен, ең алдымен, мақал – мәтел сөздіктерін жинақта-

ған авторлары кездеседі. Қазіргі уақытта белгілі бірде – бір паремиологиялық жинақ тілдік материалды мақал – мәтелдерге нақты жанрлық бөлуді қамтамасыз ете алмайды немесе құрылымы мен семантикасы жағынан паремио – логикалық күй бар басқа тілдік бірліктерді жоққа шығара алмайды.

"Мақал" және "мәтел" ұғымдарының анықтамасына жүгінсек, қазіргі тіл білімінде "мақал" және "мәтел" терминдерінің әртүрлі анықтамалары бар, олар зерттеушілердің паремия мен мақал – мәтел мәртебесінің тәуелсіздігі туралы әртүрлі көзқарастарын көрсетеді.

Мақал — нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де айтылады. Ұйқасқа ("Қайраңы жоқ көлден без, қайырымы жоқ ерден без"), аллитерацияға ("Етігін шешпей ер шыңаймас"), ассонансқа ("Қатты жерге қақ тұрар, Қайратты ерге бақ тұрар") құрылады. Мақалдар тура және ауыспалы мағынада қолданылады. Ауыспалы мағынадағы сөздер ішкі астары бар, тұтас бір ойды білдіреді ("Бір жеңнен қол шығар, бір жағадан бас шығар"), ("Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер"), ("Ел — ырыстың орманы, ер — ырыстың қорғаны"), ("Ер жігіт үш ақ үй тігеді, үш қара үй тігеді").

Мәтел — өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір – бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді [Мақал-мәтелдер — Қазақстан Энциклопедиясы (encyclopedia.kz)].

Лингвомәдени талдау мақал – мәтелдердің ішкі формасына (бейнелі негізге) жүгінуді болжайды, ол бастапқы жағдайда – прототип, соның негізінде пайда болып, содан кейін осы немесе басқа мақал – мәтелдер фольклоризацияланады. Ішкі форма – бұл мақалдың сөзбе – сөз мағынасы, оның құрамдас бөліктерінің мәндерінен және олардың арасындағы байланыстардан тікелей алынады. Паремиялардың бейнелі негізі белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықтың қоршаған әлемді түсіну тәсілі туралы құнды ақпарат береді – аретиптік, мифологиялық және прототиптік сана тілде қалай көрініс табатыны туралы сөз етеді. Бейнені түсіндіру халықтың дүниетанымымен тікелей байланысты және мәдени коннотацияны анықтауға мүмкіндік береді. Мақал – мәтелдердің бір ерекшелігін атап өткен жөн болады – бұл форманың ырғақты – фонетикалық жетілуі. Кейбір мақал – мәтелдерде ұйқас бар, ал басқаларында жоқ. Ұйқастық мақал – мәтелдер оңай есте сақталады және жағымды естіледі. Осыған байланысты олар ұрпақтан – ұрпаққа оңай беріледі [Яковлева Е.А., 2016, 19-20 б.]. Мысалы: "Қайраңы жоқ көлден без, қайырымы жоқ ерден без", "Ел ырыстың орамы, ер ырыстың қорғаны".

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қытай лингвистері көбінесе халықтық сөйлеуді "俗语súyǔ" деген жалпы термин (халық даналығы, халық сөзі) арқылы атайды. Әйгілі қытай фразеологы Вэн Дуанчжэн "俗语súyǔ" санатына үш түрлі халық сөздерін жатқызады, атап айтқанда 1) мақал – мәтелдер – тілдің экспрессивті құралдарына кіретін нұсқаулық сипаттағы ойды білдіретін сөздер; 2) "тұрақты сөз орамы" – тілдің бейнелеу құралдарын білдіретін тұрақты фразеологиялық тіркестер; 3) астарлы сөз – екі бөліктен тұратын аллегориялық сөздер: аллегория және оның ашылуы, тілдің мәнерлі – бейнелеу құралдары. Ғылыми айналымда осыған байланысты тағы бір көзқарас бар, оған сәйкес "俗语súyǔ" термині тек мәтелдерді білдіру үшін қолданылады [Войцехович И. В., 2007, 77-79]. Алайда, бұл жерде мақал мен мәтелдерді ажырату туралы көптеген қиындық бар.

Бүгінгі таңда тіл ғылымында мақал – мәтелдерге жалпы қабылданған көзқарас әлі қалыптасқан жоқ. Фразеологтардың мәтелдердің семантикалық – грамматикалық құрылымы туралы көзқарастарының бір біріне сәйкес еместігін, сонымен қатар сөйлемнің құрылымымен мәтелдер мен сол құрылымдағы қанатты сөздерден, тұрақты сөз тіркесінің құрылымымен қанатты сөздерден және басқа фразеологиялық бірліктерден ажыратылмайтындығын атап өткен жөн. Мақал мен мәтелдердің арасының бөлінуі шартты, сондықтан олар әдетте бір сөздікте біріктіріліп қолданылады [Жуков В.П., 2000, 12 б.]. Айтылғанның бәрі қытай мақал – мәтелдеріне де қатысты. Халықтық сөйлеудің аталып кеткен осы екі түрін белгілеу үшін "谚语yànyǔ" терминін де қолданады. "谚语yànyǔ" – бұл басқа халықтық сөйлеулерден ерекшеленетін мақал – мәтелдер, атап айтқанда, құрылымдық жағынан және мазмұны жағынан астарлы сөз және "тұрақты сөз орамы". Негізгі айырмашылық мақал – мәтелдердің мазмұнды, нұсқаулық, дидактикалық сипаты [Войцехович И. В., 2007, 77-79].

Қытай мақалдары, басқа тілдердегі мақалдар сияқты, халық даналығының көрінісі, халықтың өмірлік тәжірибесін бейнелейді. Қысқа бейнелі мақалдар әртүрлі құбылыстардың мәні мен тереңдігін, олардың ерекшелігін білдіреді. Бұл тарихи оқиғаларға, ежелгі өмірге, қоғамдық және отбасылық өмір салтына, сенімдерге, ғибрат өсиетке, адамның қарым – қатынасына және

адамның табиғатпен қарым – қатынасына және т. б. қатысты ақпарат тасымалдаушылары.

Қытай мақал – мәтелдерінің ұлттық – мәдени ерекшелігі көбінесе екі жолмен көрінеді. Біріншіден, оларға қытай әлемінің материалдық және рухани болмысы қатыса алады, оларға ұлттық дәстүрлі тұрмыстың құбылыстары мен заттары (茶 шай, 筷子тамақтануға арналған таяқшалар稻 егістік күріш, 米饭 пісірілген күріш, 葫芦 асқабақ, 扇子 желпуіш), оның ішінде шаруалардың тұрмысы (ауыл шаруашылығы мәдениеті – 谷类作物 дәнді дақылдар, 经济作物 техникалық мәдениет, 饲料作物 азықтық дақылдар, 玉蜀黍, 玉米, 苞米 жүгері, 小麦 бидай, 稻 күріш, 甜菜 қызылша, 马铃薯, 土豆, 洋芋 картоп). Екіншіден, Қытай географиялық ортасы аталуы мүмкін (ландшафт, өзен, қала, таулар, жануарлар және өсімдіктер әлемі – 竹 бамбук, 竹笋бамбуктың жас өркендер, 桃 шабдалы, 鸳鸯 үйректер, 虎 тигр), және ойдан шығарылған мифологиялық тіршілік иелері – 龙 (龍) айдahap, 凤凰 құс. Мысалы, “上有天堂，下有苏杭。/ Аспанда жұмақ бар, жерде Сучжоу мен Ханчжоу бар”. Яғни, осы мысалда қытайлар Қытайдың Сучжоу және Ханчжоу қалаларының табиғаты аспандағы жұмақпен бірдеу әдемі, көркем екенін салыстырып тұр; “百米细面, 土中提炼。/ Күріштің ақтығы, кеспенің жұқалығы жердің еңбегі” – адам тұрған, тамақтандырып отырған жерін күту керек, риза болуы керек; “牡丹是百花之王, 谚语是智慧的闪光。/ Пион немесе сәлдегүл – гүл патшасы, мақал – даналықтың көрінісі” – Қытайда пион гүлінің орны ерекше, гүл патшасы болып келеді, сондықтан пион гүлі гүлдердің патшасы болса, мақал қолданып сөйлейтін адам даналардың озығы деп теңеу жасап отыр; “学到老, 活到老。/ Түстік өмірің болса, кештік білім жый” – түске дейін жалғасатын өмірің бар болса да, кешке дейін уақытың бар болғандай білім жина, білім ал деген мағынаны білдіріп тұр, білім алу ешқашан да кеш емес; “一日之计在于晨 。/ Батар күннің атар таңы бар” – жаңа таң, күн жаңа ой, шешім береді; “千朵桃花一树儿生 。/Алма ағашынан алыс түспейді” – адамның тұлға ретінде қалыптасуына отбасы берген тәлім – тәрбиесінің әсері; “百闻不如一见。/ Жүз рет естігеннен гөрі, бір рет көрген артық” – көзбен көрген, естігеннен жақсы қабылданады, есте сақталады.

Паремиологиялық қордың сюжеттік және бейнелі арқауы Қытай халық республикасының бай тарихинан бастау алады, сондықтан мақал – мәтелдерде Қытай аумағында өмір сүрген және оның дамуына баға жетпес үлес қосқан көптеген тарихи тұлғаларды кейіпкерлер ретінде ұсынатыны жиі кездеседі. Бұл философтар, шенеуніктер, алғашқы Қытай халқының сұлулары Мақал – мәтелдерде Қытайдың мерекелері мен дәстүрлеріне қатысты болмыстарың ақиқаты жиі кездеседі, олар Қытай әлемінің ұлттық бейнесін көрсетеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі Қытай халқы әлемінің фразеологиялық бейнесінде ұлттық бейнесінің пайда болу көзі болып табылады.

Ұйқас көбінесе құрылымы екі немесе одан да көп бөліктен тұратын мақал – мәтелдерде қолданылады. Ұйқас әр бөліктің соңғы сөздерінде, мысалы, 吃好睡好，长生不老。/ Егер жақсы тамақтанып жақсы ұйықтасаң, онда сен ұзақ өмір сүресің. Бірінші және екінші бөліктердің соңғы сөздері 好, 老 “хао”, ” лао” дыбыстары бір – бірімен ұйқас жасайды. 吃得慌， 咽的忙， 伤了胃口害了肠。 / Егер асығыс тамақтанып, тамақты жұтып қойсаң, онда бұл асқазан мен ішекке зиян тигізеді. Осында әр бөліктің соңғы сөздері 慌, 忙, 肠 "хуан", "ман", "чан" деп айтылады және ұйқас бірліктері болып табылады [Чжан Мянь, Саяхова Д.К., 2017, 193-194 б.].

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ тіліндегі астарлы мағынасы бар мақал – мәтелдердің мол болуы сол тілде сөйлеуші ұлттың танымдық деңгейінің терең болғандығын көрсетеді. Мақал – мәтелдер халық танымында кездесетін ұғымдармен тікелей байланысты болып, ұлттың болмысты танытатын тілдік көрсеткіші болып табылады.

Мақал – үлкен толғау, бейне арқылы берілген логикалық ой қорытындысы. Оны адам өмірі-не, тұрмыс – тіршілігіне, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданады. Мақалдың басты ерекшелігі бірінде ойын ашық айтса, енді бірінде ойды астарласа да, анық қылып жеткізген. Тағы басты ерекшелігі жай сөйлеммен терең мағынаны бере білген. Мақал мен мәтелдің айырмашылығы мазмұнында. Мақал – өмірде болған елеулі оқиғаға берілген даналық қорытынды. Ал мәтелде сөз айшықты, көркем теңеу қолданылады. Мәтелдің мақалдан айырмашылығы, мәтел тікелей сөйлеуді ойды жасырып сөйлеумен алмастырылуында, кейде затты, құбылысты нақты атамайды, бірақ шартты түрде оны айқындайды [Әубәкірова Л., 2019, Мақал-мәтелдердің қазақ өміріндегі орны. Оларды қалай айыруға болады - Informburo.kz]. Қазақ тілінде мақал мен мәтелге бөлек анықтама берілсе де, кітап, жинақ, сөздік және тағы басқа қандай да болмасын дерек көздерінде сызықша арқылы бөлініп мақал – мәтел деп ара жігі бөлінбей біріктіріліп жазылады.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі – мақал-мәтелдер. Ол ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келе жатқан еңбек тәжірибесінің жиыны, ой – пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арнасы, өмір тіршіліктің айнасы, көнеден жаңаға, атадан балаға қалдырып келе жатқан тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы [Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 1959, 3 б.].

Қазақтың мақал – мәтелдерін поэтикалық

құрылысына қарай: қара сөзді және өлең сөзді деп екі жікке бөлуге болады. Қара сөзді мақал мәтелдер әдетте кемі екі сөзден тұрады, ішкі ұйқасты, үндестікті негізге алады. Сөйлемдер бірыңғай көркем сөзден құралады. Мысалы: Жақсы ат жанға серік; Шыдағанға шыдағаң; Сезікті секіреді; Ел құлағы елу» т.б. Мақал – мәтелдердің көбі өлең сөзге құралған, себебі жоғарыдағы мақал-мәтелдердің өзін (қара сөзді) бір тармақ деп қарауға болар еді. Алайда, өлең деп аталу үшін кемі екі тармақ болуы шарт. Мысалы, қос тармақты мақалдар:

Еттің бәрі қазы емес, Жаңылмас жақ болмайды,
Иттің бәрі тазы емес. Сүрінбес тұяқ болмайды.

Мақал – мәтелдер өлең тектес болғандықтан да олар белгілі бір ұйқасқа құралады. Ұйқас өлең сөзді мақалдардың негізгі қасиеті. Мына бір мақал – мәтел тектес шешендік сөздер алғаш шалыс ұйқасқа, сонан соң кезекті ұйқасқа, соңында қара өлең ұйқасына құрылған [Бұлдыбай А., 2011, 153-157 б.]. Мақал адам өмірінің барлық саласын қамтыған. Алайда заман талабына сай өзгеріске ұшырап отырған. Мысалы, еңбек туралы айтылған мақалдардан халықтың оған деген көзқарасын білуге болады. "Еңбегі бардың – өнбегі бар", "Еңбек түбі – мереке", "Бейнет түбі – зейнет", "Бейнетсіз рахат жоқ", "Еріншекке ошақтың екі бұты айшылық жер". Сонымен қатар мал сырын жақсы білетін қазақ төрт түліктің өзіне тән қасиетін де атап өткен.

XIX ғасырда туындаған мақал – мәтелдердің негізгі тақырыбы – егіншілік, адал еңбек, бірлік, ынтымақ туралы болып келеді. "Жер-ырыстың кіндігі", "Егін еккеннің есесі көп", "Астығы бар аш болмайды", "Бірлік болмай, тірлік болмас", "Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ", "Ырыс алды – ынтымақ", "Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді", "Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ" деген мақалдар осының дәлелі.

Сонымен қатар ел мен жерді қорғау, ерлік тақырыбындағы мақалдардан халықтың ой – тілегін, арман – мүддесін патриоттық сезімін аңғаруға болады. Мысалы, "Ел іші – алтын бесік", "Туған жердің тауы ыстық", "Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол".

Халық – қоғамдағы барлық материалдық, рухани байлықтарды жасаушы, салт – дәстүр, әдет – ғұрып, тұрмысты қалыптастырушы, алға қарай дамытушы негізгі күш иесі болғандықтан, "Көпке топырақ шашпа", "Көп қорқытады, терең батырады" деген мақалдарымен көппен санасу керектігін аңғартады. Қазақтың би – шешендері даулы істе тапқырлығымен қатар шешендік танытқан. Барша жұртты аузына қаратып сөйлей білмеген шешеннің беделі болмаған. Өйткені кез келген даулы істе жүйелі сөйлеп, тапқырлық танытпаса, оны тыңдайтын құлақ болмаған. Ал мақал – мәтел – сөздің тұздығы. Хан – төрелердің әділетсіздігіне тап болып, жауыздық іс – әрекетіне куә болған халық "Биің қылаң болса, жұртың ылаң болар", "Қансоқта жеп ит семіреді", "Төреге ерген ер тоқымын арқалар".

Қазақ мақал – мәтелдерінің кеңінен тарауына би – шешендер маңызды рөл атқарған. Олардың айтқан сөздерін бір – біріне үлгі етіп, өсиет ретінде таратқан. Ағайын арасындағы татулық, өнеге туралы ойларын алға тартып, тәрбие құралының бірі ретінде пайдаланған. "Жақыныңды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін". "Абысын татау болса, ас көп", "Ағайынның азары болса да, безері болмайды" деп бірлік, ынтымаққа шақырған. "Өткен іске өкінбе", "Ойнап сөйлесеңде, ойлап сөйле", "Сыртынан көріп, ішінен түңілме, қарасын көріп, күшінен түңілме", "Ауру астан", "Көзің ауырса, қолыңды тый, ішің ауырса, тамағыңды тый", "Жасыңда салақ болсаң, бара – бара былық болармысың", "Өнерлінің өрісі ұзақ" деп өсиет қалдырған [Әубәкірова Л., 2019, Мақал-мәтелдердің қазақ өміріндегі орны. Оларды қалай айыруға болады - Informburo.kz].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда қытай және қазақ тілдеріндегі мақал мен мәтелдер мәселесі көп зерттеліп, зерттеу бағыты тіл және әдебиет болып табылатын ғалымдар арасында осы екі ұғымның арасын бөлуде көзқарастары бір ортақ тұжырымға келмеген. Қытай тілін зерттейтін ғалымдар мақал мен мәтел ұғымдарын түрге ажырату барысында үш түрлі көзқарасқа сүйенеді: 1) мақал мен мәтелді ортақ бір "俗语súyǔ" ұғымы қамтиді; 2) халықтық сөйлеуге кіретін осы екі терминді "谚语 yànyǔ" ұғымы қамтиді; 3) "谚语yànyǔ" ұғымы аударған кезде мағыналық жағынан "мақал" сөзіне сейкес, ал "俗语súyǔ" ұғымы "мәтел" сөзінің мағынасына сәйкес келеді. Зерттеу барысында біз үшінші көзкарасқа сүйінеміз деп шештік. Бірақ қытай тілінің фразеологиялық бірліктердің классификациясы тағы бір "歇后语 xiēhòuyǔ" ұғымын қамтиды. Қазақ тілінде аударған кезде "астарлы сөз" деген фразеологиялық бірліктің мағыналық қатарына сәйкес келеді. Қазақ тілінде мақал мен мәтелге бөлек анықтама берілсе де, кітап, жинақ, сөздік және тағы басқа қандай да болмасын дерек көздерінде сызықша арқылы бөлініп мақал – мәтел деп ара жігі бөлінбей біріктіріліп жазылады. Сондықтан екі тілде де мақал, мәтел, астарлы сөз ұғымдарын ажырату өте маңызды.

Қазақ тілінде мақал мен мәтелдің мағыналық айырмашылығы өте нәзік болғандықтан, әлі күнге дейін сөздік, жинақтарда бірге "мақал – мәтел" деген термин ретінде қолданып , мақал мен мәтелдердің мысалдары бір тізім болып жазылады. Ал кейбір сөздік пен жинақ кітаптарында мақалдың мысалдары бөлек бөлім ретінде, мәтелдер де бөлек бөлімде тізіліп жазылған. Мақал мен мәтелдің өзіндік ерекшелігін білмеген адам бұл жинақта мақалдардың тізімі арасында мәтел, ас-

тарлы сөз, фразеологиялық тұрақты тіркес жазылып немесе мәтелдер қатарына керісінше мақал, астарлы сөз, фразеология тұрақты тіркес қате шатастырылып жазылғаны туралы білмей, ары қарай басқа да адамдарға, ұрпағына қате түсініктерді таратады. Жоғарыда айтылғандай, мақал мен мәтел бабаларымыздан қалған ұрпақтан ұрпаққа беріліп жатқан халқымыздың болмасының тарихи көрінісі, ғасырлар бойы жиналған даналығы. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде фольклор жанрына жататын, қолданған кезде халқымыдың даналығын, тіл байлығын, мәдени сөйлеу формасын бейнелейтін мақал мен мәтелдердің ара жігін білу, қолдана білу, саналы және білімді ұрпақты тәрбиелеуге зор үлесін қосып, тарихымызды, салт – дәстүр, әдет – ғұрыпты, дініміздің, наным – сенімдерімізді сақтап ұмытпай ұстану біздің өз алдымыздағы, бабалар алдымыздағы парызымыз!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алефиренко Н.Ф. Введение в когнитивную фразеологию/Н.Ф. Алефиренко. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 152 с.
2. Әубәкірова Л. Мақал – мәтелдердің қазақ өміріндегі орны. Оларды қалай айыруға болады. [Электрондық ресурс] URL: Мақал-мәтелдердің қазақ өміріндегі орны. Оларды қалай айыруға болады - Informburo.kz (Өтініш берген күні 16.03.2019).
3. Бұлдыбай А. Шешендік мақал – мәтел, шешендік жұмбақ//ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2011. №3(133). – 153-157 б.
4. Войцехович И. В. Практическая фразеология современного китайского языка – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 509 с. — ISBN 978-5-17-045764-9
5. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. 7-е изд. – М.: Русский язык, 2000. – 544 с.
6. «Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VI том. [Электрондық ресурс] URL: Мақал-мәтелдер — Қазақстан Энциклопедиясы (encyclopedia.kz)
7. Қазақтың мақалдар мен мәтелдері. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 232 б.
8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. –624 с.
9. Чжан Мянь., Саяхова Дилара Камилевна. Этнокультурное своеобразие пословиц и поговорок в китайском языке// Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 12. Ч. 3. С. 192-194. ISSN 1997-2911.
10. Яковлева, Е.К. Интеграция китайских паремий в американское коммуникативное пространство.: дисс. канд.фил.наук: 10.02.20/Яковлева Екатерина Алексеевна. – М.: Владивосток, 2016. – 186 с.

ҒМРНТ 81’1 – 027.21

МАГЗЫМОВА ЖАНАТ САЛАУАТОВНА
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ТАЖИГУЛОВА АЙГУЛ КАЙРАТОВНА
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Түйін. Осы аталған мақалада түс атауларының тарихы мен олардың фразеологиялық бірліктерде әр түрлі тілдерде қолданысы қарастырылады. Табиғатпен біте қайнасып, оның табиғи реңкін санасына сіңіріп өскен халқымыздың ұшы-қиырсыз тіл байлығы бір сөз астарындағы сан тұспалмен, сана-сезіммен де білдіріліп жататынын ескерсек, тілдегі бір құбылыстың өзін қанша зерттесе де артық болмайтыны күмәнсіз. Ендеше жаратылғаннан бері тіршілік бояуын қажетіне жаратып, табиғат сырын өмірі мен өнеріне өріп келе жатқан қазақ үшін түс әлемі өз әлемін қалай танытар екен деген сауал әрқашан да өзекті.

Түйінді сөздер: түстер, түс атаулары, фразеологизм, фразеологиялық бірліктер, этимология.

Резюме. В данной статье рассматривается история названий цветов и их использование во фразеологизмах на разных языках. Если учесть, что богатство языка нашего народа, проникнутого природой и впитавшего в себя ее естественный оттенок, выражено в одном слове, в сознании, то, несомненно, не будет лишним, сколько бы ни изучалось само явление в языке. Поэтому для казахов, которые с момента своего создания создают краски жизни, вкладывают в жизнь и искусство тайны природы, всегда актуален вопрос о том, как они представляют свой мир.

Ключевые слова: цвет, цветообозначения, фразеологизм, фразеологические единицы, этимология.

Summary. This article discusses the history of color designations and their use in phraseological units in different languages. The richness of the language of our people, who grew up in harmony with nature and absorbed its natural hue, is expressed in a single word by a number of hints, consciousness, no matter how much one phenomenon in the language itself is studied, there is no doubt. Therefore, the question of how the world of color will represent its world is always relevant for Kazakh who has been creating life colors in need and weaving the secrets of nature into his life and art since his creation.

Keywords: color, color designations, phraseology, phraseological units, etymology.

КІРІСПЕ

Жалпы тілдегі секілді түр-түстің де тілдік танымына жүйесіздік, кездейсоқтық тән емес. *Түс атаулары* деп айдар тағып қарастырылғанмен, оның шын болмысы тұтас тілмен, тілдік жүйемен біртұтастықта ғана айқындалады, басқаша айтқанда, бүтін тілдің дербестене алатын бөлшегі емес, бүтіннің мүшеленуі ғана іспетті. Егер дәстүрлі зерттеулердегідей түс табиғатын жеке алып қарастырсақ, кейбір жағдайлардың, әсіресе, түс сыңарлы қолданыстардың көпшілігінің сөзжасамдық уәжі көмескі күйінде қалып қояды. Этимологиялық принциптерге сүйеніп жеке болжамдар жасау әрқашан шындық болмауы да ғажап емес. Сондықтан тілді адаммен, оның табиғатымен, қоршаған әлеуметтік ортасымен, сана-сезімімен қабылданған ритуалдарымен, мифопоэтикалық ойлауымен байланысты қарастыру қажет. Тек осы мүддені орындағанда ғана біз түстің тілдік болмысын индивидтің/этностың ғаламды түсінуінің көрсеткіші ретінде көрсетуге құқылымыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түркітанушы ғалымдардың пікіріне жүгінсек, *«ақ, қызыл, сары, қара»* түр-түс сын есімдері етістік түбірлерден семантикалық-функционалдық трансформация, конверсия тәсілі арқылы пайда болғанын дәлелдейді. Демек, бұл сын есімдердің бастапқы қимыл, қозғалыс мәндері негізінде заттың сындық мағыналары пайда болған.

Ақ – сын есім ретінде қараға-қарама қарсы (жарықтың екі шегінде) реңкті белгілейтін сөз. *Ақ* сөзінің этимологиясы жөнінде түрлі пікірлер бар. Э.В.Севортян «аға» және «әке» деген туыстық атаулардағы екі сөздің де негізі «ақ» – «оқ» (қартаю) етістігінен өрбіген деген пікір айтады. Егер «ақ» түбірінің көне түркі тілінде шынымен «қартаю, жан ұлғаю) синкретикалық мағынасы болса, онда «қосағыңмен қоса ағар» деген тілек мәнді тіркестегі «ағар» сөзі де жоғарыдағы «ақ» түбірімен төркіндес болуы ықтимал.

Бұл болжам негізсіз емес. Себебі қазақ тіліндегі *ақсақал, шашы ағару, ақ кірсе де, ақылы кірмеген, ақ жаулықты ана* т.с.с. тіркестерде де

қартаю, жасы жету мағынасы меңзеледі. Жоғарыда келтірілген «Қосағыңмен қоса ағар» деген алғыс сөздегі «Қосақ» (қосығ) - әйел, «жар» мағынасын береді. Ал сүт тағамдарының **«ақ»** аталуы сын есім «ақ-пен» байланысты қарастырылатыны белгілі. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев «Бұл сөздің негізгі мағынасы – түсті көрсететін түрі» деп көрсетеді. Түркі тілдерінде (сондай-ақ өзге тілдерде де) «ақ» сөзі **қара** сөзіне қарама-қарсы қазақ тіліндегі *ақ көңіл, ақ бата, ақ жол, ақ неке, ақ тілек* т.б. дегендер дәлел бола алады. Біздіңше, Қадырғали тарихшының «Ақ Орда», «ақ патша» дегендеріндегі «ақ» эпитеті қазақ тілінен келтірілген мысалдардағы «ақ» сөзімен қызметтес, мәндес түседі»,- деп келтіреді зерттеушілер Р.Сыздықова, М.Қойгелдиев.

А.А.Потебня *ақ (белый)* пен қою *қызыл (багровый)* байланысын көрсетеді. «Белка» (тиін) Сібір аймақтарда оның түсінің *аққа* жақындығымен емес, *ақ пен жирен (рыжый)* ұғымдарының теңдігіне қатысты аталғанын дәлелдейді. «Күн» **қызыл** және **ақ** арқылы халық мәдениетінде орын алған. «Ақ» та, «қызыл» да сұлулықты, махаббатты білдіреді. Қызыл әдемі ғана емес, ашық, түп мәні отпен байланысты.

Сары сөзі де жиі қолданыста болатын түсті білдіретін лексема. Ғалым Е.Қойшыбаевтың көрсетуінше **сар** сөзі топонимдік атаулармен тіркескенде көбінесе «айқын, кең, негізгі, басты» деген мағыналарда жұмсалатынын айтқан. Р.Сыздықова «Сары алтын» дегендегі «сары» сөзінің мағынасы қоспасыз, таза, ал «сары уайым» дегендегі «сары» – парсы тілінде «уайым, қайғы» екендігін айта келіп, «сары уайым» тіркесі бір мағынадағы екі сөздің қабаттаса айтылуынан пайда болған бала-шаға (шаға да «бала» деген сөз), бекер-босқа сөздері сияқты бір сыңары парсыша –уайым (сар), екіншісі – қазақша уайым сөздерінен жасалған плеонастық тіркес болып табылады», - дейді. Е.Қойшыбаевтың «сары» туралы «айқын, анық көрінген, басты» деуі де қисынды пікір. Бұлай болғанда *сары уайым – негізгі, анық уайым, ал сарыла күту төзіммен, ұзақ шыдаммен шын күту* дегенге де келеді.

Қара – қазақ тіліндегі ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары көп түстің бірі. Жалпы түркі тілдерінде бұл сөзге қатысты тұрақты тіркестер көп, уақыт өтуімен байланысты олар жаңғырып үстемелеп отырғандығы да байқалады. Түркі тілдерінде *қара* сөзінің бір мағынасы *үлкен, зор, көп* екенін зерттеушілер айтып жүр. Мысалы, **қара қыпшақ** дегендегі *қара* қыпшақтардың түр-түсін таныту үшін емес, қалың қыпшақ, көп ру дегенді білдіретін перифраз. Осы секілді *қара сөз – үлкен сөз. Қара шаңырақ – үлкен, қасиетті шаңырақ, Қара күш – жойқын күш, Қара зіл – аса ауыр* т.с.с. Қазақтағы **қара боран**, **қара дауыл, қара құйын** да осы Қашқаридағыдай ұшқан (ұйтқыған) боран, дауыл, құйын болуы мүмкін. Сонда **қара**ның бір мағынасы ұшу, ұшыру, ұйтқу болмақ.

Көк сөзі де түркі тектес халықтарға ортақ. Заттық ұғымдағы көк (аспан) пен сын есім *көкті* синкретикалық түбір деп қарастырып жүр. Аспан ұғымындағы «көк» сөзімен онымен түстес нәрселердің салыстырылуы нәтижесінде көк аталуы әбден мүмкін. Негізінде бұл екі ұғымның қайсысы бірінші қалыптасқанын ешкім де дәл айырып бере алмайды.

Түркі тектес халықтардың ішінде қазақта **көк** күшейту мағынасында «көкпеңбек» болып қолданылады. Бұл «көк пен көк», яғни көкпен бірдей деген ұғымға келеді. Әрі сөздің екі рет қайталануы оның реңдік мәнін әсірелеп, үдетіп жіберген.

Үнді европа тілінде **bhel** – жану, ал неміс тілінде **blau** – көк, ағылшын тілінде «**blue»** – көк. Қазақта **бал-бұл жану** – жарқырау, қызару, арайлану, жүзінен нұры төгілу [Томанов М., 1992]

Қоңыр сөзі де бүгінде алуан семантикалық даму процесін өткерген. **Қоңырмен** түпкі негізі бір **күңгірт, күрең, қошқыл, кер** сөздері бүгінде жеке дара мағыналы сөздер. Тура түстік мағынасында бұлардың бәрі қызыл мен қара аралығындағы реңді білдіреді. «Қоңыр» сөзінің қазіргі қолданыстағы *биік, жай, бос, салқын, бірқалыпты, баяу, жұтаң, кем т.б.* мағыналары ертедегі мәндерімен сыбайласатыны даусыз. Түрік сөздігінде «қоңыр үн» көмейден шығатын үн» деп түсіндірілген [Севортян Э.В., 1974]. «**Оғлан үні қоңрады – Баланың дауысы қоңырланды»** Бала балиғатқа жеткенде дауысы өзгерді, дауысы қоңырланды [Севортян Э.В., 1974]. Көріп отырғанымыздай, **қоңыр үн, қоңыр дауыс** ер адамға тән, ер баланың белгілі бір даму кезеңіне сай пайда болатын, ән салғанда кәсіби әншілікті қажет етпейтін (қоңырлатып ән салды) дауыс, үн. **Қоңыр**, сондай-ақ, жердің түсі. Жер – халықтың тіршілік орны. Осымен байланысты қазақ елінің танымында ерекше жағымды мәнге ие. Оның да түпкі тегі **кер, қызыл, қара** секілді **от** культіне тікелей қатысы бар.

Қызыл сөзіндегі *ыл* жұрнақ, **қыз** – өлі түбір Н.Баскаковтың да пікірінше, қыз түркі тілінде «от» мағынасында жұмсалған. XI ғасыр түркі тілдерінде *«қыз»* сөзінің – *қызыл* түс мағынасында қолданылған айтылады. Сонымен *қыз* түбірі ерте замандарда синкретизм ретінде бірде етістік, бірде сын есім мағынасында қолданылған [Севортян Э.В., 1974]. М.Томановтың пікірінше, **қызыл**, **жасыл** сөздері түбірдің және қосымшаның көнеруі арқылы субъективтенген сөздер [Томанов М., 1992].

Үнді европа тілінде **gher** – *жану* (гореть), сондай-ақ *жасыл* (зеленый); Неміс тілінде grun – *жасыл* (зеленый); Орыс тілінде **зеленый** – *жасыл*, **жечь** – *жағу*, **зелень –** *көкөніс.*

Сонымен, бұл тармақта негізгі жеті түстің *(ақ, сары, қара, көк, қоңыр, қызыл, жасыл*) шығу негізіне қатысты деректер бойынша мәлімет берілді. Біздің негізгі мақсатымыз – адамның жалпы адамзаттық және ұлттық қоғамдық-тарихи тәжі-

рибесі арқылы тіл танытатын болмысты, ғалам бейнесін анықтау. Бұған алғашқы қадам ғана жасалды. Түр-түс атаулары белгілері адамға тәуелсіз объективті өмір сүреді, бірақ олардың уәжі санаға тәуелді болады. Дүниеде, тілде кездейсоқ байланыс болмайды, оның өзі адамзат санасының өзін қоршаған әлеміне тәуелділігіне тікелей қатысты. Түр-түсті когнитивтік зерттеуде тіл тарихына жүгінуіміздің себебі жаңа мен ескі мәліметтер арасындағы байланысты айқындау, ал ол соған сәйкес когнитивтік құрылымды анықтау үшін қажет [Фрумкина Р.М., 1974] .

Түр-түс ғылымының дүниеге келіп, жан-жақты зерттелу нысанына айналғанын екі ғасырға жуық уақыт болды. Алғашқыда түс табиғаты олардың практикалық қажеттілігіне орай көбірек зерттелінді. Түр-түстің лингвистикалық тұрғыдан зерделенуі жалпы тіл білімінде – Л.Уорф, А.Мэтьюз, Р.Фрумкина т.б., түркі тілдері әлемінде – А.Н.Кононов, Э.В. Севортян, А.М.Щербак т.б. есімдерімен байланысты. Қазақ тілінде түр-түс атауларының арнайы зерттелуіне Ә.Қайдаров, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбеков авторлығымен жарық көрген «Сырға толы түр мен түс» (1986ж.), «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» (1992ж.) еңбектері арналған. Мұның біріншісінде түсті физикалық табиғаты тұрғысынан қарастырса, екіншісі түр-түске жүйелік құрылымдық сипатта тілдік талдау жасауға бағытталған.

«Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке» атты Ж.Қалымованың кандидаттық диссертациясы да түстік фразеологизмдерге құрылымдық жағынан талдау жасайды, семантикалық, құрылымдық типтеріне сипаттама береді, көркем әдебиеттегі осы типті фразеологиялық бірліктердің стилистикалық қасиеттерін сипаттайды. Соңғы уақыттарда да түр-түс сыңарлы фразеологизмдерді әр қырынан қарастырған ғылыми жұмыстар аз емес: Серікбаева Ұ., Нұржігітова М., Ахметжанова Ф. т.б.. Әсіресе, түр-түс топонимикалық атаулар құрамында және атау ретінде қалыптасуының этимологиялық жағынан зерттелуі Е.Қойшыбаев, А.Әбдірахманов, А.Махмутов еңбектерінде үлкен жетістіктерге жеткен. Халық әдеби тілінің зерттелуінде де түс сыңарлы күрделі атаулар мен сөз тіркестері құрамында жан-жақты қарастырлады (Р.Сыздықова, Е.Жұбанов, т.б.), ақын-жазушылар шығармаларының тіліне қатысты жұмыстардан (Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов, т.б.), лингвистикалық, этимологиялық, лингомәдени тұрғыдан талдау жасалған еңбектерден де (І.Кеңесбаев, Т.Қоңыров, Н.Нұрмағамбетов, т.б.) түр-түске қатысты құнды пікірлерді көптеп келтіруге болады. Ш.Жарқынбекованың «Языковая концептуализация цвета в казахском и русском языках» атты докторлық диссертациясы екі тілдегі түстік феномендерді салыстыра отырып әмбебап және мәдени мәні бар нышандарының, лингвомәдени түсініктемесін анықтауға арналған.

Негізгі түс атаулары (*ақ, көк, қызыл, сары, жасыл, қара, қоңыр*) бұрынғы зерттеулерде этимологиялық табиғаты анықталғанмен, тілдік қолданысында түрлі мазмұн алуы қайтадан сол түстердің ауыс мағыналары ретінде түсіндіріледі. Ал бұл тұлғаларды қабылданатын ақпарат ретінде когнитивтік модельдерде кодталуы тұрғысынан қарастырғанда уәжділігіне қарай әр қайсысы өз ядросына, орталық прототипіне, тірек негізіне (базисная основа) шоғырланатыны анықталады. Осыған орай, осы *түстік* деп танып жүрген көптеген тіркес жасайтын компоненттер шын мәнінде түр-түсті білдіруден ауысқан мағына ма дегенге жауап іздеген дұрыс секілді. Сондай-ақ, күрделі сөздер құрамындағы түр-түс атаулары да өз орнын номинативтік тұрғыдан табатын уақыты жетті. Әлі күнге дейін бұлардың кейбірі (*ақ қайың, ақсақал, сары май*) күрделі сөз деп танылғанда, кейбірі екі ұшты деңгейде қалып қойған (*көк айыл, қара ағаш, сары қарын, сары су, қара жер*), олардың жазылу емлесі де бір текті емес. Күрделі сөздер теориясында бұл мәселелер айтылып та жүр. «Күрделі сөздердің құрамындағы сыңарларының бірге жазылуы шарт бола алмаса да» олардың уәжділік деңгейін, құрамдық компоненттері сәйкестігін ескере отырып, лексикалық жасалым принциптері негізінде емлесін ретке келтіру мүмкіндігі де жоқ емес [Манкеева Ж.А., 2001, бб.39-44].

Зат атаулары құрамында *«қара, көк, сары, қызыл»* сөздерімен келетін күрделі сөздерді зерттеген Б.Қ.Қасым бұларды сапалық сындар деп таниды және олар күрделі зат атауы құрамында сындық белгіні білдірмейді, заттың түстік белгісін ала отырып, уәжділіктің түрлі деңгейінде аталым процесіне қатысып, күрделі лексикалық жасалымдар жасаған, - деп келтіреді. Мұнысы шындық, бірақ барлық жағдайда емес. Мысалы: *«қарабидай, қара өрік, көкжиек, сарымай»* дегенде түстік қасиетке уәжделгенмен, *«көкбазар, қара шаңырақ, қара күш, ақ көз»* түстік белгі бола алмаса керек. Жалпы *қара күш, қара найза, қара сүңгі, көк долы, қызыл тер, ақ ниет* құрамындағы *қара, көк, қызыл, ақ* сөздерін түр-түс деп атаудың өзі дұрыс па? Ауыс мағыналардың (метафора, метонимия секілді) жасалу тәсілі айқын, оған тірек негіз болудың да өз өлшемі бар, ал ұзақ-сонар тарихынан бері өзінше анық ұғымды белгілеп келетін **– «көк»** – аспан; таспа; өсімдік, жеміс-жидек; **«ақ»** – тағам; **«қара»** – нысана, белгі; үлкен, ірі т.с.с. мәндері түстің ауыс мәні деу зорлық болмай ма? **Қара**–с.е. – көмірдің түсіндей қап-қара түс, аққа (жарықтың жоқтығы жөнінен) қарама-қарсы деген тура мағынадан *«қара күш», «қара сөз», «қара шаңырақ»* т.б. мағына ауысуы негізінде жасалғанын, не өзге тәсілмен ауысқанын қандай уәж негізінде кім келешек ұрпаққа түсіндіріп бере алады? Шын мәнісінде олар уәжді, тіпті эндоцентрлі (айқын) уәжді дүниелер. Көп жағдайда тілдің нәзік қырлары назардан таса қа-

лып жатады. Мысалы: **ақ** пен **таз**а ұғымын теңестіріп, оны әр уақытта бірдей деңгейде қолдана беруге болмайды. *Ақ қағазға* жазу бір басқа,«-*таза қағазға* жазу бір басқа, ақ қағаздың таза болуы шарт емес, таза қағаздың ақ болуы да міндетті емес. Ал *таза ақ қағазға* жазу үшінші мәселе. **«Көк шөп»** дегенде, қазақ түсін емес, шөптің жас, жаңа көктегендігін ойына алғандықтан атаса да, *көк шөптің* өзі барлық шөп түрінің жас, жаңа көктеп келе жатқандығына қатысты қолданылмайды. *Жусан, бетеге, ала бота* да шөп түрлері, бірақ оларды өз атауларымен атай береді. Ал *«көк шөп»* деп қияқты, не қырда, сайда өсетін жұмсақ, майда шөп түрлерін атайды. Сонда ол белгілі нәрсеге тағылған атау түрі. Ал ***көк алма*** **–** жасыл алма емес, дұрыс жетілмеген алма, оны *көк қауын, көк қарбызбен* салыстырып та анықтауға болады. ***Жасыл алма*** көк, шикі емес, піскен, жеуге дайын алма сұрпының бір түрі, оны ***көк алма*** деп те айта беруінің себебі, жасыл түсті алма өзге сұрыпты сары, қызыл алмаларға қарағанда қаттылау және сулы болады. Жалпы *«көктің»* өсімдік, көкөністерге қатысты қолданылуы негізінен сулы, нәрлілігіне байланысты. Оған тағы бір дәлел *«көк шөп»* үнемі суармалы жердегі, гүлзарлардағы, орман ішіндегі шөптің атауы, ал қырда өскен шөп жазда шау тартып, өңі өзгергеннен-ақ ол *көк шөп* емес, *шөп* боп аталатыны осы ойға жетелейді. Адамзат дамуымен бірге өзгеретін және өрістейтін түсті ажыратып көру емес, түс атаулары. Ескі грек тілінде *көк* пен өзге *көкшіл* түстер ажыратылмаған. Тілдегі түртүс атауларының аз-көптігімен түстаным деңгейін шектеуге болмайды [Қасым Б.Қ., 2000, б.154].

Ағылшын тілін байытып отырған фразеологизмдердің сандарына қарай Шекспирдің шығармалары ерекше орын алады. Олардың саны 100-ден асады. Мұндай фрзеологизмдер шексперизм деп аталады. Олардың түрлері нақты анықталған кезде, фразеолгизмдердің түрлері драма шығармаларында кездесетіндігі байқалды. «Отелло» атты трагедиялы драмадан түс атауына қатысты фразеологиялық единицалар: *the green-eyed monster (книжн.) – жасыл көзді құбыжық, қызғаныш («чудовище с зелеными глазами», ревность).*

Қазіргі ағылшын тілінде шекспир фразеологизмдеріне бірнеше өзгерістер енгізілуі мүмкін. Мұны келесідегідей фразеологиялық единица мысалы дәлелдей алады: *Buy golden opinions – өзі туралы жақсы ой туғызу, озін жақсы жағынан көрсету, сыйлауға тұру (заслужить благоприятное, лестное мнение о себе, вызвать восхищение или уважение).* Кейде *buy* етістігінің орнына *win* етістігі қолданылады.

Ночью все кошки серы (рус.) — all cats are grey in the dark (англ.). A black sheep – «паршивая овца», позор семьи (по старому поверью считалось, что черная овца отмечена печатью дьявола). Фразеологизм : *There is a black sheep in every flock, орыс тілінде «В семье не без урода». A\the thin red line- өз позициясынан қайтпайтын, өз қағидасын ұстанатын мықты адамдардың шағын тобы (небольшая группа отважных людей, защищающих местность или принципы, не уступающие своих позиций).* Бұл фразеологизм алғаш рет 1877 қолданылды. Қызыл форма киінген қырымдық соғыс кезіндегі британдық күрес туралы сөз болады. A whited sepulchre - гроб повапленный. Бұл фразеологизм қазіргі тілде *екі жүзді адам («лицемер, двуличный человек»)* деген мағынаны білдіреді.

The golden rule- тамаша ереже («золотое правило», мудрое правило, помогающее всегда и всем). «Аспен ұрғанды таспен ұр», (Как хотите, чтоб с вами поступали, так поступайте и вы с ними), Black ingratitude – қарғыс, (черная неблагодарность), Red as blood- қан қызыл, (красный как кровь), Red Cross- Красный Крест (медицинская служба, организованная согласно женевской конвенции 1864 года), Like a red rag to a bull- как красная тряпка на быка, Blue blood- көк қан, (голубая кровь), Yellow press- желтая пресса

Look at smth through rose- көзінің астымен қарау, (coloured glasses смотреть на что- либо сквозь розовые очки), green with envy — қызғаныштан өртену, (перен. позеленевший от зависти), white flag – ақ жалау, (белый флаг, флаг парламентера) (сигнал о капитуляции), Paint a black picture- қара түс, (в черном цвете), To be in a black book – қара тізім, (черная книга/ черные списки), Yellow belly- желторотый птенец, Golden opportunity- тамаша мүмкіншілік, (блестящая возможность), Kill the goose that laid/ lays golden eggs- тыныш жатқан жыланның құйрығын басу, (убить курицу, несущую золотые яйца), Grey cells/ matter- «серое вещество», мозговые извилины.

white lie- қауіпсіз жалған, (невинная ложь, ложь во спасение), put down in black and white — аққа қарамен жазу, (написано черным по белому), A black eye- көз астындағы ісік, «синяк под глазом», Be in the black- табысты болу, «быть в прибыли», Be in the red- табыстан айырылу, «быть в убытке», Be in the pink- денсаулығы мықты болу, «выглядеть здоровым», Have a yellow streak-қоян жүрек, «быть трусливым, робким человеком», Blue chips- жоғары дивидентке ие компания акциялары, (акции компании, выплачивающей высокие дивиденды) [Saunders B., Van Brakel J., 1997].

Қазіргі ағылшын тілінде фразеологиялық единицалар метафоралық мағыналарға ие [Berlin B., Kay P., 1969].

Шекспирдан басқа көптеген данышпан жазушылар ағылшын тілін, соның ішінде, фразеологияны байыта түсті, олардың арасында, атап айтсақ, Джефри Чосер, Джон Мильтон, Джонатан Свифт, Чарльз Диккенс, Вальтер Скотт және басқалары.

Мысалы, келесі фразеологизм В. Скоттың «Айвенго» романында кездеседі: *Catch/ take smb red-handed – біреуді қылмыс үстінде ұстау (застать кого- либо на месте преступления, захватить с поличным).*

Ағылшын тілі фразеолгиялық единицаларының көбісі антикалық тарих және мәдениетпен байланысты. Олардың көбісі халықаралық сипатқа ие және тілдер қатарында кездесетіндігі таң қаларлық жайт емес. Мысалы, антикалық мифологияда мынандай фразеологизм кездеседі, мысалы: *The golden age – алтын ғасыр (золотой век).*

Мұндай тіркес алғаш рет Гесиоданың «Труды и дни» деген поэмасында кездесті. Автор ол кездегі адамдардың еш қайғысыз, соғыссыз және қиын еңбексіз құдаймен өмір сүрген кезегі Сатурн ғасырын сипаттаған.

Қазіргі таңдағы тілде фразеологизм мәдениет пен өнердің даму кезеңін білдіреді. Ағылшын тарихында алтын ғасырды 18 ғасыр, өнердегі классикалық бағыттың бағыну кезеңі болып аталады.

Мұндай тіркестер Эзопа баснясына және ертегрек ертегілеріне кіреді. Мұндай тіркеске төмендегідей фразеологизм мысал бола алады.

Мысалы: *Kill the goose that laid/ lays the golden eggs – тыныш жатқан жыланның құйрығын баспа (убить курицу, несущую золотые яйца).*

Кейбір фразеологизмдер біріншіден ертеримдік жазушылардың шығармаларында кездеседі.

Француз тілінен алынған фразеолгизмдердің саны айтарлықтай көп. Олар ағылшын тіліне тіркестердің калькирование жолымен келді. Француз тілінен алынған көптеген ағылшын фразеологиясының калькасы латын прототипіне кіреді. Ал егерде француз обороты латын вариантының толық калькасы болып табылса, кейде фразеологиялық единицалардың ағылшын тіліндегі калькасы тікелей латын тілінен немесе француз тілі арқылы келді ме деп айту қиынға соғады.

Неміс тілінен келген фразеологиялық кірме сөздерге келетін болсақ, олар көп емес деп айтуға болады. Мысал ретінде Томаса Карлейлдің еңбегінде кездесетін мақалды беруге болады: *Speech is silvern, silence is golden – сабыр түбі сары алтын («слово- серебро, молчание- золото»)* [Kay P., Berlin B., Maffi L., Merrifield W. R., 2003].

Ағылшын тілінде басқада тілдерден енген кірме сөздер бар. Мұндай мәліметтерді мұқияттылықпен қарағаң жөн, себебі мағынасы мен түрі жағынан әр түрлі тілдерде кірме сөздерге қатысыда болмауы мүмкін. Бұл тек осы тілдерде сөйлейтін халықтың дәстүрі мен салтының, өмірлерінің саяси шарттарымен түсіндірілуі мүмкін.

Фразеологиялық паралелдер басқа тілден енген кірме сөзсіз бір тілмен түсіндіріледі. Мынадай мәліметке көңіл аударған жөн, мысалы, антикалық түсініктер әр түрлі тілдерде түрліше бейнеленген. Көп жағдайда, ағылшын, француз және испан тілдерінде сөз тіркестер деп есептелсе, неміс тілінде тек күрделі сөзбен беріледі. Берілген мысалдардан мынадай қорытынды шығаруға болады, фразеологизмдердің құрамына, көбінесе, ерте кезден алынған түс атауларының терминдері, яғни спектрдің 11 базалық түстерінен тұратын топтың түс атаулары кіреді.

Көптеген фразеологиялық единицалар Англияға АҚШ-тан келді. Мұндай кірме сөздер тіларалықтыққа жатады. Мұндай фразеологизмдердің кейбіреулері ассимиляцияға ұшырады. Ағылшын сөздіктерінде америка тілінен енгендігі айтылмайды. Мұндай «американизмге», мысалы, a/ the green light – бостандық әрекет (зеленая улица, свобода действий;)

Paint the town red – шаттыққа бөлену (предаваться веселью, кутить). Жоғарыда көрсетілген мысалдардан американдық тектен шыққан фразеологизмдердің ішінде таза американдық сөз жоқ. Мұндай айналымдарды ағылшын тілі деп қабылдау жеңіл болады. Олардың американдық шығу тегі лексикографиялық мәліметтер негізінде және соларды талдау негізінде құрылған.

Фразеологиялық бірліктердің кейбір басқа топтарына американдық сөздер енетіндігі анық. Мысалы, *a red cent - медный грош.*

Американдық фразеологиялық кірме сөздердің ағылшын тілді формасы британдық вариантта толығымен аударманы қажет етпейді. Американдық фразеологиялық кірме сөздер, әсіресе, сленгтер анық бейнесі және жоғарғы экспрессивтілікпен ерекшеленеді.

Қорытынды

Тілдегі түс атауы бар фразеологизмдердің нақты семантикалық болмысы жалпы адамның дүние танымы ұстанымына сай анықталды. Тілдегі түс атауы бар фразеологизмдердің қолданыс ерекшеліктері сөз тіркестерінде, фразеологизмдерде және мақал-мәтелдерде көрініс тапты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.Алматы, 1992.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.
3. Фрумкина Р.М. «Цвет, смысл, сходство. – М, 1984. М., 1974.
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. №4. 2001. 39-44б.
5. Қасым Б.Қ. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. Алматы, 2000. – 154б.
6. Saunders, B. & Van Brakel, J. Are there non-trivial constraints on color categorization? Behavioral and Brain Sciences 20, 1997.

7. Berlin, B & Kay, P. Basic Color Terms: their Universality and Evolution, University of California Press, Berkeley, 1969.
8. Kay, p., Berlin, B., Maffi, L. & Merrifield, W. R. The World Color Survey. Centre for the Study of Language and Information. 2003.
9. Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологизмнің сөздігі. Алматы, 1977.
10. Кеңесбаев. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1986.
11. Hornby A. S. Oxford Students's Dictionary of Current English. – Moscow: Oxford University Press 1983, 769p.
12. The Oxford Russian Dictionary. English-Russian. 180000 words and phrases. Oxford-Moscow, 1999. 735p.

УДК 81

MADIYEVA GULMIRA BAYANZHANOVNA
Professor
Kazakh National University named after Al-Farabi

ANUARBEKOVA ZHANSAYA MARATOVNA
Master student
Specialty: two foreign languages
Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

INTERCULTURAL COMMUNICATION BETWEEN INTERNATIONAL ACADEMIC STAFF AND LOCAL STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Түйін. Қазақстан көпұлтты мемлекеттердің бірі болып саналады, елімізде халықаралық оқу мекемелері көп, шетелден келген ұстаздар мен профессорлардың саны жылдан жылға өсуде. Олардың ағылшын тілін оқыту әдістері жергілікті мұғалімдердің әдістерінен ерекшеленеді. Екі немесе одан да көп ұлттың арасында пайда болатын қарым-қатынас мәдениетаралық коммуникация деп аталады. Қазіргі уақытта мәдениетаралық коммуникация лингвистика, методология, философия және психологияның зерттеу нысаны болып табылады.

Бұл зерттеу мақаласында жергілікті студенттер мен олардың шетелдік оқытушылары арасындағы мәдениетаралық қарым-қатынастарында туындауы мүмкін жалпы мәселелері көрсетілген. Автор студенттер мен оқытушылар арасындағы қарым-қатынасты мәдениаралық контекстте зерттейді. Бұл зерттеудің мақсаты жоғары білім беруде осы тұрғыдағы мәселелерді анықтау болып табылады.

Түйінді сөздер: мәдениетаралық коммуникация, мәдениетаралық контекст, тіл мұғалімдері, оқу орындары.

Резюме. Казахстан является многокультурной и многоязычной страной, которая имеет большое количество международных образовательных учреждений, преподавателей из разных культур. Их методы преподавания английского языка отличаются от методик местных преподавателей и имеют свои особенности, проблемы. Одним из примеров является общение со своими учениками. Общение, возникающее между двумя и более культурами, называется межкультурной коммуникацией. Межкультурная коммуникация в настоящее время является предметом изучения лингвистики, методики, философии и психологии.

Это исследование показывает общие проблемы, которые могут возникнуть в межкультурной коммуникации между местными студентами и их иностранными преподавателями английского языка. Автор исследует общение студентов и преподавателей в межкультурном контексте. Целью данного исследования является выявление возможных проблем, которые могут возникнуть в этом контексте в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: межкультурное общение, межкультурный контекст, преподаватели языка, образовательные учреждения.

Summary. Kazakhstan is a multicultural and multilingual country that has many international educational institutions. The instructors come from different cultural backgrounds. Their ways of teaching English varies from local instructors and has its own characteristics and overall issues. One of the examples is the communication with their students. The communication that arises between two and more cultures is called intercultural communication. The intercultural communication is now the subject of study of linguists, methodologists, philosophers and psychologists.

This research shows common problems that may occur in cross cultural communication between local students and their foreign English language instructors inside and outside the classroom. The author explores student-teacher communication in intercultural context. The aim of this study is to identify possible challenges that may arise in that context in higher educational institutions.

Keywords: intercultural communication, intercultural context, language instructors, educational institutions.

INTRODUCTION

Because of the globalization Kazakhstan has become a multicultural country with different international schools, companies, institutions, and industrial factories. That's why nowadays we should develop our cultural competence into intercultural competence. Byram offers a comprehensive definition of the competent intercultural speaker: 'An

intercultural speaker is someone who can operate their linguistic competence and their sociolinguistic awareness of the relationship between language and the context in which it is used, in order to manage interaction across cultural boundaries, to anticipate misunderstandings caused by difference in values, meanings and beliefs, and thirdly, to cope with the affective as well as cognitive demands of engagement with otherness' (Byram, 1995, p.98). The cross cultural communication can't always be perfect. Because of that people come from different backgrounds they have different culture, that means they have different values, beliefs, knowledge and attitudes. Thus, apparently, there might be some misunderstandings during the interaction. To prevent them instructors and students must be aware of intercultural competence. Acquiring intercultural competence requires interlocutors to be able to recognize how communication takes place so that they can quietly negotiate a mutually acceptable mode of communication. This can only be achieved in a climate of multiculturalism where diverse cultures are recognized and valued.

PURPOSE

This research is mainly focused on understanding the intercultural communication between foreign teachers and local students. The aim is to identify the problems that occur during the communication of non-local instructors and local learners.

The research questions:

1. What can be the problems of cross cultural misunderstandings between international academic staff and local students?

2. Does it affect the teaching and learning process? And how?

3. Is communication in the classroom different from the outside class communication?

4. What can be done to solve those problems?

Hypotheses

The problems might be:

1. Lack of vocabulary of students

2. Listening and pronunciation skills deficit

Literature review

Byram offers a comprehensive definition of the competent intercultural speaker:

'An intercultural speaker is someone who can operate their linguistic competence and their sociolinguistic awareness of the relationship between language and the context in which it is used, in order to manage interaction across cultural boundaries, to anticipate misunderstandings caused by difference in values, meanings and beliefs, and thirdly, to cope with the affective as well as cognitive demands of engagement with otherness'. (Byram, 1995, p. 102).

This research is aimed to identify what kind of problems can be occurred during cross cultural communication. However we should know what causes that problems. There might be differences in expectations of international academic staff and local students; different communication styles; different approaches to completing tasks; different decision-making styles; different attitudes toward disclosure; and different approaches to knowing. Let's look at each pattern below.

The way people communicate varies widely between cultures. The major aspect of communication style is the degree of importance given to non-verbal communication. Non-verbal communication includes not only facial expressions and gestures; it also involves seating arrangements, personal distance, and sense of time. In addition, different norms regarding the appropriate degree of assertiveness in communicating can add to cultural misunderstandings. From culture to culture, there are different ways that people move toward completing tasks. Some reasons include different access to resources, different judgments of the rewards associated with task completion, different notions of time, and varied ideas about how relationship-building and task-oriented work should go together. The roles individuals play in decision-making vary widely from culture to culture. For example, in the U.S., decisions are frequently delegated -- that is, an official assigns responsibility for a particular matter to a subordinate. In many Southern European and Latin American countries, there is a strong value placed on holding decision-making responsibilities oneself. When decisions are made by groups of people, majority rule is a common approach in the U.S.; in Japan consensus is the preferred mode. Be aware that individuals' expectations about their own roles in shaping a decision may be influenced by their cultural frame of reference. In some cultures, it is not appropriate to be frank about emotions, about the reasons behind a conflict or a misunderstanding, or about personal information. Keep this in mind when you are in a dialogue or when you are working with others. When you are dealing with a conflict, be mindful that people may differ in what they feel comfortable revealing. Questions that may seem natural to you -- What was the conflict about? What was your role in the conflict? What was the sequence of events? -- may seem intrusive to others. The variation among cultures in attitudes toward disclosure is also something to consider before you conclude that you have an accurate reading of the views, experiences, and goals of the people with whom you are working. Notable differences occur among cultural groups when it comes to epistemologies that is, the ways people come to know things. European cultures tend to consider information acquired through cognitive means, such as counting and measuring, more valid than other ways of coming to know things. Compare that to African cultures' preference for affective ways of knowing, including symbolic imagery and rhythm. Asian cultures' epistemologies tend to emphasize

the validity of knowledge gained through striving toward transcendence.

Talking again about intercultural competence it's better to remember that English now is a lingua franca. The intercultural competence is necessary in a world becoming increasingly interrelated where distances and languages are resisted as transport is readily available and English is becoming the lingua franca. Intercultural competence involves the acquisition of resources to deal with interlocutors of diverse ethnic backgrounds. As such it implies an awareness of cultural diversity and an ability to recognize and accept differences and manage them successfully (see also Crozet & Liddicoat, 1999, p. 123).

According to Gardner conversation is a basic form of communication. However, teaching conversation involves more than just teaching English, it also involves teaching communication, language and culture. Indeed, conversation is also termed talk-in-interaction (Psathas, 1995, p. 201; Drew &Heritage, 1992, p. 112) and spoken or conversational interaction (Saville-Troike, 1989, p. 86) which implies that it is an interactional and dynamic phenomenon whereby the participants are involved in verbal and non-verbal communication. The interactional and dynamic aspects of conversation have significant implications for language teaching as they presuppose that conversation is not just a linguistic phenomenon. Indeed, conversation is a social activity through which participants accomplish actions and build or cease relationships. Conversation is a complex human activity and this complexity needs to be not only acknowledged but also captured in language teaching so that intercultural competence can be acquired.

Among the most basic cultural dimensions is individualism versus collectivism. Collectivistic cultures emphasize community, shared interests, harmony, tradition, the public good, and maintain face. Tocqueville points out, "Individualism is mature and calm feeling, which disposes each member of the community to sever himself (or herself) from the mass of his (or her) fellows and to draw apart with his (or her) family and friends, so that he (or she) has thus formed a little circle of his (or her) own, he (or she) willingly leaves society at large to itself." (Tocqueville, 1945, p. 104). Evidence exists that personal individualism may transcend cultural differences for certain variables. Schmidi compared the effects of crowding on people from an individualistic culture (the United States of America) and a collectivistic culture (Singapore). The study examined the relationships among personal control, crowding annoyance, and stress, reporting similar findings for both cultures (Schmidi, 1983, p. 221-239).

The other dimension of cross-cultural communication is proxemics, the power distance. It is obvious that power distance would affect the non-verbal behavior of a culture. High power distance cultures (e.g., India) may severely limit interaction. High PDI countries often prohibit dating, free contacts, which are taken for granted in low PDI countries. Cultural differences in non-verbal behaviors with power implications in one or both cultural groups can lead to misunderstandings eye gaze is a power cue in main stream US culture, in differences in patterns between black and white American communicators may lead to interactional difficulties. Lafrance and Mayo report that black speakers look at their conversational partner less while listening than speaking. The pattern of for white communicators is the opposite (Lafrance and Mayo, 1976, p. 547-552).

Intercultural communication is considered as an essential academic discipline. Gudykunst and Kim conceptualize the phenomenon of intercultural communication as "... a transactional, symbolic process involving the attribution of meaning between people from different cultures" (Gudykunst and Kim, 2003, p. 17). Moreover, intercultural communication is regarded by some social scientists as an academic discipline—that is to say, a branch of communication studies. People with these interests are more willing to take on the challenge of the global, multicultural world and are probably better equipped to live up to academic internationalization policies than anyone else. Having said that, the role of intercultural communication education in attaining the goals of internationalization and, more specifically, in providing optimal intercultural competence education cannot be understated.

METHODOLOGY

Intercultural communication arises when two or more different cultures interact. The aim of this research is to identify the common problems that occur in communication of local students with their non-local teachers. This paper may help to make better communication and overcome possible problems.

Population and Sampling:

Place: Kazakh National University

People: 2nd and 4th year students

Field: ELT

Level of language: intermediate, upper intermediate

The population of the study is consisted of students from Kazakh National University who are learning English as a Second Language, whose major subject is English language. Asked students have at least one non-local teacher. The majority was the 2nd year students. And others were senior students. All of them were distributed the questionnaires.

Analysis plan

In my research I used one data collection tool – questionnaire. The questionnaires were distributed to the students. (Appendix 1). It was focused on student-teacher relationships. It was aimed on revealing the most common challenges that students come across while communicating with their for-

eign teachers. Teachers are most of American and European backgrounds.

Results

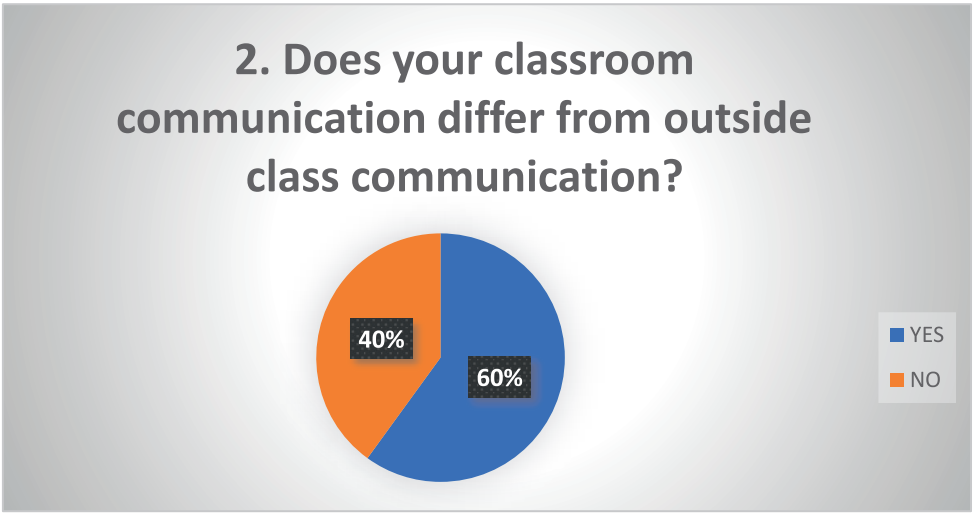
My questionnaires consisted of 11 questions (multiple choice). I hand out them to 15 students of Kazakh National University, studying on the 2nd and 4th course of philology faculty.

The questions were like these:

1. Do you have lessons with foreign teachers?

All of the answers were "YES"

2. Does your classroom communication differ from outside class communication?

3. In which language do you usually communicate with your teacher outside the classroom?

a. English b. Kazakh c. Russian Answers: Kazakh – 6 Russian – 5 English – 4

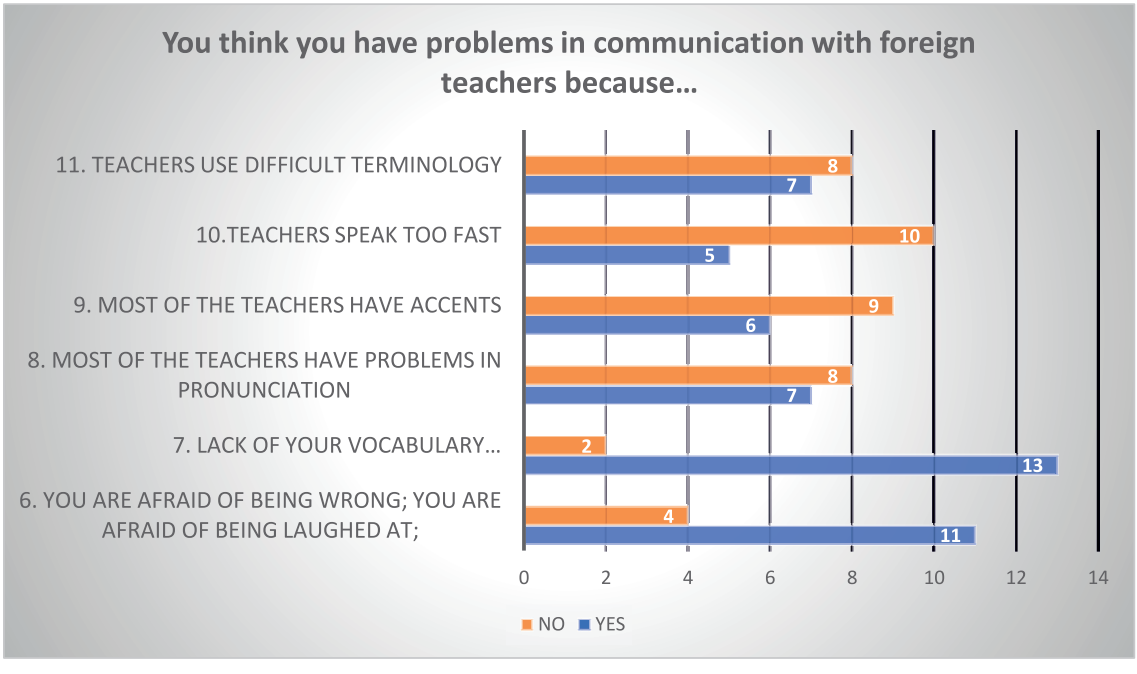
4. Are you allowed to use Kazakh/Russian language during the English lesson?

All of the answers were "YES"

5. Do you feel yourself free and confident while communicating with your teacher in English?

Answers: 67% - Yes 33% - No

Questions 6-11.

THE RESULTS SHOW US:

Most of the students' inside class communication with their teachers differs from outside class communication. This shows us some teachers still have distance in interaction with their students that might be the reason of inhibition of the students. Also, generally students are not afraid of their teachers as they can easily communicate in Russian and Kazakh languages. All of the students are allowed to use target languages during the English language lesson. This decreases the opportunity to practice English and that's why students still have language barriers.

The majority of the students don't feel themselves free and confident while communicating with their teachers in English. And the answers below will

show why students still have problems and fear to have their conversation in English. The first and the main reason/problem came out to be the lack of vocabulary. It may be because of that students devote less time on self-studying. They can't express their thoughts in English because of that. The lack of vocabulary inhibits them from interaction with other nationalities.

The reason that comes next is that students are afraid to be wrong and are afraid to be laughed at. Students have different abilities in using the target languages. Some students express their thoughts just talking despite their grammar. And others are afraid of making grammatical mistakes. During the English language lessons not everyone can say their answers because they are afraid to be laughed at. It also may come from psychological background deficit. The next one is that teachers speak too fast and not all of the students are able to follow their instructors. Close to this reason comes the following-most of the teachers have accents. Apparently, if you are not a native speaker of English it is naturally.

Finally, students claim that teachers use difficult terminology. It's natural because the levels and capabilities of the students are different. And equally comes the reason of pronunciation. Not always students can easily understand their teachers.

CONCLUSION

Kazakhstan is multicultural country. It has been developing for last several decades. People come there from different parts of the world. The distinctive features of multicultural education and society at universities of Kazakhstan provide very good opportunities to university students in this country to develop an appreciation for cultural differences and effective intercultural communication skills. There are many international companies, establishments, schools and institutions. And demand of knowledge of English has increased. Thus, many foreign teachers, even the native speakers of English are invited to teach it on the level of proficiency. But unfortunately our young generation can't communicate with them freely. The research was done to reveal the problems that inhibit them.

The findings of the research demonstrate that on the very first place comes students' own problems such as lack of vocabulary and fear of being wrong. Then come problems of teachers' pronunciation and accent. To overcome the possible challenges teachers and students must be aware of Intercultural Communication Competence.

REFERENCES:

1. Clyne, M. Cultural differences in the organization of academic texts. In Journal of Pragmatics 11. – 1987. 217-247.

2. Cross-cultural Communication Challenges - http://www.pbs.org/ampu/crosscult.html

3. Holliday, A., Hyde, M. & Kullman, J. Intercultural Communication: An Advanced Resource Book. London: Routledge. – 2004.

4. Kunanbaeva S.S, Теория и практика иноязычного образования. – Алматы, –2010. 344.

5. Jandt, F. An Introduction to Intercultural Communication: Identities in a Global Community (4th edition). London: SAGE Publications. – 2004

6. Jandt, Fred, An Introduction to Intercultural Communication: Identities in a Global Community, 5th Edition, Sage Publications. – 2006

7. Samovar, L. and Porter, R. Intercultural communication: A Reader. Belmont, CA: Wadsworth, Inc. – 2016

IRSTI 81:1; 81-1; 81-13

MAMBETOVA MANSHUK
Cand.Sc.Phylology, Acting Associate Professor

ASKAR ZERE
2nd course master student of
Kazakh National University named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

METHODOLOGY OF PREPARATION STUDENTS FOR THE UNT IN ENGLISH USING INTERNET SOURCES

Түйін. Білім беру процесі уақытпен бірге жүруі және жаңа үрдістерге сезімтал болуы керек. Білім беру жүйесін тиімді басқаруды және оның дамуын қамтамасыз ететін маңызды сәттердің бірі сенімді және салыстырмалы деректер негізінде білім беру сапасын бағалау болып табылады. Қазақстанда 2004 жылдан бастап орта мектеп түлектерінің білім сапасын бағалау үшін ұлттық бірыңғай тестілеу түрінде тәуелсіз сыртқы бақылау қолданылады Бұл мақалада оқушыларды ағылшын тілі бойынша ұлттық бірыңғай тестілеуге интернет ресурстары арқылы дайындау әдістемесін қарастырады. Мақалада жалпы білім беруде қолданылатын оқу-әдістемелік кешендер, білім алушыларды тест тапсырмаларының белгілі бір түрлерін орындауға дайындау тұрғысынан талданады. Мақалада орта мектеп оқушыларының ағылшын тілінен ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындық кезінде туындайтын негізгі қиындықтар және оларды Интернет ресурстары арқылы шешу бойынша кейбір ұсыныстар берілген.

Түйінді сөздер: Ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ), оқу-әдістемелік кешен (ОӘК), ағылшын тілі; тілдік тестілеу, Интернет желісі.

Резюме. Образовательный процесс должен идти в ногу со временем и быть чутким к новым тенденциям. Одним из ключевых моментов, обеспечивающих эффективное управление системой образования и ее развитие, является оценка качества образования на основе достоверных и сопоставимых данных. В Казахстане с 2004 года для оценки качества знаний выпускников средних школ используется независимый внешний контроль в форме единого национального тестирования. Данная статья посвящена к методике подготовки учащихся к единому национальному тестированию по английскому языку с помощью интернет ресурсов. В статье проанализированы учебно-методические комплексы, действующие в общем образовании, на предмет подготовки обучающихся к выполнению определенных типов тестовых заданий. В статье освещены основные трудности, возникающие у учащихся средней школы при подготовке к сдаче единого национального тестирования по английскому языку и предложенные некоторые рекомендации по их нивелированию с помощью Интернет ресурсов .

Ключевые слова: Единое национальное тестирование (ЕНТ), учебно-методический комплекс (УМК), английский язык, языковое тестирование; Интернет.

Summary. The educational process should keep up with the times and be sensitive to new trends. One of the key points that ensure effective management of the education system and its development is the assessment of the quality of education based on reliable and comparable data. In Kazakhstan, since 2004, independent external control in the form of unified national testing has been used to assess the quality of knowledge of secondary school graduates. The article addresses the issue of the methodology of preparing students for the unified national testing in English using Internet sources. The article deals with the analysis of school English textbooks. The article highlights the main difficulties encountered by secondary school students in preparing for the passing of the unified national testing in English and suggested some recommendations for their levelling using Internet sources.

Keywords: the Unified national test, teaching materials, the English language, language assessment, the Internet.

INTRODUCTION.

According to modern requirements, the English language belongs to the category of three languages, and therefore the importance of this language in society is increasing. The main goal of a citizen of Kazakhstan to study English is to speak a language with a world status and this goal has become a necessity for humanity. The communicative importance is, of course, the way to communicate freely for the student, when he learns, understands, translates, freely expresses his thoughts, and masters the correct sound. Of course, this means that along with the increase in students' interest in the English language, the number of students who will link their future with the English language, that is, as a subject of choice for English, is increasing. The use of innovative methods and techniques not only in English lessons but also in

the UNT depends on the skill of the teacher.

The modern stage of Informatization is called the era of globalization, that is, the upbringing of a person who is well versed in technology, who can easily communicate in society, and who has a developed conscious national patriotism that is not subject to stagnation and changes in any period of time- this is the requirement of time. The National Encyclopedia states that "the individual acts on his behalf, the wider the space of communication of the individual, the more diverse his connections and relationships with all aspects of life, the richer the inner worldview, and the higher the social quality of the individual inherent in his nationality." It is difficult for a student to pass the test in English, so a teacher must prepare the student for any changes. The goal is not only to systematize students' thoughts but also to summarize them. "Teachers sometimes feel that they are losing their ability to act and their strength. They can improve their tactical skills and learn to think strategically". [*Mugalimderge arnalgan nuskaulyk [Teacher's guide] 2014 - 87 p. [In Kazakh]*] This means that only when the teaching management and leadership qualities prevail in the teacher, he will succeed, that is, when preparing for each UNT, it will give results only when the teacher is guided by his knowledge with his own confidence to achieve his goal, and achieving his goal requires leadership qualities with direct management. In the course of work on preparing a student for the UNT, the lessons will certainly give results if they are conducted systematically, starting from the beginning, and this preparation is carried out at the proper level. Of course, there are some failures in the work, the most important of which is the inability of students to use their time sparingly. After each training, a teacher will analyze what will be improved through reflection and not only identify his shortcomings but also in the next lesson to avoid them. This task is assigned to any English teacher in preparation for the UNT.

The unified national test is an indicator of a not only proficiency of the student but also the level of an education he received in English. In the process of working with the English language test, the teacher faces some obstacles. Of course, since English is a language with world status, renewal and rapid growth of this language are natural.

Nowadays The Unified National Testing is the index of teacher's work with students and it shows how they know English and what are their levels. Preparing for the test can be stressful and time-consuming, but doesn't have to be. English is the International language that's why it has some difficulties with the language changing because the language is developing and it is widely used not only as a first language.

Main part. To prepare for the Unified national testing (UNT), it is necessary to use textbooks recommended by the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, based on the specifics of the test in subjects. A test specification is a document that defines the General characteristics of a test. Its structure includes the following elements: the purpose of the test, objectives, description of test tasks (checking task), the number of tasks, the form of tasks, individual assignments and assessment of the overall work. Since 2017, the UNT format has changed. In this regard, compulsory subjects (History of Kazakhstan, reading literacy, mathematical literacy) and specialized subjects (Kazakh language and literature, Russian language and literature, mathematics, history, Man. Society. Law, chemistry, physics, biology, geography, English, German, French) test specifications have been developed. [*UBT jane UBT Tzhkb-ga dajyndyk ushin [For preparation for UNT and UNT TVE] Retrieved from https://testcenter.kz/shkolnikam/ent/dlya-podgotovki-k-ent-i-ent-tipo/*] Forms of test tasks and methods of their evaluation are described in the specification of test tasks for each discipline.

To strengthen the readiness of applicants entering higher education institutions for the Unified national testing and comprehensive testing, the National testing centre provides methodological recommendations for completing one correct answer, one or more correctly answered test tasks in specialized subjects.

The following should be taken into account during preparation for the Unified national testing:

-the main focus is on the student's acquisition of new knowledge during the lesson;

-correction work after completing the test work;

-the compilation of thematic tests. Conducting a lexical and grammatical test after each chapter.

The teacher must be a good professional in his field. It is necessary to put the knowledge system into practice by increasing it daily, memorizing grammatical rules, translating and memorizing new words found in tests. The teacher should systematize the quality of education by organizing administrative test tasks once a week using creative search, showing the demand and requirements from students, and improve academic performance and quality by conducting correctional work based on the obtained results. creative search, making demands and demands on the students they teach. Only then there will the results of the unified national testing. [*Mugalimderge arnalgan nuskaulyk [Teacher's guide] 2012 - 5 p. [In Kazakh]*]

To practice testing skills, activate learning, increase knowledge, for training and control, self-education and self-control of students in lessons and additional classes, the teacher should use various types of tests:

1) an alternative test is a question that allows only two possible answers: "Yes" or " No";

2) a selective test is a question that offers several (usually 4-5) answers, from which the student must choose the correct one;

3) a constructive test is an ordinary theoretical question, clearly formulated, but without any possible answers. When using constructive tests, there must be a standard of response, which ensures that the knowledge assessment is objective. This type of test is practically not used in the electronic version, which is due to the difficulties of programming and low printing speed for many students.

4) a substitution test is a phrase (formula, drawing) that omits a word (number, digit, or construction detail). Such tests are used in cases when the answer to a question should be detailed and wordy.

It is an indisputable fact that the most valuable tests are those compiled by the teacher independently, taking into account the level of learning of the program material and the capabilities of students.

However, a teacher should follow the following rules when making his own tests:

1) not including answers that students can't prove their incorrectness at the time of testing;

2) incorrect responses should be constructed based on typical errors and should be plausible;

3) correct answers should be placed among all the expected answers in random order;

4) questions should not repeat the wording of the textbook;

5) answers to some questions should not serve as hints for others;

6) questions should not contain "traps";

The reliability of proficiency tests depends significantly on the difficulty of performing them. The most practical value are tasks that are correctly answered by 45-80% of students. A time-limited test is considered more effective. It is also found that reliability increases with an increase in the number of test tasks.

So how does the student complete the English language test quickly and correctly?

As a rule, testing is limited in time: on average, a student can spend 30-40 seconds per task. Therefore, he needs to be able to rationally allocate time to finish the test.

1) out of the five suggested answers, three are obviously wrong, so they are discarded and attention is focused on the remaining 2;

2) it's necessary to pay attention to the words before and after the omission, they will help to determine the right word or phrase;

3) if a student is not sure of the answer - changed the answer several times, he needs to stop at the first option that came to mind, according to statistics, it is most likely to be the correct answer;

4) spending too much time on one sentence is unnecessary, better move on to the next, and then return to the unresolved option later;

5) when performing a question with text, it's recommended to start by reading the question itself to the text, it can save time, and the student will not need to read the text twice.

In the end, it's better to check the work again, since mistakes are often made due to inattention while completing tasks. [*Ereckij M.I., Polisar Je.L. Razrabotka i primenenie testov uspeshnosti obuchenija [Development and application of tests for the success of training] Moscow, 1996. - 10-16 p. [In Russian]*]

During the preparation of students of the 11th grade, it is necessary to constantly perform exercises, combining theoretical knowledge with practical exercises. It's necessary to get exercises on each topic according to the plan. They can be found in special electronic textbooks. It's necessary to constantly use Internet resources. Students can participate in tests, quizzes, competitions, and distance Olympiads held over the Internet. For preliminary tests, the programs "Preparation for UNT 5+", materials of the UNT information support site are used, an electronic database of difficult topics has been created, which contains reference notes, sets of training tasks with answer keys. The advantage of these tests is that it is convenient to quickly get an answer and then work with an error. The system conducts trial tests, monitors results, and then it should be discussed at pedagogical and methodological and in the meetings with the headmaster. After repeating the grammar section, students are asked to complete test tasks for this section at various levels. In addition to scheduled tasks, the teacher should conduct testing (5-10 tasks) as a simulator in English lessons. After each test, he also should conduct a detailed analysis of the mistakes made, and during after-hours make consulting hours. To train the use of Tense forms of the verb the teacher should use connected texts that help to understand the nature of actions and the time to which these actions relate. Also, the attention should be paid to those cases of using tenses when the sentence does not use the adverb of time, and the use of the tense form of the verb is determined by the context. Giving students training tasks in which different possible forms of auxiliary verbs are compared and in which students learn how to use the appropriate sentence is very effective. [*Bespal'ko V.P. pedagogika i progressivnye tehnologii obuchenija [Pedagogy and progressive technologies of teaching] IRPO, Moscow, 1995. - 35 p. [In Russian]*]

Special attention to the forms of the verb to be and to have as auxiliary verbs since incorrect use of the forms is a typical error in grammatical tasks and that is very important. The teacher should get students to understand the structure of sentences and follow the word order that is appropriate to the construction of sentences in English. This helps to avoid mistakes related to using the wrong part of speech that they need to fill in. [*Orlova O.D. Edinyj gosudarstvennyj jekzamen po anglijskomu jazyku:*

osnovnye problemy [Unified state exam in the English language: main problems] [In Russian] Retrieved from https://www.svoboda.org/a/425909.html]

Also, it is very effective to prepare for the test on the Bilimland KZ website, as this site covers all topics in English-language tests. When drawing up a plan for preparing students for the UNT in the 11th grade in English, the following topics should be included. Phrasal verb. Types of syllables. The Article. The use of the definite article with geographical names. Plural form of a noun. The Possessive Case. The Numeral. The degrees of comparison. Tense, active and passive forms of a verb. Types of questions. Prepositions. Modal verbs. Word Building. Gerund. The Participle. Infinitive. Conditional sentences. Indirect Speech. Country studies.

Another effective way to prepare for the UNT is to work on the Internet, i.e. with Online tests. Tests in the testcenter.kz after each test, along with the correct answer, comments are given to the correct answer. This allows students to logically find the correct answers to tests. At the same time, it is important to use an electronic textbook in English lessons. An electronic textbook is an electronic educational publication that includes the most important sections of the training course, as well as a collection of reports, reference books, encyclopedias, Maps, Atlases, instructions for conducting educational experiments, and publications of this type that have a special status assigned by state educational authorities. Significant positive experience is provided by the effective use and application of information and communication technologies in the educational process. In particular, students need to search independently, increase interest in the subject, develop their creativity, form a culture of educational activities, and organize their own work. [*Polat E. S. Metod proektov na urokah inostrannogo jazyka [Method of projects in foreign languages] / / Moscow, IYSH 2000, No. 3 - 34-37 p. [In Russian]*] Thus, the interactive whiteboard is an effective tool for forming generalized information skills by combining the thoughts of all participants of the lesson and processing the necessary information. Pre-prepared educational materials-presentations, text, graphic information objects-ensure a good course of the lesson and the use of all types of information. The interactive whiteboard has a lot of opportunities in scientific education. Using interactive tools, the student can freely navigate the educational space. Information and communication technologies are widely used in the educational process, including in practical classes. Sharing presentations with an interactive whiteboard increases students' interest in the lesson. [*Dmitrieva E. I. Osnovnaja metodicheskaja problema distancionnogo obuchenija inostrannym jazykam cherez komp'juternye telekommunikacionnye seti Internet [The main methodological problem of distance learning in foreign languages through computer telecommunications networks Internet] / / Moscow, IYSH, 1998, No. 1 - 27-32 p. [In Russian]*]

The main prerequisites for the widespread use of the computer as a means of education, scientists differentiate as follows:

1) the computer allows immersing in an infinite world of information and systematically analyze information.

High speed of information the acquisition contributes to the constant growth of human information culture.

2) the computer is distinguished as a universal means of human research and cognitive activity.

3) what distinguishes a computer from other tools is its ability to be a communication tool. That is, the student can carry out all types of participation through it. These are reading texts, interviews, recording, listening. In learning a language, these features will be the most important.

4) the tool can clearly show students the results of their actions. Forms students' own approach and strategy to make the right decisions in learning.

5) with the help of a computer, it is possible to perform a set of exercises in the shortest possible time. Development of grammatical and lexical teaching materials using a personal computer to create a crossword and tables. With competent spelling of words in the English language, it creates an artistic design. Expanding students' knowledge with self-development and working skills through the use of a personal computer. Using the Internet, students exchange e-mail messages and freely deliver their thoughts. [*Polat E. S. Internet na urokah inostrannogo jazyka [Internet in foreign languages] / / Moscow, IYSH, 2001, No. 2 - 24-28 p. [In Russian]*]

All students who will pass the UNT should take tests on the Internet, write down and ask questions that arise during this process. The following resources, which allows students to get high and good UNT scores:

a) http://ymnik.kz/ru/tests/english.php student can start preparing now with the help of online tests, but it is incredible to learn English in two or three weeks, it may take a very long time because the learning material is huge. Each missed lesson is a knowledge gap that needs to be filled. The student should try to be interested in problematic questions as often as possible, repeat the entire grammar.

b) http://onlinetest.dostykbilim.kz/ru/main the site is based on online tests, it is a very convenient service for testing knowledge through tests. Each option is accompanied by correct answer codes, which will allow students to check the accuracy of their results. The main feature of the site is that it is completely free. Guests can send their requests in the section. They just need to register, which will only take two minutes.

c) http://eng-tests.narod.ru/tests12.html -direct and indirect speech test. Checking and evaluating knowledge.

d) http://refkaz.kz/load/testy/95 - collections of tests for the past years, but the most important thing is that they are combined thematically.

e) http://begin-english.ru/test testing knowledge of English by passing tests. The tests are free and do not require sending SMS. These tests are usually taken before signing up for English courses. Depending on the results, the learner will be assigned to the appropriate group.

f) http://www.en365.ru/test.htm English language tests with answers for free. Different levels and different themes.

Conclusion. Today requires to educate each student as a competitive, self – developing citizen of Kazakhstan, leading to a certain value in the system of continuing education, improving the student's desire for knowledge and bringing it to a level that contributes to the growth of not only their own but also others. Certainly, English is the key to modern times and computer technology. English is the language of great literature. This language was spoken by the world-famous William Shakespeare, Jonathan Swift, and Walter Scott. A modern teacher should be not only a deep expert in their subject but also a competent specialist who has historical and cognitive, pedagogical and psychological literacy, political and economic knowledge, comprehensive knowledge of information and communication education and technologies. There is no doubt that a new telecommunications tool is developing in Kazakhstan. Modern teachers know that the use of computers and multimedia tools is a very effective way to conduct classes. The power of this tool is so great that a new ideology of world thinking has been introduced into the education system along with new methods. Using a computer at UNT preparation classes in English gives access to texts and information. Even students who study poorly are interested in working with a computer, because in some cases the computer comes to the rescue, pointing to a place they did not know.

REFERENCES:

1. Mugalimderge arnalgan nuskaulyk [Teacher's guide] 2014 - 87 p. [In Kazakh]
2. UBT jane UBT Tzhkb-ga dajyndyk ushin [For preparation for UNT and UNT TVE] Retrieved from https://testcenter.kz/shkolnikam/ent/dlya-podgotovki-k-ent-i-ent-tipo/
3. Mugalimderge arnalgan nuskaulyk [Teacher's guide] 2012 - 5 p. [In Kazakh]
4. Ereckij M.I., Polisar Je.L. Razrabotka i primenenie testov uspeshnosti obuchenija [Development and application of tests for the success of training] Moscow, 1996. - 10-16 p. [In Russian]
5. Bespal'ko V.P. pedagogika i progressivnye tehnologii obuchenija [Pedagogy and progressive technologies of teaching] IRPO, Moscow, 1995. - 35 p. [In Russian]
6. Orlova O.D. Edinyj gosudarstvennyj jekzamen po anglijskomu jazyku: osnovnye problemy [Unified state exam in the English language: main problems] [In Russian] Retrieved from https://www.svoboda.org/a/425909.html
7. Polat E. S. Metod proektov na urokah inostrannogo jazyka [Method of projects in foreign languages] / / Moscow, IYSH 2000, No. 3 - 34-37 p. [In Russian]
8. Dmitrieva E. I. Osnovnaja metodicheskaja problema distancionnogo obuchenija inostrannym jazykam cherez komp'juternye telekommunikacionnye seti Internet [The main methodological problem of distance learning in foreign languages through computer telecommunications networks Internet] / / Moscow, IYSH, 1998, No. 1 - 27-32 p. [In Russian]
9. Polat E. S. Internet na urokah inostrannogo jazyka [Internet in foreign languages] / / Moscow, IYSH, 2001, No. 2 - 24-28 p. [In Russian]

UDC 81'362

MUSAEVA KULIA SULTANKHANOVNA
Senior-teachers of General Academic English Department
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

MAILIKARAEVA PERUZA ISAKHANOVNA
Senior-teachers of General Academic English Department
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

PECULIARITIES OF PROVERBS RELATED TO THE NATURE IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Түйін. Халық даналығы мен рухы оның мақал-мәтелдерінде көрінеді және оларды білу адамдардың ойлары мен мінезін жақсы түсінуге ықпал етеді. Әр түрлі ұлттардың мақал-мәтелдерін салыстыру олардың қаншалықты ортақ дүниесі бар екендігін көрсетеді және бұл тілдердің жақындасуына ықпал етеді. Мақал-мәтелдерде адамдардың еңбекке, тұрмысқа, мәдениетке байланысты бай тарихи тәжірибесі, идеялары, қабілеттері көрінеді. Оларды дұрыс қолдану сөйлеудің ерекшелігі мен мәнерлілігін береді. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі табиғат атауына байланысты қолданыстағы мақал-мәтелдердің ұқсас тұстары мен айырмашылықтары қарастырылады.

Түйінді сөздер: табиғат, мақал-мәтел, ұлт, адам және қоршаған орта байланысы

Резюме. Народная мудрость и дух проявляются в его пословицах и поговорках, а знание их способствует лучшему пониманию мыслей и характера людей. Сравнение пословиц разных народов показывает, насколько в них много общего и это способствует сближению. Богатый исторический опыт, представления, способности людей, связанные с трудом, бытом и культурой, отражены в пословицах. Правильное и правильное их использование придает речи уникальность и выразительность. В статье рассматриваются сходства и различия существующих пословиц, связанных с названием природы, в казахском и английском языках.

Ключевые слова: природа, пословицы-поговорки, нация, отношение человека с окружающей средой

Summary. People`s wisdom and spirit manifest in its proverbs and sayings and knowledge of them contribute to better understanding of people`s thoughts and character. Comparison of proverbs of different peoples shows how much they have in common and this contribute to rapprochement. People`s rich historical experience, perceptions, abilities which are connected with work, way of life and culture are reflected in proverbs. Correct and appropriate use of them gives to speech uniqueness and expressiveness. The article considers similarities and differences between proverbs and sayings, related to the name of nature, in the Kazakh and English languages.

Keywords: nature, proverbs and sayings, nation, relationship between people and environment.

Proverbs and sayings make everyone think about his/her world view, to reconsider many postulates in one's life, to assess one's life, and actions, committed with a purpose or just aimless. Proverbs help us to understand what is good and evil, to explore the rules of the society handed down from generation to generation. The positive and negative personality traits in proverbs are presented as the goal of reeducation involving the full improvement in behavior and character of the people. In this case, it is noteworthy that all nations recognize the immensity of human deeds. Anyone, no matter how perfect he/she may be, can climb one-step further towards perfection. This step is not only directs a person but also humanity to progress. Many proverbs are motivated and well-argued appealing to self-improvement. The content of proverbs is wise, beautiful in form, they are used wisely, as appropriate, skillfully. The main purpose of them is still moral education. Hence, proverbs have always attracted people. This is lively, "walking" folk wisdom collected with her study [Bulakbayeva M., 1994, p.48].

The Kazakh people expressed in countless proverbs and sayings joy, pride, love, and attitude toward friends. Accuracy, clarity, credibility, and persuasiveness are the qualities of proverbs.

We will talk about proverbs and sayings about the forest and its inhabitants, about nature and careful attitude to it, about its protection. People in his works never tore a man of the environment, and therefore, speaking about its nature, it has swung toward the person.

The proverb, "Trees –ground, land decoration", the first one is dedicated to all the trees, and the rest are oak, spruce, birch and other species, popular in Kazakhstan. Forests are very highly valued. That is why it is important that people from childhood have to be environmentally literate. Such a person will not pour fuel on the Earth, leave the warehouses

of agricultural chemicals and fertilizers in the fields and in the rain, cut down forests, destroy wild plants, carelessly handle a fire in the forest, or leave behind garbage.

Fortifying themselves in the popular consciousness, signs, sayings and proverbs always influence the attitude of people to the natural environment. Folklore and customs are a widespread and effective means of the formation of environmental awareness of a person.

In our world, there are a huge number of global problems, but the main one is the pollution of the environment. Now, the whole planet declares how bad our ecology is, that it needs to be saved. In nature, many species of animals and plants have vanished. The climate is changing and this invariably leads to all sorts of disasters. For this condition, we should blame ourselves; people have brought nature to such a state. No one thinks that this attitude to nature is laid in early childhood. If we do not bring up a love for nature in a child in childhood, how will they develop a love for the environment?

People cannot live without clean air, pure water, fresh greenery, sunlight, even without communication with animals and birds. These are our companions; we are living together with them on Earth. Nature is one of the main treasures of our country. One of the parts of this nature is the forest. The forest is our wealth. We must preserve and protect it. To protect native nature means to protect the homeland. This word was emphasized by a remarkable Kazakh writer and is the best expression of the importance of nature in our lives. We need to love and protect her as much as we love and protect our homeland [Problems of gifted children in ethnopedagogy and education, 2000, p.101].

Today, humanity has increased rapidly; on Earth live more than 5 billion people and after 30 years that number could double. And each person today, and tomorrow, will need space to live, work and play, need food and clothes, and because nature has less and less space it results shrinking the size of many species of plants and animals, pollution of the atmosphere, reduced flow in rivers, and dry lakes. Does nature have to die? Of course, not. We must preserve it for future generations, so that they can enjoy and be proud of the beauty and richness of our country. We should never forget about it, you need to take care of the natural environment, develop a sense of love and respect for it. Of course, love and cherish is so much harder than "use", but that is why our main task is to protect the foundations of our existence — the unique nature of our country, and to save it. Because the world of living nature is so great and beautiful! Love and protect it means love and protect our homeland.

With the intent to build a harmonious relation between nature and society, it is necessary to solve these three most important tasks:

– to form a new type of social and ecological thinking eliminating an exclusive consumer approach to the nature;

– to publicize widely, enlighten and elucidate social and ecological problems accompanying the development of human civilization;

– to develop a business mechanism of nature management providing full coordination of individual, collective and national interests in the area of environment protection and rational use of natural resources.

The main principles of rational nature management are research, protection, development and reformation. Protection of resources means to maintain their qualities favorable for carrying out business activities, and reformation means to improve them (melioration, reclamation of land) [Bekbergenova Z., 2017, p.122].

The ecological education and enlightenment are of paramount significance in ensuring sustainable development of the mankind. One of the most important tasks is to educate all layers of society in an active civil position to nature conservation, preservation of its wealth, in particular, the biological diversity as a guarantor of the biosphere's integrity and stability. It is necessary to foster a careful, protective attitude towards nature from the moment of forming a future citizen of society as a personality.

Polluted atmosphere, soil with gases and dust to a great extent, exert a harmful impact on flora and fauna. The integrity of vegetative ground cover is destroyed. The problem of radiation pollution is still pressing and urgent. Radioactive matters spreading through the food chain with food products to the human body and may accumulate in such quantities that may do harm to the human being. Nuclear weapon tests may be considered as very serious crimes against nature and humanity.

One of the most urgent problems not only for Kazakhstan, but also for the whole world community is still the problem of the Aral Sea. At present, the processes of desertification, salinization of soil, depletion of flora and fauna, and change of climate are still ongoing; the disease incidence of the population has increased drastically. The ecological situation of the Aral Sea has led to a failure to implement traditional types of economic development and has caused a number of social problems. To solve this issue and provide sustainable development of the environment, the following mechanisms should be developed:

– financing activities (international loans) for Environmental Protection from the International Ecological Organizations such as UNEP, UNEA, CCAC, WHO and Green Economy, etc.

– implementing the principle: "a person contaminating the environment will pay" meaning that a subsoil user shall bear responsibility for funding activities of environment protection and

compensation of possible ecological damage.

using international financial and economic mechanisms in the area of the environmental protection provided for by international conventions [Aitbayev, O., 2003, p.50].

It is known that from ancient times every nation pays special attention to the upbringing of children and tries to teach young people to understand the nature, to learn about nature, to be able to protect and appreciate it. That is why our people have a lot of experience in educating people to respect and protect nature.

People are real artists. He described his life, nature and environment in detail. It is impossible to describe all the length and content of proverbs. He published proverbs on natural phenomena and historical events, political and social phenomena and living conditions (work, homeland, homeland, education, art, upbringing, etc.) and moral qualities (good and bad, etc.) and other topics. The proverb also contains phrases that have several meanings. The vast majority of proverbs about natural phenomena and animals are, after all, about man and human life, alluding to it.

Nature is the stronghold of society, the mind of the age. We find in the teachings of our ancestors that our people valued and revered nature. There are proverbs about the need to care for nature, to protect the Motherland, the native land, its rivers, lakes, springs, forests, animals, fresh air like pure gold, and it has a great impact on educating young people to love nature, because nature is the birthplace of man. where they grew up, concepts that cannot be separated from each other.

There are many proverbs that express love for nature. We have selected patriotic proverbs that are patriotic, easy to understand and easy to understand, which will help the child to develop emotionally and make the right decision. We offer proverbs with rich cognitive, educational content, aesthetic sense to work with children. For example, "Forest is the wealth of the country, the architecture of the land" -"Орман – ел дәулеті, жер сәулеті"- "The Tree is the beauty of earth, "Жердің көркі тал болар, елдің көркі мал болса", "Try to inherit a tree from your grandfather"- "Атаңнан мал қалғанша тал қалсын", "There is a reward for watering, there is an answer for shedding water" - "Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің жауабы бар", The value motherland is expensive -"Ұлтарақтай болса да, ата қоныс жер қымбат. Ат төбеліндей болса да, туып өскен ел қымбат". Even though it is like a horse, the country where you were born and raised is expensive", "Earth is treasure, water, gold, wealth" - "Жер қазына, су алтын, мал байлық"," People have no day without nature, nature has no language to say it" -"Адамдардың табиғатсыз күні жоқ, мұны айтуға табиғаттың тілі жоқ" - " Birds and animals are the beauty of the earth, the food of the country "- "Құс пен аң – жердің сәні, елдің нәрі". This folk art is aimed at developing the child's love for the Motherland, protection of nature, participation in the development, political consciousness and thinking skills.

The feminine nature of the native land is always dear to every citizen. A patriot of his homeland has no right not to love him "Earth is a treasure, water is gold" - «Жер – қазына, су – алтын». In order for schoolchildren to love their homeland and protect its nature, it is necessary to carry out a comprehensive daily educational work for pupils - a teacher - a mentor who educates the child and develops his consciousness. The image of nature in folk proverbs has a great opportunity to educate schoolchildren to care for nature and protect its resources in normal conditions.

There are many proverbs about the native land, the Motherland in the treasures of folklore. Their pedagogical value is, firstly, to form a deep love for the native land, secondly, to love with great confidence the beautiful, picturesque nature of the native land, and thirdly, to work together for the prosperity of our country urges to do.

Based on this opinion, we have selected a few proverbs about the Fatherland in patriotic education of young people. "Even if it's a nation, the homeland is expensive, even if it's like a horse race, the homeland is expensive", "You know the value of the homeland when you live abroad" «Ұлтарақтай болса да, ата қоныс жер қымбат, ат төбеліндей болса да, ата қоныс ел қымбат», «Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің». Here he portrayed to the younger generation in an emotionally-expressive way, showing the love of the homeland, the country, the joy of the homeland, the qualities of the homeland, even if it is like a horse. The purpose of folk wisdom in proverbs is: first, to entertain the thirsty country with words; secondly, to create a heartbeat by the powerful power of the art of speech; thirdly, counseling, thinking, educating all adults. Proverbs such as "There is no country like homeland, there is no place like homeland", "Everything is good, everything is better than your own country", "My home is a bed of poems"-«-Туған елдей ел болмас, туған жердей жер болмас», «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен де жақсы», «Өз үйім - өлең төсегім» taught pupils the beauty of our vast country and the comfort of their eyes. The beautiful nature can not be found in any other country. "Nature is the wealth of the land - Heroes are the wealth of the country"-"Табиғат жер байлығы – Батырлар ел байлығы" says the wise people. The main wealth of nature is the earth. Land is our treasure, our wealth. We need to take care of every tree in nature. That's why our people warn, "If you cut one tree, sow ten," "If the earth is blessed, the cattle will be milky"-"Бір тал кессең, он тал ек", "Жер құтты болса, мал сүтті болады" reminding us that we are surrounded by nature's willow, a green leaf that kills disease-

causing bacteria. Understanding the meaning of folk proverbs that describe the world around us depends on the amount of knowledge that young people have learned about their homeland. And meaningful and full knowledge gives a high interest in proverbs, allows them to analyze deeply, memorize, and actively use in everyday life. Folk proverbs about the nature of the native land in their time arouse the interest of young people in the country to learn more about the Motherland, that is, about the amazing nature of independent Kazakhstan. Everyone will feel proud of Kazakhstan, of his homeland [Mieder W., 2004, p.47].

The beauty of nature is of great importance in the education of spiritual charity, that is, it helps children to be kind, humane, not to waste the wealth of their homeland, to respect the elder and take care of the younger. Proverbs about nature have a great influence on the development of a child's personality. How a child grows depends on us, the adults.

The source of education is nature, that is, the education of children in environmental literacy is carried out through a variety of methods. For example: travel; trips to picturesque places, visits to historical places, museums; target walk; TV programs, videos; fiction about nature; view pictures, photos, illustrations; listening to music; didactic games, fairy tales, proverbs. It is impossible to form a person with good intentions, morality, love for the country and service to the Motherland without bringing up beauty. Beauty has a positive effect on the child's active creative work and health, creating the best feelings of joy in the child. But in order to feel all this, a child must be able to see and perceive beauty with his own eyes. Through education, through the example of adults, that is, through proverbs, children recognize, see, feel and keep in their minds forever that there is no place more beautiful than their homeland. Proverbs, in their versatility, form a child's natural personality traits, instill in his mind a love for nature: First, the child spends a lot of time in nature, grazing animals, enjoying its beauty; secondly, learn to distinguish between the numerous sounds of animals and birds, to observe natural phenomena; thirdly, he understands the aromas of thousands of flowers in their country, their types and benefits; fourth, it forms an aesthetic sense and taste; fifthly, they are brought up to respect and protect their homeland.

It is true that proverbs that teach pupils to respect their homeland, to care for nature, to protect its riches, to understand its value, to appreciate it, affect the mood of pupils. Proverbs about love for nature have a great educational value.

There are many proverbs about caring for nature. For example, "If you cut one tree, sow ten," "Do not spit into your drinking well," "Open your eyes when you see a spring," "Do not pull the plant"- "Бір тал кессең, он тал ек", "Су ішетін құдығыңа түкірме", "Бұлақ көрсең көзін аш", "көкті жұлма" and so on. In the traditional culture of the Kazakh people, water protection was considered a duty. Water is the source of all life. Without it, there will be no grain and no vegetation. People believed that water sources were not just living things, but that they were inhabited by various souls, mermaids, and Solomon. In the song of shamans phrases like:

«Су басында Сүлеймен.
Сізден де медет тілеймін.
Су ішінде су пері,
Сұмырайға ұқсаған қу пері» are often used.

It is said that there are many eagles in the mountains -"Таулы жердің қыраны көп" and that eagle is the future generation. The beautiful mountains, clear water, flying birds, beautiful nature in the heart of the steppe are a sign of motherly wisdom, and it dazzles the eyes of those who see its greatness and beauty [Gotthardt H.H., Varga M.A., 2014. p.8].

In conclusion, if we can connect young people with nature in the classroom, in conversation, to awaken children's love for their country and their land, to admire the nature of the Kazakh people, they will become citizens who love their country and their land. The basis of patriotic education is to instill in young people such good feelings and become a source of good and heroic deeds. The back of the mountain has a heart of stone. In other words, it is clear that a country with backed guards will never break.

REFERENCES:

1. Bulakbayeva M. History of Kazakh proverbs and worldview // Kazakh language and literature. - 1994. - 3-58 p.

2. Problems of gifted children in ethnopedagogy and education // Proceedings of the International scientific-practical conference. - Almaty, 2000. - November 8-9.

3. Bekbergenova Z., The role of proverbs in personality education // Kazakh language: teaching in school, college and university. - 2017. - № 4-6.

4. Aitbayev, O. 2003.A key to the is in the Kazakh proverbs and sayings. Proceedings of the International Conference. Kaynar University. Almaty.Khazakhstan.

5. Mieder W. Proverbs: A handbook. Westport, CT: Greenwood Press, 2004.

6. Gotthardt H.H., Varga M.A. (eds.) Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. Berlin: De Gruyter, 2014. pp. 2-10.

МРНТИ: 14.35.09

МҮСІР АЙДАНА ҚҰДАЙБЕРГЕНҚЫЗЫ
7М01704 - Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығының
2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан

ДОСАНОВА АЛЬБИНА МАРАТХАНҚЫЗЫ
Ph.D
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан

БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АЙТЫЛЫМДЫ ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада шетел тілі сабағында бейнематериалды қолданудың білім беру әлеуеті туралы айтылады. Шетел тілін оқытудағы және коммуникативті құзыреттілікті дамытатын тиімді құрал ретіндегі бейнематериалдың рөлі көрсетілген. Бейнежазбаны қолдану білім алушылардың ынтасын арттырып, жайлы оқу ортасын құруға ықпал етеді, олардың белсенділігін арттырады және өздік жұмысына жағдай жасайды. Оқыту процесінде мұғалім студенттердің ынтасы төмен, кейде тіпті оның жетіспейтін жағдайларға тап болады. Сабақта бейнематериалдарды қолдану тек тілдің деңгейін көтеруге ғана емес, сонымен бірге студенттердің мәдениетке деген толерантты көзқарасын қалыптастырады, мәдени және лингвистикалық тосқауылды жеңуге көмектеседі. Шетел тілін үйрену кезінде бейнені қолдану коммуникативті әдістеменің маңызды талаптарының бірін жүзеге асыруға, атап айтқанда, шет тілдік мәдениет арқылы тілді меңгеру және оқу процесін ұсынуға ықпал етеді. Студенттерге бейнематериалдардың әсер ету ерекшеліктері білім беру үдерісінің қарқындылануына ықпал етеді және коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға қолайлы жағдайлар жасайды.

Кілт сөздер: бейнематериал, коммуникативті құзыреттілік, шет тілі, мәдениетаралық қарым-қатынас.

Резюме. В статье рассматривается образовательный потенциал использования видео на уроках иностранного языка. Подчеркивается роль видео как эффективного инструмента обучения иностранному языку и развития коммуникативной компетенции. Использование видео помогает мотивировать студентов, создавать комфортную среду обучения, повышать активность студентов, создавать условия для самостоятельной работы студентов. В процессе обучения учитель сталкивается с ситуациями, когда учащиеся менее мотивированы, а иногда и отсутствием её. Использование видео на уроках не только повышает языковой уровень, но и развивает толерантное отношение учащихся к культуре, помогает преодолевать культурные и языковые барьеры. Использование видео при изучении иностранного языка способствует реализации одного из важнейших требований коммуникативных методов, в частности, представления процесса изучения и усвоения языка посредством иноязычной культуры. Особенности воздействия видеоматериалов на студентов способствуют интенсификации учебного процесса и создают благоприятные условия для формирования коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: видеоматериал, коммуникативная компетенция, иностранный язык, межкультурное общение.

Summary. The article discusses the educational potential of using video material in foreign language classes. The role of video material as an effective means of teaching a foreign language and developing communicative competence is shown. The use of video increases the motivation of students, contributes to the creation of a comfortable learning environment, increases the activity of students and creates conditions for independent work of students. In the learning process, the teacher is faced with low student motivation and sometimes lack of it. The use of video material in the classroom not only can help to improve the level of the language, but also forms a tolerant attitude towards culture among students, helps to overcome the cultural and linguistic barrier. The use of video in the study of a foreign language contributes to the implementation of one of the most important requirements of the communicative methodology, namely to present the process of learning and mastering a language through a foreign language culture. Features of the impact of video materials on students contribute to the intensification of the educational process and create favorable conditions for the formation of communicative competence.

Keywords: videomaterial, communicative competence, foreign language, intercultural communication.

КІРІСПЕ.

Шетел тілін оқытудың заманауи жүйесі, шетел тілін практикалық тұрғыдан білу әрбір білімді адамға қоғамның сұранысына байланысты қажеттілікке айналғандығымен сипатталады. Коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру - шет тілін оқытудың басты және жетекші мақсаты болып табылады. Қазіргі кезде рөлі ерекше болып отырған ауызша тілдесім, дамыған сөйлеу дағдысынсыз мүмкін емес. Шетел тілінде сауатты қарым-қатынас жасау үшін сізге грамматикалық ережелерді білу, сөздік қорыңызды үнемі толықтыру, тілдің фонетикалық ерекшеліктерін білу, зерттеліп отырған тілдің дәстүрлері мен мәдениеті туралы түсінікті және әрине сөйлеу дағдыларын дамыту қажет [*Ильичева Е.І., 2018, б. 149*].

Оқыту үдерісінде заманауи технологияларды, оның ішінде видео сияқты техникалық оқу құралдарын қолданбай бұл мақсатқа жету мүмкін емес [*Ильичева Е.І., 2018, б. 150*].

Соңғы жылдары коммуникативті құзыреттілік деңгейін арттыру, сонымен қатар студенттерді ынталандыру мақсатында бейнесабақтар мен аутентикалық бейнематериалдарды қолдану тілдерді оқыту әдістемесінің маңызды бағыты болып тұр. Оқу бағдарламасына бейнематериалдарды кіріктіру шет тілдік болмысты түсінуге және студенттерді ана тілінде сөйлейтін адамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарымен таныстыруға ықпал етеді. Тәжірибе көрсеткендей, ағылшын тілі сабағында бейнематериалдарды үнемі пайдалану жағдайында студенттердің сөйлеу-ой әрекеті дамиды.

Аудиовизуалды тәсіл оқытудың кешенді тәсілі қағидатына сәйкес келетін бірнеше әдістемелік мәселелерді қатар шешуге мүмкіндік береді. Сонымен, бейнематериалдардың сөзсіз артықшылығы - олардың барлық төрт негізгі дағдыларға кешенді әсері: тыңдау, оқу, жазу және сөйлеу. Бұл материалдар сабақтың кез-келген кезеңінде жаңа тақырыпты, лексикалық-грамматикалық бірліктерді ұсыну, оқылған материалды бекіту, сонымен қатар ситуациялық қатынасты дамытуға арналған ресурс ретінде қолданыла алады. Бейнематериалдарды таңдау барысында келесі ережелерді басшылыққа алған жөн:

- студенттердің қызығушылығы;
- берілген ақпараттың маңыздылығы;
- материалдың өзектілігі;
- бейнефильмнің тәрбиелік және әлеуметтік-мәдени маңызы;
- эмоционалды әсер ету дәрежесі;
- әдістемелік орындылығы.

Сабақтарда қолданылған бейнематериалдар келесі түрде ұсынылуы мүмкін:

- жаңалықтардың бейне жазбалары;
- тәрбиелік бейне сабақтар;
- көркем және деректі фильмдер;
- әлемнің қалаларына, көрнекті жерлеріне және мұражайларына видео турлар;
- музыкалық бейнелер [*Мурадалиева, 2016, б. 29*].

Ағылшын тілі сабағында қолданылатын бейнематериалдар аутентикалық, яғни ана тілінде сөйлейтіндер жасаған болуы керек, алайда көбінесе олар білім беру сипатына ие емес және оқу процесіне қатысы жоқ болуы мүмкін [*Ильичева Е.І., 2018, б. 151*].

ӘДІСТЕМЕ.

Мұғалім білім алушылардың ынтасын арттыру үшін ең алдымен олардың қызығушылықтарын ескеріп, іскерлік қажеттіліктері мен студенттердің лингвистикалық дайындық деңгейіне сәйкес келетін бейнероликтерді таңдау керек. Сабақ барысында фильмдерді қолданудың артықшылықтарының бірі – білім алушылар тыңдалым кезінде не болып жатқанын естіп қана қоймай, кейіпкерлерді де көре алады. Кейіпкерлерді, қоршаған ортаны, әңгімелесушілердің сыртқы келбетін бақылау жағдайды тезірек және жақсы түсінуге көмектеседі.

Сабақта бейнені қолданудың кемшіліктері мынада болуы мүмкін: білім алушылар бұған теледидар көргендей әбес және босаңсыған түрде қарауы мүмкін. Демек, мұғалім студенттерді көрсетілімге белсенді қатысатындай етіп, солардың мазмұнын да, қолданылатын тілді де дайындауы керек.

Видеоматериалдармен жұмыс кезінде келесі тапсырма түрлерін қолдануға болады:

1. Бейнені дыбыссыз ойнату: білім алушылар мен мұғалім экранда не көргенін және бұл олардың не болып жатқанын түсінуге қалай көмектесетінін талқылайды. Содан кейін олар кейіпкерлердің шынымен не туралы сөйлескенін болжауы керек. Қорытындылай келе, болжамдардың қаншалықты сәтті болғандығын тексеруге болады.

2. Кескінді өшіру арқылы сюжеттің дыбыстық ретін ойнату. Сюжетті тыңдау кезінде студенттер фильм кейіпкерлерінің қай жерде екенін, айналасында не болып жатқанын, не істеп жатқанын және т.б. табуы керек. Осы айтылған мәселелерді талқылап, мұғалім дыбыспен бірге бейнетізбегін қоса алады, ал топ өздерін тексеруге мүмкіндік алады.

3. Стоп-кадрды қолдану. Мұғалім кідірту (пауза) батырмасын басып, тыңдаушылардан кейін не болатынын сұрайды. Студенттерге алдағы оқиғалар мен әңгімеде қолдануға болатын тілдік материалдарды болжауы керек.

4. Білім алушылар тобын екі кіші топқа бөлу. Осы тапсырманы орындау барысында топтың жартысы экранға бетімен, ал екіншілері экранға артымен қарап отырады. Бірінші топ екінші шағын топқа визуалды кескіндерді сипаттайды.

Бұл айтылғандардан басқа, жұмыс істеуге тура келген көптеген әдістемелік бейне курстар бар екенін атап өткім келеді. Мұндай материал білім

алушыларға оқып жатқан лексико-грамматикалық материалдың қолданылуын байқап қана қоймай, іскери қарым-қатынаста туындайтын әр түрлі жағдайлар туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Нұсқаулықтарға келетін болсақ, олар жүйелі түрде құрылуы керек және келесі міндеттер түрлерін қамтуы керек:

I. Briefing. Бұл кезеңде білім алушылар іскерлік ахуалға, негізгі мәселелерге, фильмнің негізгі сөздік қорына үңіледі. Мақалаларды, веб-парақтарды, жарнамаларды, электронды пошталарды және т.с.с. жіберуге болады, яғни мәселенің мәнін түсінуге көмектесетін материалдар.

II. Talking points. Студенттер қарастырылып отырған мәселелері бойынша өз көзқарасын келесі өрнектерді қолданып білдіруі керек:

a) In my opinion ... (Менің ойымша ...)

b) Personally, I think that ... (Жеке, менің ойымша ...)

c) As I see it ... (Түсінгенімдей ...)

d) From my point of view ... (Менің көзқарасым бойынша ...)

e) It would seem to me that ... (Маған ... сияқты көрінеді.)

f) As far as I am able to judge ... (Менің білуімше ...)

III. Video on. Мұндай жұмыс студенттерге фильмнің тілін және мазмұнын түсінуге көмектесетін тапсырмаларды ұсынады, мысалы:

1. Match the meaning with the correct word;

2. Make up a list of positive and negative sides of the situation;

3. Agree or disagree with the following statements. Give your reasons using:

A) For agreement:

1. I couldn't agree more ... – Мен толығымен келісемін ...

2. That's just what I was thinking ... – Менің ойлағаным дәл осы ...

3. You know, that's exactly what ... – Білесіз бе, бұл дәл ...

4. I think ... – Менің ойымша ...

5. I agree entirely ... – Мен толығымен келісемін ...

6. That's a good point ... – Бұл жақсы идея ...

B) For disagreement:

1. Yes, that's quite true, but ... – Иә, бұл рас, бірақ ...

2. I'm not sure I quite agree ... – Келісетініме сенімді емеспін ...

3. Perhaps, but don't you think that ... – Мүмкін, бірақ менің ойымша ...

4. Well, you have a point there, but ... – Жақсы, бұл сіздің ойыңыз, бірақ ...

5. I see what you mean, but ... – Мен сіздің не айтқыңыз келетінін түсініп тұрмын, бірақ ...

C) For more categorical and informal disagreement:

1. I can't agree with you there. – Мен бұл жерде сізбен келісе алмаймын.

2. You can't be serious! – Қалжыңыңыз ба?

3. Come off it! – Тоқтаңыз, жеткілікті!

4. Don't be so silly! – Ақымақ болмаңыз!

Осындай міндеттерді орындау арқылы сабақта видео материалдарды қолдану лексикалық материалды игеру, коммуникациялық дағдыларды жетілдіру сияқты бірқатар білім беру міндеттерін шешуге мүмкіндік береді [*Дададжанова Е.Л., 2016, б. 29-30*].

Бейнефильмдер оқыту үдерісін жандандыруға, оқу үдерісін ұйымдастырудың формалары мен әдістерін жетілдіруге бағытталған және шет тілін оқытудың ең тиімді түрі болып табылады. Бейнефильмдер дәстүрлі оқытуда көбіне бөлініп кететін оқу материалын оқып-үйрену, бекіту және бақылауды біріктіруге мүмкіндік береді. Бейнефильмдер фронтальды жұмыс түрлерін азайтып, оқытудың жеке-топтық формалары мен әдістерінің үлесін көбейтіп, оқу процесін дербестендіруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, бейнематериалдар оқу мотивациясын арттыруға, шығармашылық ойлауды дамытуға және оқу уақытын үнемдеуге көмектеседі; интерактивтілік және мультимедиялық көрнекілік ақпаратты жақсырақ ұсынуға және сәйкесінше материалды жақсы игеруге ықпал етеді. Үйде оқып, ағылшынша ән тыңдаудың орнына қолданылатын көркем фильмді көрудің жеке және жұптық жұмысы өте қызықты әдіс, мұнда студенттер өз пікірлерін, мәлімдемелерін көрсете алады. Фильм мен әндерден қалып кеткен репликалар мен сөздерді, оқытудың түрлі ойын формалары - интерактивті ойындарды, кроссвордтарды, сөзжұмбақтарды шешуді, шытырман оқиғалы ойындарды, ертегілер әлеміне саяхаттауды қайталай алады немесе енгізе алады. Бұл әдіс әр түрлі лингвистикалық материалдармен мотивацияны қалыптастырады, коммуникативті дағдыларды дамытады, өзара пікір алмасуға ықпал етеді, тыңдауды дамытады, сонымен қатар олардың өзіндік сөздермен мен екпіндерімен аутентикалық сөйлеуді түсінеді. АКТ құралы ретінде танымал әншілердің бейнелері мен әндерін, сондай-ақ фильмдер мен әндерді қамтитын электрондық оқулықты пайдалануға болады. Бейнефильмдерді пайдалану материалды түсініктілік, қол жетімділік және бірізділік принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл мүмкіндіктер интерактивті және мультимедиялық құралдармен жұмыс істеудің дәлелденген әдістері мен тәсілдерін біріктіріп қарау режимінде жүзеге асырылады. Бейне материалға белсенді түрде түсініктеме беруге, бөлектеуге, нақтылауға, қосымша ақпарат қосуға мүмкіндік береді. Бейнефильмдердің мүмкіндіктері студенттерге бейне бағдарламалардың оқыту үшін сәтті пайдаланылатындығы, шығармашылық белсенділіктің, пәнге деген құштарлықтың дамуына ықпал ететін, тыңдау және сөйлеу дағдыларын игеруге ең жақсы жағдай туғызатын түсінікке ауысуға мүмкіндік береді, бұл сайып

келгенде ағылшын тілі сабағында материалды игерудің тиімділігін қамтамасыз етеді [*Атабаева E.l., 2012, б. 112*].

Нәтиже. Шет тілі сабағында видеоны қолдану белсенді түрде зерттелуде және әдістемелік жоспарды зерттеудің негізгі бағыттары мыналар:

● бір мазмұнды екі режимде тыңдайтын студенттердің екі тобындағы лексикалық материалды меңгеру нәтижелерін салыстыру: «аудио» немесе «аудио + видео»;

● бір мазмұнды екі режимде тыңдайтын студенттердің екі тобындағы лексикалық материалды меңгеру нәтижелерін салыстыру: «субтитрсіз видео» немесе «субтитрі бар видео», және соңғы санатта видеолар «шет тіліндегі субтитрлері бар видео» немесе «студенттердің ана тіліндегі субтитрлері бар видео» болуы мүмкін.

Зерттеуіміздің бірінші бағыты бойынша біздің гипотеза - бұл видеоресурстардың білім алушыларға көрнекі қолдау көрсетеді деген болжамның болуында, сондықтан видео аудиоға қарағанда әдіснамалық тұрғыдан тиімдірек. Екінші бағытқа келетін болсақ, субтитрлер студенттерге қосымша көрнекі қолдау деп есептеуге болады, сондықтан субтитрлермен жабдықталған оқу роликтері видеоның лексикалық материалын тиімді игеруді қамтамасыз етеді.

Бірінші бағытқа қатысты барлық зерттеушілер аудиовизуалды презентация режимінің әдеттегі тыңдауға қарағанда айқын артықшылығы бар деп санайды. Аудиовизуалды медиа шынайы өмірге жақын, өйткені визуалды белгілер бейнетізбектің жақсы контексттелуіне әкеледі, бұл білім алушылардың тілдік болжамын дамытуға ықпал етеді және бейнені түсінуді едәуір жеңілдетеді. Кейбір зерттеушілер көрсеткендей, тыңдау - бұл жеке дыбыстың дешифрлеуін емес, «ойлау мен болжауды» қамтитын «белсенді танымдық процесс», өйткені толық емес акустикалық қатар жиі жетіспейтін ақпаратты толтыруды қажет етеді. Түсінуге көрнекі ақпарат пен мәдениет саласындағы білім де әсер етеді, мысалы, қимылдарды, мимиканы, дыбыстарды айту кезінде еріннің қалпын түсіндіру.

Видеоны көрген кезде студенттер лексика мен грамматика туралы ғана емес, сонымен қатар интонация, ырғақ, екпін туралы да маңызды ақпарат алады. Көрнекі белгілердің оң әсері, мысалы француз тілінің негізгі бағдарламасына тіркелген канадалық 53 орта деңгейдегі мектеп оқушыларымен жүргізілген экспериментпен расталды. Аудиовизуалды режимде 15 минуттық клипті қараған студенттер аудио режимінде жұмыс істеген студенттерге қарағанда кейінгі тестілеудің нәтижелерін екі есе жақсы көрсетті [Сол жерде]. Маланга индонезиялық ислам мемлекеттік университетінде гуманитарлық бағыттағы екінші курстың 62 студентімен жүргізілген тағы бір экспериментте ұқсас нәтижелер алынды: аудио-визуалды режимде контентті тыңдаған студенттер айтарлықтай жоғары нәтижелер көрсетті. Бұл мәліметтер К.Воттипонгтың тыңдауды оқытуда бейнематериалдарды қолдану жөніндегі зерттеулерімен де жақсы үйлеседі, онда бейне тыңдау тобының лексикалық материалды қарапайым тыңдау тобына қарағанда 20% тиімдірек меңгергені көрсетілген. Осы және басқа зерттеулердің нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

1-кестеде көрсетілгеннің барлығын, зерттеушілер эксперимент үшін таңдалған топтардың ШТ деңгейі шамамен бірдей екенін атап өтті. Біз ұсынған мәліметтерден бейне тыңдау режимінде оқытылған эксперименттік топтар аудио материалдың мазмұнын игеруде аудио топтардан айқын асып түскені анық. Біздің ойымызша, бұл нәтиже айтарлықтай күтілуде, өйткені бейнетізбегін қолданған кезде студенттер видеоның мазмұнын түсінуге визуалды белгілерді көбірек алады [*Кузьмина E.l., 2019, б. 78-79*].

«Тек дыбыстық» және «аудио + видео» режимдеріндегі мазмұнды игеру нәтижелерін салыстыратын эксперименттердің нәтижелері

Results of experiments comparing the results of mastering content in “sound only” and “audio + video” modes

Тәжірибе өткізілген орын	Қатысушылар саны, адам	Топтың «аудио + видео» режиміндегі нәтижелері	Зерттеу авторы (жылы)
1. Орта мектеп, Канада	53	«Аудио» режимге қарағанда екі есе жақсы	I. Baltova (1994)
2. Маланг ислам университеті, Индонезия	62	«Аудио» режиміне қарағанда айтарлықтай жоғары	J.S. Alivi (2016)
3. Таксин университеті, Тайланд	41 (бірінші курс)	Аудио режиміне қарағанда 20% тиімдірек	K. Woottipong (2014)
4. Чжэцзян университеті, Ханчжоу, Қытай	86 (екінші курс)	Студенттердің деңгейіне қарамастан жоғары ставкалар.	Ch. Chen, L. Wang, L. Xu (2014)
Барлығы: 242 қатысушы		«Аудио + видео» режиміндегі көрсеткіштер жоғары	

ТАЛҚЫЛАУ

Шетел тілі сабағында бейнематериалдарды қолданудың негізгі тенденциялары: видеоның тақырыбы және қолданыстағы шектеулер. Видеоны ШТ (шет тілі) оқыту барысында қолдану қарқынды түрде зерттелуде, өйткені бұл салыстырмалы түрде жаңа қосымша оқу ресурсы. Бұл ресурстардың жаңалығы болмыстық кейпі

жоқ екенін ескерейік, өйткені бейне фрагменті ШТ-дегі шағын фильм болып табылады. Видеоны қолданудың жаңалығы білім беру үдерісінде аутентикалық бейнересурстарын пайдаланудың кең заманауи мүмкіндіктеріне байланысты. Интернеттен, мысалы, YouTube серверінен алынған видеоларды пайдалану университеттегі кез-келген шет тілі сабағының тұрақты алмастырушысы бола алады және мобильді құрылғылардың кең қолданылуын ескере отырып, студенттің өзіндік жұмысын тиімді толықтырады.

Көптеген аутентикалық видеоресурстар ана тілінде сөйлейтіндердің арасындағы қарым-қатынас процесін айқын көрсететінін айта кеткен жөн. Олар мәдени шындықты және мәдениеттің әр түрлі қарым-қатынас жағдайындағы мінез-құлық ерекшеліктерін салыстыруға жеткілікті материал береді. Білім алушылар табиғи тілдік ортамен танысады, коммуникативті жағдайды модельдейді, оқылатын тіл елдерінің өмірі, дәстүрлері, тілдік шындықтары туралы түсінік алады. Жалпы, мұндай бейне ресурстардың мәдениеттанушылық мазмұны студенттердің жалпы мәдени және мәдениетаралық құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған.

Тәрбиелік сипаттағы бейнеконтентке ғылыми қызығушылық та байқалады. Шет тілдерін оқыту процесінде осындай әлеуметтік және жеке мәнді бейнеконтентін пайдаланудың типтік мысалдары - әр түрлі жанрдағы фильмдердің фрагменттері, әдеби шығармалардың кинотаспалары, әлеуметтік жарнамалар, сұхбаттар және т.б. Студенттер соғыс және бейбітшілік мәселелерін қарастырады, нәсілшілдікті айыптайды, жастардың проблемаларын, жақсылық пен жамандық категорияларын, достық пен сүйіспеншілік, әділеттілік, жауапкершілік және т.с.с. талқылайды. Мұндай мәселелер студенттердің танымдық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар ШТ-ді зерттеу барысында эмоционалды дамуына ықпал етеді: олар бейнеконтентті сыни тұрғыдан бағалауға және оның мазмұны бойынша өз пікірін айтуға үйренеді. Студенттердің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыруға бағыттау кез-келген оқу орнының шет тілдерінің оқу жоспарына енген кезде айқын педагогикалық міндет болып табылады [*Кузьмина Е.Л., 2019, б. 76*].

Жалпы мазмұндағы бейнежазбаларды пайдалану (general english деп аталатын) оқытудың дараландыруына және білім алушылардың сөйлеу әрекетіне деген мотивацияның дамуына ықпал етеді. Бейнедегі әсер мен эмоционалды ықпалды өзгерту арқылы студенттер көрген нәрсеге деген жеке қатынасы қалыптасады. Мұндай контенттің тәрбиелік мәні айқын: студенттер анағұрлым білімді бола бастайды, оларда ана тілділерге деген жағымды көзқарас пен шетелдік мәдениет жайлы түсінік қалыптасады, олар өз елдерінің ойлай алатын саналы азаматтары болады.

Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде де осындай тенденцияны байқауға болады: орта мектептің жоғарғы сыныптарында да, университеттерде де видео ресурстарда негізінен шет тіл мәдениетінің элементтерін көрсететін өмірдегі жағдайлар кездеседі. Бұл жағдайлар ана тілді сөйлеушілердің шынайы қасиеттерін, олардың сөйлеу мәнері мен этикет ерекшеліктерін айқын көрсетеді, бұл «мотивация мен сөздік қорын арттырады, сонымен қатар білім алушылардың сөйлеу дағдыларын жақсартуға ықпал етеді» (EFL Learners көзқарасы).

Зерттеушілер академиялық тыңдаудың бейнетізбегі, сөйлеу әрекеті түрлерінің өзара байланыстыра оқытуына, тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуі және әр түрлі тыңдау түрлерін қолдану мен бейнематериалдың шынайылығы принциптеріне негізделген деп санауы әділетті. Шетел тілін оқытудағы бейнематериалдарды аудиторияда тиімді кіріктіру студенттерді қарауға дейін және қарағаннан кейінгі коммуникативті дайындығын қамтиды. Ағылшын тілін шет тілі ретінде оқитын студенттер үшін аудио емес, қайта бейнероликтер, тілдік ортада және мәдени жағдайда коммуникативті тілді көрсетеді.

Бейне ағылшын тілін үйренушілерге әлеуметтік контекстті ұсынады. Оны білім алушылар сөйлеп тұрған тілді есті алатындай етіп дыбысты қосқанда немесе баламалы түрде дыбысты сөндіріп, диалогты немесе баяндауды қамтамасыз ету үшін студенттердің өздерінің тілдік дағдыларын қолдана алатындай етіп ойнатуға болады. Мұғалім бейнематериалдарды тақырып бойынша да, презентация ұзақтығы бойынша да мұқият таңдау керек екенін ескеру керек. Білім алушыларға қызық емес тақырыптарға арналған ұзын видеолар студенттер үшін демотивацияны тудыруы мүмкін және назардың жоғалуына әкеледі [*Кузьмина Е.Л., 2019, б. 77*].

Жалпы мақсаттағы бейнеконтент көбінесе университеттің 1 курсында шет тілін оқыту бағдарламасында көрсетілген негізгі оқулықтың тақырыптарын иллюстрациялау үшін қолданылады. «Шетел тілі» пәні бойынша жұмыс бағдарламасында видеоны пайдалану әдетте бекітілмеген, сондықтан ол кездейсоқ түрде қолданылады және тек жетекші шетел тілі мұғалімінің қалауы мен мүмкіндіктеріне байланысты. Әдетте мұғалімдер сабаққа әртүрлілік енгізу мен студенттердің көңілін кішкене көтеру үшін бейнематериалдарды анда-санда қолданады.

Шетел тілі мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнамамыздың нәтижелері бойынша университеттерде видео жеткілікті түрде қолданылмайды: респонденттердің 20% -ы шет тілі сабақтарында видеоны қолдана алмайтындығын көрсетті, өйткені сабақ компьютерлермен, проекторлармен және экрандармен жабдықталмаған аудиторияларда өтеді; өтініш берушілердің шамамен 50% -ы айына бір рет видеоаудит жүргізеді, ал мұғалімдердің тек 15% -ы әр сабақта

видео көрсетеді; қалған дәріскерлер айына орта есеппен екі рет бейнетаспаны қолданып ШТ сабақтарын өткізеді.

Университеттегі аудитория жұмысына видеоны енгізуде экранмен және видеопроектормен жабдықталған компьютерлік сыныптың болуы маңызды рөл атқаратындығын білдік, бұл ноутбукты пайдаланудан гөрі артықшылығы, студенттердің үлкен топтарымен жұмыс істеу кезінде әрдайым ыңғайлы бола бермейді. Күшейту үшін қатты дыбыс жеткіліксіз, себебі мұғалімге қосымша құрал ретінде динамик қажет, бірақ оның болғанның өзінде, бір шағын ноутбук экранында видео көру білім алушылардың үлкен тобына өте қиын. Сонымен қатар, оқу процесінде видеоны үнемі пайдалану үшін Интернет қажет, өйткені видеоны флеш-картаға жүктеу әрдайым мүмкін бола бермейді, мысалы техникалық және / немесе авторлық құқық иелерінің заңды шектеулеріне байланысты, мысалы YouTube серверінен.

Егер аудиторияны қажетті құрал-жабдықтармен жабдықтау мәселесі тез шешілмейтіндігін ескерсек, онда зерттеліп отырған проблема бойынша алдын-ала қорытынды ретінде, бейнені үнемі пайдалану үшін студенттердің өзіндік жұмысының ресурстарын тарту қажет, бұл әдістемелік аспект бойынша өте қолайлы [*Кузьмина Е.І., 2019, б. 78*].

ҚОРЫТЫНДЫ

Көптеген зерттеушілер видео ресурстардың білім берудегі үлкен әлеуеті барын мойындайды. Бұл студенттерге визуалды қолдау құрудың арқасында әдеттегі аудио ресурстарға қарағанда ШТ тыңдалымын оқытуда тиімді. Орта білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындары үшін бейне ресурстарды таңдаудың негізгі тенденциясы - жалпы ағылшын тілі курстары үшін жалпы мазмұнды бейне жазбаларды қолдану (general English).

Орта мектепте және университетте видео ресурстар шет тіл мәдениетінің элементтерін көрсететін өмірлік жағдаяттарды қамтиды. Кадрда ана тілді сөйлеушілер пайда болған кезде олардың шынайы ерекшеліктері, сөйлеу мәнері мен этикет ерекшеліктері көрінеді, бұл білім алушылардың ынтасы мен сөздік қорын арттырады, сонымен қатар олардың сөйлеу дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Зерттеушілер лингвомәдени мазмұнының тәрбиелік мәнін атап өтеді: студенттер анағұрлым білімді бола бастайды, оларда ана тілде сөйлеушілерге деген оң көзқарас пен шетелдік мәдениет жайлы түсінік қалыптасады, олар өз елдерінің ойлауға қабілетті саналы азаматтары болады [*Кузьмина Е.І., 2019, б. 83*].

Зерттеу нәтижесінде тыңдау қабылдау іс-әрекетінің түрі ретінде шет тілін оқытудағы сөйлеу әрекетінің қиын түрлерінің бірі екендігі анықталды. Ағылшын тіліндегі дискурсты есту арқылы қабылдауға бағытталған Білім алушылардың перцептивтік әрекеті студенттерге бейінделген коммуникативті құзыреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады.

Білім алушыларда жеткіліксіз дамыған шет тілдік құзыреттілікке байланысты лингвистикалық қиындықтардан басқа, психологиялық қиындықтар да бар. Бұл рецепиенттің өзіндік перцептивтік тәжірибенің жетіспеушілігі, қабылдаудың ыңғайсыз шарттары, оның шамадан тыс көлемі, яғни қабылданатын материалдың, қабылдаудың тиімді стратегияларын игере алмау. Сонымен қатар студенттердің мотивациясы, яғни олардың ағылшын тіліндегі дыбыстық дискурсты тыңдауға деген дайындығы маңызды, бұл сөйлеу естілімі қабілетінің нашарлауына, білім алушылардың зейінінің көбірек шоғырлануына, ақпарат алуға қызығушылықтың артуына әкеледі.

Қабылдау жетістігі мен естігенді өңдеу жылдамдығы ішкі сөйлеудің қаншалықты дамығандығына байланысты болғандықтан, ішкі сөйлеудің жетістігін анықтайтын тұрақты артикуляциялық-есту байланыстарын құру қажет. Оқу тыңдалымының жетістігіне екі рет өткізуге ұсынылатын тыңдау процесін ұйымдастырудың әдістемелік сауаттылығы да әсер етеді. Мұғалім «қорқыныш тосқауылынан» өтіп, алдағы жұмысқа деген қызығушылықты ояту үшін ескеруі керек психологиялық сәттер - бұл қандай аудио материалды тыңдау керектігі туралы түсінік қалыптастыруға бағытталған алдын-ала қондырғы; студенттердің көп деңгейлі тобымен тыңдауға үйретудің сараланған тәсілі ұсынылады. Тыңдалымға дейін белгілі бір жаттығулардағы жаңа немесе кілт сөздермен танысып, оларды қолдануға болатын жағдайлар туралы болжам жасау пайдалы [*Попова Е.І., 2019, б. 50-51*].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ильичева Н.В., Горелова А.В. Видеоматериалы как средство развития коммуникативной компетенции на занятиях по английскому языку // В книге: ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ. материалы и доклады XXIV научно-практической конференции Национальной ассоциации преподавателей английского языка (NATE2018). 2018. С. 149-158.

2. Мурадалиева Л.А. Использование видеоматериалов на уроках английского языка // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. 2016. № 4-6 (212). С. 29-31.

3. Дададжанова И. Б., Каюмова М. А., Каримова М. Д. Использование видеоматериалов на занятиях английского языка // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. 2016. № 4-6 (212). С. 29-31.

4. Атабаева Ф. К., Атабаева Г. К., Тлеугабылова З. А. Использование видеофильмов на уроках английского языка // Вестн. КазНУ. Сер. фил – 2012. – Т. 136. № 2. - С. 112-114.

5. Кузьмина А.В., Попова Н.В. Проблематика педагогических исследований по использованию видеоматериалов по иностранному языку в вузе // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Гуманитарные и общественные науки. 2019. Т. 10. № 2. С. 74-86.

6. Попова Н.В., Гаврилова А.В., Кузьмина А.В., Попова Е.Л. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2020. Т. 25. № 185. С. 41-55.

ӘОЖ 37.031.2:81 246.2

НҰРАДИН ГҮЛХАН БОЛАТҚЫЗЫ
ф.ғ.к., доцент
М.Х.Дулати атындағы Тараз өнірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

ИСАБЕКОВА ГУЛНУР БОЛАТБЕКОВНА
PhD доктор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өнірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы

КӨПМӘДЕНИЕТТІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚОСТІЛДІК МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Көптүрлі мәдениет әлемдегі бірқатар адамдардың өмір сүру фактісі. Мәдениетаралық байланыстың жаһандық өсуі иммиграция, қозғалыс және байланыс жылдамдығы, сондай-ақ халықаралық корпоративті қатынас сияқты факторларға байланысты елемеу қиын. Әрине, мультимәдениеттілік пен жаһандану адамдардың өздерін және басқаларды қалай көретініне және олардың айналасындағы ортаны қалай ұйымдастыратынына тікелей ықпал етеді. Алайда қос тілді білім берудің академиялық үлгерімге ықпал етуі, өзге ұлт өкілдерінің тұрғылықты қоғамдастық тіліне үйренуіне, ана тілінде сөйлейтіндерге екінші тілді үйренуге мүмкіндік беруге, мемлекеттік тілді құрметтеуге, азшылық топтардың лингвистикалық және мәдени мұрасын сақтау және ұлттық тілдік ресурстарды дамытуға байланысты көптеген мәселелері орын алады. Қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік озық бағыттарды нысанаға алуы жақсы нәтижелерге қол жеткізуде. Қазір әлемдік білім беру жүйесі зерттеу арқылы проблемаларды және олардың кемшін тұстарын анықтау, жетілдіру, болдырмау және алдын-алу тәжірибесін құптап отыр. Осы мақсатта Тараз қаласындағы аралас мектептердегі қос тілді пәндік мұғалімдер проблемасына көңіл бөлінді. Мақалада осы зерттеу жұмысының нәтижесі тілге тиек болады.

Түйінді сөздер: Мәдениетаралық байланыс, көпмәдениетті орта білім, қостілділік, аралас мектеп, қос тілді маман, маман тапшылығы.

Резюме. Мультикультурализм - это факт существования целого ряда людей в мире. Глобальный рост межкультурной коммуникации трудно игнорировать из-за таких факторов, как иммиграция, скорость движения и коммуникации, а также международные корпоративные отношения. Конечно, мультикультурализм и глобализация напрямую влияют на то, как люди видят себя и других и как они организуют окружающую их среду. Однако существует множество вопросов, связанных с влиянием двуязычного образования на академическую успеваемость, с обучением представителей других национальностей языку коренного сообщества, предоставлением носителям второго языка возможности изучения второго языка, уважением к государственному языку, сохранением лингвистического и культурного наследия меньшинств и развитием национальных языковых ресурсов. Нацеленность казахстанской системы образования на передовые мировые направления дает хорошие результаты. Сейчас мировая система образования приветствует опыт выявления, совершенствования, предотвращения и профилактики проблем и их недостатков путем исследования. С этой целью было уделено внимание проблеме двухъязычных предметных учителей в смешанных школах г. Тараза. В статье представлены результаты данной исследовательской работы.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, поликультурное среднее образование, двуязычие, смешанная школа, двуязычный специалист, дефицит специалистов.

Summary. Multiculturalism is a fact of existence of a number of people in the world. The global growth of cross-cultural communication is difficult to ignore due to factors such as immigration, speed of movement and communication, and international corporate relations. Of course, multiculturalism and globalization directly affect how people see themselves and others and how they organize their environment. However, there are many issues related to the impact of bilingual education on academic performance, teaching other nationalities the language of the indigenous community, providing second-language speakers with opportunities to learn a second language, respecting the state language, preserving the linguistic and cultural heritage of minorities, and developing national language resources. The focus of the Kazakh education system on the world's leading areas gives good results. Now the world education system welcomes the experience of identifying, improving, preventing and preventing problems and their shortcomings through research. To this end, attention was paid to the problem of bilingual subject teachers in mixed schools in Taraz. The article presents the results of this research work.

Keywords: Intercultural communication, multicultural secondary education, bilingualism, mixed school, bilingual specialist, shortage of specialists.

КІРІСПЕ

«Культура» латынның «cultura» - өңдеу, тәрбиелеу, білім беру мағынасындағы әлеуметтік өмір өзгерістері мен өндірістік жағдайлардан көрініс беретін адамдар іс-әрекеттерінің, жүріс-тұрыстарының және қатынастарының тарихи даму бағдарламасы. Мәденеит қабырғасын құрайтын жүріс-тұрыс пен қатынас, іс-әрекеттер бағдарламасы түрлі формалардың көптүрлілігімен айқындалады: ілімдер, дағдылар, нормалар мен идеалдар, іс-әрекеттер мен жүріс-тұрыстар үлгілері, идеялар мен гипотезалар, сенімдер, әлеуметтік мақсаттар мен құндылықтық бағдарлар және т.б. Әдепкідегі латтының жерді өңдеу сөзі дене бітімді жанды-рухани күшті дәріптеу, жағдайды жақсарту, адамның ыңғайы мен қабілеті және оның дамуы дәрежесіне айналды. Осылайша дене тәрбиесі, жан мәдениеті мен рухани мәдениет бір-бірінен ерекшеленіп, сонау Цицеронның философияны рух мәдениетіне теңеуімен өз жалғасын тапты.

Шығыстық нұсқаулар бойынша, арабтың «тамаддун» сөзі өркениет деген мағынаны білдіреді, оның тамыры «мадина» немесе «мадине» қала яғни, қалалық болу, қалада жиналу деген сөзден тараған. Қазақтың «мәдениет» сөзінің түп-төркіні де дәл осы арабтың «маданият» сөзінен қалыптасқан. Тағы бір дәлел әл-Фарабидің қайрымды қала, адасқандар қаласы, надан қала, игілікке бағытталған қала туралы әлеуметтік-саяси, этикалық көзқарасы. Қала дегеніміз - көп адамның бір жерде шоғырланып өмір сүруі, демек олар жалпыға бірдей белгілі бір ережелер мен өмір сүру тәртіптеріне көндікпесе, бірігіп өмір сүру мағынасы жойылады. Бірігіп өмір сүру адамдарды мәдениетке, бірін-бірі тыңдауға, бір-бірінің қалауын сыйлауға және өз көзқарастарын біріктіріп, барлығына ортақ қарапайым этикалық нормалардың дүниеге келуіне себепші болады [Нұрадин Г.Б., 2010, б.11].

Мәдениеттің мұндай түбірлі анықтамасы қазір мыңдаған жаңа бағыттармен толықтырылған. Солардың бірі «көптүрлімәдениет», көпшілікке «мультикультурализм» деген атаумен таныс. Империяның отаршылдық жаулап алу дәуірінде ассимиляция саясаты жүргізілді, яғни "қосылған" халықтардың негізгі (үстем) ұлттың мәдениетіне енуі. XXI ғасырдың соңында көп мәдениеттілік саясаты кең таралды, онда либерализм рухында әртүрлі мәдениеттердің өмір сүру құқықтарының теңдігі танылады. Бұл, Б. Остендорфтың пікірінше, классикалық индивидуалистік либерализмнен ұжымдық/топтық құқықтарды қорғауды, толеранттылықты және этникалық адалдықты қамтитын көп мәдениетті либерализмге көшуді білдіреді. Тұжырымдаманың өзі Канадада елдің франко - және ағылшын тілінде сөйлейтін тұрғындарының қақтығысын еңсеру үшін алғаш рет енгізілгенімен, кейіннен ол көпэтносты қоғамды құрылымдау моделі ретінде кеңінен қолданыла бастады [Воронина О.А. 2019, 122 б.]. Қазақстан 130-дан астам ұлт пен ұлыстың бірге мекендеген ортасы, сәйкесінше көпмәдениеттің бірігуі мен бірегейлігі. Алайда, осы көпмәдениет қос тілде насихатталады. Оның бірі мемлекеттік тіл – «қазақ тілі», екіншісі ресми тіл «орыс тілі». Еліміздегі жалпы орта білім беру саласындағы билингвизм, яғни қостілділік мен мультимәдениеттілік немесе көпмәдениеттілік рөлі мен компоненттері әр қилы критерийлермен әр түрлі деңгейлерде жиі талқыланады. Қос тілде білім берілетін мектептерді «аралас мектептер» деп атайды, онда параллель сыныптардың бірі қазақ болса, екіншісі орыс сыныбы. Мұндай мектептерде білім беретін мұғалімдердің қостілдік деңгейі және көпмәдениетті тұлға дайындаудағы біліктілігін қалай анықтауға болады?

МЕТОДОЛОГИЯ

бұл зерттеу екі кезеңде жүргізілген түсіндірмелі дәйекті аралас әдісті қолданды: сандық кезең, содан кейін сапалық кезең. Түсіндірме дәйекті аралас әдіс тиісті мекемелерден ақпарат жинаудан басталды және екінші кезеңде нәтижелер бойынша сапалы мәліметтер жиналып, талданды. Сандық деректерді жинау үшін сауалнама құралын Тараз қаласындағы 23 аралас мектептен 105 қатысушы толтырды. Сапалы деректерді жинау үшін 12 қатысушыдан жауап алынды. Нәтижелер бойынша Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің білім беру жүйесіне өзгерістер енгізілді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мультикультурализм этноұлттық саясат доктринасы ретінде 1970 жылдары Австралияда, Канадада және АҚШ-та ресми түрде жарияланды. Аталған әр ел өздерінің жеке әрі ерекше проблемаларын өз іштерінде еш шиеленіссіз шешуге тырысты. Көпмәдениеттілік ұғымын ғылыми айналымға енгізу арқылы оның әр салада өзіндік орынын иеленеті түсінікті, сол себептен толық немесе ішінара енгізуге бет бұратын барлық елдердің басты мақсаты әлеуметтік үйлесімділік пен интеграцияны қамтамасыз етуге деген ұмтылысқа негізделді. Мультикультурализм саясатын жүзеге асырудың алғашқы жолы Канададан бастау алды, басты себеп халықтың теңгерімсіз этноұлттық құрылымы болды. Мемлекеттің "негізін қалаушы ұлт" рөліне негізгі екі үміткер және бірқатар бәсекелес қауымдастықтар айқындалды. 90-нан астам ұлт өкілдерін бойына тоғыстырған Канада "канадалық мозаика" деген атауға ие болды [Рыбаков А.В., Квон Д.А., 2016,

с.65]. Қазақстанда қазіргі таңда 130-дан астам ұлт өкілдері өмір сүріп жатыр, ел тарихында ішінара ұлттық сипатқа ие қақтығыстар мен шиеленістер болып тұрады. Қазақстандағы өзге ұлттардың басым көпшілігі депортацияланған ұлттар, яғни өз еріктерімен немесе қалауымен қоныс аудармаған, саяси процестің құрбандары. Осындай ішкі өзекті фактор көпұлтты, көпмәдениетті бірегей етуге мәжбүр.

Ғалым А.Н. Смирновтың мәлімдеуінше «мультикультурализмнің канадалық нұсқасын енгізу барысында басынан бастап-ақ азшылықтар мен этномәдени айырмашылықтардың мүдделерін қолдау және қорғау құралы ретінде қарастырылмады. Ол ең алдымен этникалық айырмашылықтарды бейтараптандыруға және деполитизациялауға бағытталғандықтан қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіреді. Біріншіден, ресми саясатқа сәйкес Канадада көп мәдениеттілік адам құқықтарының ең жоғары құндылығы ретінде қабылданды, екіншіден, қоғамдық тәртіп орнату үшін шартты бұзбау керектігі бекітілді. Іс жүзінде мультикультурализм мәдени айырмашылықтарды тану және көпмәдениеттілікті білдіретін мемлекет пен азшылық ұлттар арасында ымыраға келудің бір түрі. Көпмәдениеттілікті қабылдаған азаматтар тарапынан мемлекетке деген адал көзқарас қажет етіледі, олар оның тарихын, тілі мен дәстүрлерін білуге және құрметтеуге тиісті, сонда ғана ұлттық-мемлекеттік бірегейлікке ие болуға мүмкіндік бар. Екінші жағынан, қоғам азшылық өкілдеріне өзінің оң көзқарасын көрсетіп, олардың институттарын өздерінің әлеуметтік-мәдени тәжірибелерінің ерекшеліктеріне бейімдеуі керек. Яғни, қоғамды көпмәдениетті жүйе ретінде түсінуге негізделе отырып, мультимәдениеттілік мемлекеттік идеология, бірлік символы ретінде қала береді [Смирнов А.Н., 2005, б.34]. Ғалым пікірі орынды және біздің де көп ұлттардың басын біріктірген ел саясатына қатысты.

Ұсынылып отырған мақаланың кіріспесінде еліміздегі «аралас мектеп» деген атауға ие қазақ-орыс мектептерінің бар екендігін алға тарқан болатынмын. Мұндай типтегі мектептер логикаға сай екі тілді білім берудің маңыздылығын мойындауы және оқушылар оқыған тілдерін толық түсініп, ләззат алатын орын болуға тырысуы керек. Мемлекеттік тілді дамыту институтының статистикалық мәліметіне сүйенсек, Қазақстанда 7514 орта білім беретін мектеп бар, оның ішіндегі қазақ мектептерінің саны - 3845, орыс мектептері – 1673, аралас мектептер (қазақ-орыс) - 2083 . Сондай-ақ 65 өзбек мектебі, ұйғыр тілінде тәрбиелейтін 14 мектеп бар. Қазақ мемлекетіндегі қазақ мектептерінің пайыздық үлесі өзгетілді және аралас мектептерден басым болғанымен, жалпы алғанда 50-ге жетпейді. Тарихқа үңілсек. Аралас мектептің түп негізі XIX ғасырдың аяғында ашыла бастаған орыс-түзем мектебі. Қазақ елінде 1937- 1938 жылы 478 аралас мектеп болған. 1940-1941 жылы елімізде аралас мектеп саны 841 болып, екі есе өссе, 1954-1955 жылдары 1228-ге жетіп, үш есе көбейді. КСРО-ның дәуірлеп тұрған кезеңі XX ғасырдың 70 жылдары Қазақстанда 1689 аралас мектеп болса, қазір оның саны 2083-ке жетіп отыр. 1937 жылдан бері аралас мектептер санының 4,5 есеге өскендігі байқалады [**Балғын Әділбаева**, 2017].

Статистиканы өз өңірімізге бұрсақ, бүгінгі таңда Жамбыл облысында 442 мектептің 308 қазақ, 122 аралас, 11 орыс, 1 өзбек мектебі болса, Тараз қаласында барлығы 60 мектеп, 27 қазақ, 7 орыс, 25 аралас, 1 өзбек мектептері қызмет етіп жатыр. Онда облыс бойынша 238 682 оқушы білім алып жатыр, оның 181 826 қазақ тілінде, 56 690 орыс тілінде, 166 өзбек тілінде окиды.

Жоғарыдағы аралас мектептердің санының өсуі туралы мәліметке жүгіне отырып, Жамбыл облысында да аралас мектеп санының өсуі байқалады. 2015 жылы Жамбыл облысындағы 96 аралас мектеп бүгінде 26 мектепке көбейсе, сол жылғы Тараз қаласында 23 мектеп 2 мектепке артып отыр. Алайда Бұл орыс мектептерінің қысқару есебінен болуы да мүмкін, сондықтанда ұзақ мерзімді оң саясаттың салдары деп түсінгеніміз жөн.

Аралас мектептердегі сынып сандары әркелкі. Бір мектепте қазақ сыныптары басым болса, бір мектепте орыс сыныптары басымдылыққа ие. Қазақстанда 63 пайыз қазақ тұратынын ескерсек, орыстілді мектептер мен аралас мектептердің шәкірттерінің басым бөлігі қазақ балалары. «Аралас мектеп ада қазақтар мен шала қазақтардың жыл асқан сайын еселене көбеюінің фабрикасына айналып кетті», - деп ғалым Мекемтас Мырзахметұлының дабыл қағуы орынсыз емес []. Бұл өз алдына зерттеуді талап ететін ауқымды мәселе, дер кезінде соғылып жатқан дабыл. Әйтсе де, дәл қазіргі күні білім беріп отырған аралас мектептердегі мұғалімдердің қос тілді игеру деңгейі мен көпмәдениетті оқушыларды тұлғалық дамыту дағдылары қандай, таза қазақ немесе орыс мектебінде қызмет ететін мұғалімге қарағанда аралас мектепте, яғни көпмәдениетті оқушыларға тәрбие мен білім берудегі мұғалімнің артықшылығы қандай болуы керек деген сауалдар орын алады.

Осы қағидатты негізге ала отырып Тараз қаласындағы аралас мектептердегі қос тілді маман проблемасына көңіл бөлдік. Аралас мектептің зерттеу жұмысын қажет ету деңгейін анықтау мақсатында екі тілдегі арнайы жолдамахатпен бірге 8 сұрақ және қосымша өз пікірлерін білдіруге мүмкіндігі қарастырылған сауалнама жолдады. Барлық мектептер мемлекеттік нысан болғандықтан Тараз қалалық білім басқармасымен әріптестікте біріге отырып зерттеу жұмысын жүргіздік. Айта кетсек, бүгінгі күні Тараз қаласы бойынша барлығы 76 926 оқушы оқиды, оның 52 447-ы қазақ тілінде, 24 313-і орыс тілінде, 166-

сы өзбек тілінде білім алуда, яғни қазақ тілінде оқитын оқушылар 46 %-ға басымдылыққа ие. Ұсынылып отырған мақалаға арқау болып отырған зерттеуге Тараз қаласындағы аралас мектептің 92 % пайызы, анығырақ айтқанда, мектеп әкімшіліктерінен 105 респондент өз пікірлерін білдірдірген, оның ішіндегі 64-і бұл мәселені зерттеу қажет десе, 39 респондент қажет емес екендігін білдірген, 2 респондент қалыс қалған. Төменде сауалнаманың кестелік талдамасы:

№	*Сауалнама сұрақтары*	*«Иә»*	*«Жоқ»*	*«Кейде»*	*Қалыс қалған*
1	Сіз басқарып отырған мектепте қос тілді пән мұғалімі тапшылығын сезінесіз бе?	*62,8%*	*25,7%*	*4,7%*	*6,6%*
2	Дәл қазіргі уақытта Сіздің мектепке қос тілді маман қажет пе?	*61%*	*34,2%*	*4,7%*	*0*
3	Сіз қос тілділікке байланысты мектепішілік қиындықтарды сезінесіз бе?	*41%*	*57,1%*	*0*	*1,9%*
4	Аралас мектепте орыс және қазақ сыныптары арасында жақсы қарым-қатынас орын алған ба?	*80%*	*17,1%*	*0*	*2,8%*
5	Аралас мектепте орыс тілді және қазақ тілді мұғалімдер өзара тәжірибе алмасып, тығыз қарым-қатынас түзеді ме?	*82,8%*	*9,5%*	*0,9%*	*6,6%*
6	Өз мектебіңізде негізінен қай тілге басымдылық бересіз?	*50/50*			
7	Аралас мектептердегі қос тілді пән мұғалімі сұранысын зерттеу қажет деп ойлайсыз ба?	*60 %*	*37,1%*	*0,9%*	*1,9%*
8	Сіздің ұжымыңызға ТарМПУ-мен әріптес болу және педзерттеуге қатысу тиімді болады деп ойлайсыз ба? Сіздің пікіріңіз!	*86,6%*	*6,6%*	*0*	*6,8%*
Ұсыныс-тілектер қатары					
1	Егер ТарМПУ қос тілді маман тапшылығы проблемасын шешуге ықпал жасаса дұрыс қадам бола еді.				
2	Зерттеу қажет, бірақ басты орынға жұмысқа қабылдауды қоюдың қажеттілігі жоқ.				
3	ТарМПУ өткізгелі отырған педагогикалық зерттеу жұмысына қатысу біздің мектеп үшін де тиімді болады, әрі зерттеу қорытындысы жақсы нәтиже береді деп сенеміз.				
4	ТарМПУбіліктілігі жоғары мамандар дайындауға көбірек көңіл бөлсе екен.				
5	Қос тілде білім бере алатын мұғалім бүгінгі күннің талабы.				
6	Бізге әрдайым аудармалар қажет болады, сондықтанда қос тілді маман дайындау аса тиімді деп ойлаймын.				

Біздің зерттеу нысанымыздың басты, әрі маңыздысы қос тілде сабақ беретін мұғалімдер. Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, олардың жалпы саны 200-ге жуық, яғни 10-15 % ғана құрайды. Демек, білім нарығындағы қос тілді маман тапшылығының бар екені анық. Егер Тараз қаласында қос тілді маман тапшылығы 10-15 % құраса, аудандық білім беру мекемелерінде бұл көрсеткіш мұнанда төмен болуы мүмкін. Демек, білім нарығының бұл саласы өзінен-өзі сұранысты қажет етіп отыр.

Аралас мектептегі қос тілді маман проблемасын зерттеу қажет деген мектеп әкімшілігі құрамындағы *60 %* респонденттің қолдауын және *10-15 %* ғана қос тілде сабақ беретін мұғалімдер көрсеткішін, 62,8% мектептегі қос тілді маман тапшылығы сезіледі деген мониторинг нәтижелерін негізге ала отырып, аралас мектептердегі мұғалімдердің көпмәдениетті оқушыға білім берудегі құзіреттілігін анықтау мәселесін зерттеу қажеттілігін де сезіндік.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Көпмәдениетті әлем – көптілді әлем» - бұл заңды теорема. Біздің сөздік қорымыздағы «қостілді», «үштілді», «көптілді» сынды терминдер білім беру саясатының маңызды бөлшектеріне айналды. Зерттеулер көрсеткендей, бала екінші тілді неғұрлым тез үйренсе, соғұрлым оны меңгеру ықтималдығы жоғары болады. Қостілділік баланың танымдық бақылауын кеңейтеді, бұл пәндерді игеруге, проблемаларды шешу дағдыларын жетілдіруге және кеңістіктік қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді. Қостілділік білім алудағы ізденісті екі тараптан қанағаттандыра алады және оның болашақта жақсы жұмысқа орналасу мүмкіндігін жасайды. Ал екі тілде білім беру дегеніміз - екі тілде қатар оқыту және екеуін де барлық оқу бағдарламалары үшін теңдей пайдалану. Екі тілді оқу бағдарламасын жасау кезінде тіл, грамматика, оқу және оқытуды, жазуды қамту қажет. Алайда, шынайы екі тілділікке қол жеткізу үшін оқушылар математика, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар бойынша шет тілін үйренуі керек. Оның ішінде мәдениетті, салт-

дәстүрді үйрену студенттерге тілдің шығу тегін түсінуге көмектесу үшін өте маңызды. Түптеп келгенде қазақ халқы үшін бұл бір тосынна келген жаңалық емес, этникалық құрылым процесі кезінде де араб тілі - ғылым, парсы тілі – поэзия, түрік тілі – тұрмыстық тіл ретінде қолданылып келген. Бертін келе, қазақ ойшылы Абай «Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі сонымен бірдейлік дағыдысына кіреді», «Бір тіл білсең – бір адамсың, екі тіл білсең – екі адамсың» [ttps://stud.kz/makal-matelder/list/10] деп тіл арқылы жетілу мен даму процесінің қарқынды болатынын мезгесе, одан да бері тарихи тәлкекке байланысты ана тілге қауіп төнгенде Халел Досмұхамедұлы «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл сүйеніш, ана тілін білмей тұрып бөтенше сөйлесең, бұл – күйініш» [ttps://stud.kz/makal-matelder/list/10] десе ақын Қадыр Мырзалиев «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» [ttps://stud.kz/makal-matelder/list/10] деп өз тіліңді негіз ете отырып өзге тілді үйренуге, сәйкесінше көпмәдениетті ортада қалыпты өмір сүруге ұмтылыс жасау қажеттігін алға тартады. Бұл негіздемелердің барлығы бүгінгі күннің заман талабымен ұштасып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрадин Г.Б. Мәдениет философиясы : Оқу құралы. – Астана, 2010. – 90 б.

2. Воронина О.А. Мультикультурализм: мәдени айырмашылықтарды саясаттандыру немесе диалогқа жол // философиялық ой. – 2019. – № 7. – Б. 37 - 48. DOI: 10.25136/2409-8728.2019.7.30618

3. Рыбаков А.В., Квон Д.А. Мультикультурализм как социальная теория и политическая практика // Власть. 2016. Том 24. № 6. - С. 64-70.

4. Смирнов А.Н. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики // Полис. Политические исследования. 2005. № 4. - С. 30-52.

5. Балғын Әділбаева. Аралас және өзгетілді мектептер Президент жолдауының 100% орындалуына кедергі келтірмей ме? // https://mtdi.kz/e/til_sayasaty/id/123/q/2 28/04/2017

6. https://stud.kz/makal-matelder/list/10

NURTAY ARUZHAN NURTAYKYZY
2nd year master student of
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Superviser – doctor of philological sciences, professor
MADIYEVA G.B.

FUNCTIONS OF SUGGESTION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Түйін. Мақалада шетел тілдерін оқытудың интенсивті әдістерінің бірі ретінде суггестология әдісі туралы талқыланады. Қарастырылып отырған әдіс студенттердің есте сақтау қабілеттерін ашумен, интеллектуалды және шығармашылық белсенділігінің жоғарылауымен, жағымды эмоционалды тәжірибемен және шаршамауымен сипатталатын суггопедияға негізделген. Суггестология - бұл ұсыныстар жасау туралы ғылым ретінде педагогикада қолданылуы да жиі кездеседі. Сырттан алынған ақпарат адамның ішкі әлеміне екі арна арқылы ене алады, саналы және бейсаналы түрде. Бейсаналықты «психиканың резервтік мүмкіндіктерінің» негізгі көзі деп санауға болады. Психологиядағы ұсыныстарға негізделген бағыт тұлғаның осы резервтерін қолдануға арналған. Алдымен, Болгарияда, содан кейін басқа елдерде, соның ішінде Ресейде шетел тілдерін жеделдетіп оқыту мақсатында суггестологияның мүмкіндіктерін пайдалануға тырысушылық байқалды. Осы бағытта суперпопедия идеяларына негізделген қарқынды тілдік курстар пайда болуда.

Бұл мақалада шетел тілдерін оқытудағы суггестологияны оқушылардың жеке қызығушылықтарымен және мотивтерімен байланыстыруға көп көңіл бөлеміз. Саналы және бейсаналық есте сақтау үйлесімі сипатталады. Суггестологияны қолдану студенттердің есте сақтау мүмкіндіктерін кеңейтеді және үлкен көлемдегі оқу материалын дыбыстық есте сақтауды қамтамасыз етеді. Біздің ойымызша, шетел тілдерін оқытудағы суггестология әдісі басқа әдістерге қарағанда бірқатар білім беру міндеттерін сәтті шеше алады. Мысалы, қарым-қатынастың ауызша түрлерін оқыту, білім беру мотивациясын арттыру, психологиялық тосқауылды жою және т.б. мәселелер шешімін таба алады.

Түйінді сөздер: суггестпедия, суггестология, шетел тілдерін оқыту, есте сақтау резервтерін ашу; ақыл-ой саласындағы бейсаналық; көз жеткізу тапсырмалары, жағдаяттан шығуға көз жеткізу.

Резюме. В статье рассматривается суггестопедический метод как один из интенсивных методов обучения иностранным языкам. Рассматриваемый метод основан на суггестопедии, характеризующейся раскрытием возможностей памяти, повышением интеллектуальной и творческой активности и положительным эмоциональным переживанием, и отсутствием утомляемости студентов. Суггестология — это наука о внушении, суггестопедия - это ее применение в педагогике. Внешняя информация может проникать во внутренний мир человека по двум каналам - сознательному и бессознательному путям. Бессознательный канал можно рассматривать как главный источник «резервных возможностей психики». Именно на использование этих резервов личности и рассчитано внушительное направление психологии. Попытки использования возможности суггостопедии были предприняты для ускоренного изучения иностранных языков сначала в Болгарии, а затем и в других странах, в том числе и в России. Появляются интенсивные языковые курсы, основанные на идеях суггестопедии.

В данной статье большое внимание уделяется связи обучения с личными интересами и мотивами студентов при обучении иностранным языкам. Описано сочетание сознательного и бессознательного запоминания. Использование метод суггестопедии расширяет возможности памяти и обеспечивает большой объем и звуковое запоминание учебного материала. На наш взгляд, суггестивный метод обучения иностранным языкам более успешно решает ряд учебных задач, чем любые другие методы. Например, проблемы обучение устным формам общения, повышение учебной мотивации, снятие психологического барьера и тд. могут находить решения.

Ключевые слова: суггестопедия; суггестология, обучение иностранным языкам, раскрытие резервов памяти; бессознательность в ментальной сфере; навязчивые задачи, переживающие ситуацию успеха.

Summary. Abstract. The article discusses the suggestive method as one of the intensive methods of teaching foreign languages. The method under consideration is based on suggestopedia, characterized by the disclosure of memory capabilities, an increase in the student's intellectual and creative activity, positive emotional experience and the absence of fatigue. Suggestology is the science of suggestion, suggestopedia is its use in pedagogy. Information from the outside can penetrate into the inner world of a person through two channels - conscious and unconscious. The unconscious can be regarded as the main source of "reserve capabilities of the psyche." It is to use these reserves of the personality that the suggestion-based direction in psychology is intended. First, in Bulgaria, and then in other countries,

including Russia, attempts were made to use the possibilities of suggesttopedia for accelerated learning of foreign languages. This is how intensive language courses appeared, based on the ideas of suggestopedia.

In this article much attention is paid to the connection of learning with the personal interests and motives of students in teaching foreign languages. A combination of conscious and unconscious memorization is described. The use of suggestopedia gives the possibilities of memory is expanded and a large volume and sound memorization of educational material is provided. In our opinion, the suggestive method of teaching foreign languages more successfully solves a number of educational tasks than any other methods. For example, teaching oral forms of communication, increasing educational motivation, removing the psychological barrier, and etc.

Keywords: suggestopedia; suggestology, teaching foreign languages, disclosure of memory reserves; unconscious in the mental sphere; persuasive tasks, experiencing a situation of success.

INTRODUCTION

Suggestopedic method of G. Lozanov - the teaching method is a system of introducing and consolidating speech material in various communication situations, focused on creating a natural speech environment, activating students during the lesson and mobilizing hidden mental reserves of the personality. The suggestopedic method, which has received international recognition, originated in Bulgaria in the 60s. XX century and is associated with the name of its creator - G. Lozanov. The word "suggestion" comes from Latin *"suggestum"* which means "substitute", "whisper", "suggest". Suggestology (Latin *suggestio - suggestion* and other Greek λόγος - doctrine) is a branch of psychology that studies the mechanism. So, suggestive influence is understood as suggestion. Just the word "suggestion" (from the Latin "suggestion" - a hint, advice, suggestion) is used in scientific works by practical psychologists, and suggestion is a more well-known equivalent [Lozanov G.K. Fundamentals of Suggestology, 1973].

In modern conditions, scientists are paying more and more attention to pedagogical psychology and methods of activating the personality's reserve capabilities (G.A. Kitaygorodskaya), group cohesion, group dynamics in the process of such training [Kitaygorodskaya G.A., Shemyakina G.M. Motivation of learning in terms of application, 1982].

Its development began more than two hundred years ago, when the Viennese physician Franz Anton Mesmer applied hypnosis to treat nervous patients. First, he explained "magnetism" - as the hypnotic sessions were then called - "universal gravitation". He later became convinced that a magnet was not needed to conduct hypnosis sessions. He and his followers tried to explain the phenomena of hypnosis by "fluids" allegedly emanating from one person and transmitted to another.

And only at the end of the last century, the Russian scientist Andreev V.A. established that with the help of suggestion it is possible to influence the activity of the sense organs, regulate the functions of motor and sensory nerves, the work of the heart and lungs, urine and sweating [Andreev V.A. Modern suggestive methods of psychological response and their possible use in psychological operations, 2005].

One of the greatest researchers of the brain, V.M. Bekhterev, who made a significant contribution to the study of its anatomy and physiology, showed how the influence of the functions of the cerebral cortex changes the pulse rate, blood pressure, and sexual activity. He first applied, scientifically substantiated and then widely used group hypnosis.

According to Yurova I.V., a unified physiological concept was created that explained the mechanisms of suggestion by the appearance in the cerebral cortex of hypnotic phases - transitional states from wakefulness to sleep and from sleep to wakefulness. The presence of these phases contributes to the creation of foci of excitation - "duty points" through which special formulas of suggestion produce a therapeutic normalizing effect [Yurova I.V. Conditions and functions of constructive use of suggestion in education, 2007].

Currently, educators have the opportunity to penetrate the human subconscious with the help of special technical developments. Opportunities that may open up to psychologists in the case of the introduction and practical use of modern psychotechnologies may turn out to be an order of magnitude higher than existing ones. The purpose of this work is to analyze the possibilities and directions of using various forms of suggestion in the learning process.

In 1908, the first book on suggestion was published in Russia. It was written by a wonderful Russian scientist V.M. Bekhterev. He understood the suggestion as "artificial inoculation, through a word or in some other way, of various psychic phenomena, for example, mood, external impression, idea or action to another person while distracting his willful attention and concentration". Bekhterev wrote: "suggestion is one way of influencing some people on others, which is done intentionally and unintentionally by the acting person and which can occur either unnoticed by the suggested person or even with his knowledge" [Yurova I.V. Conditions and functions of constructive use of suggestion in education, 2007].

Unlike persuasion, where critical reflection of the presented arguments is required, suggestion means uncritical perception and assimilation of information, which is especially important when influencing students. Upon suggestion, at first there is a perception of information containing ready-made conclusions, and then motives and attitudes of a certain behavior are formed on its basis. In the process of suggestion, the intellectual

(analytical-synthesizing) activity of consciousness is either absent or weakened, and the perception of information, moods, feelings, patterns of behavior is based on the mechanisms of infection and imitation.

An uncritical perception of information is promoted, first of all, by an increase in its volume and a lack of time to comprehend the information received. This leads to the emergence of "clip" consciousness - that is, the perception of ready-made assessments of a particular phenomenon of reality, embedded in individual and social consciousness. This tendency is observed to a greater extent among the younger generation, which lacks a willingness to check what they have seen, heard, read.

The use of suggestion in pedagogical practice first appeared in Bulgaria in 1966. The beginning of development was the suggestion system developed by G. Lozanov in the field of intensification of teaching foreign languages.

he technology of Lozanov's suggestive training is based on the following five principles:

1) no cramming;

2) the educational process without fatigue;

3) the basis of training is interest, motivation;

4) to teach in large units (blocks);

5) it is possible to comprehensively solve the problem [Lozanov G.K. Fundamentals of Suggestology, 1973].

Lozanov's experiments showed that everyone is able to memorize dozens, almost hundreds of times more: in one hour almost as much as usually in a year. It is known, for example, that an average student remembers about 10 unfamiliar words in a foreign language lesson. And they are quickly forgotten, and over the course of a year only a hundred and a half new words remain in the asset. In Lozanov, a student can learn up to 200 words in one lesson. Lozanov's learning technology is based on the use of two patterns of human memory. First: everything that falls into the human mind is remembered: people, words, events, but only what is important to the person, interesting or necessary, that he is concerned and connected with some experiences remains in an active state; the second pattern is associated with a peculiar mechanism resembling a gate: interesting - the gates are ajar, very interesting - the gates are wide open, uninteresting - closed.

The strength of Lozanov's training is that enormous results can be achieved in 10 days, but the weakness is that knowledge that quickly arrives quickly and disappears if it does not find constant use. This was confirmed both in Bulgaria and in Russia. The Americans also took the principles of Lausanne technology into service, testing them both in teaching natural sciences and in foreign languages. The benefits of learning foreign languages based on the Lausanne technology of education: the fear of communication, which is inherent in all who study a foreign language in the usual way, has been overcome. The Lozanov system uses the excitation of the 1st signal system, an emotional factor against the background of the student's general relaxation. This system requires considerable effort from the teacher, the maximum mobilization of his intellectual and emotional resources and certain acting skills of the teacher. In addition, specially equipped training rooms are necessary (soft chairs, set around, comfortable atmosphere, music, etc.). All this, apparently, did not allow the widespread adoption of Lausanne technology in educational institutions. However, intensive courses in foreign languages are conducted on the basis of Lausanne technology.

The developed methods of intensive training are based on the interaction of conscious and unconscious components of the psyche in the process of assimilation and processing of information. Suggestology is one of the scientific directions, the theoretical and experimental provisions of which form the suggestive part of suggestive pedagogy. Every year, the accumulated practical and theoretical volume of knowledge and research in this area is increasing. The basics of suggestopedia are also laid in the writings of many scholars. The effectiveness and practical value of suggestive technology has been successfully used abroad: in Germany, Canada, Italy, the USA and the CIS.

For researchers, the aspect of the problem that is relevant to the consideration of suggestion as a special, arbitrary effect remains fundamentally important. It is in this quality that suggestion first reveals itself for scientific understanding when it comes to the conscious use of an inspiring effect in learning.

FINDINGS AND ANALYSIS

In this part, we will try to look only ahead for now and here's what to understand: will the "baptism" of the method of suggestopedia to the rank of science remain an act of recognition of the works and perseverance of scientists who have managed to convince scientific councils of its necessity (after all, science, as the French joke, is what can be protected dissertation), or suggestopedia is destined to become a true Science. And this means that it will attract new, young forces to itself, its results will begin to live an independent life, they will be reproduced, used, developed (including those that are still considered fantastic, for example, memorizing 1000 foreign words in an experiment for one session by ordinary people in a normal state of wakefulness), and in the end the new science will bring unexpected results in psychology, cybernetics, pedagogy.

Let's consider some useful sides of suggestopedia. Over the centuries, a system of exercises and skills in physical labor and sports has been created and improved - and at the same time in the field of mental labor, apart from general recommendations on the reasonable alternation of work and rest, there is nothing in mass practice to this day. This is all the stranger today, when millions of people are involved

in mental activity, when the ability to generate knowledge is valued above physical perfection, when ... in a word, when information production has become a vigorously progressive form of employment. In these conditions, protecting people from excessive mental and nervous overstrain from a problem of preventive humanity turns into a problem of life and death.

The accumulation of information is usually understood as an increase in its amount to be assimilated. Is it so? After all, information is aging faster than goods, and the really necessary information for making responsible decisions is actually often not enough for a person ... Not enough is already an indisputable fact. And therefore, the following fact, to which we are all so difficult to get used to it, becomes also indisputable: one of the most important tasks of modern human science is to teach a person to quickly find and assimilate useful and "output" used and outdated information.

Apparently, the only way to do this is to instill in a person the need to continuously learn and improve (you can find interesting information about self-improvement on the website metodorf.ru). But then this need should also be "natural", that is, not built on volitional efforts and understanding of necessity, but organic, the same as the desire to eat and drink. Perhaps this task could be accomplished with the help of machines? After all, they will soon enter the intellectual market in abundance. So will the problem be solved by this? Or, after all, the crisis in the field of training and retraining cannot be overcome with the help of technical devices, where the scientific ideas of the past decades have settled?

One of the main trump cards of supporters of the mechanization of learning is well known - it is the conviction that a person's memory is limited and without external help it cannot cope with information loads. Until very recently, it was difficult to oppose something to this general opinion: it is impossible for the whole science to revise the settled conclusions just because some subjects have phenomenal memory and demonstrate this quality in special sessions or in another suitable way. And, nevertheless, a clear discrepancy between these pessimistic conclusions and the facts of real life is found at every step.

Students do not know that adults have a "memory problem": a small person absorbs such portions of "information" in a day that any normal adult will retreat in panic if the child's "information diet" is translated into his language. Where did adults have this lack of confidence in the possibilities of their memory? Perhaps from rational knowledge of its structure and functions? Hardly. Today even experts are forced to admit that they only know the purpose of four percent of our brain substrate.

The historical development of pedagogy inspired people to understand the limited possibilities of our memory. At all times, the educational process was based on the idea that memorizing the material is a difficult job, that only diligence and perseverance will be rewarded. Memory became the main measure of the inertia of the educational process, and people gradually got used to the fact that, unfortunately, its resources are limited. And if some eccentric in a foreign language lesson began to ask not 20-30 new words, but 200-300, he would either be laughed at, or brought to life by administrative measures.

Generally speaking, this thought was not at all some kind of unexpected insight. In the depths of psychotherapeutic practice, the belief has long matured that a person has hidden reserves of memory. By immersing people in the so-called dream state of consciousness, it was possible to achieve an amazing recall of events, especially in experiments on age regression, that is, the suggestion of the past age. For example, the person investigated by Lozanov drew some kind of picture when he was inspired that now, at the session, he is eight years old. A few months later, his family brought the doctor a drawing that was accidentally found in the home archive, left over from childhood - it was surprisingly similar to a "girl with a mirror" drawn in a hypnotic state, even the inscription retained the letter of the old spelling. It was in experiments on hypnotic age regression in the clinic of hypnosis that the idea of over recognition or over memory arose for the first time. But this is hypnosis. The person's personality does not take part in these experiments. Hypnosis only testifies: in a person there is some kind of unconscious mental activity, it, apparently, is the source of those reserves of personality that so amaze the imagination of visitors to hypnotic sessions.

Lozanov had the full opportunity to be skeptical about the massive applications of hypnosis outside of narrow clinical tasks - he himself has the strongest gift of hypnotic suggestion [Lozanov G.K. Fundamentals of Suggestology, 1973].

And here begins something new that is the essence of suggestology: over recalling in hypnosis, memorizing in a dream - these are only manifestations of those hidden reserves of personality, which in a much more powerful form can and should be manifested in a state of wakefulness, in a state of extreme acuteness and clarity of consciousness , in which man survived and developed in the fight against the hostile forces of nature. If you like, the embers of the fire in the pitch darkness seem unusually bright, while the raging flame is difficult to see in the light of the Sun even close ...

So, an unconscious information flow. But what is this next scientific incantation: "unconscious information flow"? What do these words mean when applied to vigorous practice?

A person is tied to the natural and social environment by thousands of communication channels through which there is a continuous exchange of signals. Most of these signals are not noticed by consciousness and, therefore, are not

"experienced". Generally speaking, it is possible to explain why this is so in different ways using different scientific terms or bright unscientific metaphors. And all explanations will be very rough. In their most general form, they obviously boil down to the following: the point, apparently, is that significant fluctuations in our environment do not occur often - be it a tsunami, fire or personal disaster. Life forces the body to make decisions every minute, every step we take in life is a step along a rough road. And therefore, most of our decisions are made unconsciously by sufficiently autonomous systems of the body without appeal to the "higher authority" - consciousness. This whole world of unconscious, that is, signals perceived by the senses, but not brought to consciousness, is the area of suggestology. This unconscious information flow provides the most complex acts of adaptive behavior.

When will a complete understanding of the neural organization of unconscious forms of mental activity come to us? Not soon! But even now we have a way to "communicate" with this "unconscious" - we just need to work with it (after all, physicists work with the concept of "vacuum", and ask them what it is, and it turns out that the deeper the physicist, the less empty the vacuum).

Chukin A.N. defines it as a transplant of a mental state without the participation of will and even without clear awareness on the part of the perceiver. According to Chukin A.N., suggestion is "the most simplified, the most typical conditioned reflex for a person" [Chukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. - M .: 2008. - 188 p.]

Experimental studies of healthy people have shown that each person has a certain degree of revealed suggestibility. As Lozanov writes, "we are formed as suggestive beings, and only then we logify our life, trying to find the integrity of our self".

A significant part of the information from the world around us, coming through the senses, is used unconsciously in the motor sphere. In general, most of the automatic actions are regulated and controlled by unconscious mental activity. At the same time, much greater accuracy and speed is achieved than if all these acts first had to be comprehended and then directed. This includes the regulation of posture, and maintaining balance, and protective adjustments when falling, and much more.

Of course, an unexpected fall, which does not lead, say, to the fact that a person breaks his arms and legs, is quite impressive, as long as we are talking about those mechanisms that we are not aware of in ourselves, in our everyday life. But how can we build a bridge from here to our main theme and show that in the intellectual sphere, unconscious processes occupy an equally important place?

Together with his colleague R. Trashliev, Dr. Lozanov developed an alphabetic test for conducting experiments with a special type of stimuli. Although, in their absolute strength, such stimuli are perceived by the sense organs, if at this moment attention is focused on some other stimuli, and these remain on the "periphery" of consciousness, then they are not noted by consciousness. Therefore, they are also considered sub-sensory, that is, they are not noted by consciousness at the moment of perception [Chukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. - M .: 2008. - 188 p.].

The test was as follows. The subjects were asked to observe for 10 seconds a scoreboard on which 12 letters of the Latin alphabet were written. After that, they were given leaflets where the entire Latin alphabet was printed in alphabetical order and it was proposed to underline the letters that they had just seen. None of the subjects knew that, although the proposed combination of letters was a random set, the shape of their arrangement on the scoreboard resembled one of the proposed letters (in this test it resembled the letter Z). Then, for twenty days, the subjects day after day at the appointed hour were asked to remember what letters they saw on the scoreboard.

And it turned out that if on the twentieth day they reproduced 11 percent fewer letters than at the beginning, then they reproduced the letter Z twice as much as on the day of the direct check. Comparison of the two ways of presenting information showed that over time, the reproduction of sub-sensory submitted material approaches the reproduction of material submitted by a sensory way.

The perception of information from the outside world in this way plays an important role in all human relations, according to Dr. Lozanov. For example, when a word is perceived, its content, reflecting its specificity, enters the center of consciousness, where it is subjected to critical analysis, logical processing and, finally, receives an appropriate reasonable answer. But we react not only to a word, but also to a whole complex of accompanying stimuli, facial expressions, eye expression, gesture, intonation, in general to everything that is associated with the moment of its pronunciation. These stimuli remain on the periphery of consciousness, but then it turns out that it is enough for us to hear a familiar intonation, to see that gesture, as whole garlands of words, phrases, expressions that at the moment of pronunciation are accompanied by these intonations, facial expressions, gestures immediately pop up in our memory.

This objective feature of the human psyche is widely used in the suggestive methodology of teaching a foreign language, developed by Doctor Lozanov: in a little over three weeks, students who started from scratch master 2000 words of the active fund. At the same time, learning takes place in an environment of complete liberation and not only does not cause any fatigue, but, on the contrary, leads to a feeling of relaxation. The speed, accuracy

and economy of suggestive mental phenomena have an equally high level in both students and adults, therefore, people who have given up on themselves for a long time get a kind of second wind.

A detailed analysis of the teaching methodology created by Dr. Lozanov, called suggestive pedagogy, or suggestopedia, will, apparently, be carried out in the pages of scientific works. Here we would like to answer those readers who will not read scientific papers, but whose imagination, trained by science fiction, will immediately begin to construct situations where attackers, using sub-sensory input signals, alter people, turning them into robots from popular dystopias.

We draw the attention of these enlightened readers to the fact that for some reason, even in dystopias, some people show an amazing immunity to unconsciously perceived information that contradicts their internal attitudes. In his dissertation, Lozanov writes about this as follows: "... like biological protective means, a person has developed mental protective means against harmful influences. These are the anti-suggestive barriers we investigated. "

The first anti-suggestive barrier is the conscious critical thinking barrier. When the suggested idea, by some of its part, "emerges" in the field of consciousness, then before being realized, it is subjected to comprehension, feeling, discussion, and clarification of the reasons for its unexpected appearance. As a result, the logical-critical barrier will discard everything that does not create the impression of logical consistency.

Unfortunately, it is rather difficult to indicate the optimal "height" of this barrier: both people with a very low threshold, who are ready to believe in anything, and people brought up on high examples of a certain logical system, can be victims of suggestion. "The feeling of what is being served, an idea that is well-grounded in logic, however paradoxical it may seem, can in itself suggest," writes Dr. Lozanov. "The authority of logic, of a well-stated thought, has tremendous additional suggestive power."

Let us make a small digression here. If we recall examples from the history of science, with what fierceness the adherents of Aristotle's "self-evident" logic fought against dialectical logic, or the creators of non-Euclidean geometries searched in vain for a place under the Sun, then we will have to admit that in their uncompromising nature these polemics are comparable only with the struggle of secular science against the church. Even after Gödel proved his great theorem that in any sufficiently broad class of concepts there are necessarily questions that can be answered only by expanding the class of concepts itself - and, therefore, an absolutely logically closed system is generally impossible - every new attempt "Expansion of the class of established concepts" causes elastic resistance from colleagues who are not ready for such a revision.

And one more remark, perhaps not directly related to what is being discussed, but extremely important for those who are engaged in intellectual work. Have you noticed that painful hypertrophy of the critical-logical barrier brings a person to the barrier of philosophizing? Have you noticed that, in the end, the person becomes creatively sterile?

The second barrier that lies outside of conscious-critical thinking is an unconscious intuitive-affective barrier against suggestions that enter the psyche. Its nature, apparently, consists in the fact that there is an innate distrust of a living being towards the world, where it is gradually assimilated. This barrier throws away everything that causes feelings of mistrust and uncertainty: vague suspicions caused by unconscious signs lead to the fact that the person responds with activities that are opposite to those expected.

The third barrier - ethical - leads to the fact that suggestions that contradict the ethical principles of the individual are not implemented. The problems of memory perception of learning foreign languages can be threefold (Figure 1).

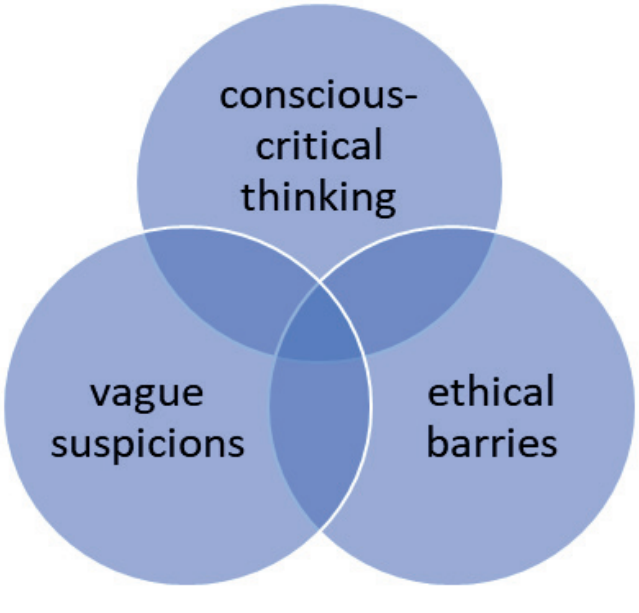

Figure 1-
Psychological problems of perception

Choosing the means of suggestion, suggestology goes its own way - it gropes for approaches to the reserves of the personality hidden in unconscious mental activity - with the help of the means that art has used from time immemorial. "The harmony of forms and colors, the language of music, rhyme, rhythm capture and master a person in a much shorter way than the logic of facts and arguments, and reach not only the heart, but also the mind of a person," writes Lozanov in his unusual doctoral dissertation, absorbed in one and a half thousand pages 20 years of work. In one article, there is nothing even to try to show how complex means of suggesting - the authority of the source of information, liberation from the burden of false ideas, if you want the infantilization of those who perceive it - are supplemented by elementary ones: two-planes, intonation, rhythm; how, in an atmosphere of concert pseudo-passivity, memory swallows up huge educational programs, while people remain rested and cheerful.

To use the proposed forms of suggestion, you need good understanding of the mechanism of suggestion. In general, according to the definitions of various authors, dealing with the problem of studying the mechanisms of suggestion, we can distinguish the following main characteristics of the suggestion process in Figure 2.

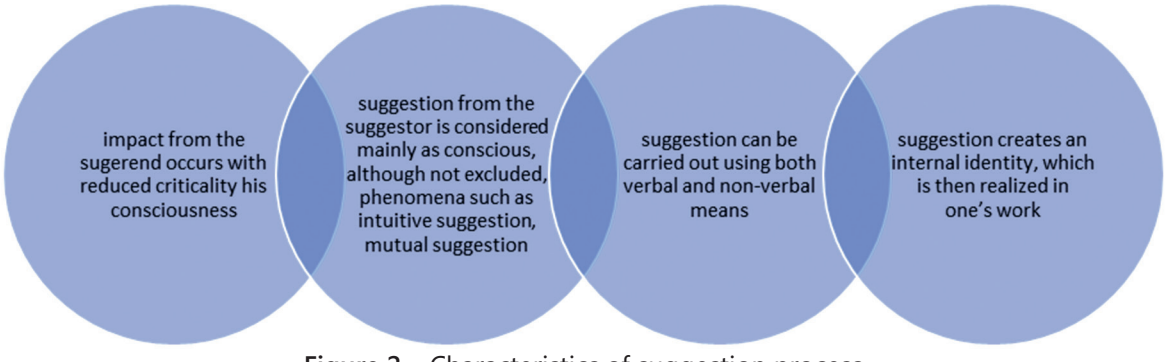

Figure 2 – Characteristics of suggestion process

According to domestic authors, the effectiveness of the suggestive method it consists of the following features:

– assimilation of a large number of information units;

– development of such abilities of students;

– ability to actively use informational "stock" in a professional communication;

– the ability to flexibly vary your communication;

– the ability to transfer learned information units to other situations;

- creating powerful learning motivation.

Zimnyaya I.A. notes that: "An intensively working teacher, should be a good suggester: to be authoritative and charming, emotional and expressive, have a strong-willed, intellectual and characterological superiority over students, to be direct and free in action, calm externally and internally". While exploring the problem of the formation of suggestive skills among future teachers, emphasizes that "One of the conditions determining the process of formation of suggestive skills will be the development of certain personal qualities, such as will and self-confidence, and also the improvement of pedagogical technology, in particular, speech technology" [Zimnyaya I.A. Psychological aspects of teaching to speak a foreign language: book. for the teacher. 2nd ed. M.: Education, 1985.160 p.].

Developed volitional qualities create a situation of psychological superiority over sugherendom. For the teacher, this means:

• high authority: widespread fame, impressive success in training, outstanding personal qualities, the power of persuasion, etc .;

• infantilization - the establishment of a natural environment of trust when the student, as it were, entrusts himself to the teacher;

• two-pronged nature of introducing new material: every word that carries

independent semantic load, accompanied by appropriate intonation, gesture, facial expressions, etc.

• use of methods like suggestions, giving clues, brainstorming, tests and etc.

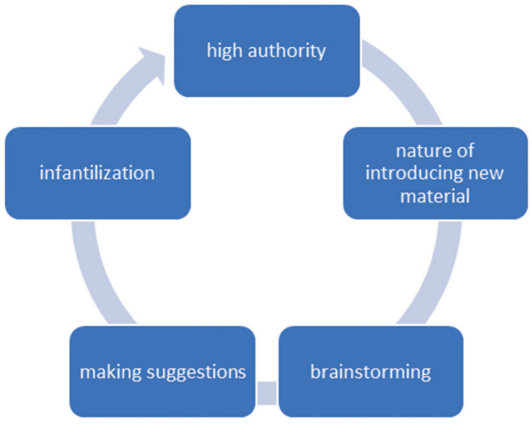

Figure 3 – Teacher's role in using suggestopedia method

As we see in Figure 3, teachers' suggestive skills require self-regulation skills, self-confidence, the ability to predict the behavior of the suggerend, including his counter suggestions, willingness to interact.

Regarding the degree of mastering the content of training, we noticed that the volume of statements and student interest and desire to participate in communication have been increased. In the following table and diagram the results of our experimental work have been revealed. The criteria for assessment were diagnostic testing on the development of students'

1. Motivation;
2. Creativity;
3. communicative competence;
4. cognitive competence.

The results of the experimental work can be presented in the following table 2 and diagram 1.

Table 2 -Comparative results of development of students' communicative competence through interactive methods

Criteria	Group 10 A (CG)	Group 10 A (CG)
motivation	85%	90%
creativity	85%	88%
communicative competence	88%	93%
cognitive competence	85%	92%

As we can see the results of experimental group students are higher than the students of the control group. The analysis of psychological, pedagogical, linguodidactic, methodical literature, as well as the results of experiential learning led to the following conclusions: interactive communication is a way of learning carried out in the forms of joint activity of students. All participants in the educational process interact with each other, exchange information, solve problems together, simulate situations, evaluate the actions of colleagues and their own behavior, immerse themselves in the real atmosphere of language communication.

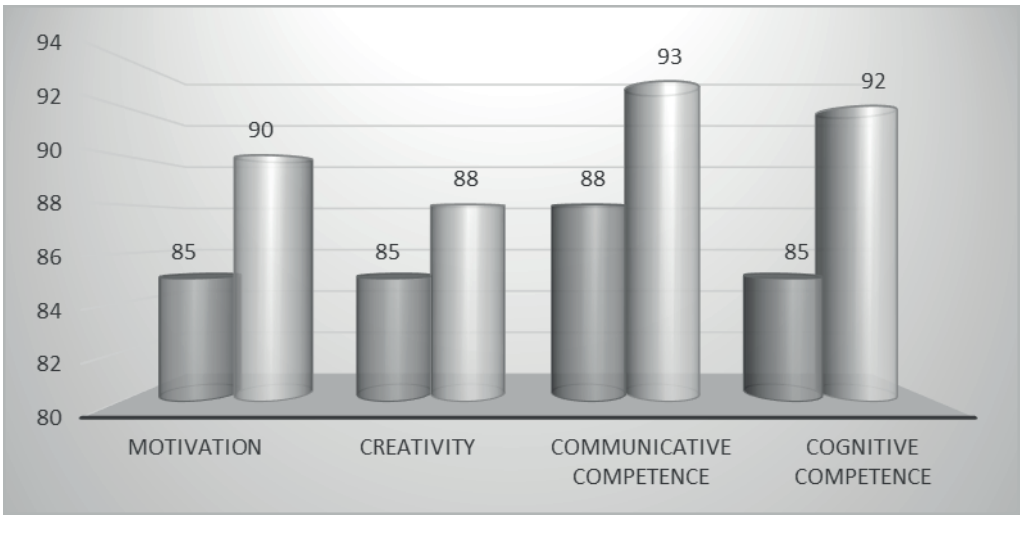

Diagram 1 – Dynamics of the development of students' communicative competence through suggestopedia methods

In general, this practical research is devoted to the actual problem of modern methods of teaching a foreign language: the development of intercultural communication skills through the organization of interactive communication of students in foreign language lessons.

The student becomes a full participant in the educational process, his experience is the main source of educational knowledge. The teacher does not give ready-made knowledge, but encourages participants to self-search. The activity of the teacher gives way to the activity of students, and the task of the teacher is to create the conditions for their initiative. It introduces new techniques into the educational process, revives and activates students, eliminates a certain formalism in learning, eliminates mindless memorization and retelling of "textbook" knowledge, introduces active thinking, creative independence in the process of learning the world.

To help the teacher of a foreign language, guidelines have been formulated on the organization of interactive communication in a foreign language lesson in a secondary school, involving the characteristics of interactive methods for the development of students'

communicative competence. Guidelines in our methodical recommendations draw attention to the preparation, planning, organization, conduct and control of interactive communication, as well as to avoid possible methodological errors. Thus, we believe that the objectives of the study have been achieved, its goals have been achieved.

Along with the requirements for the teacher, for the student necessary:

• building faith in the feasibility of learning objectives;

• continuous positive emotional reinforcement due to aesthetic and comfortable conditions; suggestions of great opportunities trainee intelligence, demonstrating rapid progress in learning disciplines, etc .;

• "immersion" in the discipline, concentrated study material: every day only one academic discipline for 4-6 hours for 2-3 months and others.

Therefore, the tasks of the teacher and educator lie, first of all, in areas of growth of the student's personality, his independence, and therefore suggestive the techniques necessary to use in training should, in principle, become step by step disclosed to the sugerend and ethically limited.

In general, taking into account the experience gained by suggestors, we can distinguish the following functions of constructive suggestion:

1) improvements: a) physical condition, b) psychological state,

c) group interaction;

2) increase: a) the speed of memorization, b) the volume of digestible material;

3) mobilization of hidden reserves: a) the body, b) the psyche;

4) creating additional motivation.

CONCLUSION

The study of methods of teaching foreign languages allows a linguist, having appreciated the advantages and disadvantages of each, to use their advantages and, taking the grammatical aspect as the basis of teaching, thereby increasing the effectiveness of teaching to the expected maximum. At present the psychotherapeutic method of G. Lozanov or suggestopedia allows to optimize the learning process in all aspects, creates a relaxed atmosphere in the classroom. Thus, the assimilation of knowledge occurs in a natural way, without much effort, coercion and at the same time most effectively. The absence of psychological pressure on the student in the "teacher-student" format frees up additional reserves of memory. For a teacher, there should be no concept of a "non-linguistic" student. With this approach, the method also gives high results for students with disabilities. The experience of the situation of success, which is necessary for every student, is reinforced with the help of persuasive tasks. Persuasive tasks are developed on the basis of modern new materials and techniques for reading, listening, speaking and writing on the basis of the grammar of the target language, the most illustrative examples of them are presented in the article.

REFERENCES:

1. Андреев В.А. Современные суггестивные методы психологического воздействия и их возможное использование в психологических операциях. ГШ МО РФ 2005 г. ст. 35;

2. Лозанов Г.К. Основы суггестологии//Проблеми на суггестологията. София : Editura Sciifica, 1973. С. 55–70.

3. Юрова И.В. Условия и функции конструктивного использования суггестии в образовании. Журнальный клуб Интелрос » Credo New » №2, 2007.

4. Бассин Ф.В. Проблема «бессознательного» в его отношении к теории установки // Философские вопросы биологии и медицины. 1970. № 4. С. 78–89.

5. Лозанов Г.К. Суггестопедия при обучении иностранным языкам // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. М., 1973. Вып. 1. С. 9-17

6. Китайгородская Г.А., Шемякина Г.М. Мотивация учения в условиях применения метода активизации резервных возможностей // Активизация учебной деятельности : сб. статей / под ред. Г.А. Китайгородской. М. : Изд-во МГУ, 1982. Вып. 2. С. 120–129.

7. Chukin A.N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. - M .: 2008. - 188 p.

8. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке : кн. для учителя. 2-е изд. М. : Просвещение, 1985. 160 с.

УДК 303.446.23;81`255.4

ӨСТЕМІР ШҰҒЫЛА БЕКТЕМІРҚЫЗЫ
Студент 2 курса
кафедры китаеведения
Казахского национального университета им. Аль-Фараби
Алматы

ПРИНЦИП ВЕЖЛИВОСТИ В ПЕРЕВОДЕ ДЕЛОВЫХ ПИСЕМ С КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ СРАВНЕНИЯ КУЛЬТУР КАЗАХСТАНА И КИТАЯ

Түйін. Іскерлік қарым-қатынастың негізгі нысаны бола отырып, Іскерлік Хаттар іскерлік қызметте маңызды рөл атқарады және іскерлік қарым-қатынастың, халықаралық сауда мен бизнестің жедел дамуына елеулі үлес қосады. Сондықтан іскерлік хаттарды аудару табысты іскерлік коммуникация үшін өте маңызды болып табылады. Іскерлік хат - бұл хаттың ресми түрі және онда іскерлік серіктестермен жақсы қарым-қатынасты қолдау және нығайту үшін сыпайылық принципін қатаң сақтайды. Іскерлік хаттарды аудару кезінде осы мақалада салыстырылатын сыпайылықтың қазақ және Қытай ұстанымдарын ескеру қажет және аудармада сыпайылықтың баламалылығы ұсынылады. Кейбір аударма әдістері де ұсынылады.

Түйінді сөздер: сыпайылық принципі, мәдени айырмашылықтар, іскерлік хаттарды аудару, сыпайылық баламалығы.

Резюме. Являясь основной формой делового общения, деловые письма играют незаменимую роль в деловой деятельности и вносят значительный вклад в быстрое развитие деловых отношений, международной торговли и бизнеса. Поэтому перевод деловых писем представляется критически важным для успешной деловой коммуникации. Деловое письмо - это очень формальный вид письма, и в нем строго соблюдают принцип вежливости, чтобы поддерживать и укреплять хорошие отношения с деловыми партнерами. При переводе деловых писем необходимо учитывать, как казахский, так и китайский принципы вежливости, которые сравниваются в данной статье, и предлагается эквивалентность вежливости в переводе. Предлагаются также некоторые методы перевода.

Ключевые слова: принцип вежливости, культурные различия, перевод деловых писем, эквивалентность вежливости.

Summary. As the main form of business communication, business letters play an indispensable role in business activities and make a significant contribution to the rapid development of business relations, international trade and business. Therefore, translating business emails is critical for successful business communication. A business letter is a very formal type of letter, and it strictly follows the principle of politeness in order to maintain and strengthen good relations with business partners. When translating business letters, it is necessary to take into account both the Kazakh and Chinese principles of politeness, which are compared in this article, and the equivalence of politeness in translation is suggested. Some translation methods are also offered.

Keywords: the principle of politeness , cultural differences, translation of business letters, the equivalence of politeness.

ВВЕДЕНИЕ.

С развитием экономической глобализации и расширением транснациональных корпораций сотрудничество и торговля между Китаем и другими странами процветают и углубляются. Китай, крупнейший экспортер и крупнейший рынок в мире, проводит беспрецедентный обмен с миром. Являясь основной формой делового общения, деловые письма играют незаменимую роль в коммерческой деятельности и вносят значительный вклад в быстрое развитие международной торговли и бизнеса. Поэтому хорошо переведенное деловое письмо имеет большое значение в международном бизнесе. Чтобы достичь эквивалентного эффекта вежливости при переводе деловых писем, переводчикам необходимо ознакомиться с принципами вежливости, как в китайской, так и в казахской и русской культурах.

В современном деловом мире данные о социальном статусе участников деловых коммуникаций имеют особое значение, так как рассматриваются как приоритетная информация для будущих успешных деловых операций. Другими словами, что касается делового письменного общения, то чем яснее и правдивее картина читателя, тем меньше усилий потребуется приложить в дальнейшем для обеспечения обратной связи, так как достоверно нарисованный образ адресата позволяет получить достаточно точный прогноз коммуникативно - прагматического эффекта.

КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА ВЕЖЛИВОСТИ

Исследование коммуникативного поведения приобрело важное значение в казахстанском языкознании в первом десятилетии XXI века. Интерес к национальной истории, обычаям и традициям был вызван усилением самосознания казахского народа и расширением международных связей внутри и за пределами страны. В то же время историческая подоплека как насильственной оседлости кочевников, так и последующей коллективизации хозяйства, разрушившей традиционный кочевой образ жизни; индустриализация и урбанизация Казахстана, многочисленные миграции различных культурных и языковых слоев породили энергичные модернизационные процессы.

У истоков традиционного казахского этикета лежит архаичная, восточная культура страны. Казахский народ на протяжении многих веков был кочевым народом, это и отразилось на национальной культуре общения. На сегодняшний день Казахстан, как стабильно развивающееся государство и страна, имеющее свое место на мировом рынке, активно развивает международные отношения и становится государством, имеющим европейский оттенок в вопросах этикета, нежели чем азиатский.

Казахстан как одна из стран бывшего Советского блока был вынужден пройти через экспансионистскую политику Российской империи, «варварское советское обращение и этноцид» [Сейдимбек А.С., 2001, с. 545], насильственную оседлость, коллективизацию, искусственный голод и многое другое. XX век для казахского народа был веком великих перемен, обусловленных рядом факторов. Насильственная оседлость кочевников и последующая коллективизация хозяйства разрушили кочевой образ жизни; индустриализация и урбанизация Казахстана, многочисленные миграции представителей национальностей различного культурного и языкового происхождения породили энергичные модернизационные процессы. Это, в свою очередь, изменило основные принципы этикета и трансформировало традиционные нормы коммуникативного поведения. В советский период коммуникативное поведение, характерное для русской культуры, проникло в коммуникативное поведение представителей всех стран СССР. Наша страна не была исключением.

Сегодня, с третьим десятилетием существования независимого Казахстана возникла необходимость в поиске в национальной памяти культурных корней и корней. Это страна с обильным историко-культурным фоном, уходящим корнями в древность.

В связи с тем, что казахи на протяжении многих времен были кочевниками, жили большими семьями, у них сформировалась коллективистская культура, именно поэтому, казахи пренебрегают конкуренцией и высоко ценят сотрудничество, сохранение и развитие деловых отношений, легко приходят к компромиссам и соглашению. Казахский народ, как представители восточной культуры, являются хорошими дипломатами, говорят не прямолинейно, а обобщенно, в случаях споров, они с легкостью могут отстаивать свою точку зрения, не проявляя никакой агрессии [Алимжанова Г.М., 2010, с. 123].

Положительными чертами национального характера казахского народа являются: стойкость, неутомимость, напористость, быстрое приспособление к постоянно изменяющимся условиям, к среде, а также организованность и негативное отношение к неурядицам. Стоит отметить, что казахи очень гостеприимны, относятся с уважением ко всем, вне зависимости от их социального статуса, веры, культуры, национальности.

Наши предки особое внимание уделяли приветствию, поэтому родители с малых лет приучали своих детей здороваться со старшими, приветствовать их первыми, относиться ко всем людям с уважением [Оналбаева А., 2010, с. 230]. Это хорошее качество нашей нации, которое начинается с приветствия каждого слова, призывает большинство людей к миру, скромности, культуре и разуму.

Усиливающаяся интернационализация мирового экономического процесса неизбежно предполагает цивилизованное ведение бизнеса, основанного на общепринятых норм делового этикета. Хотелось бы отметить, что Казахстан одним из первых в Содружестве Независимых Государств сформировал современную модель рыночной экономики, основанную на частной собственности, свободной конкуренции и принципах открытости. За годы независимости Казахстан планомерно диверсифицирует национальную экономику [Назарбаев Н.А., Послание Президента РК, 2012].

Казахский народ воспитывает свое поколение в уважении к своим традициям и обычаям. Кочевая культура и гостеприимство всегда были важной частью казахской культуры. Существует множество поговорок и пословиц, которые учат людей проявлять щедрость и гостеприимство. Например, пословица — «*Асыңа тойғызбасаң* да, ақ ниетіңе тойғыз» **(«Если не можешь угостить гостя едой, то хотя бы угости своим искренним намерением») полностью описывает отношение казахского народа к гостеприимству. В прежние времена считалось, что гость выбирает лучший дом для проживания, и это было честью для владельца дома, чей дом часто посещали гости** [Akizhanova D., 2013, с. 515].

КУЛЬТУРА ВЕЖЛИВОСТИ КИТАЯ

Вежливость универсальна для каждой культуры, нации, социальной группы, но один принцип вежливости не может быть универсально применен к любому обществу. На принцип вежливости влияют разные культуры. Вежливость выполняет одни и те же социальные функции и в китайс-

кой, и в казахской культурах, и общие вежливые языки в этих двух культурах почти одинаковы, но они различны в практическом применении. Эти различия часто становятся источником прагматических неудач в межкультурной коммуникации. Поэтому желательно обсудить принцип вежливости в китайском контексте.

Понятие китайской вежливости «礼» (*li*) восходит к древним временам, когда Конфуций (551-479 до н. э.), великий китайский философ и мыслитель, не жалел усилий для восстановления социальной иерархии и порядка рабовладельческой системы династии Чжоу. Как и ожидалось в Древнем Китае, «礼» (*li*) исполняло обязанности по укреплению социальной гармонии и уменьшению межличностной напряженности или конфликтов в современном китайском языке.

Li, обозначающее вежливость, возникает через две-три сотни лет после *li* Конфуция. Это значение отражено в книге «Ли Цзи», в которой появляется требование самоуничижения. В «Ли Цзи» написано: «Ли нельзя не изучать», «Тот, кто [исполнен] ли, самоуничижителен, но уважает других» (перевод «Ли Цзи» цит. по [Кейдун И.Б., 2001, с. 148-149]). Уничижайте себя и выражайте уважение другим – эти требования лежат в основе современной концепции *li mao*.

В течение последних сотен лет древнее понятие «礼» (ли) со временем превратилось в «*limao*» (礼貌) современного Китая. Ядром китайской вежливости или *limao* (礼貌) является «самоуничижение и уважение к другим». Известный исследователь китайской культурной коммуникации Гу Юэго, самый влиятельный ученый в этой области, суммировал основные элементы в «*limao*» в виде следующих четырех понятий: почтительность, скромность, теплота отношения и утонченность [Gu Yueguo, 1990, с. 238].

Основываясь на четырех понятиях китайской вежливости, Гу предложил четыре принципа вежливости: *принцип самоуничижения и возвеличивания партнера, принцип иерархического отношения, принцип такта и принцип великодушия* [Gu Yueguo, с. 245].

Согласно понятиям почтительности и скромности, принцип самоуничижения имеет два подвида: унижать себя и возвышать других. Если кто-то нарушает принцип унижения себя, он/она будет рассматриваться как невежливый или грубый. Между тем, если кто-то нарушает принцип возвышения другого, он/она будет считаться высокомерным или самонадеянным.

Согласно понятиям респектабельности и теплоты отношения, адресный принцип требует от говорящего выбора соответствующего адресного термина для собеседника. Этот принцип помогает "устанавливать или поддерживать социальные связи, укреплять солидарность и контролировать социальную дистанцию" [Gu Yueguo, с. 246], поскольку акт обращения предполагает признание социального статуса собеседника и выявление социальных отношений между ними. Это кажется грубым или приводит к разрушению социального порядка, если неправильно используются термины обращения.

КОНЦЕПЦИЯ ЛИЦА В КИТАЕ

Mian zi (面子) считается основной частью китайской вежливости. Мао определяет мяньцзы как престиж, или уважение группы к человеку с хорошей моральной репутацией.

Mian zi - это термин, который можно широко перевести как статус, престиж и социальное положение. В то время как *lian* (脸) относится к морали индивида, *mian zi* описывает статус человека в обществе независимо от того, принимает ли он общие этические нормы. Таким образом, *mian zi* функционирует как «валюта социального обмена», которую можно приобрести, потерять и отдать. [China Mike. The Cult of «Face» in China | 面子May 2020]

Китайская концепция лица относится к культурному пониманию уважения, чести и социального положения. Действия или слова, которые являются неуважительными, могут привести к тому, что кто-то «потеряет лицо», в то время как подарки, награды и другие действия, дающие уважение, могут «дать лицо».

Это сложная концепция, которую важно понять, если вы действительно хотите понять китайскую культуру. Из всех особенностей китайской культуры концепция «лица», пожалуй, наиболее трудна для полного понимания в вестернах. Поскольку «сохранение лица» является такой сильной мотивирующей силой в Китае, это также одна из самых важных концепций в понимании китайского ума.

Как основной инструмент делового общения, деловые письма придают большое значение вежливости. Вежливость - важная черта и основное требование к деловым письмам. Задача переводчика - в полной мере передать вежливость исходного текста в целевом тексте на основе западных и китайских принципов вежливости, чтобы достичь эквивалентности вежливости.

Такие черты характера как неторопливость, терпение, естественность во всём отражаются в стиле ведения переговоров китайцев. Несмотря на тот факт, что китайцы, как и казахи, не любят конфликтов и стремятся к компромиссу, это не мешает им отстаивать свою точку зрения, оставаясь при этом спокойными и вежливыми.

В конфуцианстве есть принцип «управляй, не действуя», которому бизнесмены из Китая, конечно же, следуют. Согласно М. М. Лебедевой, такой принцип выражается в том, что представители китайской стороны уступают своим партнёрам первым «открыть карты». После того, как

возможности и недостатки партнёров были оценены, китайский народ готов идти на уступки или на компромисс. Обычно это происходит в конце переговоров[Лебедева,М.М.,1993,-с.139-140].

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ВЕЖЛИВОСТИ В ПЕРЕВОДЕ

Будучи важной частью прагматического исследования, принцип вежливости оказывает заметное влияние на успешность общения. Между тем, вежливость-это также понятие, содержащее богатые культурные коннотации. Различные культурные предпосылки порождают определенный тип социальных норм, частью которых, конечно же, является принцип вежливости, имеющий свои отличительные черты. Переводчики должны быть хорошо осведомлены о культурных различиях между исходным и целевым языками, чтобы достичь эквивалентного эффекта.

Достижение эквивалентного эффекта является идеальной целью перевода. Когда теория вежливости применяется в переводоведении, выдвигается понятие эквивалентности вежливости. Эквивалентность вежливости, впервые предложенная Хаусом, является одним из важнейших факторов, которые следует принимать во внимание при оценке того, является ли перевод функционально эквивалентным. Как основная часть прагматической эквивалентности, эквивалентность вежливости требует от переводчика, основываясь на особенностях языковых систем как исходного, так и целевого языка, воспроизводить эквивалентный эффект вежливости в целевом тексте, как и в исходном тексте. Она включает в себя два критерия оценки достижения эквивалентного эффекта: шкалу вежливости и систему вежливости. Пожалуйста, посмотрите на следующий пример:

由于原材料成本涨价，我们须提价3%。[Liu Fagong, 1999, с. 75]

А. Из-за роста стоимости сырья мы должны поднять нашу цену на 3%.

Б. Из-за подорожания сырья мы вынуждены поднять цену на 3%.

В. Из-за роста стоимости сырья мы неохотно вынуждены поднять нашу цену на 3%.

Несмотря на то, что все три перевода имеют одинаковый смысл, они отличаются друг от друга степенью вежливости. Перевод «须» является ключевым моментом. Слово «须» в варианте **А**, буквально равняется с «должен», этот вариант кажется верным оригинальному тексту, но он слишком сложен, чтобы выразить первоначальное намерение автора. Версия В лучше, потому что она звучит умеренно. Версия **С** полностью соблюдает принцип вежливости и удачно передает намерение автора: «Нам очень жаль, но у нас нет другого выбора, кроме повышения цены». Здесь и достигается эквивалентный эффект вежливости.

ВЕЖЛИВОСТЬ ПРИ ПЕРЕВОДЕ С РУССКОГО ЯЗЫКА НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

При переводе деловых писем на китайский язык, перевод должен соответствовать китайскому принципу вежливости. Для достижения эквивалентности вежливости рекомендуются следующие стратегии:

1. ***Самоуничижение и другой принцип уважения в переводе местоимений***

Китайская вежливость характеризуется понятиями почтительности и скромности, что проявляется в самоуничижении и уважении к другим людям.

Это обычай китайского народа использовать скромные термины для обозначения себя и использовать язык, который является более уважительным для обращения к другим в общении. Нарушение этого принципа будет истолковано как высокомерие и самодовольство. Но в английском языке есть просто местоимения, такие как «Вы» и «Я» в двустороннем общении [Du Zhan, 2005, с. 78]. Таким образом, при переводе местоимений, используемых в деловых письмах, чтобы достичь эквивалентности вежливости, «Вы» или «Ваш» обычно переводится в «您» или «贵», чтобы показать уважение к вашему партнеру, в то время как «Я» или «Мой» обычно переводится в «敝» или «我», чтобы показать вашу скромность. Следующие два примера показывают это.

А. Мы рады узнать, что вы планируете посетить нашу компанию 8 Марта.

我很高兴得知您打算在3 月8 日光临敝公司。

Б. Отдел по продажам посоветовала нам связаться с Вами по поводу цифровых камер.

销售部建议我们就数码相机事宜与贵方联系。

В приведенных выше примерах автор использует «敝公司» для обозначения «нашей компании» и «贵方» для обозначения «Вас» соответственно. Таким образом, уважение и искренность писателя полностью передаются, достигается эквивалентность вежливости и сокращается дистанция между двумя сторонами. Будет очень полезно установить деловые отношения взаимного доверия.

2. АДРЕСНЫЙ ПРИНЦИП В ПЕРЕВОДЕ АДРЕСАТОВ

Согласно понятиям респектабельности и теплоты отношения, адресный принцип требует от говорящего выбора соответствующего адресного термина для собеседника. Этот принцип помогает «устанавливать или поддерживать социальные связи, укреплять солидарность и контролировать социальную дистанцию» [Gu Yueguo, с. 246], поскольку акт обращения предполагает

признание социального статуса собеседника и выявление социальных отношений между ними. Это кажется грубым или приводит к разрушению социального порядка, если неправильно переводятся термины обращения. В деловых письмах адрес в основном указывается в приветственной части.

«Уважаемый» обычно используется в обращении, потому что это важный признак вежливости в деловом письме. «Уважаемые господин/госпожа» часто используется, когда автор не знает имени конкретного получателя. Его перевод «敬启者», что означает «отдавая дань уважения человеку, который читает это письмо», эквивалентен по функции и значению и полностью передает уважение писателя. Здесь «уважаемый» – это знак вежливости и уважения. Его лучше перевести, как «尊敬的 (уважаемый) 先生/女士 (господин/госпожа)» или просто «致. . . 先生/女士».

3. ПЕРЕВОД ЛАКОНИЧНОСТИ И ФОРМАЛЬНОСТИ

Лаконичность и формальность - важные черты делового письма. Таким образом, переводчик должен произвести тот же эффект в тексте, чтобы достичь эквивалентности вежливости. Пожалуйста, посмотрите на следующие примеры и сравните две версии перевода.

1) Пожалуйста, продлите ваше предложение на три дня.

А. 请将你们的报盘延长三天。

Б. 请将你方报盘展期三天。

2) Что покрывает ваша страховка?

А. 你们的保险条款包括哪内容。

Б. 你们的保险条款中有哪些险别。 [Du Zhan, 2005, c. 78]

4. ПЕРЕВОД ДРУГИХ МАРКЕРОВ ВЕЖЛИВОСТИ

Принцип такта и скромности, самоуничижение, а также другие уважительные принципы в китайской культуре являются основой принципа вежливости. Помимо того, что было упомянуто, есть еще некоторые другие маркеры вежливости, отражающие эти принципы. Переводчики должны иметь их в виду и правильно применять в соответствии с конкретным контекстом. Вот несколько примеров.

1) Не могли бы вы прислать нам копию вашего последнего каталога?

А. 可否惠寄（赠）我方一份贵公司的最新商品目录?

2) С уважением, Иван Александрович!

А. 伊凡亚历山大罗维奇 谨（敬）上**!**

3) Согласны ли Вы с нашим предложением, чтобы будущие клиенты звонили Вам?

А. 未知可否让其他客户来电垂询?

4) Было приятно с Вами познакомиться.

А. 很荣幸与您见面。

Вежливость при переводе с китайского языка на русский язык

Во время перевода деловых писем на русский язык, перевод должен соответствовать русскому/казахскому принципу вежливости. Для достижения эквивалентности вежливости рекомендуются следующие стратегии.

1. Перевод адресата с китайского языка

Китайцы, как правило, используют такие заголовки, как «李校长», «张局长», «杜经理» в адрес других. Но эти адреса «директор Ли», «директор Бюро Чжан» и «менеджер Ду» редко встречаются в русских/казахских деловых письмах. Переводчик может просто перевести их, как «господин Ли», «госпожа Чжан» и «господин Ду».

2. Перевод мягкого и эвфемистического тона

Являясь важным способом коммуникации, деловые письма выполняют двойную функцию: одна заключается в передаче сообщений, другая - в укреплении отношений между деловыми партнерами. Вторая функция делового письма требует, чтобы переводчик / писатель использовал вежливый, мягкий и эвфемистический язык. Следует избегать любого грубого или высокомерного выражения лица, чтобы читатель не потерял лицо, а в конечном итоге не повредил деловым отношениям. Как переводчик может создать эквивалент вежливости? Принципы такта и скромности служат хорошим ориентиром. Пожалуйста, посмотрите на следующие примеры.

1) 你方价格大大低于我方成本, 我们不能按你价成交。

А. Ваша цена значительно ниже нашей стоимости, мы не можем осуществлять продажу по вашей цене.

Б. Мы не в положении осуществлять продажу по вашей цене, так как она намного ниже нашей стоимости.

«不能» в китайском варианте звучит, как прямой отказ, поэтому буквальный перевод на «не можем» в версии **А** звучит внушительно и недостаточно вежливо. Этот перевод слишком труден для восприятия читателем. Вариант **Б** выбирает мягкое выражение «не в положении» вместо использования прямого отказа. Это помогает сохранить лицо читателя и звучит более приятно.

2) 相信贵方会按期发货, 因为迟误势必会给我们造成很大不便和经济损失。

А. Мы верим, что вы проследите за тем, чтобы заказ был отправлен в оговоренные сроки, так как любая задержка причинит нам большие неудобства и финансовые потери.

Б. Мы надеемся, что вы проследите за тем, чтобы заказ был отправлен в оговоренные сроки, так как любая задержка причинит нам немалые неудобства и финансовые потери.

В этом примере «相信» лучше перевести в «надеяться», чем «верить», потому что это дает более сильное чувство доверия и может сузить дистанцию между читателем и писателем. В версии **Б** слово «大大不便» было переведено как «немалые неудобства», что звучит довольно мягко. Это лучше, чем выражать прямо.

3. Перевод «请»

В китайском языке «请», как формальное слово и важный признак вежливости, обычно используется, чтобы показать свое почтение, когда просят о помощи другого человека. В русском языке есть много различных выражений, содержащих значение «请» в зависимости от различных контекстов. Для достижения эквивалентного эффекта переводчик должен выбрать наиболее подходящий вариант, соответствующий требованиям конкретного контекста. [Liu Fagong, 2002, с. 46]. Есть несколько примеров.

1) 请寄来附有最优惠价格的奔驰轿车目录。

A. Мы были бы признательны, если бы Вы прислали нам каталог автомобилей Benz с их лучшими ценами.

2) 货已备妥, 等待装运, 请指示。

A. Товар почти готов к отправке, и мы будем рады получить ваши инструкции.

3) 请报椅子的最优惠上海到岸价, 同时请报 最早交货期。

A. Было бы очень приятно, если бы вы могли указать свои лучшие цены на стулья CIF Shanghai, а также сообщить нам о самой ранней возможной дате отправки.

Из приведенных выше примеров мы видим, что «мы были бы признательны. . .», «это было бы оценено (пункт)» и «мы будем рады. . .» используются для передачи вежливости писателя. Эти паттерны предложений фактически стали запрограммированными структурами, указывающими на уважение или уважение говорящего. Все они являются эквивалентными выражениями «请». Переводчик должен быть знаком с этими шаблонами и применять их в соответствии с конкретным контекстом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Вежливость является важной частью прагматического исследования. Это объясняет многое в прагматическом переводе официально-деловых писем для достижения эквивалентности вежливости в переводе. Как китайские, так и наши казахские/русские принципы вежливости дают нам полезный инструмент и общее руководство. Хорошо переведенное официально-деловое письмо может не только передать необходимые сообщения, касающиеся деловой активности, но и помогает поддерживать и укреплять их приятные официально-деловые отношения. Это помогает уменьшить количество споров и конфликтов в официально-деловых сделках и в конечном итоге способствует плавному развитию международной торговли.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сейдимбек А.С. Мир Казахов: Этнокультурологическое переосмысление: Книга. – Алматы, 2001. – 576 с.

Алимжанова Г.М. Сопоставительная Лингвокультурология: взаимодействие языка, культура и человека: Книга. – Алматы, 2010. – 300 с. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: https://www.twirpx.com/file/571848/

Оналбаева А. Невербальное общение: социальный и национально-культурный контекст: Книга. – Алматы, 2010. – 250 с.

Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, Стратегия «Казахстан – 2050», Новый политический курс состоявшегося государства. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana[14.12.12].

Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information. — Netherlands: Atlantis Press, 2013. — 515 p.

Кейдун И. Б. «Ли Цзи»: перевод первой главы («Цюй Ли»). Религиоведение. Москва, 2001. №1. – С. 147-164.

2. Gu Yueguo. Politeness phenomena in modern Chinese //Journal of Pragmatics. – 1990. №14. – pp. 237-257.

China Mike. The Cult of «Face» in China | 面子. May 2020. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: https://www.china-mike.com/chinese-culture/cult-of-face/#definition

3. Лебедева М. М. Вам предстоят переговоры: Учебное пособие. - М. Экономика, 1993. — 156 с.

4. Liu Fagong. E-C Business Translation Based on the Analysis of the Linguistic Features of Business English // Journal of PLA Foreign Language University. – 1999 (2): pp. 74-77.

5. Du Zhan. Style Equivalence in E-C Translation of Business Letters // Journal of Shijiazhuang Institute of Railway Engineering. – 2005. Vol.IV: pp. 77-80.

6. Liu Fagong. Exploring into the Principles of Chinese-English Business Translation // Chinese Translators Journal. – 2002 (1):pp. 45-48.

ӘОЖ 811.512.122`373.422

САПАНОВА АЙМАН МАУТХАНОВНА
аға оқытушысы, филология магистрі
қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы
С.Аманжолов атындағы ШҚУ

ЖЫЛҚЫ АТАУЛАРЫНЫҢ ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Түйін. Мақалада автор бай этнографиялық және тілдік деректерге сүйене отырып, қазақ дүниетанымындағы жылқы малының ономасиологиядағы көрінісін сипаттайды.
Түйінді сөздер: этнография, дүниетаным, ономасиология, оним, жылқы.
Резюме. В статье автор, опираясь на большой этнографический и языковой материал раскрывает место лошадей в мировозрении казахов и отражение в ономасиологии.
Ключевые слова: этнография, мировоззрение, лошадь, оним, ономасиология.
Summary. In the article, the author, relying on a large ethnographic and linguistic material, reveals the place of horses in the worldview of Kazakhs and their reflection in onomasiology.
Keywords: ethnography, worldview, horse, onym, onomasiology.

Тіл деректерінің ұлттық тіл мен мәдениетті байланыстырудағы өзегі – тіл білімінде этнолингвистика саласымен және соңғы жылдарда жаңаша өріс алған – лингвомәдениеттану бағытымен тың тақырыптарда көрініс табуда.

Лингвомәдениеттану ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін анықтау, қысқаша айтқанда, ұлттық менталитетті айқындау, басқалардың айырмашылығын көрсетуді көздейтін ғылыми бағыт боса, ономастика лингвистика, мәдениеттану, әлеуметтану, елтану ғылымдары сияқты тілдік жүйенің құрылымдық бірліктерін зерттейді.

Ұлттық тілдің қызметін тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, оның ғасырлар бойы ұлттың тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен, әдеп-ғұрпымен, өнері және әдебиетімен, сол тілді тұтынушы этностың тұрмыс-тіршілігімен, ішкі ділімен тығыз байланыстағы табиғи құбылыс екендігін анықтаудың маңызы зор. Бұл үдеріс түптеп келгенде, тіл этномәдени кеңістіктің ажырамас бір бөлшегі екендігін білдіреді [Жилкубаева А.Ш., 2012, б.3]. Қазіргі таңда лингвомәдени зерттеулердің қолданыс аясы өзекті мәселелердің қатарында. Осы ретте қазақ тіл білімінде ономастикалық еңбектер де сұранысқа ие. Аталмыш саланың белгілі бір тілдегі лексиканың ажырамас бір бөлігі ретінде қоғам өмірімен тығыз байланысты, тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-экономикалық әрі мәдени-әлеуметтік факторларына онимдерді жатқызуға болады. Өзге тілдердің онимиялық жүйелері сияқты қазақ тілінің ономастикалық кеңістігі де бірнеше бөліктерге жіктеледі: антропонимия, топонимия, этнонимия, фитонимия, космономия, зоонимия.

Бұл тақырып тек қазақстандық ғалымдарды ғана емес, ресей ғалымдарының да қызығушылықтарын оятады. Мысалы: ресейлік белгілі мәдениеттанушы М.В.Пименова өзінің «Зооморфные образы трех лингвокультур: конь и лошадь в английской, казахской и русской языковых картинах мира» деген мақаласында: «значительное количество «конной» лексики в сравниваемых языках указывает на необходимость ее анализа в рамках теории ментальности» тақырыптың өзектілігі туралы ой түйіндейді [Пименова М.В., 2017, б.9-872]. Қазақ тіл білімінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап А.Жақыповтың (1983), С.Қ.Сәтенованың (1990), М.С.Бейсенованың (1997), Б.Тлепиннің (1997), Р.З.Панзарбековананың (1998), Б.С.Тоқтағұлдың (2005), Н.Айтбаеваның (2007) және А.Амангелді (2008) т.б. ғалымдардың кандидаттық диссертацияларында жануарлар атауларына байланысты мәселелер көрініс тапты. А.А.Амангелді өз зерттеуінде: «жылқы малына байланысты сөздерді өз ішінде бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөліп жіктеуге болады. Сөздерді топтарға бөлу жылқы малына байланысты сөздердің мән-мағынасын ашуға, олардың қолданыс аясын, қолдану жиілігін анықтауға мүмкіндік жасайды» дей келе, жұмысында 9 лексикалық-семантикалық топқа бөліп қарастырады [Амангелді А.А., 2012, б.8-9].

Мақалада гиппонимдер, яғни жылқыға қатысты онимдер: жылқы атаулары, жылқы түлігімен байланысты қойылған жер-су атаулары, жылқыға байланысты туып, қалыптасқан адам есімдері, т.с.с туралы сөз қозғалады.

Көшіп-қонып өмір кешкен қазақ халқының өмірінде жылқы малының орны ерекше. Ұлан-байтақ жерді қазақ деген бір ғана халықтың иемденуіне бір жағы себепші бабаларымыздың жаужүрек батырлығы болса, екінші себепкер жылқы деуге болады. Әйгілі Әз-Тәукенің «Жеті жарғысында» да жылқыға ерекше мән беріледі, бесінші жарғыда өреде тұрған, тұсаулы жүрген сәйгүлікті ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын делінген. Бұл ат – ер қанаты, соғыс күші, қаруы дегеннен туған. Қуса жетіп, қашса құтылатын сәйгүлік аттарды халқымыз аса құрметтеген, аялап, баптап, күтіп ұстаған. Араб елінде түйеге байланысты 1000-нан астам атаулар, сібір халықтарында бұ-

ғыға қатысты 1000-нан астам сөз қалыптасқан. Қазақ тілінде тек Ж.Бабалықовтың «Қырандар» деген кітабында саятшылық жөнінде 1000-ға жуық атау сөздер берілген. Қазақ тіліндегі төрт түлікке, соның ішінде жылқыға байланысты туындап, қалыптасқан атаулар сөздік қорымыздың ең құнарлысы болып десек, артық айтқандық болмас. Сонымен қатар бұл атауларды тілдің ең көне қабатына жатқызуға болады. Өйткені бұл сөздер он екі мың жылдан астам уақыт бойы белсенді қолданылуда болып, уақыттың қатал тезінен, сұрыптауынан өтіп, нешеме ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, біздерге жетті. Сонымен, әуелі, жылқы түлігімен байланысты пайда болған адам есімдеріне тоқталсақ. Жалпы адам есімдерін қарастыратын антропонимика ономастиканың ірігелі бір саласы болып табылады.

Лингвомәдени жүйеде анықталатын қазақ тіліндегі антропонимдер – көне дәуірлерден этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс. Осы жүйеге кіретін этноантропонимдердің этномәдени және тарихи болмысында түрлі этнос және этникалық топтардың тарихи тегі мен жағырафиялық қозғалысы көрініс табады. Қазақ тіліндегі антропонимдер – әртүрлі ұлттық ассоциацияларға меңзейтін ұлттық символдарға айналып, қазақтың ұлт ретіндегі біртұтастығын, бүтіндігін сипаттайды. Антропонимдер, соның ішінде этноантропонимдер – тарихи-этникалық, лингвомәдени, әлеуметтанымдық тарихи этникалық дереккөз. Олар адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық, әлеуметтік құрлысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алды. Антропонимика (кісі аттары) – тіл тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуде құнды да бағалы мұра. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Мәселен, төрт түлік малға, шаруашылық, тұрмыстық сөздерге байланысты есімдер. «Әрбір рудың белгілі бір есімдері немесе бірнеше ұқсас есімдері болады, ол есімдермен бүкіл тайпа ішінде сол рудың өзі ғана пайдалана алады, ендеше әрбір мүшесінің есімі де оның қай рудың адамы екенін көрсетеді» - дейді Ф.Энгельс. Осымен бірге, ертедегі рулар аттарының хайуандар аттарымен байланысты болғанын көреміз. Ол туралы Ф.Энгельс: «Кейбір рулардың аттары хайуандар аттарымен де аталатын болған. Сенеке тайпасында қасқыр, аю, тасбақа, құндыз, бұғы, балықшы, көккұтан, бүркіт деген сегіз ру бар екен. Халық аузындағы аңыз бойынша, басқа рулар аю мен бұғы атты рулардан тараған көрінеді» [Амангелді А.А., б.49]. Бұл хайуандар аттары әрі сол ру басының есімдері ретінде жұмсалған. Кейінгі этаптарда осы ру аттары адам аттарына ауысып отырған. Адамдарды бір-бірінен ажырату үшін арнайы ат беріледі. Ол ат бала туғаннан соң жеті күннен кейін қойылатын. Бастапқы кездегі аттардың ана тіліміздің төл сөздерінен қойылғандығы байқалады. Мысалы: Бөрібай, Қойлыбай, Жетібай, Алтын, Күміс, Күмісбек, Бектай, Барыс, Құтжан, Темірбек, Күнбек т.б. Байқап отырғанымыздай, бұл есімдердің қойылуынан этномәдени уәж анықталады. Атап айтқанда, ай мен күнге, тау мен өзен, көлге табынып сыйынуға сәйкес мифтік таным негізінде қалыптасқан есімдер мыналар еді: Айсұлу, Айхан, Айдай, Күнай, Күнбек, Айкүн, Таутай, Таубай, Көлбай, Көлтай, Бөрібай т.б.

Адам есімдерін жылқы түлігімен байланыстырып қою халқымызда жиі кездесетін құбылыс: Жылқыайдар, Жылқыбай, Жылқыбек, Жылқышы, Құлыншақ, Жабағы, Торытай, Қаратай, Саңлақ-қали, Саяқбай, Сарытай, Құлатай, Бозтай, Ақтай, Тайбұғақ, Тайшабар, Тайтұяқ, Көктай, Кертай, Жамантай, Тайшық, Құнанбай, Дөненбай, Бестібай, Торайғыр, Қамбар т.с.с.

Адам есімдерін жылқы түлігімен байланыстырып қоюдың мәні жылқыны киелі, қасиетті деп санаудан туған. Қуса жетіп, қашса құтылатын сәйгүлік аттарды халқымыз аса құрметтеген, баптап, күтіп ұстаған. Шынында да, оны төрт аяқты жануарлардың патшасы десе де болады. Расул алайh-с-салам: "Құт жылқының пешенесіне жазылған" деген. Парсылар атты "баджан" (елжан), румдықтар "бадпай" (желаяқ), түріктер "құтты қадам" және "бақтияр етуші", үнділер "тахт-ираван" (тақ сәулеті), арабтар жердегі Бұрақ (Мұхаммед пайғамбар мініп көкке көтерілу үшін жаратқанның өзі жіберген қанатты ат) деп атаған.

Жылқыға қатысты қойылған лақап есімдер: Дөненқырт, Құнанқырт, Жорға Жұмабай, Мәстек, Тебеген, Тістеуік, Тарпаңбай. Тебеген, Тарпаңбай – денотаттық (лат. denotatum – "белгіленуші") мағына береді: албырттық, асаулық, шалкестік. Жылқымен байланысты ру аттары: Қоңырат, Текежаумыт, Ахалтеке. ...Халық арасындағы қария сөз түрікменнің Теке мен Жаумыт тайпасынан шыққан екі азулы тұқым құдандалы болып, жылқыларын бір бағып, атақты Текежәуміт тегін жасағандығы туралы айтады. Ахалтеке атанған Ахал мен Теке тарихы да соны баян етеді. Ахалтеке ең ескі тұқым, араб жылқысынан да бұрын шыққан тек болып саналады. Далалықтардың ауызша тарихында сол Ахалтеке мен қазанаттың арасынан шыққан буданды аты аңызға арқау болған Көкмойнақтың үйірі деседі [Тоқтабай А., 2010, б.15].

Жылқыға адам тарапынан берілген атаулар (гиппонимдер) да біршама. Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Ер Тарғынның Тарланы, Қамбардың Қарақасқасы, Арқалықтың Көкжалы, Телағыстың Телкүреңі, Шораның Таспакері мен Қатукері, т.б. иесі мен аты қатар аталып, халық санасына сіңгені сонша, бірін-бірінсіз елестету қиын.

Абылайдың Алшаңбозы, Құлаша аты, Қабанбайдың Құбасы, Бөгенбайдың Нарқызылы, Әбілқайырдың Ақбозы, Кенесарының Кертайлағы мен Өтеуке-Шабдары, Наурызбайдың Ақауыз,

Қызылауызы, Исатайдың Ақтабаны, Махамбеттің Тарланы, Ағыбайдың Ақлағы, Жанқожаның Мәстекқарасы мен Көкешкісі, Балуан-Шолақтың Ақбозы, Оспан батырдың Қаракері мен Ақбозы тағы басқа аттардың иесіне берілгендігі мен ерлігі, тұлғалары мен сымбаты еліміздің тарихында мәңгілік алтын әріптермен жазылып қалды.

Жылқының көркем мәтінде кездесетін аттары: "Шалқұйрық" (Ер Төстік), "Қырат" (Көрұғлы), "Байшұбар" (Алпамыс), "Тайбурыл" (Қобыланды), "Қарақасқа" (Қамбар), "Тарлан" (Ер Тарғын), "Көкбоз" (Төлеген), "Ақмоншақ" (Көбікті), "Сандалкөк" (Қараман), "Ақтабан" (Исатай), "Керқұла" (Кендебай), "Қоянкөк", "Құланқара", "Бұланқара", "Желмая" (Бошай), "Құбас" (Қабанбай), "Азбан-Сұр" (Ораз-Мұхаммед), "Томаға-Көз" (Ай-Шешек-бегім), "Құлагер", "Маңмаңгер", "Үркеккер" (Ақан сері), "Қарақұлақ", "Шаңтимес", "Желтимес", "Кесікқұлақ", "Күншалмас", "Күреңтөбел", "Көкдауыл", "Көккептер", "Қақпанбел", "Желаяқ", "Қыланбоз", "Қазмойын", "Мақпалқара", "Айқасқа", "Сұржекей", "Аймаңдай" (Абай), "Найманкөк" (Құнанбай), "Бозжорға", "Құндызқара", "Шымқара", "Ақтанкер", "Қызыл жебе". Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, жылқы түлігінің көркем әдебиеттерде кездесетін аттарының барлығы дерлік олардың түр-түсіне, мінезіне тағы сол тәрізді қасиеттеріне байланысты қойылған. Мысалы, "Маңмаңгер", "Үркеккер", "Шаңтимес", "Желтимес", "Бозжорға", "Желаяқ" сияқтылар жылқы нәсілінің үркектігіне, шапшаңдығына, жорғасына тағы сондай қасиеттеріне қарай қойылса, "Шалқұйрық", "Байшұбар", "Тайбурыл", "Қарақасқа", "Тарлан", "Ақмоншақ", "Сандалкөк", "Ақтабан", "Керқұла" сияқты атаулар жылқының түрі мен түсіне байланысты қойылған. І.Есенберлиннің «Көпшенділер» романында да гиппонимдер өте көп кездеседі: "Ортеке", "Киіккетпес", "Киік-аяқ", "Тарланкөк", "Тұлпаркөк", "Көксеңгір", "Көкдауыл", "Кертөбел", "Ақылақ", "Ақауыз", "Ақтанкер", "Ақжамбас", "Ақсирақ", "Ақбақай", "Жалынқұйрық", "Құмай төс". Бұлар жылқының түрі мен түсіне, ерекше қасиеттеріне (сұлулығына, шапшаңдығына) қарай қойылған. Олардың барлығы да күрделі сөздер. Сол сияқты, -гер (-кер) қосымшасы жалғануымен жасалған жылқы атаулары кездеседі. Құлагер, Маңмаңгер, Үркеккер дегендегі -гер жылқының түсін (кер) білдіріп тұр. Демек, бұл сөздердегі -гер қосымша емес, жылқының түсін білдіретін (кер) толыққанды сөз. Яғни, -кер, -гер жұрнақтары, біріншіден, жылқының түрлі қасиеттерін (желіскер, шабыскер) білдіретін, екіншіден, кәсіпті (бапкер) білдіретін сөздерде кездеседі [Амангелді А.А., 2012, 6.6-7].

Лексика-семантикалық тәсілмен жасалған сөздер жаңа мағынаға ие болады. Көп мәнді болып келеді, омонимдік қатар түзеді, о бастағы мәнін жоғалтып, я әлсіретіп басқа бір сөз табының қатарынан танылады. Мысалы, "Бәйге алмаған тұлпардан Белі берік бесті артық". Мақал құрамындағы бесті сөзі заттанып тұр. Кербесті, құлабесті тағы басқа күрделі атаулар да субстантивтенген. Заттанған сөздер қатарына жылқының түр-түсін, ерекше белгілерін, мінез-құлық, жүріс-тұрысын, көркін, тағы сол сияқты сипатын білдіретін сөздер жатады. Мысалы: ақ бақай, ала сирақ, сүліктей қара, тобылғы торы тағы басқалар. Бұлар тілдік қолданыста қалыптасқан тіркестер. Бұл сындар әдетте жиі заттанып, жалқы есім ретінде қолданылады, яғни жылқы түлігіне атау болып беріледі: Ақбақай, Аласирақ, Сүлікқара, Тобылғыторы.

Қазақ тілінде жылқыға байланысты жер-су атаулары да молынан ұшырасады: Құлынды, Тайжүзген, Тайсойған, Тайбағар, Тайшық, Бәйгетас, Бәйгетөбе, Бурылбайтал, Жиренайғыр, Құлайғыр, Қасқаайғыр, Биесимассай, Сарыалабиенің кезеңі, Мыңбиенің қазынасы, Атбасар, Ақсу-Жабағылы, Алабие, Қоңырат, Торытөбел, Айғыржал, Ақжал, Қамбар қора, Тайкеткен, Саумалкөл, Атбасар, Атмінгескен тәрізді топонимдер мен гидронимдер бар.

Бұлар жылқының түр-түсіне, ерекше белгілері мен қасиеттеріне қарай қойылғанымен семантикасы өз бойында тек географиялық атаулардың мазмұны туралы ақпарат жинап қоймай, сонымен бірге сол географиялық ортаға байланысты ұлттық таным мен тарихи, мәдени дүниеліктердің шежіресі іспеттес халықтық білім кешені болып келеді. Қандай да бір кезеңге тән тарихи құндылықтарды білдіретін лексикалық бірліктердің, әсіресе, жалқы есімдердің семантикасынан сол кезең жайындағы нақты әлеуметтік, мәдени білімдер жүйесін анықтап алуға болады. Мәселен, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында «Тайкеткен», «Саумалкөл», «Атбасар», «Атмінгескен» тәрізді топонимдер мен гидронимдер бар. Жазушы «Атмінгескен» атауының тарихын оқиға желісіне орай қызықты, әрі орынды баян етеді.Қазақ халқы бұл түлікке тек мақал-мәтел ғана емес, өлең, жырлар, ән-күйлер арнаған. "Құлагер", "Екі жирен", "Ақкербез", "Топайкөк", "Маңмаңгер", "Жайқоңыр", "Бурылтай" әндері, "Кербезкер", "Сұржекей", "Құлажекей", "Бозжорға", "Ақбозат" күйлері халық арасына кеңінен танымал. Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Ақанның Құлагері, Құлбектің Құла торысы, Итбайдың Қоянкөгі, Ақтайлақтың Көкқасқасы, Бошайдың үш қарасы атанған Құланқара, Бұланқара, Желмаясы, Тарғынның Тарланы, Қамбардың Қарақасқасы сияқты жануарлар ерге серік болып қана қоймай, оларға қанат бітіріп, дем берген. Ел аузындағы Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Ер Тарғынның Қарақасқасы, Қабанбайдың Құбасы, Бұғыбайдың Қарасеркесі, Наурызбайдың Ақазуы, Исатайдың Ақтабаны, тағы басқа жүйріктердің ерен бітімі мен жел тұяқты желісі, асқан ақылы мен қанатты шабысы айта жүрер аңызға айналған. Небір қиян-кескі жорықтар мен қантөгіс қырғындарға

иесімен бірге кірген, сындарлы шақтарда арқа жонын тосып, оққағар болған адал ақыл иелері де осы жануарлар болғаны тарихтан белгілі.

Қорыта айтқанда, жылқыға қатысты онимдер ұлттық болмыстың тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтауға ықпал етеді. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты онимдерді лингвомәдениеттанымдық аспектіде қатастыру, өзге тілдермен салыстыра, салғастыра отырып зерттеу, қазақ халқының көршілес ұлтпен туыстығын немесе дәстүр ұқсастығын салыстыру арқылы басқа халықтардың да өмірінен мәдени ақпарат береді. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты онимдерді лингвомәдениеттанымдық бағытта қарастыру – ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін анықтау, ұлттық менталитетті айқындау, басқалардан айырмашылығын көрсету болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жилкубаева А.Ш. «Түркі этномәдени кеңістігіндегі тағам атауларының жүйесі». Өскемен, ШҚМУ баспасы, 2012. б.231.

2. Пименова М.В. Изучение ментальности посредством особенностей языка // Колесов В.В., Пименова М.В. Языковые основы русской ментальности: учебное пособие. 5-е изд. М.: Флинта, Наука, 2017. 89-97 с.

3. Амангелді А.А. «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика» (І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романы материалдары негізінде).Өскемен, ШҚМУ баспасы, 2012.б.218.

4. Тоқтабай А. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені: тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты /А.У.Тоқтабай. - Алматы: 2010. б.45.

5. Жүсіпов Б. Көкмойнақтың үйірі. Қазақ әдебиеті. №2. 16-22 қаңтар 2004ж. №1 қосымша. б.9.

ӘОЖ 911.3:33 (574)
ҒТАХР 65.24.07; 25.14.99

САРБАЛИНА АРАЙЛЫМ БАУЫРЖАНҚЫЗЫ
филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

ИБРАЙМОВА АЙДАНА КУРМАНГАЛИЕВНА
2-ші курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
Алматы қ.

Т.ӘБДІКОВТІҢ ПРОЗАСЫ: ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Түйін. Мақалада айтулы тұлға, халқымыздың біртуар перзенті Төлен Әбдіковтің повестеріндегі уақыт пен кеңістік ұғымы қарастырылады. Жалпы шығармада уақыт қандай қызмет атқарса, кеңістіктің қызметі де тап сол дәрежеде келіп, көркем шығармада кеңістік қаламгердің оқырманға айтар ойына әрдайым сай келеді. Кез келген қаламгер өзі бергісі келген оқиғаға лайықты кеңістікті таңдап алады. Өз шығармасында өмірдің философиясын бергісі келген қаламгер шығарма басында оқырманын ойға салуға тырысады. Оның қаламынан туған қай шығармасын алсақ та, жазушының нағыз батырға тән ержүректігін, нағыз жазушыға тән сезімталдығын байқаймыз. Автордың ішкі психологиялық сезімді, кейіпкер тұлғасын танытуда күлкі, жылау тәсілдерінің шебер қолданысы айқындалады.

Түйінді сөздер: құндылық, рухани әлем, ұлттық таным, жан дүние, уақыт, кеңістік, психологиялық параллелизм, психологиялық сезім, психологиялық тәсіл.

Резюме. Толен Абдиков – народный писатель, который внес вклад в развитие казахской литературы, подтвердил истину, радовался каждому шагу в жизни. Какое бы его произведение не взяли, замечаем отважность писателя, присущая настоящему герою, чувствительность, присущая настоящему писателю.

В целом в произведении в каком бы значении не служило время, пространство имеет такую же степень. В художественном призведении пространство совпадает с мыслью писателя, о котором он хотел рассказать читателю. В любом случае писатель может сам выбрать нужное пространство для события, который хочет передать. Писатель хотел показать философию жизни в своем произведении и в начале призведения старается навести к мысли читателя.

Ключевые слова: ценность, духовный мир, национальное знание, душа, время, пространство, психологический параллелизм, психологическое чувство, психологический метод.

Summary. T.Abdikov is a well-known folk writer, who has made a great contribution to development of the Kazakh literature, has confirmed the truth and rejoiced to every step in his life. We can take any of his works and notice writer's bravery inherent to the real hero, sensivity inherent to the real writer. In general, what meaning the time wouldn't give in composition, the space has the same degree. The writer wanted to show philosophy of in the work and at the beginning of the composition tried to guide to the reader's thoughts.

Keywords: value, spiritual world, national knowledge, time, space, psychological parallelism, psychological sense, psychological method.

КІРІСПЕ

Қашанда өз түнегінің тұңғиығынан бір жарық сәуле тауып соған ұмтылған адам әлемі, жазушы әлемі жаңалыққа құмар келеді. Дәл осы жаңалық қана нағыз әдебиетті, өмірді қалыптастырмақ. Қазақ әдебиетіне жаңалық болып келіп, өз жолын, дара сүрлеуін қалыптастырған біршама жазушыларымыз бар. Солардың бірі де бірегейі оқырмандарға заманымыздың сан қилы сипатын танытуда, суреттеген кейіпкерлердің болмыс-бітімін айтып, мысал келтірудің маңызы зор аса көркемдікпен көрсете алған жазушы Төлен Әбдікұлы еді. Қазіргі жаһандану үрдісіне бет бұрған қоғамда өмірдің қым-қиғаш құбылыстарын тану үшін Төлен Әбдіковтің шығармаларына бойлап, ерекшеліктерін зерделеудің маңызы зор. Өйткені, қаламгердің қай туындысын алсақ та, адам жанына терең үңілуді көздеп, рухани-моральдық тұрғыдағы ізгіліктерді санаға сораптап құйып, сол арқылы адамдықты сақтауға көп күш салғанын анық аңғарамыз.

Ғалым С.Асылбекұлының зерттеулеріне сүйенсек, Т.Әбдікұлы тұстарының жазған шығармаларының тақырыптарын шартты түрде болса да, төрт салаға бөліп қарастырғанын көреміз. 1) ауыл, 2) қала, 3) тарих, 4) шет ел тақырыбы. Осы тақырыптардың ішінде алғашқы, әсіресе, соңғы салада өндіре жазып, сонысымен де қазақ әдебиетіне

соны бір мазмұн, ерекше түр жаңалығын ендірген шығармаларына ерекше тоқталамыз. Олай болса, бірінші сөз - ауыл өмірі жайлы. С. Асылбекұлы: «Біріншіден, олардың барлығы дерлік қазақтың байтақ даласының түкпіріндегі ауылдарынан шыққан кешегі қыр балалары еді. Сондықтан олар бұл өмірді, осы қоғамдық ортаның тіршілігін басқа тақырыптарға қарағанда жетік білетін. Қазақтың басым көпшілігі әлі де болса ауылдарда, немесе тіршілігі, өмір сүру салты, әлеуметтік жіктелуі жағынан ауылдардан пәлендей айырмашылығы жоқ шағын қалаларда, кенттерде тұратын. Екіншіден, ауыл туған халқымыздың әдеп-ғұрпының, өмір сүру салты мен ұлттық психологияның, ана тілі мен халықтық төл философиясының бастауы, алтын бесігі, осы қадір-қасиеттердің бәрін қоймаған бұзбай ғасырдан ғасырларға сақтап келген алып рухани қазынасы секілді еді [Асылбекұлы С., 1997, 28 - б.]» - деп, негізгі себептерін атап көрсетеді.

Шынында да ұлттық көркем әдебиеттің осыншама құнды қазынасына қызықпау, ынтықпау мүмкін емес еді, әсіресе қатары жылдан жылға сиреп бара жатқан, енді бір он-жиырма жылдан соң мүлде жер бетінде қалмауы мүмкін абзал қарттардың образдарын бір-бірімен таласа айрықша сүйіспеншілікпен айтып та, ақ қағазға түсіріп те жатты. Себебі, егер ауылды қазақ халқының ұлттық қадір-қасиеттерінің баға жетпес қоймасы десек, күннен-күнге, жылдан-жылға қатарлары сиреп бара жатқан қазақ қарттарының алдыңғы қатарлы өкілдері - сол қадір-қасиеттердің мәйегі.

Атап өтетін болсақ, Д. Исабековтің «Дерменесіндегі» Тоқсанбай, «Сүйекшідегі» Тұңғыш, «Тіршіліктегі» Қыжымкүл, Ж.Түйменбаевтың «Ауыл шетіндегі үй» Омарғали т.б. секілді қарттар.

Т.Әбдіқұлының «Әкесі» мен «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» атты повестерінде негізгі көтерген проблемасы осы болатын. Мәселен, «Әкедегі» Сейсен, «Қыз Бәтіш пен Ерсейіттегі» Қожабектер адамгершілік пен имандықтың ғана емес, күннен-күнге, жылдан-жылға деформацияға ұшырап, қоғамдық белсенді өмірден шеттетіліп, өндіріс орындары мен үлкен қалаларда мүлдем қолданудан қалып бара жатқан ана тіліміздің де әлі көзі бітелмеген мөлдір қайнарлары еді.

Т.Әбдіқұлының «Әкесі» - кезінде оқырман жұртшылықтың ыстық ықыласына бөленген көркем туындысы. Мұнда да алғашқы әңгімелерінде көтерілген мәселелер тереңінен ашылады. Мәселен, жоғарыда сөз еткен «Қонақтар» әңгімесінің желісі осы әңгімесінде кейіпкердің жан толқыныстары арқылы ашады. Кейіпкерді өткен күндерге, шырғалаңды өмір жолдарына қиял көзімен қарату жазушының негізгі баяндау амалы болған. Осы орайда, белгілі ғалым С. Қирабаевтың мына бір пікірін айта кетсек. Ғалым: «Т.Әбдіков «Әке» повесінде біздің қоғамымыздың өсу, есею жолының қиыншылықтарын жеке адам тағдырлары арқылы көрсеткен. Бұл – күрес қиыншылығын тағдыр тартысы арқылы бейнелеуге, күрестің философиялық маңызы мен сырын суреттеуге ұмтылудан туған үлгі. Повесте балажан әке – шеше мінезі де тәп – тәуір суреттеледі. Шығарма оқушыларына әке-шеше қарызы туралы ой да салады [Қирабаев С., 2001, 376-б.]» - дейді.

Бас кейіпкер Сайлаудың әкесі Сейсенді соңғы, ақырет сапарына шығарып салар сәттегі жан тебіренісі, әке өмірінің өткеніне ой көзімен қарап, сол арқылы өзегін өртеген ащы шындықты мойындауы, сізді де талай ойға жетелейді. Лирикалық шегініс арқылы берілген Сейсеннің өмірінің бел-белестерінде талай өмірдің ащы шындығы жатыр. Өмірдің мағынасын ылғи алыстан іздейміз. Әлдебір ұлы оқиғаны, ұлы әрекетті алыстан бастағымыз келеді. Дәл жанымыздағы негізгі мақсатқа уақытымыз жоқ. Оған алдағы жаз, алдағы күз немесе алдағы жыл бар деп тебіренетін кейіпкермен бірге сіздің де көзіңізге жас үйіріледі. Әлдеқайда бір ұмыт қалған сағыныш пен мұң сезіміңізге әсер етіп, өзегіңізді өкініш өртейді. Жанында отырып әкесіне қатысты өткен күндерін есіне алып, ұят пен өкініштен азап шеккен, тіпті мойнындағы қарызын өтемек түгілі, әкесіне қиянат жасағандай сезінетін. Негізінен алғанда бас қаһарман жаман адам емес. Өзіндік алға қойған мақсаты, сол мақсатқа жетуге деген табандылығы да жоқ емес. Ата салты мен әдет-ғұрып нормаларын да жақсы біледі. Ғылым кандидаты деген атағы бар. Жан-жақты білім алған интелигенция өкілі. Осы орайда айта кететін болсақ, белгілі ғалым С.Қирабаевтың мына бір пікірін айта кетсек: «Т.Әбдіков «Әке» повесінде біздің қоғамымыздың өсу, есею жолының қиыншылықтарын жеке адам тағдырлары арқылы көрсеткен. Жармағамбеттің бес баласының төртеуі Азамат соғысынан бастап, жаңа қоғам үшін күрестің әр дәуірінде белсенді көрініп барып, мерт болып отырады. Бұл – күрес қиыншылығын тағдыр тартысы арқылы бейнелеуге, күрестің философиялық маңызы мен сырын суреттеуге ұмтылудан туған үлгі. Шегініспен берілетін «Әке» әңгімесі арқылы автор сол дәуірлер шындығын, адамдар еңбегін еске түсіреді. Повесте балажан әке-шеше мінезі де тәп-тәуір суреттеледі. Шығарма оқушыларына әке-шеше қарызы туралы ой да салады [Қирабаев С., 1991, – 376 б.]» - дейді. Оқиға желісіне қайта оралсақ, жазушы үлкен ауқымдағы оқиғаларды әсірелеп, әспеттемей-ақ бір сарынмен жеткізе білген. Шындығында бұл шығармадағы әрбір оқиға бір-бір тақырып, бірнеше повестің сюжетіне жүк болғандай. Кейіпкерлері де соншалық көп емес. Қайсыбір кейіпкердің жан дүниесіне, тіпті андасанда бір көрінер образдардың характерлеріне дейін өз бітім-болмысымен ерекшеленіп тұр. Жазушының оқиға желісін баяндауда ретроспекция (шегініс) әдісін шебер пайдаланғанын көреміз. Осы бір тәсілдің өзі жазушының көркемдік стилі деп аталатын қасиеттерді анықтайтын көп компоненттердің біріне айналғандай. Төленнің бұл тәсілге үйренгені сондай, тіпті оны жиі әрі сәтімен қолданатыны байқалады.

Белгілі ғалым Т.Есенбеков: Оқиға барысында өткенге қайта оралудың қажеті болады. Оны әдебиеттануда ретроспекция (шегініс) деп атайды. Ол баяндауды үнемі және шымыр ете алады, сол себепті творчествалық ізденісте жиі қолданылады (оқиғаның тарихы, кейіпкерлер естелігі, түсі, ойлары, автордың өткен оқиғаларға оралуы). Ретордация (бәсеңдету) – көркем уақыттың ағымын баяулату. Табиғатты тамсана суреттеу, кейіпкер ойы мен қиялының шартараптарын кезіп өту уақытты тоқтата тұру үшін пайдаланылады. Ендеше, осы екі тәсілді де Төлен Әбдікұлының повестерінде шығарманың сюжеттік желісін ширатар компоненттердің бірі ретінде шебер пайдаланатынын байқау қиын емес. Бұл әдіс-тәсілдің тағы бір мысалы ретінде жазушының «Оралу» атты повесін атауға болады. Шығарманың осылай аталуының өзінде үлкен астар жатыр. Балалық шағын сағына, есіне алмайтын адам жоқ та шығар. Ерекше бір мұңлы-сағынышпен, құштарлықпен есіне алатын осы бір балалықтың базарында біздің ес-біліп, қыз-жігіт атанып ғашық болған сезімдеріміздің іздері сайрап жатыр. Ал, қулық-сұмдық , өтірік айту сияқты жағымсыз қасиеттер - жүре-келе, қоғамдық ортаның әсерінен пайда болатын мінездер. Оған отбасының атқаратын қызметі де, қосар үлесі де аз емес. Ендеше таза адами пендешіліктерін ой көзінен өткізіп, өмірінің соншалықты мән-мағынасыз өтіп келе жатқанына енді ғана көзі жеткендей болған Әбдікерімнің психологиялық жан толқыныстары сөз етіледі.

Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелерін терең зерттеп жүрген көрнекті ғалым, ф.ғ.д. Майтанов: Қазіргі қазақ әдебиетінде, әсіресе, лирикалық прозада кездесетін бір мәнде белгі – қаһарманның туған жер, ұшқан ұя туралы аса ықыласты жан тебіренісін бейнелейді, сюжеттік жүйеде кейіпкердің елге келу эпизодтары мен ой әлеміндегі бұрынғы көріністердің қабаттас орналасуы, кешегі күн мен бүгінгі таңның салыстырмалы сипат алуы. Бұл сәтті адамның рухани өміріне бастау-бұлақ болған әлеуметтік-ұждандық өлшемдерге нормалармен баға беруі, болашақ адамгершілік ізденістеріне күнәсіз балалық шақтағы жарқын мұраттар сәулесінен нұр алуы десе де болады. Кейіпкер іштей ар, парыз, мақсат талқысына түседі. Содан тазарып, алдағы күндердегі тіршілік күресіне жаңа қуат, соны ынтамен аттанады [Майтанов Б.,1982, 129 - б.], - дей келіп, шығарма сюжеті мен кейіпкер характерін психологиялық тұрғыдан талдауға жасаған көркемдік ізденістеріне терең үңіледі.

Т.Әбдікұлының суреткерлік стилін, іргелі ізденістерін танытар, көркемдік сапасы кемел туындысы - «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» повесі. Аталған повестің желісі бойынша «Өтелмеген парыз» атты көркем суретті фильм де түсірді. Шығарманың мазмұны Ә.Кекілбайұлының сөзімен айтқанда: Арзымсыз заманға еріп, ақ ниетті әке мен ақ пейіл аруларға опық жегізген опасыз ұл хақында. Қазақ ұғымында қара шаңырақтың, сол қара шаңыраққа ие боп қалар қара баланың орны ерекше. Егер ол бір атадан қалған жалғыз болса, онда оған деген ынта –ықылас, сүйіспеншілік тіптен бөлек. Олай болса, сол баланың мезгілсіз қазасы қай шаңыраққа да оңай тимес еді. Осы тұрғыдан келгенде, жалғыз жарығынан айрылған Қожабек қарияның қайғысы тым ауыр. Мұны түсінуге болады. Ал, сол қайғының үстіне бақилыққа аттанған ұлдың бұл дүниеде жасаған қиянаты қосылса, оған кімді кінәлауға болады. Жалғыз ұлынан айрылып шер көкірек болған шерменде шалды ма, жоқ әлде бұл жалғанның баршы қызығын ойнап-күлу деп білетін, көк етектіні көлденең жібермейтін, сол тірлігіне арланудың орнына оны өзінше серілік көріп, талай арудың көз жасына қалған Болатты ма? Батпандап кірер арудың мысқылдап шығарын ескерсек, бұл арудың мысқылдап шықпақ түгілі батпандап кіріп, асқынғаны сонша, тіпті оны елемейтін де болдық. Етіміздің өліп кеткені сондай, тастанды бала тағдыры, баласынан безінген көкек аналардың жеңіл жүрісі, жезөкшелік, адам өлтіріп, қыз зорлау тағысын тағыларға көзімізді жұмып қарайтын күйге жеттік. Шығарманың сюжеті өте шымыр құрылған. Махаббат атты мәңгілік тақырыпты «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» деп атап, екі жастың адал да, ақ махаббатына құрылған аңыздың желісін символ ретінде алуы шығарманың маңызын арттыра түскен. Бұл орайда М. Әуезов, Ш.Айтматов шығармаларында пайдаланылған аңыздың желілерді жіпке түзбей-ақ, кейінгі толқын Ә.Кекілбайұлының «Аңыздың ақыры», О. Бөкейдің «Қар қызы» сияқты роман-повестерін атасақ та болады. Оқиға желісін салған жерден Болаттың жұмбақтау өлімінен басталуында да үлкен философиялық астар жатыр.

Бақыт Кәрібаева жазушы Төлен Әбдіктің кейіпкерді таңдау қабілеті мен образ жасау шеберлігін аса жоғары бағалап былай дейді: «Жазушы үшін тақырыптың үлкен-кішісі болмайтыны секілді, образдың да үлкен-кішісі болмайды. Әңгіме – талант қазанында қайнап, жетілуінде. Қанша кесек күрделі тұлғалар тілге тиек етілгенімен, жазушы деңгейінен шыға алмай, мүмкіндігін толық аша алмай аласарып қалатынын туған әдебиетіміздің де, басқа әдебиеттерден де білеміз» [Кәрібаева Б., 2001, 225-б.].

С. Асылбекұлы: біріншіден, өздері де күні кеше қоғамның ең төменгі әлеуметтік иерархиясынан, жетім-жесір ортадан шыққан бұл авторлар осы жандардың көзіндегі мұң мен үмітті қаршадайынан оқып өсті. Сондықтан да олардың күнделікті қам-қаракетін әлеуметтік, психологиялық жайкүйін бес саусақтарындай жете білді, екіншіден, олар көркем әдебиет қара халықтың мұң-мұқтажын жоқтаушы, сондықтан да сол мұң-мұқтажды халықтың қалың ортасында жүрген қарапайым қоғам мүшелерінен артық ешкім білмейді деп түсінді [Асылбекұлы С., 1997, 11 - б.]. Осы айтқан пікіріне сүйенсек, көркем әдебиетті халық өмірі-

не жақындата түсу ниеті оларды тек ауыл өмірін суреттейтін шығармаларында ғана кездеспейді. Мысалы, әйгілі хандар мен ханшалар, мәртебелі сұлтандар өмірінен, яғни тарихи тақырыпта жазылған шығармаларында да айқын аңғарылады. Мысалы Ә. Кекілбайұлының «Аңыздың ақырындағы» Ақсақ Темірі мен «Ханшадария хикаясындағы» Шыңғыс ханы, Қ.Мұқанбетқалиевтің «Ежелгі дұшпанындағы» Баймағанбет сұлтанын атауға болады.

Ал, Т.Әбдікұлының тарихи тақырыпта жазылған шығармасынан «Өліара» романын атауға болады. Әзірге жазушының роман жанрындағы жалғыз шығармасы. Әзірге біреу дегеніміз бен бірегей туынды екенін дәлелдеп жатуды да артық көріп отырмыз. Кейіпкер жан-дүниесіне психологиялық тұрғыдан үңілу, образ психикасандағы арпалыстар мен жан толқыныстары, әсіресе, Т.Әбдікұлының шетел тақырыбында жазылған «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды» атты шығармаларында тереңдеп, жан-жақты ашылған. С.Асылбекұлы «Егер ауыл мен қала, тарих тақырыптарына арналған шығармалар 1970 - 1980 жылдардағы қазақ повестерінде молынан ұшырасатын болса, бұл жанрдың шетел өміріне арналған үлгілері тек Т.Әбдіковтің шығармашылық өмірбаянынан ғана табылады. Бұның басты себебі осы тақырыпқа қалам тартудың қиындығында жатса керек [Асылбекұлы С., 1997, 22 - б.]», - дейді.

Ал, Г. Пірәлиева «Ақиқат» повесін Т. Әбдікұлының үздік шығармаларының бірі ретінде атап өтеді. Алайда туындының жанрлық анықтамасына, яғни повеске фантастика деп айдар тағылуы көңілге күдік туратындығын айтады: себебі, көріпкелдік қасиеті бар телепат Роберттің кез-келген адамның ішкі сырын, өзге түгілі өзіне де айта алмайтын арамза пиғылдарын және қай жерде, қандай қылмыстың әрекеттер жасалып, олар кімнің қанды қолымен жүзеге асырылып жатқандығын үйде отырып-ақ болжап білуі фантастикаға жата ма? [Әшімбаев С., 1993, 168 - б.]» дей келіп, оның солай аталуы тек жамылғы ғана екенін, ал шын мәнінде өмірдің нақ өзінен ойып алған шындық еді деді. Тағы бір жазушы Қ.Құрманғалиұлының бір пікіріне сүйенсек: «жазушының араку тайпасынан шыққан «медицинаға» тұтас бір дәуір әкелген данышпан доктор Эдуард Бейкер мен әйгілі көріпкел, жындыханада жатып, ғылыми тәжірибе жасауға зорлықпен белгіленген Роберт сияқты шетелдік кейіпкерлердің шығарма желісіне арқау болуы бекер ме? Өз ортамыздан лайықты оқиға, сюжет таппаған соң алынған деуге ауыз бармайды. Бұл екі повесть - біздің елде өмір шындығының өңін айналдырып, социалистік реализм қалпына салып қана жазадан қашқақтаудан туған туындылар. Жазушының ақиқатты айту үшін тапқан тәсілі. Бұл повестердегі оқиға өз елімізде – қазақ жерінде болды десе жарық көруі мүмкін болмайтын. «Капиталистік дүниені әшкерелеуге арналған» деген желеумен елеусіз шығып кеткен бұл туындылар тура шындықты өз ортамыздағы шындықты айтуға арналғандығын енді ашық айтуымызға болар [Әшімбаев С., 1993, 178 - б.]».

Ал өз ортасының тірлігіне таяныш болар ештеңе таппаған Роберт: «Ең үлкен бақытсыздық – бақыт атаулының болмайтынын сезіну [Әбдіков Т., 2008, 259 - б.]» - деп бұл өмірден түңілу, күңірену сарынына түседі. Ең соңғы үміті - әйелінің адалдығына қылау түскенін көрген кейіпкер өлімге саналы түрде бас тігеді. Өз ортасына, қоғам өмірінің қайшылықтарына төзбеген Роберт өмірінің соңы, міне, осылай трагедиямен бітеді. Бас кейіпкер характері жөнінде көрнекті ғалым Б. Майтанов: «Роберт характері повесте қаһарманның өз пікірлері арасындағы кереғар диалогтар немесе оның аурухана бас дәрігерімен, «қырынан қарағанда сұп – сұлу» священикпен айтыс – дауы үстіндегі көзқарас, дүниетаным қайшылықтарын көрсету арқылы ашылған [Майтанов Б., 1982, 194 - б.]», - дейді. Тіршілікке деген үміті сөніп, қажып талған Роберт өзін-өзі өлтірер алдында бала кезінде анасы айтатын осынау бір ертегіні есіне алады. Сонда, ашуға болмайтын есік ақиқат болғаны ғой. Роберт ол есікті ашысымен қоғам шеңберінен аттап өтті. Әрине, алдамшы, жалған ортада ол жеңілуге тиіс. Сондықтан да кейіпкердің қайғылы қазасы повесте тек психологиялық себептермен емес, әлеуметтік алғы шарттармен де дәлелденген. Ал жоғарыдағы үзіндінің екі дүркін қайталануы шығармаға композициялық тұтастық берумен бірге, идеялық салмақ, көркемдік құрал ретінде де үлкен роль атқарады. Жазушы капиталистік қоғамда рухани азғындықты, адамдардың машинаға айналуын бәрін ақша мен ептілік билейтін жүйелі логикалық дәлелдер арқылы сенімді әшкерелей білген.

Т.Әбдікұлын үлкен эстет, биік интелектуалды суреткер екенін танытатын психо-философиялық туындысы - «Тозақ оттары жымыңдайды» атты повесі. Ендігі бір ескеретін нәрсе, психологиялық талдау шығармадағы лиризмді пара-пар деп, бір-біріне балап бағалауы болмайды. Біз көбінде психологиялық лиризм деген терминге үйірміз, шындығында бұл атауда дәлдік жете бермейді. Лиризм деген сөз адам жанындағы бір сәттегі көңіл-күйді білдірсе керек. Ал адам жаны қашанда осылай болып тұрмайтындығы белгілі. Психологиялық талдау арқылы адамға тән барша сезімдер ашылады, онда лиризм де, драма да, трагедия да аралас-құралас айтылады. Шығармадағы лиризм деп оқиғаны, іс-әрекетті, сезім күйін жазушының баяндауы мен суреттеуіндегі стилистикалық нәзіктік, ырғақтылық, эмоциялық айтылса керек. Яғни, лиризм шығарманың техникалық орындалуы мен жазылу жарастығын білдіреді. «Қазақ прозасында шетел тақырыбына қалам тартып, әлемдік цивилизация, қоғамдық прогресс сипаттарын, ғылыми- техникалық революцияның адам санасына әсерін интелектуалдық биіктен топшылай білетін жазушылардың бірі – Т.Әбдіков творчествасында дүниетаным, білім тереңдігі мен көркемдік ше-

берлік өрнектері жарасымды бірлік табатынына автордың «Тозақ оттары жымыңдайды» повесі де дәлел еді [Майтанов Б., 1996, 285 - б.]». Осы тұрғыда әйгілі жазушы Ә. Кекілбайұлы: "арғы түбі әлгіндей пенде аралық кикілжіңдерден өрбитін өштестік өртінің тұтас бір ұлттар мен халықтардың көзін тұздай қып құртатын қорқынышты індеттерге ұласатындығы «Ақиқат» пен «Тозақ оттары жымыңдайды» хикаяттарында үлкен философиялық түйінге ие болды. Нақты адам тағдыры, нақты кісілік мінез-қылық арқылы ашылған бұндай шындық сырт көзге мұхиттың ар жағында болып жатқан сияқты қылып бейнеленгенмен, өзімнің күнде көріп, күнде сезіп жүргендерімді еріксіз есіңе түретіндей қылып шебер шешкен дүниелер еді",- дейді. Повесть туралы белгілі ғалым Ш. Елеукенов: « жазушы Т.Әбдіковтің жаңа шығармасы соңғы жылдары өнер атаулыны жайлап алған постмодернистік деп аталатын ағыммен айтысқа түсіп отыр. Айтыс болғанда, бұл философиялық айтыс. Постмодернизм адамгершілік, әділет туралы түсініктерді қайта қарауға шақырады. [Ш. Елеукенов., 2006, 177-б.]»- деп жазады. Яғни, ғалым повестің негізгі темірқазығы- адамгершілік идеал, ізігілік, рухани құндылықтар екенін атап көрсетеді.

С.Асылбеков: «Бір кездері өзі де соғыстан кейінгі қазақ ауылының жоқ-жітік тіршілігі мен меторполияның қарамағындағы бодан жұртқа көрсеткен кейбір жосықсыз әлімжеттіктерін көкірегіне түйіп өскен естияр қыр баласы американдық үндістер өмірінің аянышты тағдырлары мен өз жұртының басындағы халдерден біраз ұқсастықтарды көрді. Сондықтан да үндістер өмірінен жазылған шетелдік авторлардың шығармалары оның осы бағыттағы шығармашылық ізденістерінің шоғын қозғап, оны қазақ әдебиеті үшін көтерілмеген тың болып келген жаңа өрістерге қарай жетелеген. Т. Әбдіков сол ізденіс жолында араку тайпасы мен қазақ жұртының арасына абсолюттік теңдік белгісін қоюға болмайтынын ұқса да, олардың тіршілігі мен тағдырынан шынайы көркем шығармаға азық болардай көптеген параллельдерді тапты [Асылбекұлы С., 1997, 14 - б.]», - дейді.

Әдебиеттің ежелден сөз етіп келе жатқан тақырыбы адам тағдырына, адам өмірінің шындығына келіп саяйтыны, сондай-ақ оның адам мен қоғам, адам мен табиғаттың арасындағы сан-салалы нәзік байланыстарына негізделетіні ақиқат. Бұл тұрғыда Зейнолла Қабдолов: «Шын мәніндегі шынайы, көркем шығарманың дүниеге келуі – көркем қоғамның рухани өміріндегі, әлеуметтік ортаның парасат дүниесіндегі бүтін бір оқиға» [Қабдолов З., 2002, 26 - б.], дейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өнер атаулының басты пәні – адам. Софокл айтқандай, жарық дүниенің ғажайып жаратылысы. Мейлі табиғатты, мейлі жан-жануарлар дүниесін жазсын, қаламгер атаулының ойына түйін болар мәселе – адам тағдыры. Төлен Әбдік те адам тағдыры хақында толғанады. В.Конторофич айтқандай: «Кез келген жазушы психолог бола білу керек. Ол кейіпкерлердің типтік қарекеттердін суреттеп қана қоймай, сол қареттердің бұлтартпай сендіретін психологиялық мотировкасын көрсете білгені жөн».

Өз концепциясы болмаған, әр шығармасында оқырманына ірі ой болжатпаған жазушы – жалаң фразашы. Төлен Әбдік те – өзіндік концепциясы белгілі, шығармашылық мұраты айқын қаламын сапасыздыққа емес, саналылыққа суарып, көркемдікке ұмтылып келе жатқан қарымды қаламгер.

Кез келген шығармашылық тұлға туған әдебиетінің өрістеуіне, қалыптасуына теңіздің тамшысындай болса да өз үлесін қосып, әдебиет көшіне араласуы қажет. Яғни, рухани мұраттың қажетсізі, ұсақ-түйегі болмайтыны баршамызға мәлім.

Әдебиеттің қоғамдық күші – оның адам жанының тылсым сырларынажыратқыштығында. Адам жанының қалтарыс-қуыстарында бықсып жанған кертартпа сезімдердің, сенімдердің шоғына су бүркіп, адамды қоғамға қайтарғыштығында. Қаламгердің басты мақсаты – сол адам жаны мен жүрегіндегі терең иірімдердің күрделі сырын ашу, күнделікті болып жатқан өмір оқиғаларына адам жанының қатысын анықтау, оқиғаға адамды емес, оқиғаның сырын адамның болмысы арқылы ашу. Реті келгенде айта кететін мәселе, жазушы Төлен Әбдікұлы өзінің «Ақиқат» пен «Тозақ оттары жымыңдайды» хикаяттарында оқырмандарына философиялық ой салып, бүгінде сол американдық үндістердің бір кездегі түркі тайпаларының шашырап кеткен бір бұтағы екендігі туралы жеткізгісі келгендей. Десе де, бұл пікір бүгінде ғылыми дәлелденген шындыққа айналып отыр. Оны зерттеу сонау XIX ғасырдың өзінде қолға алына бастаған. Т.Әбдікұлының қазақ халқының тілінен, дінінен, ата-баба салт-дәстүрлері, айрылып бара жатқан қасіретін көрсеткені анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы (1970-1989 жылдар): филол. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 1997. – 30 б.
2. Әбдіков Т. Парасат майданы: Таңдамалы. – Алматы, 2008. – 140 б.
3. Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, - 1991. – 2 т. – 576 б.
4. Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 148 б.
5. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996, - 336 б.
6. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 210 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.- 290 б.
8. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары: Зерттеу. – Астана: Елорда, 2001. – 312 б.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. Тәуелсіздік кезеңі (1991-2001). – Алматы, 2006. 10 т. 230 б.
10. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.

УДК 070

СЕЙТЖАНОВА ЖАНАТ ДОҚТЫРБЕККЫЗЫ
ассистент профессор, ф.ғ.к.
Қазақстан тарихы және медиакоммуникациялар кафедрасы
Халықаралық Ақпараттық технологиялар университеті
Алматы қаласы

СҰЛТАНОВА ЖАНАТ БЕРІККЫЗЫ
1 курс магистранты
Журналистика факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қаласы

ҒАЛАМТОРДАҒЫ ДЕЗИНФОРМАЦИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: FACTCHECK.KZ ЖӘНЕ STOPFAKE.KZ САЙТТАРЫНЫҢ ЖҰМЫСТАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Түйін. Мақалада Factcheck.kz және Stopfake.kz сайттарының жұмыстары негізінде ғаламтордағы дезинформацияға қарсы күрестің өзектілігін көрсетуге, халықтың медиасауаттылығын арттыру мәселесінің маңыздылығын саралауға талпыныс жасалған. Жалған ақпаратты шынайы ақпараттан ажырату қажеттілігінің заман талабы екендігіне назар аударылған.

Түйінді сөздер: жалған ақпарат, үкім, жарияланым, фейк, манипуляция, ақпарат нарығы, ресурстар.

Резюме. В статье предпринята попытка показать актуальность борьбы с дезинформацией в интернете на основе работы сайтов Factcheck.kz и Stopfake.kz, дифференцировать значимость проблемы повышения медиаграмотности населения. Обращено внимание на то, что необходимость отличать ложную информацию от достоверной является требованием времени.

Ключевые слова: дезинформация, приговор, публикация, фейк, манипуляция, информационный рынок, ресурсы.

Summary. The article attempts to show the relevance of the fight against disinformation on the Internet based on the work of the sites Factcheck.kz and Stopfake.kz, to differentiate the significance of the problem of increasing the media literacy of the population. Attention is drawn to the fact that the need to distinguish false information from reliable is a requirement of the time.

Keywords: disinformation, sentence, publication, fake, manipulation, information market, resources.

Жаңа медианың дамуы кез келген адамға өз көзқарасын жариялауға, оны көпшілікпен бөлісуге мүмкіндік берді. Яғни әркім әлеуметтік желілерде өз пікірін ашық білдіріп, оны өз шындығы етіп ұсына алады. Алайда, таяқтың екі ұшы болатыны іспеттес, бір жағынан, бұл пікір білдіру бостандығын тудырса, екінші жағынан жалған немесе жартылай өтірік ақпараттың көбеюіне алып келді.

КІРІСПЕ

Медиакеңістіктің дамуының негізгі талаптарының бірі- ақпараттың қолжетімділігі, ал мұндай қолжетімділік массмедиа нарығының арқасында қамтамасыз етіледі. Ақпаратқа деген қолжетімділік өз кезегінде шынайы, адамның өмір сүруін оңтайландыратын ақпаратпен қатар жалған ақпараттың да қоса кеңінен таралуына әкеп соғып отыр.

Мүмкін, медиасауаттылықтың төмендігінен болар. "Ақпарат тұтынушылардың көбі мәліметтің рас-өтірігін ажырата алмайды. Әсіресе, апатты және төтенше жағдайлар, саяси оқиғалар кезінде әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде жалған хабарламалар көптеп тарайды. Қазақстан заңнамасына сәйкес, фейк ақпарат таратқандар жазаға тартылады. Десе де, көп адам мұндай әрекеті үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылатындығынан бейхабар. Жалған ақпарат таратушылар қандай жазаға тартылады? Қазақстанда жалған ақпарат таратқаны үшін **20 АЕК сомасындағы** айыппұл төлеуден бастап, **7 жылға бас бостандығынан** айыруға дейінгі жаза көзделген [https://informburo.kz/kaz/zhalan-aparat-taratushylar-alay-zhazalanady-ylmysty-zhne-kmshlk-kodeks-baptary.html Электронды ресурс].

Неліктен жалған ақпарат бүгінгі таңда ғаламтордың ең үлкен жауына айналып отыр. Жалған ақпарат таратуға ұмтылыс неден туындайды? Фейк екендігін біле тұра, бір көзге ұсақ, деп танылғанмен, жалпы қоғамды елең еткізерлік жағымсыз жалған , "шынайы" делінген ақпараттың әлеуметтік желіге салынуына қалай тосқауыл қоюға болады. Бұл жәйт әсіресе Covid-19-бен байланысты пандемия кезінде аса өзек-

ті бола түсті. Бұл туралы Қылмыстық кодекстің 174-бабына сәйкес жалған ақпарат таратқан адам жауапқа тартылатындығы туралы республикалық телеарналар арқылы елімізде қалыптасқан ахуалға байланысты үндеу жасаған президент Қасым-Жомарт Тоқаев та айтқан болатын [https://nurmedia.kz/ru/news/725-tokaev-zhalgan-akparat-taratkan-adam-zhauapka-tartylady.html. Электронды ресурс].

Дегенмен, фейк хабарлардың адамның жан дүниесіне тигізер кері әсері әлі де жеткілікті дәрежеде бағаланбай отыр.

Қазақстанның ақпарт және қоғамдық даму министрі А.Балаева да сұхбатында осы мәселеге қатысты өзінің пікірін білдірген . "Фейкпен қалай күресуге болады", деген сауалға министр "Жалған ақпарат-бұл қоғамдық пікір мен көңіл-күйді манипуляциялау деген сөз. Оны ЮНЕСКО XXI ғасырдағы ең үлкен қауіптердің бірі деп танып отыр. Онымен күрестегі кемшіліктер күтпеген жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін-бүгінде бүкіл әлем осындай тығырыққа тіреліп отыр. Пандемия кезінде біз бұған нақты көз жеткізе алдық. Адамдар вирустың табиғатын, қауіптің ауқымын түсінбеді және әлеуметтік медиа мен мессенджерлерде жалған ақпарат пайда бола бастағанда, халық арасында дүрбелең басталды. Мысалы, шаң шашыратқан әсер қалдыратын ұшақтар туралы роликтер қайталанып беріліп жатты, олар вирус шашып жатыр деп айтылды, бірқатар адамдар кенеттен вирус мүлдем жоқ, деп мәлімдей бастады. Біздер, әсіресе блогерлер мен қоғамдық пікір жетекшілері жазған дүниеміз үшін жауапты болуымыз керек. Әр адам үшін ең бастысы-өзінің және жақындарының қауіпсіз екенін сезіну", деп жауап берген болатын [https://tengrinews.kz/article/smi-i-feyki-intervyu-ministra-aidyi-balaevoy-1503/ Электронды ресурс].

Демек, 21 ғасырдың өзекті проблемасының біріне айналған бұл мәселені қылмыс деп қарастыруға болады ма, әлде мұны көбірек қаралым жинау мақсатында өзіне назар аудартуға бағытталған түсініксіз манипуляциялық іс-қимылдар жиынтығы ретінде ғана қарастырып қоямыз ба? Заңгер мамандардың пікірлеріне жүгініп көрелік, "....қылмыс экономикалық, идеологиялық, психологиялық, құқықтық және т. б.секілді бірқатар жағымсыз әлеуметтік құбылыстар жиынтығының салдары ретінде қарастырылуы керек. Қылмыскердің жеке басы әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық, мәдени, білім беру, адамгершілік және психологиялық қасиеттер жиынтығы тұрғысынан қаралуы шарт" [https://mybook.ru/author/esbergen-alauhanov/kriminologiya-1/read/?page=4/ Электронды ресурс].

Иә, әлеуметтік желіні терроризм, экстремизмге уағыздау, мемлекеттік құрылымды құлатуға үндеу жасау үшін пайдалану жағдайында заң алдында жауапкершілік көзделген. Бірақ пандемия кезінде байқағанымыздай, жәй қатардағы азаматшалар мен азаматтар дәріге, вирусқа қатысты басқа да елді елең еткізерлік жалған ақпаратты қиыстырып әлеуметтік желіге жәй "ерігіп" салған сыңайлы. Қоғамды әлеуметтік желілер арқылы танымдық, тәрбиелеуші, рухани жағынан байытушы сапалы дүниелерді қарауға, оқуға ынталандыру арқылы ғана біз мұндай келеңсіздіктерді тоқтата аламыз. Өйткені дезинформациялық хабарламаларды таратуға итермелеуші факторлар тұлғаның жалпы өркениеттілігі мен рухани дамуының дәрежесіне тікелей байланысты болмақ.

Мақалада бүгінгі таңда ғаламтордағы жалған ақпаратпен күресу мәселесінің өзектілігі қарастырылған, барынша объективті анализ жасау мақсатында әр түрлі қаржы көздерінен қаржыландырылатын Factcheck.kz және Stopfake.kz сайттарының жұмыстары негізге алынған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Мақалада қарастырылып отырған екі сайттың екеуі де ғаламтор, әлеуметтік желі арқылы таралып отырған жалған ақпараттарды әшкерелеуге бағытталған.

Ғаламтор үшін қазіргі кезеңде шекараның жоқтығы белгілі. Миллиондаған адам мен жүздеген елдерді біріктіре алған, жеке тұлғаларды өзара байланыстырып, іскерлік қатынастағы барлық кедергілерді жойып, географиялық қашықтықты мүлдем елемеуге үйреткен ғаламтор бүгінгі таңда ғаламдық процестердің маңызды катализаторына айналып отыр.

Жалпы, ғаламдану терминін ғылыми айналымға енгізген социолог, Лидс және Варшава университеттерінің профессоры Зигмунд Бауман [Б.Я.Мисонжников, А.Н. Тепляшина, 2014, 208 б]. Ғаламдану бүгінгі таңда өміріміздің барлық салаларына мықтап кірігіп алған. Тіпті ғалымдар ғаламторды ақпараттық күрестің алаңына айналуда, деген пікірлер де білдіруде. Өйткені кезкелген азамат қоршаған ортаны танып-білуі үшін үнемі ақпаратпен жұмыс істейді. Ақпарат адамға өмірде болып отырған құбылыстарға дұрыс баға беруге, қандай да болмасын бір шешімге келуге, жол табуға бағыт-бағдар сілтейді. Ғаламтордағы мәлімет пен деректердің көптігінен бүгінгі таңда жалған немесе шын ақпаратты анықтап алу қиынға соғады. Қазір ақпарат дайындап, тарату әркімнің қолынан келеді, хат танитын кез-келген адамға әлеуметтік желіге ойдан қиыстырылған дүниесін салып жіберуге бөгет жоқ десе де болады. Оның авторы кім екендігін, ол ақпаратқа сенуге болады ма, оны бір сәтте білу қою оңай емес. Әсіресе бұл қысымға әлеуметтік желіде уақытын көп өткізетін жас ұрпақтың жиірек ұшырауы өкінішті-ақ. Жас ұрпақтың дұрыс танымдық тәрбие алуына , рухани жағынан дамуына журналистердің қосар үлесінің зор екендігін атап өтпеуге болмайды.

Осы орайда, соңғы кезде болашақ журналистерге шынайы және жалған ақпаратты анықтауға

көмек бере алатын оқулықтардың, жарияланымдардың көптеп шыға бастағаны қуантарлық. Соның бір үлгісі "Іскерлік журналистика" кітабында көрініс тапқан. Автор 2017 жылы 15 маусымда Астанада өткен NewSilk Way бизнес-форумында сол кездегі премьер-министрдің бірінші орынбасары Асқар Маминнің келтірген дерегін толықтай саралап шығады. Ол үшін экономикалық мәліметке фактчек жасаудың үлгісі арқылы белгіленген деректің рас-өтірігін анықтау мақсатында әлемдік экономика форумының сайтынан деректер келтіріледі. Автор "Асқар Маминнің аузынан шыққан дерек өте күмәнді. Өкінішке орай, саясаткерлердің осындай мәліметтеріне алданып, ақпарат тарататын журналистер көп. Сондықтан дереккөздің төркініне үңілу дағдысын қалыптастыру-аса өзекті" *[А.Еркімбай*, 2019, 151]. Автор осылайша өз ойын түйіндей келе, сандарға фактчек жасаудың жолын көрсетіп береді. Яғни, 1.Бұл сан туралы ең бірінші хабарлаған кім? 2. Ол адам бұл санның қайдан шыққанын қалай түсіндіріп берді? 3. Бұл санды жинақтау үшін қандай әдіс қолданылды? 4. Бұл әдіс көпшілікке түсінікті ме? деген сұрақтарды тізбектеп қою арқылы ақпараттың шындыққа қаншалықты жанасатындығын саралауға болатындай бағдар ұсынады.

Мақаланың тақырыбы шынайы және жалған ақпаратты ажыратуға көмектесуге бағытталған екі сайттың жұмысы туралы, деп белгілеген болатынбыз. Қазақстанда Factcheck.kz сайтының жұмысының басталғандығы туралы ақпарат "В КАЗАХСТАНЕ НАЧАЛ РАБОТУ ФАКТЧЕКИНГОВЫЙ ПОРТАЛ". В Центральной Азии аналогов проекта нет, делінген Маргарита Бочарованың материалында берілген. 2017 жылы 5 мамырда жария етілген мақала дерегіне сүйенсек, бұл сайттың жұмыс істеп жатқандығына небары үш жарым жылдай ғана уақыт екен [https://vlast.kz/novosti/22873-v-kazahstane-nacal-rabotu-faktcekingovyj-portal.html Электронды ресурс].

Сайттағы компанияның таныстырылымына қарағанда, Factcheck.kz сайты мемлекет тарапынан қаржыландырылмайды, команда құрамында әлеумет, экономика, мәдениет, саясат және тағы да басқа салалар бойынша тәжірибесі бар мамандар, сарапшылар жұмыс істейді, елдегі тұңғыш фактчек ресурсын ашу жөнінде шешім қабылдаған да осы кәсіби журналистер тобы. Жобаның негізгі міндеті – ақпарат құралдарында жарияланған ақпараттың, әлеуметтік желідегі жазбалардың және лауазымды қызмет атқарушы тұлғалардың мәлімдемелерінің рас-өтірігін тексеру. Сайттағы мақалалар қазақ және орыс тілдерінде жарияланады. Қазақстандағы алғашқы фактчек ресурсты ұйымдастырушылар оқырманға сенімді дереккөзден тексерілген және тәуелсіз ақпарат алуға мүмкіндік беріп отырғандарына баса назар аударады. Редакция таныстырылым жарияланымында заңға қайшы ақпараттарды таратпайтындығын, насихат немесе жарнама түріндегі материалдарды жариялamайтындығын еске салып өтеді. Редакция өзінің барынша тәуелсіз екендігін дәлелдеу мақсатында мемлекеттік органдармен, квазимемлекеттік сектормен және коммерциялық ұйымдармен арада бұл жоба бойынша ешқандай келісімшарттың немесе ауызша міндеттемелердің жоқ екендігін мәлім етеді. Сайт дерегіне қарағанда, жобаға бастапқыда «Сорос-Қазақстан Қоры» КҚ қолдау көрсеткен, бірақ болашақта редакция біртіндеп бюджетті диверсификацияламақ. Ол үшін редакция оқырманнан шамасы келгенше редакция бюджетіне ақша аударуды ұсынады.

"Обьективтілікті сақтау үшін Factcheck.kz редакциясы жарнамадан бас тартып, мемлекеттен, ірі компаниялар мен саяси топтардан алшақ болу принципін ұстанып, тәуелсіздігін сақтап келеді. Қазір Factcheck.kz сіздердің қолдауларыңызға мұқтаж. Оқырмандарымыздың біздің шотқа аударған қаржысы – фактчекер-журналистер, аудармашылар мен ұжымның басқа мүшелеріне еңбекақы, қаламақы төлеу үшін қажет. Олар ары қарай да тоқтамай еңбек етіп, шындықты, жалған мен манипуляциядан ажырата бермек. Біз сенімді дереккөзден тексерілген тәуелсіз ақпарат алуға әркімнің құқы бар екеніне сенеміз. Өтінеміз, кез келген сомманы таңдаңыз... немесе өзіңіздің біздің есепке аударғыңыз келген соманы жазыңыз", делінген онда [https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fakchek-kazakstan-sottalgandar-sany-bojynsha-rejtingte-100-orynda-tur/ Электронды ресурс].

Демек, сайт болашақта ақ пен қараны ажыратуға көмектескі келетін азаматтардың сайт жұмысына қолдау білдіретіндігіне сенім білдіреді.

Сараптама жасалған материалдардың соңында "Фактчекингке кім қатыса алады? Кез келген оқырман, журналист, блогер, эксперт «Кері байланыс»» түймешесін басу арқылы бізге өз ұсынысын, ескертпелерін және комментарийлерін жібере алады. Диалогқа, әріптестікке және өзөзімізді жетілдіруге әрдайым дайынбыз. Қандай принциптерді басшылыққа аламыз? Жұмыс барысында біз International Fact-Checking Network (IFCN) – Халықаралық фактчекинг желісінің принциптеріне сүйенеміз, деген ескертпелер бар. Редакцияның ұстанатын принциптері келесідей. Әділдік және туралық. Әр фактіні бірегей стандартқа сай жан-жақты тексеру. Тараптардың біріне бұра тартпау, дәлелдемелерді түйінді келтіруге тырысу, тексеретін мәселелер бойынша ешкімді қорғамау және белгілі бір саясатты ұстанбау. Ашық дереккөздерге сүйену. Нәтижелерін оқырман өздігінен тексере алады. Қаржы көздері және ұйым туралы ашықтық принципі. Редакция қаржыландыру көзін ашық айтатындығын мәлімдейді, инвесторлардың қорытындыларға ешқандай ықпалы болмайтынына кепілдік береді. Тексерілуі тиіс фактілер көрсетілген хаттарды оқырманнан күтетіндігі жазылған, яғни ре-

дакция жұмысында кері байланыс ролінің үлкен екендігі атап өтіледі [https://factcheck.kz/kaz/bizturaly/ Электронды ресурс].

Сайттың материалды таразылау, былайша айтқанда сүзгіден өткізу форматына тоқталсақ.

Сайтта алдымен БАҚ-да, баспасөз мәслихаттарында жария етілген ақпарат беріледі де, сосын оған редакция тарапынан талдау жүргізіледі. Тексеруге лауазымды тұлғалардың да келтірген деректері ілініп кетуі әбден мүмкін. Мәселен, Қазақстан сотталғандар саны бойынша рейтингте 100-орында тұр, деген тақырыппен берілген материалды саралап көрелік. Автор Думан Ерлікбаев 19 қазан күні өткен брифингте қылмыстық-атқару жүйесі комитетінің төрағасы Жанат Ешмағамбетовтың түрмедегі адамдар саны туралы біраз дерек келтіріп, олардың саны бойынша Қазақстан әлем рейтингісінде 100-орында тұрғанын айтқандығы туралы ақпаратты жариялайды. "Сотталғандар саны бойынша әлем рейтингісінде" Қазақстан 100-орында тұр. 18 жыл бұрын біз АҚШ пен Ресейден кейін алғашқы үштікке кіретін едік", дейді Жанат Ешмағамбетов.

Редакция бұл ақпаратты әлемдік статистикаға сүйене отырып тексереді. Редакция тарапынан зерттеу жұмыстарынан кейін шығарылған үкімдерге назар аударалық.

Үкім: Техникалық қате. Әлемдегі түрме жүйелері туралы деректердің онлайн базасы "The World Prison Brief"-тегі ақпаратқа сай, түрмедегі адам саны бойынша Қазақстан 54-орында. Рейтингте елімізде 29 403 адам түрмеде отыр деп көрсетілген. Онлайн базаның дерегінде 100 мың адамға шаққандағы түрмеде отырғандар саны 157-ге тең, тиісінше 223 елдің ішінде Қазақстан 100-орында тұр. Ж. Ешмағамбетов соны айтқысы келсе керек. Дәл осы дерек бойынша 18 жыл бұрын алғашқы үштікке кіргеніміз туралы ақпарат біраз даулы. Себебі, 100 мың адамға шаққандағы түрмеде отырған адамдар саны Қазақстанда алғашқылардың қатарында болса да, үштікке кірді деу қате. 2002 жылы АҚШ-та бұл көрсеткіш 703, Ресейде 675 болған, Мальдив Республикасында 667 адам. Сол жылы Қазақстанда түрмеде отырғандар саны жүз мың адамға шаққанда 566-ға тең-ді.

Автор егжей-тегжейлі тексеру жүргізу арқылы, дәйекті дәлелдерді келтіру нәтижесінде оқырман көзін жарияланған ақпараттың дұрыс-бұрыстығына көзін жеткізеді.

Ендігі бір ақпаратқа тоқталсақ. "Соңғы он жылда Қазақстанда жазасын өтеп жатқандардың саны 2 есеге дейін азайған" , Жанат Ешмағамбетов.

Редакция тарапынан бұл дерек тексеріліп, мынадай үкім шығарылады: Шындық. "The World Prison Brief"-те бар дерекке сай, осыдан он жыл бұрын елімізде түрмеде 63 643 адам болса, қазір 29 403 адам отыр. Түрмедегі адам санының азаюы заңның ізгілендірілуімен түсіндіріледі. Жоғарғы соттың судьясы Аслан Түкиев мұның 2010 жылы басталғанын айтады. 2014 жылы Қылмыстық және қылмыстық-атқару кодекстері қабылданды. Олар қылмыстық заңның репрессивтілігін төмендетті. Жаңа Қылмыстық кодексте (ҚК) ескі ҚК-дегі 784 композицияның 226-сына салынған санкциялар жеңілдетілді. Яғни, әрбір үшінші құрам үшін онша ауыр емес жазалар бас бостандығынан айырмай-ақ балама санкциялармен қарастырылған [https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fakchek-kazakstan-sottalgandar-sany-bojynsha-rejtingte-100-orynda-tur/Электронды ресурс].

Демек автор әр цифрге қатысты дереккөздерді аша отырып, оқырманға барынша шынайы ақпарат жеткізуге тырысады.

Сайт жұмысын кеңірек аша түсу мақсатында бүгінігі таңда өзекті болып отырған мәселенің бірі- Covid-19 пандемиясына қатысты бір материалды зерделеп көрсек.

Кавасаки синдромына ересектер де шалдығып жатыр ма? 4 қазанда Stan.kz сайты Кавасаки синдромының ересектер үшін де қауіп төндіретіні туралы ақпарат таратты. Мақалада CDC-ге сілтеме жасай отырып, бұл синдромның арты өлімге алып келуі мүмкін екені айтылады. Біз ақпараттың қаншалықты шындыққа жанасатынын тексеріп көрдік, деп жазады Думан Терлікбаев. Редакция тарапынан бұл материалға келесідей вердикт шығарылады.

Үкім: Манипуляция. Бұл материалдан бірнеше манипуляция байқауға болады. Біріншіден, "РИА Новостиге" қойылған гиперсілтеме дұрыс емес. Екіншіден, CDC мұндай сараптау еңбегін жазғаны рас болса да, ол жерде бұл мәселеге жан-жақты баға беруге тырысқан. Ал Stan.kz материалдың біраз бөлігін ғана алып, негізгі ескертулерді елемеген, тиісінше CDC мақаласын бұрмалау байқалады. Сөзіне дәлелді ету үшін автор осы мәселеге қатысты толығырақ материалды келтіреді. Ол АҚШ-тағы "Аурудың алдын алу және бақылау" (CDC) орталығы қазанның екісі күні "SARS-CoV-2 инфекциясымен байланысты ересектер арасындағы көпжүйелі қабыну синдромы" атты материалы. Бұл синдром негізінен балалар арасында жиі таралады (MIS-C), бірақ биылғы жылдың маусым айынан бастап дерттің ересектер арасында да (MIS-A) байқала бастағаны туралы есеп берулер арагідік бой көрсетіп тұрды. Осыған байланысты, CDC бұған дейін жарияланған есептерді жинастыра келіп, барлығы 355 жарияланым тапқан. Бар ақпарат тек сол материалдардан алынған.....деп бұл мәселеге қатысты дәлелдерге толы бірқатар мәліметтерді келтіреді де. .... Айта кететін жайт, Кавасаки синдромы ересектер арасында бұрыннан-ақ кездеседі. Мысалы, "Биотехнологиялық ақпараттың ұлттық орталығында" 2004 жылы осыған қатысты материал жарияланған. Тек, ол кезде бұл көбіне симптомсыз өтетін", деген деректерге баса назар аударады [https://

factcheck.kz/kaz/basty-bet1/kavasaki-sindromyna-eresekter-de-shaldygyp-zhatyr-ma/.Электронды ресурс].

Автор толық материалды келтіру арқылы барынша шынайы ақпаратты ашуға тырысады. Әрине, фактілерді іздеу, саралау, дәлелдеу тыңғылықты әрі ұзақ уақытты қажет ететін еңбек. Дегенмен, осындай сайттардың жұмыс істей бастауының өзі журналист қауымды, лауазымды тұлғаларды, жалпы ғаламторға материал дайындаушы кез-келген тұлғаны деректерді аса ұқыптылықпен жария етуге бағыттайтындығы сөзсіз.

Ал енді осы тақылеттес ендігі бір сайттың жұмысына зер салсақ.

Жоғарыда қарастырылған сайт кәсіби журналистердің бастамасымен құрылса, бұл сайт тікелей Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен құрылған. Түрлі жалған ақпараттарға жылдам әрекет ету үшін құрылған Stopfake.kz. сайтының мақсаты-фейктердің пайда болуын оперативті түрде елеу, өкілетті органдардан жауап алу және ақпаратты не жария түрде теріске шығару не растау. Ақпаратқа қарағанда, жұмыс істеген небары екі айдан астам уақыт ішінде портал жүзге жуық жалған мәліметті жоққа шығарыпты [https://tengrinews.kz/article/smi-i-feyki-intervyu-ministra-aidyi-balaevoy-1503/ Электронды ресурс].

Бұл жобаның таныстырылым жарияланымына сүйнер болсақ, онда "Әлеуметтік желілердің ленталары, WhatsApp-тағы хабарламалар, телеграм-арналардағы посттар, YouTube пен Tik-Токтағы видеолар – ақпарат өте көп, ал оған сенуге бола ма, жоқ па, оны тексеру үшін уақыт тым аз. Жалпы, ақпараттық ортада нақты орын алған жағдайларды ойдан шығарылғандардан ажырату оңай емес", делінген. Сонымен, Stopfake.kz не үшін қажет. "Биыл фейктер, манипуляциялар мен қастандық теориялары көп екендігін байқадық. Stopfake.kz жобасы желіде жалған ақпараттың таралуын тоқтату және жалпы адамдарды адастыру мен шатастыруды азайту, сондай-ақ оқырмандарға сыни ойлаудың маңыздылығын жеткізу мен фейктердің қалай және неге жасалатынын түсіндіру үшін қолға алынды. Интернетте миссиясы осындай ұқсас сайттар көп. Фейкпен күресетін және оқырмандарды өтірікті тануға үйретететін ресурстар неғұрлым көп болса, соғұрлым жақсы болады. Бәрінен хабардар болу артық етпейді. Stopfake.kz қалай жұмыс істейді. Біз дұрыс емес немесе жалған болып көрінетін хабарламаларды тауып, тексереміз. Оларды растауға, түсіндіруге немесе жоққа шығаруға болатынын анықтаймыз. Дереккөздерді – интернеттегі және оффлайн БАҚтағы жарияланымдарды, мәлімдемелерді немесе хабарламаларда есімі аталған адамдарды табамыз. Олардың қандай резонанс тудырғанын және оқырмандардың мұны қалай қабылдағанын анықтаймыз. Даулы дәлелдерді қарастырамыз, әртүрлі теорияларды салыстырамыз және растауларды зерттейміз. Пайдаланушылар бөліскен суреттерді, фотосуреттерді және видеоларды талдаймыз. Сараптамалық бағалауларға жүгінеміз және ресми түсініктемелер аламыз. Деректерді жариялаймыз. Біз деректерді тез тексеру фейкпен күресудің ең тиімді жолы екеніне сенімдіміз.

Біздің құндылықтарымыз: әр адам шынайы ақпарат алуға, әділдікке, объективтілікке, парасаттылыққа құқығы бар. Бізге қалай қосылуға болады. Егер мессенджерде күмәнді болып көрінген хабарламаны көрсеңіз немесе оның рас-өтірігіне көз жеткізгіңіз келсе – Stopfake.kz редакциясына жіберіңіз. Біз жаңалықтың шынайылығын тексеріп, нәтижесімен бөлісеміз", делінген редакцияның басты парақшасында [https://stopfake.kz/ru/add/ Электронды ресурс].

Редакцияның халықтың медиасауаттылығын арттыруға бағытталған материалдарды жариялауға ден қойғандығын сайтты қарап отырып бірден аңғаруға болады. 2020 жылы 29 қыркүйек айында жария етілген "Фейк аккаунттар: неге қауіпті және оларды қалай тануға болады, деген танымдық материалда оқырманға біраз пайдалы кеңестер қамтылған .

Мәселен, фейк аккаунттар не үшін жасалады? деген сауалға қарапайым да түсінікті тілмен берілген жауаптардың сөз жоқ, оқырманға тигізер пайдасы елеулі. "Әлеуметтік желілердегі жалған парақшалар көбінесе зиянсыз болады. Кәсіп иелері жеке парақшасын жұмыс парақшасымен араластырмас үшін клиенттермен қарым-қатынас жасау мақсатында бөлек парақша ашады. Қарапайым тұрғындардың да жасырын пікірлер қалдыру, ұтыстарға қатысу немесе бұрынғы ғашықтарының өмірін бақылау үшін бір әлеуметтік желіде бірнеше парақшасы болуы мүмкін.

Олар неге қауіпті болуы мүмкін? Қаскүнемдер сізден қарызға ақша сұрау үшін достарыңыз бен жақындарыңыздың парақшаларының нақты көшірмелерін жасай алады. Сондай-ақ, пайдаланушылар жалған интернет-дүкендер ашып, жоқ тауарларды ұсынып, 100% алдын ала төлем жасауды талап етеді. Боттар ашқан аккаунттар жазылушылардың жеке мәліметтерін жүктей алады. Алаяқтар мемлекеттік органдардың өкілдері ретінде тіркеліп, адамдардың ақшасын иемдену үшін белгілі бір қызметтер ұсынады. Көп жағдайда фейк парақшаларды педофилдер тіркейді. Олар жасөспірімдер ретінде танысып, адамдардың сеніміне кіреді, «досы» болуға тырысады, деп түсіндіре келе, маңызды сауал "Фейк акаунттарды қалай тануға болады?", деген сұраққа жауап беріледі. Ең алдымен профильдегі фотосуретке назар аударған жөн. Шын аккаунттардан селфи, достарының және айналасындағы адамдардың суреттерін көруге болады. Фейк аккаунттарда интернет кеңістігінен табылған кездейсоқ суреттер жиі кездеседі. Фотосуреттің

бірегейлігін Google-дан «суретті іздеу» функциясының көмегімен тексеруге болады. Қажетті суретті камераның белгісін басу арқылы іздеу жолына жүктеу керек. Егер аккаунттағы суреттердің көбі басқа ресурстардан немесе пайдаланушылардың парақшаларынан табылса – онда бұл фейк. Хабарламалардың жүйелілігін тексеріңіз. Адамдарды көптеп қамтуды көздеген блогерлер болмаса, көп жағдайда адамдар жаңа фотосуреттерді бірнеше күн бойы, тіпті апталап жариялamайды. Фейк парақшаларда фотосуреттердің көбі бір күнде шығады немесе бір-екі күн аралықпен жарияланады. Жеке ақпаратты қараңыз. Фейк аккаунттарда көбінесе ақпарат болмайды немесе қисынсыз болады. Мысалы, туған жылы 1953 жыл, ал мектепті бітірген жылы – 1998 болуы мүмкін. Парақшаның жасалған күніне назар аударыңыз – әдетте фейк акаунттар ұзақ жүргізілмейді, сондықтан пайдаланушы жақында ғана тіркелген болады.

– Растайтын белгілерді табыңыз. Кейбір әлеуметтік желілерде пайдаланушының атына қарама-қарсы тұратын арнайы «құсбелгі» болады, бұл оның атақты тұлғаның, саясаткердің, мемлекеттік органның немесе бұқаралық ақпарат құралдарының шын парақшасы екенін растайды. Мұндай белгінің болмауы алаңдатарлық жайт" /https://stopfake.kz/kk/archives/1675Электронды ресурс].

Осындай біраз деректерге тоқтала келе редакция келеңсіз жағдайлардан қорғану жолдарын көрсетуге тырысады. Мұндай кеңестер әсіресе әрнәрсеге алданғыш келетін жастар мен қарт адамдарға өте пайдалы. Редакцияның аз ғана уақыттың ішінде бірталай іздесін жұмыс атқарғандығын байқауға болады. Сайттың дизайны, инфографикасы, материалдардың қарапайым әрі түсінікті тілмен берілуі редакцияның аудиториясы үшін лайықты жұмыс істеп отырғандығын көрсетіп отыр. Сайт қызметкерлері дәстүрлі мынау бұрыс, мынай дұрыс, деген жалпы тоқтамдарды келтіріп қана қоймай, жаңашыл ізденіс жолдарын да табуға әрекеттенгендері байқалады. Жалған ақпаратты шынайы ақпараттан ажыратудың тағы бір жолын қарастырсақ. Оны сайттың ендігі бір рубрикасынан бағдарлауға болады.

2020 жылы 10 тамызда жария етілген Stopfake.kz «Зиянды кеңестер» береді, деген айдар туралы редакция түсініктеме беріп өтеді. "Бұл ресурс адамдарға жалған ақпарат пен шынайы ақпараттың қайсы екенін анықтауға, өтірікті әшкерелеп, фейк таратылыммен күресуге арналған. Біз смартфон, ноутбук немесе компьютері бар, жаһандық ғаламторға қосылған адамдардың барлығы сандық ақпарат кеңістігінде еш қиындықсыз әрекет еткенін қалаймыз.

Алаяқтың құрбаны болмау, сыбыстарды таратпау туралы кеңестерді күнде естиміз, фейк ақпаратты қалай анықтауға болатыны туралы мақалалар мен топтамаларды оқимыз. Өкінішке орай, жалған ақпараттар легі толастар емес. Сондықтан біз керісінше әрекет етіп, пайдалы емес, зиянды кеңесімізді ұсынғанды жөн көрдік. Осы жанрдың негізін қалаған жазушы Григорий Остер айтқандай, «Бәрімізге де кейде ақылсыздыққа қарсы екпе қажет» [https://stopfake.kz/kk/archives/442 Электронды ресурс]. "Зиянды кеңестер" деген айдар сәтті инфографикамен, ұйқастырылған сөз тіркестерімен толықтырылған, авторлар өз ойларын өлең жолдары, памфлет түріндегі сөздер арқылы беруге талпыныс жасағандарын да жаңашылдық деп бағалауға болады. Бұл сайттың ендігі бір материалына назар аударсақ."Ауруларды бақылау орталығы COVID-19 ауа тамшыларымен таралмайды деп мәлімдеген жоқ", делінген 2020 жылғы 05 қазан күнгі санында редакция соңғы кездегі өзекті тақырып коронавирусқа қатысты деректі талқылайды. "Желіде Ауруларды бақылау орталығы COVID-19 ауа-тамшы жолымен таралатыны туралы зерттеулерді жоққа шығарды деген қауесет айтылуда. Бұл ақпарат шындыққа жанаспайды. 21 қыркүйекте Ауруларды бақылау орталығы SARS-CoV-2 бөлшектері ауада қалып, 6 фут (1,8 метр) қашықтықта таралуы мүмкін деп жазылған зерттеулер қолжазбасын қателесіп жариялаған. Бірақ қолжазбада да, одан кейін де Ауруларды бақылау орталығы вирус бөлшектері ауа арқылы емес, басқа жолдармен таралатыны туралы ешқандай мәлімдеме жасамаған. Зерттеулер мен жаңа деректер вирустың ашық ауада сақталатын уақытына және оның таралуы ықтимал қашықтыққа байланысты. Кейін Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының өкілдері ауруларды бақылау орталығына хабарласты. ДДСҰ Денсаулық сақтау саласындағы төтенше жағдайлар жөніндегі атқарушы директоры Майкл Райан SARS-CoV-2 ауа арқылы таралмайтынына жаңа дәлелдер таппағанын мәлімдеді. Сондай-ақ, оның айтуынша, COVID-19 жөтелу, түшкіру немесе тыныс алу кезінде ең кішкентай ауа бөлшектерімен жұғады. Бұл зертханада көп рет расталғандықтан, Райан «агенттіктің ұстанымы өзгеріссіз қалатынын» жеткізді /https://stopfake.kz/kk/archives/1802 Электронды ресурс].

Автор материалдарда келтірілген деректерді саралау, тексеру, дәлелдеу арқылы оқырманға шынайы және жалған ақпараттың ара-жігін ұғынуға көмектеседі. Әрине, жұмыстарын бастағанына аз ғана уақыт болған бұл сайттарға әлі де болса сарапшылар, ғалымдар тарапынан көп көмектің керек болатындығы анық. Оқырман талабына икемделіп, материалдардың көлемі бұдан да шағын, әрі жеңіл қабылданатындай дәрежеге жеткізіліп жатса, әрине, аудиториясының қатары, түптеп келгенде медиасауаттылығы арта түсетін оқырмандардың қатары көбейе түсер еді.

Қорытынды.

Мақаланың өзектілігі, қарастырылған екі сайт

жұмысының бүгінгі таңда халыққа өте қажетті жұмыс атқарып отырғандығын көрсетуінде. Журналистердің халықтың дүниетанымын дұрыс бағытта жақсартуға осындай жолмен ықпал етуі-орынды. Ақпарат нарығында әркелкі, оның ішінде осындай сайттар көбірек болса, қоғамның медиасауаттылығы арта түсер еді. Өйткені, " журналист әрине, аудитория пікірі мен талғамын қалыптастыруға ықпал етеді, бірақ қандай материалды оқу-оқымау тұтынушының өз еркінде" /К.Қамзин,. 2012, 34 б]. Демократиялық қоғамда барынша плюралистік пікірлер болуы шарт. Әрдайым бұрыс ақпаратқа шынайы ақпарат төтеп бере алатын дәрежеге жеткізу-бүгінігі таңдағы журналистік қауымның алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Дәлдеп келгенде, халыққа шынайы ақпаратты іздеу жолдарын әрдайым көрсетіп, ескертіп отырудың артық болмайтындығын ескергеніміз жөн. Ал ғаламторда ондай ресурстар баршылық. Соның бірін ғана келтіре кетсек. "...Ақпаратты Google-ден іздеу және оны қайта іздеу ресурстары арқылы тексеру. Google-дің іздеу қызметінің негізгі ресурс екені анық. Сонымен қатар Google тек іздестіру жүйесін ұсынып қана қоймайды, сіз іздеген фактінің қашан, қайда жарық көргені де қарастыра алады. Іздеген фактіңізді бір немесе екі ресурстан ғана қарастырып қоя салмаңыз. Көптеген ресурстарды салыстырыңыз [Е.Кәпқызы,. 2019, 120 б].

Қорыта айтқанда, біріншіден, қаржыландыру көздеріне қарамастан, екі сайттың атқарып отырған міндеті бір-халыққа жалған ақпараттын шынайы ақпараттан ажыратуға көмектесу. Екіншіден, екі сайт та шынайы ақпаратты жалған ақпараттан ажырату үшін көптеген ізденіс жұмыстарын жүргізеді. Үшіншіден, екі редакция та заман талабына сай туындап отырған қажеттіліктерді орындауда тың, заманауи ақпараттық технологияларды пайдаланып отыр, оның ішінде дизайнға көбірек көңіл бөлетіндігі байқалады, суреттер, инфографика әр материалда дерлік пайдаланылған. Төртіншіден, екі редакцияның бірінің жұмысқа кіріскеніне небары 3,5 жыл, екіншісіне тіпті жарты жылға жетер-жетпес уақыт болса да, қазақстандық ақпараттық кеңістікте өзіндік орнын ала алған, сұранысқа сай қалыптасқан құрылымдар болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.https://informburo.kz/kaz/zhalan-aparat-taratushylar-alay-zhazalanady-ylmysty-zhne-kmshlk-kodeks-baptary.html Электронды ресурс.

2.https://nurmedia.kz/ru/news/725-tokaev-zhalgan-akparat-taratkan-adam-zhauapka-tartylady.html. Электронды ресурс.

3.https://tengrinews.kz/article/smi-i-feyki-intervyu-ministra-aidyi-balaevoy-1503/Электронды ресурс.

4.https://mybook.ru/author/esbergen-alauhanov/kriminologiya-1/read/?page=4/Электронды ресурс.

5.Журналистика: Введение в профессию/ Б.Я.Мисонжников., А.Н. Тепляшина. СПб -Питер: 2014 -265 бет.

6.Іскерлік журналистика:Іскерлік тақырыптағы датаны мультимедиаландыру жолдары/ А.Еркімбай, "Minber" журналистерді қолдау орталығы - Алматы: 2019- 208 бет.

7.https://vlast.kz/novosti/22873-v-kazahstane-nacal-rabotu-faktcekingovyj-portal.html Электронды ресурс.

8.https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fakchek-kazakstan-sottalgandar-sany-bojynsha-rejtingte-100-orynda-tur/Электронды ресурс.

9.https://factcheck.kz/kaz/biz-turaly/ Электронды ресурс.

10.https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fakchek-kazakstan-sottalgandar-sany-bojynsha-rejtingte-100-orynda-tur/Электронды ресурс.

11.https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/kavasaki-sindromyna-eresekter-de-shaldygyp-zhatyr-ma/. Электронды ресурс

12.https://tengrinews.kz/article/smi-i-feyki-intervyu-ministra-aidyi-balaevoy-1503/ Электронды ресурс.

13.https://stopfake.kz/ru/add/ Электронды ресурс.

14. https://stopfake.kz/kk/archives/1675 Электронды ресурс.

15. https://stopfake.kz/kk/archives/442 Электронды ресурс

16. https://stopfake.kz/kk/archives/1802 Электронды ресурс.

17. Оқу құралы/ К.Қамзин. Қазақ университеті-Алматы: 2012- 312 бет

18. Іскерлік журналистика: Іскерлік журналистикадағы этика, стандарт және фактчекинг/ Е.Кәпқызы, "Minber" журналистерді қолдау орталығы - Алматы: 2019- 208 бет.

УДК 811.581.11

ТАХАНОВА АЙНУР КУАТОВНА
1 курс магистранты
Қытай филологиясы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

АХМЕТБЕК ГУЛЖАН
т.ғ.к., PhD
қытай филологиясы кафедрасының доценті
филология факультеті
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі қытай тіліндегі етістіктердің грамматикалық категориялары мен формалары сипатталып, жиі кездесетін етістіктерге жеке-жеке талдау жасалып, қолданылу мысалдары келтірілген. Сонымен қатар, бұл зерттеу жұмысы қазіргі қытай тілі етістіктерінің өзіндік қолдану ерекшеліктерін, грамматикалық қасиеттерін жүйелеп және мазмұн-мәнін ашып түсіндіруге, анықтауға, айқындауға бағытталады.

Түйінді сөздер: қазіргі қытай тілі, грамматика, етістік, етістіктің грамматикалық ерекшеліктері.

Резюме. В этой статье рассматриваются грамматические категории и формы глаголов в современном китайском языке, проанализированы наиболее распространенные глаголые и приведены примеры их использования. Кроме того, данная исследовательская работа направлена на обобщение, систематизацию, объяснение, и определение содержания особенностей употребления глаголов и грамматических особенностей современного китайского языка.

Ключевые слова: современный китайский язык, грамматика, глаголы, грамматические особенности глаголов.

Summary. This article describes grammatical categories and forms of verbs in modern Chinese, analyzes the most common verbs and provides examples of their use. In addition, this research work is aimed at generalizing, systematizing, explaining, and determining the content of features of the use of verbs and grammatical features in the modern Chinese language.

Keywords: modern Chinese, grammar, verbs, grammatical features of verbs.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда әлемдегі ең ірі ұлт өкілдерінің бірі ретінде қарастырылатын Қытай тілінің түп-тамыры өте тереңде жатыр. Кез келген ұлттың ұмытылмас таңбалары бүгінгі халықтардың жадында, санасында, салт-дәстүрі мен рухани мәдениетінде тілі арқылы сақталуда. Қытай мәдениеті әлемдік цивилизацияның дамуына орасан зор үлес қосқан ежелгі елдердің бірі болып табылады, сол мәдениетінің бір бөлшегі ретінде саналатын қытай тілі сөздік қоры мол, дүние жүзіндегі бай тілдердің біріне жатады. Қытай тілінің мүмкіншілігі тек оның сөз қорындағы жеке-дара лексемалар мен сөз тіркестерінің санымен ғана өлшенбесе керек. Бұл арада сол тілдің құрамындағы лексикалық бірліктердің сапасы мен мазмұны, сан алуан ұғым-түсініктердің мағынасы ерекше роль атқарады. Тілдегі сөз санынан мағына санының әлдеқайда көп болуы тіл байлығын сөз санымен ғана емес, мағына санымен, оның ғажайып ішкі мүмкіншілігімен өлшеп, анықтауды талап етеді. Мәселен, сөз таптарының ішіндегі етістіктердің жіктеліп, тіл мүмкіншілігін кеңейтуі – тіл табиғатындағы аса зор фактор екендігін көрсетеді.

Грамматикалық тұрғыдан алғанда, етістіктер көбінесе сөйлемдерде предикат немесе предикат қызметін атқарады және сөйлемдердің негізгі бөлігі болып табылады. Тақырыптар белгілі бір контекстте болуы мүмкін, предикатты тастап кетуге болмайды, және сөйлемдегі көптеген элементтер предикаттың айналасында сол немесе басқа дәрежеде айналады. Риторика мен идеология тұрғысынан предикат - бұл сөйлемнің көрінісі мен мағынасы жағынан, сондай-ақ әр түрлі мінез-құлықтары, әрекеттері, қасиеттері мен субъектінің атаулары жағынан көз болып табылады.

Қытай тілі оқшауланған тілдердің бірі екені белгілі. Оқшауланған типтегі тілдердің негізгі белгілері: туынды морфемалардың болмауы, сөздердің орналасуының маңыздылығы, қосымшаларға қарағанда қызметші сөздердің басымдығы. Осыған байланысты қазіргі қытай тіліндегі сөйлеу бөліктерін анықтайтын негізгі критерий, ол грамматикалық болып табылады.

А.А. Драгуновтың теориясына сүйенсек, қытай тіліндегі сөздерді сөйлеу бөліктері бойынша жіктеуге болады. Ол сөйлеу мүшелерінің екі тобын - есім категориясын және предикативті сөздерді анықтады. Есім категориясына зат есімдер мен сандар кіреді, тағы бір топ сын есім мен етістіктен тұрады. Біріккенде есім мен предикатив категорияларын үстеу категориясымен байланыстыруға болады. Атау және предикат категориясындағы сөздер сөйлемде әр түрлі қызмет атқара алады. Үстеулер болса көпфункционалды болып келеді.

Тілде сөз таптарының, оның ішінде адамдардың әрекеті мен ойлау қабілеттерін білдіретін - етістік. Етістіктің грамматикалық және мағыналық ерекшеліктерін мысалдар арқылы жеке-жеке қарастырайық:

1. Қос буынды етістіктіктер қазіргі қытай тіліндегі айрықша грамматикалық ерекшеліктерінің бірі, сонымен қатар олар қытай тілін шет тілі ретінде оқыту барысындағы өте маңызды грамматикалық құбылыс болып табылады.

Бір буынды етістіктіктердің қайталану формасы төрт түрлі болады: АА, А—А, А了А, А了—А, оның ішіндегі екінші буын ақырын оқылады. Мысалы: 看看、听听、画画。—көру, қарау, есту, сурет салу.

Қос буынды етістіктіктердің қайталану формасы келесідей: АВАВ. Мысалы: 休息休息，打扫打扫，商量商量，复习复习。— демалу, жинау, ақылдасу, қайталау.

Бөлінетін сөздердің қайталану формасы келесідей: ААВ. Мысалы: 游游泳、 散散步、帮帮忙、见见面。—жүзу, көмектесу, кездесу. [Ян Юулин, Ин Чэнзин, 2011, б. 56]

2. Қытай тілінде бағыт-бағдарды білдіретін етістіктер бір буынды және қос буынды болады. Мысалы: 来、去、上、下、进、出、上来、上去、下来、下去、进来、进去。— келу, бару, жоғары, төмен, кіру, шығу, жоғарыға келу, жоғарыға бару, төменге келу, төменге бару, ішке келу, ішке бару.

Бағыт-бағдар етістіктері өзі жеке тұрғыда предикат немесе предикаттың түйіні ретінде қолданыла алады. Мысалы: 月亮下去了，太阳还没有出来 —ай кіріп кетті, күн әлі шықпады. Бірақ көбінесе басқа етістіктерден немесе сын есімдерден кейін бағыт-бағдарды білдіріп, толықтырушы болып тұрады. Мысалы: 拿（出）一本书、拿（出来）一本书、拿（出）一本书（来）。 — Кітапты (шығарып) алу, кітапты (шығарып) алып келу. [Хуан Божун, Ляо Сюйдун, 1991, б.12]

3. Сын есімдерден айырмашылығы, барлық етістіктер дәрежелік үстеулермен тіркесе бермейді: 很走路 «өте жаяу жүру» деп айта алмаймыз, дегенмен 很爱 —өте жақсы көру, 很想— өте қатты қалау деп грамматикалық тұрғыдан айтуға болады. [Курдюмов В.А., 2005, б. 257]

4. Қытай тілінде етістіктер сөздің жақтық, шақтық, сандық, жекеше, көпше өзгерісіне ұшырамайды. Қай жақпен айтылсада етістік сол қалпында қолданылады. Мысалы:

是— 我是学生, 你是学生, 我们是学生, 他们是学生;

看—正在看, 明天看, т.б. 是，看 етістіктері ешқандай өзгеріске ұшыраған жоқ.

5. Қытай тілінде етістік пен есімдік сөйлемдегі орны қалай болсада, өз мағынасын, өз ерекшелігін жоғалтпайды. Мысалы:

研究— 研究语言, 注重研究, 研究的方向,

我—我吃饭, 他来看我, 我朋友 т.б. Бастауыш, баяндауыш, толықтауыш болса да研究，我алғашқы сөз табы қалпында сақталады. [Нұрхалық Абдырақын, 2010, б. 7]

6. Етістіктер тура және жанама объектілердің қызметін атқара алады.

Мысалы:

我想吃饭， 我不想喝汤 。– Мен күріш жегім келеді, сорпа ішкім келмейді.

我把法文教科书借给他。 – Мен оған француз оқулығын қолдануға бердім.

Тікелей объект, өз кезегінде, етістіктен кейін ғана емес, оның алдында 把 ba көсемшесімен де тұра алады және пассивті құрылымдағы тақырыпқа сәйкес келеді.

а) Бастауыш (субъект) + Баяндауыш + Тура толықтауыш (объект). Мысалы:

我打他 。– Мен оны ұрдым.

б) Бастауыш (субъект) + 把 Жанама толықтауыш + Баяндауыш. Мысалы:

我把他打了 。– Мен оны ұрдым.

в) Бастауыш (объект) + 被 / 让 / 叫 Толықтауыш (субъект) + Баяндауыш. Мысалы:

他被我打了。– Оны мен ұрдым / мен оны ұрдым.

Етістік сөз таптары ішіндегі ең күрделі бөлігі, сондықтан қазіргі қытай тілінің сөйлеу бөліктері жүйесінде ең маңызды орынды алады, грамматикалық категориялар мен формалардың алуан түрлілігіне ие. Қытай етістіктері іс-әрекетті немесе күйді дербес білдіреді. Етістіктің түрі мен шақтары арнайы жұрнақтарды қосу арқылы жасалады. Қытай тіліндегі етістіктердің соңына жұрнақпен модификаторды жалғау арқылы келесідей ерекшеліктерді байқауға болады:

1. Етістіктер түр категориясына ие және 了, 过, 着 жұрнақтарын қоса алады:

了 le жұрнағы етістіктердің соңына жалғанса сөйлемнің мағынасы әр түрлі болып өзгереді, келесі мысалдарды қарастырайық:

а) өткен іс-әрекеттің орындалғанын білдіреді. Мысалы: 她买了一张去北京的飞机票。- Ол Бейжинге баратын ұшаққа билет сатып алды.

б) іс-әрекеттің аяқталуы күтілуде. Мысалы: 明天晚上吃了饭我们去看电影。 - Ертең кешкі ас ішіп болғаннан кейін, біз кино көруге барамыз.

с) іс-әрекеттің аяқталуының болжамы. Мысалы: 累了就休息一会儿。–Шаршап қалсаңыз, демалып алыңыз.

过 guò жұрнағы етістіктермен қосылып, іс-ә-

рекеттің өткен шақта әр түрлі мағынасын білдіреді. Қолдану мысалдарын қарастырайық:

а) өткен тәжірибені немесе іс-әрекеттің бұрын және белгісіз уақытта болғандығын білдіреді. Мысалы: 我吃过北京烤鸭。– Мен Бейжің үйрегін жеп көрдім.

她来过我家。– Ол менім уйімде болған.

б) іс-әрекеттің бұрын болып кеткенін білдіреді. Мысалы: 我喜欢过你。– Мен сені бұрын ұнатқам.

с) өткендегі іс-әрекеттің бірнеше рет орындалғанын (орындалмағанын) айқандайды. Мысалы: 他去过上海很多次 。– Ол Шанхайда бірнеше рет болған.

г) жоғарыда айтылған了le жұрнағы сияқты өткен іс-әрекеттің орындалғанын білдіреді. Мысалы: 我已经吃过饭了。– Мен тамағымды ішіп болғанмын.

着 zhe жұрнағы етістіктен кейін жалғанып сөйлемнің келесі мағыналарын білдіреді:

а) іс-әрекеттің ұзақ уақытқа созылатындығын көрсетеді. Мысалы: 会议室里的灯一直亮着，可能会议还没结束。– Жиналыс бөлмесіндегі шам үнемі жанып тұр, мүмкін кездесу әлі аяқталмаған шығар.

б) іс-әрекеттің дәл қазіргі уақытта болып жатқанын білдіреді. Мысалы: 妈妈站在窗口，向我挥着手。– Анам терезенің жанында тұрып, маған қолын сілтеп тұр.

с) бір іс-әрекеттің орындалып жатқан кезде тағы бір әрекет қайталанатындығын көрсетеді. Мысалы: 小孩说着说着哭了起来。– Бала сөйлеп тұрып жылап жіберді.

2. Сын есім мен зат есімге 化 жұрнағын қосылу арқылы етістік жасалады. Мысалы: 机械化、美化、绿化、现代化、净化。—механикаландыру, безендіру, көгалдандыру, модернизациялау, тазалау.

3. Жұрнақтар көбінесе нәтижелі етістіктерге жалғанады. Олар доминант рөлін ойнайды. Келесі жұрнақтармен қосыла отырып нәтижелі етістіктер жасалады: 到 dào, 着 zháo, 住 zhù, 见 jiàn, 好 hǎo, 成 chéng, 完 wán, 了 liǎo, 掉 diào, 得 de. Мысалы: 等到 děngdào «күту», 睡 着 shuìzháo «ұйықтап қалу», 站 住 zhànzhù «тоқтап қалу», 听见 tīngjiàn «естіп алу», 做好 zuòhǎo «жинап, дайындап қою», 变 成 biànchéng « айналып кету», 写 完 xiěwán «жазып болу», 做了 zuòliǎo «істеп біту», 吃掉 chīdiào «1.жеп болу; 2. құрту» және басқалары. [Карпека.Д.А., 2017, б. 22-23]

4. Іс-әрекеттің дәрежесін сипаттайтын модификатор得 (de) қытай тілінде етістікке әсер ету дәрежесін білдіретін бөлшек ретінде қарастырылады. Ол етістіктің немесе сын есімнің модификаторы деп те аталады, өйткені ол қатаң түрде етістіктен немесе сын есімнен кейін қойылады. Осы модификатор арқылы етістіктің немесе сын есімнің орындалу дәрежесін, іс-әрекеттің қаншалықты күшті немесе әлсіз орындалғанын білуге болады. Мысалы: 我英语说得不好。—Мен ағылшын тілінде жақсы сөйлей алмаймын. 这里风大得很。— Мына жерде жел қатты екен.

5. Нәтижені білдіретін модификатор немесе жұрнақ 起来етістікпен қосылмаған жағдайда жеке-дара «тұру, көтеру» мағынасын білдіреді. Ал етістіктен кейін жалғанса, қозғалыс бағытын немесе әрекеттің нәтижесін көрсететін қосымшаға айналады. Мысалы: 这个字怎么写，我终于想起来了 。– Мен бұл иероглифтың қалай жазылатынын соңында есіме түсіре алдым.

6. Етістіктердің өзіндік сандық жүйесі бар:

а) 次 cì қайталанатын іс-әрекетке келгенде қолданылады, ал іс-әрекеттің толықтығы ескерілмейді. Мысалы:

今天我在学校遇见小明两次 。– Бүгін біз мектепте Сяо Минмен бірнеше рет кездестік.

б) 遍 biàn басынан аяғына дейін орындалған, аяқталған әрекетті белгілеу үшін қолданылады. Мысалы:

她又想了一遍 。– Ол мұны басынан аяғына дейін қайта ойлады.

с) 下xià қысқа уақыттағы әрекетті, әрекетті белгілеу үшін қолданылады және ешқандай күш жұмсамайды. Мысалы:

你得帮帮我， 帮 一下! – Маған сіздің көмегіңіз керек, аздап көмектесіңіз!

г) 趟 tàng қимыл-қозғалыс етістігінің бағытында қолданылады. Мысалы:

小王今天来了三趟都没有看到你。– Сяо Ван бүгін үш рет келіп, сені бір рет те көрмеді.

д) 顿 dùn тамақ қабылдауды көрсету үшін қолданылады, бірақ 尝 cháng - «дәмін тату» үшін қолданылмайды; жекпе-жектің, қиянаттың, сынның, жанжалдың әртүрлі көріністерін білдіретін етістіктермен кездеседі. Мысалы:

小龙气呼呼地诉说了一顿。 – Сяо Лонг ашуын әрең ұстап, мән жайды түсіндірді.

е) 阵 zhèn іс-әрекет өте ұзаққа созылмаған кезде немесе кенеттен әрекеттер пайда болған кезде (табиғи құбылыстар) қолданылады. Мысалы:

他左思右想，琢磨了一阵，还是去了。– Ол мұны әрлі берлі мұқият ойластырып, бәрібір кетіп қалды.

ж) 番fān уақыттың белгілі бір уақытында күш жұмсап жасалған әрекеттің қайталануын белгілеу үшін қолданылады. Мысалы:

他 研究了一番 。– Ол тағы да зерттеп шықты.

Сондай-ақ, қимылдар жасалатын зат есімдер етістіктерге арналған сандық жүйе ретінде қызмет ете алады. Мысалы:

打了一拳dǎle yī quán «бір жұдырықпен ұрды», 咬了一口 yǎole yīkǒu «бір тістеп алды», 看了一眼 kànle yīyǎn « бір көзбен қарады», 画了一笔

huàle yī bǐ – «бір қылқаламмен бояды».

Көптеген етістіктерде бұл функциялардың тек бір бөлігі бар екенін есте ұстаған жөн, бірақ олар әлі де етістік болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы жұмыстан біз келесідей қорытынды жасай аламыз: Тіл - бұл мәдениеттің ажырамас бөлігі және оның құралы, адамдардың менталитетін, яғни әлем көрінісін бейнелейді. Қытай тілінде жіктеу, септеу, тектерінің айырмашылығы айқын көрсетілмейді. Сондықтан сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі өте маңызды. Егер біз сөйлемдегі сөздердің ретін өзгертсек, онда сөйлемнің мағынасын мүлде түсінбеуіміз мүмкін.

Қытай тіліндегі етістіктердің грамматикалық ерекшеліктерін зерттеу және білу өте маңызды, өйткені олар предикаттар тобының шекараларын дәл анықтауға және сөйлемге грамматикалық талдау жүргізуге мүмкіндік беретін өзіндік «маркерлер» түрі, бұл өз кезегінде толық және дұрыс аударманың кепілі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ян Юулин, Ин Чэнзин (杨玉玲，应晨锦). Қазіргі қытай тілінің грамматикасы (现代汉语语法答案（上册）) Сұрақтар мен жауаптар. I том. – Пекин: Пекин университеті баспасы, 2011. - 277 б.
2. Хуан Божун, Ляо Сюйдун (黄伯荣，廖序东). II том. Қазіргі қытай тілі (现代汉语). – Пекин: Жоғары білім баспасы, 2017. - 245 б.
3. В.А.Курдюмов. Курс китайского языка. Теоритическая грамматика. 2005. - 576 с.
4. Нұрхалық Абдырақын. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. - 286 б.
5. Карпека.Д.А. Глагол и грамматические категории предикатов в современном китайском языке. – Санкт-Петербург.: Восточный экспресс, 2017. -385 с.

УДК 81’27
ББКШ 100.63

TILLABEK SYMBAT NUGMANKYZY
2nd year master's student,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent

DUYSENOVA MARZHAN MOLDAKASYMOVNA
Academic Supervisor: PhD

SEMANTIC FEATURES OF TIME PHRASES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Түйін. Осы мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі уақытқа байланысты сөздердің семантикалық ерекшеліктерін ұсынады. Ағылшын тіліндегі осы шақ,өткен шақ, келер шақ категориясындағы уақытқа байланысты фразалардың сөйлемдерде қолдану аясын көрестеді және қазақ тіліндегі уақытты білдіретін сөздердің семантикалық ерекшеліктерімен қолдану аясын ұсынады.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі,қазақ тілі, семантика, фраза,уақыт

Резюме. В статье представлены семантические особенности слов в английском и казахском языках во времени. Настоящее время, прошедшее время, будущее время в английском языке демонстрирует использование связанных со временем словосочетаний в категории в предложениях и предлагает сферу использования семантических признаков слов в казахском языке, обозначающих время.

Ключевые слова: английский, казахский, семантика, фраза, время.

Summary. The article presents the semantic features of words in English and Kazakh languages over time. Present tense, past tense, future tense in English. Demonstrates the use of time-related phrases in categories in sentences and offers the scope of using the semantic features of words in the Kazakh language denoting time.

Keywords: English, Kazakh, semantics, phrase, time.

The meaning of a word is a linguistic unit that is an integral part of the overall language system and is distinguished by its independence. It has its own semantic properties. A word is a linguistic unit consisting of the integrity of sound form and meaning. The image of words, objects and phenomena in the human mind, consisting of a combination of meanings and sounds. "The word is a generalized image of the main features of the object (phenomenon)" [N.Orazov p. 12] - say the authors of textbooks for teaching the meaning of words. It is known that the semantic structure of a word consists of various semantic components, large-time semantic parts. In modern linguistics, the structural parts of meaning are called by many names, such as semantic sign, semantic component (synonym), sema, concept symbols, element of meaning, part of meaning. Each of these semantic features, which is the smallest semantic part of the meaning of the word, provides information about the different properties of the signifier. If we begin to analyze the semantic structure of the word, we begin to see that each semant is a separate part of the general information about the concept through the word.

Sema is the smallest unit of meaning (translated from the Greek - meaning "sign"). And semantics - (gr. Semantikos - determiner)

1) meaning, message conveyed through the language or its unit (word, grammatical person of the word, phrase, sentence);

2) the field of linguistics that studies this meaning, the message;

3) one of the main chapters of semiotics. In the first sense, semantics is a semantic word (for example, noun, adjective, noun, adverb, etc.), which forms a semantic triangle.

"Sema is a microcomponent, a particle that represents the specific features of the word, marking the phenomenon," says IA Sternin, one of the scientists who studied the structure of word meaning [I. A. Sternin, p. 44], noting that the microcomponents that mark the specific features of the word are related to information. There are also correspondent scientists. For example, M. Orazov writes: "If semantics is associated with information

received by the senses from the objective world, the semantics is associated with the ability to receive that information and generalize, abstraction in human thought" [M. Orazov p. 178]. According to the scientist, through these microcomponents, which make up the meaning of a word, we get information about the object, phenomenon or action in which the word is marked. Each semantic sign is a part of the whole information conveyed by the meaning of the word. There are two main reasons for the change in meaning, the expansion or contraction of meaning. The first is that the development of meaning is purposeful on the basis of the conscious actions of language consumers, and the second is that it is associated with various extralinguistic reasons beyond their control. The latter, ie non-linguistic factors, can be significant changes in the life of society, changes in attitudes to the concept or the emergence of new features of the concept on the basis of the development of science, and so on. In this thesis we consider the semantic features of phrases related to time. We look at the phrases related to time as much as possible and identify their features and differences linguistically.

Names and phrases denoting time in the Kazakh language were not the subject of a separate study. These tokens are reflected in the works of journalists and scientists in general or in the form of examples. Phrases about time are not a deep, well-studied issue. The periods of the day over time have been extensively studied. N. Ualiyev devoted 2 articles to this topic. A.Bolganbayev, M.Tomanov, N.Ualiyev, G.Smagulova, K.Aronov, who listed the names of the periods of the day in different order, I.Kenesbayev, A.Kaidarov, T.Sairambayev, B.Rysbay, who commented in dictionaries, gave an example of motivation. N.Sauranbayev (day and night), A.Kaidar (analysis of the behavior of individual words and phrases, seven dark nights), E.Zhanpeisov (second, fifth), R.Syzdyk (evening, day, sunset), A.Kuryshzhanov (yellow, morning), L.Rustemov (five), A.Nurmagambetov (morning), A.Salkynbay (noon, sun), mixed with other time measures E.Zhanpeisov, Zh. Akhmedova, R. Avakova, S. Smat, A. Aldasheva (night) in terms of linguocultural studies and translation studies, I. Kenesbayev (morning), A. Bolganbayev, M. Sergaliev, G. Smagulova (synonymous with morning and evening). phraseology), B. Sagyndykuly (day and night), A. Zhumabekova (ten antonyms).

Scientists M. Sergaliev, A. Aigabilov,According to the O. Kulkenovas, indirect complements in the sense of bed mean the physical, relational, chair, objects of movement, quality to another object, "Who?" why? The meanings of the phrases from the objective relation mean that the process of movement is on which object or with which object, and who has the object, "- said M. Balakayev and T. Kordabaev. And the scientist R. Amirov points out that indirect complements in the form of conjunctions represent objects as a constant in action, quality.

Nouns and pronouns are used in subordinate clauses of phrases used in object relations. The fact that the phrases used in such a relationship are semantically different is due, firstly, to what the auxiliary words mean, and secondly, to the fact that the verbs that require such words are semantically diverse. Based on this, phrases of this type are used in different senses.

In his extensive work on phraseology, I. Kenesbayev cites the names of time periods in a number of places in order to identify their features. "The replacement of one phraseological turnover by another could not occur as a result of the approximate semantic convergence of turnover within a certain range. Synonymous series of such phraseological rotations, as, for example, at dawn - at dawn - at dawn - at dawn - at dawn - in Siberia - at dawn - at dawn - »[I. Kenesbayev p 167]. I. Kenesbayev, noting that phraseology can sometimes become a double word, sometimes a compound word, believes that one of the reasons for this is the desemantization of complete components.

Language is a phenomenon based on a hierarchical relationship of homogeneous and homogeneous parts. At its stage of development, it experiences two types of systematic relationships.

One of the main types of paradigmatic communication in the lexical-semantic system of any language is a hyper-hyponymic relationship in a "single-species" relationship. In linguistics, the term taxonomic connection is sometimes used instead.

The complex structure of the "single-species" relationship reflects the nature of philosophical categories in the system of thinking and cognition of the members of the speaking collective, such as generality, integrity, detail, individuality, individuality. Because any object or phenomenon in the world, in some connection with another phenomenon, objects, the words labeled as the name of that object, have a logical, causal, synonymous, antonymous part of the whole, as well as the whole of the part.

Let's pay attention to the opinion of A. Bolganbayev, who classifies the names of the periods of the day as phraseological units. He divides the channels of origin of phraseology into four parts, including examples of phraseologies formed on the basis of dimensional concepts. The scientist divides these examples into three groups: time-period dimensions, volume measurements and length, thickness, depth measurements. The names related to time are the first in the group "Dimensions of time" in the following order: sunrise, sunset, willow, thunderstorm, noon, sunset, sunset, country sitting, blindfolded, dark, twilight closed, in the red twilight, in the twilight darkness, the country lies down, in the middle of the night, near dawn, when

the horses are galloping, when the chickens are calling, at dawn, at dawn, at dawn [A. Bolganbayev p. 119]. The author notes that lexical variants are very common among phraseological units, as evidenced by the addition of the phrase "ala keuim - ala shadow" to many examples. Analyzing the origins of synonyms, A. Bolganbayev cites the fact that they are multiplied by euphemisms, among other examples, the synonyms "the sun is rich - the sun sets, the evening."

In the 2nd chapter of zh.Akhmedova's candidate dissertation "Kazakh people's names based on differences", which was defended in 1975, "lexico-semantic sequence of ways to determine the time in the Kazakh language", he gives phrases related to time criteria. The phrases "бие байлар кез", "бие ағытар мезгіл", which are not specified by other authors, are registered in the dictionary. Zh.Akhmedova notes in a brief note that words related to the day are limited in terms of time. Words and expressions taken by this author for example: азанда, Шолпан туғанда, елең-алаңда, тауық шақырғанда, сақарда, құлан иектегенде, сәске, кіші сәске, таң сәрі, таң сібірлей, таң сыз бере, түс, тал түс, шаңқай түс, зауал, зауал ауа, бесін, ұлы бесін, кіші бесін, екінді, екінді мен ақшам арасы, намаздыгер, іңір, қызыл іңір, іңір қараңғысы, ымырт, күн батқанша, көз байлана, қас қарая, ел теріс орынға жата, ел жата and all of this phrases have similar meanings in the morning.

Academician R. Syzdyk expresses the following opinion: "from the point of view of the general language norm, the word has a" lexical meaning", which is the main meaning that the word expresses, the nominative meaning. For example, the main lexical meaning of the word sun (in science it is called denotative meaning) is "a planet that gives light, heat to the world". The meaning of the word "time between sunrise and Sunset, day" and "time equal to 24 hours, day" and "time equal to 24 hours, day" can also be called "lexical meaning" or "auxiliary lexical meaning", derived from the lexical meaning, in short, from the most final meaning. Let's say the word "time, time" (as in the case when I survived this day) or "life" (as in the case of the previous day? when used in meanings such as" weather, natural phenomena "(when the sun is hot today), we use variable meanings of the word "sun". And although the word sun is used in the sense of "planet", this phrase has no meaning at all, first, when the planet of the sun rotates around the sun, there is a moment when the sun is not visible, and secondly, we are talking not even about the planet of the sun, the transition from one period of the day to another, so in this phrase the meaning of the word sun is only added to each other.

In English we can show these categories:

1. The Category of time is fundamental for the existence of the world and man in it. In the course of the development of philosophical thought, various views on the nature of time are revealed. The most important aspect for this research is the objectivity and subjectivity of time, man and time. People's attitude to time is expressed in their cultural heritage: in traditions, customs, and literature. With the development of scientific thought and society, views on the concept of time change. More and more attention are paid to social and personal aspects in understanding the concept of time.

2. From the point of view of the history of the English language, in the ancient language and consciousness in the sequence of times "past-present-future" the past was given the greatest importance. In the temporal fragment of the Anglo-Saxon paradigm, compared to the Latin-Christian one, there were no such lexemes as minut, moment. Modern man is characterized by a focus on the future, an understanding of time as a valuable resource.

3. Being an intangible entity, time is expressed through material metaphors. Etymologically, the words of time in the main Indo-European languages are associated with the concepts of measure, beginning and end of existence. The main models for representing the Indo-European time category are: 1) time as space, or external time; 2) time as life force, or internal time; 3) time as desire, thought, or subjective time.

4. Features of the perception of time by a person, from the point of view of psychology, depend on the physiological state or on the emotional state (interest, lack of interest, stressful situations, tension). These States of a person determine the nature and accuracy of time perception. The ability to correctly assess the length of time develops with age, and can also improve in certain areas of activity and indicate the level of professional skill. Features of human perception of time can be expressed in language units. Phraseological units of the English language also Express this aspect of time perception.

5. In the modern language consciousness of representatives of Western culture, there is a "linearity" in the perception of time. Time first of all evokes associations that reflect the speed, swiftness of the passage of time, its compression, deficit, absence, insufficiency. A person takes an active position in relation to time.

The structural and semantic characteristics of English phraseological units with the meaning of time are presented within the phraseomacropolis of time. It has 8 phraseomicropolises: repeatability(repetition), duration (duration), time interval (period of time), measurement of time (measurement of time), time point (point of time), time relations (time relations), time scale (scale of time), estimated time (estimated time).

The composition of each proteomically allocates differential semes. Phraseomicropole repeatability (repetition) is characterized by such differential semes as" constantly"," often","sometimes". The

phraseomicropole duration includes the differential semes "long"," very long"," short","instant". Other phraseomicropolis: time interval ("period", "morning", "night"); time measurement ("correct", "incorrect"); time point ("favorable moment", " unfavorable moment»); temporal relations ("start/ end of validity", "concurrent", "precedence", "consistency", "timeliness",

"timeliness", "untimely"); time scale ("present", "future", "past"); evaluate time ("long", "short time" "a nice time", "bad time").

A significant amount of the phraseomacropolis of time is occupied by the phraseomicropolis scale of time, which reflects the category "present-past-future"("present - past - future"). The phraseomicropole "time measurement" is the smallest in terms of volume, which can be explained by the absence of the need to convey this concept by means of phraseology. The largest number of differential semes contains the phraseomicropole time relations, which indicates the complexity and variety of relationships within this category. Of particular interest is the phraseomicropole estimated time, whose phraseological units Express the subjective characteristic of time.

From the point of view of stylistic affiliation, the discussed phraseological units are characterized by the stylistic marks coll., spoken, informal, noi fml (colloquial). In total, 52 FE are distinguished, characterized as colloquial. Other stylistic markings are few.

Adverbial and verbal FE are dominant IN the material under study. Significantly fewer are FE of other classes.

In accordance with the systematic nature of the semantic relations between the components of the phrasemacropolis, phraseological units enter into synonymic - antonymic relations.

In Conclusion, the Semas "time" is a large lexical-semantic, thematic group. This work, defining its distinctive, generalizing, and other semantics, we have separately focused and written down. During the writing of the work, articles and research works of N. Ualiev, I. Kenesbayev, A. Bolanbayev, A. Kaidar, M. Tomanov, zh.Akhmedova, R. Syzdyk, R. Zhaysakova, G. Smagulova, T. Sairambayev, A. Salkynbay, etc.were used.

We analyzed it in paradigmatic, syntagmatic relationships in the field of "time". The field includes words, phraseology, word variants, and metaphors. The components of the semantic field fall into mutual synonymous, antonyms, and hypo-hyperonymic relationships. The field can consist of micro-resources. For example, the twilight microenvironment is part of the time field. And in the composition of the microenvironment "Ымырт" there are many other phrases, such as ымырт түсті, ымырт үйірілді, ымырт қараңғысы, ымырт жамырады, ымырт жабылды .

Another feature of our work is that we consider the cycle in relation to time. That is, it was shown that the cycle is directly dependent on time, closely related to time. Examples of how the cycle is reflected in the Customs, Customs and consciousness of the Kazakh people are given.

"A word is a generalized set of images, images of the main features inherent in a thing (phenomenon)" [L.O. Askar p. 12] – emphasize scientists who have written manuals for teaching the meaning of a word. It is known that the semantic structure of a word consists of various semantic components, large-scale semantic parts. In modern linguistics, the structural parts of a meaning are called by many names, such as a semantic sign, a semantic component(sine), a Sema, a concept sign, an element of meaning, and a particle of meaning. Each of these semantic features, which is the smallest semantic detail of the meaning of a word, provides information about the various properties of the signifier.

"SEMA is a microcomponent, a particle that represents the real signs of a word by marking a phenomenon," says I. A. Sternin, one of the scientists who specifically studied the structure of the meaning of the word [I. A. Sternin p. 44], and there are Correspondent scientists who note that micro components that denote the real signs of this word are related to information.

For example, the concepts of morning, color, evening, night, and the word time were given to time-related phrases. The concept consists of many layers. In the process of describing it, it is necessary to take the text as a basis, refer to dictionaries and, if necessary, pay attention to etymology. Then it is necessary to consider within the framework of philosophical, poetic or scientific contexts. After analyzing the connotative connections, we can say that these concepts are reflected in art forms.

The core of the concepts of morning, color, evening, and night are the meanings of these lexemes in the dictionary. And the peripheral structures – connotations, associations, pragmatic components. The four seasons of the day can be compared with the life path of a person. In the national language picture of the world, it is a natural phenomenon that morning becomes the beginning of good, and night is the equivalent of evil.

The Kazakh people, who experience the dawn and Sunset day every day, have left their mark on the national language image of the world. The environment had a direct impact on life. "Time" occupies a special place in it. The purpose of this thesis was to determine what phrases and phrases related to time were in ancient times and how they are reflected in the language today. That is," semantic features of phrases related to time", the semantic features of phrases related to time are determined.

From the point of view of cognitive characteristics, the concept of TIME is reflected in the phraseological

structure of the English language. The sources of origin of a number of phraseological units United by the meaning of time reflect the most diverse spheres of human activity and language functioning. The extraction of national and cultural information is facilitated by such areas of origin of the studied phraseological units as literature, politics, legal science, military Affairs, sports, entertainment, and some others. Proverbs and sayings about time are also a source of interpretation of the peculiarities of English culture.

There are certain differences in the English and American versions of phraseological units, which indicates differences in national and cultural nature.

Many aspects of the material under study are based on certain conceptual metaphors that explain the concept of time in terms from other areas. TIME is thought of as a changing force, a container, a landscape, a moving object, a resource (a limited resource, a valuable resource). The presence of these conceptual metaphors is natural and is explained by the peculiarities of human thinking. The conceptual metaphors underlying English FE with components denoting time show the features of the reflection of the TIME category in English culture. From a narrow linguistic point of view, conceptual metaphors help to explain such aspects as the internal form, the figurative component of phraseological units.

REFERENCES:

1.Explanatory Dictionary of the Kazakh language. "I Don't Know," I Said. Almaty: Daik-Press, 2008. – 968p.

2. Kaliev B. Zhylkybayeva A. fundamentals of word meanings. Almaty, 2002. - 110 P.

3. Sternin I. A. lexical significance of words in speech. Voronezh Publ., 1985. C44.

4. Orazov M. semantics of the Kazakh language.- Almaty, 1991. – 216p.

5. Askar Layla Orazakynovna. Names of periods of the day in the Kazakh language. Philol.science.Kand. dis. Almaty 2005

6. Kenesbayev I. research on Kazakh linguistics. - Almaty: Nauka publ., 1987-322p.

7. Tomanov M. verb phrases in periodic relations / / Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philology and art studies series. "I don't know," he said. A series of philology and art. - 1959. - VIP.№ 1(11)

8. Smagulova G. N. Dictionary of Semantic phraseology. - Almaty: Publishing House" Dictionary", 2001. – 192p

9. Arestova O. N. Operational aspects of the time perspective of the individual// Question of psychology. - 2000. - No. 4. - P.

61-72 12. Arnold I. V. Lexicology of modern English. - Moscow: publishing house of literature in foreign languages, 1959.

10. Artemova O. G. Semantic correlation of images of characters of the surrounding world and time as a conceptually significant aspect of a literary text (based on the texts of R. Bradbury and their translations into Russian): author's abstract. sciences'. - Voronezh, 1999.

11. Arutyunova N. D. Time: models and metaphors//Language and the world of man. - Moscow: Languages of Russian culture, 1999. - P. 687-695

12. Arutyunova N. D. Types of language meanings: Assessment. Event. Fact. - M., 1988.

УДК 81(091)

ТОЙБОЛ ҚАРАҚАТ
аға оқытушысы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр–Сұлтан қ.

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ
PhD докторы
Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан

ҚЫТАЙ ЖАЗУЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ

Түйін. Жазудың тарихы өте ерте заманнан басталады. Көне жазуды да, қазіргі жазуды да зерттеп білудің теориялық және практикалық мәні бар. Көне жазу нұсқаларын талдап оқи білу ерте заманда өмір сүріп, қазірде өлі тілдерге айналған тілдермен танысуға немесе қазіргі тілдердің ертедегі қалпымен танысуға және оны білуге мүмкіндік береді. Мұның тіл тарихын зерттеуде орасан зор маңызы бар.

Түйінді сөздер: көне жазу, Қытай жазуы, иероглифтік, Пиктограмма, Идеофонограмма.

Резюме. История письменности восходит к античности. Изучение древней и современной письменности имеет теоретическое и практическое значение. Умение анализировать древние варианты письменности позволяет вам познакомиться с языками, которые жили в древности и ныне вымерли, или познакомиться с древним состоянием современных языков и узнать его. Это имеет большое значение при изучении истории языка.

Ключевые слова: древняя письменность, китайская письменность, иероглифия, пиктограмма, идеофонограмма**.**

Summary. The history of writing dates back to antiquity. The study of ancient and modern writing is of theoretical and practical importance. The ability to analyze ancient versions of writing allows you to get acquainted with the languages that lived in antiquity and are now extinct, or get acquainted with the ancient state of modern languages and get to know it. This is of great importance when studying the history of the language.

Keywords: ancient writing, Chinese writing, hieroglyphics, pictogram, ideophonogram.

КІРІСПЕ

Қытай жазуы - әлемдегі тарихы аса ұзақ жазу болып табылады. Ол египеттік және шумер жазулары сияқты ертеде пайда болған. Қытай жазуының пайда болу уақыты дәл анықталмағанына қарамастан, ғалымдар ол уақытты көптеген тарихи деректерге сүйеніп, болжап айтады.

Ең көне жазу ескерткішдерінің бірі - бұл қытайдағы ежелгі жануарлар бейнесі. Бұл жануарлар көбінесе тасбақа, арыстан, сондай-ақ қола және күміс ыдыстары. Олардың барлығы XIX ғасырдың соңында Хуанхэ өзенінің маңында, қазіргі аньян қаласының қасында табылады. Бұл жазулар өте әр алуан: бірде құмарлық ашулардың нәтижелері, бірде аспан пайда болуы туралы бейнеленген. Қытай тілінің өркендеуінде көрнекті рөл атқарып келген тарихтан белгілі. Қытай халқы өзінің ұзақ тарихы барысында, рухани құндылықтарды олар өз жазуларының көмегімен хаттап, дәріптеп, зерттеп бүгінге жеткізіп отырғаны белгілі.

Қытай жазуы, қытай қоғамының дамуынан бастап, қытай тілінің өркендеуінде көрнекті рөл атқарып келгені тарихтан белгілі. Қытай халқы өзінің ұзақ тарихы барысында рухани құндылықтардың аса мол түрлерін өмірге әкелгені ақиқат. Олар осы бай құндылықтарды өз жазуларының көмегімен бүгінге жеткізіп отыр. Демек қытай жазуы бүгінде қытай халқының ғана емес әлем халықтарының да баға жетпес қазынасына айналып отыр. Қытай жазуын бұрын соңды тек қытайлар ғана емес, маңайындағы туыстар мен көршілер Корея, Вьетнам, Жапония секілді елдер де қолданылған. Бұл тұрғыдан келгенде қытай жазуы ел мен елдің арасындағы мәдени алмастыруды тереңдетті.

Алғашқыда қоғам кездерінде пайда болып, бүгінге жетіп отырған адамзаттың жазу мәдениеті кем де кем. Ал қытай жазуы ұзына тарих бойына нешеленген мәрте өзгеріске, өңдеуге ұшырағанымен, бүгіге аман жеткен өте бағзы жазулардың бірі есептеледі. Оның тарихының тереңдігі соншалық, қытай жазуының алғашқы пайда болған кезеңі мифтік аңызға айналып кеткен. Қытай жазуының дамуының ілгерлеуіне қарай қатты заттарға қашаудың орнына жұмсақ материяға жазудың талабы пайда болады. ол көбінесе тері, жібек, ал бертінгі уақытта қағаздың

бастапқы түрі қолданыла бастады. Осы тәсілдің нәтижесінде жазу оңайлана түсті. Осының нәтижесінде жазу белгілерінің жазылуы оңайлана бастады, өйткені жазу белгілері оқшауланды.

Қытай жазуы-иероглифтік жазудың бүгінгі күндегі ең дамыған түрі есептеледі. Қазіргі қытай жазуында бір иероглиф белгілі мағынасы бар бір сөзді немесе сол сөздің маңызды бөлшегін таңбалау үшін қолданылады. Фонетикалық заңдылықтар бойынша бір қытай иероглифі бір буынға тең. [Нұрхалық Абдырақын., 2014 ж. б.286]. Ал буын қытай тілінде морфологиялық мағынаға ие. Демек, әрбір буын бір сөздің немесе бір морфеманың дыбыстық қаңқасы болып табылады. Сондай-ақ қытай иероглифтері жеке дыбысты немесе фонеманы білдіре алмафтындықтан, тілдегі бүкіл сөздік қорға жеке-жеке таңба (әріп) жасапшығуға тура келгені мәлім. Осылайша қытай тіліндегі сөздерді бейнелейтін мағыналық таңбалар неше мыңдаған түрден асып жығылып отыр. Мысалы, қазіргі кейбір сөздіктерде 50 мыңнан астам иероглиф қамтылып отырғанын айтсақ та жеткілікті. Бұның өзі әріп тұрінің күрделілене әкеліп соғып отыр. Әрі көп, әрі күрделі жазу үйрену мен пайналануға шексіз қиындықтар әкелуде.

Қытай жазуы иероглифтік жазудың бүгінгі күндегі ең дамығаны болып есептелінеді. Бір иероглиф белгілі мағынаны білдіріп, бір фонетикалық заңдылықтар бойынша бір фонема болып есептеледі. Сондай ақ қытай иероглифтері жеке дыбысты немесе фонеманы білдіре алмайтындықтан тілдегі бүкіл сөздік қорға жеке-жеке таңба жасап шығуға тура келгені мәлім. Осылайша қытай тілі сөздерінің мағынасы бейнелейтін таңбалар неше мыңдаған түрден асып жығылады. Мысалы, қазіргі кей бір сөздіктерде 50 мыңнан астам иероглиф қамтылып отырғаны айтпасақ та түсінікті. Қытай көп ұлтты мемлекет, hanzu ұлтынан басқа 55 аз санды ұлттар бар. Әр бір ұлттың яғни көпшілігінің өз тілдері бар [Аханов К., 1993 ж., б.496]. Тұрғындардың басым көпшілігі қытай тілін қолданғандықтан қытай тілі мемлекеттегі, әр бір ұлттың арасындағы қарым-қатынас тіліне айналды. Қытай жазуы - адамдардың заттар мен құбылыстарға ұқсата еліктеуі нәтижесінде, дүниелік құбылыстарды сызбамен бейнелеп, түсіну мақсатына жетті. Олар алғашқы жазуды сүйектерге ойып жазды, сондықтан зерттеушілер осы әдепкі жазуларды сауыт-сүйек жазуы деп атады. Қытайдың негізгі ресми тілі – қытай тілі. Қытай тілі Қытай-Тибет тобына жатады.

Қытай иероглифінің құрылымы: Бір қытай иероглифін бірнеше бөлікке бөлуге болады. Әр біреуінің өзіндік конструкциясы бар. Өз тәртібі бойынша жазылған қытай иероглифтері дұрыс әрі көркем болып шығады.

1. Дара тұлғалы иероглифтер. Мысалы: 日 大

2. Сол және оң бөліктен құралған иероглифтер. Мысалы: 的 林

3. Оң сол және ортаңғы бөліктерден құралған иероглифтер. 谢 谁

4. Жоғарғы және төменгі бөліктерден құралған иероглифтер. 爸 色

5. Жоғары, орта және төменгі бөліктерден құралған иероглифтер. 念 黄

6. Екі жағы қоршалған иероглифтер. 听 可

7. Үш жағы қоршалған иероглифтер. 区 同

8. Төрт жағы қоршалған иероглифтер. 园 因

Қытай иеороглифтерінің көбісі бірнеше үлкен бөліктен тұрады яғни иероглифтерінің бір жағындағы кілт мағынасын білдірсе, екінші бөлігі дыбысталуын білдіреді. Мысалы, «妈(ma)» иероглифінің сол жағы «女» кілті, бұл берілген қытай иероглифінің әйел адаммен қатысы бар екенін білдіреді. Ал оң жағындағы «马», дыбысталуын білдіреді.

Дей тұрғанмен, «суретті жазу» тілдегі сөздерге емес, өмірдегі заттардың суретіне негізделгендіктен, онда грамматикалық рет-тәртіп деген атымен болған жоқ. Демек ол тілдің орнына жүре алатын толлыққанды жазу емес еді. Алайда ол нағыз жазудың пайда болуына түрткі болды, жетекші рөл атқарды.

Қысқасы мейлі қандай тілдің жазуы болмасын, жазу дегеніміз тіл дыбыстарын таңбалайтын белгі. Сондай-ақ тілді басқа бір тәсілмен кітаби үлгіде бейнелеуші, әрі адамзаттың аса маңызды қарым-қатынас құралы. Міне бұл жазудың мәндік сипаты болып табылады. Демек жазу, тілді таңбалау, ауызекі тілді кітабиландыру мақсатымен өмірге келіп, қоғамдық құбылыс ретінде орнығып отыр. Ал бұл болса жазудың басты қызметі. Жазудың осы қызметі оның өзіндік ерекшелігін қалыптастырып отырған негізгі фактор болып есептеледі. Тілдің өзге сипаттарымен салыстыра қарағанда, жазу таңбаларының «кескін», «дыбыс», «мағына» секілді үш фактордан құрам табатындығын аңғаруға болады. Осындағы қаріп «кескіні» - жазудың аса маңызды факторы. Себебі, ол таңбаға айналған тіл мен ауызекі тілдің мәндік айырмашылығын тудырушы басты шарт. Жазудың бұл қызметін, тіпті радио, магнитофон секілді техникалық құралдар да атқара алмайды. Себебі жазудан информация алу-сауатты адамның көзбен көруін талап етсе, ал әлгінде аталған техникалар құлақтың қызметі арқылы жүзеге асады.Ал «қаріп дыбысына» келер болсақ, ол жазудың қажетті факторы болып табылады. Белгілі бір тілді таңбалайтын жазу сол тілдің тілдік дыбыстарының таңбасы болғандықтан, әрбір таңба белгілі бір дыбысқа тұрақты түрде өкілдік етеді. Енді «қаріп мағынасына» келер болсақ, ол кейде маңызды, кейде қосымша фактор болып келеді. [Гуан Си,.1996 ж., б.107-108]. Демек ол қандай тілдің нендей жазуы екендігіне көбірек қатысты болмақ.

Қытай жазуы дыбыстық алфавит емес, буындық-мағналық жазу болғандықтан, оның өзіне ғана тән жасалу жолдары бар. Оларды мына төрт

түрге жіктеуге болады:

Пиктограммалы иероглифтер (象形字).

Бұл түрдегі иероглиф жасау тәсілі-негізінен заттар мен құбылыстардың кескін-пішінін сызу арқылы жүзеге асырылады. Міне осы тәсілмен жасалған әріптерді пиктограммалы иероглифтер деп атайды. Мысалы, қазіргі қытай тіліндегі күн, ай, бала, бұғы, құдық, тор（日,井）дегендерді білдіретін иероглифтер кезінде () деген секілді суреттерден өзгертілген.

Пиктограммикалық иероглифтердің кейбірі өзі бейнелемек болған заттың жалпы нобайын (мысалы «ауыз» деген сөз 口 делініп) білдіреді. Әрине, қанша дегенмен жазудың аты жазу. Ол мың жерден «сурет» болғанымен, заттың дәл өз бейнесін ұқсатып салуға міндетті емес.

Дегенмен пиктограммалы иероглифтердің арғы тегі сурет екені шын. Оны теріске шығару мүмкін емес. Алайда бүгінгі күні екеуінің арасында жер мен көктей мәндік айырмашылық бар екені хақ. Яғни пиктограммалы иероглиф бейнелі таңба ретінде тілдік сөздерге өкілдік етеді. Сөз ретінде дербес оқылуы болады. Ал сурет болса, тілдегі жеке сөзді емес, белгілі бір ойды білдіреді. Өнер туындысы ретінде бағаланады. Мысалы, Қытай елінде айдаһар мифтік аңыз жануары. [Фань Вэнь - лань., 1958 г. с.297]. Ол Қытайдың нышаны болып табылады. Ерте заманда айдаһар патша билігінің белгісі болып саналды, ал қазір ол – бақыттың белгісі. Дәстүрлі қытай бейнелеу өнерінде оны қанатты айдаһар кейпінде кескіндеу басым. Дамыған мифологиядалунның бес түрі бар: хуанлун – орталықтың сары айдаһары, цинлун – шығыстың жасыл айдаһары, чилун – оңтүстіктің қызыл айдаһары, байлун – батыстың ақ айдаһары, сюань-лун – терістіктің қара айдаһары. Сондай-ақ олар сыртқы келбетіне қарай да ажыратыла береді, мәселен, цзяо – балық қабыршақты, ин – қанатты, цю – мүйізді, чи – мүйізсіз және де ат басты, жылан құйрықты лун бейнесі кездеседі.

Нұсқамалы иероглифтер *(指事字)*

Белгілі бір сөздің беретін мағнасын нұсқалап келтіріп, таңба (әріп) ретінде пайдаланудан туындаған жазу түрін нұсқамалы иероглифтер дейді. Мысалы, қытай тілінде «1» деген цифр жазбаша түрде «一» деп, «2»-ні «二», 3-ті «三» деп бейнелейтінін білеміз. Ал бұдан басқа күрделілеу деген ойларды да осы тәсілмен жасап, білдірген. Айталық, «пышақтың жүзі дегенді қытайша «ren» дейді де, жазғанда «刃» деп (яғни пышақтың суретін салып, жүз жағына бір нүкте қояды) жазады. Ал енді асты, үсті деген сөздерді ертеде « , » (қазіргі上，下 сөздері де солай) деп бейнелеген екен. [Лю Чже Чэн., 1995 г. с.76-77].

Нұсқамалы иероглифтер кейбір абстрактық ойларды білдіре алғанымен, көп жағдайда шектемеге ұшырап отырады. Себебі символдық таңбалармен сөз мағнасын білдірудің мүмкіндігі шектеулі болғандықтан нұсқамалы иероглифтерді көптеп жасай беру мүмкін емес. Қытай жазуларының ішінде нұсқамалы иероглифтерді көптеп жасай беру мүмкін емес. Қытай жазуларының ішінде нұсқамалы иероглифтердің аз болатын себебі де міне осыдан.

Пиктограммалы және нұсқамалы иероглифтерді негізінен бүтін бір тұлға болып келеді де, әрі қарай екі-үш иероглиф болып бөлшектенбейді.Сондықтан да бұларды «дербес иероглифтер» деп атайды.

Идеографиялық иероглифтер*(会意字.)*

Мағынасы басқа-басқа екі немесе одан да көп иероглифтерді қосып, жаңа мағна білдіретін иероглиф жасау тәсілін-идеографиялық тәсіл деп атайды. Идеографиялық иероглифтердің бәрі қосынды иероглиф болып келеді. Мысалы, қытай тіліндегі «демалу» деген сөзді білдіретін иероглиф (休) екі иероглифтен құралған. Яғни адам (人) ағашқа (木) сүйеніп тұрса, «демалады» деген ұғымды білдіреді. Сол сияқты қолына таяқ алып (攵) сиырды (牛) айдаса, «мал бағуды» (牧) білдіреді. Ал «теру, жинау» деген сөз ағаштың (木) үстінде тұрған қол (爪) дегеннен туындаған. «Жарық» деген сөзді ауызекі тілден хатқа түсіргенде күн (日) мен айды (月) біріктірсе салған (明). Иероглиф жасаудың бұл тәсілі қытай тіліне жаңа таңбалар енгізу аясын кеңейте түсті. Дәлірек айтар болсақ, қытай жазуларының ішіндегі бір иероглифті қосарлау арқылы да біраз жаңа иероглифтер жасағаны белгілі. Мысалы, ағашты (木) қабаттау арқылы орманды (林), оны үш қабаттау арқылы «ну орманды» (森) бейнелейтін таңба жасады.

Идеофонограммалық иероглифтер *(形声字)*

Бір бөлігі дыбыстық оқылуын, екінші бөлігі мағналық жағын білдіретін қосынды иероглифтер-идеофонограммалық таңба (әріп) жасау әдісі деп аталады. Осы әдіспен жасалған қытай әріптері идеограммалық иероглифтерге жатады. Мысалы, қытай халқында 芋 деп аталатын, бамбуктан жасалған сөз аспабы бар. Осы «yú» деген сөз "竹" және 于 деген екі иероглифтен құрам тапқан. Демек, идеофонограммалық иероглифтер де қосынды таңбаларға жатады.

Идеофонограммалық иероглиф жасау тәсілі өмірге келгесін, қытай тілінің жаңа таңбалар жасау мүмкіндігі тіптен арта түсті [Чоу По Чжан Мэн. 1995 ж. б.41-43]. Мысалы, (木) арқылы неше ондаған, (心) арқылы неше ондаған, (火) арқылы неше оңдаған таңбалар өмірге келді.

Идеофонограммалық иероглиф жасау тәсілі-сөздің дыбыстық-мағналық жағын толық қамтуды мақсұттанды. Бұның өзі қытай жазуының мағналық таңбаларды қуалаудан дыбыстық таңбаларға ойысып бара жатқандығының айқын дәлелі. Алайда, бұл түрдегі жазу жасау тәсілі дамып бүгінге жеткенде кейбір кереғарлықтарға да кез болып отырған жайы бар. Мәселен, идеофонограммалық иероглифтердің мағналық бөлігі көптеген иероглифтердің жасалуына ұйтқы болып

кеткедіктен, жаңа мағынасының не екенін бірден ажырату қиын. Екіншіден, аталған тәсілмен жасалатын иероглифтердің дыбыстық бөлігі де көп сөздің оқылуына пайдаланылып кеткендіктен, сондай-ақ кейбіреулері өзгеше оқылумен енгендіктен (мысалы, 盲) бірден дұрыс оқи жөнелудің өзі де қиынға соғып отыр.

Ал қытай жазуының жасалу жолдарын ескі қытай жазбалары алты түрге бөлетін. Бұл жіктеу тәсілінің алғашқы төртеуі жоғарыда біз баяндап өткен төрт әдіспен ұқсас. Ал қалған екеуі «бұрмаланған иероглифтер» және «мағна үстемеленген иероглифтер» деп аталады. Біздің бұл екеуін «қытай жазуының жасалу жолдарына» қоспағанымыздың өзіндік себебі жоқ емес, Ол себептерді айқынырақ көрсету үшін біз, «бұрмаланған иероглифтер» мен «мағна үстемеленген иероглифтерге» қысқаша болса да, жеке-жеке тоқталып көрелік: «Бұрмаланған иероглифтер» (转注) деп жүргені-ұқсас кілттегі, бірдей немесе жақын оқылатын, мағналық жағынан да өзіндік туыстығы бар таңбалар еді. Бұған олар мысал ретінде 老 мен 考-ды, т.б. иероглифтерді айтады. Алайда老пиктограммалы иероглифке, 考идеофонограммалық иероглифке жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда баяндаған қытай жазуы жасалуының түрлі жолдарынан аталмыш жазудың бірте-бірте мағналық таңбадан дыбыстық таңбаға бетбұрып бара жатқанын аңғаруға болады. Бұның өзі қытай жазуының дамып, кемелденіп бара жатқандығының белгісі. Себебі, күн санап дамып отыратын тілдің қажетінен шығу үшін жазудың алфавиттік үлгіге жақындай түскені дұрыс, Идеофонограммалық иероглифтер міне осындай қажеттілік салдарынан күн өткен сайын молаюда. Мәселен, Ин-Щаң дәуірінде, қытай тіліндегі идеофонограммалық иероглифтер жалпы қытай жазуының 20 пайызын құраса, соңғы кезде 80 пайызынан астамын құрайтын жағдайға жетті. Демек қытай жазуының дыбыстық таңбалауға ойыса бастауы негізгі ағымға айналып қалғандай, тағы бір айта кетер жағдай, қазір қытай елінің жазуға реформа енгізу саласындағылары күрделі иероглифтерді оңайлату үшін де осы идеофонограммалық тәсілді қолдануда. Бұның өзі де аталған жайға оң әсерін тигізуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазіргі қытай тілінің грамматикасы», оқу құралы, Алматы: «Қазақ университеті» [Нұрхалық Абдырақын., 2014 ж. б.286].
2. «Тіл білімінің негіздері», Оқулық, 3 бас. – Алматы: «Санат», [Аханов К., 1993 ж., б.496].
3. «Қытай иероглиф мәдениетін түсіну», Бейжиң Білім беру баспасы, [Гуан Си,.1996 ж., б.107-108].
4. «Древняя история Китая», Москва. Издательство: Академии Наук СССР, [Фань Вэнь - лань., 1958 г. с.297].
5. «қытай және қытай мәдениеті», Бейжиң Білім беру баспасы, [Лю Чже Чэн., 1995 г. с.76-77].
6. «қытай мәдениеті» бейжін университет баспасы. [Чоу По Чжан Мэн. 1995 ж. б.41-43].

УДК 81'373

ТҰРЫСБЕК АЖАР
Магистрант
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Алматы қ.

АҚБАРҚАН ДАУЛЕТӘЛІ
PhD докторы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖІКТЕЛУІ

Түйін. Қытай тіліндегі сөз тіркестері қытай тілі грамматикасында өте маңызды орын алады. Сөздер мен сөз тіркестері сөйлемде синтаксистік қызмет атқаратыны белгілі. Сөз тіркестері екі немесе екіден артық сөздердің белгілі бір грамматикалық тәсілдері бойынша сөз тәртібі мен функционалды сөздердің бірігуінен құралған тілдік бірлік. Сөз тіркесі болып табылатын осы бір тілдік бірлікті теориялық граматика негізінде түрлерге айырып, олардың сөйлемде қолданылуын айқындау аталмыш ғылыми еңбектің негізгі мазмұны болып есептеледі.

Түйінді сөздер: сөз тіркесі, сөз тіркестерінің құрылымдық жіктелуі, сөз тіркестерінің құрылымдық ерекшелік, сөз тіркестерін қытай тілінде оқытуда пайдалану.

Резюме. Китайские фразы играют важную роль в китайской грамматике. Известно, что слова и фразы выполняют синтаксическую функцию в предложении. Фразы - это лингвистические единицы, состоящие из комбинации двух или более слов в определенном грамматическом порядке и функциональных слов. Основное содержание этой научной работы - разделить эту языковую единицу, которой является фраза, на типы на основе теоретической грамматики и определить их использование в предложениях.

Ключевые слова: словосочетание, структурное строение, структурные особенности, грамматическая связь.

Summary. Chinese phrases play an important role in Chinese grammar. It is known that words and phrases have a syntactic function in a sentence. Phrases are linguistic units consisting of a combination of word order and functional words in certain grammatical ways of two or more words. The main content of this scientific work is to divide this linguistic unit, which is a phrase, into types on the basis of theoretical grammar and determine their use in sentences.

Keywords: phrase, structural structure, structural features, grammatical connection.

КІРІСПЕ

Сөз тіркесі сөздер мен сөйлемдер арасындағы грамматикалық бірлік. Сөз тіркестері мен сөздер қосалқы бірліктер, статикалық бірліктер, сөйлем құраудың материалы, ал олардың сөйлемдегі жалпы қызметі көбінесе бір сөзге балама болып келеді. Сөз тіркестері мен сөйлемдер сөздерден құралған құрылымдық тұлға, ал әр түрлі синтаксистік құрылымдар сөз тіркесі деңгейіне дейінгі негізгі бірлікті екені белгілі.

Жалпы сөз тіркесі қытай тілі грамматикасында маңызды орын алады，сөз тіркесті сипаттау сөз таптарына болған танымды дәлелдеп, тереңдетіп қана қоймай, сөйлем құрылымына талдау жасауға да негіз қалайды. Сөз тіркесі сөзден көлемді болғанымен бір ойды толық бейнелей алмайды, сөйлемде тек сөйлем мүшесі болып қызмет атқарады. [Чжан Жигун.,1981ж., б.18]. Сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрылымдық формалары жағында көптеген ұқсастықтары болғанымен, олар, әрине, әр түрлі тілдік ортада қасиеттері ұқсас болмаған тілдік бірліктер болып табылады. Сөйлемдерде сөз тіркестерінің рөлі мен маңызын ескермеу ойды бейнелеуде ағаттықтарға жол ашады.

Сөз тіркесіндегі әрбір сөз өзін қажет етіп тұрған сөзбен ғана байланыса алады, Кез-келген екі сөздің тіркесімі сөз тіркесін білдірмейді мысалы «老师» (оқытушы) мен «已经» (әлде қашан) сөздері бірігіп «老师已经» сөз тіркесі емес, «已经»（әлде қашан）мен «同意» (мақұлдау) сөздері тіркесіп «已经同意» Сөз тіркесі бола алады. «老师» мен «同意» сөздерін «老师同意» тіркесіне біріктіруге болады. Сөздер мен сөздердің сөз тіркестеріне тіркесуі мағыналық сәйкестік қатынастарымен және грамматикалық құрылым ережелерімен шектеледі.

Сөз тіркесін қытай тілінде «短语» деп те атайды, бірақ сөз тіркесі міндетті түрде «қысқа» емес, сондықтан біз әлі де «词组» (сөз тіркесі) деген атауды қолданамыз.

Сөз тіркесінің негізгі белгілерін төмендегі түйіндерден байқауға болады :

• сөздердің байланысуы сөйлем ішінде анық-

талатындықтан, сөз тіркесі сөйлем ішінде танылады.

• кем дегенде екі толық мағыналы сөзден тұрады.

• сөз тіркесінің құрамындағы сөздер бір бірімен белгілі бір грамматикалық тәсілдер арқылы байланысады.

• сөз тіркесі қандай да бір синтаксистік қатынасты білдіреді.

Сөз тіркестерін құрайтын сөздердің грамматикалық құралдары - сөздердің орын тәртібі мен функционалды (көмекші) сөздері [Хуан Буорун, Ляо Сюдун, 2011ж, б. 45]. Сөз тәртібі-сөздердің ілгерінді-соңды орналасу реті. Тікелей тіркесім сөздердің орналасу тәртібіне сүйенеді, сөздердің орын тәртібі әр түрлі болса, грамматикалық мағыналары да әр түрлі болады. Мысалы: «意义重大/ 重大意义» (маңыздылығы зор/зор маңыздылық), грамматикалық мағыналарына қарайа алдыңғысы бастауыш– баяндауышты сөз тіркесі болса, соңғысы сабақтасты сөз тіркесіне жатады. Зат есім мен сын есім бірігуіндегі сөздердің тәртібі ұқсамайды. Тікелей біріктірілмеген функционалды сөздер, мысалы «我的妹妹/我和妹妹» (менің сіңлім/сіңлім екеуіміз) болып келіп, бұлардың (салалас сөз тіркесі/сабақтасты сөз тіркесі) функционалды сөздері бір-біріне ұқсамайды.

Қарапайым сөз тіркестерін үш тұрғыдан қарастыруға болады: біріншісі- тікелей компоненттер категориясы, екіншісі, тікелей компоненттер арасындағы құрылымдық байланыс, үшіншісі, бүкіл сөз тіркесінің функционалдық категориясы. Мысалы «认真工作» деген сөз тіркесінің үш қырынан байқалатын нәтижелері айырым –айырым болады: «сын есім + етістік», «сабақтасты байланыс» (偏正关系), «етістікті сөз тіркесі» болып табылады. Алдыңғы екі тұрғыдан құрылымды зерттеуге жатады, ал соңғысы функционалды зерттеуге жатады. Сөз тіркесінің қызметі құрылымы жағынан белгіленеді, басқаша айтқанда, соңғы тұрғыдан тексеріп зерттеу алғашқы екі тұрғыдан тексеріп зерттеуге негізделеді және алғашқы екі тұрғыдан тексеріп зерттеуден қортынды шығарылады.

Сөз тіркестерінің құрылымдық жіктелімі ішкі құрылымдық қатынасқа байланысты жіктеледі, Алайда олардың кейбіреулері құрылымдық қатынастармен, ал кейбіреулері нақты белгіленген сөздерімен аталады.

1. Негізгі сөз тіркестері

(1) Бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі: Компоненті бастауыш пен баяндауыш екі бөлімнен тұрады. Бастауыш бөлімі «кім, не» деген сияқты сұрақтарға жауап береді де баяндауыштың обькті болады, ал баяндауыш бөлігі «қалай, не, не істеу» сияқты сұрақтарға жауап береді де тақырыптық бөлігін баяндайды.

Бастауыш-баяндауышты қатынас дегеніміз бұл баяндау мен баяндалудың арасындағы байланыс болып, сөздердің тәртібі арқылы көрнектіленетін көмекші сөздерді қажет етпейді. Мысалы

①火车‖ 开了 (зат есім + етістікт) （什么 ‖ 开了？）

②阳光‖ 灿烂 (зат есім + сын есім) （阳光 ‖ 怎么样？）

(2) Етістік-толықтауышты (баяндауыш-толықтауышты) сөз тіркесі екі бөлікке бөлінеді: етістік және толықтауыш. Бірінші бөлік - етістік немесе етістікті компонент болып іс -әрекетті білдіреді, ал кейінгі бөлік-«не, кім, қайда» және тағы басқа сұрақтарға жауап бере отырып, іс-әрекетке байланысты заттарды, яғни іс-әрекетпен басқарылатын объектіні білдіретін толықтауыш сөздері（宾语）болып келеді. Сөздер арасындағы байланысты сөз тәртібі арқылы білдіреді, көмекші сөздерді қажет етпейді.

①发现 | 真理 (етістік + зат есім) （发现 | 什么？）

②支持 | 我们(етістікт ＋есімдік) （支持 | 谁？）

(3) «Сабақтасты сөз тіркесі екі бөлімнен тұрады. Айқындайтын бөлік алдыңғы жақта болып, айқындауышты сөздер（修饰语）деп аталады, ал айқындалатын бөлік соңында болып негізгі сөздер（中心语）деп аталады. Оны әры қарай екі түрге бөлуге болады:

①Анықтауышты сабақтастық сөз тіркесі.

Анықтауыш және зат есім сипатындағы негізгі сөзден құралған, анықтауыш «кімнің, қашан, қандай, қай жердің, қанша» сияқты сұрақтарға жауап беріп, негізгі сөзді айқындайды, олардың арасындағы айқындау байланысы кейде анықтауыш ретінде «的» шылауымен белгіленеді. Мысалы

(他) 的衣服（есімдік ＋зат есім ） ((谁) 的衣服?)

(中国) 人（зат есім ＋зат есім ） ((什么地方) 的人?)

Және бір түрлі ерекше анықтауышты – негізгі сөз тіркесі болып, зат есім сипатындағы сөз тіркесіне жатады. Мысалы

（文艺）演出（зат есім + етістік ）

（她们）的估计（есімдік + етістік ）

Бұл түрдегі сөз тіркестерінің негізгі сөздері әдетте қос буынды баяндауышты сөздер болып, айқындауышты сөздер көбінесе зат есім немесе сын есім сөздері болады да, олардың ортасына «的» шылауы келеді. Оның дербес сөйлем құрай алу қабілеті өте нашар. Тек бастауыш және толықтауыш ретінде қолдануға болады. [Нұрхалық Абдырақын, 2014ж . 6.160]

② Пысықтауышты сабақтастық сөз тіркесі.

Пысықтауыш және етістік немесе сын есімнен тұрады, олардың арасындағы айқындау қатынасы кейде «地» шылауымен белгіленеді. Пысықтауыш негізгі сөздерді айқындау рөлінде болып, «қалай, қайтып, қашан, қайда, қандай, не үшін» деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы

[吱吱]地叫（еліктеуіш сөз + етістік ）

[非常]地积极（үстеу + сын есім ）

(4) Бааяндауыш-толықтырғышты сөз тіркесі толықтыру байланысындағы бааяндауыш пен толықтырғыш сынды екі сөзден құралады да, бірінші сөз, ол етістік немесе сын есім сөздерінен тұратын бааяндауыш болып келеді. Ал соңғы бөлігіндегі толықтырғыш алдыңғы бөлігін толықтырып түсіндіреді. Мысалы

坚持＜下来＞(етістік + етістік)＜бағытбағдартолықтырғыш＞

舒服＜极了＞(сынесім + ұстеу) ＜дәрежетолықтырғыш＞

出去＜一趟＞(етістік + санесіммөлшерсөз) ＜санмөлшертолықтырғыш＞

（5）Салалас байланысқан сөз тіркесі екі немесе оданда көп бөліктен тұрады. Әр бөліктің грамматикалық орны тең дәрежеде салаласа байланысады. Мысалы

表扬与鼓励 (етістік + етістік)

准确又生动 (сынесім + сынесім)

三个或四个 (санесіммөлшерсөз + санесіммөлшерсөз)

（6）Айқындауышты сөз тіркесі（同位词组）, Екі немесе бірнеше бөліктен тұрады. Әрқайсы бөлімі тығыз байланыста болып, ұқсамаған тұрғыдан бір адамға немесе бір нәрсеге сілтеме жасап, бір ғана синтаксистік компонент (сөйлем мүшесін) құрайды. Мысалы,

科学家李四光 (зат есім + зат есім)

我们三个 (есімдік + сан есім мөлшер сөз тіркесі)

炊事员老王他自己 (зат есім + зат есім + есімдік + есімдік)

Айқындауышты сөз тіркестері мен салалас байланысты сөз тіркестері өте ұқсас келеді. Олар ұқсас сөйлем мүшесі болғанымен, бірақ бірдей емес :

①Айқындауышты сөз тіркесінің алдындағы және кейінгі терминдері әр түрлі атаулармен бір адамды немесе затты бейнелейді, ал салалас тіркесінің алдыңғы және кейінгі терминдері әр түрлі атаулар мен әр түрлі адам және заттарды көрсетеді.

② Айқындауышты сөз тіркестеріне ешқандай функционалды сөз (көмекші сөз) енгізуге болмайды, бірақ салалас сөз тіркесіне функционалды сөз (көмекші сөз) енгізуге болады.

③Айқындауышты сөз тіркестер зат есім сипатындағы сөздер, ал салалас сөз тіркестері зат есім және басқада сөз таптарынан да болады.

（7）Көп бааяндауышты сөз тіркесі екі немесе одан да көп бөліктен құралып, ол етістікті сөздердің тіркесімі, ал кейде етістік және сын есім сөздерінің де тіркесімі бола алады. Бөліктер арасында фонетикалық кідірістер, бір-бірімен байланыстыратын жалғаулар болмайды, сондай-ақ сабақтастық немесе салаластық сынды синтаксистік қатынастары болмайды. Мысалы

①上街买东西

②打着雨伞去电影院看电影

（8）Позициялық (мекендік) сөз тіркестері （方位词组）. Позициялық сөз тіркестеріндегі мекендік сөздері зат есім немесе етістік сөздеріне тікелей тіркесетін, негізінен бағыт, бағдар, мекен, уақыт қатарлыларды білдіретін зат есім сипатындағы сөздерден тұрады.

2. Ерекше сөз тіркестері （特殊词组）

Негізгі сөз бен көмекші сөздің грамматикалық байланысына қарай бөлінеді. Бұларды бөліп алуға болады да, еркін байланыса береді.

(1)Септік жалғаулысөзтіркесі（介词词组）

Септік жалғауы мен оған тіркесіп келген толықтауыштардан тұрады. Септік жалғаулы сөз тіркесі бааяндауышты айқындап, қимылдарға байланысты құрал, әдіс, себеп-салдар, атқару, атқарылу, объекті қатарлы әр түрлі семантикалық компонентімен семантикалық жағдайын белгілейді. Аз санды септік жалғаулы сөз тіркесі сөйлемде толықтырғыш болып қызмет атқарады . Мысалы

来＜自中国新疆＞ (қимыл басталған орынды білдіреді)

生＜于1980年＞ (қимылдың уақытын білдіреді)

Кейбіреулері анықтауыш болып қызмет атқарады, бұл кезде соңына «的» шылауын біріктіру керек. Мысалы

（关于孩子）的教育 (байланысты заттарды білдіреді)

（对读者）的评价 (қимыл –әрекеттің объектін білдіреді)

(2)Мөлшер сөз тіркесі（量词词组）

Мөлшер сөздің алдына сан есім сөздері, сілтеу есімдігі және сұраулы есімдіктерді немесе «大» және «小» сын есімдерін біріктіру арқылы жасалады.

①Сан есімді мөлшер сөз тіркесі сан есімдермен мөлшер сөздің тіркесуінен жасалады. Мысалы

«两位, 这张, 一大把, 一小杯,哪几种» т.б. қатарлылардың барлығы зат есімді мөлшер сөз тіркесі болып табылады. Ал «去三回», «来两趟», «读一遍» сияқтылар етістікті мөлшер сөз тіркесі болып табылады.

②Есімдікті мөлшер сөз тіркесі сілтеу есімдігі немесе сұрау есімдігімен мөлшер сөздің тіркесуінен жасалады .

(3)Шылаулы сөз тіркесі（助词词组）

①“的”Иероглифті сөз тіркесі（“的”字词组）

“的” Иероглифты сөз тіркесі “的” шылауының сөздердің соңына тіркесіп келіп, зат есім сипатындағы сөз тіркесін құрайдыда, адамдарға немесе заттарға сілтеме жасау үшін қолданылады.

«的» сөз тіркесін алдына септік жалғаулы сөзі тіркеліп септік жалғаулы сөз тіркесін құрайды. Мысалы «说的 [比唱的] 还好» , “的“ иероглифті сөз тіркесінің соңына кейде тиісті зат есіммен толықтаған жағдайда сабақтасты сөз тіркесіне айналады，мысалы （教汉语的老师）. Бірақ бұндай жағдайда мағынасында едәуір өзгеріс болып,

неғұрлым жалпы сілтеме мағынасынан белгілі бір мағынаға өзгереді, мысалы "可爱的" барлық сүйкімді балаларға сілтеме жасайалады. Оның үстіне кейбіреуіне сәйкесті сөздерді тікелей тіркеуге болмайды. Көңіл бөлуге тиістісі сабақтасты сөз тіркесін қысқартып "的" иероглифті сөз тіркесіне айналдыруға болмайды.

«Етістік толықтауышты сөз тіркесі +的 » қолданып адамға сілтеме жасағанда, бұл көбіне сесыйламаушылық мағынада болады. Мысалы, «卖肉的», «开车的».

②"所" Иероглифтісөзтіркесі（"所"字词组）

Етістіктің алдыңғы жағына жалғанған «所» құрылымдық көмекші сөзінен құралған. Мысалы «所见», «所听», «所想», «所喜欢», "所"иероглифті тіркесі көбінесе кейбір классикалық қытай стильдерінде қолданылады немесе«有, 无» етістігінен кейін қолданылады. Мысалы «有所发现», «无所作为» , «所言极是».

Көп жағдайда, біреуі соңында «的» қосу арқылы "的" иероглифті сөз тіркесін жасайды немесе анықтауыш қызметін атқарады.

Екіншісі сабақтасты сөз тіркесін құру үшін "所" иероглифті сөз тіркесінің алдына зат есімдерді қосу. [Хуан Буорун，Ляо Сюдун，2011ж .，б.87]. Мысалы «他所发表的论文», «孩子所需要的东西» сөз тіркестеріндегі «他所发表» және «孩子所需要». Осы түрдегі сабақтасты сөз тіркестерін қолданған кезде «的» құрылымдық шылауы әрдайым қосылуы керек.

③Салыстырмалы сөз тіркесі（比况词组）

Зат есім сипатындағы немесе етістікт сипатындағы сөзге жалғанған «似的, 一样, (一)般» құрылымдық көмекші сөзден жасалып теңеуді，кейде болжауды，тұспалдауды білдіреді. Көп түрлі синтаксистык қызмет атқарып，сөйлемде анықтауыш，пысықтауыш，толықтырғыш мүшесі болып сын есім сипатындағы сөз тіркесіне жатады. Зат есімдер көбінесе метафора(теңеу) ретінде қолданылады, етістіктер мен сын есімдерде көп қолданылмайды. Мұндай сөз тіркестері негізінен ұқсастықтарды сипаттау үшін қолданылатындықтан, метафоралық объектілерді немесе болжауды білдіру үшін «像, 好像» қатарлы етістіктерды қолданады.

4、 мүмкін-қалауды білдіретін тіркес （能愿词组）

Қалау райлы етістік пен негізі етістік екі бөлектен құралып, мүмкін-қалауды білдіреді.

5、Қысқартылған сөз тіркесі （紧缩词组）

Қысқартылғар сөз тіркесі себеп-салдар, шарт-жағдай, болжал қатарлы байланыста болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытып айтқанда, қазіргі заман қытай тіліндегі сөз тіркестері негізгі сөздердің және негізгі сөздер мен көмекші сөздердің бірігуінен жасалады. Сөз тіркестерін құрайтын сөздердің грамматикалық құралдары – сөздердің сөйлемдегі орын тәртібі мен функционалды (көмекші) сөздері，сөздердің сөз тіркестеріндегі орын тәртібінің түрліше болуына қарай олардың грамматикалық мағыналары да түрліше болады. Сондай-ақ тікелей біріктірілмеген функционалды сөз тіркестерінде функционалдарының ұқсамауына қарай лексикалық мағыналары мен грамматикалық мағыналары да ұқсас болмайды. Сөз тіркестерін құрайтын сөздер арасындағы ішкі құрылымдық ерекшеліктері мен сөйлемдегі қызметі және синтаксистык рөліне қарай әр түрлі категорияларға бөлуге болады. Сөз тіркестерін құраушы элементтердің тұрақтылығына қарай жіктеуге де мүмкіндік бар. Сонымен бірге олардың сөйлемдегі рөліне қарай түрлерге бөлу жағы да ойдан қағыс қалмайды. Сондықтан қытай тілінің сөз тіркестерінің құрылымдық байланысына қарай негізгі сөз тіркесі, ерекше сөз тіркесі және бұзып жаруға келмейтін тұрақты сөз тіркесі деп үш үлкен топқа бөліп қарастыра келіп, одан ары қарай сол негізде сөз тіркестерінің ішкі грамматикалық байланысына терең үңіле отырып, ұсақ бөлшекке бөліп, жінтіктеп талдау арқылы қытай тілінің сөз тіркестеріне деген жүйелі түсінікті қалыптастыру қытай тілін оқып үйренуге өзіндік ықпал етеді деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазіргі заман қытай тілі грамматика блімдері（现代汉语语法知识）. Пекин : Пекин баспасы，Чжан Жигун.,1981ж., б.18.

2. Қазіргі заман қытай тілі（现代汉语）-Пекин: Жоғары білім баспасы，Хуан Буорун，Ляо Сюдун, 2011ж，б.45.

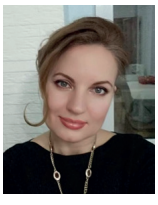
3.Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. - Алматы: Қазақ ұлттық университеті， Нұрхалық Абдырақын，2014ж .. 6160

4. Қазіргі қазақ тілі.- Пекин: Ұлттар баспасы，Хуан Буорун，Ляо Сюдун，2011ж .，б.87.

УДК 81'42:811.111
ББК 81.2

ANARBEKOVA BANU DYNMUHAMEDKYZY
2nd course master student
South-Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent

SHINGAREVA MARINA YURIEVNA
Candidate of philological sciences
docent of English language department
South-Kazakhstan State Pedagogical University
Shymkent

THE CONCEPT OF DISCOURSE AS AN ELEMENT OF MASS COMMUNICATIVE PROCESS

Түйін. Автор бұқаралық коммуникация дискурсының заманауи теорияларын қарастырып, дискурстың әртүрлі теорияларын талдайды. Мақалада сонымен қатар дискурстың тұжырымдамалары, оның сипаттамалары, бұқаралық коммуникация дискурсының мәселесі қарастырылған. Сондай-ақ, автор қазіргі ғылыми категория және оның сорттары ретінде ғаламтор-дискурсқа жүгінеді.

Түйінді сөздер: байланыс, мәлімдеме, мәтін, дискурс, ғаламтор.

Резюме. Автор рассматривает современные теории дискурса массовой коммуникации, анализирует различные теории дискурса. В статье также исследуются концепции дискурса, его характеристики, проблема дискурса массовой коммуникации. Также автор обращается к интернет дискурсу как современной научной категории и его разновидностям.

Ключевые слова: общение, высказывание, текст, дискурс, интернет.

Summary. The author examines modern theories of mass communication discourse and analyzes various theories of discourse. The article also explores the concepts of discourse, its characteristics, and the problem of mass communication discourse. The author also refers to Internet discourse as a modern scientific category and its varieties.

Keywords: communication, utterance, text, discourse, Internet.

Technological progress has never stood still, but in recent decades, the development of Internet technologies has significantly expanded the boundaries reality by creating a unique virtual world that exists in The Internet. Along with this, new social groups began to form, societies that know no boundaries in the truest sense of the word. New virtual communties easily become international. This new communication medium opens up incredible field sizes activities for sociolinguistics in general and partly for traditional linguistics. Sociolinguistics is usually viewed in several senses: how language and society and the types of their interaction, which includes parallels between language and cultural heritage, language and ethnicity, history, school, politics and mass communication. Under the subject sociolinguistics understand the speaker's use of this or that language variant, element or language unit. In language communication options are always possible: in bilingual conditions, depending in situations, speakers choose one or another language; by selecting the language (or communication in only one language), the interlocutors face a choice one or another version of speech: whether to speak litearey language or dialect, prefer the book form of speech or colloquial, use the official term or its colloquial synonym [Mechkovskaya, 2000, p.208].

Sometimes, social linguistics is understood as the study of the peculiarities of language use by different social and age groups, taking into account the influence of sociological parameters such as education, income, political preferences, social status and interests on the emergence of differences in language. An example is the difference in the speech of a graduate of a humanitarian university and a person without education. In particular, thanks to the development of Internet communication, today sociolinguistics, as a science of the functioning of language in society, has significantly expanded the subject of its research. Worth also to note that human involvement in the world of network communication has affected various areas of knowledge, such as psychology, sociology, philosophy, and also interested many linguists [Avramova., 2004. p.19]. Existence of culture, thinking and social behavior untinkable without or without language. Langua-

ge is a reflection of human worldview, ethical and cultural values, moral standards, characteristic of a given language community, is a means of human communication, social and national. All this reflected in the vocabulary and linguistic features of the language. An integral property of units of any national language is the cultural component of meaning. Them linguistic culture in the mother tongue is also undergoing signifiant changes: they use a wider palette of means of expression modalities, tend to avoid categorical assessments and statements. Technological progress in the context of world globalization community has led to the emergence and development of new ways of communication. One of the striking features of our time is the rapid development of means of mass communication, which marks the emergence of a new form information exchange in a space designed with digital technologies. In a computer environment, interlocutors create certain patterns, norms and rules of language interaction, while modifying the communication process itself in its classic understanding. The purpose of this study forces attention to be focused on mass communication, that is, communication involving the presence of at least three participants: the transmitting subject (communicant) - of the transmitted object (message) - the receiving subject (recipient) [Big Encyclopedic Dictionary 2000: p. 286]. An invariant of most definitions of communication as communication activity is the concept of information (information exchange). Communication is a process that has a pronounced informational character. That is why, depending on the interpretation of information, we can get different ideas about communication. Common the moment in the interpretation of the concept of communication is the process transmission of information, its flow, which characterizes a dynamic entity the phenomenon under consideration. Mass communication is a historically established and a technically mediated creation process evolving in time, storage, distribution, distribution, perception of information and exchange of it between a social subject and an object. Mass communication is a system of interconnections, allowing simultaneous access to socially significant information to a large number of people, regardless of their location and social status [Belikov V., 2001, p. 439].

In most studies of this phenomenon, it is noted that mass communication is characterized by:

1) the presence of technical means,
2) the presence of a mass audience,
3) the variety of communication channels,
4) variability of communication means

Discourse as a linguistic phenomenon itself consists of various shifts (text, participants in interaction), and depending on the ratio and combination of these shifts, types (types, groups) of discourse arise. Modern information networks of the Internet are the most clearly reflect the above characteristics, given the global nature geographical status, which determines the originality of the language field of the network, where digital means of information exchange are used. The discourse status of mass communication is dictated by the social the nature of speech interaction, since for its implementation it is required at least two people. Also, in the process of speech interaction of subjects their thinking, will, emotions, knowledge, memory, which is included in the field of research of psycholinguistics, the main postulate of which is that the whole set of psychological conditions of activity of its subject. Mass discourse, like no other kind, predetermines its implementation in the process of speech interaction as minimum of a pair of communicators, i.e., we are talking about a complex discourse, based on the laws of dialog city. In this case, it is necessary view dialogical discourses through the prism of interactive an aspect where the replies of the communicators replace each other in a special way. Discourse is "the interactive activity of communicants, the exchange information, interaction with each other and the use of speech strategies, as well as their verbal and non-verbal implementation in practice communication". The features of the oral variety of mass discourse include also "pronunciation stereotypes, dialects, cultural traditions, gender differences in speaking people" [Makarov., 2003, p.18]. Discourse is a speech activity performed in real life between specific communicants, at a specific time, in a specific place. That is, each of the participants in speech communication is told about the sequence of events in their real life in the language, and thus the result of discourse is transformed into text and preserved in the language.

The structure of discourse is complex, since it is not due to only a complex of linguistic and non-linguistic factors, on and purposeful action function. At the same time, discourse has certain structural characteristics that lend themselves to modeling, since discourse reflects not only linguistic forms statements, but also contains evaluative information, personal and social characteristics of communicants [Aktanova .L.,2009, p.10-11]. The importance of dynamic discourse should also be emphasized. In view of dependence of interpretation of meaning on the changing competence of participants. Karasik identifies two most important modes of discourse: institutional and personal

In institutional communication, social role characteristics. For example, the center of such a discourse may be be a dialogue between teacher and student. Karasik identifies the following types of institutional discourse:

- ✓ political,
- ✓ diplomatic,
- ✓ administrative,

- ✓ legal,
- ✓ military,
- ✓ pedagogical,
- ✓ religious,
- ✓ mystical,
- ✓ medical,
- ✓ business,
- ✓ advertising,
- ✓ ports,
- ✓ scientific,
- ✓ stage,
- ✓ mass information.

Talking about Internet discourse as the main direction of our research, it is worth noting that (despite the built environment communication) during the interaction of communicants, various techniques and means of communication that allow you to bring virtual dialogue to the form of real speech interaction. Despite the realism of virtual communication, text-mediated communication with a stranger is complicated by ignorance of habits interlocutor, his sense of humor, possible reaction to any messages. However, already after minimal real contact with person, communication with him on the Internet begins to be perceived as completely to another, in a more relaxed and free form.The originality of speech communication participants in computer communication is not only the use of professionalisms, but also in a combination of lexical units, related to different styles and registers formed in accordance with pragmatic attitudes and goals of communication. [Karasik.V., 2000, p. 5]. Analyzing communication on the Internet, the following can be distinguished characteristic features of Internet discourse:

• limited means of expression - a minimum of non-verbal information;

• the substituted nature of communication - "when a minimum of information about the virtual interlcoutor initiates special attention to metatext information and its "completion" to the necessary conclusions , emotionality - trying to compensate for the lack non-verbal information, people more emotionally express their thoughts on writing;

• anonymity - information about the participants in the communication can be incomplete, flase, or absent altogether. Reveal your identity with the help of any means is practically not presented possible;

• distance - people communiating over the Internet can be as far apart as you like;

• emancipation is a consequence of anonymity and distance, with which the communicant can more freely express their thoughts, not being afraid of any consequences;

• hypertextuality and interactivity - texts can communicate using links, while the reader can follow link, or may not go;

• voluntariness of contacts - people are given only the opportunity participation in communications, while they themselves choose to use this opportunity or not;

• creativity is a consequence of voluntary contacts, a compulsory measure in which the author of a message or text tries attract the attention of the interlocutor and, moreover, compensatelack of non-verbal information. At the same time, a tendency towards atypical, abnormal behavior;

• globality is a phenomenon in which information is accessible from any point of connection with the Internet and in most cases is available to a wide range of people or even to all Internet users. puter network " [Galichkina. E., 2001, p. 42].

CONCLUSION:

Do not forget that a person, being part of society, is subject to the influence of technological progress, which in the context of globalization world community, of course, leads to the emergence and development completely new ways of communication, clothed in virtual forms implementation in computer communication networks. Technological factors affect both chat communication on the Internet and real communication. Considering the above about types discourse, it can be assumed that the language on the Internet is subject to such the same influence as language in the real world, and, accordingly, tends to savings.

REFERENCES:

1. Mechkovskaya, N. B. Social linguistics, 2000, p.208
2. Avramova, A. G. Linguistic and intercultural communication, 2004, p.119- 126.
3. Big Encyclopedic Dictionary - M.: Big Russian Encyclopedic, scientific publishing house, 2000, p.286 .
4. Burkitbaeva G. The business discourse. Ontology and genres, 2005, p.235
5. Belikov, V. I. Sociolinguistics, 2001, p.439
6. Makarov, M. L. Fundamentals of the theory of discourse, 2003, p.280
7. Aktanova L. problems of discourse, text, communication, language, 2009, p.10-11
8. Karasik, V. I. Language personality: institutional and personal discourse, 2000, p. 5
9. Galichkina, E. N. Specifics of computer discourse in English and Russian (based on the material of the genre of computer conferences): author's abstract of the Cand. Philol. sci.: 10.02.20 / Elena Galichkina Nikolaevna. –V., 2001. - 42 p.

УДК 1751

ШЫНЫБЕКОВА АЙЖАН САХАНОВНА
филология ғылымдарының кандидаты
«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент)
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

НОҒАЙБАЕВА ЖІБЕК АБДЫБЕКОВНА
педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Гуманитарлық ғылымдар» Жоғары мектебінің
қауымдастырылған профессоры,
Каспий қоғамдық университеті

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ҚАРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі тілдік бірліктердің зерттеу объектісі, қарастыратын мәселелер шеңбері, прагматикалық мақсат, прагматикалық тиімділікке жету шарттары, коммуникация үрдісінде тілдің тиімді қолдану заңдылықтары қарастырылады. Қатынастың нақты жағдаяты мен коммуниканттарының сипатына байланысты сөйлеу формаларын қолданудың ерекшелігі мен мәндерін зерттеуші лингвистиканың бір саласы ретіндегі прагматика қандай да бір синтаксистік конструкцияларды қолданудың жеке үлгілерін ғана анықтап қоймайды, сонымен бірге олардың қызмет етулерінің жалпы заңдылықтарын да белгілеуден тұрады. Ссөйлесім реципиенттің санасы мен әдебіне қандай да бір ықпал ету тәсілі ретінде қарастырылады. Лингвопрагматика сөйлеу актісінің әртүрлі аспектілерін бейнелеуші сөйлеудің коммуникативтік категориясын зерттеуге, қатынас процесіндегі прагматикалық ақпараттың бейнелену тәсілдерін табу ға, сипаттауға бағытталады. Сөйлесімнің назарында адресант пен адресаттың өзара әрекеттері жатыр.

Түйінді сөздер: прагмалингвистика, бірлік, прагматика, сөйлеу қатынасы, сөйлеу әрекеті, тіл мәдениеті, коммуникативтік интенция.

Резюме. В статье рассматриваются объект исследования языковых единиц в современном казахском языкознании, круг рассматриваемых вопросов, прагматическая цель, условия достижения прагматической эффективности, закономерности эффективного использования языка в процессе коммуникации. Прагматика как одна область лингвистики, исследователь особенностей и значений использования речевых форм в зависимости от конкретной ситуации и характера коммуникации, состоит в определении не только отдельных образцов применения каких-либо синтаксических конструкций, но и установления общих закономерностей их функционирования. ССО рассматривается как какой-либо способ воздействия на сознание и этику реципиента. Лингвопрагматика направлена на изучение коммуникативной категории речи, отражающей различные аспекты речевого акта, на выявление, описание способов отображения прагматической информации в процессе общения. В центре внимания разговора лежит взаимодействие адресанта и адресата.

Ключевые слова: прагмалингвистика, Единица измерения, прагматика, речевая деятельность, культура речи, коммуникативная интенция.

Summary. The article discusses the object of research of linguistic units in modern Kazakh linguistics, the range of issues under consideration, the pragmatic goal, the conditions for achieving pragmatic effectiveness, and the laws of effective use of language in the process of communication. Pragmatics, as a branch of linguistics, consists not only in identifying individual patterns of use of any syntactic constructions, but also in establishing general patterns of their functioning. Communication is considered as a way to influence the consciousness and ethics of the recipient. Linguopragmatics is aimed at studying the communicative category of speech that reflects various aspects of the speech act, finding ways to represent pragmatic information in the communication process, and describing it. The focus of the conversation is on the interaction between the addressee and the addressee.

Keywords: pragma linguistics, pragmatics, speech activity, speech culture, communicative intention

Қазіргі таңда қазақ тіл біліміндегі тілдік бірліктерді зерттеу теориясы және практикалық мәні – коммуникация, когнитивті лингвистика, тіл мәдениеті, стилистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика саласымен байланысты қарастырылады. «Көпшілік назарын аударған Қазақстандық лингвистиканың өзекті мәселелері қатарында әр түрлі бағыттардың әдістемелік және онтологиялық негіздерін пайымдап түсіну, соның ішінде әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика секілді интегралды салаларға, когнитивті лингвистика, лингвосемиотика, лингвистикалық семантика, сөйлеу актілерінің теориясы мен мәдениаралық қатынас проблемаларына және т.б.

көңіл бөлу аталып келеді» [*Сүлейменова Э.Д. А., Арыс, 2001, с.84*].

Қазақ тіл біліміндегі тілдік бірліктердің күрделі көп аспектілі сала екендігіне ғалымдардың ғылыми еңбектері негіз болады. Бұның басты себептері тілді зерттеудің жаңаша бағыттарымен байланысты болды. 20-ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшуі тілді адаммен, адамды тілмен бірге қарастыру мәселесін негізгі ұстаным етіп алды. «Қазақ тілі осы уақытқа дейін жалаң лингвистикаға құрылып, адамға (туғызған халыққа) байланыссыз оқытылды. Тіл мен оны туғызған халықты, яғни тіл мен адам факторын, байланыстыруда өткен ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында жалпы тіл білімінің негізін салушы Вильгельм фон Гумбольдт идеялары негізінде антропоцентристік парадигма ретінде пайда болды» [*Хасанұлы Б. А., 2007, б.14*].

«Тіл мен адам арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін прагматика» тілдік емес факторлардың ішінде прагматикалық фактордың бар екенін толық дәлелдеп берді. Күнделікті өмір адамдар арасындағы сан-салалы байланыстар мен қарым-қатынастарға толы. Оны саралап ой елегінен өткізетін болсақ, олар адамдардың әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау, мінез-құлық пен жүріс-тұрыс, сөйлеу тәртібіне, бір сөзбен айтқанда әдеп, әсіресе сыпайылық ережелеріне келіп тіреледі. «Адамына қарап сөзін алма, сөзіне қарап адамын ал» дейтін Абайдың сөзінен адамның сөйлеуі арқылы оның әлеуметтік, рухани, психологиялық тұлғасын тануға болады деген философиялық ойын ұғамыз.

Лингвистикалық прагматика – сөйлеу актісінің өзегі ретінде коммуникация үрдісінде тілді дұрыс қолдану туралы ғылым, яғни тілді коммуникативтік тұрғыдан қолдануды қарастырады. Осы негізде сөйлеу коммуникациясының қолданысын былай: сөйлеу коммуникациясы – адресант – байланыс – референт – код – адресат түрінде көрсетуге болады. Қазіргі уақытта лингвистикада вербалдық коммуникацияның процессуалдық, өзгеру және даму табиғаты туралы нақтыланған түсінік жоқ деп айтуға болады. Қоғамдағы сөйлеу жүйесі мен функционалдық қызметінің обьективті бейнесін жасауға ұмтылу – лингвистика ғылымы үшін шындықты құндылық жағынан игеру тәсілі ретіндегі мәдениеттің, қоғамдық қатынастар жинағы ретіндегі тұлғаның, оның шындықты игеруі мен қабылдауы бойынша әлеуметтік мәні зор әрекеті туралы ғылыми негізделген түсініктің қажеттілігін және осы құбылыстардың заңдылықтарын тіл және сөйлеу жүйесімен байланыста зерттеуді негіздейді. Лингвистикадағы осы айтылған зерттеу нысаны болып тілдік және тілдік емес қатарлардың өзара байланысын ескере отырып құрылған, қоғам мен кеңістік, уақыт бойынша қызмет ететін тарихи дамыған жүйе бола алады.

Қазіргі таңда прагмалингвистика сөйлеу коммуникациясының (дауысталатын сөйлеу тілі) бүгінгі жағдайына қатысты теориялық және тәжірибелік ауқымды материалын жинаған, тіл білімінің перспективалық бағыты болып танылады. Алайда, прагмалингвистика түсінігінің негізін қалаушылар оның шекарасы көмескі берілгендіктен, бір жақты шешімге келе алмай отыр. Қазіргі уақытта прагматиканың әртүрлі түсіндіру түрлері бар: біріншісі – Ч.Моррис пен Ч.Пирстің ізінен кейін синтезделген (интегративтік) семантика –синтактика – прагматика үштағанының элементі; екіншісі – радикалдық прагматика, яғни лингвистика мен прагматиканы когнитивтік деңгейдің екі өзара байланысқан саласы ретінде қарастырған түрі.

Коммуникация үрдісінде сөйлесім мағынасының берілу мен оны қабылдау ерекшеліктері айқын көрсетіледі, өйткені *сөйлеушінің коммуникативтік интенциясын жүзеге асыру* тұтастай тыңдаушының ақпаратты қабылдауына байланысты болып келеді. Және де сөйлеу актісі адресат пен адресанттың өзара әрекеттері ретінде анықталады, ал осы өзара әрекеттің негізгі назарында сөйлесім жатады. Адресант, ақпаратты жіберуші бар күш-жігерін өзінің сөйлеуіндегі жағдайлар, шындықтың құбылыстарын қалай түсінетінін беруге салады. Адресаттың коммуникативтік қызметі одан күрделірек. Ол ақпаратты ғана алып қоймайды, сонымен қатар оны дұрыс қабылдап, өзіне арналған сөйлесімнің мағынасын түсініп, тиісті қорытынды жасауы керек. Ақпаратты қабылдаушының хабарланған мәліметке қатынасы тілдік емес құралдар (мезірет, ишара және т.б.) арқылы да, алынған ақпаратқа жауап ретінде тікелей жауап сөйлесімі арқылы да берілуі мүмкін. Осылайша, сөйлесім-реакция (мысалы, диалогтағы жауап реплика), алғашқы сөйлесім сияқты туу, қалыптасу және жүзеге асырылу кезеңдерінен өтеді және сөйлеу актісінің сөйлеушінің көзқарасы тұрғысынан коммуникация үрдісін сипаттаушы бөлігі болып табылады.

Біздің ойымызша, сөйлеушінің қандай да бір сөйлесімді айта отырып, өзі айтып отырған нәрсені меңзеп тұрған жағдайынан сөйлесімнің мағынасы имплицитті және тек экспликация үрдісінің көмегі арқылы ғана анықталынатын, мұны контекстен бөліп алып жасау мүмкін емес жағдайлардан ажырату керек. Бірінші жағдайда, Дж. Р. Серль айтқандай, сөйлеуші тыңдаушыға қандай да бір ықпал жасауға тырысады; ол тыңдаушының оның мақсатын анықтауға итермелей отырып жасауға ұмтылады, сөйлесімнің туындау негізінде жатқан ережелер туралы тыңдаушының бар біліміне сүйене отырып сол мақсатты тануына итермелейді. Сөйлеушінің өзінің ойларының имплицитті мағынасы болған жағдайында сөйлесім мазмұны әртүрлі қабылдануы мүмкін. Бұл, әсіресе, емеурін, ирония, метафоралық қолданыстар мен басқа да жағдайларда кездеседі [*Серль Дж. Р. М., 1986,с.195]*

Дәл осы сөйлесімдер прагматика тұрғысынан өте тартымды болып келеді.

Прагматикалық мағына тек сөйлеу арқылы ғана беріледі. Солардың ішінде реципиенттке *ықпал ету, оны әрекетке итермелеу, бағалау мен пікірлерінің қалыптасуы, реципиентті бір нәрсе туралы хабардар ету, ақпаратқа тапсырыс беру* және т.б. атауға болады. Кейбір жағдайларда ойдың, мақсаттың эксплициттік мәні тиімді болмауы да мүмкін, ал күтілген нәтижесі тек имплициттік құралдар көмегі арқылы ғана мүмкін болуы да кездеседі. Сөйлесімнің шынайы мағынасын талқылау адресатқа толығымен көшеді де тек соған ғана байланысты болады. Сөйлеудің шынайы мазмұны ондағы эксплицитті, кодталған таңбалық мәнге қарағанда бай. Сөйлеуші сендіру күшін нақтылау, назар аударту, бұйырудың жиі қолданылатын формасын таңдап алу, сыпайылық, әдептілік, сыйласымдылықты көрсету үшін импликацияны қолдана алады.

Сонымен, сөйлеушінің өзінің ойларын имплицитті беруге итермелейтін себептері әр алуан болып келеді, ал сөйлесімнің шынайы мағынасы коммуникация үрдісінде ғана мүмкін болады. «Сөздің дайын түрі, субстанциясы жоқ және аяқталған түсінікке арналған сыртқы қабат болып қызмет ете де алмайды, ол тек тыңдаушыға қалай жасайтынын анықтай отырып, оны өз күшімен түсінуге ықпал етеді. Адамдар серіктесіне заттардың таңбасын беру үшін, ұқсас түсініктерді толық және нақты қабылдау үшін бір-бірлерін өзара бағыттау үшін ғана түсініспейді, ішкі түсініктер мен сезімдік түсініктердің бірдей тізбектер буынын өзара қозғау үшін, өздерінің рухани қасиеттерінің бірдей пернелерін басу үшін өзара түсініседі, соның салдарынан әрқайсысында сәйкес, бірақ тең дәрежелі емес символдар пайда болады» [*Гумбольдт В. М.,1984,с.225*]

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде тілді прагматикалық тұрғыдан зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазақ тіл білімінде де осы бағытта З.Ш. Ерназарова «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» (2001), Д.А. Әлкебаева «Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» (2006), А.Ж. Аманбаева «Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты» (2006), Г.М. Әзімжанова «Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті» (2007), Қ.Ө. Есенова «Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы» (2007) тақырыптарда зерттеулер жүргізіп, докторлық диссертацияларында саралады. Ал қазақ сөйлеу тіліне тән және оны басқа тілдермен салғастыра зерттеудегі кейбір ерекшеліктері прагмалингвистика тұрғысынан З.К. Ахметжанова, Г.С. Иманғалиева, Д.Б. Абдукаримова, М.К. Мурзагалиева, И.Н. Нұрғожиналардың зерттеу жұмыстарында қарастырылған болатын. Прагматика туралы З.Ш. Ерназарова: «Прагматика – стилистиканы қалыптастырушы анықтаушы тіл аспектісі. Прагматиканың негізінде сөйлеу жағдаяты мен конвенциялық ережелердің шарттарын есепке ала отырып, жүзеге асатын әрекет, екі жақты әрекет жатыр.Сөйлеуші өз мақсатына жету үшін белгілі стиль түрін таңдайды. Ол коммуникацияда прагматикалық салмаққа ие болады. Өйткені ұтымды таңдалған стиль түрі өзара ықпалды арттырады. Сонда стиль мен сөйлеу қағидалары арасындағы байланыс соңғысының алғашқының түрін айқындайтындығын көрсетеді» [*Әлкебаева Д. А., 2006, б.*22].

Ал Д.А. Әлкебаева «Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» еңбегінде: «Прагматика сөйлеу әрекеттеріндегі сөйлеушінің интенциясын (ниет-пиғылын) зерттейді. Интенция (лат. Intention «ұмтылу») – осы әңгіме барысында сөйлеушіге не хабарлау немесе одан не білу жайындағы сөйлеушінің коммуникативті ниеті», – деп жазады [*Әлкебаева Д. А., 2006, б.*26].

Қазақ тіліндегі көркем прозаның прагматикасын зерттеуші-ғалым Г.М. Әзімжанова: «Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Прагматикалық тұрғыдан зерттегенде, тілдік бірліктер маңызды компонент ретінде қарастырылады, ол жалпы жағдаятты, адресанттың әлеуметтік белгілерін ескере отырып, тілдік бірліктерді қатынас құралы ретінде қолданушы адаммен байланысты болып келеді» [*Әзімжанова Г.М. А., 2007, б.14]*

Прагматикалық аспектілерді зерттеуші ғалым Г.А. Машинбаева: «Прагматика сөйлеу әрекеттерін оқып-үйретуді және оның жүзеге асыру шарттарын зерттейді. Прагматика – коммуниканттардың бір-біріне және мәтіннің мазмұнына (жазбаша және ауызша түрде) олардың коммуникативтік пиғылымен және сұхбаттасу мән-жайымен санасқан жеке қарым-қатынасы. Лингвистикалық прагматиканың ең басты ерекшелігі – оның белгілі бір деңгейдегі шектеулі шеңбері болмайды, осыған орай ол көптеген мәселелерді қамтиды. Прагмалингвистика шындыққа негізделген коммуникация бағытында тілдің субстанционалдық-функционалдық ерекшеліктерін, қарым-қатынасын оқып үйрететін сала, сонымен қатар ол белгілі тұлғалардың нақтылы сөйлеу барысында вербалды және бейвервалды тілдік тәсілдерді пайдалана отырып, пікір алысып, ой бөлісуін үйретеді» [*Ерназарова З.Ш..А., 2001, б.7],* десе ғалым Қ. Есенова: «прагматика міндеті дегеніміз – тікелей адресатқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясын қолдану заңдылықтарын реттеу, осы арқылы адамды иландыру болып табылады.», – деп көрсетеді [*Есенова Қ.Ө., 2007*, *Әлкебаева Д., 2006*]. Прагматиканың негізгі ғылыми нысаны сөйлеу әрекеті – сөйлеу актісінің негізінде анықталады. Сөйлеу актісін зерттеудің барысында олардың сәтті/сәтсіз жүзеге асырылу ережелері айқындалады. «Сөйлеу актілерінің түрлерін, оларды қалыптастырушы ережелерді анықтау прагматиканың негізгі мақсаты болып

табылады. Сөйлеу әрекетінің негізінде әрекет ұғымы, оның мақсаты, содан туындайтын ықпал етуші қызметі (иллокуция) жатады» [*Есенова Қ.Ө. А., 2007, б. 152*].

Қазіргі тіл біліміндегі ғалымдардың тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан қараған көзқарастары мынандай: прагматика – сөйлеу актілері мен олардың жүзеге асырылуын; прагматикалық лингвистика коммуниканттардың сөйлеу әрекетін, тілдік қатысымның заңдылықтарын, сөйлесімнің мақсаттық бағасын, сөйлеушінің коммуникативтік интенциясын, сөйлеу актілерінің функционалды түрлерін, сөйлесімнің мазмұнын, сөйлесім авторының коммуникативтік мақсатқа сай тілдік құралдарды таңдап алу мәнін, сондай-ақ тыңдаушының айтылған ой мен берген бағаны дұрыс түсінуін анықтайтын нақты қатысым жағдаятын зерттейді. Ал лингвисткиалық прагматика – коммуниканттардың қатысым актісінде тілді қолдану шарттарын зерттейтін ғылым болып табылады. Прагматикаға сөйлеуші субьект пен адресаттың (тыңдаушының) арақатынасынан туындайтын мәселелер жатады, адресанттан алынған ақпараттан кейінгі адресаттың белгілі пікірге келіп, қайтадан қандай әрекет жасайтынын прагматика зерттейді. Прагматика адамның белгілі жағдайда қандай мақсатпен сөйлеп тұрғанын қоса қарастыратын, тілдің коммуникативті қызметін жүзеге асырушы құрамдас бөлік. Тілдегі прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның ой-толғанысы мен пайымдауынан және сұрақ, жауап, риторикалық сұраулардан байқалады. Прагматикалық деңгей көп жүйелі, көп қабатты құрылымнан тұрғандықтан, тілдік тұлғаның қоғамға деген қатынасын да білдіреді.

Сонымен, прагматика саласы мына мәселелерді қарастырады: сөйлеушінің қалай сөйлесетіндігі және не айтатындығының қатынасы: шынайылық, әділдік, шамамен айтушылық, оның шынайылығы және шынайы еместігі, әлеуметтік ортаға және тыңдаушының әлеуметтік дәрежесіне бейімдігі; тыңдаушының сөйлеуі мен т шынайы, объективті немесе жалған түснуі. Мұның барлығы да, өзінің түрлі құрамына қарай белгілі бір байланыстырғыш бүтіндік құрайды, мұны біз субъект факторы деп есептейміз. Шынында да сөйлеуші жазушыға ұқсап, өзіндік дербес танымын аяқтаған тұтастық ретінде көреді, оның оқиғаларының басталуын да, аяқталуын да біледі және ол туралы айтуға мүмкіндік алады. Қазақ тіл білімінде прагматикалық бағыттың дамуы кездейсоқ нәрсе емес. Прагматиканың ең басты үлгісі сөйлеумен байланысты зерттеу назарынан тыс қалған немесе қалыпты ережелерге көнбейтін тілдік көрсеткіштерді жинақтап, оларға ғылыми негіздеме беруінен көрінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сүлейменова Э.Д. Актуальные проблемы Казахстанской лингвистики: 1991-2001. –Алматы: Арыс, 2001, с.84

2. Хасанұлы Б. «Мемлекеттік тіл мамандарын оқу өзге тілде жүретін қала мектебі ерекшеліктерін ескере дайындаудың социолингвистикалық, психолингвистикалық негіздері» (бағдарлама). –Алматы. 2007, б.14

3. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты. // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986, с. 195-222

4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с.250

5. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Ғыл.докт. дисс.– Алматы, 2001, б.246

6. Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Ғыл.докт. дисс.автореферат. – Алматы, 2006, б.43

7. Әзімжанова Г.М. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: Ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007, б.265

8. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: Ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2007, б. 125

9. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы: Ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007, б. 345

УДК 82:801.6

ЩЕРБОВСКИХ ИРИНА ГЕННАДЬЕВНА
и.о.ассоциированного профессора (доцента) кафедры журналистики и филологии, кандидат филологических наук
НАО «Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова»,
irina67_irina67@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИКИ СТИХОТВОРЕНИЯ Ф.И.ТЮТЧЕВА «ПРОБЛЕСК»

Аннотация: статья посвящена анализу особенностей поэтики стихотворения «Проблеск», в котором своеобразно раскрывается тема противопоставления земного и небесного. Рассматривая текст в системе семантических оппозиций, широко представленных в лирике Ф.И.Тютчева, автор характеризует образный строй стихотворения, особенности строфической организации, интонационного рисунка, поэтического синтаксиса.

Ключевые слова: семантическая оппозиция, поэтический синтаксис, поэтика, композиция.

Түйін: Мақала жер мен көктегі қарама-қайшылық тақырыбын ашатын "көрініс" поэмасының поэтикасының ерекшеліктерін талдауға арналған. Автор мәтінді Ф. и. Тютчев пен лириканың семантикалық қарсылықтары жүйесінде қарастырады ол суреттерді, строфалық ұйымдастыруды, интонацияны, поэтикалық синтаксисті сипаттайды.

Түйін сөздер: семантикалық оппозиция, поэтикалық синтаксис, поэтика, композиция.

Abstract: the article is devoted to the analysis of the peculiarities of the poetics of the poem "Glimpse", which reveals the theme of the opposition of the earthly and the heavenly. Considering the text in the system of semantic oppositions, which are widely represented in the lyrics of F. I. Tyutchev, the author characterizes images, features of strophic organization, intonation and poetic syntax.

Key words: semantic opposition, poetic syntax, poetics, composition.

При анализе композиции лирического стихотворения традиционно выделяются такие композиционные типы, как сопоставление двух диалектически взаимодействующих образов, развитие и трансформация одного центрального образа и логическое рассуждение. Первый из названных типов в произведениях Ф.И.Тютчева представлен наиболее выразительно.

По замечанию В.В.Савельевой, у каждого художника можно обнаружить свои особенности соотнесения конкретных образов: «Образы могут быть соотнесены по сходству, по контрасту, могут взаимоотражать друг друга (принцип зеркала или двойничества), взаимозависеть друг от друга, взаимоподчиняться» [Савельева В.В., 1996, с. 57]. Интересно рассмотреть данное положение на материале анализа одного из тютчевских стихотворений.

Весьма часто в основе поэтических произведений Ф.И.Тютчева лежит сопоставление двух поэтических образов. Аналогия или контраст наиболее выразительны в стихотворениях с двухчастной структурой, где каждому из элементов образной пары посвящено равное количество стихов. Так, в двустрофных стихотворениях «Яркий снег сиял в долине…», «Кончен пир, умолкли хоры…», «Над виноградными холмами…» противопоставлены «горнее» и «дольное», стихотворение «Когда в кругу убийственных забот…» строится как развёрнутое сравнение, которое проецирует мысли поэта о жизни человека на аналогичные раздумья о происходящем в природном бытии, а в стихотворении «Поток сгустился и тускнеет…» представлена оппозиция «жизнь – смерть» и одновременно проводится аналогия между миром природы и миром человеческой души.

Не менее ярко оппозиция двух семантических комплексов представлена в стихотворении Ф.И.Тютчева «Проблеск», хотя контраст не является здесь единственной или главной темой, а текст стихотворения имеет совершенно иную строфическую организацию.

Стихотворение написано в первые годы пребывания поэта за границей и исполнено чувства тоски по родине, по юным годам, проведённым в литературном кружке С.Е.Раича. Возникающий в первой строфе образ воздушной арфы напоминает об Эоловой арфе, имевшейся в доме С.Е.Раича в Москве на Серединке, за Сухаревой башней. Тоска по родине и конкретной арфе, напоминающей о юношеских годах, переходит, шире – в тоску по поэзии и противопоставление ничтожной пыли и божественного огня.

I 1 Слыхал ли в сумраке глубоком
2 Воздушной арфы лёгкий звон,
3 Когда полуночь, ненароком,
4 Дремавших струн встревожит сон?

II 5 То потрясающие звуки,

6 То замирающие вдруг...
7 Как бы последний ропот муки,
8 В них отозвавшися, потух!

III 9 Дыханье каждое Зефира
10 Взрывает скорбь в её струнах...
11 Ты скажешь: ангельская лира
12 Грустит, в пыли, по небесах!

IV 13 О, как тогда с земного круга
14 Душой к бессмертному летим!
15 Минувшее, как призрак друга,
16 Прижать к груди своей хотим.

V 17 Как верим верою живою,
18 Как сердцу радостно, светло!
19 Как бы эфирною струёю
20 По жилам небо протекло!

VI 21 Но, ах! не нам его судили;
22 Мы в небе скоро устаём, –
23 И не дано ничтожной пыли
24 Дышать божественным огнём.

VII 25 Едва усилием минутным
26 Прервём на час волшебный сон
27 И взором трепетным и смутным,
28 Привстав, окинем небосклон, –

VIII 29 И отягчённою главою,
30 Одним лучом ослеплены,
31 Вновь упадаем не к покою,
32 Но в утомительные сны. [Тютчев Ф.И., 1987, с. 70]

В стихотворении Ф.И.Тютчева нашёл своё воплощение порыв души человека к бессмертному, порождённый звучанием арфы. Грустит по небесам «ангельская лира», её настроение передаётся герою, душу которого переполняют звуки, и она стремится покинуть пределы земного круга. Потрясённая звуками вечности, она пытается проникнуть туда, где можно вновь прикоснуться к давно минувшему, где живы милые сердцу призраки. И сердце наполняется радостью и светом. Но, увы, преодолеть земной круг нелегко (слово ***«круг»*** здесь не случайно – он обозначает замкнутое, ограниченное пространство), и «не дано ничтожной пыли // Дышать божественным огнём». Всё: и полет к бессмертному, и живая вера, – оказывается лишь сном. Пусть волшебным, но – сном: вот отчего смутен взор, отягчена глава. На смену недолгому приобщению к свету вновь приходит сумрак, который охватывает тесным кольцом, вновь герой погружается в пучину сна, но это уже не волшебный сон, а сны утомительные.

Перед нами два мира: мир небесный – бессмертный, возвышенный и недостижимый и – мир земной, не позволяющий душе вырваться за пределы установленных границ, не дающий вдохнуть божественный огонь; тягостный мир, где нет покоя, где сон несет не облегчение, не освобождение от мук, а новое утомление. И человек находится между ними, вернее – в ограниченном земном пространстве, силясь достичь пространства бессмертного, к которому тянется его душа, но ему достаются в «сумраке глубоком» лишь мгновенное ослепление, лишь проблески.

Заглавие стихотворения глубоко символично. В словаре С.И.Ожегова приводятся два значения слова «проблеск»: «1) Внезапно показавшийся свет, блеск; 2) Слабое проявление чего-нибудь» [Ожегов С.И., 1986, с. 523]. Аналогичные значения дает толковый словарь под редакцией Д.Н.Ушакова: «1) Внезапно показавшийся или прорывающийся сквозь темноту свет, блеск; 2) Слабое проявление. Кратковременный период чего-нибудь отрадного, желаемого» [Ушаков Д.Н., 1939, с. 891]. Как видим, в словаре под редакцией Д.Н-.Ушакова приведено более подробное толкование значений заглавного слова. Формулировку «*слабое* проявление чего–нибудь» можно истолковать и двояко: слабый не только как «непродолжительный», но и слабый в значении «не сильный», «не интенсивный» и т.п., но конкретизация (слабый в смысле *кратковременный*) избавляет от подобной двусмысленности, и именно в этом уточнённом значении анализируемое слово фигурирует в тютчевском тексте.

Интересно, что слово «проблеск», вынесенное в заглавие, в тексте стихотворения не встречается ни разу. Тем не менее, в художественной ткани произведения весьма интересно реализуются *оба* значения заглавного слова. Не будучи названо ни разу, оно заполнило всё пространство стихотворения, поочерёдно являя каждое из значений. Обычно в структурно–семантической ткани теста раскрывается какое–либо одно из значений многозначного слова, выступающего в роли заглавия произведения (особенно это характерно для текста поэтического); в тексте же анализируемого стихотворения нашли яркое художественное воплощение и первое, и второе значения слова «проблеск».

«Одним лучом ослеплены» – ослепить может яркий блеск, внезапная вспышка света («как сердцу... светло»). Что же касается второго значения слова («слабое проявление чего–нибудь»), то в данном случае речь идёт о проблеске чувства. И в контексте стихотворения под «слабым проявлением» подразумевается именно кратковременность, непрочность, недолговечность. Что же касается полноты чувства, его жизненной энергии и силы, то это вовсе не слабое чувство. Напротив, его эмоциональный накал передан целым рядом восклицательных предложений, причем восклицательная интонация усиливается словом «как», помимо прочего выступающего и в качестве анафоры:

О, **как** тогда с земного круга
Душой к бессмертному летим!
. . . . . .
Как верим верою живою,
Как сердцу радостно, светло!
Как бы эфирною струёю
По жилам небо протекло!

Таким образом, в тексте стихотворения воплотились оба значения слова, вынесенного в заглавие.

Главенствующая в стихотворении «Проблеск» семантическая оппозиция – «земное» – «небесное». В соответствии с этим текст произведения организуется двумя центрами: земное и – вечное, бессмертное; они противопоставлены друг другу.

ЗЕМНОЕ	НЕБЕСНОЕ
сумрак глубокий	лёгкий звон
сон дремавших струн	То потрясающие звуки, То замирающие вдруг...
пыль	небеса
земной круг	бессмертное
грусть	живая вера, радость, свет
ничтожная пыль	божественный огонь
утомительные сны	волшебный сон

Слыхал ли в ***сумраке глубоком***
Воздушной арфы ***лёгкий звон***.

Противоположность семантических комплексов «сумрак глубокий» и «лёгкий звон» акцентирована и обращением автора к инверсии, и «выдвинутостью» данных сочетаний в конец строки. Подобная соотнесённость, «сопоставимость этих строк способствует своеобразному удвоению информации» [Мучник Г.М., 1986, с. 49]: сумрак воспринимается как «тяжёлый» (в противоположность «лёгкому звону»), а звуки арфы – как принадлежащие «высокому», противопоставленному «глубокому» сумраку.

В целой системе «двоичности» («ничтожная пыль» – «божественный огонь», «сумрак глубокий» – «лёгкий звон», «утомительные сны» – «волшебный сон», «отягчённая глава» – «сердцу радостно, светло») отмечаем, как раздваивается не только мир, который делится на земное и небесное, но раздваивается и само небесное, предстает в двух ипостасях: это ***небосклон*** (нечто земное, некая граница, которая как бы нависает, склоняется над земным кругом, то есть пространство опять ограничивается) и – ***небеса*** (нечто духовное, более высокое, нежели небо: «ангельская лира // Грустит, в пыли, по небесах»). То есть у небесной стихии тоже своеобразное «двойное бытие»: земное небо и – небеса, так сказать, небо духовное. В данном случае использованы два слова, обозначающие понятия, отграниченные поэтом друг от друга и друг другу противопоставленные: небосклон – небеса.

Каждое из этих слов занимает заметное положение в тексте – «выдвинуто» в конец стиха и является членом рифменной пары, а это, как известно, способствует выделенности слова: рифма акцентирует ключевые в смысловом отношении слова. Кроме того, данные слова размещены в конце четверостиший: слово «небеса» замыкает третью строфу, «небосклон» – седьмую, и это также актуализирует их восприятие.

Говоря о ***небесах,*** поэт обращается к использованию старославянизма:

. . . ангельская лира
Грустит, в пыли, ***по небесах***!

«По небесах» – от старославянского «по небесѣхъ», то есть по небесам. Употребление подобной возвышенной лексики ещё более приподнимает образ, отрывая его от земли и противопоставляя не только «пыли», но и небосклону, тяготеющему к земному, склоняющемуся над ним, замыкающему земное пространство и не дающему вырваться за его пределы.

Две ипостаси неба противопоставлены не только на лексическом уровне, но и фонетически. Ударный «а» в слове «небес**à**» открывает более широкое пространство. Слово же «небосклон» замыкает закрытый слог, что актуализирует замкнутость, ограниченность пространства, отсутствие простора. Есть и интонационное отличие: слово «небеса» произносится с восходящей интонацией, а «небосклон» – с нисходящей.

Противопоставление преходящего и бессмертного, земного и вечного, «неба земного» и «неба духовного» напрямую связано с поэтикой заглавия произведения: душа человека стремится ввысь, к бессмертному, но «глубокий сумрак» освещается лишь мгновенными вспышками, ослепляющими и тут же вновь возвращающими к утомительной и тягостной действительности. Сердце наполняется светом радости и веры, но это – лишь ***проблески*** божественного огня, ослепляющий луч. Удел же человека – иной, ему суждено другое: И не дано ***ничтожной*** пыли
Дышать ***божественным*** огнём.

Корреляция эпитетов позволяет обнаружить дополнительные смыслы: огонь – могущественный, великий, пыль – земная, человеческая.

В тексте стихотворения образ «пыли» встречается два раза:

Ты скажешь: ангельская лира
Грустит, **в пыли**, по небесах!
. . . . . .
И не дано ничтожной **пыли**
Дышать божественным огнём.

Стихи звучат в унисон: потому-то и грустит лира «по небесах», что они недоступны, недосягаемы. Но упоминаемый дважды образ пыли получает неоднозначную трактовку. Мы можем говорить об углублении смысла, о расширении семантического поля данного слова. В первом случае пыль – земное пространство, противопоставленное небу, отдалённое от него и к нему стремящееся; пыль – земной круг. Во втором случае пыль – смертный человек, своею слабостью, малостью и ничтожностью («мы в небе скоро устаём») противопоставленный высокому (и в прямом, и в переносном значении данного слова), божественному, бессмертному. Это уже не просто ограниченное небосклоном пространство, в круге которого замкнут человек, но и сам человек, стремящийся пределы этого пространства преодолеть, но обречённый вечно оставаться «в пыли», ослепляемый лишь редкими вспышками божественного огня.

Следует обратить внимание и на другой пример лексического повтора в анализируемом стихотворении. Слово «сон» поэт произносит лишь в начале и финале стихотворения: один раз в первом предложении, занимающем пространство I–й строфы, и дважды – в последнем, объединяющем два заключительных четверостишия: ***сон … сон … сны***. Заметим, что во втором случае слова ***сон*** и ***сны*** отграничены друг от друга тире, появляющемся на границе VII–й и VIII–й строф и противопоставляющим волшебный сон и – утомительные сны.

В начале стихотворения эпитетами снабжены и сумрак, и арфа, и струны, но не сон:

Слыхал ли в сумраке глубоком
Воздушной арфы лёгкий звон,
Когда полуночь, ненароком,
Дремавших струн встревожит сон?

Сон в данном случае – это лишь безмолвие дремлющих струн. Несмотря на таящийся в первых двух стихах контраст (*лёгкий* звон воздушной арфы и – *глубокий* сумрак, в данном контексте тяготеющий к значению *тяжёлый*), в обозначенном понятии «сон» пока ещё нет указания на противопоставление, которое поэт обозначит в финале стихотворения:

Едва усилием минутным
Прервём на час ***волшебный сон***
И взором трепетным и смутным,
Привстав, окинем небосклон, –

И отягчённою главою,
Одним лучом ослеплены,
Вновь упадаем не к покою,
Но в ***утомительные сны***.

«Земное» и «небесное» противопоставлены и на интонационно–синтаксическом уровне: все случаи использования восклицательной интонации сосредоточены в стихах, имеющих отношение к небесному (II строфа – отзвук «потрясающих звуков»; III – ангельская лира; IV – полёт души «с земного круга»; V – сердцу радостно, светло; по жилам небо протекло; VI – ах!). Последний из шести случаев употребления восклицательного знака встречается на границе двух сопоставляемых семантических комплексов в 6-й строфе (после междометия ах!), и далее сохраняется ровный повествовательный тон: интонация без эмоциональных подъёмов и интонационных взлётов. Стихи «И не дано ничтожной пыли // Дышать божественным огнём» звучат как афоризм, но восклицание, которым, на наш взгляд, наполнены эти строки, не нашло своего пунктуационного закрепления в виде соответствующего знака.

Также следует обратить внимание и на расположение предложений в пространстве строф. Первое четверостишие представляет собой одно распространённое предложение. Вторая, третья, четвёртая и пятая строфы характеризуются определённой синтаксической зеркальностью: каждое из этих четверостиший включает по два предложения, соответствующие двум двустишиям. Пятая строфа включает одно предложение на 4 стиха, и финальный синтаксический период занимает пространство двух последних строф текста. После первого предложения (четверостишия), в котором обозначены элементы противопоставления, наблюдается некое единообразие – следующие восемь предложений занимают равное количество строк (по два стиха). Наглядно это можно выразить с помощью следующей схемы: 4 → 2 → 2 → 2 → 2 → 2 → 2 → 2 → 2 → 4 → 8. Повторим, что именно в этой части стихотворения сосредоточены все случаи использования поэтом восклицательного знака (пять восклицательных предложений из восьми). Данная интонационная и синтаксическая гармония характеризует стихи, посвящённые порыву души к небесному.

Особое внимание следует обратить на своеобразное употребление в анализируемом тексте тире. Тире пронизывают всю художественную систему Ф.И.Тютчева. За немногими исключениями все произведения поэта буквально пестрят этим знаком препинания, и поэтому в контексте всей лирики тире обретает особое значение.

Тире, как знак препинания, не просто регулирует синтаксическое движение текста, но и поясняет, расшифровывает мысль, объединяет или противопоставляет образы или просто заставляет, на мгновение выдержав паузу, ещё раз прочувствовать и осмыслить прочитанное.

В поэтической речи роль тире особенно

выразительна. В пространстве стихотворения тире, как и любой другой «микроэлемент» текста, обретает особое, как бы концентрирующее значение. Наиболее интересны и показательны случаи, когда, будучи авторским знаком, «не требуемым» законами грамматики, тире отвлекается от своей сугубо синтаксической функции, реализуя в первую очередь нагрузку смысловую и превращаясь в один из смыслообразующих факторов поэтического текста. Именно такую роль тире играет в лирическом цикле Н.А.Некрасова «Последние песни», «общим композиционным принципом» и «ключевой интонацией» которого становятся раздвоенность, контраст [Мучник Г.М., 1995, С. 24].

Немало таких авторских знаков препинания и в поэтических произведениях Ф.И.Тютчева, где тире порой вырастает до значения художественного символа. Особенно выразительно это представлено в стихотворении «Брат, столько лет сопутствовавший мне...», где в пяти случаях из 16 тире делит стих на полустишия (что составляет 31% об общего числа стихотворных строк). Подобное обилие стихов, разделённых тире надвое, тесно связано с содержанием стихотворения, вызванного потерей брата поэта: тире становится символом разорванности былого единства, разрушения былой гармонии. Смерть разлучила двух близких людей, и тире графически подчёркивает расколотость прежнего единства, разрывая строку надвое. Особенно показательно это в тех случаях, когда по правилам синтаксиса тире не обязательно: «Стою один – и пусто все кругом // (...) День, год–другой – и пусто будет там».

Но вернёмся к тексту анализируемого стихотворения. Тире, столь значимый и весьма распространённый в лирике Ф.И.Тютчева знак, встречается в тексте стихотворения «Проблеск», включающего 32 стихотворные строки, всего дважды: в середине VI строфы и на границе VII и VIII четверостиший. Но тем выразительнее роль данного знака в анализируемом произведении, и тем показательнее каждый случай его употребления. И здесь следует особо акцентировать созвучие функций, выполняемых тире в первом и втором случае.

В VI строфе тире появляется на границе двустиший и на границе двух образов, представляющих два противопоставляемых семантических комплекса, – «небо» и «пыль»: «Мы ***в небе*** скоро устаём, – И не дано ничтожной ***пыли***». В VII и VIII строфах поэт использует тире на границе двух строф, разбивая надвое финальное предложение и отграничивая с его помощью два противоположных образа – «волшебный сон» и «утомительные сны».

Интересно проследить за мысленным взором поэта, и здесь опять важное место занимает тире! В VI строфе тире, как уже было отмечено, разбивает предложение на два двустишия: верх (1-е двустишие) – низ (2-е двустишие). Второе из использованных поэтом тире, стоящее на границе двух строф, так же противопоставляет верх и низ. В VII строфе мы можем говорить о движении взгляда вверх («взором трепетным и смутным, // ***Привстав, окинем небосклон***»), хотя это движение и ограничено, предельно, – в VIII строфе, после тире, взгляд вновь опускается вниз («***отягчённою главою ... упадаем*** ... в утомительные сны»). Таким образом, тире дважды появляется в тексте стихотворения перед возвращением поэтического взора вниз, а поэтической темы – к исходной мысли («утомительные сны» в заключительной строке созвучны «сумраку глубокому», открывающему первое четверостишие; круг замыкается).

Спустя десять лет, в стихотворении 1835 года «С поляны коршун поднялся...» Ф.И.Тютчев создаст образ, созвучный «ничтожной пыли», и использует, называя небесную стихию, *два* слова – «небо» и «небосклон»:

С поляны коршун поднялся,
Высоко к небу он взвился;
Всё выше, далее вьётся он –
И вот ушёл за небосклон!

Небо – та свободная стихия, в глубине которой скрылся коршун. Небосклон – то, что может обозреть человек, тот предел, та доступная ему граница, за которую он не может ни вырваться, ни проникнуть хотя бы взором (ушёл за небосклон, т.е. уже не видно, где коршун).

Основная мысль стихотворения – обессиливающее человека внутреннее раздвоение, противопоставленное жизненности и мощи природы, – сфокусирована в финальной строке: «Я, царь земли, прирос к земли!..». Человек, «мыслящий тростник», только мнит себя царём природы. Данная строка обладает особой ритмической выделенностью: это не просто полноударный стих, где нет случаев употребления пиррихия (традиционно в данном тексте – в третьей стопе); ритмическую инерцию нарушает и появление внесхемного ударения, за счёт чего центр тяжести в финальной строке смещается влево (— — | U — | U — | U —):

Природа-мать ему дала
Два мощных, два живых крыла –
А я здесь в поте и в пыли.
Я, царь земли, прирос к земли!..

Местоимение «Я», обозначающее вместилище двух «разнородных стремлений», выдвинуто в начало строки и акцентировано интонационно и ритмически. Два рядом поставленных ударных односложных слова звучат как синонимы (Я = царь), но их кажущаяся синонимичность опровергается предшествующими им и следующими за ними словами двух финальных стихов: «в поте и ***в пыли*** (...) прирос к земли!..». Вспомним стихотворение «Проблеск»: «ангельская лира

// Грустит, ***в пыли***, по небесах! (...) // И не дано ***ничтожной пыли*** // Дышать божественным огнём». Подобно тому, как «царь земли» не может преодолеть земное притяжение в стихотворении «С поляны коршун поднялся...», «земной круг» не даёт душе взлететь в стихотворении «Проблеск».

В тексте стихотворения «Проблеск» образ пыли встречается дважды, и его неоднозначная трактовка способствует расширению семантического поля подобного образа в стихотворении «С поляны коршун поднялся...», наводя на мысль о том, что человек, царь земли, не просто «в пыли», но и сам – «ничтожная пыль» (человек = пыль). Таким образом, утверждение «человек – царь земли», в котором и без того немало горькой иронии, снимается новым утверждением о том, что «человек – ничтожная пыль».

Интересно, что в приведённой выше строфе стихотворения «С поляны коршун поднялся...» тире выполняет похожую функцию – разбивает строфу на два двустишия, противопоставляя два поэтических образа.

Таким образом, предпринятый в данной статье анализ стихотворения «Проблеск» показывает, как семантическая оппозиция «земное» – «небесное» акцентирована автором на самых разных уровнях поэтики, и как оба значения заглавного слова реализуются в структурно-семантической ткани поэтического произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мучник Г.М. Коммуникативные аспекты поэтики: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.01.08 / Мучник Галина Михайловна. – Алматы, 1995. с.24.
2. Мучник Г.М. Системный литературоведческий анализ. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1986. – 80 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 18–е, стереотипное. – М: Русский язык, 1986. – 795 с.
4. Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир. – Алматы: Дайк-Пресс,1996. – 192 с.
5. Толковый словарь русского языка /Под ред. Д.Н.Ушакова. Т.3. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1939. – 1424 стб.
6. Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений. – Л.: Советский писатель, 1987. – 448 с.

УДК 82:801.6

ЩЕРБОВСКИХ ИРИНА ГЕННАДЬЕВНА
и.о.ассоциированного профессора (доцента)
кафедры журналистики и филологии,
кандидат филологических наук
НАО «Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова»,
irina67_irina67@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР КАК СРЕДСТВО АКТУАЛИЗАЦИИ СМЫСЛА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Аннотация: статья посвящена изучению лексического повтора в художественном произведении. Функции лексического повтора рассмотрены на материале анализа поэтического текста. Автор характеризует повтор как одно из воплощений принципа бинарности в поэзии Ф.И.Тютчева и делает вывод о роли повтора в актуализации художественного замысла поэта.

Ключевые слова: лексический повтор, поэтика, композиция, анафора.

Түйін: мақала көркем шығармадағы лексикалық қайталауды зерттеуге арналған. Лексикалық қайталау функциялары поэтикалық мәтінді талдау материалында қарастырылады. Автор қайталауды Ф.И.Тютчевтің поэзиясындағы бинарлық қағиданың бір көрінісі ретінде сипаттайды және ақынның көркемдік ниетін белсендірудегі қайталанудың рөлі туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: лексикалық қайталау, поэтика, композиция, анафора.

Abstract: the article is devoted to the study of lexical repetition in a work of art. The functions of lexical repetition are considered on the basis of the analysis of the poetic text. The author characterizes repetition as a manifestation of the principle of binary in the poetry of F. I. Tyutchev and concludes about the role of repetition in the actualization of the poet's idea.

Key words: lexical repetition, poetics, composition, anaphora.

Повтор – это приём в художественной речи, заключающийся в двукратном или многократном использовании одних и тех же элементов (звуков, слов, словосочетаний и т.п.) в определённой последовательности. Д.Э.Розенталь определяет повтор как «упорядоченное повторение слова, словосочетания и даже большей синтаксической единицы (предложения или его части). Упорядоченность выражается в том, что повторяющиеся единицы стоят в определённой позиции, то есть на определённом месте в предложении, его части, сложном синтаксическом целом, тексте» [Розенталь Д.Э., 1999].

Традиционно исследователи характеризуют различные виды повторов на разных уровнях языковой системы, выделяя повтор фонетический, морфемный, морфологический, лексический, синтаксический. В зависимости от места расположения повтора в пространстве текста различают контактный и дистантный повторы (когда повторяющиеся слова идут друг за другом или когда они разбиты другими словами). Если речь идёт о точности воспроизведения повторяемого элемента, выделяют повторы полные и частичные. Подробная классификация повторов представлена в диссертации З.П.Куликовой, которая, выделяя особо явный и неявный повторы, подчёркивает, что «к явному, или материально выраженному, относится фонетический, словообразовательный, лексический, синтаксический повтор. Неявный, или материально не выраженный, повтор предполагает повторение основной семантики слов. Это повтор семантический, который строится на неоднократном употреблении слов, связанных синонимическими, антонимическими отношениями» [Куликова З.П., 2007, с. 5].

Анализируя лексические повторы в жанре короткого рассказа, Т.Н.Лапчинская приходит к выводу, что анализ повторяющихся слов «позволил проследить их ярко выраженную смыслообразующую функцию и вывести на поверхность оттенки смысла, невидимые на первый взгляд» [Лапчинская Т.Н., 2015, с. 248]. Также автор подчёркивает, что «те или иные виды повторов в художественном тексте нацелены на создание его смысловой целостности и обеспечивают интеграцию частей текста» [Лапчинская Т.Н., 2015, с. 250].

Наиболее распространёнными и ярко выраженными в художественном тексте являются лексические повторы. В художественном контексте слово (а тем более – слово, актуализированное с помощью повтора) обретает особое значение, вступая в сложное взаимодействие со всеми элементами художественной структуры. Особую роль лексические повторы играют в стихотворном тексте, принимая участие в создании ассоциативно–образных полей поэтического произведения.

В поэзии Ф.И.Тютчева, помимо выполнения этой важной функции, повторы выступают одним из воплощений принципа бинарности, являющегося основным организующим началом

на всех уровнях его поэтической системы.

Как правило, в роли лексических повторов выступают слова семантически весомые в контексте произведения. Именно они в первую очередь акцентируют внимание на определённых образах и мыслях. Обратимся к анализу образной семантики стихотворения Ф.И.Тютчева «Ты, волна моя морская...». Волна то покоится, то играет, то «мятётся и бьётся», то весело смеётся на солнце. То поэт прислушивается к её «тихому шёпоту, полному ласки и любви», то до него доносятся «стоны вещие» и «буйный ропот» разгулявшейся «своенравной» стихии. Впервые к изображению своенравного характера волны поэт обратился задолго до создания стихотворения «Ты волна моя морская...», рисуя метафорический образ «морского коня». Данные поэтом характеристики двух образов звучат почти в унисон.

Изображаемая поэтом морская волна одновременно вместила в себя и свет, и тень, поочерёдно являя взору один из своих ликов: «то угрюма, то светла». В другом стихотворении подобным образом изображено ночное море: «здесь лучезарно, там сизо–темно» («Как хорошо ты, о море ночное...»). В волнении, внушённом величественным празднеством волн, поэт восклицает: «О, как охотно бы в их обаянье // Всю потопил бы я душу свою...». Не потому ли у него возникло такое желание, что морская стихия родственна душе поэта и так же противоречива, как и его душа? Поэт признаётся, что ему в равной мере внятны и сладостны как ласковый шепот, так и буйные стоны, близки и понятны как её «день» (светлое гармоничное начало), так и «ночь» (хаос разбушевавшейся стихии). Или волны так изменчивы и обладают совершенно противоположными качествами именно потому, что так противоречива в своей раздвоенности душа поэта, тоже имеющая своё «дневное» и «ночное» бытие («Душу, душу я живую // Схоронил на дне твоём»)?

Текст стихотворения открывают и завершают следующие строки:

Ты, ***волна*** моя морская,
Своенравная ***волна***,
. . . . . .
Душу, душу я живую
Схоронил на дне твоем.

Слова «волна» и «душа» являются ключевыми в стихотворении и не случайно выступают в роли словесных повторов, причём, в весьма значимых местах текста – зачине и финале. Благодаря повтору, мы с большим основанием сближаем ключевые слова–образы (***волна = душа***), тем более, что поэт в конце произведения говорит об их слиянии. И здесь вполне уместна параллель с упомянутым выше стихотворением «Как хорошо ты, о море ночное...»: созвучна не только семантика образов – перекликаются и финалы стихотворений, выказывающие желание поэта растворить стихию своей души в морской пучине:

«Как хорошо ты, о море ночное...»	***«Ты волна моя морская...»***
здесь *лучезарно*, там *сизо–темно*	то *угрюма*, то *светла*
О, как охотно бы в их обаянье Всю потопил бы я душу свою...	Душу, душу я живую Схоронил на дне твоем.

Не менее показательно стихотворение «Дума за думой, волна за волной...»: здесь повтор, скрепляющий два финальных стиха, играет важную роль в актуализации авторской мысли. Л.Г.Шакирова, рассматривая данное стихотворение в рамках поэтики контраста, по семантике объединяет его с «Фонтаном» и читает в системе оппозиций «человек и природа», «время и вечность»: «человек не может постигнуть истинный смысл вечной природы» [Шакирова Л.Г., 1988, с. 23]. Анализ показывает, что образный смысл данного стихотворения – иной.

Авторская мысль в своём развитии проходит три этапа (они соответствуют в стихотворении трём парам строк). В первом двустишии утверждается родство, более того – *единство* думы и волны.

Дума и волна – два проявления одной стихии, и последующее двустишие – об их *различии*. Его можно разделить вертикально на две части, из которых левая – это дума, а правая – волна: и левая, и правая половины двустишия поражают параллелизмом тематического и синтаксического построения, усиливающего смысловое сопоставление, и в то же время – внутренней тематической и грамматической стройностью. Думы теснятся в сердце, волны гуляют по просторам безбрежного моря. Это двустишие, повествующее о разнице двух начал, отличается от I–го и III–го сменой качества рифмы и её характера. Меняется и ритмическая картина: строки здесь длиннее остальных на один слог, что связано с появлением женской рифмы. Помимо смыслового и ритмического единства 3–ей и 4–ой строк, помимо их спаянности парной рифмой, необходимо упомянуть и о единстве звуковом. В рассматриваемых стихах преобладает сочетание звонких согласных, а объединяет двустишие с точки зрения консонантизма (и более всего влияет на его звуковую окраску) вибрант «р». Вокалическая же решетка стихотворения показывает, что второе двустишие объединено ударным звуком «е», в отличие от заключительных строк, где господствует «о». Сердце – заключение для думы, море – та просторная стихия, по которой гуляют волны. Но как важно удвоение маленькой частицы *«ли»:* «в сердце ли», «в море ли» (т.е. что в сердце, что в море; как в сердце,

так и в море) – это не контраст! И далее: «Тот же всё вечный прибой и отбой» – здесь показаны два действия, неизменно повторяемые вновь и вновь и волной, и думой, единые при всём их различии («Тот же всё призрак тревожно–пустой»). Нужно отметить, что 5–ая и 6–ая строки спаяны, помимо смысла, рифмы, фоники, синтаксического параллелизма, еще и анафорой, скрепляющей этот параллелизм:

Тот же всё вечный прибой и отбой,
Тот же всё призрак тревожно–пустой.

Стиховая пара возвращается к первоначальной рифме (*волной – одной – отбой – пустой*), а авторская мысль – к исходному утверждению о *единстве* думы и волны, что подчёркнуто (причём дважды) сочетанием *«тот же всё»*.

В стихотворении «Слёзы людские, о слёзы людские...» представлена целая система повторов на самых разных уровнях. Звуковой повтор усиливает авторскую мысль, нагнетая настроение грусти и тоски. Особенно выразителен фонетический повтор в центральной части текста, где использована дактилическая рифма – *неистощимые – неисчислимые*.

Слёзы людские, о слёзы людские,
Льётесь вы ранней и поздней порой...
Льётесь безвестные, льётесь незримые,
Неистощимые, неисчислимые, –
Льётесь, как льются струи дождевые
В осень глухую порою ночной. [Тютчев Ф.И., 1987, с. 155]

Плавные сочетания «л» и «с» придают образу пластичность и почти физическую осязаемость, словно символизируя струящиеся по щекам капли слёз. Эта звуковая волна замыкается в сочетании «в осень глухую» – далее, в финальных словах текста, ключевые звуки тютчевского шестистишия уже не встретятся («порою ночной»): на смену гласному «у» вновь возвращается «о». Слёзы – слёзы – льётесь – льётесь – льётесь – льётесь – льются: о – о – о – о – о – о → у. Ударный «о», многократно повторённый, звучит как стон. Идущая затем на смену словоформа «льются» вводит новую звуковую тему – впервые в вокалической решётке текста появляется «у» (льются – глухую), словно усиливая ощущение одиночества, безответности и бесприютности в холодном мире, глухом к стонам и слезам.

Четырёхкратное употребление слова «льётесь» словно передаёт монотонность и равнодушную размеренность холодного ночного дождя.

Поздней порой = порою ночной: синонимичный повтор усилен мужской рифмой, единственной в пространстве стихотворения, где сочетаются рифмы мужская, женская и дактилическая.

Четвёртый стих выделяется ещё и тем, что включает всего два длинных слова и имеет наименьшее число ударений – два, что звучит особенно выразительно на фоне всех остальных полноударных стихов.

Лексема «льётесь» – единственный глагол в пространстве текста, где из знаменательных частей речи представлены 6 существительных (из них два использованы дважды: слёзы и пора), 5 глаголов, 11 прилагательных.

Повтор усиливает разломность текста надвое на уровне стиха, что особенно выразительно в 1, 3 и 4 строках.

Интересно в анализируемом стихотворении употребление слов с *не-* и *без-*, сконцентрированных в центральной паре стихов.

Льётесь *безвестные*, льётесь *незримые*,
Неистощимые, *неисчислимые*

Как известно, слово со значением отрицания рождает ассоциации с противоположным, не названным, но подразумеваемым значением, что значительно расширяет семантику выделенных слов. И хотя подобные слова наиболее весомы в текстах, построенных на противопоставлении двух образов, их роль весьма ощутима и в создании экспрессивного фона в анализируемом стихотворении.

Актуализируя художественный образ или акцентируя внимание на поэтической мысли, лексический повтор способствует более глубокому постижению смысла художественного произведения.

Своеобразно актуализирует бинарность использование поэтом тавтологической рифмы в стихотворении «Яркий снег сиял в долине...». Текст его состоит из двух строф, при этом каждое четверостишие изображает один из элементов контрастной образной пары «горы» – «долина»:

Яркий снег сиял в долине, –
Снег растаял и ушёл;
Вешний злак блестит в долине, –
Злак увянет и уйдёт.

Но который век белеет
Там, на высях снеговых?
А заря и ныне сеет
Розы свежие на них!.. [Тютчев Ф.И., 1987, с. 135]

Помимо смыслового противопоставления, контраст проявляется еще и в том, что в I–й строфе в обоих случаях рифмуются одинаковые слова («долине – долине», «ушёл – уйдёт»), что отличает ее от II–ой. И это – не просто формальное различие между строфами. Использование поэтом тавтологической рифмы (совершенно не характерной для Ф.И.Тютчева и потому особенно значимой в данном тексте) имеет глубинный смысл: одинаковые слова выдвинуты в конец строки и объединены в пару в строфе, рисующей «долину», и это подчеркивает однообразие и монотонность того, что происходит внизу (из года в год повторяется смена нескольких картин) в противоположность творящемуся «там, на вы-

соте». Эту мысль усиливает и присущее «дольной» строфе однообразие синтаксическое.

Не менее весома рифма в стихотворении «Грустный вид и грустный час...», противопоставляющем безлюдный северный край чудному Югу. Здесь тоже использована тавтологическая рифма, но выполняет она несколько иную функцию: усиливает контраст двух миров – северного и южного, ибо одинаковые слова, объединённые рифмой в пару, употреблены не только в пределах одной строфы, а расположены симметрично в обоих шестистишиях, связывая стихи 1–й и 7–й, 2–й и 8–й, 5–й и 11–й («час – час», «нас – нас», «край – край»). Наиболее «говорящей» из этих пар является последняя, связывающая слова, озарённые контрастными эпитетами: «безлюдный край – чудный край». Этот общий фон повторяющихся слов способствует особенной выделенности единственной рифмы, непосредственно связанной с противопоставлением значений рифмующихся слов: «гробовой – живой».

С помощью повтора в произведениях Ф.И.Тютчева может достигаться эффект удвоения смысла. В этом отношении интересны 4–я и 6–я строки стихотворения «Вечер мглистый и ненастный...»: «В этот *поздний, мёртвый* час?... // (...) В этот *мёртвый, поздний* час...». Характеризуя вечерний час, ознаменовавшийся весьма необычным явлением – утренней песнью жаворонка, – поэт повторяет эпитеты, подчёркивающие несочетаемость двух явлений: мглистого, ненастного вечера и – прорезавшего мглу «звучно–ясного» гласа утренней птицы. Благодаря повторению *«поздний, мёртвый* (...) *мёртвый, поздний»* эти два эпитета воспринимаются как синонимы. Зеркальность способствует своеобразному удвоению смысла: два слова обозначают одно, и в то же время каждое из них как бы совмещает в себе смысл двух слов (и «поздний», и «мёртвый» – это «поздний» и «мёртвый» одновременно). В данном случае слово, будучи использовано поэтом дважды, остаётся в пределах того же семантического поля, не меняя заложенного в него смысла, а лишь углубляя своё значение.

Но слово в тютчевском стихотворении может, звуча дважды, в каждом из этих двух случаев обретать и различное значение, например: «Сей *день*, я помню, для меня // Был утром жизненного *дня*». Здесь слово «день», повторяясь, выступает в двух разных значениях: 1) день как «календарная единица»; 2) день в переносном смысле как обозначение этапа жизни, имеющей свои утро, вечер и т.д. В двух значениях представлено слово «день» и в стихотворении «19–е февраля 1864», обозначая время суток, противоположное ночи, и день как некую дату, как страницу календаря: *«день* вечерел» – «великий *день»*. Дважды употребляется и слово «пыль» в стихотворении «Проблеск»: «ангельская лира, // Грустит, в пыли, по небесах! (...) не дано ничтожной пыли // Дышать божественным огнём». Во втором случае семантика слова несколько расширяется, создавая более ёмкий образ *«пыли»* как того ограниченно–земного, которому не дано слиться душою с бессмертным.

«Двойное бытие» тютчевского слова проявляется и в стихотворении «Фонтан», проводящем поэтическую аналогию между фонтаном, вздымающимся к небу огнецветным лучом, и водомётом мысли, таким же устремлённым ввысь и неистощимым, но точно так же имеющим роковой предел. Два слова, изображающие – прямо и метафорически – сходные явления, отграничены композиционно и по смыслу. Анализ стихотворения показывает, что использование лексических эквивалентов *(фонтан - водомёт)* оказывается композиционно значимым.

Чаще всего в стихотворениях Ф.И.Тютчева роль повтора выполняет одно *слово*: «Ваш *бог, бог* милостей и браней», «И *день* отрадный, *день* любезный», «Не *целый* мир, но *целый* ад» и мн. др. Приведённые примеры иллюстрируют повтор на уровне стихотворной строки.

Исследования показали, что наиболее часто в роли повторяемых слов выступают имена существительные. Почти четверть их числа составляют обращения: «О рьяный конь, о конь морской», «Дева, дева, что волнует», «О Север, Север–чародей». В 2,5 раза реже имён существительных повторяются местоимения и глаголы, за ними следуют прилагательные. Заметим, что в половине случаев повтора глагола использована его повелительная форма. Стихи с такими глаголами, имеющие форму обращения, обретают призывную интонацию (усиленную повтором) – интонацию мольбы, заклинания, напоминая молитву: «Спаси их, господи, спаси!», «Сверши свой труд, сверши людей спасенье».

Следует отметить, что повторяемые слова занимают различное местоположение в пределах стихотворной строки:

1) могут быть поставлены рядом («*Душа, душа*, спала и ты»);

2) находясь в отдалении друг от друга, создают тенденцию членения стиха надвое и усиливают смысловой и синтаксический параллелизм на уровне полустишия («*Вчерашний* зной, *вчерашний* прах!..»);

3) обрамляют стих («*Спаси* их, господи, *спаси*!»);

4) могут занимать всё пространство стиха:

В одну молитву всё слилось:

Переживи, переживи!

Повторяются не только отдельные слова, но и их пары: «*Ещё есть* жизнь, *ещё есть* ропот»; «Творению *пир даёт* природа, // Свиданья *пир даёт* сынам!». В роли повтора может выступать *полустишие*, как по горизонтали: («Не нужно нам возмездия иного, // *Довольно с нас, довольно с нас*...»), так и по вертикали:

4 Друг мой милый, *видишь ли меня*?
8 Ангел мой, ты *видишь ли меня*?
12 Ангел мой, ты *видишь ли меня*?

В последнем из приведенных примеров представлено «нарастание», «нагнетание» повторяющихся комплексов (полустишие → стих). *Стихотворная строка* может повторяться как без изменений, так и в несколько изменённом виде (стихотворения «Я лютеран люблю богослуженье...», «Современное», «Ты знаешь край, где мирт и лавр растет...»).

В пределах стихотворного текста повторяются не только слова, сочетания слов, полустишия, стих, но и *совокупность стихов* («Песня скандинавских воинов» – повтор части строфы). Встречается, наконец, повтор целой *строфы* (в стихотворении «О, как убийственно мы любим...» одинаковые строфы обрамляют текст: I = X).

Неоднократно Ф.И.Тютчев использует и *повтор рифмы* («Графине Е.П.Ростопчиной», «Поминки», «На Неве»).

В тютчевских стихотворениях встречается повтор, который можно назвать *«зеркальным»:*

И та и тот равно неотразимы,
И безответственны *и тот и та*.

———

День вечереет, ночь близка,
Длинней с горы ложится тень,
На небе гаснут облака...
Уж поздно. *Вечереет день*.

Приведённые примеры показывают, как повторяемый комплекс «охватывает», «опоясывает» двустишие, строфу. Одинаковые стихи могут обрамлять и весь текст («К Нисе»).

В стихотворениях Ф.И.Тютчева мы находим *вариативные повторы*: в одном из двух компонентов изменён порядок слов, форма слова и т.п. Такие повторы встречаются в стихотворениях «Вечер мглистый и ненастный...», «Кораблекрушение», «Из края в край, из града в град...», «Пошли, господь, свою отраду...».

Лексические повторы встречаются не только в пределах одного стихотворного текста. Так, стихотворение «Видение» изображает час «всемирного молчанья», когда «густеет ночь, как хаос на водах». Написанное в том же 1829 году стихотворение «Бессонница» открывает «томительная повесть» однообразного боя ночных часов, раздающаяся «среди всемирного молчанья». Дважды использованное поэтом сочетание слов создает некое ассоциативное поле между текстами, представляющими собой одну из глав трагической повести об одиночестве человека в ночные часы, когда он сталкивается лицом к лицу с хаосом, настигнутый «неотвратимым роком».

Выше уже упоминалось, что местоположение повторяющихся слов в пространстве стихотворной строки создаёт *возможность членения стиха на полустишия*, характеризующиеся ритмико–синтаксическим параллелизмом: «*Все* созданья, *все* народы», «*Вчерашний* зной, *вчерашний* прах!..», «*Среди* громов, *среди* огней» и мн. др. Подобные повторы не только акцентируют параллелизм. Они усиливают противопоставление полустиший («*Для них* нет победы, *для них* есть конец», «*Он был* не наш, *он был* его») или, напротив, – способствуют сближению их смысла («*Пора* любви, *пора* весны», «*Он стройно* жил, *он стройно* пел»: *любовь = весна; жил = пел* и др.). Помимо этого нередко встречается повтор всего полустишия: «Не нужно нам возмездия иного, // *Довольно с нас, довольно с нас*», «Они гласят во все концы: // *Весна идёт, весна идёт*». Заметим, что на этот повтор полустиший в стихотворении «Весенние воды» накладывается и повтор целого стиха (6 = 9).

Следует подчеркнуть особую роль анафорических повторов, усиливающих *тенденцию членения строфы на два двустишия:*

Здесь, где так вяло свод небесный
На землю тощую глядит, –
Здесь, погрузившись в сон железный
Усталая природа спит...

Анафорические повторы могут быть использованы парами:

Тут не одно воспоминанье.
Тут жизнь заговорила вновь. –
И то же в вас очарованье,
И та ж в душе моей любовь!..

Нередко анафора объединяет два стиха, характеризующиеся полным ритмико–синтаксическим параллелизмом, но занимающие отдалённое друг от друга положение в пространстве поэтического текста:

Как сладко дремлет сад темно–зеленый,
Объятый негой ночи голубой,
Сквозь яблони, цветами убелённой,
Как сладко светит месяц золотой!

Повтор акцентирует двучленность самых различных композиционных единиц, начиная со стиха – основной, наименьшей композиционной единицы стихотворной речи. Он соединяет:

а) два полустишия:
Слёзы людские, о *слёзы* людские,
(. . . . . .)
Льётесь безвестные, *льётесь* незримые...

б) два стиха:
Всё тот же тёплый ветр верхи дерев колышет,
Всё тот же запах роз... и это всё есть Смерть!..

в) два двустишия в строфе:
И опять звезда играет
В лёгкой зыби невских волн,
И опять любовь вверяет
Ей таинственный свой чёлн.

г) две строфы («Вечер», «Душа моя, Элизиум теней...»).

Итак, повтор в поэтическом тексте реализует важную композиционно–семантическую функцию, актуализируя ключевые понятия и прини-

мая участие в создании ассоциативно–образных полей произведения. Заслуживают внимания роль повторов в стихотворных текстах, имеющих тенденцию деления надвое, а также – способность повтора объединять в пары стихи, нередко подчёркивая их параллелизм или акцентируя заложенное в них противопоставление. При этом уже одно графическое начертание слова *дважды* или *удвоенное* его звучание при произнесении (особенно, когда повторяемые слова находятся рядом) сразу же привлекает внимание, словно символизируя тютчевскую бинарность. Как справедливо отмечает В.В.Савельева, «во внешней композиции стихотворного текста значительную роль выполняют графические и визуальные компоненты» [Савельева В.В., 1996, с. 42]. Данное утверждение с большим основанием можно отнести к стихотворению Ф.И.Тютчева «Probleme», в тексте которого также представлены повторяющиеся элементы.

Таким образом, лексический повтор выступают не только как средство связи в художественном тексте. Выполняя целый ряд художественных функций, повтор заостряет поэтический образ и углубляет авторскую мысль. Являясь одним из воплощений принципа бинарности в поэзии Ф.И.Тютчева, лексический повтор выступает важным средством актуализации художественного замысла поэта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Куликова З.П. Повтор как средство экспрессивности и гармонизации поэтических текстов М.И.Цветаевой и Р.М.Рильке: автореф. дисс. … канд.филол.наук: 10.02.19 / Куликова Злата Павловна. – Ростов-на-Дону, 2007. – 25 с.

2. Лапчинская Т.Н. Смыслообразующая функция лексических повторов в тексте немецкого короткого рассказа // Culture and civilization. 2015. №6. – С. 248-260.

3. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию / Д.Э. Розенталь, Е.В. Джанджакова, Н.П. Кабанова. – 4-е изд. – М. : ЧеРо, 1999. URL: http://evartist.narod.ru/text1/71.htm

4. Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир. – Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1996. – 192 с.

5. Тютчев Ф.И. Полное собрание стихотворений. – Л.: Советский писатель, 1987. – 448 с.

6. Шакирова Л.Г. Символика философских стихотворений Тютчева о природе: автореф. дисс. … канд. филол. наук: 10.01.01 / Шакирова Людмила Григорьевна. – М., 1988. – 23 с.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

АСАНОВА АНЕЛЬ ҚАНАТҚЫЗЫ
7М02118 – «Театр, кино және ТВ костюмы» мамандығының
2-курс магистранты
Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА
Алматы қ.

ЖАНГУЖИНОВА МЕРУЕРТ ЕРКЕНОВНА
п.ғ.д., доцент
Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА «Сценография» кафедрасы
Алматы қ.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КОСТЮМІНІҢ СЦЕНОГРАФИЯСЫНЫҢ КИНОДАҒЫ КӨРКЕМДІК АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Мақалада қарапайым шаруа киімінің мысалында қазіргі кинофильмдердегі ұлттық костюмдегі маңызды функциялары, түрлері, сипаты, атаулары, композициялық модельдеу қарастырылады. Киім бөліктерінің символикасы талданады. Анықталған байланыстар көшпенді өмір салтын ұстанған қарапайым қазақ шаруасының өмір салты, діни ұстанымдары, әлеуметтік деңгейі мен тұрмыс тіршілігі болып табылады.

Түйінді сөздер: ұлттық костюм, сценография, кино костюм, тарихи тендеция, қазақтың ұлттық киімі.

Резюме. В статье рассматриваются важнейшие функции, виды, характер, наименования народного костюма в кино на примере простой крестьянской одежды. Анализируется символика одежды и определяется символический статус костюма в кино. Выявленные связи казахского национального костюма в кино зеркально отражают образ жизни, религиозные установки, социальный уровень и быт простого казахского крестьянина при кочевом образе жизни.

Ключевые слова: национальный костюм, сценография, кино костюм, историческая тендеция, Казахская национальная одежда.

Summary. The article deals with the most important functions, types, character, names of folk costume of movies on the example of wearing common clothes. The article analyzes the symbolism of clothing details and determines the symbolic status of the costume in cinema. The revealed connections of the Kazakh national costume in the cinema are mirror image of the lifestyle, religious attitude, social level and everyday life of wearing common Kazakh clothes who led to nomadic lifestyle.

Keywords: national costume, scenography, cinema costume, historical trend, Kazakh national costume.

КІРІСПЕ

Кино өнерінің көркемдік тәжірибесіндегі ұлттық костюм өнерінің дамуы оның теориялық талдауынан әлдеқайда озып кеткендігі анық. Ұзақ уақыт бойы костюм шешімдерін талдаумен көптеген ғылыми жұмыстар жасалынған. Осы уақытқа дейінгі жұмыстарда көтерілген тақырып бойынша аз зерттелген, «кино костюмы» өнеріне байланысты мәселелер осы бөлімде айтылады. Ұлттық костюм бойынша зертегендер қатарында: этнограф, тарих ғылымдарының кандидаты - Ө.Ж. Жәнібековтің; кеңес және қазақ киносының суретшісі және кескіндемеші, Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері, Қазақ КСР Халық суретшісі - А.Ғ. Ғалымбаеваның; қазақ ғалымы, археолог, шығыстанушы, тарихшы, әдебиеттанушы, өнертанушы – Ә.Х. Марғұланның; қазақ этнографы, археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор - Х.А. Арғынбаевтың; шығыстанушы, этнограф, Орта Азия маманы - А.О. Сухареваның еңбектері. Жалпы ұлттық костюмді арнайы талдайтын жұмыстар іс жүзінде өте көп, соның қатарында (бірнеше ғылыми жұмыс авторлары М.А. Нуржасарова, А.А. Шевцова, Ж.Д. Жукено-

ва, И.В. Захарова., Р.Д. Ходжаева, Э.А. Рассохина, С.А Яценко., С. Асанова, А. Птицина, А. Есмаханов, А.Б. Ибраева, Н.А. Володева, Э.К. Нарибаева жұмыстары. Осы жұмыстарға сүйене отырып, салыстырмалы түрде киноға қатысты костюмдердің жіктелуін қарастырамыз, костюмнің фильмді қабылдауға әсерін егжей-тегжейлі талдау жасалынады; кинодағы костюм проблемасына тоқталатын болады, тарихи ұлттық костюмның жасалу әдістері бөлшектелген түрде талданады.

Сонымен қатар, қазіргі таңда тарихи фильмдердегі ұлттық кино костюм бейнесінің ажырамас элементі, яғни белгілі бір кейіпкердің дәстүрлі бейнесі де, тұтастай алғанда фильмнің бейнелі және көркем әлемі болып табылады. Ойластырылған костюм кейіпкердің көрермен алдындағы алғашқы әсерін тудырады, бастапқыда визуалды экспрессивтілік құралы ретінде әрекет етеді. Кейіпкердің бейнесінің қалай ұсынылатындығы және не киетіндігі бұл тікелей костюм суретшісі мен режиссердің өзара әрекеттесуі және пікір алмасуы барысында шешім табатын процесс екендігі анық. Бірақ кей жағдайда тарихи кинодағы ұлттық костюмдерге деген шексіз әр түрлі көзқарастар, принциптік ұстанымдар, әртүрлі факторларды ескере отырып, костюмді таңдауға немесе оны жасауға мәжбүр жағдайлар проблемасына тап боламыз. Жалпылай айтқанда бейнені ойластыра отырып оның іске асыру барысында белгілі бір бейнені сомдайтын актерді де сол образға сәйкес таңдауға тырысады. Оның бой өлшемі, киім өлшемі мен аяқ киім өлшемін ала отырып, бас суретші салған және де режиссер қабылдаған костюм sэскизі бойынша актер бейнесіне сәйкес костюмды тігу тігін цехна тапсыра отырып жүзеге асырылады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, кино кейіпкерінің костюмін жасау мен жасаудың негізгі заңдылықтарын, оның кадрдағы жұмыс істеу ерекшеліктерін анықтау үшін кино костюмін дамытудың бірыңғай тарихи тұжырымдамасы ұсынылады. Бірақ, әр жағдайда режиссердің кейіпкердің костюміне қойылатын талаптары мен костюм бойынша суретшінің жұмысы ерекше көркемдік мақсаттарға бағынады. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл тұрғыда кинода костюм жасау тәсілдері, режиссердің шығармашылығы кезінде пайда болатын көзқарастардың эволюциясы екені анық. Жалпы кино костюмын талдамас бұрын киімге, костюмге анықтама беріп оның қызметі мен функциясыны, костюмның түрлерін талдып өтсек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы киім туралы айтқанда, «костюм» термині жиі қолданылады. Киім мен костюм ұғымдарының айырмашылықтарын анықтауға тырысақ «Костюм» ұғымының кеңірек және ауқымды екендігін көреміз. Дәстүрлі қазақ костюмі туралы айтпас бұрын, «киім» және «костюм» деген негізгі ұғымдарды анықтау қажеттігі талап етеді.

Л. П. Крысиннің «Шетелдік сөздердің түсіндірме сөздігінде» «costume» сөзінің аудармасы «әдет-ғұрып» деген мағына береді. Ол адамның денесіне тікелей киілетін (киім, аяқ киім, бас киім, белдік және т.б.), сондай-ақ адамның сыртқы келбетін қалыптастыратын және біртұтас утилитарлық-көркемдік тұтастықты құрайтын өзара келісілген заттардың тарихи қалыптасқан және үнемі дамып келе жатқан кешенін береді [Крысин Л. П., 2009, 4786].

Костюм адамның әлеуметтік, ұлттық, аймақтық, жынысын, жасын, мамандығын көрсетеді. Костюм белгілі бір аймақтың, нақты тарихи кезеңнің, халықтың немесе этностың әдет-ғұрпымен, сондай-ақ белгілі бір адамның жеке басын білдіретін мінез-құлқымен тығыз байланысты.

Костюмның анықтамасына келетін болсақ, «костюм» - бұл негізгі киім, аяқ киім, шаш, макияж, аксессуарларды біріктіретін және белгілі бір эстетикалық функцияны орындайтын бейнелі түрде шешілген тұтас ансамбль жиыны. Сахналық костюмді қарапайым киімге жатқызуға болмайды. Себебі бұл концерттік нөмірді немесе сахнаны жобалаудың маңызды компоненттерінің бірі, ол белгілі бір идеялық-бейнелі мазмұнның талаптарына да, тұтастай алғанда сахна өнерінің бір немесе басқа түрінің ерекшеліктеріне де сәйкес келеді. Сондықтан мұндай костюмнің көрнекілігі сахнада да болсын, кадрда болсын керемет көрініс береді.

Қазіргі таңда қазақтың ұлттық костюміне келсек - бұл нөмірді сахналық безендірудің бір бөлігі немесе мерекелік іс-қимылдың атрибуты ғана емес, өнердің дербес феномені болып табылады. Бұл материал, пішін, дизайн, декор, техника және орындау әдістері тұрмыстық және концерттік, сахналық заманауи киім үлгілерінің мүлдем жаңа көркемдік-конструкторлық және технологиялық шешімдерін жасау үшін шығармашылық идея болып табылатын сарқылмас көздердің бірі. Сондықтан костюм қазіргі заманғы киім дизайнерлері, кино костюмінің суретшілері, театр костюмінің суретшілері үшін аса тартымды элементтердің бірі болып қала береді.

Әсіресе, соңғы онжылдықтарда қазақ халқының мәдениеті туралы түсінігімізді толықтыра түскен осы қызығушылық күшейе түсті. Қазіргі уақытта «Мақпал», «Ерке-Нұр», республикалық сән орталықтары, «Сымбат» сән академиясы және т.б. сияқты ұлттық киім шығаратын мамандандырылған кәсіпорындар құрылды, Батыс Қазақстан облысында «Нұр-Шах» сән үйі, Алматы қаласындағы Құралай Нұрқаділова, Аида Кауменова, Берік Исмаилов, Ая Бапанидың сән үйлері, Қостанай облысында «Сұлтан» және «Ханым» сән үйлері табысты түрде ұлттық нақышта жұмыс атқаруда.

Кино саласында соңғы он жылдықтарда да үлкен кинодағы ұлттық костюмге деген

өзгерістер байқалуда. Мысал ретінде қарастырсақ, ұлттық нақыштағы костюмдерді «Жау жүрек мыңбала» (2011), «Көшпенділер» (2005), «Құнанбай» (2015), «Қазақ хандығы - Алмас қылыш» (2017), «Қазақ хандығы – Алтын тақ» (2019), «Балуан Шолақ» (2018)сынды тарихи көркем фильмдерінде көре аламыз. Кино костюм суретшілері ретінде Асель Шалабаева, Ажар Аубакирова, Дина Буксикова, Шолпан Машрапова сынды өте талантты суретшілер қызмет атқаруда.

Дәстүрлі костюм негізінде жасалған модельдерді талдау әр костюм суретшінің халықтық мотивтерді басқаша түсіндіретінін көрсетеді. Пайдаланылған материал пішін, дизайн, декор, материал, киім кию, халықтық костюмдердің қауымдастығының элементтері болуы мүмкін және бірбірімен үйлесуі қажет екендігін түсіндіреді.

Кино костюм суретшілердің назары бірінші болып декорға аударатындығы таңқаларлық көрініс емес, өйткені бұл ұлттық костюмнің ең оңай түсініп алуға болатын элементі екені анық. «Ассоциативті ұсыну» арқылы бастапқы көздің шығармашылық трансформациясы заманауи костюмнің эмоционалды-бейнелі шешімін керемет көркемдік ансамбль ретінде қабылдауға көмектеседі.

Ұлттық дәстүрлердің қауымдастығы костюмдегі ең күрделі көрінісі болып табылады, бастапқы көзді терең білуге негізделеді. Идеялар қауымдастығы-бұл идеялардың байланысы, оның арқасында санада пайда болған бір идея ұқсастықты, күрделілікті, сабақтастықты немесе қарама-қайшылықты тудырады. Ол кино костюмындағы ең қызықты модельдерді жасауға көмектеседі, онда халықтық түс акценттен гөрі көбірек болжанады.

Дәстүрлі халықтық костюм негізінде киім жасау бастапқы көзді, сонымен қатар қазіргі заманғы киімнің даму перспективаларын, оның силуэт формаларын, пропорцияларын, ассортиментін, құрылымдық және колористикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ бөлшектерді зерттеуді қарастырады. Әрдайым басқа дәстүрлер заманауи костюмде лайықты сынуды таба бермейді. Бастапқы көзге дұрыс емес немесе үстірт көзқараспен сәттілік болмайды.

Кинодағы ұлттық киімдерді жобалау процесі костюмдерді, бейнелерді, конструкцияларды, композицияларды, ырғақтарды, дәстүрлі материалдарды, ою - өрнектің түрін, орналасқан жерін, техникасын және оны қолдану тәсілін жетілдіруден бастау қажеттігін тудырады.

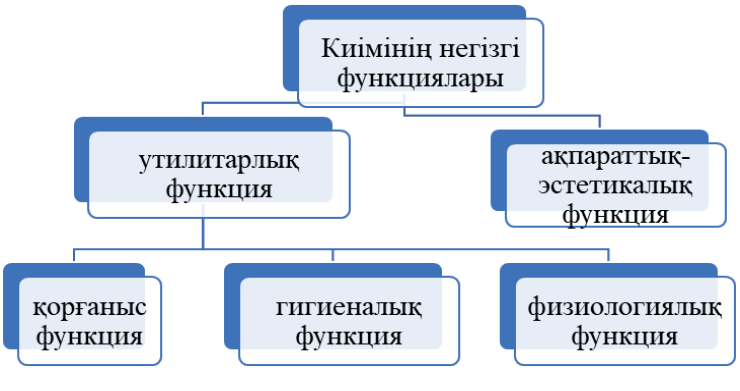
Халық костюмін зерттеу және шығармашылық трансформациялау заманауи костюмнің дамуына, жаңаруына және байытылуына ықпал етеді. Ұлттық нақыштағы киімде тарихи мотив жалғыз бастапқы көз емес. Костюм суретшісі сән — интернационалдық құбылыс екенін есте ұстай отырып, тарихи қазақ костюмінің канонизацияланған шеңберімен шектелмеуге тиіс, сондықтан әлемнің барлық елдерінің костюмдері мен сәнінің өзара әсерін жоққа шығаруға болмайды. Географиялық және климаттық ерекшеліктер, экономикалық өмірдің құбылыстары костюмді көркемдік шешу идеяларының қайнар көзі бола алады.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде ұлттық киімдермен ерекшеленетін және ұлттық костюм элементтерімен безендірілген киім бағаланады. Бұл біздің көпұлтты елімізде өте маңызды, мұнда мәдени турлардың әсері соншалықты күшті, қазіргі заманғы костюмде сызық жойылып, олардың өзара енуі орын алады, ал халықтық мотивтерді қолдану қазіргі заманғы киім ассортиментін айтарлықтай қолға алынуда.

Қазақстан аумағында матаны киімге айналдыру түрлі жолдармен жүзеге асырылды. Бірақ тарихтың әртүрлі кезеңдерінде киім көптеген өзгерістерге ұшырағандығын көреміз. Мұның бәрі сән өзгерістерінің тетіктерін түсінуге және болашақ сән бағыттарына болжам жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, дизайнер сәнге әсер етіп, оны саналы түрде басқара алады.

XVIII ғасырдан бастап сән әртүрлі ғылымдарды әлеуметтік-психологиялық, экономикалық, мәдени, эстетикалық құбылыс ретінде зерттелді. [Буркина С.А., 2019 196].

Қазақ киімінің тарихи шынайылығын түсінуде тарих ғылымдарының докторы Нәзира Нұртазина мен этнограф Өзбекәлі Жәнібековтың зерттеулері үлкен рөл атқарды. Олар қазақтың ұлттық костюмін табиғи ортаға бейімделу талаптарын негізге ала отырып, тіршілікті қамтамасыз ету және материалдық өндіріс функцияларына жауап беретіндігін айтып кеткен.

Кесте-1.
Киімінің негізгі функциялары.

Әр түрлі қызмет салаларында мақсатына және қолданылуына байланысты қазіргі заманғы киім топтарға бөлінеді: жынысы мен жасына қарай, өндіріс әдісіне, маусымына, мақсатына қарай (тұрмыстық, спорттық, өндірістік, формалық, ойын-сауық және т.б.).

Белгілі бір адаммен немесе әлеуметтік топпен байланысты костюм киіммен бірдей функцияларды орындайды (Кесте-1): утилитарлық және ақпараттық-эстетикалық.

Киімнің маңызды функциясына назар аударған алғашқы зерттеушілердің бірі этнограф, аудармашыжәне филология ғылымдарының докторы П.Г. Богатырев болды. Оның функционалды тәсілі бірқатар қарапайым ережелерде қолданылады: [Богатырев П.Г., 1971, 676]

• әр киімнің практикалық және маңызды мақсаты бар;

• киімнің маңызды жағы функциялар жиынтығында көрінеді (әлеуметтік, жас, сиқырлы, діни, салт-дәстүрлі, салтанатты, мерекелік, күнделікті, кәсіби, эстетикалық);

• әрбір киімнің тектік, ұлттық және өңірлік тиесілілік функциялары бар;

• әр киімнің бір емес, бірнеше функциясы бар;

• әр киімнің функциялары уақыт өте келе өзгеруі мүмкін (сиқырлы функция эстетикалық функциямен ауыстырылады және керісінше) және бұл киім басқа қандай белгілермен біріктірілгеніне байланысты;

• әр нақты контексте киім өзінің иерархиясына ие, оның бастысы осы контексте мағынаны пайдалану сипатын және оны эмоционалды қабылдауды анықтайды.

Осы анықталған маңызды функцияға қарай кинодағы костюм функциялары да дәлме дәл сәйкес келеді.

П.Г. Богатыревтың зерттеуі бойынша костюм утилитарлық және ақпараттық-эстетикалық функциялардан басқа келесі функцияларды да атқарады, оны *2-ші* кестеде көре аламыз**:** [Богатырев П.Г., 1971 , 756]

• сиқырлық;

• жас — адамның жасын білдіреді немесе жасырады. Дәстүрлі костюм көбінесе адамның жасын нақты анықтайды;

• әлеуметтік-жыныстық - іс жүзінде кез-келген дәстүрлі костюмде адамның жынысы ғана емес, сонымен бірге оның отбасылық жағдайы да нақты көрсетілген. Қазіргі заманғы костюмде бұл функция жоғалып кетті: тек отбасылық жағдайы ғана емес, сонымен бірге адамның жынысын да костюмімен анықтау мүмкін емес;

• әлеуметтік-таптық — костюм адамның белгілі бір әлеуметтік тапқа немесе әлеуметтік топқа (сыныптық қоғамда) тиесілігін білдіреді, адамның әлеуметтік мәртебесін анықтайды немесе бүркемелейді;

• кәсіби-костюм адамның белгілі бір мамандыққа, оның кәсібінің түріне жататындығын көрсете алады. Бұл әсіресе Орта ғасырларда белгілі бір кәсіптердің өкілдері және қолөнер шеберлерінің мүшелері кесілген, түсі әр түрлі болатын арнайы киім киген кезде айқын көрінді. Уақытша костюмде бұл функция өндірістік киімде және аз дәрежеде жұмыс істеуге арналған тұрмыстық киімдерде көрінеді, бірақ костюм бойынша іскер адамды немесе «еркін кәсіптердің» өкілдерін оңай анықтауға болады;

• аймақтық-костюм аймақтың климаттық ерекшеліктеріне, өмір салтына және онда тұратын халықтардың ұлттық дәстүрлеріне байланысты киімдегі аймақтық дәстүрді көрсете алады. Аймақтық функция ұлттық функциямен байланысты - костюм бойынша адамның белгілі бір этникалық топқа жататындығын бағалауға болады, дегенмен еуропалық типтегі заманауи костюмде барлық ұлттық ерекшеліктерді өшіретін «халықаралық стиль» пайда болды;

• діни-костюм адамның діни тиесілігін де білдіруі мүмкін.

Костюм функциясы

діни	утилитарлық	күнделікті	эстетикалық
әлеуметтік-жыныстық	сиқырлық	топтық	утилитарлық-көркем
физиологиялық-гигиеналық	кәсіби	рәсімдік	мерекелік
өңір аралық	жас аралық	таңбалы	ақпараттық-эстетикалық

Кесте-2. Костюм функциясы.

Кинодағы ұлттық костюмде көбінесе белгілі бір функцияны бөліп көрсету өте қиын. Костюм көп функциялы болып кеткен, ал функцияның өзі көп мәнге ие, бірақ ол келесі функцияларды сақтап қалған: *эстетикалық* - бұл тұрғыда костюм адамның жеке талғамы мен таңдауын, сондай-ақ сұлулық туралы осы дәуірге ортақ ұстанымдарды білдіреді. Костюмде нақты уақыт пен халықтың эстетикалық идеалы көрінеді.

Зерттеулер көрсеткендей, кино костюмі функционалды өзара байланысты және өзара байланысты объектілер тобы ретіндегі мәртебесі көптеген ғасырлар бойы өте жоғары болып қала берді, утилитарлық та, прагматикаға да ие болды, яғни практикалық және символдық талаптарға сәйкес келді. Балалық шақ, жастық шақ, жас өспірім шақ, бір жас санатынан екінші жас санатына ауысу, адамды туыстық қатынастар жүйесіне қосу-мұның бәрі өткен ғасырларда да, XX ғасырдың басында да, басқа формада болса да, кинодағы дәстүрлі костюмде көрініс табады.

Костюмның кинофильмдегі функцияларына қарай қорытындыласақ қазіргі өнердің басты ерекшеліктерінің бірі-эклектизм және архетиптерге сілтемелер жасау болып табылады. Костюмдер, шаштар мен әшекейлер кезекпен және бірге әр түрлі дәуірлер мен стильдердің элементтеріне еніп, бірлескен құрылымның белгілерімен, жаңа материалдармен, техникалық жетістіктермен үйлесім табады.

Кинофильмдегі ұлттық костюм функциясының негізгі міндеті ол берілген сценариидағы уақыт хронологиясына сәйкес келетін ұлттық костюмді әзірлеу. Оның дұрыс түрде жастық, топтық, кәсіптік, жыныстық, өңірлік, рәсімдік немесе мерекелік функцияларына қарай жіктеп, осы функцияларға сәйкес бейнелерге бөлу.

Киім кию әдісіне, адам дене бітіміне бекіту сипатына және пішіміне байланысты келесі түрлерге бөлінеді:

П.Г. Богатыревтың зерттеу теориясы бойынша

• пішілмеген, тігілмеген – денені орайтын немесе орайтын тұтас матаның бір бөлігінен жасалған киім;

• қойылмалы– бас арқылы киілетін киім. Ол тігілмеген болуы мүмкін – бастың тесігі бар матаның бір бөлігі түрінде (ежелгі заман киімі, пончо), кесілген және тігілген болуы мүмкін;

• айқара ашылған (распашная) – алдынан жоғарыдан төменге қарай ілгегі бар пішілген және тігілген киім (халат немесе кафтан түрінде);

• Еуропалық үлгідегі пішілген және тігілген – адам денесінің пішінін қайталайтын киім, оған жазықтықтағы көлемді пішіндердің бұрылыстары (бедерлер, тырмалар және т.б.) болып табылатын пішу арқылы қол жеткізіледі. Әр түрлі қызмет салаларында мақсаты мен қолданылуына байланысты қазіргі заманғы киім топтарға бөлінеді: жынысы мен жасына қарай, дайындау тәсілі бойынша, маусымы бойынша, мақсаты бойынша .

XX ғасырдың басында фольклорист және этнограф П.Богатыревтің жеке костюммен орындалатын функциялардың жалпы құрылымдық өзара тәуелділігін білдіретін жұмыстарының арқасында киімге ерекше «тіл» ретінде жаңа көзқарас пайда болғандығын айта аламыз.

Этнографиялық зерттеулер негізінде этнограф кез - келген қоғамда костюмдердің төрт негізгі түрінің болуын негіздеді: [Богатырев П.Г., 1971, 89б]

• күнделікті костюм, ең алдымен, практикалық, онда сыныптық және мәртебелік сәйкестендірудің (дінді, неке мәртебесін, кәсіптік жұмыспен қамтуды және жасты қоса алғанда), өңірлік және Ұлттық сәйкестендірудің (белгілі бір аймаққа, халыққа, ұлтқа тиесілілікті) параметрлері, сондай — ақ эстетикалық функция-костюм барлық осы функцияларды әртүрлі элементтердің комбинациясы арқылы орындайды;

• салттық костюм функциясының маңыздылығы дәрежесі бойынша иерархиялық реттелген - салттық, праздникалық, эстетикалық, өңірлік немесе ұлттық сәйкестендіру, практикалық;

• салтанатты костюмде (мысалы, егемендік көйлек) салттық және эстетикалық функциялар маңызды, содан кейін мерекелік, сәйкестендіру және практикалық;

• мерекелік костюм бірінші кезекте мерекелік, эстетикалық, содан кейін практикалық және сәйкестендіру функцияларын орындайды.

Осы костюмнің төрт негізігі түрінің жіктелуіне қарай оның кинофильмдегі бейнені ойластыру барысында да қолдануымызғада болатындығын айта аламыз.

Осылайша қазіргі заманғы кинодағы қазақ костюмін әзірлегенде онда қандай функциялар басым болуы тиіс екенін ескеру қажет. Бұл костюм суретшісіне кинодағы костюмнің конструктивті шешімді, материалдарды таңдауды және костюмнің бейнесін анықтауға көмегін береді. Кинодағы ұлттық костюмды жобалауға мұндай көзқарас «функционалды тәсіл» анықтамасын алды — олар затты емес, тұтынушыға әкелуі керек артықшылықтарды жобалайды.

Жобалаудың функционалды принципі заттардың жұмыс істеу процесін алдын — ала зерделеуді, тұтастай алғанда жүйенің мінсіз жұмыс істеу моделін әзірлеуді және нәтижесінде адамның әртүрлі және өзгеретін қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін түбегейлі жаңа функциялары бар объектіні құруды қамтиды.

Дәстүрлі қазақ костюмі. Қазақтың дәстүрлі костюмі этнографиялық ғылымды зерттеу нысаны болып табылады. Атап айтқанда, И.В. Захарова мен У. Ходжаеваның [1964] арнайы монографиясы жарық көрді; «Қазақтың ұлттық костюмі» бөлімі, Ә.Х. Марғұланның [1986] кітап - альбомының бірінші томына енгізілді; Х. А. Арғынбаев

[1987], У. Жәнібеков [1991], А. Қалыбекованың [2006] еңбектерінде бар. «Оңтүстік Алтай қазақтарының киімінің сипаттамасы» А. В. Коноваловтың [1986] жұмысында берілген; «Қытай қазақтарының киіміне қатысты материалдар» швед ғалымы Ингвар Сванберг пен американдық зерттеуші Линда Бенсонның монографиясында [2016], Иманғали Тасмағамбетовтың «Орталық Азия зергер — шеберлерінің бұйымдары» альбомында [1997].

Өткеннің материалдық мәдениетінің бірегей көрінісі-жазы ыстық, желдері, қыста аяздары, күндізгі температураның үлкен айырмашылықтары бар даладағы өмір сүру жағдайларының әсерінен жасалған қазақ халқының ұлттық костюмі. Онда халықтың эстетикалық мұраттары, оның өмір салты, әлеуметтік баламалары көрініс тапты. Ол айқын өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді және халықтың этникалық өзін-өзі тануын сақтау мен нығайтуда белгілі бір рөл атқарды, сөйлеу, антропологиялық көрсеткіштермен қатар олар өздерін бөтен адамдардан ерекшелейтін тұрақты анықтаушы болды. Ол белгілі бір жасқа байланысты реттелуі бар халықтың барлық топтары үшін формалардың ортақтығымен сипатталады.

Қазақ халық костюмінің барлық элементтері дерлік барлық жерде, республиканың барлық өңірлерінде бірдей пішінде, материалды таңдауда, жекелеген киім заттарының тағайындалуында ерекше айырмашылық жоқ. Бас киімдердегі, белбеулердегі, әшекейлердегі, ерекше күнделікті және мерекелік киімдердегі кейбір айырмашылықтар қазақ халқының жекелеген топтарын қосудың жалпы тарихи процесімен байланысты екені анық. Олар кейбір аймақтарда дәстүрлі киімнің архаикалық формаларын біршама ұзақ сақтауға болатындығымен байланысты, ал басқаларында олар жаңаларына ауыстырылды.

Сыртқы киімнің көркемдік сипаты қалыптасқан этникалық компоненттер, оның бұрынғы өндіргіш күштерінің деңгейі, дала халқының айналысатын сипаты, Сарыарқа - Қазақ ұсақ шоқылары кеңістіктерінің қатал климаттық жағдайлары және, сайып келгенде, тарихи дәстүрлер, көршілердің өмір сүру элементтері бейнеленген. Айырқалпақ, мұра бас киімдері ежелгі сақтардың-қазақтардың ата — бабаларының бас киімдерін еске салады. Тонды — тұлыпты, табиғи түстерге боялған қой терісінен жасалған сыналы қондырмасы бар шалбарлар, киізден жасалған шұлық-байпағы бар биік өкшелі— етік кию бұрынғы қазақтардың көшпелі сын-сипатымен, сондай — ақ климаттық жағдайлармен байланысты екендігінің нышаны.

Дәстүрлі қазақ костюмдерінің жиынтығына мыналар кіруі мүмкін:

- бас киім (бас киім);
- сыртқы киім;
- төменгі киім;
- әшекейлер;
- аяқ киім.

Жылдың әртүрлі мезгілдеріндегі Ұлы Дала климаты айтарлықтай ерекшеленеді, бұл қазақ киімінің маусым бойынша қысқы, маусымдық (жаңбырлы) және жазғы болып бөлінуін алдын ала айқындайды.Мақсаты мен қолданылуына қарай қазақтардың күнделікті және сәнді киімдері.

Дәстүрлі қазақ костюмі жыныстық белгілері мен жас ерекшеліктеріне сәйкес киімге бөлінеді:

- нәрестелер үшін;
- балалар;
- жасөспірімдер;
- қыздар;
- қалыңдық, күйеу жігіт үшін;
- жас енді үйленген әйел үшін (бала туылғанға дейін және одан кейін);
- 30 жастан 45-50 жасқа дейнігі әйелдер мен ерлер үшін);
- 50-55 жастан асқан әйелдер мен ерлер үшін.

Сонымен қатар, кино костюмы да әлеуметтік мәртебеге, мамандыққа, дәрежеге байланысты бөлінді, мысалы, байлардың, сұлтандардың (бас киімдер-шұрақ), бақсылардың , ақындардың (былғары шалбар, велюр , жібек жейде), бақташылардың, аңшылардың (тоң, кебенек), балуандардың, батырлардың киімдері. Шамандар мен ақындардың киімдері ерекше және әдемі тартымды болған. Олардың киімдеріне арналған маталар ерекше таңдалатын. Ұрыстар мен жорықтар кезінде батырлар, қолбасшылар өте ыңғайлы, ең жақсы киім киген. Кино костюмын тігу кезінде адамның жасы ерекшелігі ескерілді. Үлкен адамға арналған киім аз үлгілермен кең, ыңғайлы, жекелене тігіледі. Кино костюмының көптеген түрлері бар.

Түсірілім алаңында кино костюмын көшіп-қону кезінде қолайсыздық тудырмайтындай етіп тігіледі. Заттар берік, ыңғайлы, қолайлы және әдемі болуы қажет. Жеңдерді кеңейту арқылы оның әр түрлі трюктарды істеу барысында немесе күні бойы киіп жүруіне ыңғайласытырылып, бйір жағынан кеңейту үшін кесу жасалды.

Дәстүрлі ұлттық костюм негізінде киімдерді үлгілеудің негізгі принциптері: [Пармон Ф.В., 2015, 114б]

- халық костюмінің формаларын қайталамау, оның негізінде уақыт талаптарына жауап беретін жаңа бейнелі шешімдер жасау;
- үлгіні жасау кезінде халық киімінің дәстүріне ғана емес, халықтың сәндік-қолданбалы өнерінің барлық байлығына сүйену керек.
- қазіргі кезеңде халық киімдері күрделі ассоциативті бейнелер негізінде жасалады. Суретшілер көбінесе ұлттық костюмге жүгінеді, өткен мен болашақтың, дәстүрлер мен қазіргі заманның байланысын іздейді. Костюмде бір уақытта әртүрлі дәуірлердің, мәдениеттердің және стильдің элементтері бар.

Дәстүрлі қазақ костюмі негізіндегі кино костюмды жасаудың негізгі принциптері:

• «дәуір-қоғам-адам-дәстүрлі ұлттық костюм» жүйесінде жобалық шешімдерді құру;

• халықтың сәндік-қолданбалы өнерін ескере отырып, дәстүрлі ұлттық костюм негізінде қазіргі заманғы кинодағы костюмның үлгілерін жасау;

• дәстүрлі ұлттық киім бұйымдарының функцияларын ескере отырып, көркем-конструкторлық шешімдер жасау;

• дәстүрлі ұлттық костюмге және онымен ассоциацияланған тән айрықша белгілерді ескере отырып, модельдердің бейнелерін қалыптастыру: декор (түрі, техникасы, орындау тәсілі және орнаменттің орналасқан жері, түстік шешім); костюм элементтері (бас киімдер, аяқ киім, украсения); дәстүрлі пішім және материал; костюм ансамблін құру қағидаты; матаны әрлеуде декордың ұлттық дәстүрлерін өңдеу;

• халықтың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын ескере отырып, киімге қойылатын талаптар негізінде қазіргі заманғы кинодағы костюм үлгілерін жасау;

• заманауи кино костюмінің үлгілерінде түрлі дәуірлердегі, мәдениеттегі және стильдегі дәстүрлі ұлттық костюм элементтерінің үйлесімін пайдалану.

Е.А. Калмыкова мен О.В. Лобацкаяның зерттеу нәтежесі бойынша **киімнің қасиеттері (**Кесте-3**)** - бұл оның айырмашылығын немесе басқа заттармен ортақтығын анықтайтын тұтас бөлік және қарапайым және күрделі қасиеттерді ажырату болып табылады деген екен.

Киімді сипаттау кезінде киімді сипаттайтын осындай қарапайым белгілер таңдалады, мысалы: түсі, массасы, гигроскопиялығы және т.б., нақты бағалау жағдайында бөлу дәрежесі молекулалық деңгейде анықталатын дәрі-дәрмектерден айырмашылығы, кішкентайларға бөлуге болмайды. Мұндай қасиеттер әдетте қарапайым деп аталады.

Күрделі қасиеттер белгілі бір белгілерге сәйкес қарапайым топтарға біріктіру арқылы қалыптасады, әр қарапайым қасиет күрделі қасиеттердің бір тобына ғана кіруі керек (жіктеудің негізгі қағидасын *3-ші* кестеде көрсетілген).

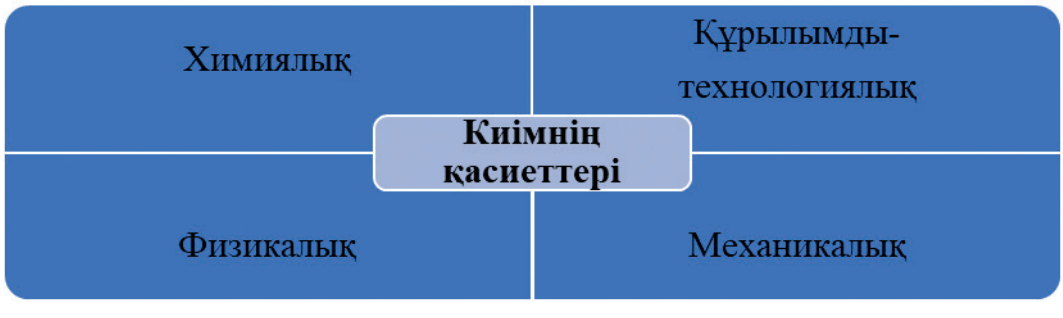
Физикалық қасиеттері - материалдардың, пакеттердің және киім дизайнының ауа мен ылғалдың сіңуіне, өткізгіштігіне, олардың жылу, электрлік, оптикалық және акустикалық қасиеттеріне қабілеттілігін сипаттайды. Бұл қасиеттер киімнің қорғаныш функцияларын және адам ағзасы үшін физиологиялық жайлылықты анықтайды.

Механикалық қасиеттері - материалдардың, тораптар мен қосылыстар мен пакеттердің конструкциясының сыртқы күштердің әсеріне қатынасын анықтайды (үйкеліс, даму, бұралу және т.б.). Механикалық қасиеттер киімнің берілген пішінді, киімнің мөлшерін, оның тозуға төзімділігін, беріктігін және т. б. алу және тұрақты сақтау қабілетін сипаттайды.

Химиялық қасиеттері - материалдар мен киім қосылыстарының әртүрлі химиялық заттардың әсеріне, сондай-ақ антропотоксиндердің әсеріне қатынасын сипаттайды. Олар киімнің сенімділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, олар тазалау, жуу процесінде жойылмауы және адамдарда аллергиялық реакциялар туғызбауы керек.

Құрылымды-технологиялық қасиеттері - киім нысанының конфигурациясы мен құрылымын, оның жекелеген бөліктерін (бөлшектерін), қосылыстар мен тораптардың, пакеттердің құрылымын сипаттайды. Киімнің көркемдігін, динамика мен статикадағы ыңғайлылығын, пайдаланудағы сенімділік пен қауіпсіздікті, үнемділікті айқындайды.

Эстетикалық қасиеттері-тек кестемен ғана емес, сонымен қатар өрнектерді салу тәсілдерімен, қолданылған материалдардың сапасымен және орындау техникасымен бағаланды. Сонымен қатар, кесте үшін материалдар жібек, жүн, жұқа былғары жолақтар, алтын, күміс, матаға, теріге, киізге салынған түрлі асыл тастар болды [Калмыкова Е.А., Лобацкая О.В., 2009. 412 с.]

Кесте-3. Киімнің қасиеттері.

Әрбір қасиет белгілі бір белгімен сипатталады, оны сандық немесе сапалық түрде көрсетуге болады (сандық — масса, дем алу, сапалық-түс — көк). Қасиеттердің әртүрлілігі кино костюмінің ассортиментінің түрлері мен композициялық әртүрлілігін анықтайды.

Осылайша, кинодағы ұлттық костюмнің көркемдік және сәндік дизайнына әсер ететіндігі анықталды:

• материалдардың қасиеттері және мақсаты мен киімдері;

• ою-өрнектің түрі, техникасы, тәсілі және орналасқан жері;

• киім нысаны мен құрылымы;
• ансамбль композицияларының тұтастығы;
• ансамбль құрылымының құрамдас бөліктері;
• фон және үлгі;
• түстер теориясы.

Қорытынды. Кинодағы ұлттық костюмінің көркемдік көрінісі адамдардың өмір туралы білімі мен сценографтардың идеяларының ауқымын кеңейтетін және ақпаратты келесі ұрпаққа жеткізуге қызмет ететін негізгі құрал болып табылады. Қазақтың ұлттық костюмінде нышандық (символикалық) жүйеде құндылықтар әлемі және көптеген ұрпақтардың өмірлік тәжірибесі бейнеленген. Бұл тәжірибе толығымен материалдық заттарда жинақталған, мағыналы және эстетикалық тұрғыдан көрінеді: пішу формасы, ою-өрнектер, кестелер, қосымша аксессуарлар, киім мен зергерлік бұйымдардың түсі, қосымша бөлшектер. Бұл өзіндік мәдени код немесе костюм тілі болып табылады. Бұл тілдің кинодағы бейнелеу өнері әлеміне келуімен маңызы артып келеді. Кинодағы кейіпкердің бейнесі бізге оның әлеуметтік қатынастарының бейнесін, оның нышандық (символдық) деңгейдегі әлем бейнесіне енуін, оның мінезінің ерекшелігінің сын-сипатын береді.

Кейіпкердің экрандағы бейнесі көп жағдайда кейбір қосарлылық негізінде пайда болады: актер (рөлді орындаушы) әлемінің ішкі мазмұны және кейіпкердің дене бітімінде және оның костюмінде бейнеленген осы кескіннің материалдық қабығы ретіндегі рөлі. Осыған байланысты кейіпкердің костюмі - кино өнерінің бейнелеу және пластикалық формаларының жалпы палитрасындағы мәнерліліктің бай құралын көреміз.

Көрермен костюмнің экрандағы көрінісін интуитивті және логикалық деңгейде қабылдайды. Біреу ең алдымен өмір сүру деңгейін оқыса, біреу алдымен форманың символизмін көреді, біреу түс пен үлгіні ғана көреді. Қазіргі заманғы тарихи кинофильмдердегі ұлттық костюмде халықтық мәдениеттің, географиялық тамырлардың, әлемдік тәртіптің үйлесімінің, діни дәстүрлердің терең мәдени кодтарын түсінуге болады, және тарихи костюмдерде осы киімді киеген кейіпкердің мінезі мен әлеуметтік мәртебесі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін жетекші тенденцияларды бірден атап өтеміз.

Көрерменнің мәдени кодтарды қабылдауы мен оқуы интуитивті деңгейде жүреді. Сценограф костюмді әр түрлі бейнелеу жүйелерінде қолдана алады-дәстүрлі кескіндеме формаларына еліктеуден бастап иероглиф бейнесіне дейін, мағынаның реңктеріне, мизансценаның динамикасына, мінез-құлыққа байланысты болады. Сондықтан тарихи кинодағы ұлттық костюмге деген талаптар өте қатал болады.

Костюм, кейіпкердің бейнесі сияқты, сан қырлы болып келеді. Кино костюмнің театр костюмінен басты ерекшелігі ол «детализация» болып табылады. Ұлттық костюмге кіретін әр элементтер, әр бөлшектер, материалдық мәдениеттің құбылысының тарихы өте маңызды, сондықтан кинодағы костюмдерге шынайылық — сенімділік, бастапқы түпнұсқалық, толық сәйкестік талаптары жиі қойылады. Сценарийде көрсетілген кейіпкерлерге және осы кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасына байланысты кейіпкерлердің костюмдерін қарастыратын болсақ, костюм суретшілерінің әрқайсысы режиссер қойған міндеттерді орындай отырып, кейіпкерлердің сыртқы келбетін көрнекі түрде ойластырады.

Қазіргі кинофильмдердегі ұлттық костюм – бұл материал, пішін, дизайн, декор, техника және орындау тәсілі, дәстүрлі технологиясы бойынша қазіргі заманғы киім үлгілерінің мүлдем жаңа көркемдік-конструкторлық және технологиялық шешімдерін жасау үшін шығармашылық идея болып табылатын таусылмайтын көздердің біріне айналды. остюм фильмнің басқа стильдік элементтерімен тығыз байланысты. Кейіпкерлер мен көркемдік кеңістіктің бейнелерінің біртұтастығының белгілерін ескере отырып, костюмдер сөзсіз фильмнің негізгі драмалық мазмұнын білдірудің құралы болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Буркина С.А. Ұлттық костюм ұлттық дәстүрлерді сақтау және дамыту құралы ретінде.- Челябинск. 2019.-196.
2. Крысин Л.П. Шетелдік сөздердің түсіндірме сөздігі. .-Мәскеу. 2009.-478б.
3. Богатырев П.Г. Халық өнері теориясының мәселелері.-Мәскеу.1971.-67б.-75б.-89б.
4. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда: XIX-начало XX века.- Мичиганский университет. 2006. -72б.
5. Марғұлан Ә. Х. Қазақтың ұлттық костюмі.- Алма-Ата. 1986.-254б.
6. Арғынбаев Х. А. Семья и брак указахов. -Алма-Ата, 1973, -328б.
7. Жәнібеков У.Ж. Жаңғырық...Алтын домбыра туралы аңыздың ізімен.-Алма-Ата.1991.-52б.
8. Коновалов А.В. Оңтүстік Алтай қазақтарының киімінің сипаттамасы.- Москва.1986.
9. Ингвар Сванберг И.Л. Қытай қазақтарының киіміне қатысты материалдар монографиясы. 2016.
10. Тасмағамбетов И. "Орталық Азия зергер — шеберлерінің бұйымдары альбомы.-Алматы.1997.
11. Пармон Ф.В. Орыс халықтық костюмі шығармашылықтың көркемдік көзі ретінде.- Мәскеу. 2015. -114б.
12. Калмыкова Е.А., Лобацкая О.В., Тігін өндірісінің материалтану: оқу құралы.- Минск.2009.– 412б.

УДК: 687.01 (574)

КОШИМБАЕВА АЙДАНА АДИЛЬЖАНҚЫЗЫ
магистрант 2 курса
кафедра «Издательское-редакторское и Дизайнерское искуство»
«7М02102 – Дизайн» факультет журналистики
Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

РАЙБАЕВА РАЙХАН СӘМЕТҚЫЗЫ
магистрант 2 курса
кафедра «Издательское-редакторское и Дизайнерское искуство»
«7М02102 – Дизайн» факультет журналистики
Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

РАЗВИТИЕ БРЕНДА И ОСОБЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Мақалада бренд қалыптастырушы дизайн факторларын анықтау негізінде әйелдер киімдерінің брендтік коллекциясын құру, қазақстандық брендті шетелдік брендтік киімдермен салыстыру және дамыту сипатталған.

Түйінді сөздер: бренд, дизайн.

Резюме. В статье описывается создание брендовой коллекции женской одежды на основе выявления брендообразующих факторов дизайна, сравнение и развитие Казахстанского бренда с зарубежными брендовыми одеждами.

Ключевые слова: бренд, дизайн.

Summary. The article describes the creation of a brand collection of women's clothing based on the identification of brand-forming design factors, comparison and development of a Kazakh brand with foreign branded clothing.

Keywords: brand, design.

ВВЕДЕНИЕ.

Бренд - это торговый знак, или, говоря современным языком, не только символ, но и все, что стоит под этим символом. Не ошибочное название красивого символа-символики и фирменного стиля брендом. Бренд – это не только торговая марка, но и обещание потребителю и выполнение тех обещаний. [Издательский дом «Гребенников», 2003, 2007, 440 с.]

С древнейших времён люди нуждались в общении, передаче определённых чувств или информации через символы. Эти символы показали сторонников одной идеи в отличие от своих конкурентов. Символы позволяют продемонстрировать индивидуальность человека или группы, показывает обладает ли он гордостью или определёнными качествами. Люди собирались под определенным флагом, защищая свои идеалы.

В мире растёт спрос на одежду. Даже сегодня рынок одежды достигает пика, так как "брендовая", "люксовая одежда" стали дороже золота. Не остались в стороне и казахские дизайнеры. Если реклама отечественной продукции не поднялась, то цена одинаковая с зарубежной одеждой. Потому что отечественные бренды, начиная с ткани, завозят все необходимое оборудование из зарубежных стран. [Ә. Нысанбаев, 1998 год, V том.]

27 % по отношению к доллару курс турецкой лиры в падении, установили рекордный показатель. Эффективно использовать эту ситуацию стали туристы, успели заполнить сумки турецкими товарами. У бутиков Pece, Chanel, Louis Vuitton (Рис.1.) очень богатые туристы из Азии и арабских стран. В связи с этим, агентство Блумберг проанализировало и установило, что торги в Турции выросли на 30% по сравнению с летом прошлого года. По словам владельца магазина по продаже ювелирных изделий в Кемере Эрола Калача, изменение цен на лиру повлияло на продажу большого количества товаров, в том числе косметики, украшений и одежды. Кроме того, в связи с тем, что все виды товаров, производимые сами турками, уменьшаются процентные ставки на продукцию, и цена будет дешевле. Поэтому мы понимаем, что в производстве продукции очень важно открытие в стране небольших цехов по переработке сырья, сортировке и выпуску готовой продукции.

Рис.1. Бренд «louis vuitton»

Сейчас завоз необходимых материалов стал нормальным процессом в экономике. Очевидно, что это будет основной причиной роста цен в общей продаже. А извне сырья, и готовый с него материал, который в разы меньше, выпавшие на долю развитых государств не принесло прибыли.

При этом известно, что стоимость сырья на рынке торговли не столь дорогая. Например, страны Европы, в том числе Италия и Франция, которые являются родиной модной одежды, закупают шерсть черного барана по специальным заказам. По их требованию запрещается мытье шерсти из страны, перевозящей сырье. В Европе действуют специальные цеха, охватывающие период от чистки шерсти до изготовления тканей. То есть хорошо знают, в каких условиях можно получить качественный материал из сырья. Для этого ведется работа по закрепленным у них правилам. Сегодня европейцы востребованы в модных, качественных тканях, цена которых также не дешевеет. В связи с этим, в обществе достаточно много модельеров, швеей, предпринимателей, которые изготовляют брендовую одежду из готовых тканей, давая ему название «отечественная продукция».

Мы не должны забывать, что эпоха становления мирового рынка одежды достигла взлетов в развитых странах. Об этом сообщает пресс-служба МИД РК. На сегодняшний день такие бренды как Gucci, LouisVuitton, Burberry, Chanel, Versace, Prada, Dior, AlexanderMcQween, GiorgioArmani, RalphLauren, Hermes, Dolce&Gabbana, SalvatoreFerragamo, Dunhill, CalvinKlein. (Рис.2,3,4)

Рис.2. Бренд «DIOR»

Рис.3. Бренд «GUCCI»

За последние два года количество покупателей одежды увеличилось с 3,5 до 4,5 процента. Если ранее рынок одежды активно развивался в Европе, то за последние два года этот процесс изменился географически и перешел в страны Азии и Южной Америки. Тем не менее, есть проблемы в индустрии брендовой одежды мирового уровня. Об этом недавно агентства McKinsey и Company проанализировали и сообщили, что благодаря внедрению цифровых технологий в модную сферу, можно получить двойную прибыль, но по этому поводу у многих брендов, продвинутых на протяжении многих лет. Сегодня такие корпорации, как Alibaba и Amazon, объединяют представителей индустрии моды, формируют коммуникационный канал каждого товаропроизводителя. Предполагается, что в ближайшие два года число желающих пропагандировать продукцию посредством подключения к цифровому миру достигнет 75%. [https://forbes.kz/process/expertise/kazahstan_voshel_v_reyting_100_stran_mira_s_samyimi_dorogimi_brendami/]

Рис.4. Бренд «Dolce&Gabbana»

Отечественная продукция «из зарубежных материалов»

В последнее время в Казахстане растет доля отечественной продукции, развивается легкая промышленность. Производство одежды, текстильных изделий по сравнению с прошлым годом увеличилось на 15,5 процента. Из них 51 процент республиканского показателя приходится на Алмаатинскую область.

Рис.5. Бренд «Glasman»

Это такие бренды, как «GLASMAN», «Heybaby», «ТФ Ажар», «Медиатекс-Н», «TextiMarket». (Рис.5,6)

Рис.6. Бренд «HEYBABY»

Второе место по производству одежды занимает Карагандинская область. Одежда в данном регионе составляет 16,1 процента от общего показателя. Здесь работают компания по производству верхней одежды «Temirtauassoclatesand ancillarles» и ТОО «Ютария LTD» по производству специальной одежды. А городу Алматы, который входит в тройку лучших, принадлежит 14,6 процента от общего показателя. Тем не менее, легкая промышленность в стране, в том числе производство одежды, является одним из наиболее динамично развивающихся отраслей. В этом году в нашей стране преобладает доля готовой продукции со стороны государства. К примеру, 98,9% вязаных свитеров и жилетов завозятся извне, 1,1% - это отечественная продукция. 97,9 процента верхней одежды приходится из-за рубежа, 2,1 процента казахстанской продукции, 83,1 процента спортивной одежды приходится на импортные товары, 16,9 процента отечественной продукции. 80,7 процента текстильной продукции-чулки, а 19,3 процента-собственные .

За последние годы крупнейшие мелко опытные фабрики и частные дизайнеры по выпуску отечественной одежды продвигают и приносят новые открытия в Казахстане. Многие начали производство женской одежды и аксессуаров, костюмов для мужчин и детской одежды. Тем не менее, качество казахстанских брендов не достигает мирового уровня. При экспорте отечественной одежды на экспорт невозможно постоянно поставлять крупномасштабные товары. Мы должны стать примером формирования товарооборота таких крупнейших государств, как Италия, Турция, Южная Корея, Китай, которые сегодня завоёвывают внутренний рынок. В

связи с тем, что в данных странах вопросы экспорта регулируются на государственном уровне, развитие этой отрасли особенно наблюдается. Во-вторых, есть учебные заведения, которые учат создавать коллекции, соответствующие мировым стандартам, создавать образцы одежды на основе последних трендов. В нем подробно рассматриваются этапы, начиная с изготовления продукции в сырьевом состоянии и заканчивая помещением на стеллажи магазинов. По мнению дизайнера, сегодня в Турции, Польше, Румынии, Китае, Индии будут вышиты альтернативные варианты одежды, придуманные итальянцами и французами. Стоит отметить, что копия отличается от оригинала. ["ҚазАқпарат" Алматы, 2009 1-т,]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Казахстан»: Национальная энцклопедия / Главный редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Казахская энциклопедия» Главная редакция, 1998 год. ISBN 5-89800-123-9, V том.

2. "Қазақ телевизиясы", Энциклопедия, "ҚазАқпарат" Алматы, 2009 1-т, ISBN 978-601-03-0070-5

3. https://forbes.kz/process/expertise/kazahstan_voshel_v_reyting_100_stran_mira_s_samyimi_dorogimi_brendami/

4. Издательский дом «Гребенников», 2003, 2007 (переиздание). — 440 с. — ISBN 5-93890-003-4.

УДК 7. 067

МУРЗАГУЛОВА АНЕЛЬ МУРЗАГУЛОВНА
докторант 1 курса образовательной программы «Хореография»
НАО «Казахская национальная академия хореографии»

ТЕАТРАЛЬНО - ХОРЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО КАК ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ВЕКТОР СОВРЕМЕННОГО СОЦИУМА И ДУХОВНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация: Мақалада жалпылама талдау арқылы өнердің мәні қарастырылады. Философиялық еңбектер мен өнердің пайда болуының алғашқы кезеңінің ағартушылық тұжырымдамалары негізінде оның әлеуметтік функциялары анықталды. Авторлар хореографиялық өнердің эстетикалық және көркемдік құбылыс ретіндегі маңыздылығын және оның әлемдік төтенше жағдай (локдаун) кезеңіндегі әлеуметтік – қоғамдық рөлін негіздеді. Мәселені зерттеу барысында жаһандық карантин кезінде өнердің трансляциялық белсенділігі анықталды, онда локдаундағы қазақстандық балет өнерінің атқарған жұмысы жайлы және шығармашылық интеллигенцияның - артистердің, музыканттардың, балетмейстерлердің, композиторлардың, балет театрлары мен шығармашылық ұжымдардың басшыларының азаматтық белсенділігін анықтады.

Кілт сөздер: өнер, локдаун, хореографиялық өнердің әлеуметтік функциялары, хореографиялық өнер, Қазақстанның балет театры**.**

Аннотация: В статье рассмотрена сущность искусства посредством обобщающего анализа. На основе философских трудов и просветительских концепций раннего периода зарождения искусства определены его социальные функции. Авторами обоснована значимость хореографического искусства как эстетико – художественного феномена и его социально – общественная роль в мировой чрезвычайной ситуации (локдаун). В ходе исследования проблемы была выявлена трансляционная активизация искусства во время глобального карантина, где всеобщий локдаун выявил прогрессирующий процесс в казахстанском театрально - хореографическом искусстве и гражданскую активность творческой интеллигенции - артистов, музыкантов, балетмейстеров, композиторов, руководителей балетных театров и творческих коллективов.

Ключевые слова: искусство, локдаун, казахстанский балет, социальные функции хореографического искусства, театрально – хореографическое искусство, балетный театр Казахстана.

Abstract: The article examines the essence of art through the complex analysis. The art's social functions are determined through the basis of philosophical works and educational concepts of the early period of the origin of art. The authors substantiate the significance of choreographic art as an aesthetic and artistic phenomenon and its social role in the global emergency (lockdown). The study of the problem revealed activation of art during the global quarantine, where the General lockdown showed the progressive process in the Kazakh theater and choreographic art and the civic activity of the creative people - artists, musicians, choreographers, composers, heads of ballet theaters and creative teams.

Keywords: art, lockdown, social functions of choreographic art, theater and choreographic art, ballet theater of Kazakhstan.

Театр в переводе с греческого означает «место для зрелищ». Несколько тысячелетий, начиная с античного театра, люди собирались вместе, чтобы увидеть зрелище, окунуться в атмосферу «трагедии» или «комедии», взглянуть на себя со стороны… Театр во все времена был отражением повседневных реалий, или неким походом к психологу, который мог бы просветить человека, чтобы найти ответы на волнующие его вопросы в связи с усложненными потребностями его познавательной деятельности.

Возникновение науки связано с формированием субъектно-объектных отношений между человеком и природой, между человеком и окружающей его средой, которое произошло в период перехода человечества от присваивающего хозяйства к производящему. В этой связи человек – субъект после посещения таких зрелищно - общественных мероприятий (субъект) развивался и становился другой личностью с формирующимся мировоззрением, наполненной или вовсе опустошённой, но, безусловно, иной.

Развитие театра стало составной частью общего процесса интеллектуального развития человеческого разума и становления человеческой цивилизации. Первая стадия характеризуется как зарождающаяся преднаука или ранняя (начальная) общественная цивилизация. Вторая стадия характеризует общественное развитие в собственном смысле слова. Зачатки знаний зарождаются на Древнем Востоке, в Греции и

Риме, а также в средние века, вплоть до XVI-XVII столетий [*Пономарев А.Б., 2014, с. 186*]. Именно этот период чаще всего считают началом и исходным пунктом естествознания, науки и культуры в целом, как систематического исследования реальной действительности.

«Искусство театра владеет поразительной способностью сливаться с жизнью. Сценическое представление хоть и происходит по ту сторону рампы, в моменты высшего напряжения стирает грань между искусством и жизнью и воспринимается зрителями как самая реальность». Так, исследователь Л.М. Некрасова в статье «Театр как вид искусства и его возможности в воспитании школьников» отмечает, что притягательная сила театра и заключается в том, что «жизнь на сцене» свободно утверждает себя в воображении зрителя» [*/,(дата обращения 21.11.2020)*]. Мы разделяем точку зрения автора о том, что основной задачей театральных и художественных произведений является отражение и воплощение жизненно - общественных процессов. В этом заключается социальная функция искусства в целом. В связи с этим, можно предполагать, что исторические традиции посещения театра и зрелищных культурно - массовых мероприятий остаются актуальными и по сей день во всем мире.

Время идет вперед, сменяются исторические периоды, формируется новая идеология и меняется само общество. XXI век, новое время, и, наконец, 2020-ый год - время кардинальных изменений. Сегодня миру неизвестны последствия пандемии, смертельно опасный вирус заставил все человечество задуматься, приостановились все экономические, технологические и другие жизненно важные общественные процессы. И как следствие, главный земной субъект – это человек и общество, лишившиеся материального источника и средств для существования в силу сложившейся чрезвычайной ситуации.

Необходимо отметить, что в общий круговорот сокрушительных событий окунулся и театральный мир, являющийся тождеством действительности и реальности человеческого бытия. Потому что театр, и в целом искусство, всегда были открыты для зрителя, даже в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) функционировали творческие бригады, которые ездили по местам кровопролитных сражений, чтобы быть рядом с человеком – защитником и духовно поддержать его в трудную минуту.

Интересные авторские подходы к рассмотрению вопросов эстетики и бытия человека в своей просветительской деятельности осуществил известный российский философ, культуролог и литературовед Г.Д. Гачев (1929 -2008). Его научное обоснование и оценка духовных идеалов близки нам в исследовании нашей проблемы. В своих трудах автор рассуждает о таких проблемах, как национальные культуры, сопоставляет мысли человека с его жизнью, рассматривает национальные образы мира, воображение, формы мышления, значимость музыки в жизни человека, мировые процессы общественной цивилизации [*Гачев Г. Д., 1992, 1995, 1998, с. 317, 496, 430*]. Так, в своем эпосе «Содержательность художественных форм» он пишет: «Скрещивание двух типов активного воображения - актерского и зрительского - и порождает то, что называется «магией театра» [*Гачев Г. Д., 1968, с. 302*]. Автор рассуждает о том, что театр всегда был «живым» искусством. Магия представления в реальном времени, где артист исполняет свою арию здесь и сейчас под живой аккомпанемент, и зритель рукоплещет ему за это. В связи с этим по мнению Г.Д. Гачева «... сценическое искусство по своей природе предполагает не пассивное, а активное увлечение зрителей, ибо ни в каком ином искусстве нет такой зависимости творческого процесса от его восприятия, как в театре, ибо мир сцены и сам по себе является произведением зрителя» [*Гачев Г. Д., 1968, с. 302*]. театров без зрителей равно ничему. Сегодня мы столкнулись лицом к лицу с не существовавшей никогда проблемой, пути решения которой нам всем и целому миру предстоит только осознать, найти, понять и реализовать.

Безусловно, у каждого государства, национальной культуры, страны существует свой опыт возвращения в мир искусства или потенциальные возможности к данному процессу. В настоящее время в период кардинального «локдауна» (англ. lockdown - ситуация, в которой запрещается свободно входить и выходить из определенной зоны в связи с чрезвычайной ситуацией. Часто используется в последнее время в виде более короткого обозначения режима полного или частичного ограничения социальных контактов в связи с пандемией нового коронавируса SARS-CoV-2) мировые театры, музеи, галереи принялись популяризировать искусство онлайн. Следует особо подчеркнуть, что в новых реалиях ясно обозначилась актуальность и необходимость искусства как важного социально – общественного феномена. Данная позиция, вернее исследовательский интерес сводится к определению нашей концепции, которая заключается в рассмотрении и обосновании роли и значимости искусства в условиях современного социума и духовно - эмоционального состояния казахстанского общества сегодня.

Мировое театральное общество и все, кто причастен к искусству, приняв адекватно реалии сложившейся ситуации, активно занялись своей главной миссией, которая заключается в просветительстве и популяризации всех видов искусства. Так, например, музеи начали экскурсии в дистанционном режиме: Лувр, Метрополитен музей, Британский музей, музей Ватикана, Эрмитаж - это малая часть той сокровищницы,

которую открыли во все видение для всего человечества. Многочасовые, бесплатные лекции по истории искусств в различных тематических форматах, среди которых: «Париж в эпоху перемен: французская живопись XIX века», «Человек эпохи Возрождения», «Литературные сюжеты в искусстве» и многое другое. Еще пример, всемирно известный «Цирк дю Солей», руководство которого было вынуждено уволить 90% артистов разных жанров из-за пандемии, открыл информационный канал всеобщего доступа на часовой показ шоу «Amaluna», тем самым собрал более миллиона просмотров за один вечер.

Никогда еще у ценителей балета не было такой уникальной возможности - одновременно смотреть балет П.Чайковского «Лебединое озеро» в хореографии Ю. Григоровича в Большом театре России и тот же балет в редакции П. Барта в Берлинской Опере. Королевская опера в Стокгольме транслировала балет С. Прокофьева «Ромео и Джульетта» в хореографии М. Эка; знаменитый балет Монте-Карло открыл доступ к спектаклю П. Чайковского «Спящая красавица» в редакции Ж.-К. Майо; Мариинский театр оперы и балета представил спектакль Р. Щедрина «Анна Каренина» хореографа А. Ратманского в исполнении У. Лопаткиной. Так же, на протяжении семи дней можно было лицезреть балеты одного из ведущих хореографов современности Акрама Хана, среди которых: А. Адан «Жизель» Английского национального балета и его нового балета на музыку В. Ламанья «Xenos» Парижского театра «Theatre de la Ville in La Villette» в рамках масштабной культурной программы 14–18 NOW, развернутой в Великобритании к 100-летию Первой мировой войны. Неожиданный режиссерский подход и интересный факт, что талантливый хореограф «посвятил балет индийцам, ставшим «материальным ресурсом» метрополии. Либретто написано на основе реальных событий. Из 1,5 млн вовлеченных в военные действия погибло более 60 тыс. До недавнего времени об этом не принято было упоминать» [*Звенигородская Н., 1968, с. 302*].

Нидерландский театр танца (Nederlands Dans Theater) в честь 60-ти летнего юбилея творческой деятельности осуществил доступ к уникальным постановкам хореографов с мировым именем, которые сотрудничали с труппой в разные периоды. Так зрители всего мира смогли увидеть работы: Х. ван Манена «Short cut», К. Пайт «The statement», М. Геоке «Midnight Raga», Э. Клага «Mutual comfort», С. Леона и П. Лайтфута «Stop motion» и другие. Необходимо отметить, что здесь приобщение зрителя к танцевальному искусству и повышение интереса, как к театру, так и к труппе и репертуару было организовано посредством ограниченного времени для просмотра. А именно, каждая из этих работ была в открытом доступе не более одной недели. Тем самым, в потоке изобилия многочисленных показов различных балетов и спектаклей разработанный специально руководством театра менеджмент, таким образом, активно мотивировал зрителя со всего мира на просмотр уникальных работ в предоставленных временных условиях.

Основатель «Batsheva dance company» и танцевального языка «Gaga» — известный израильский танцор и хореограф Охад Нахарин, а также ведущие танцовщики труппы организовали и приступили к онлайн- занятиям по импровизации для всех желающих, которые с большим успехом продолжаются и сейчас. Людей со всего мира связывало одно — любовь к искусству и танцам.

В ходе проведенного анализа проблемы исследования мы пришли к заключению, что все, что происходит в современном мире в период локдауна, заставляет нас вспомнить такие личности и их научные и мировоззренческие концепции, которые поначалу не принимались обществом. Это происходило потому, что их самобытно - философские учения носили скорее подчёркнуто неакадемический характер и отчасти имели широкое распространение, выходящее далеко за пределы научно-философского сообщества. Одним из ярких представителей, чьи взгляды и убеждения «не сходились» с общественной идеологией, является выдающийся немецкий мыслитель, классический филолог, композитор Фридрих Вильгельм Ницше (1844 - 1990). Его фундаментальная философская концепция включает в себя особые критерии оценки действительности, поставившие под сомнение базисные принципы действующих форм морали, религии, культуры и общественно-политических отношений и впоследствии отразившиеся в философии жизни. Будучи изложенными в афористической манере, большинство сочинений Ф.- В. Ницше не поддаются однозначной интерпретации и вызывают много споров и в современное время [*https://ru.citaty.net/avtory/fridrikh-vilgelm-nitsshe, (дата обращения-24.11.2020)*]. Его учения и теории о назначении и задачах искусства вызывают неподдельный научный интерес. Например, его высказывание: «Искусство нам дано, чтобы не умереть от истины» очень ценно и является концептуально- центрированным в исследовании нашей проблемы, а также во многом утверждает нашу позицию о значимой функции искусства как эстетического вектора в современном социуме и духовно- эмоциональном развитии общества в условиях психологического кризиса и создавшейся ситуации во всем мире.

Казахстанские театры также вступили в активный режим в сложный период пандемии по выполнению своей идеологической и социальной функции и всячески стараются поддерживать тесное взаимодействие со зрителем и публикой.

Для примера рассмотрим творческую деятельность столичных театров, среди которых Государственный театр оперы и балета «Астана Опера» и Театр «Астана Балет». Итак, Государственный театр оперы и балета «Астана опера» транслировал в онлайн –режиме репертуарные балеты на YouTube платформе и на портале TengriNews, тем самым за период чрезвычайной ситуации театр представлял все спектакли, имеющиеся в его фонде. Это оперы, балеты, концерты, в том числе камерные программы для детей и тематические дивертисменты. Необходимо отметить, что театр был открыт для зрителя на протяжении всего периода карантина в режиме онлайн, и по мере частичного снятия локдауна перешел в офлайн режим с соблюдением всех мер безопасности для здоровья посетителей.

Свидетельством этому является трансляция премьерного балета «Бетховен. Бессмертие. Любовь» на музыку Л. Бетховена в хореографии Р. Ребекка, мировая премьера которого прошла в «Астана Опера» 14 и 15 февраля 2020 года буквально за месяц до полного локдауна. На протяжении всего периода пандемии балетная труппа театра проводила онлайн- показ и уроки классического тренажа с артистами, а также прямые эфиры с ведущими солистами театра. Премьеры театра - заслуженные деятели РК Айгерим Бекетаева и Бахтияр Адамжан приняли участие в прямом эфире проекта «Звезда на карантине», организованном в период локдауна Министерством культуры и спорта РК.

Театр «Астана балет» - молодой столичный театр занимает особое место в культурной жизни Казахстана. Своим современным репертуаром он, как никакой другой театр раскрывает свой творческий потенциал новыми именами, интересными постановками, новыми спектаклями, которые заставляют современного зрителя задуматься над многими вопросами бытия человечества, взаимодействия и естественной связи человека с живой природой и стихией.

В период жесткого карантина театр «Астана Балет» проводил прямые эфиры с ведущими танцовщиками театра. Дилара Шомаева - докторант Казахской национальной академии хореографии, ведущая солистка театра организовала и проводила интересные онлайн- беседы с примами театра, артистами кордебалета, а также с известными мастерами мировой сцены. Так, казахстанская публика и любители балета смогли больше узнать о таких именитых личностях балетного искусства, как: Алия Таныкбаева - прима Венгерского национального балета, Айдос Закан – ведущий солист театра Дортмунд, Германия, Яна Саленко – прима - балерина Берлинского государственного балета, являющиеся выпускниками Алматинского хореографического училища им. А.В. Селезнева и прославляющих казахстанскую балетную школу на мировой сцене.

В рамках авторского проекта «On stage/ Online» Д. Шомаева представила эфиры и увлекательные интервью с хореографами-постановщиками, артистами, а также сотрудниками театральных цехов по созданию сценических костюмов и грима. Необходимо отметить, что все проекты и сама деятельность театров носит глубоко социально - созидательный характер, которые разрабатывались, внедрялись и имеют сегодня продолжение в лице отдельных творческих личностей и целых коллективов с целью скрасить непростую ситуацию, создать всевозможные условия для людей и приблизить неравнодушного зрителя к театру даже тогда, когда кажется, что «все двери закрыты». Таким образом, огромной зрительской аудитории стало известно гораздо больше, чем написано в либретто о создании нового балета «Саломея» талантливого казахстанского балетмейстера Мукарам Авахри на музыку турецкого композитора Фазила Сай (либретто М. Авахри, Д. Шомаева); о роли национального танца и репертуарной политике театра в диалоге с Заслуженным деятелем РК, заслуженной артисткой РК хореографом-постановщиком — Айгуль Тати; о разножанровости репертуара театра с приглашенным хореографом Рикардо Амаранте.

Необходимо отметить, что одним из важных культурных событий является концертная программа, представленная театром «Астана Балет» и посвященная Дню Конституции РК, которая прошла 30 августа 2020 года на площади перед театром. Здесь была представлена обширная праздничная программа на национальную тематику. Артисты театра стали первыми, кто выступил в период пандемии «вживую» на открытом воздухе. Уже 2 сентября 2020 года в Ботаническом саду балетная труппа исполнила одноактные балеты «Love Fear loss» Р. Амаранте и «Путешествие памяти» Р. Ребекка. Естественно, выступления «Астана Балет» транслировались в онлайн - режиме на YouTube канале театра. Такие факты, что в преддверии открытия VIII-ого театрального сезона труппа представила 10 благотворительных концертов для медицинских сотрудников, подтверждает значимость искусства не только как эстетико –художественного феномена, но и определяет его социально – общественную роль. В сложное и неопределенное для всех время, людям необходимо поддерживать себя в «чувствах прекрасного», такие ощущения дарит искусство, в этом его эмоциональная сила.

Выдающийся немецкий писатель, лауреат Нобелевской премии по литературе Т. Манн (1875-1955) так писал об искусстве: «... самый прекрасный, самый строгий, самый радостный и благой символ извечного, не подвластного рассудку стремления человека к добру, к истине и совершенству» [*https://citaty.info/topic/iskusstvo/citaty-so-smyslom/,(дата обращения 22.11.2020*)].

Сегодня многие теории выдающихся ученых, мыслителей, общественных деятелей прошлого являются весьма актуальными и находят отклики в современной жизни общества.

Так, к середине августа 2020 года, с ослаблением карантинных мер, столичные балетные труппы начали возвращаться в привычный рабочий режим утреннего класса, многочасовых репетиций и подготовки к показам с «живой» публикой. Вместе с тем, необходимо отметить положительную тенденцию и заключить, что карантин и запрет на полноценную творческую деятельность, как театров, так и артистов, вызвал небывалую силу воли и выявил огромный потенциал театров и трупп. А именно, можно констатировать, что в этот период резко увеличилось количество премьер, которые последовали одна за другой. Так, например, театр «Астана балет» раз за разом анонсирует о новых одноактных балетах: «longing» Р. Амаранте на музыку А. Пьяццолла, П. Циглера и «Instincts» Д. Джонатана на музыку П. Беф, Р. Мур, Ж. Лусье. Очень интересна идея балетов, которая повествует зрителю «о поисках родной души, невыносимой тоски в разлуке и роли любви в нашей жизни» [*https://astanaballet.com/ru/stagings/repertoire (дата обращения 21.11.2020)*].

Мы можем лишь предположить, что основная тема была навеяна и осознана хореографами в «карантинных» творческих поисках. Премьера балетов состоялась 30 и 31 октября 2020 года. Спустя неделю, театр оглашает премьеру одноактного балета А. Садыковой «Желтораңғы туралы аңыз». Балет в национальной стилистике повествует о легенде дерева Туранға, существующей в казахской традиционной культуре. Лейтмотивом балета является — противоборство мира людей и природы, что очень актуально сегодня. Премьера балета состоялась 6 ноября 2020 года и по многочисленным просьбам зрителей прошла и 7 ноября 2020. Необходимо отметить тот немаловажный факт, что была предоставлена уникальная возможность молодому казахстанскому хореографу А. Садыковой осуществить свою постановку на сцене одного из ведущих театров и поработать с талантливой труппой.

Еще одна премьера в «Астана Балет» состоялась 20 - 21 ноября 2020 года, где солистка театра «Астана балет» А. Абильгазина дебютировала в качестве хореографа-постановщика с классическим дивертисментом «Триумф» на музыку П. Чайковского. В этой связи необходимо отметить, что ничем невозможно заменить и сопоставить специфическую и социальную функцию театрально- хореографического искусства, которая заключается в формировании художественного вкуса, способности и потребности человека, и этим ценностно ориентировать его в мире, пробуждать творческий дух, творческое начало личности, желание и умение творить.

Ко дню Независимости РК для всех казахстанцев состоится долгожданная премьера балета «Султан Бейбарс» о великом полководце, выходце из казахских степей, сумевшем стать правителем древнего Египта. Официальная страница театра в Instagram сообщает об интересных фактах предстоящей премьеры:

1. Хореограф -постановщик, создатели музыки, либретто и костюмов – казахстанские деятели искусства;

2. О Султане Бейбарс снимали многочисленные фильмы, писали книги и пьесы, но ранее не ставили балет;

3. В балете хореографом М. Авахри задумано множество массовых сцен:

где задействована большая часть мужского и женского состава труппы». Премьерные показы запланированы на 4 и 5 декабря 2020 года.

«Балетная труппа театра «Астана Опера» хочет удивить зрителя балетом по национальным мотивам в современной пластике. Балет «Зов степи» в хореографии П. де Бана. Казахстанскому зрителю будет интересно взглянуть на интерпретацию знакомой и родной народной музыки в прочтении мастера создания универсального танцевального языка для таких культур как казахская. Ведь, «им создано множество хореографических композиций для разных артистов и компаний в разных странах мира, таких как «Introdans Company» (Нидерланды), Токио-балет, Государственный балет Стамбула, Национальный балет Китая», где с большим успехом ставятся его балеты» [*https://www. belcanto.ru/bana_patrick.html/,(дата обращения 23.11.2020*)]. Премьера ожидается 12 и 13 декабря 2020 года. Искусство глобализовалось и приняло единый мощный формат в духовном «исцелении» людей. Безусловно, множество театров пострадали от сложившейся ситуации, также многие из них находили в поисках выхода из ситуации, организовывали платные демонстрации своего репертуара, проведение онлайн - классов за «донэйшн» (пожертвование за указанные услуги). Так театры могли существовать и социально защитить своих артистов.

Таким образом, новый смертельный вирус и всемирный локдаун не дал усомниться в силе искусства и его воздействии на эмоциональное состояние человека. Театрально – хореографическое искусство является необходимым инструментарием, оберегающим общество от состояния духовно- эмоциональной депрессии. Мир начинает осознавать ситуацию, где необходимо выявлять позитивные моменты и продолжать жить. Интерес современного общества к вебинарам, лекциям, онлайн-показам, связанных с искусством возрастает с каждым днем. Так посредством онлайн показов театры обрели новых поклонников и постоянных зрителей со всей планеты.

Таким образом, условия локдауна обозначили, своего рода, прогрессирующий процесс в казахстанском театрально - хореографическом искусстве. А именно задействование казахстанских кадров в постановочном процессе балетных спектаклей. На наш взгляд, установленные закрытые границы пробудили интерес в выявлении творческого потенциала и роста «казахстанского эстетического производства». Мы можем предположить, что данный опыт даст импульсивный толчок для развития и совершенствования внутриказахстанского творческого потенциала, а также признания «механизма» и творчества хореографов «Made in Kazakhstan». Сегодня главной ценностью остается здоровье нации, а ментальное здоровье дарит человеку искусство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Пономарев А.Б., Пикулева Э.А. Методология научных исследований: учеб. Пособие. – Пермь: Изд-во Перм. нац. исслед. поли- техн. ун-та, 2014. – 186 с.

2.http://www.art-education.ru/electronic-journal/teatr-kak-vid-iskusstva-i-ego-vozmozhnosti-v-vospitanii-shkolnikov(дата обращения 22 ноября 2020)

3.Гачев Г. Д. Наука и национальные культуры (Гуманитарный комментарий к естествознанию). Ростов-на-Дону. Издательство Ростовского гос. унт-та, 1992. – 317 с.

4.Гачев Г.Д. Жизнь с Мыслью. Книга счастливого человека (пока ...). Исповедь.- МТРК «Мир», 1995.- 496с.

5. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Курс лекция.- М.: Академия, 1998.- 430 с.

2.Гачев Г. Д. Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Театр.- М.,1968. – 302 с.

3.Звенигородская Н. Соло о чужаках// Независимая газета. - 2019 (от 28.07.2019г.)

4.https://ru.citaty.net/avtory/fridrikh-vilgelm-nitsshe (дата обращения 24 ноября 2020)

9. https://citaty.info/topic/iskusstvo/citaty-so-smyslom (дата обращения 22 ноября 2020)

10. https://astanaballet.com/ru/stagings/repertoire (дата обращения 21 ноября 2020)

11. https://www.belcanto.ru/bana_patrick.html (дата обращения 23 ноября 2020)

ДІНТАНУ
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ
RELIGIOUS STUDIES

ӘОЖ 2-46 (574)

ЖАКСЫБАЕВ АЗАТ БАЛГАБЕКОВИЧ
дінтану кафедрасының докторанты
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: azat.zhaksybaev@mail.ru

АЛЬМУХАМЕТОВ АЛИЙ
Доцент, оқытушысы
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: alirauf210@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ПЕН МЕЦЕНАТТЫҚ

Түйін: Біздің қоғамдағы көптеген әлеуметтік мәселелерді шешуде өнеркәсіптік және коммерциялық кәсіпорындардың, әртүрлі мамандандырылған қоғамдық бірлестіктер мен жеке тұлғалардың қайырымдылық қызметі маңызды болып табылады. Қоғамның жіктелуі мен әлеуметтік тұрақсыздықтың себептерінен қайырымдылықты ерекше талап етеді. Қайырымдылық іс-әрекеттерінің құқықтық және заңнамалық негізінің болмауын, оның өсіп келе жатқан әсерін тоқтата алмайды. Қазіргі адамдар көп нәрсені өздері түсініп келе жатыр, яғни әлеуметтік белсенділікті, азаматтық ұстанымды көрсете отырып, мемлекеттен іс-әрекетті күтпей, қайырымдылық қызметін жүзеге асыру керектігін біледі.

Бүгінгі таңда әлеуметтік тұрмыста жүйелік дағдарыстың салдарынан азаматтардың әлеуметтік, экономикалық құқықтары мен бостандықтарын ауқымды түрде бұзу орын алуда. Соның әсерінен өмір сүру деңгейі тұрақты түрде төмендеп келеді. Жоғарыда айтылып кеткен мәселені қайырымдылық пен меценаттық арқылы шешу жолын осы мақалада қарастырамыз.

Түйін сөздер: қайырымдылық, меценаттық, қор, жеке тұлға, өнеркәсіптік кәсіпорындар, коммерциялық кәсіпорындар, Қазақстандағы меценаттық.

Резюме: В решении многих социальных проблем, существующих в нашем обществе, немаловажное значение приобретает возрождающаяся благотворительная деятельность производственных и коммерческих предприятий, различных специализированных общественных объединений и частных лиц. Расслоение общества и социальная нестабильность стали причинами особой востребованности филантропии. Отсутствие правовой и законодательной базы благотворительной деятельности не может остановить её возрастающее влияние на казахстанское общество. Современный человек все более осознает, что многое можно сделать самостоятельно, проявив социальную активность, гражданскую позицию, не дожидаясь действий со стороны государства, осуществляя благотворительную деятельность.

Сегодня вследствие системного кризиса в социальной практике происходят крупномасштабные нарушения социальных, экономических прав и свобод граждан, неуклонно снижается уровень жизни. В этой статье мы рассмотрим, как решить вышеупомянутые проблемы с помощью благотворительности и меценатство.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, фонды, частные лица, промышленные предприятия, торговые предприятия, меценатство в Казахстане.

Abstrac: In solving many of the social problems existing in our society, the reviving charitable activities of industrial and commercial enterprises, various specialized public associations and private individuals

are of great importance. Stratification of society and social instability became the reasons for the special demand for philanthropy. The absence of a legal and legislative basis for charitable activities cannot stop its growing influence on Kazakhstani society. Modern people are increasingly aware that much can be done independently, showing social activity, civic stance, without waiting for actions from the state, carrying out charitable activities.

Today, as a result of a systemic crisis in social practice, large-scale violations of social, economic rights and freedoms of citizens occur, and the standard of living is steadily declining. In this article, we will look at how to solve the above problems through charity and philanthropy.

Keywords: charity, philanthropy, foundations, private individuals, industrial enterprises, trading enterprises, philanthropy in Kazakhstan.

Мемлекеттік құрылымдар әрбір жыл сайын өсіп келе жатқан әлеуметтік проблемаларға төтеп беруге шамасы келмей жатыр және тиімді әлеуметтік саясат жүргізе алмайды. Осы тұрғыда, дербес, яғни мемлекеттік емес құрылымдар пайда болып, қоғамдағы әлеуметтік жағдайы тқнем буынға қамқорлық жасауда.

Соңғы онжылдықта әлеуметтік-экономикалық үдерістердің қарқынды дамуының арқасында, байыпты және жан-жақты талдауды қажет ететін бірқатар мәселелерді туындатты: жұмыссыздық, кедейшілік, теңсіздік. Бүгінгі таңда, біздің қоғамның экономикалық негіздері мен әлеуметтік бағыттары түбегейлі өзгерген кезде, қазіргі әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі қайырымдылықтың орны тағы да өзекті болып отыр.

Бұл тұрғыда қайырымдылық қызметін дамыту үдерісін зерттеу өзекті және уақытылы болып көрінеді. Қазіргі уақытта қайырымдылық зерттеушілердің басты назарына айналуда. Ресейлік және шетелдік ғылыми зерттеулердің ішінен келесі бағыттарға бөлуге болады:

• қайырымдылық - ол әлеуметтік қызмет (О. П. Алексеева, Р. Г. Апресян, Н.Г. Аристова, Н. Беляев, И.Е. Городецкая, А. Соколов, Е.А. Фомин және басқалар);

• әлеуметтік құбылыс ретіндегі қайырымдылық (И.В. Антонович, Е.А. Фомин, Е.З.Чикадзе және басқалар);

• қайырымдылық - ол әлеуметтік институт (Ю. Зеликова, И. Модель, Б. Модель, Л.А. Темникова және басқалар.);

•қайырымдылықтың дамуының тарихи кезеңдерінің типологиясы (Л.В. Бадя, В.Гаген, А. Горовцев, П. Кропоткин, М.Сущинская, М. Фирсов, Л.

•конфессиялық қайырымдылық (Н. Вознесенский, П. Дерябин, Н. Елагин, М. Клейнберг, Н. Милютин, В. Молчанов, К. Ровинский және т.б.);

• әлеуметтік жұмыстың тарихы мен тәжірибесіндегі қайырымдылық қызметтің рөлі мен орны (С.И. Григорьев, Л.Г. Гуслякова және басқалары);

•қайырымдылық жұмыстарға ынталандыру (Р.Г. Апресян, М. Веблен, Г. Силласте, Л. Хорева және т.б.);

•қайырымдылық қызметінің гендерлік көрінісі (Е. Путилова, Г. Смагина, О.Хасбулатова және т.б.);

• қоғамдық ұйымдар жүзеге асыратын қайырымдылық іс-әрекеттің функционалдық ерекшеліктері (В. Гордин, Ю. Зеликова, Е.А. Фомин және т.б.);

Сонымен қатар, қайырымдылықтың жеке мәселелеріне арналған жұмыстар бар, оларды әртүрлі білім саласының мамандары орындайды: тарихшылар, психологтар, философтар және т.б.

Бұл мақаланың мақсаты - осы құбылыстардың пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейінгі дамуының мәдени және тарихи кезеңдерін бөліп көрсету және талдау арқылы қайырымдылық пен оның дамуындағы негізгі проблемалар мен тенденцияларды анықтау.

Қазақстандағы қайырымдылықтың тарихы.

Қайырымдылық - бұл Қазақстанға тән іргелі тарихи дәстүрлердің бірі. Оның көріністері ежелгі сақ өркениетінде кездесіп, көшпенділердің пайда болуымен ислам діні кезінде жүйелі бола бастады. Жүздеген жылдар бұрын басқаларға жақсылық жасаудың қажеттілігі туралы ой ата-бабаларымыздың санасында қалыптасқан, бұл әр адамның рухани парызына айналды. Қайырымдылық дәстүрлері Қазақстан Ресей империясына қосылғаннан кейін одан да тереңдей түсті, онда қайырымдылықты ерекше құрметтеді. Мұнда да және онда да жеке қайырымдылық дегеніміз - жанашыр адамдардың басқалар басынан өткерген қиындықтарға, қайғы-қасірет пен қиыншылықтарға әсері. Бұл өте таңқаларлық жағдай, бірақ осы уақытқа дейін Қазақстандағы қайырымдылық тарихы байыпты зерттелген жоқ. Қазақ қоғамы XX ғасырдың басындағы үлкен әлеуметтік көтерілістерді әлі білмеген кезде оның философиялық және идеологиялық негізін не құрады деген сұраққа жауап жоқ. Қайырымдылық жасаушылардың өздері сияқты, олардың ісі де аз. Осыдан XIX- ғасырдың аяғы мен XX -ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси және мәдени ортасын қарастыру өте маңызды.

...XIX ғасырда 60-жылдардың аяғында Қазақстанның Ресейге қосылуымен толықтай аяқтады. Дарынды қазақ жастары өңірден тыс жерлерде білім алды. Мәселен, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, М.Чокаев, Е.Ақпаев, Б.Қаратаев, С.Асфендияров, Х.Бекмұхамедов Санкт-Петербург университеттерінде оқыды. Мәскеу университеттері С. Аппасов, және Б. Ниязов, С.Нурлыханов, С. Саботаевтан білім алды.

Б.Құлманов, Д.Чуваков, М.Бекимов, С.Ибрагимов, А.Сейдалин Қазанда, А.Ермеков Томск қаласында оқыды. Дәл осы ортадан кейін қайырымдылықты қоғамдық қызметтің бір түрі ретінде дамытудың бастауында тұрған алғашқы қазақ меценанттары мен адамдары шықты [Нагайцева Н.Д. 2002, б. 15].

Тұтастай алғанда, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін дәстүрлі патриархалдық жолдан индустриалды жолға көшудің бастауы болды. Кәсіпкерліктің, сауданың және «классикалық» капиталистік қатынастардың дамуымен Қазақстан қоғамындағы қайырымдылықтың тез таралуы басталатындығын атап өткен жөн. Бір кездері ол жүйеленген, оның көлемі кеңеюде, меценаттар білім беруді, мәдениетті, өнерді дамытуға қамқор бола бастайды. Рас, көптеген бай адамдар көбіне бұған көнбейтін. Бірақ кейінірек кәсіпкерлер мен өнеркәсіпшілер басқаларға қайырымдылық жұмыстарына қосылды, өйткені бастапқыда барлық ақшаны зауыттар, фабрикалар, биржалар, сауда үйлерін құруға және дамытуға жұмсауға тура келді. Өндірістің барлық салаларын «нөлден» құру үлкен қаражат талап етті. Алайда қайырымдылық рухы бұрыннан бар. Кәсіпорындар жұмыс істей бастағанда және олардың иелері несие берушілермен келісе отырып, олар білім, ғылым, ағарту және өнерді белсенді қолдай бастады.

Қазақстан капиталистік экономикалық жүйеге енгендіктен, филантроптар мен меценаттар арасында коммерциялық және өнеркәсіптік топтардың өкілдері бірінші орынға шығады. Олардың қатарында тек қана саудагерлер, банкирлер мен өнеркәсіпшілер ғана емес, сонымен бірге ғалымдар, зерттеушілер, сонымен қатар көршілеріне көмектесу үшін өмір сүрген және жұмыс істеген энтузиастар бар [Асанов С.С., Абжалов С.Ү., Сандыбаев Ж.С., Кантарбайева З.Ү., Сахибовна Ү.Д., 2019; European Journal of Science and Theology, 15 (4), pp. 173-183].

XX ғасырдың басында Қазақстан мен Ресейде қайырымдылық алдымен халықаралық деңгейге шықты. Әрине, мұнда саяси себептер болды, бірақ қайырымдылық көмектің «экспорты» басталғаны өте айқын болды. Бұл жердегі әңгіме шіркеулер мен Қазақстан христиандарының Балқандағы аштыққа душар болған адамдарға көмек ұйымдастыруы туралы болып отыр. Мұндай көмек бір реттік емес, қайырымдылықтың кең таралған және рухани маңызды құбылысына айналды. Алымдар барлық шіркеулерде және соборларда өткізілді және олар үлкен соманы құрады. Әрине, бауырлас православие халықтарының көмегіне байланысты шіркеу министрлерінің рухани бастамасы, сайып келгенде, жоғарыдан - егеменнің өзінен келді. Ұлттық және діни ынтымақты ресми түрде патша үкіметі қолдады, сонымен бірге жалпыұлттық қайырымдылық шарасы аясында өтті.

XX ғасырдың басында Ресей үнемі кішігірім де, өте ауыр да әскери қақтығыстарға түсіп жатты. Бүкіл империя сияқты, сол жылдары Қазақстанда көптеген қайырымдылық қоғамдар құрылды, олар өздерін жараланған солдаттарға және олардың отбасыларына көмектесуді мақсат етті. Мәселен, 1913-14 жылдары «Жауынгерлерге көмек» қоғамының Семей бөлімшесі жұмыс істеді. Әрине, соғысып жатқан орыстар үшін бүкіл садақа ағыны шелектегі тамшы болды. Бір немесе бірнеше адамға нақты көмек көрсету маңызды моральдық және адамгершілік құндылықтарға ие болды. Біріншіден, бұл донорлардың өздері үшін маңызды болды [Санкин Л.А., 2006, б. 47].

Соғыс құрбандарына мақсатты түрде ақша жинайтын қоғамдардан басқа, провинцияда әскери қызметке шақырылған адамдардың отбасыларын құрметтемеу үшін Ішкі Қырғыз Ордасының қамқорлығы болды. Бұл ұйымның негізгі мақсаты - соғыс және кіші әскери атақтарда қызмет ететін сарбаздардың жас балаларына материалдық және азық-түліктік көмек көрсету. Соғыс отандық қайырымдылық ұйымдары тек жанқиярлық әрекеттерге ғана емес, үлкен материалдық және моральдық мәселелерді шешуге қабілетті екенін көрсетті. Көмек аймақтың және аймақтың географиялық шекарасынан әлдеқайда асып кеткендігі табиғи түрде қабылданды. Ол кезде Қазақстан мен Ресей меценаттарының халықаралық деңгейге шығуы біржақты болған жоқ. 1863 жылы Швейцарияда «Жаралыларға көмек көрсету жөніндегі халықаралық комитет» деген қоғам пайда болды, ал 1864 жылы халықаралық дипломатиялық конференцияда жараланған және науқас солдаттардың тағдырын жеңілдету туралы Женева конвенциялары жасалды. 1876 жылы Жаралыларға көмек көрсету жөніндегі халықаралық комитет Қызыл Крест халықаралық комитеті болып аталды. Ал 1867 жылы құрылған ресейлік «Ауру және жараланған жауынгерлерге қамқорлық жасау қоғамы» содан кейін Ресейдің Қызыл Крест қоғамы деген атқа ие болды. Миссияға сәйкес Қызыл Крест қоғамының белсенділігі соғыс жылдарында көрінді. Бірақ олар бейбіт уақытта да әртүрлі апаттардан зардап шеккендерге бұл үшін арнайы жиналған қаражатты қолдана отырып, белсенді түрде көмектесті [Нақыпова Қ., б.25].

Бірінші кезекте Омбы мен Петропавл қалаларында мұқтаж адамдарға тегін тамақ тарататын асханалар ашу үшін аштыққа барлық мүмкін көмекті дереу ұйымдастыру қажеттігін мойындады. Сондай-ақ, панасыз қалған адамдарға арналған баспана ашу туралы шешім қабылданды. Ақмола облысы бойынша Басқарма Төрағасының орынбасары Дмитрий Мамонов бұл көмектің ұйымдастырылуына жауап берді, барлық қайырымдылық ұйымдар оған жергілікті қайырымдылық келісімімен

көмектесті. 1891 жылы Семейлік меценаттар әр түрлі облыстарда жаңадан келген 180 отбасына бірден көмек көрсетті: оларға жұмысқа орналасуға көмектесті, баспана ұйымдастырды, киім-кешекпен қамтамасыз етті, медициналық жеңілдіктер берді. Ресейлік иммигранттарға ғана емес, барлығына да жан-жақты көмек көрсетілді. Кез келген ұлттық, мүліктік және басқа да бөлімдердің әрекеттерін көмек ұйымдастырушылар бұтақтарда тоқтатты. Қызыл Крест Қоғамының Қамқоршылық Кеңесінің есептерінде: «Көмектің барлық түрлері атағы, ұлты, қандайда бір қоғамға мүшелігі жоқ адамдарға көрсетіледі» делінген. 1891 жылы 6 қарашада Омбы генерал-губернаторының Омбы уезінің бастығы И.Н. Санниковқа жолдаған жеделхатында былай делінген: «... маған бөлімде қызмет еткен шенеуніктер ғана емес, аштықтан зардап шеккен адамдарға көмектесуге қатысуға ниет білдірді. Мысалы, әкімшіліктер, болыс менеджерлері, ауыл прорабтары және басқалар, өздері қабылдаған мазмұны үшін аштық жариялауға 1% өз еркімен келіседі». Олардың жалақысынан пайыздарды шегеру туралы шешімді мемлекеттік мекемелердің, оқу орындарының және театр қоғамдарының қызметкерлері қабылдады [Нақыпова Қ., б. 28].

Петропавл қалалық кеңесі аштықтан зардап шеккендер үшін баспана мен асхана ашуға шешім қабылдады. Ол 300 рубльді «мұқтаждардың 3/ бөлігінің шығындары мен тамақтануы үшін бөлінді, бұл төлемнің қалған 3/2 бөлігін филантроптар жабады. Солай болды.

Омбыдағы Қызыл Крест қамқоршылар кеңесі аштыққа көмектесу үшін қайырымдылық лотереясын ұйымдастырды. Түскен қаражат - 1200 рубль, сонымен қатар өнімдер мен басқа да қажеттіліктерді сатып алуға жұмсалды. Лотерея үшін комитет мүшелерінің өздері және көп адамдар бар жеке заттар мен өнер туындыларын сыйға тартты. Мәселен, комитет төрағасы өз коллекциясынан сурет берді.

...Бір қызығы, әйелдер комитеттері Қазақстан қалаларында қаражат жинауда маңызды рөл атқарды. Олардың жергілікті қоғамдастыққа тигізетін әсері өте зор болды, олар көптеген игі бастамаларды бастады. Мәселен, 1904 жылы А. Полетаева басқарған Кармакчинское ханымдар комитеті қайырымдылық кештерін, аукциондар мен лотереяларды ұйымдастыруға, кедейлерге керек-жарақ заттар мен азық-түлік таратуға белсенді қатысты.

Барлық осы ұйымдармен қатар, XIX -шы ғасырдың аяғында Қазақстанда қоғамдар пайда бола бастады, олардың негізгі міндеті - өз мүшелеріне көмектесу, мысалы, 1898 жылы сәуірде пайда болған Верный қаласының клерлер қоғамы (олар ең төмен жалақы алатын қызметкерлер). Бір қызығы, Верный қаласының тұрғындары мүмкіндігінше өз қалаларының қызметкерлеріне қаржылай көмек көрсетуге тырысты. Айтыңызшы, жергілікті саудагерлер қоғамның барлық белсенді мүшелеріне тауарларға жеңілдік беруге келіскен. Аймақтағы танымал саудагер Г.А. Шахворостов шараптың, азық-түлік өнімдерінің және басқа тауарлардың (арақ пен картадан басқа) бағасын рубльден 5%-ға төмендетті. Дүкен иесі И.В.Михайлов өндірілетін тауарлардың, дайын көйлектер мен аяқ киімдердің бағасын рубльден 3% -ға төмендеткен, ал фармацевтика Сенчиковский мен Шлинке бағаларын сәйкесінше рубльден 5 және 10%-ға төмендеткен. Спектакльден алынған жинақтың жартысын драматургия әуесқойлары қоғам қызметкерлеріне табыстады, Верненский циркінің «Серіктестік» қатысушылары да осындай үлес қосты [Бутаков Ю,, б. 57].

Қайырымдылықтың алуан түрлілігі мен жинтығының, басқаларға жақсылық жасауды қалайтындығы қазақ халқының әр түрлі топтарын қабылдағанының көптеген дәлелі бар. Қалай дегенде де, Қазақстанда қайырымдылық және қоғамдық қайырымдылық мәселелеріне арналған арнайы журнал - «Қайырымдылық Хабаршысы» үлкен сұранысқа ие болды, бұл тұрғындардың назарын білдірді.

Орыс қайырымдылық дәстүрі 1917 жылғы төңкеріспен бұзылды. Революциялар идеологиясы қайырымдылықтың кез-келген түріне жол бермеді. Мемлекеттік және жеке қайырымдылық ұйымдарының барлық қаражаттары қысқа мерзімде мемлекет меншігіне өтті, олардың меншігі мемлекет меншігіне өтті, ал ұйымдардың өздері арнайы жарлықтармен жойылды. Бұрынғы Кеңес Одағында қайырымдылық ұйымдары тек мемлекеттің қамқорлығымен құрылды. Мәселен, Лениндік балалар қоры, Әдеби қор, Көркемдік қор, КСРО Мәдениет қоры ғылымның, мәдениеттің және қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларында әртүрлі ұлттық мәселелерді шешуге арналған болатын. Кейбір кеңестік қорлар саяси бағытқа ие болды - атап айтқанда Бейбітшілік қоры, бұл біздің көпшілігімізге есте қалады. Бұл ұйымдар коммунистік қозғалыстарға, әртүрлі елдердің «жұмыс істейтін адамдарға» көмектесті. Кез келген адамға көмек пен жанашырлық қажет болды - Николагуа көтерілісшілері, Мозамбиктен аштықта тұрған кубалық революционерлер, Американың үйсіз, бірақ «біздің» адам емес. 1923 жылға қарай Ленин «буржуазиялық құбылыс» деп атаған зайырлы қайырымдылықты елде толығымен тыйым салып, 1928 жылға қарай шіркеудің қайырмалдықтары да осындай тағдырды бастан кешірді. Қиын кездерде кеңес халқы тек мемлекетке сенім арта алды. Рас, тарих өзінің қиыншылықтар мен апаттар жылдарындағы өз азаматтарымен қалай қарым-қатынас жасағанын біледі. Бұл суық цинизмнің биіктігі еді. 1933 жылғы ашаршылықты еске алайықшы - Қазақстанда миллиондаған адамдардың өмірін

қиған 34 жыл, адамдар квиноадан сорпа пісіріп, мысықтар мен бақаларды жеген кезде. Жиырмасыншы жылдары Еділдің кең аудандарын аштық басып, жүздеген мың адам қайтыс болған кезде, үкімет М.Горькийге балалар мен әйелдердің өлуіне көмек көрсету мақсатында Батыс жазушыларымен байланыс орнатуға тыйым салды. Қазақстан ашаршылыққа душар болған кезде билік Еуропа жұртшылығы жіберген өнімдерді қайтарып берді. Ол үшін саяси мақсаттар әлеуметтік мақсаттардан жоғары болды. Шын мәнінде, Кеңес мемлекетінде ешқашан әлеуметтік қажеттіліктерге қаражат жетпейтін, өйткені қорғаныс, әкімшілік аппарат, «ғасыр құрылысына» және көптеген ескерткіштерге үлкен қаражат жұмсалды. Алайда, кеңестік азаматтар әлеуметтік қамсыздандырудың белгілі бір деңгейіне ие болды. Олардың әрқайсысына жұмыс, тұрғын үй (ең болмағанда жатақханадағы орын) және жалақы деңгейі кепілдендірілген. Бұл бәрін теңестіретін және иесіздендіретін минимум, бірақ кепілдендірілген минимум, сондықтан адам демалуға, ертеңгі күн туралы уайымдамауға болады, өйткені мемлекет ол үшін бәрін шешеді және барлығын реттейді. Сол кездегі әлеуметтік тәуелділік қазір мемлекетке бағытталғандығы кездейсоқтық емес; бұл инерция біздің қоғамда әлі де күшті - Кеңес өкіметі құлағаннан кейін де XVIII ғасыр 90-жылдардың басындағы жаңа уақыттың, «жабайы капитализмнің» мұндай әдеттің құлдығында қалған адамдарға тигізген әсері айтарлықтай болды [].

Бүгінгі таңда мемлекет барлық мұқтаж адамдарға көмектесе алмайды; дегенмен, ол өзіне мұндай міндет қоймайды. Бұл ешкімге жұмысқа кепілдік бермейді, тегін баспана бермейді. Мемлекеттік жұмыссыздар мен панасыздарға әлеуметтік бейімделу жүйесі олардың қандай да бір жолмен өмір сүруіне мүмкіндік бермейді. Қайырымдылық қандай да бір жолмен осы шығындардың орнын толтыруы мүмкін - өйткені бүгінде Қазақстанда өте ауқатты адамдар да, өте бай компаниялар да жеткілікті. Алайда, өкінішке орай, қайырымдылық әлі күнге дейін жоғары деңгейде бағаланбайды. Шамасы, қоғамда әдет болмағандықтан, қалыптасқан қайырымдылық дәстүрлері жоқ - оларды кеңестік жүйе қиратқан. Көптеген батыс елдеріндегідей, оның беделі туралы түсінік жоқ. Соңғы жылдары экономикалық дамуын ескере отырып, біздің еліміз кедей деп атала алмайды, дегенмен, Қазақстанда әлі де кедейлшілік көп.

Әлеуметтік жағдайға шолу, проблемалары және оларды шешу әрекеттері.

Қазіргі уақытта, жалпы қазақстандық қоғамда да, қазақстандық бизнесті құру жағдайында қайырымдылық тек осы қызмет түрінің бірі ретінде түсіндіріледі, атап айтқанда: мүгедектерге және жетім балаларға қалай көмектесу керек. Бұл кездейсоқ емес шығар. Қайырымдылықты түсінуге Батыс, ең алдымен, Голливудтың танымал мәдениеті тарататын американдық ойлау стилі айтарлықтай әсер етеді. Шын мәнінде, батыс қоғамындағы қайырымдылықтың басқа аспектілері соншалықты таныс және табиғи болғандықтан, оларды енді қайырымдылық іс-шаралар ретінде қабылдауға болмайды.

Бүгінгі күннің сұрағы мынада: Қазақстан батыстық қоғамның қайырымдылықты түсіну кезеңдерінен өтуі керек пе, әлде қазақ менталитетінен тамыр алатын мәдени ерекшелікті сақтауы керек пе? Әрине, мәселенің мұндай тұжырымы қатал дихотомиядан алыс немесе бірақ батыстың экономикалық стилі мен ойлау тәсілін қолдана отырып, қазақстандықтар бұл мәселе туралы да ойлануы керек.

Қайырымдылық жұмыстың бірнеше аспектілері бар. Бірінші аспект, әрине, кедейлерге және әлеуметтік немесе физикалық тұрғыдан жағдайлары нашар адамдарға көмек көрсету.

Екіншісі – кез-келген ұйымдастырылған іс-шараларға қолдау көрсететін демеушілік: спорт, жас дарындар және т.б. Қазіргі маркетингте демеушілік тәуелсіз бағдарланған стратегия ретінде қарастырылады. Тиісінше, олар бұны тұтынушылар мен сауда операциялары үшін бағдарламаларды іске асырудың ең жоғары құралы деп санайды. Өкінішке орай, Қазақстан қайырымдылықтың осы аспектісін толыққанды қабылдауды армандайды. Қазіргі уақытта көптеген қазақстандық компаниялар «бізге міндеттемелерді орындау үшін жеткілікті» деген қағидаға сүйене отырып, әлеуметтік бағытталған әрекеттерді бос формальдылық ретінде қабылдайды. Өкінішке орай, демеушілік тұтынушылардың санасында әлеуметтік маркер ретінде қызмет ете алады (басқаша айтқанда, тұтынушының мінез-құлқын белгілі бір сатып алу бағытында өзгерту), ол қызығушылық тудырады, солай жобаны іске асырады. Сонымен бірге, көптеген компаниялар демеушілік науқанды сәтті өткізу үшін бұқаралық ақпарат құралдарында тікелей жарнаманы сатып алуға қарағанда аз шығын талап етсе жеткілікті деп санайды.

Мәселен, 2007 жылы Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінің тапсырысы бойынша «Қазақстандағы қайырымдылық» зерттеуін жүргізген «Тиімді саясат» қорының социологиялық тобы кіріспеде «кедейлер мен жетімдерге көмек» және «қайырымдылық» ұғымдарын араластырады. Бұл қате өте айқын, өйткені содан кейін ол белгілі бір әдіснамалық бұрмалаушылыққа алып келеді, бұл, әрине, қорытынды тұжырымдарды бұрмалайды. Сондықтан, осы зерттеуде кез-келген тезистерді растау үшін зерттеушілерге қажетті белгілі тұжырымдар жасайтын оның нақты нәтижелеріне емес, қазақстандықтардың жаппай санасында «қайырымдылық» ұғымының сынғанына назар аударған жөн [Мұхамедшин Р., 2007, б. 55].

Зерттеуде көрсеткендей, Қазақстандағы қайырымдылық мәдениеті өзінің ерте кезінен басталған. Бұл, ең алдымен, адамдардың қайырымдылықты кедейлерге материалдық көмек ретінде түсінетіндігімен расталады. Сонымен қатар, ең мұқтаж балалар үйінің тәрбиеленушілері деген тұрақты пікір бар. Алайда, жетімдерге не қажет және оларға нақты көмек көрсету үшін не қажет - тек өз өмірлері туралы білетін адамдар ғана айта алады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының Қазақстандағы қайырымдылық іс-әрекеттің жай-күйін жариялау тұрғысынан шолуы мен түйіні осы тұжырымдарды растайды. Негізінен қайырымдылық шаралардың көпшілігі оларды қаржыландыратын немесе өткізетін компаниялар үшін имидждік сипатқа ие. Әлеуметтік жарнама қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді білдіретін және қайырымдылық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған жарнаманың ерекше түрі - 1995 жылғы 18 шілдедегі «Жарнама туралы» Федералдық заңның 18-бабы мемлекет бұрыннан болғанына қарамастан, тіпті мемлекеттік арналарда да жоқ, 3 жыл коммерциялық емес үкіметтік емес ұйымдар үшін әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруға қомақты қаражат бөледі [Мешалкин П.И., 2001, б. 75].

Зерттеулерге сәйкес, қайырымдылық бизнестің себептерінен компания имиджін жақсарту болып табылады; өнімді жылжыту - өнім немесе қызмет; нақты нарыққа және оның мақсатты топтарына тікелей қол жеткізу; жергілікті билік органдарымен қарым-қатынасты жақсарту; компанияның әлеуметтік жауапкершілігін көрсету (бұл әсіресе халықаралық нарықтарға шығу кезінде маңызды). Сонымен қатар, беделді ойлар маңызды болып саналады; компания аумағындағы жергілікті қауымдастықтардағы әлеуметтік шиеленісті жою; компанияға деген адалдыққа тәрбиелеу (балалармен және жастармен жұмыс кезінде жиі кездеседі); компания қызметкерлері, тапсырыс берушілер және серіктестер үшін бос уақытты өткізу (мәдениет, өнер, спорт саласындағы жобаларды қолдауға қатысты); компания мүдделерін қолдау.

Мысал ретінде, «Эйр Астана» әуекомпаниясының қоғаммен байланыс жөніндегі директоры Белла Тормышеваның айтуынша, авиакомпания нәтижеге қол жеткізу үшін спорт, мәдениет, ғылым, білім және экология сияқты басым бағыттардағы жағдайды жақсартуға бағытталған. Дегенмен, ол «акциялар мен жобалардың көп бөлігі әуекомпанияның бейіндік қызметі, яғни әуекомпанияның профильдік қызметтері болып табылатын кездегі жағдайды қисынды деп санайды, жеңілдікпен немесе ақысыз билеттермен қамтамасыз ету, сондай-ақ тауарларды жеңілдетілген немесе ақысыз тасымалдау, - болады деп атап өткен.

Сонымен бірге, салықтық жеңілдіктер мен құрметті атақтар беру және меценаттарға марапаттар беру түріндегі ынталандыру шаралары қайырымдылық қызметті дамытуды ынталандыруы деп аталды (мысалы, «Алтын жүрек» - яғни, ол - мемлекеттік ұлттық наградасы). Қайырымдылық дәстүрін бала кезінен адамдарды мейірімділік пен жанашырлықпен тәрбиелейді. Тек осы жағдайда ғана, қазақстандықтардың 54% -ының пікірінше, қайырымдылық көмек шын жүректен жасалынады және жігерді қажет етпейді.

Көптеген ықтималды филантроптардың пікірінше, Қазақстанда қайырымдылықтың дамуына кедергі келтіретін негізгі себеп - қаражаттың мақсатты пайдаланылуына кепілдеменің жоқтығы (респонденттердің 63%). Осыған байланысты KaR-Tel компаниясы ұйымдастырған SMS-науқанды атап өткен жөн, соның арқасында азаматтар шетелде қазақ балаларына емделуге жарты миллион доллар жинады. Бұл мысалы компаниялардың қаражатты заңсыз пайдалану туралы қазақстандықтардың алаңдаушылығымен бөлісетінін және мүмкін болған жағдайда, осы жағдайды түзетуге тырысып жатқандығын көрсетеді. Компаниялардың балалардың тағдырына қатысуы керемет дүние, дегенмен ол тәсілдердегі «айырмашылықты сезінеді». Басқа себептердің арасынан мыналарды да атап көрсетуге болады: қайырымдылық дәстүрлерінің болмауы (респонденттердің 30%), салық және заңнамалық саланың жетілмегендігі (20%) және мемлекет тарапынан қайырымдылық жасаушыларды мойындамау (20%).

Әлемдік тәжірибе қайырымдылық азаматтардың (сонымен қатар мемлекет, коммерциялық және үкіметтік емес ұйымдар) материалдық және қаржылық көмек түрінде ғана емес, ең алдымен ерікті жұмыс түрінде, техникалық, интеллектуалды, сонымен қатар моральдық және адамгершілік және т.б. рухани қолдау түрінде де көмек көрсете алады. Бұл тұрғыда ең дамыған елдер – ол Батыс елдері және ең алдымен АҚШ. Осылайша, АҚШ-та күн сайын шамамен 7 жаңа қайырымдылық қорлар құрылады, ал 1998 жылдан бастап қайырымдылық үшін берілетін қаражат мөлшері ІЖӨ-нің (ВВП) 2%-ынан асып түсті. Айтпақшы, медициналық сақтандырумен байланысты әлеуметтік шығындар, қоғамның әлсіз топтарын, балалар мен қарт адамдарды әлеуметтік қолдау және т.б. АҚШ бюджетіне 2015 жылға 1,636 трлн доллар бөлінген. (бюджеттің жартысынан көбі, бұл 3,1 трлн. доллар). Сонымен қатар, бұл әлеуметтік шығыстар бюджеттің инвестицияланбаған бөлігінде: оларды ешқандай жағдайда азайтуға болмайды. Бұған қоса, қайырымдылыққа қатысты бұқаралық сана құбылыстарын түсіну үшін әлдеқайда маңызды, 2011 жылы Америкада ерікті-лер жұмысымен 83,9 миллион ересек ерікті жұмыс жасады. Бір еріктіге аптасына орташа сағат саны - 3,6 сағат. АҚШ еріктілері үшін бір сағаттық

жұмыс құны $ 15,4 құрайды.

Сондай-ақ жеке меценаттыққа Тереза ана қайырымдылық қоғамын құрып, мектептер, балалар үйін, ауруханалар ашып, адамдардың тегі мен нәсіліне қарамастан барлығына көмектескен [Сүйінжанова Ж.К., 2014. б. 53].

Бұл қайырымдылыққа қатысты қазақ пен батыстың көзқарастарының түбегейлі айырмашылығы. Әрине, батыстық тәсіл аясында ақша шешуші рөл атқарады - олarсыз сол еріктілердің қызметі мүмкін емес екені анық. Құтқару армиясы - ең әйгілі еріктілер ұйымы, бірақ оған қосымша Америка Құрама Штаттарында оншақты ерікті қоғамдар бар, олар аз өршіл, бірақ маңызды міндеттерді шешеді. Бірақ ақша қайда кетеді? Қазақстанда - көбінесе компаниялардың қоғаммен байланыс шығындарына жатқызылатын мұқтаждарға атаулы қолдауы үшін Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропада, ең алдымен, халықтың қалың бұқарасын тәрбиелеуге мүмкіндік беретін жаппай ерікті қозғалысты құру және қолдау үшін жасалынған.

Бүгінгі таңда қайырымдылық саласындағы қазіргі Қазақстанның мүмкіндіктерін бағалай отырып, осы фактілердің барлығына талдау жасау өте маңызды. Қазақстандағы қайырымдылықтың тамыры терең тарихи тамыры бар екенін біле отырып, бүгінгі таңда біз қоғамда осы дәстүрлердің дамуына қамқорлық жасауымыз керек. Дамыған елдердің гуманитарлық көмегінен үміт үзбестен, біз өзімізге де көмектесе аламыз.

Сонымен, заманауи аскетикалық филантроптар мен қайырымдылықпен айналысқысы келетін адамдардан нені үйренуге болатындығын және нені жалғастыруды білетіндер бар. Бірақ қазақстандық қайырымдылықтың өзі эмбриондық деңгейде және мемлекет қамқорлығына мұқтаж. Бүгін, өкінішке орай біз оның жеке, эпизодтық көріністері туралы ғана айтуға болады.

Қазақстанда жеке компаниялар, қоғамдық ұйымдар және жеке меценаттар бар, олар басқаларға көмектесу үшін көп уақыт пен ақша жұмсайды. Республикадағы ең танымал қайырымдылық ұйымы - бұл С. А. Назарбаева басқаратын «Бөбек» балалар қоры болып табылады. Өзінің құрылған жылдарында бұл қор көптеген қайырымдылық акцияларын өткізді. «Бөбек» қоғамдағы балаларды рухани тәрбиелеу мен оқытуға, олардың таланттары мен қабілеттерін дамытуға, салауатты өмір салтын насихаттауға байланысты мәселелерді шешуге қолдау көрсетуге ұмтылады. Алайда, қор дәл осындай міндеттерді елдің ересек тұрғындарына жүктейді. Сондай-ақ, оның көмегімен үкіметтің үйлесімді дамуы институтын құру туралы шешім қабылданды. Мұнда өзін-өзі танудың әртүрлі жүйелері, салауатты өмір салты туралы ілімдер, емдеудің балама әдістері және тағы басқалар зерттелетін болады.

«Бөбек» қоры жетімдердің мәселелерін белсенді шешуді жалғастыруда. 2000 жылдың аяғында Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда жетім балалардың құқығын қорғауға арналған бірінші заңға - «Отбасылық балалар ауылдары мен жастар үйлері туралы» заңға қол қойды. Көтерілмеген балалардың проблемаларын шешудің бастамашысы «Бөбек» болды. Енді республиканың өңірлерінде Қордың көмегімен жетім балалар үшін жаңа типтегі отбасылық ауылдар ашылуда, ал балалар үйінің түлектері өмір сүруге үлгермеген жастар үйлерінен пана таба алады. Бұл оларға оқуын жалғастыруға немесе жұмысшы мамандығын алуға мүмкіндік береді. Мәселен, 2001 жылдың қыркүйегінде Алматыда 90 орындық Жастар үйі ашылды, онда жетім балалардың өмір сүруіне, өсуіне және дамуына барлық жағдай жасалған. 2002 жылы Президент «Мүгедек балаларды түзеп және оларды қолдау туралы» заңға қол қойды, «Бөбек» қоры оны дамытуға белсенді қатысты [Мұхамедшин Р., 2007. б. 47].

Қазақстанның барлық аймақтарында жергілікті балалар қорлары жұмыс істейді. Олардың арқасында көптеген жақсы бастамалар іске асуда. Мәселен, Шығыс Қазақстандық «Сәулетай» балалар қорының бастамасымен, 2002 жылы Өскемен қаласында «Қиял спорт» балалар спорт-ойын-сауық қалашығы ашылды. Саябақ толығымен демеушілер есебінен, облыстық және қалалық әкімдіктердің қолдауымен салынған. Өскеменнің ең жақсы сәулетшілері мен дизайнерлері балалар үшін осы түрлі түсті ертегіні жасауға өз еріктерімен қатысты. Балалар қаласына кіру барлығына тегін.

Қазақстанның ірі компаниялары, сонымен қатар, жетім балаларға көмек және қолдау көрсетеді. Мәселен, 2002 жылдың жазында «ҚазМұнайГаз» ұлттық компаниясы осындай балалардың мерекелеріне демеушілік жасады: "Ақбота" балалар үйінің атырауындағы 50 тәрбиеленуші жазғы демалыста атақты ресейлік Пятигорск курортының жанында орналасқан «Қазақстан геологы» лагерінде денсаулығын жақсартты. «ҚазМұнайГаз» балалардың демалуы үшін шамамен 30 мың доллар бөлді. Осы балалар үйінің тағы 130 баласы демалысын Бурабай курортындағы Зеренді ауылы маңындағы «Сұңқар» сауықтыру орталығында өткізді. Қазақстанда жұмыс істейтін ірі шетелдік компаниялардың қайырымдылық қызметі кеңінен танымал болды: Chevron, Exxon Mobile, Coca-Cola және басқалары.

Қорытындылай келе, Қазақстанда игі істерді жасау жемқорлық, білімнің жеткіліксіз деңгейі, менеджменттің нашарлығы және қайырымдылық мәдениетінің жоқтығына кедергі келтіреді.

Қайырымдылық пен меценаттықтың идеялары: 1) қайырымдылықты дамытуды ынталандыру арқылы; 2) өнердің ұлттық қамқорлығының

дәстүрлерін жандандыруға жәрдемдесу және өзара көмек; 3) қоғамдағы қазіргі филантроп пен филантропиялық идеалардың қалыптасуы; 4) меценат, филантроптың бейнесіне әлеуметтік маңызды мәртебе беру; 5) филантроптар мен филантроптардың назарын бюджеттік қаржыландыруы жоқ, қоғамдық, әлеуметтік және мәдени бағдарламаларға тарту және осы бағытта инвестицияларды ынталандыру.

Қайырымдылық ол тек ақшаны әлсіздерге беру емес. Бұл экономикалық және этикалық қатынастардың тұтас жүйесі. Қайырымдылыққа мемлекет ынталандыратындай жағдай жасау қажет; бізге ықтимал қайырымдылық жасаушылар үшін моральдық және материалдық ынталандыру тетіктері қажет, яғни, отандастарға қарапайым құрмет және қайырымдылықтың дамуына түрткі болатын заңдар. Қоғамның әр мүшесінің рухани жетілуі - асыл дәстүрлерді қайта жаңғыртудың негізгі құрамдас бөлігі. Ақылдың кез-келген жолмен пайдаға асуы мен ұмтылысы руханияттың жануын тоқтатады - азаматтық позиция арқылы ішкі рухани өзек - қайырымдылық пен қайырымдылықты ғана емес, қарапайым құбылысқа айналады. Медальдарды, атақтарды, лауазымдарды және т.б., мұның бәрі мемлекет тарапынан ілесетін фактор болуы керек, бірақ ең негізгісі емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Нагайцева Н.Д. «Забайкальдағы қайырымдылық: ерекшеліктері, даму тенденциялары» - тарих ғылымдарының кандидатының диссертациясы - Үлан-Үдэ, 2002.- 233 б.

2. Асанов С.С., Абжалов С.Ү., Сандыбаев Ж.С., Кантарбайева З.Ү., Сахибовна Ү.Д. Өнердегі неопаганизм және қазіргі қоғамның әлеуметтік процестері2019) European Journal of Science and Theology, 15 (4), pp. 173-183. (TITLE-ABS-KEY(NEOPAGANISM IN ART AND SOCIAL PROCESSES OF MODERN SOCIETY)

3. Санкин Л.А. Әлеуметтік және мәдени қызмет. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербург мемлекеттік унитарлық кәсіпорны баспасы, 2006, 98 бет.

4.Нақыпова Қ. Қазақстандағы қайырымдылықтың тарихы./ Мақала (http://www.arba.ru/article/287)

5. Бутаков Ю, Қайырымдылықтың себебі. /Мақала (www.neonomad.kz)

6. http://www.vdohnovenie.org/blago/history/kazah.php

7. Мұхамедшин Р., Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Бас инспекторы Тауфик Акрамұлы Каримовпен сұхбаты. - 2007, 18 маусым.

8.Мешалкин П.И. Предпринимательство и меценатство. Предпринимательство в Сибири: учеб. пособие / П.И.Мешалкин, М.Н.Одинцова. – Красноярск: СибГТУ, 2001. – 91с.

9. Сүйінжанова Ж.К. Тестілеу арқылы тілді білу деңгейін бағалау туралы//Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. – 2018. №4 (110), 49-54 б.

10. Блаженов В.А. Паблик рилейшнз. М., 1994.

11. Луньюй /аударма. И. Семененко. М. Эксмо. 2015. 270 б.

12. Александр Үткин. История благотворительности в России: царской, советской и современной. © РИА Новости. 2013. 12б.

13. Нина Кайшаури. Краткий курс истории благотворительности. Miloserdie. 2019. 20 стр.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абаев Максат Бектурсынович – к.ю.н, доцент, кафедра «Государственного и административного права», Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

Абаева Жанна Мерекеевна – к.ю.н., судья Таразского городского суда

Абасилов Аман Мәделханұлы – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Abramova Galina – Candidate of Sciences (Philology), Associated Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Абдрахманова Хадиша Кенесовна – ОҚМПУ х.ғ.к., доцент, Шымкент, Қазақстан

Абилбакиева Ғалия Тұрысбекқызы – PhD, Педагогика және психология институтының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Абитова Гулбану Тастановна – Доктор PhD, старший преподаватель кафедры дошкольного образования и социальной педагогики Института педагогики и психологии Каз НПУ им. Абая

Абутаева Сапаркуль Базарбаевна – құқық магистрі, «Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қаласы

Абыканова Бакытгуль – к.п.н., ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин, Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

Adanbekova Zaripa Nuralykyzy – Master of law, a doctoral student of the 2 nd year of study of the specialty "Jurisprudence", «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

Adykamova Diana Dossanovna – Magistrate, Department of Foreign Philology and Translation Studies, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University

Айтеке Камшат Адуқызы – құқық магистр, «Мирас» университеті

Айтмұхаметова Құралай Өзбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы, Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ақбарқан Даулетәлі – PhD докторы, аға оқытушы, Қытай филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Еуразия ұлттық университеті Л.Н. Гумилев, Нұр-Сұлтан

Alayeva Gulnaz Tursunovna – Candidate of Law, Associate Professor, Department of Law and International Law, Faculty of Humanities and Law, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

Алимкулова Акмарал Садуакасовна – докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Алтаева Мадина Орынбековна – заң магистры, аға оқытушы, «Мирас» Университеті

Алтынбекова Минаш – Химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент

Алтынбекова Минаш Оразбековна – Химия ғылымдарының кандидаты**,** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті**,** Түркістан, Қазақстан

Альмухаметов Алий – Доцент, оқытушысы, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Аманжолова Әсел Нұрланқызы – м.п.н., преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы

Anarbekova Banu Dynmuhamedkyzy – 2nd course master student, South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Anuarbekova Zhansaya Maratovna – Master student, specialty two foreign languages, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Arynova Saltanat Pazylbekovna – 2nd -year undergraduate specialty "Two foreign languages", Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty

Асанова Анель Қанатқызы – 7М02118 – «Театр, кино және ТВ костюмы» мамандығының 2-курс магистранты Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

Askar Zere – Master student of the 2nd course, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Ахатаева Ұлсана Борашқызы – Докторант, Абай атындағы Казақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ashirbayev Nurgali Kudiyarovich – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

Ахметбек Гулжан – т.ғ.к., PhD, қытай филологиясы кафедрасының доценті, филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Әбдібек Айдана Ғалымжанқызы – математика пәні мұғалімі, Ж.Қизатов атындағы №23 мектеп-лицей

Әбітова Гүлбану Тастанқызы – PhD, Педагогика және психология институтының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Бабажанова Гулфина Исламқызы – 7М01535-Химия педагогтерін даярлау мамандығының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Бақытбек Олжас – 1-курс магистранты, Қытай филологиясы кафедрасы**,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Бақытов Айтқали – филология ғылымдарының кандидаты, аудармашы, дипломатиялық аударма кафедрасының доценті, халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Begazova Gulnapisa Zhandarovna – Doctoral student 3 rd courses, Eurasian Academy of Law named after D. A. Kunaev

Бекболганов Ерик Джумабаевич – п.ғ.к., оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Бекенова Анар Берденовна – к.ю.н, доцент, кафедра «Государственного и административного права», Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

Berkinbayeva Karashash Mamangeldievna – 2nd course master student, South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Бұғыбаева Жанна Бұғыбайқызы – қауымдастырылған профессоры м.а., Қазақ Технология және Бизнес университеті

Burmistrova Valeriya – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the languages development center of NC JSC «Karaganda Medical University»

Галиева Айгуль Нурсаитовна – ф.ғ.к., қауымдаст. профессор (доцент) м.а.

Го Ин – Магистрантка 2 курса, Кафедра иностранной филологии и переводческого дела, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Danyarova Gulmira Dalelkhankyzy - PhD, Senior Lecturer, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty

Джабаева Гульден Нурлановна – м.п.н, старший преподаватель, докторант Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан

Джаздыкбаева Мария Ботаевна – п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы

Джугембаева Бакытгуль Аскаровна – PhD докторант 3 курса 6D011000 – Физика, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Джусупова Дария Бекайдаровна – Доктор биологических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Dossanova Albina Maratkhanovna – Ph.D, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Duisenova Marzhan Moldakassymovna – PhD, senior teacher, South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Duysenova Marzhan Moldakasymovna – Academic Supervisor: PhD

Ерхожина Шаттыгүл Лесбекқызы – Педагогика ғылымдарының кандидаты**,** Сулейман Демирел атындағы университет

YESKERMES ARAILYM NURZHANKYZY Master student Department of English language South Kazakhstan State Pedagogical University Shymkent city, Kazakhstan

Есенова Гулшат Сериковна – Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қаласы

Есіркепов Жандос Мергенбайұлы – п.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Zhalalova Akshai Maksutovna – PhD, Senior Lecturer, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty

Жаксыбаев Азат Балгабекович – докторант, дінтану кафедрасы, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Жамбаев Ержан Сагынханович – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция», Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау

Жаналиева Айгуль Жаналиевна – заң ғылымдарының кандидаты**,** «Мирас» университеті

Жангужинова Меруерт Еркеновна – п.ғ.д., доценті, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА «Сценография» кафедрасы, Алматы қ.

Zhiyenkozha Zhansulu Orynkozhayevna – master's student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Жилкубаева Амантай Шаймардановна – профессор, ф.ғ.д., қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ

Жубатырова Ботагоз Танжарбаевна – 6D010500-Дефектология мамандығының докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Жұмалып Фатиха – Магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр – Сұлтан

Жылқыбекұлы Бекқожа – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр – Сұлтан қ.

Жылқыбекұлы Бекқожа – Филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Заллединова Жанна Калиаскаркызы – магистр филологических наук, докторант, старший преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Ибраймова Айдана Курмангалиевна – 2-курс магистрант, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Имашев Ботабек Есенбекович – заң ғылыми кандидаты, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Иминова Юлдуз Бахтияровна – м.п.н., преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы

Исабекова Гулнур Болатбековна – PhD доктор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазахстан Республикасы

Искакова Жадра Афмуханбетовна – 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Kabdrakhmanova Tolkyn Kozhabekovna – Master student of the 2nd course**,** Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Кабышева Раушан Бактыбаевна – магистр иностранной филологии, старший преподаватель, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Каинбаева Лариса Сагижановна – аға оқытушысы, п.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы университеті

Кайшатаева Асел Куандыковна – жетекші, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Kalykbayeva Almagul – of specialty "Defectology", Kazakh National Pedagogical University named after Abay

Кәрімов Жеңіс Бақытбекұлы – «Арнайы педагогика» мамандығының 1 курс магистранты**,** І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті**,** Талдықорған қ.

Кенжекожаева Алма Мейірбекқызы – 2–курс магистранты, Қайнар Академиясы

Кошимбаева Айдана Адильжанқызы – магистрант 2 курса, кафедра «Издательское-редакторское и Дизайнерское искуство», «7М02102 – Дизайн» факультет журналистики, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

Кулметова Шахло – Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Кульбекова Айгуль Кенесовна – доктор педагогических наук, профессор искусствоведения

Кумашкызы Айкерим – 1 курс магистранты, Қытай филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Кунанбаева Назгуль Жанатовна – «Педагогика және Психология» факультеті, «Дефектология» мамандығының 2- курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Кусаинов Габит Муканаевич – кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Центр педагогического мастерства» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Нур-Султан, Казахстан

Кусаинова Назерке Айдынкызы – «Математика» мамандығының 2 курс магистры, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Кішібаева Дариха Джунисбекқызы – П.ғ.к., доцент, Silkway Халықаралық университеті, Шымкент

Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы – к.ф.н., ассоцированный профессор, Кафедра иностранной филологии и переводческого дела, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль – Фараби, город Алматы, Казахстан

Қанжігітова Алма – 2 курс магистранты, арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Қондыбай Күлшат Әбдіғанымқызы – Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қосымова Гүлбану Сейілбекқызы – Филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Құсайын Әлия Әлімжанқызы – Магистр, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр – Сұлтан қ.

Қылышбек Бахытжан Бейсенбайұлы – «Жеке құқық» мамандығының 2-курс магистранты, «Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» факультеті, Сулейман Демирель атындағы университеті, Алматы қ.

Li Inna – Kazakh National Pedagogical University named after Abai, PhD Student, Master of Pedagogical Sciences

Магзымова Жанат Салауатовна – Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Madiyeva Gulmira Bayanzhanovna – Professor, Kazakh National University named after Al-Farabi

Майгельдиева Шарбан Мусабековна – доктор педагогических наук, и.о.профессора, Кызылординский университет им.Коркыт Ата

Mailikaraeva Peruza Isakhanovna – Senior-teachers of General Academic Department of English, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Mambetova Manshuk – Cand.Sc.Phylology, Acting Associate Professor

Манин Сергей Николаевич – Докторант PHD специальности 6D030100 «Юриспруденция» Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета

Matsiyevskaya Larisa – candidate of medical sciences, associate professor of the neurology, neurosurgery, psychiatry and rehabilitation department of NC JSC «Karaganda Medical University»

Муктарова Энипа Сағидуллаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қайнар академиясы

Мурзагалиева Алия Гинаятовна – Кандидат физико-математических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Мурзагулова Анель Мурзагуловна – докторант 1 курса образовательной программы «Хореография», НАО «Казахская национальная академия хореографии»

Musaeva Kulia Sultankhanovna – Senior-teachers of General Academic Department of English Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Mukhamedzhar Ayagoz Zhanyzakkyzy – Master Degree 2 course of speciality 7M01704 – Foreign language: two foreign languages, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Ноғайбаева Жібек Абдыбековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Гуманитарлық ғылымдар» Жоғары мектебінің, қауымдастырылған профессоры, Каспий қоғамдық университеті

Nurtay Aruzhan Nurtaykyzy – Master student of the 2nd year, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Nurtayeva Karlygash Pirmahanbetovna – 1-year Doctoral student in the specialty 6D010900-Mathematics, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

Нұрадин Гүлхан Болатқызы – ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазахстан Республикасы

Нұрмұхан Айгерім Шаймұратқызы – Магистрант, Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Омаров Бақытжан Сұлтанұлы – PhD , қауымдастырылған профессоры, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Омарова Ляззат Тәліпқызы – докторант специальности «Педагогика и психология», Кызылординский университет им.Коркыт Ата

Оразаева Гульжан Сериковна – п.ғ.к, доцент, «Педагогика және Психология» кафедра меңгерушісі, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ospanova Anar – Master of Law, Senior Lecturer, Manash Kozybayev North Kazakhstan State University, Republic of Kazakhstan

Өмирбек Салтанат Женисовна – К. псих. н., преподаватель кафедры «Специальной и социальной педагогики» Казахского Национального Женского Педагогического Университета

Өстемір Шұғыла Бектемірқызы – Студент 2 курса, кафедры китаеведения, Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы профессор кафедры педагогики, НАО «Казахская национальная академия хореографии», г. Нұр-Сұлтан

Райбаева Райхан Сәметқызы – магистрант 2 курса, кафедра «Издательское-редакторское и Дизайнерское искуство», «7M02102 – Дизайн» факультет журналистики, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

Ризаева Луиза Абдуллақызы – 3 курс PhD докторанты, Silkway Халықаралық университеті, Шымкент

Сабиров Ауелхан Ильясханович – з.ғ.к., аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Сагадиев Азамат Нурланович – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция», Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау

Сапанова Айман Маутхановна – аға оқытушысы, филология магистрі, қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы – филология ғылымдарының магистрі., аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Сарбалина Арайлым Бауыржанқызы- филология ғылымдарының магистрі., аға оқытушы**,** Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

Сарина Салима Абдыкадыровна – кандидат юридических наук, доцент, Университет «Туран», город Алматы, Республика Казахстан

Сарсекеева Жанар Есентаевна – д.п.н., профессор Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова**,** г. Караганда, Казахстан

Сарсенбаева Ботагөз Габдоллақызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика жоғары мектебінің профессоры, ғылыми жетекші, Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Сарыбекова Карлыгаш Нургалиевна – кандидат педагогических наук, доцент**,** Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Satova Akmaral Kulmagambetovna – doctor of psychology, professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay

Сеитова Сабыркуль Макашевна – п.ғ.д., профессор, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Сейтжанова Жанат Доқтырбекқызы – ассистент профессор, ф.ғ.к., Қазақстан тарихы және медиакоммуникациялар кафедрасы, Халықаралық Ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қаласы

Seraliyeva Aliya – Candidate of Law, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan

Спаналиева Гульнур Турсимбетовна – магистр педагогики, старший преподаватель, Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Сулейменова Сауле Жусупбековна – доктор юридических наук, профессор, Университет «Туран», город Алматы, Республика Казахстан

Сұлтанова Жанат Берікқызы – 1 курс магистранты, Журналистика факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қаласы

Сыздыкова Айнур Казкеновна – Докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Тажигулова Айгул Кайратовна – Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік университеті

Таханова Айнур Куатовна – 1 курс магистранты,Қытай филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Таштенова Айгуль Оспановн – ОҚМПУ 2- курс магистрі, 7М 1502-19 тобы Физика педагогін даярлау, Шымкент, Қазақстан

Темирова Айзат Жанатовна – докторант 2-го года обучения, Академии правоохранительных органов, при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, юрист 1 класса

Tetebayeva Akbota – 2nd -year undergraduate specialty "Two foreign languages", Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty

Tillabek Symbat Nugmankyzy – 2-year master's student, group M1703-29 South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Тойбол Қарақат – аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр – Сұлтан қ.

Тұрысбек Ажар – Магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Алматы қ.

Усенова Гулнур Сагидуллаевна – докторант специальности «Педагогика и психология», Кызылординский университет им.Коркыт Ата

Утегенов Жеткерген Мусаевич – доктор PhD, ст.преподаватель, Кызылординский университет им.Коркыт Ата

Хакимова Ирода Абдумуминжанқызы – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы

Халыкова Гульнара Болатбековна – Магистрант Высшей школы педагогики и психологии Казахского Национального Женского Педагогического Университета, г. Алматы 2020, Казахстан

Khanina Nadezhda – Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Senior Lecturer, Candidate of Pedagogical Sciences

Шақырған Сая – 2 курс магистранты, дипломатиялық аударма кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Shingareva Marina Yurievna – Candidate of philological sciences, docent of English language department, South-Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Шыныбекова Айжан Сахановна – филология ғылымдарының кандидаты, «Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент), І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

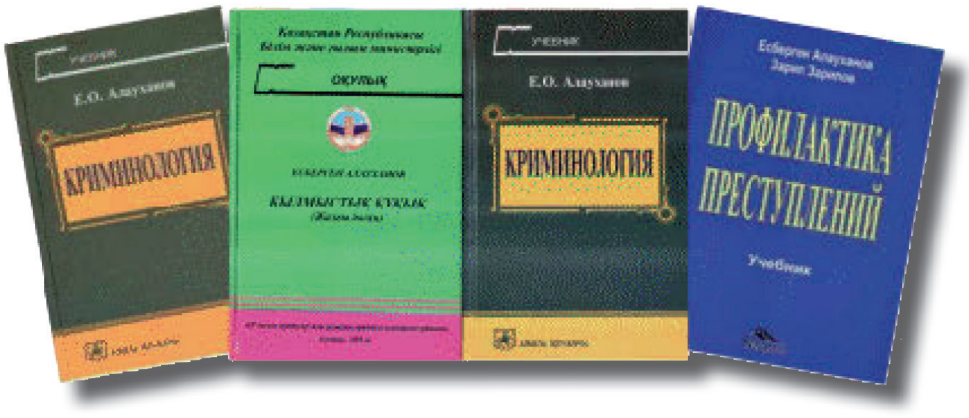
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/4 (150) 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 29.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 30,0 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №200

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

